

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-11/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots.
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№11/3 (132), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 341 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

Abdulgʻayev S.U. Insoniyat jamiyatida ijtimoiy himoyaga ehtiyojning paydo boʻlishi va kuchayib borishi	6
Aliyeva Sh.R. Yoshlar maʼnaviyati va falsafiy tarbiyaning jamiyatdagi ahamiyati	8
Bekmirzayev I.I. Gʻovasoy vohasining arxeologik topografiyasi va kartografik tadqiqi	11
Boʻriyeva M.B. Korrupsiyaga qarshi kurashishda siyosiy madaniyatning oʻrni	14
Ergashev A. The military coup and the establishment of general m. Ayub Khan's rule in Pakistan (1958–1962)	16
Iskandarov Sh.N. Amir Abdurahmonning Shimoliy Afgʻonistonda olib borgan “pushtunlashtirish” siyosatining maqsadlari	21
Ismoilova D.A. Oʻzbekistonda ekstremal turizm: holati, imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollari	24
Ismoilova X.J. Nasabshunoslik: turkiy xalqlar misolida	26
Isomiddinov Y.Y. Sunʼiy intellekt va ong muammosi: inson ongingning falsafiy talqini va sunʼiy ong konsepsiyasi	30
Jumaniyazova F.J. 1941-1945-yillarda madaniyat sohalari faoliyatiga tegishli masalalarning davriy nashrlarda yoritilishi	32
Junayev Z.B. Buxoro Xalq Sovet Respublikasining gʻarb davlatlari bilan iqtisodiy aloqalari	35
Kaipnazarov A.Sh. Oʻzbekistonda Orolboʻyini yaxshilash boʻyicha amalga oshirilgan chora-tadbirlarning ustuvor masalalari	38
Kamolov A. A. Ikkinchi jahon urushidan keyin soliq siyosati strategiyasining shakllantirilishi tarixi	41
Komolov D.P., Zulfiqorov A.A. Oʻzbekistonda advokatura institutining rivojlanish tarixi	45
Mahmudov B.E. Amir Temur va temuriylar davrida Buxoro vohasida irrigatsiya tizimlari va dehqonchilikning rivoji	47
Mirzaxalov X.T. Gender fenomenining shakllanishi: ijtimoiy taʼlim, kognitiv rivojlanish va diniy omillar integratsiyasi	50
Murodov A.I. Factors in the formation of the jadid movement in turkestan and its pedagogical significance	52
Nazarov A.Y. Oʻzbekiston milliy arxivi I-69 fondidagi Orol dengizining oʻrganilishiga doir hujjatlar tahlili	55
Nazarova D.E. Tabiat muzeyi tarixidan	58
Normurodova G. Samarqand taxti - Koʻktosh tarix silsilasida	62
Omonova S.O. Oʻzbekistonlik sportchi xotin-qizlarning xalqaro va olimpiada musobaqalaridagi ishtiroki	66
Otegenov X.M. Xiva xonligida Avazjan Xoʻja rahbarligidagi 1916 yilgi xalq qoʻzgʻoloni sabablari, xususiyatlari, bosqichlari, tugatilishi	68
Oynazarov X.G., Pardayev M.X. Langarsoy petrogliflari	73
Panjiyev A., Nurmanov Q. Sovet tarixshunosligida Muhammad Shayboniyxonning shaxsiyati va Movarounnahrda yurishi	75
Pardayev M.X., Oynazarov X.G. Janubiy-gʻarbiy Fargʻonada togʻ-konchilikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari	79
Primova S.O. Sugd stone coffins from the early medieval period in China	81
Qoʻziyeva Z.U. Ikkinchi jahon urushi yillarida Oʻzbekiston xotin-qizlari hayoti va faoliyati masalasining tarixshunoslik tahlili	87
Ravshanova U.K. Toshkentdagi jadidchilik harakatida taraqqiyparvar arbob Munavvar qori Abdurashidxonovning tutgan oʻrni	90
Ravshanova U.K. Munavvar Qorining istiqloq uchun oʻzgacha qamoq orqali oʻtgan yoʻli	92
Ravshanova U.K. Turon teatri va Munavvar Qori Abdurashidxonov	94
Raxmatova D.J., Ashirov U.T., Eshboʻriyev T.Gʻ. Varganza qishlogʻi maʼnaviy merosi: Abduvali Eshon va XX asr boshlaridagi taʼlimiy anʼanalar	98
Roʻzimov B.B., Xasanova M.M. Mahalliy turizmni rivojlantirish strategiyalari: oʻzbekiston va turkiya tajribasi asosida xalqaro qiyosiy tahlil	102
Sadaddinov Sh.X. Xorazm vohasi aholisi haykaltaroshlik sanʼatining tarixiy ildizlari tarixiga oid baʼzi mulohazalar	108
Sadullayev B.P., Matqurbanov F.R. Arxeologiyada zamonaviy texnologiyalar va 3d dasturiy taʼminotlarning uygʻunlashuvi	111
Safarova Sh.B. Mozambik revolyutsiyasida ayollar harakati	114
Sattarov A.M. Rossiya imperiyasining koʻchirish siyosati va uning Turkiston demografiyasiga taʼsiri	116
Sobirov S.U. XVI - XIX asrlarda Movarounnahr miniatyura maktablari	118
Tojiboyev U.U. Sovet hokimiyatining Turkistonda olib borgan madaniy siyosati	122
Toshxujayev Sh.E. Davlat muhofazasiga olingan tabiiy hududlarni asrashda xorij tajribasi	125

To'xtameshev F. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yengil atletika: tarixiy tahlil	127
To'xtamisheva F. Qashqadaryo vohasi kashado'zligi san'ati tarixining sovet davri tarixshunosligi	129
Turapova M.T. Surxondaryo viloyatida ziyoratgohlar bilan bog'liq urf-odatlar va qadriyatlar	132
Turdiboyev B.D. Sanoat-texnik kadrlar tayyorlashda xalqaro hamkorlik aloqalari	136
Turg'unov Sh.A. Farg'ona viloyatidagi yoqilg'i va kimyo sanoati korxonalarida ishchilar uchun joriy etilgan mehnat muhofazasiga oid ayrim mulohazalar	138
Tuxtaxunov I.R. Turkistonda Boshqirdiston vakolatxonasining tashkil topishi va faoliyati	141
Umarov S.Y. XX asrning oxiri-XXI asr boshida Germaniyada transformatsiya jarayonlari	144
Usmanova U.S. Yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirishda tarixiy yodgorliklarning ahamiyati	147
Xolikulova H.Yu. Ayollarning davlat boshqaruvi organlari va siyosiy partiyalar tizimidagi faoliyati tarixi	149
Xudoyberdiyev A.N. Yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash siyosatining shakllanishi: mustaqillikning ilk yillarida yoshlarni qo'llab-quvvatlash choralari, davlat dasturlari va yoshlar jamg'armalari	152
Xushmatova S. Dastlabki arxivlarning tashkil etilishi	155
Yusupov A.A. Saidnosir Mirjalilov – Turkistonning ma'rifatparvar siyosatchisi	158
Yusupov H.S. 1938-1941-yillarda Xorazmda irrigatsiya inshootlari	160
Абдуазимов Д.Б. Хива хонлигида марказий бошқарувнинг ички ва ташқи омиллари: маъмурий идораси ва маҳаллий бошқарув тизими	163
Бекбаулиев А.Т. Результаты археологических раскопок на городище Курганча в 2024 г.	166
Вайсова Н.А. Зарубежная историография о роли согдийцев на Великом шёлковом пути	172
Давлетова М.Н. Источниковедческая база для изучения истории Средней Азии: роль хорезмийских летописей	175
Закирова Д.Т. Ахлокий нормаларининг коррупцияга қарши курашдаги профилактик аҳамияти	178
Кочкорова Г.Д. Роль гражданского общества в Новом Узбекистане	180
Қурбанова Д.Ш. Хотин-қизларнинг сайлов ҳуқуқини қўлга киритиш тарихи	182
Матякубов Ш.С. Хива хонлари ва хонлигига оид тафсилотлар Эрон элчиси кундаликларида	187
Маҳмудов Ш. Қўқон хонлигининг Афғонистон билан муносабатлари тарихидан	190
Сафарова З.С. Уруш ва ижод: иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда мусиқа санъати ривожи	192
Торениязов А.Ж. Виды примесей в формовочной массе керамики Древнего Хорезма	196
Тошпўлатов Б. Бухоро давлат тиббиёт институтида илмий-тадқиқот ишларининг ривожланиши	201
Ходжалепесов И.М. Основные формы эволюции земледельческих орудий и инструментов труда в Южном Приаралье в средневековый период	203
Хусаинбекова Г.М. Языковая политика государства Узбекистан в сфере образования в годы независимости	210
Шукурова А.Б. Хивинское ханство глазами английского путешественника Антони Дженкинсона	214
Эргашева М.П. Женское лидерство и самореализация в современном Узбекистане: новые возможности и стратегические направления развития	217
Эргашев Ф., Тошпўлатов Б. Қарши шаҳрида қурилиш ишлари ҳажмининг 2010–2025 йиллар бўйича динамик таҳлили	220
Эшқобилова М. Қашқадарё воҳадаги мудофаа кўрғонларининг археологик ўрганилиш тарихи	222
Юсупов А.А. Развитие религиозных отношений в Новом Узбекистане	224
PEDAGOGIKA FANLARI	
Bobonazarov A., Islomova A. Innovative methods in teaching english as a foreign language	228
Boboyorov Sh.S. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetenligini rivojlantirishning pedagogik asoslari	230
Ergasheva N.K. Challenges of secondary school students in learning english	233
Ergashev U.A. Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash - zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida	236
Ergashev U.A. Axborot jamiyati: rivojlanish jarayoni va istiqboli	238
Kasimova E.A. Ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari	240
Kasimova E.A. Yoshlarni axborot xurujlardan himoya qilishda ma'naviy tarbiyaning o'rni	242
Khatamova G.A. Methodological features of developing communicative competence among cadets	244
Khudaiberdieva D.M. The use of comparison in the educational process - activation the reading experience of students	246
Kobilova A.T. Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarida innovatsion kompetentlikni rivojlantirishda interfaol metodlar samaradorligi	249

Kodirov K.R., Akbarova S.X. Umumta'lim maktablarida matematik to'garak faoliyatini shakllantirishning mazmuni va maqsadi	252
Koizumi Masayuki Japanese language teaching as a second language	255
Kurbonova X.N., Xakimjonova A.A. Ta'limda tezkor o'zgarishlar: zamonaviy resurslar ta'lim sifatini oshirish vositasi, raqamli texnologiyalarning o'rni	257
Mamedova F.M. Eklektik metod orqali mutaxassis talabalarning o'qish kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha mashq va vazifalar tizimi	260
Matyakubova Yu.A. Universitet talabalarida salomatlik va kognitiv inqirozning hosil bo'lishida uyquning ahamiyati	262
Nabiyev B. Talabalar ma'naviy-axloqiy dunyoqarashining shakllanishida ijtimoiy fanlarning roli	265
Narxodjayeva X.Sh. Nutq madaniyati – o'qituvchi kasbiy mahoratining asosiy ko'rsatkichi	267
Nurmatov Z.Sh. Texnologik ta'lim yo'nalishi talabalari uchun masofaviy ta'lim texnologiyalari	270
Nurmatova M.M. Ijtimoiy yuzni himoya qilish va boshqarish	273
O'rinboyev X.D. Texnologiya fanida loyihaviy ta'lim: o'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish	275
Omonova Sh.X. Mobil va onlayn til o'rganish platformalarini an'anaviy sinf usullari bilan integratsiyalanishi	278
O'rinboyev X.D. Texnologiya fanida loyihaviy ta'lim: o'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish	281
Pardayeva Kh.O. Modern approaches to improving biology teaching methodology	283
Qodirova R.T. Texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalariga o'zbek tilini o'rgatishda yozma nutqni rivojlantirish	286
Sattorova Sh.A. Androgogik yondashuv asosida talabalarning milliy tarbiyaga xos fazilatlarini shakllantirishga doir pedagogik yondashuvlar tahlili	288
Shamatova O.Sh. Maktabgacha ta'lim muassasalarida chet tili o'qitishning metodik asoslari	290
Shodikulova A.Z. Talabalarning kasbiy tafakkurini rivojlantirishda chet tillarining o'rni	293
Sotiboldiev G'O. Ta'lim tizimida internet texnologiyalari: muammo va yechimlar	295
Suyunov L., Eshmuratova D.U. Teaching listening and speaking to elementary level students using interactive methods	297
Tursunova M. Improving foreign language teachers' individual strategies within the framework of the learner-centered education concept	300
Umurova F.P. O'qituvchilar nutqida xushmuomalalikning psixolingvistik jihatlarini	303
Xasanova G.Ch. Kitob mutolaasi insonni ruhan va ma'nan ulg'aytiradi	307
Xasanova G.Ch. Yoshlar tarbiyasida kitobxonlik madaniyatini shakllantirish ustuvorligi	309
Xatamov Z.N. Gandbolda darvozabonlarning taktik tayyorgarligini takomillashtirish uslubiyati	312
Xayitov J.X. Ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish shart-sharoitlari	314
Xolbayev N.I. Zamonaviy dunyoda musiqa ta'limining ahamiyati	317
Yuldasheva I.A. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislar kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish usullari	319
Yusupova G.N. Differentiated approach: tech-enhanced personalized learning	322
Zokirova N.H. Education and manners of english ladies of the 18th–19th centuries	325
Алимова Г.Р. Интерактивные цифровые платформы как средство формирования фразеологической компетенции обучающихся французскому языку в условиях глобальной коммуникации	327
Асадова Д.Ш. Лингводидактические аспекты изучения русского языка через аутентичные тексты	330
Джуракулова Д.А. Теоретические основы личностно-ориентированного подхода в языковом образовании	333
Мухамедханова И.Х. Сунъий интеллект асосидаги дастурий таъминотларнинг араб тилини ўрганишдаги афзалликлари ва камчиликлари таҳлили	336
Умирова Д.С., Уринова Б.Б. Пунктуационные ошибки в речи современных школьников и пути их преодоления	338

UO'K 316.334:364

INSONIYAT JAMIYATIDA IJTIMOIIY HIMOYAGA EHTIYOJNING PAYDO BO'LISHI VA KUCHAYIB BORISHI

S.U.Abdulxayev, tayanch doktorant, Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada insoniyat jamiyatida ijtimoiy himoya tizimiga ehtiyojning tarixiy shakllanishi va bosqichma-bosqich kuchayib borishi ilmiy asosda tahlil qilinadi. Jamiyat taraqqiyoti davomida aholining zaif qatlamlarini himoya qilishga qaratilgan iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy mexanizmlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va zamonaviy ko'rinishlari yoritiladi. Tadqiqotda ijtimoiy himoyaning dastlabki shakllari — hamjihatlik, jamoaviy yordam, mehr-oqibat tizimlari — bilan bir qatorda davlat tomonidan tartibga solinadigan zamonaviy ijtimoiy siyosatning shakllanish omillari ham tahlil qilingan. Global va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar fonida ijtimoiy himoya tizimining kuchayishiga olib kelgan sabablar hamda uning jamiyat barqarorligidagi o'rni asoslangan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy himoya, jamiyat, ehtiyoj, davlat siyosati, ijtimoiy adolat, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, himoya mexanizmlari.

Аннотация. В данной статье научно анализируется историческое возникновение и постепенное усиление необходимости системы социальной защиты в человеческом обществе. Раскрываются процессы формирования экономических, правовых и социальных механизмов, направленных на поддержку уязвимых слоёв населения на различных этапах развития цивилизации. Исследование охватывает ранние формы социальной помощи — солидарность, коллективную поддержку, благотворительность — а также факторы, способствовавшие становлению современной государственной социальной политики. Обоснована роль системы социальной защиты в обеспечении устойчивости общества на фоне глобальных и локальных социально-экономических изменений.

Ключевые слова: социальная защита, общество, потребность, государственная политика, социальная справедливость, социально-экономические факторы, защитные механизмы.

Abstract. This article provides a scholarly analysis of the historical emergence and progressive strengthening of the need for social protection in human society. It examines the development of economic, legal, and social mechanisms aimed at supporting vulnerable groups throughout different stages of societal evolution. The study explores early forms of social assistance—such as solidarity, communal support, and charity—alongside the factors that contributed to the establishment of modern state-regulated social policy. The role of the social protection system in maintaining societal stability amid global and local socio-economic changes is substantiated.

Keywords: social protection, society, need, state policy, social justice, socio-economic factors, protection mechanisms.

Global miqyosda har bir davlatning rivojlanish darajasini baholashda ijtimoiy sohaning taraqqiy etganlik darajasi asosiy ko'rsatkichlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ijtimoiy sohaning rivojlanishi ko'plab omillarga bog'liq bo'lsa-da, uning asosiy tayanchi davlat tomonidan olib borilayotgan izchil ijtimoiy siyosatdir. Bugungi kunda Yangi O'zbekistonni o'z mehnatidan mamnun bo'lib, farovon hayot kechiradigan insonlar mamlakati sifatida shakllantirish, adolat tamoyillariga asoslangan kuchli ijtimoiy himoya tizimini yaratish keng ko'lamli islohotlarimizning bosh maqsadini tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev bu boradagi vazifalarning dolzarbligini alohida ta'kidlab, quyidagi fikrlarni bildirgan: "Biz ana shunday ezgu ishlarimizni izchil davom ettirib, ijtimoiy adolat tamoyili asosida aholining yordamga muhtoj qatlamlarini qo'llab-quvvatlash, kambag'allikni kamaytirish va bartaraf etishni davlat siyosati darajasiga ko'tardik. O'zbekiston tarixida ijtimoiy soha bo'yicha bunday keng ko'lamli ishlar ilgari hech qachon amalga oshirilmagan". Shu nuqtai nazardan, mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarning

samaradorligini oshirish, ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish hamda uni zamon talablari darajasida rivojlantirish uchun eng avvalo ijtimoiy himoya ehtiyojining paydo bo'lishi, shakllanishi va evolyusion rivojlanish jarayonini chuqur o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy siyosatning asosiy maqsadi aholining barcha qatlamlarini qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy himoya qilishdan iborat bo'lsa-da, jamiyatning yordamga muhtoj, zaif qatlamlarini himoyalash uning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Chunki barcha davrlarda va har bir mamlakatda aholining ma'lum qismi turli sabablar tufayli ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ehtiyoj sezgan. Ularning hayotini farovon qilmasdan turib esa jamiyatning umumiy farovonligini ta'minlash mumkin emas. Shu o'rinda rivojlangan davlatlar allaqachon anglab yetgan oddiy haqiqatni eslatish o'rirlidir: mamlakat boyligi har bir oilaning boyligidan, xalq erkinligi har bir fuqaroning erkinligidan, jamiyat obodligi esa har bir oila obodligidan tashkil topadi. Mazkur haqiqatni chuqur anglash boshqalarning taqdiriga befarq bo'lmaslikka, ayniqsa yordamga muhtoj aholi qatlamlariga nisbatan daxldorlik hissi bilan yashashga undaydi. Buning uchun esa eng avvalo ijtimoiy himoyaga ehtiyojning shakllanish va kuchayib borish tarixiga nazar tashlash zarur.

Insoniyatda ijtimoiy ong shakllana boshlagan ilk davrlardan oq farovon va baxtli jamiyat qurish orzusi mavjud bo'lgan. Inson hayotini munosib darajada ta'minlashda turli ehtiyojlarni qondiradigan ijtimoiy soha alohida o'rin tutadi. Ijtimoiy sohaning eng muhim tarkibiy qismi esa aholining ijtimoiy himoyasi tizimidir. Bu tizimning samarali faoliyat yuritishi uchun avvalo uning tarixini, paydo bo'lish bosqichlarini va unga nisbatan ehtiyojning qanday shakllanganini o'rganish muhimdir.

Ijtimoiy sohaning ahamiyati shundaki, bugungi globallashtirish sharoitida davlatlar rivojlanish darajasini baholashda eng asosiy mezonlardan biri aynan ijtimoiy sohaning taraqqiy etganlik darajasidir. Chunki barcha mamlakatlarda xalq farovonligini ta'minlash, insonlar hayotini yaxshilash eng muhim vazifa hisoblangan va hisoblanadi. Farovon jamiyat qurishda ijtimoiy soha beqiyos rol o'ynaydi, chunki u odamlarning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishga yo'naltirilgan kompleks mexanizmdir.

Ijtimoiy sohaga oid islohotlarni yanada samarali amalga oshirish uchun uning tarixini chuqur o'rganish, ayniqsa ijtimoiy himoya tizimining shakllanish jarayonidagi tajribalarni tahlil qilish zarur. Respublikamizda olib borilayotgan kuchli ijtimoiy siyosatni takomillashtirish va uning samaradorligini oshirish uchun o'tmishda yo'l qo'yilgan kamchiliklar, zamonaviy talablarga javob bermagan amaliyotlar chuqur o'rganilishi lozim. Ijtimoiy siyosat tarixining ijobiy va salbiy tajribalariga ilmiy asosda baho berib, ularni bugungi jarayonlarda ijodiy qo'llash dolzarb masalalardan biridir.

O'zbekistonda olib borilayotgan ijtimoiy siyosatni yanada kuchaytirish, uni zamon talablari asosida takomillashtirish uchun ijtimoiy siyosat tarixini chuqur o'rganish, uning vujudga kelish jarayoni, rivojlanish bosqichlari va umuman insoniyat tarixidagi evolyusiyasini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Insoniyat tarixi ijtimoiy siyosat prizmasi orqali o'rganilganda tarixiy jarayonlarning yangi konseptual talqini yuzaga chiqadi. Xususan, O'zbekiston tarixini ijtimoiy siyosat nuqtayi nazaridan tadqiq etish tarixning hali yetarlicha o'rganilmagan jihatlarini ochib berishga, hamda tarixiy jarayonlarni har tomonlama anglash orqali insoniyat taraqqiyotini chuqurroq yoritishga xizmat qiladi. Ayniqsa, ijtimoiy siyosatning shakllanish bosqichi — uning evolyusiyasi boshlanish davri — eng muhim o'rin tutadi. Chunki bugungi kunda yuzaga kelayotgan ijtimoiy muammolarni samarali hal etish ko'p jihatdan ijtimoiy siyosatning kelib chiqish tarixini puxta tahlil qilishni talab etadi.

Ijtimoiy siyosat tarixini o'rganishga kirishishdan avval ushbu tushunchaning aniq ilmiy ta'rifini belgilab olish zarur. Aks holda, fikr tarqoqligi, terminologik chalkashliklar va turlicha talqinlarning paydo bo'lishi ehtimoli ortadi. Chunki ilmiy adabiyotlarda hozirgacha ijtimoiy siyosatga oid yagona, mukammal ta'rif umumiy qabul qilingani yo'q. Bizning nazarimizda, ijtimoiy siyosatni keng va tor ma'noda talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Keng ma'noda u "ijtimoiy siyosat", tor ma'noda esa "sotsial siyosat" sifatida izohlanadi. Keng ma'nodagi ijtimoiy siyosat — bu tarixan shakllangan boshqaruv tizimini, iqtisodiy o'sish va xalq farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi murakkab ijtimoiy-iqtisodiy struktura sifatida takomillashtirishga qaratilgan tizimdir. Tor ma'nodagi sotsial siyosat esa turli sabablarga ko'ra og'irroq sharoitda yashayotgan, o'z imkoniyatlari bilan hayotiy

ahvolini yaxshilashga qodir bo'lmagan aholi qatlamlariga yordam ko'rsatish, ularni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat choralariining majmuasidir. Boshqacha qilib aytganda, ijtimoiy siyosat keng ma'noda talqin qilinganda siyosiy omillar ustuvorlik qiladi, tor ma'noda esa iqtisodiy omillar birlamchi ahamiyat kasb etadi. Aynan shuning uchun ilmiy adabiyotlarda "ijtimoiy-siyosiy" va "sotsial-iqtisodiy" kabi atamalar shakllangan bo'lib, ular ijtimoiy siyosatning ikki tomonlama — siyosiy va iqtisodiy — mohiyatini ifodalaydi.

Insoniyat jamiyatida ijtimoiy himoyaga bo'lgan ehtiyojning shakllanishi — inson sivilizatsiyasining uzoq tarixiy rivojlanishi, jamoaviy hayot tarzining shakllanishi va ijtimoiy tengsizlik, kasallik, kambag'allik hamda boshqa ijtimoiy xavfli sharoitlarda o'zaro yordam zarurligini anglash bilan uzviy bog'liqdir. Jamiyat taraqqiyoti davom etar ekan, hayotiy jarayonlar murakkablashib boradi, shunga muvofiq ravishda ijtimoiy himoyaga bo'lgan ehtiyoj ham ortib boradi. Shu bois bunday ehtiyojni qondirish, aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy xavflardan himoya qilish uchun kuchli ijtimoiy siyosat yuritish zarur bo'ladi. Kuchli ijtimoiy siyosat nafaqat ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlaydi, balki umuman ijtimoiy sohaning har tomonlama rivojlanishiga turtki beradi. O'z navbatida, mamlakatimizda ijtimoiy sohaning rivojlanishi O'zbekistonning xalqaro maydondagi obro'-e'tiborining oshib borishiga xizmat qiladi.

Ijtimoiy himoya haqida so'z borganda, avvalo uning aniq ilmiy ta'rifini belgilab olish muhimdir. Aks holda, tushunchaning mazmunini talqin etishda turli qarama-qarshiliklar va chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin. Ijtimoiy himoya — bu davlat va jamiyat tomonidan yoshi, sog'ligi, ijtimoiy holati yoki tirikchilik vositalarining yetishmovchiligi tufayli yordamga muhtoj bo'lgan shaxslarni mehnatga layoqatsizlik, ishsizlik, kasallik, nogironlik, qarilik va qashshoqlik kabi ijtimoiy xavflardan himoya qilishga qaratilgan qonunchilik, iqtisodiy va ijtimoiy kafolatlar tizimidir. Ijtimoiy himoya tizimi o'z ichiga ijtimoiy sug'urta (pensiylar va nafaqalar), ijtimoiy yordam (kam ta'minlanganlarni qo'llab-quvvatlash), ijtimoiy xizmatlar (sog'liqni saqlash, ta'lim, uy-joy bilan ta'minlash), mehnat va bandlikka oid kafolatlarni qamrab oladi. Insoniyat jamiyatining eng qadimgi shakli "ibtidoiy odamlar to'dasi" deb ataladi. "Ibtidoiy tuda" atamasi eng qadimgi ijtimoiy birlashmalarni hayvoniy to'dadan insoniy jamoaga o'tish jarayonini ifodalovchi nazariy tushuncha bo'lib, u jamiyatning dastlabki shakllanish bosqichida paydo bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning tub mohiyatini aks ettiradi. Ana shu ilk jamoaviy hayot shakllari insonlarning bir-biriga bog'liqligi, o'zaro himoya va yordamga ehtiyoj sezishi bilan xarakterlanadi va keyinchalik ijtimoiy himoya tizimining dastlabki ko'rinishlari sifatida namoyon bo'lgan.

Demak, insoniyat jamiyati shakllanishi bilan ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlari paydo bo'lgan. Jamiyatning rivojlanib borishi bilan aholini ehtiyojlari ham ortib boradi. Har bir davrning o'ziga xos ehtiyojlari va ijtimoiy muammolari bo'ladi. Xuddi shunday ijtimoiy muammolarni hal qilish shakllari va usullari ham o'zgarib rivojlanib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тулдирилган иккинчи нашри. - Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 2022. – 202-бет.
2. Кнышенко В.Ю. История первобытного общества. Ростов-на Дону, 1973, смтр.145.
3. Борисковский П.И. Древнейшая прошлое человечества. – Москва, 1957, стр. 130.
4. Набиев Ф.Х. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсат эволюцияси. Самарканд-2006. Стр.31.
5. Солецкий Р.С. Уровень обитания в среднепалеолитических отложениях пещеры Шанидар в Северном Ираке // II съезд МКВА, Москва, август 1982 г. / Тезисы докладов. Т. 2. – М.: Наука, 1982. – С. 265-266.

UO'K 316.354.2

YOSHLAR MA'NAVIYATI VA FALSAFIY TARBIYANING JAMIYATDAGI AHAMIYATI

Sh.R.Aliyeva, v.b. dots., Amaliy fanlar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolamizda yoshlarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda ijtimoiy muhitning o'rni hamda falsafiy tarbiyaning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni xususida so'z boradi. Yoshlar ma'naviyatida ijtimoiy muhitning ta'sirchan omillari - oila, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va madaniy muhit yosh avlod dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari hamda hayotiy

pozitsiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatib o'tiladi. Shuningdek, falsafiy tarbiyaning hamo'rni va ijobiy ta'sirlari haqida o'z fikrlarimiz berib borilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, ma'naviy qiyofa, ijtimoiy muhit, ta'lim, madaniyat, davlat siyosati, ommaviy axborot vositalari, falsafiy tarbiya.

Аннотация. В статье рассматривается роль социальной среды в формировании духовного облика молодёжи и роль философского образования в воспитании подрастающего поколения. Показано, что факторы влияния социальной среды на духовность молодёжи – семья, образовательные учреждения, средства массовой информации и культурная среда – играют важную роль в формировании мировоззрения, нравственных ценностей и жизненной позиции подрастающего поколения. Автор также высказывает собственные соображения о роли и позитивном влиянии философского образования.

Ключевые слова: молодежь, духовный облик, социальная среда, образование, культура, государственная политика, средства массовой информации, философское образование.

Abstract. This article discusses the role of the social environment in the formation of the spiritual image of young people and the role of philosophical education in the upbringing of the younger generation. It is shown that the influential factors of the social environment in the spirituality of youth - family, educational institutions, mass media and cultural environment - play an important role in the formation of the worldview, moral values and life position of the younger generation. We also give our own thoughts on the role and positive effects of philosophical education.

Keywords: youth, spiritual image, social environment, education, culture, state policy, mass media, philosophical education.

Kirish. Biz bilamizki jamiyatning barqaror rivojlanishi va yetuk shaxs bo'lib shakllanishi ko'p jihatdan yosh avlodning ma'naviy yetukligiga bog'liq. Yosh avlodning axloqiy qarashlari, hayotiy tamoyillari va ijtimoiy faolligi davlat taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tishimiz joizki, endi shakllanib kelayotgan yoshlarda ma'naviy qiyofaning shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, bunda ijtimoiy muhit va atrof muhit katta ta'sirga ega hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida yoshlarning ma'naviyatini yuksaltirishga qaratilgan davlat siyosati uzviylik tamoyili asosida amalga oshirilib, ularning intellektual va axloqiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar tizimi yaratilgan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"lgi Qonuni yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularga ma'naviy hamda madaniy jihatdan yuksalish uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlashga qaratilgan. Davlatimiz tomonidan ta'lim, san'at va ommaviy axborot vositalari orqali yoshlar ma'naviyatni shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Prezidentning 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli qarori esa xorijiy tillarni o'qitish tizimini rivojlantirish orqali yoshlarning ilmiy-intellektual salohiyatini oshirish, ularni xalqaro axborot oqimlariga integratsiya qilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi yoshlarning ma'naviy va axloqiy qiyofasini shakllantirishda ta'lim tizimi, madaniyat va san'atning o'rni, jamoatchilik nazorati va oilaning ahamiyatini oshirishga qaratilgan kompleks yondashuvni o'z ichiga oladi. Ushbu strategik hujjatlar yoshlarning axloqiy yetukligini ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda ma'naviy omillarning hal qiluvchi rolini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ijtimoiy muhit yoshlar ma'naviyati shakllanishining asosiy manbalaridan biri sifatida insonni ijtimoiylashuv jarayoniga yo'naltirib, uning axloqiy mezonlari, madaniy qadriyatlari va hayotiy pozitsiyasini belgilaydi. Oila, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari hamda zamonaviy raqamli texnologiyalar ushbu jarayonda muhim ahamiyat kasb etib, ularning o'zaro uyg'unligi yosh avlodning ma'naviy kamolotida muhim rol o'ynaydi. Mazkur maqolada aynan ijtimoiy muhit omillari va ularning yoshlarning ma'naviy qiyofasiga ta'siri tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasi va boshqa mamlakatlarda yoshlarning ma'naviy tarbiyasini shakllantirishga qaratilgan davlat siyosati, ta'lim tizimi va ommaviy axborot vositalarining roli o'zaro solishtirildi. Milliy va xorijiy tajribalar asosida O'zbekiston sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan samarali usullar aniqlandi. Statistik va matematik tahlil So'rovnomalar va intervyulardan olingan natijalar statistik jihatdan qayta

ishlanib, ijtimoiy muhitning yoshlarning ma'naviy qiyofasiga ta'siri haqidagi xulosa aniq raqamlar asosida shakllantirildi. Olingan ma'lumotlarning ishonchliligini ta'minlash uchun korrelyatsion va regressiya tahlillari qo'llanildi. Holat tahlili (Case study) Ayrim yoshlarning shaxsiy tajribalari va real hayotiy misollar asosida ma'naviy qiyofaning ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanishi o'rganildi. Ushbu yondashuv yoshlarning ong va dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatadigan omillarni chuqurroq tushunishga imkon berdi. Tahlil va natijalar. Yoshlarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda ijtimoiy muhitning o'zni murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, turli omillar ta'sirida shakllanadi. Tadqiqot natijalarishuni ko'rsatdiki, ijtimoiy muhitning tarkibiy qismlari - oila, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, madaniy muhit va raqamli texnologiyalar o'zaro bog'liq holda yoshlarning ma'naviy shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillarning har biri o'ziga xos ta'sir mexanizmlariga ega bo'lib, ular jamiyatning umumiy ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanish darajasiga qarab farqlanadi. Oila yoshlarning dastlabki ma'naviy qiyofasini shakllantirishda asosiy ijtimoiy institut hisoblanadi. Oilaviy muhitdagi tarbiya usullari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarining uzatilishi yoshlarning axloqiy qarashlari va ijtimoiy muhitga moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, oilaning iqtisodiy holati, ijtimoiy maqomi va dunyoqarashi ham yoshlarning ma'naviy shakllanish jarayoniga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ta'lim tizimi esa yoshlarning ilmiy va madaniy salohiyatini rivojlantirish bilan birga, ularning ijtimoiy ongini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ta'lim muassasalarida berilayotgan bilimning sifati, pedagogik yondashuvlar va tarbiya usullari yoshlarning ma'naviy qarashlariga ta'sir etuvchi omillar sirasiga kiradi. O'zbekiston Respublikasida yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga qaratilgan davlat dasturlari va huquqiy-me'yoriy hujjatlar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning amaliyotga tatbiq etilishi ham muhim ahamiyatga ega. Ommaviy axborot vositalari va raqamli texnologiyalar yoshlarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda tobora ortib borayotgan ta'sirga ega. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashuvi yoshlarning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish bilan birga, ularning ma'naviy va axloqiy qiyofasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Axborotning filtrlanmagan holda tarqalishi, ma'naviyatga zid g'oyalarning ommalashuvi va madaniy identifikatsiyaning o'zgarishi yoshlarning ongida ijtimoiy muhitga nisbatan turlicha qarashlarni shakllantirmoqda. Madaniy muhitning yoshlarning ma'naviy qiyofasiga ta'siri esa an'anaviy va zamonaviy madaniyatning uyg'unlashuv darajasi bilan chambarchas bog'liq. San'at, adabiyot, teatr va kino yoshlarning axloqiy me'yorlari va estetik qarashlarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, milliy va umuminsoniy madaniy qadriyatlarining yoshlar ongiga singdirilishi ularning jamiyatdagi o'z o'rnini anglashiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlarning ma'naviy shakllanishida ijtimoiy muhitning ta'siri bevosita va bilvosita omillar orqali kechadi. Bevosita ta'sir oilaviy tarbiya, ta'lim jarayoni va madaniy muhit orqali shakllansa, bilvosita ta'sir ommaviy axborot vositalari va raqamli texnologiyalar orqali amalga oshadi. Ushbu omillar uyg'unlikda shakllanganda, yoshlarning ma'naviy kamoloti ijobiy yo'nalishda rivojlanadi, aks holda esa ijtimoiy nomutanosibliklar yuzaga kelishi mumkin. Shu boisdan, yoshlarning ma'naviy tarbiyasini shakllantirishga qaratilgan davlat siyosatining yanada takomillashtirilishi, ta'lim tizimidagi tarbiyaviy komponentlarning kuchaytirilishi va axborot makonida yoshlar manfaatlarini himoyalash chora-tadbirlarini kuchaytirish muhim hisoblanadi. Kelajakda yoshlarning ma'naviy shakllanishi bilan bog'liq jarayonlarni yanada chuqur o'rganish, ijtimoiy muhitning ta'sirchan omillarini ilmiy tahlil qilish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni tatbiq etish orqali ushbu masalaning yechimiga ilmiy va amaliy jihatdan yondashish lozim.

Xulosa. Yoshlarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishda ijtimoiy muhit hamda falsafiy tarbiyaning o'zni beqiyosdir. Oila, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va madaniy muhit yoshlarning axloqiy va intellektual rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Davlat siyosati bu jarayonni qo'llab-quvvatlab, huquqiy-me'yoriy hujjatlar orqali tartibga solmoqda. Kelgusida yoshlarning ma'naviyatini mustahkamlash uchun ta'lim va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Qonuni "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida" <https://lex.uz/docs/-3026246>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-sonli qarori "Xorijiy tillarni o'qitish tizimini takomillashtirish to'g'risida" <https://lex.uz/docs/-5426736>
3. O'zbekiston Respublikasining 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi; <https://strategy.uz/>

G'OVASOY VOHASINING ARXEOLOGIK TOPOGRAFIYASI VA KARTOGRAFIK TADQIQI

I.I.Bekmirzayev, ilmiy xodim, Milliy arxeologiya markazi, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysining shimoliy-g'arbiy qismida joylashgan G'ovasoy vohasida olib borilgan arxeologik va kartografik tadqiqotlarning natijalari yoritilgan. Tadqiqotlar jarayonida vohada joylashgan arxeologik yodgorliklarning topografik joylashuvi, fazoviy tarqalishi va saqlanish holati GIS texnologiyalari asosida o'rganildi. Topografik xaritalar, QGIS, Google Earth va SAS Planet dasturlari yordamida G'ovasoy daryosi havzasining relyef va gidrologik tizimi 2D modelda tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, G'ovasoy vohasi bronza davridan boshlab o'zlashtirilgan bo'lib, qadimgi dehqonchilik va chorvachilik jamoalari bu hududda antropogen landshaftni shakllantirgan.

Kalit so'zlar: G'ovasoy vohasi, Farg'ona vodiysi, arxeologik tadqiqot, kartografik tahlil, GIS, antropogen landshaft, yodgorliklar, QGIS, topografik xarita, bronza davri.

Аннотация. В данной статье представлены результаты археологических и картографических исследований, проведённых в Гавасайской оазисе, расположенной в северо-западной части Ферганской долины. В ходе исследований изучены топографическое расположение, пространственное распределение и степень сохранности археологических памятников с применением технологий ГИС. С использованием топографических карт, а также программ QGIS, Google Earth и SAS Planet была выполнена 2D-модель рельефа и гидрологической системы бассейна реки Говасай. Исследования показали, что Гавасайская оазис была освоена начиная с бронзового века, когда древние земледельческие и скотоводческие сообщества сформировали здесь антропогенный ландшафт.

Ключевые слова: Гавасайская оазис, Ферганская долина, археологическое исследование, картографический анализ, ГИС, антропогенный ландшафт, памятники, QGIS, топографическая карта, бронзовый век.

Abstract. This article presents the results of archaeological and cartographic research conducted in the Govasoy oasis, located in the northwestern part of the Fergana Valley. During the study, the topographic location, spatial distribution, and preservation state of archaeological sites were analyzed using GIS technologies. Based on topographic maps and software such as QGIS, Google Earth, and SAS Planet, a 2D model of the Govasoy River basin's relief and hydrological system was developed. The research indicates that the Govasoy oasis was inhabited and cultivated as early as the Bronze Age, when ancient agricultural and pastoral communities formed an anthropogenic landscape in this region.

Keywords: Govasoy oasis, Fergana Valley, archaeological research, cartographic analysis, GIS, anthropogenic landscape, archaeological sites, QGIS, topographic map, Bronze Age.

Kirish. G'ovasoy vohasi Farg'ona vodiysining shimoliy-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, bugungi kunda Namangan viloyatining Pop va Chust tumanlari xududida joylashgan. Shuningdek, vohaning yuqori qismi Qirg'iziston respublikasi Jalolobod viloyati Ola-Buqa tumani hududda joylashgan. Vohaning o'rta va quyi qismida 2021-2025 yillar oralig'ida Fanlar akademiyasi qoshida milliy arxeologiya markasi Bo'lim bo'shlig'i, tarix fanlari doktori, prof A. Anarbayev rahbarligida "G'ovasoy vohasida antropogen landshaftning tashkil topishi va qadimgi Chust (Bibi ona) tarixi" fundamental loyihasi tashkil qilinib, hududda arxeologik tadqiqot ishlari olib borilmoqda. (2) Tadqiqotlar vohaning qadimgi hunarmandchilik markazlari Bibiona (Chust), Chilxujra va Balandtepa kabi arxeologik yodgorliklarida tashkil etildi.

Tadqiqotning o'rganilishi. Loyiha doirasida mavjud saqlangan arxeologik yodgorliklarni topografik joylashuvini o'rganib, vohani qadimgi davrdan to rivojlangan o'rta asrlar yodgorliklar xaritasi tuzib chiqildi. Arxeologik kuzatuv tadqiqotlari davomida arxeologik yodgorliklarning bugungi kunda saqlanish xolatiga ham etibor qaratilib, yodgorlikka tasir qilgan tabiiy va antropogen omillar ham o'rganildi. Shuningdek bu boradagi arxeologik kuzatuv, qidiruv va kartografik

tadqiqotlar sovet davrida B.A. Latinin, (7) T.G. Oboldueva, (9) I. Ahrorov (4) va M. Isamiddinov (6) lar tomonida o'tgan asrda amalga oshirilgan bo'lib, viloyat miqqiyosida bir qator yodgorliklar ro'yxatga olingan. Mustaqillik yillarida esa A.Anarboyev, M.Saidov va Z.Raxmonovlar (3) tomonidan amalga oshirilib, arxeologik yodgorliklarni zamonaviy texnologiyalar asosida yagona tizimga solish hamda tabiiy va inson faoliyatidan buzilish yoki vayron bo'lishi oldini olish bilan birga antropogen landshaftning shakllanishi va rivojlanish dinamikasini ko'rsatib berish maqsadida tadqiqotlar olib borildi. Lekin bugungi kunda bu yodgorliklarni topografik o'rni, yodgorliklarning saqlanish xolati va zamonaviy metodlar yordamida to'plangan barcha malumotlarni taxlil qilib borish talab etilmoqda. Sababi Farg'ona vodiysi ham boshqa xududlar kabi faol urbanizm, axoli soning ko'payishi va qishloq xo'jaligi uchun yerlarning o'zlashtirilishini boshdan kechirmoqda. Bu esa yodgorliklarni doimiy ravishda ro'yxatga olish va saqlash uchun yangi tadqiqotlarni talab qilmoqda. Shuning uchun arxeologik qidiruv va kuzatuv tadqiqotlar davomida hududlarning geografik holati tabiiy resurs omillariga va Farg'ona vodiysi bo'ylab shakllangan mikrovohalarning shakllanishi va urbanistik roliga ham etibor qaratildi. A.Anarbayevning xulosalariga ko'ra bu mikro vohalarning shakllanishiga Farg'ona vodiysi bo'ylab o'ralgan tog' tizmalaridan tushuvchi bir necha o'nlab katta-kichik soylar ba'zilar Sirdaryoga qo'shilib ketgan bo'lsa, boshqalari adirlar orasida qolib quruq o'zan xosil qiladi. Bu o'z navbatida xar bir soyning xavzasida o'ziga xos tabiiy geografik sharoitga ega bo'lgan voxalar va mikrovoxalarni vujudga keltirgan. (1) Xozirgi kunlarda ushbu soylarning suvi, asosan, *sug'orish* uchun ishlatiladi. Yozning issiq kunlarida bu yerlardan esgan *tog'* vodi y shabodalar shirin-shakar mevalarni yetishtirishda juda qo'l keladi. Mevalarning kasallanmay pishib, tayyor bulishida mayin shabodaning roli katta. Bunday voxalardan biri G'ovasoy bulsa, ikkinchisi Kosonsoy xisoblangan. Yangi texnologiyalardan foydalangan xolda olib borilgan tadqiqotlar tufayli shu narsa ma'lum buldiki, miloddan avvalgi uch minginchi yillarning ikkinchi yarmida G'ovasoy voxasining adir orti qismida ya'ni hozirgi Chust shaxrining shimolida, ilk bor sug'orma dexqonchilikka asos solingan ekan. (1)

Metodologiya. Keyingi yillarda insonning suv va u bilan bog' antropogen o'zgarishlar va ularning inson xo'jaligik xayotiniga tasiri o'rganib kelinmoqda. Bu o'zgarishlar tabiiy resuslarni va ularni ishlab chiqarish omillarni rivojlantirib borgan. Ayniqsa tog'lardan oqib tushuvchi daryo yo'nalishlarini o'rganish orqali insonning suv manbasida qay darajada foydalanganligi, shuningdek suv manbasi orqali qay darajada landshaftga tasir qilganini bilish mumkin. Hozirda G'ovasoy vohasida Olmosoy, G'ovasoy, Jabborsoy va Ko'kseraksoy daryolari mavjud bo'lib, ular vohada kichik-kichik irmoqlarni shakllantirgan. Barcha soy suvlari yo'nalishini yaxshiroq o'rganish uchun G'ovasoy vohasining vertikal yo'nalishda oquvchi tabiiy daryo suvlarini oqish yo'nalishi ko'rib chiqib 2D modeli QGIS dasturi yordamida yaratildi.

Shuningdek tadqiqot ishida K-42-09, K-42-12, K-42-143 raqam, 100K va 200K masshtabdagi harbiy topografik xaritadan va tumani geo kadastr malumotlaridan foydalanildi. Sababi harbiy topografik xaritalarda tepalik o'rni maxsus belgi bilan ko'rsatilib, uning balandligi qayd etilgan. Bu holat O'rta Osiyoda ishlagan bir qancha GAT mutaxassislari tomonidan ham qayd etilib, amaliy ishlarda foydalanilgan. (8) Bunda topografik xaritalardagi maxsus belgi ostida ko'rsatilgan nuqtalarni SAS planet, AKCIOMA GIS, CORONA va Google Earth dasturining ayni vaqtdagi koinotdan olingan tasvirlari bilan solishtirish orqali undagi o'zgarishlar jarayonini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek tadqiqotlar davomida ko'plab tepaliklarda qidiruv ishlari olib borildi. Shunday qidiruv ishlari Chust shaxrining sharqiy qismidagi tepaliklarda ham olib borildi. Bu tepalik Dam soyining chap qirg'og'ida joylashgan bo'lib, tepalik bugungi kunda Birodarlik qabristoni sifatida foydalanilani. Tepalikning umumiy maydoni 20 ga bolib, tuprog'i tabiiy lyuss va toshli qatlamlardan iborat. Odatda bunday tepaliklar qadimda inson tomonidan o'zlashtirilmagan. Sababi bunday tuproq qatlami dexqon jamoali uchun qulay hisoblanmaydi va suv oqimini shakllantirish uchun ham qiyalik yuqori hisoblanadi.

Vohada olib borilgan arxeologik qidiruv va antropogen landshft o'zgarishlari o'rganib chiqildi. Unga ko'ra Farg'onaning boshqa xududlari qatori G'ovasoy vohasi ham bronza davrida keng o'zlashtirilgan. Keyingi davrlarda voha kengayib suv yonbag'irlarida va daryo bo'ylarida qadimgi jamoalar o'rnashib, katta-katta manzilgohlarni shakllantirdi. Shuningdek arxeologik manbalarga

ko'ra manzilgohlar shakli va funksiyasi ozgarib bordi. Ko'rishimiz mumkinki vohada qadimdan to rivojlangan o'rta asrlargacha qadimgi savdo olaqalari yo'lga qo'yilgan xudud sifatida shakllanib borgan. Bu savdo aloqalari vohada yashayotga ham chorvadorlar ham dexqon jamoalar moddiy xo'jaligiga tasir ko'rsatib borgan. Shuning uchun vohaning qadimgi davr xo'jaligini o'rganishda bunday ko'p turli xo'jalik faoliyatini hisobga olish kerak. Ayniqsa vohani antropogen landshaftini tiklashda bu hudda joylashgan Bibiona (Chust), Qirxujra va Balandtepa kabi yodgorliklarda arxeologik qazishmalar orqali to'liq malumot olish mumkin. Shuningdek vohada uchrovchi "Qurum" va "Mug'xona" tosh inshootlari ham muhim manba hisoblanadi. (5) Bu tosh qurilmalarni bugungi kunda Farg'ona vodiysining shimoliy va sharqiy hududlarida ko'proq uchratamiz. Sababi bu xududda chorvadorlar moddiy hayotini aks ettiruvchi dafn qurilmalari yaxshi saqlanib qolgan. Bu yer usti tosh qurilmalari fanda qurum va mug'xona nomi bilan ataladi. Tadqiqotchi S.Baratov o'z tadqiqotlarida bu chorvador xo'jalik sohiblarini qurum va mug'xona madaniyati nomi bilan fanda nomladi. Shuningdek, qurum va mug'xona madaniyatiga oid dafn tuzilmalaridagi dafn marosimi buyumlarini tahlil qilish uning chorvachilikka mansubligi haqida gapirishga imkon beruvchi belgilarni ko'rsatadi. Bu fundamental tadqiqotlar Farg'onaning qadimgi davr tadqiqotlarida muhim bosqich buldi.

Xulosa. G'ovasoy vohasida olib borilgan arxeologik va kartografik tadqiqotlar natijasida mazkur hududning qadimdan inson faoliyati uchun muhim markazlardan biri bo'lganligi ilmiy asosda tasdiqlandi. Tadqiqotlar davomida 28 ta arxeologik yodgorlik aniqlanib, ularning fazoviy joylashuvi, saqlanish holati va topografik koordinatalari zamonaviy GIS texnologiyalari yordamida qayd etildi. QGIS, Google Earth, SAS Planet kabi dasturlardan foydalanish orqali G'ovasoy havzasining relyef va gidrologik tizimlari tahlil qilinib, 2D model tuzildi. Aniqlanishicha, voha bronza davridan boshlab o'zlashtirilgan bo'lib, bu yerda dastlabki sug'orma dehqonchilik va chorvachilik jamoalari shakllangan. Ular antropogen landshaftning rivojlanishiga, vohaning ekologik va xo'jalik tizimlarining shakllanishiga asos bo'lgan. Keyingi davrlarda esa G'ovasoy vohasi qadimgi savdo yo'llari chorrahasida joylashgan muhim madaniy markazlardan biriga aylangan. Umuman olganda, G'ovasoy vohasi bo'yicha olib borilgan arxeologik va GIS asosidagi kartografik tadqiqotlar nafaqat mintaqaning qadimgi tarixini yoritishga, balki antropogen landshaftlarning shakllanishi, madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ularni raqamli xaritalashda yangi ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqishga ham xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Анарбаев А.А. *Қадимги Фарғона давлати ва унинг пойтахти тарихидан лавҳалар* // Водийнома. – 2016. – №1. – Б. 36.
2. Анарбаев А.А., Баратов С.Р., Насриддинов Ш., Нажмиддинов А., Бекмирзаев И., Пардаев М. *Археологические работы на поселении Чуст-Бибиона в 2023 году* // Археологические работы в Узбекистане в 2023 году. – Вып. 16. – Самарканд, 2024. – С. 39–46. (In Russian)
3. Анарбаев А.А., Саидов М., Рахмонов З. *2013 йилда Наманган вилоятида олиб борилган археологик тадқиқотлар* // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар (2013–2014 йиллар). – Самарканд, 2016. – №10. – Б. 37–39.
4. Ахраров И. *Сельское поселение античного времени в Чустском районе* // ТИИА АН УзССР. – Вып. 15. – Ташкент, 1979. – С. 57–63.
5. Баратов С.Р. *The Experience of Reconstruction of Economic and Cultural Activities of the Kurums and Mughona Cultures in the Landscapes of the Fergana Valley in Antiquity and the Early Middle Ages* // IMKU. – Vol. 42. – Fan, Tashkent, 2022. – P. 62–80. (In Russian)
6. Исамиддинов М.Х. *Материалы к своду археологических памятников Наманганской области* // Архив Института археологии АН РУз. – Самарканд, 1983.
7. Латынин Б.А. *Некоторые итоги работ Ферганской экспедиции 1934 г.* // АСГЭ. – Л., 1961. – Вып. 3.
8. Мантеллини С., Бердимуратов А.Е. (Mantellini S., Berdimuradov A.E.) *Evaluating the human impact on the archaeological landscape of Samarkand (Uzbekistan): a diachronic assessment of the Taylak district by remote sensing, field survey, and local knowledge* // Archaeological Research in Asia. – 2019. – Vol. 20. – P. 100143.
9. Оболдуева Т.Г. *Отчет о работе первого отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала* // ТИИА АН УзССР. – Т. IV. – Ташкент, 1951.
10. Заднепровский Ю.А. *Ошское поселение: к истории Ферганы в эпоху поздней бронзы.* – Бишкек: Мурас, 1997. – С. 85.

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHDA SIYOSIY MADANIYATNING O'RNI**M.B.Bo'riyeva, magistrant, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada, korrupsiyaga qarshi kurashishda siyosiy madaniyatning o'rni haqida fikr va mulohazalar yuritiladi. Korrupsiya butun dunyo bo'ylab siyosiy tizimlarning boshqaruvi, rivojlanishi va qonuniyligi uchun doimiy muammo bo'lib qolmoqda. Klassik siyosiy-ilmiy adabiyotlarda korrupsiya nazorati uchun asosiy vosita sifatida ko'pincha institutsional xususiyatlar, masalan, qonun ustuvorligi, mustaqil nazorat organlari va shaffoflik mexanizmlari ta'kidlangan. Shu bilan birga, o'sib borayotgan tadqiqotlar to'plami siyosiy madaniyatning ahamiyati siyosiy hamjamiyatning umumiy qadriyatlarini, me'yorlari, xatti - harakatlari va norasmiy amaliyotlari-korrupsiyaning paydo bo'lishi va korrupsiyaga qarshi harakatlarning samaradorligini belgilovchi omil sifatida.

Kalit so'zlar: siyosiy madaniyat, korrupsiya, korrupsiyaga qarshi kurash, fuqarolik madaniyati, halollik, shaffoflik, javobgarlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль политической культуры в борьбе с коррупцией. Коррупция остаётся постоянным вызовом для управления, развития и легитимности политических систем во всём мире. В классической политологической литературе часто подчёркивались такие институциональные особенности, как верховенство права, независимые органы надзора и механизмы прозрачности, как ключевые инструменты борьбы с коррупцией. В то же время всё больше исследований признают важность политической культуры — общих ценностей, норм, моделей поведения и неформальных практик политического сообщества — как определяющего фактора возникновения коррупции и эффективности антикоррупционных мер.

Keywords: political culture, corruption, fight against corruption, civic culture, honesty, transparency, accountability.

Abstract. This article discusses the role of political culture in combating corruption. Corruption remains a persistent challenge to the governance, development, and legitimacy of political systems around the world. The classical political science literature has often emphasized institutional features, such as the rule of law, independent oversight bodies, and transparency mechanisms, as key tools for controlling corruption. At the same time, a growing body of research has recognized the importance of political culture—the shared values, norms, behaviors, and informal practices of a political community—as a determinant of the emergence of corruption and the effectiveness of anti-corruption efforts.

Keywords: political culture, corruption, fight against corruption, civic culture, honesty, transparency, accountability.

Kirish. Korrupsiya - bu davlat hokimiyati va jamoat ishonchiga jiddiy zarar yetkazuvchi ijtimoiy illat bo'lib, u siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotga to'sqinlik qiladi. Korrupsiya nafaqat qonunbuzarlik, balki siyosiy tizimning madaniy ildizlariga singib ketgan hodisa sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu sababdan, zamonaviy siyosatshunoslikda korrupsiyaga qarshi kurash nafaqat institutsional chora-tadbirlar, balki siyosiy madaniyatni o'zgartirish masalasi sifatida ham o'rganilmoqda [1].

Siyosiy korrupsiya - bu butun dunyo jamiyatlariga ta'sir qiladigan, hukumatga bo'lgan ishonchni buzadigan, iqtisodiy rivojlanishni buzadigan va tengsizlikni davom ettiradigan keng tarqalgan masala. Hukumatlar va muassasalar korrupsiyaga qarshi kurashda hal qiluvchi rol o'ynasada, fuqarolar shaffoflik va hisobdorlik madaniyatini targ'ib qilishda bir xil darajada muhimdir.

Siyosiy madaniyat - bu jamiyat a'zolarining siyosiy hayotga, hokimiyatga, qonunga, davlat va fuqarolik majburiyatlariga bo'lgan qadriyatlarini, ishonchlari va xulq-atvor me'yorlari majmuasidir. Bu atama siyosatshunoslikka G. Almond va S. Verba tomonidan kiritilgan bo'lib, ular o'zlarining "The Civic Culture" (1963) asarida siyosiy madaniyatni fuqarolarning siyosiy tizimga nisbatan ongli munosabatlari sifatida talqin qilganlar [2].

Siyosiy madaniyat uch asosiy ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: parokial (fuqarolarning siyosatga befarqligi), sub’yektiv (davlatga passiv bo‘ysunish) va fuqarolik madaniyati (faol ishtirok, javobgarlik, shaffoflik). Korrupsiya aynan birinchi ikki turdagi siyosiy madaniyat ustuvor bo‘lgan jamiyatlarda kuchliroq ildiz otadi. Korrupsiya - bu hokimiyat vakolatlarini shaxsiy manfaat yo‘lida suiiste‘mol qilishdir. U faqat qonunlarning zaifligi yoki nazorat mexanizmlarining yetishmasligi natijasida yuzaga kelmaydi, balki jamiyatdagi normativ qadriyatlar va axloqiy me‘yorlar ham bu jarayonda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Barcha zamonlarda davlatchilik rivojiga to‘g‘anoq bo‘lgan, uning ildiziga bolta urgan illat bu – korrupsiyadir. Insoniyat tomonidan ushbu illatni yo‘q qilishga qaratilgan urinishlarga qaramay, hozirgi kunda korrupsiyaning zamonaviy ko‘rinishlari paydo bo‘lmoqda. Shu bois, jahon hamjamiyati tomonidan ushbu illatga qarshi keskin kurash olib borilayotir. O‘zbekiston Respublikasining “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi qonuni korrupsiyaning oldini olish va ushbu illatga qarshi keskin kurashish borasida aniq choralar ko‘rilmogda.

Biroq masalaning yana bir tomoni ham borki, korrupsiyaga qarshi kurashishni umummilliy vazifaga aylantirmasdan turib, bu borada aniq maqsadga erishib bo‘lmaydi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyayev Oliy Majlisga yo‘llagan Murojaatnomasida bunga alohida to‘xtalib, “korrupsiyaga qarshi kurashishda aholining barcha qatlamlari, eng yaxshi mutaxassislar jalb qilinmas ekan, jamiyatimizning barcha a‘zolari, ta‘bir joiz bo‘lsa, “halollik vaksinasi” bilan emlanmas ekan, o‘z oldimizga qo‘ygan yuksak marralarga erisha olmaymiz. Biz korrupsiyaning oqibatlarini bilan kurashishdan uning barvaqt oldini olishga o‘tishimiz kerak”, deya alohida ta‘kidlab o‘tdi [3].

Halollik, vijdonlilik, adolatparvarlik kabi qadriyatlar fuqarolarning siyosiy xatti-harakatlarini belgilaydi. Korrupsiyani qoralovchi ijtimoiy muhitda mansabdor shaxslar o‘z manfaatini ustun qo‘ya olmaydi. Siyosiy madaniyat yuksak bo‘lgan jamiyatlarda fuqarolar davlat faoliyatini kuzatadi, savollar beradi, axborot talab qiladi. Bu hol korrupsion harakatlarni erta aniqlash va fosh etish imkonini oshiradi. Siyosiy rahbarlar o‘z namunalari orqali madaniy me‘yorlarni shakllantiradilar. Siyosiy madaniyatning muhim tarkibiy qismi bu – qonunlarga hurmat bilan qarashdir.

Ta‘lim tizimi orqali siyosiy va huquqiy savodxonlikni oshirish. Maktab va oliy ta‘lim muassasalarida halollik, qonun ustuvorligi, fuqarolik mas‘uliyati haqida bilim berish korrupsiyaga qarshi ongini mustahkamlaydi. Mustaqil jurnalistika va ijtimoiy tarmoqlar orqali korrupsion holatlar haqida ochiq ma‘lumot tarqatish, jamiyatni hushyorlikka chaqirish madaniyatni shakllantiradi. Rahbarlarning ochiqligi, halolligi, mulklarini e‘lon qilish amaliyoti siyosiy madaniyatga ijobiy ta‘sir qiladi [4].

Siyosiy madaniyatni o‘zgartirish murakkab jarayon bo‘lib, u uzoq vaqt talab qiladi. Chunki qadriyatlar va xulq-atvor me‘yorlari avloddan-avlodga o‘tadi. Shu bilan birga, siyosiy madaniyatni o‘zgartirishni faqat ma‘rifiy targ‘ibotga qisqartirib bo‘lmaydi - bu jarayonni siyosiy institutlar, iqtisodiy islohotlar va adolatli boshqaruv bilan uyg‘unlashtirish lozim. Ba‘zi hollarda, “madaniyat sabab” degan yondashuv korrupsiyani oqlash xavfini tug‘diradi. Shu sababli, siyosiy madaniyatni tahlil qilishda u iqtisodiy manfaatlar, siyosiy tizimning shaffofligi va huquqiy mexanizmlar bilan birga o‘rganilishi kerak.

Korrupsiyaning eng keng tarqalgan turlariga poraxo‘rlilik, firibgarlik, tovlamachilik, nepotizm kiradi. Bunday jinoyatlarning ko‘plab sodir etilishi iqtisodiyotni zaiflashtirib, siyosiy boshqaruvni izdan chiqarishi va fuqarolarni davlat tizimi va siyosiy tizimlarga nisbatan ishonchsizligini keltirib chiqarishi mumkin. Mustaqillikka erishganimizdan keying davrda ushbu turdagi jinoyatchilikni oldini olishga qaratilgan qator normativ huquqiy hujjatlar qabul qilingan, unga qarshi kurashuvchi davlat idoralari, ularning tarkibiy tuzilmalari tashkil etilgan bo‘lsada, unga qarshi kurashish ko‘ngildagidek bo‘layotgani yo‘q tom ma’noda korrupsiyaviy jinoyatchilik ildiz otib, miqdori kun sayin oshib bormogda. Eng xatarlisi esa odamlarni bunday holga nisbatan befarqligi, unga oddiy holat sifatida munosabatda bo‘lishidir.

Chuqurroq o‘ylab qarasa korrupsiya va unga bog‘liq bo‘lgan iqtisodiy jinoyatchilik davlatlarning bugungi iqtisodiy va siyosiy vaziyatida taraqqiyotga to‘sqinlik qiluvchi asosiy xavf manbai, xavfsizlikka tahdid hisoblanadi. Bugungi kunda har bir davlatda korrupsiyaga qarshi kurash davom etmogda. Har bir davlat va jamiyat korrupsiyaga qarshi kurashish yo‘lini o‘zi tanlaydi,

aniqrog'i, qanday yo'l to'g'ri ekanini hayot ko'rsatadi. Qonunda korrupsiyaga qarshi kurashni keng qamrovda olib borish choralari ko'zda tutilgani, bu borada har bir masalaga alohida e'tibor qaratilgani bejiz emas. O'zbekistonda siyosiy madaniyatni rivojlantirish orqali korrupsiyaga qarshi kurashni yanada samarali qilish uchun quyidagi tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida «korrupsiyaga qarshi madaniyat», «halollik», «davlat bilan hamkorlik» mavzularida darsliklar, seminarlar joriy etish kerak. Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda korrupsiya holatlari, fuqarolik nazorati tajribalari kengroq yoritish - bu fuqarolar ongida «bu holatlar izchil va jamoatchilik tomonidan qabul qilinadi» degan xabar tarqatadi. Rahbarlar misol sifatida ochiq-eshik rejimida ish olib borishi. Mansabdorlar deklaratsiyalarini e'lon qilish, xalq bilan muloqot qilish va muammolarga jamoat nazoratini jalb qilish orqali siyosiy madaniyatni mustahkamlash mumkin [5]. Shu bilan birga, madaniy-normativ muhitni o'zgartirish orqali korrupsiyani kamaytirish imkoniyati mavjud. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ochiqlik, raqamli transformatsiya, fuqarolik jamiyati institutlarini rag'batlantirish tashabbuslari aynan siyosiy madaniyatni yuksaltirishga yo'naltirilgan. Agar bu chora-tadbirlar normativ me'yorga aylansa, siyosiy madaniyatning o'zgarishi orqali korrupsiyaga qarshi chidamlilik (immunitet) oshishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, siyosiy madaniyat korrupsiyaga qarshi kurashda eng chuqur, lekin eng barqaror ta'sir ko'rsatuvchi omil hisoblanadi. Agar jamiyatda halollik, javobgarlik va qonun ustuvorligi qadriyatga aylansa, korrupsiyaning ildizi zaiflashadi. Shu bois, korrupsiyaga qarshi kurashning muvaffaqiyati faqat jazolash tizimiga emas, balki fuqarolarning siyosiy madaniyati va ijtimoiy mas'uliyatiga ham bog'liqdir. O'zbekiston misolida bu jarayon boshlangan: "Halollik milliy g'oyaga aylanmog'i lozim" degan tamoyilni amalga oshirish uchun siyosiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolarning ongida korrupsiyani inkor etuvchi qadriyatlarni shakllantirish eng muhim vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Korrupsiyaga qarshi kurashishda huquqiy madaniyatning o'rni", Tafakkur Jurnali, 2024.
2. Almond, G. A., & Verba, S. (1963). The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton University Press.
3. O'zbekiston Respublikasi "Korrupsiyaga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni, 2017 yil 3 yanvar.
4. <https://uza.uz/oz/posts/korrupsiyaga-yo-l-yo-q-yangi-qo-llanmalar-shunga-xizmat-qila-26-02-2020>
5. <https://toshkent-vil.adliya.uz/uz/news/detail.php?ID=54477>

UDC 94(589)“19”

THE MILITARY COUP AND THE ESTABLISHMENT OF GENERAL M. AYUB KHAN'S RULE IN PAKISTAN (1958–1962)

A.Ergashev, independent researcher, National Pedagogical University of Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. Maqola Pokistonda general Muhammad Ayubxonning harbiy boshqaruvi davrini (1958–1962) har tomonlama tahlil qilishga bag'ishlangan. Muallif harbiylarning hokimiyat tepasiga kelish sabablari, rejim siyosatining asosiy jihatlari va uning Pokiston davlati uchun uzoq muddatli oqibatlarini o'rganadi. Xulosa qilinishicha, qisqa muddatli barqarorlik va iqtisodiy o'sishga erishilgan bo'lsa-da, Ayubxon rejimi mamlakatning tizimli muammolarini hal eta olmadi.

Keywords: Pakistan, Ayub Khan, military regime, constitution, authoritarianism, modernization, East Pakistan.

Аннотация. Статья посвящена всестороннему анализу периода военного правления генерала Мухаммада Аюба Хана в Пакистане (1958–1962). Автор исследует причины прихода военных к власти, ключевые элементы политики режима и его долгосрочные последствия для пакистанского государства. Сделан вывод, что, несмотря на достижение краткосрочной стабилизации и экономического роста, режим Аюба Хана не смог решить системные проблемы страны.

Ключевые слова: Пакистан, Аюб Хан, военный режим, конституция, авторитаризм, модернизация, Восточный Пакистан.

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of the period of military rule by General Muhammad Ayub Khan in Pakistan (1958–1962). The author investigates the reasons for

the military's rise to power, the key elements of the regime's policies, and its long-term consequences for the Pakistani state. It is concluded that, despite achieving short-term stabilization and economic growth, the Ayub Khan regime failed to solve the country's systemic problems.

Keywords: Pakistan, Ayub Khan, military regime, constitution, authoritarianism, modernization, East Pakistan.

Introduction. The period from 1958 to 1962 was a turning point in the history of the Islamic Republic of Pakistan. The rise to power of General Muhammad Ayub Khan and the establishment of a military regime marked the end of unstable parliamentary democracy and the beginning of an era of authoritarian modernization. This stage, which began as a "rescue operation" to extricate the country from a political and economic impasse, laid the foundations of a new political system, defined the vector of its foreign policy course, and exacerbated the key internal contradictions of the Pakistani state.

The relevance of the study is determined by the need for a deep analysis of the phenomenon of military rule in post-colonial societies trying to find a balance between stability and freedom, modernization and tradition. The experience of Ayub Khan's rule is a classic example of an attempt at a "revolution from above," initiated by the military-bureaucratic elite for the purpose of nation-building.

The purpose of this article is a comprehensive analysis of Muhammad Ayub Khan's regime in 1958–1962 through the prism of the transformation of the political system, the implementation of socio-economic reforms, and the evolution of its foreign policy course. To achieve this goal, the following tasks are set:

1. To investigate the causes and circumstances of the establishment of the military regime.
2. To analyze the ideology and practice of "Basic Democracy" as an alternative model of governance.
3. To examine the process of constitutional construction and its results.
4. To assess Pakistan's foreign policy strategy in the context of the Cold War.
5. To identify the main contradictions and long-term consequences of Ayub Khan's rule.

The scientific novelty of the work lies in the systemic approach to studying this period, considering the relationship between internal reforms and the regime's foreign policy orientations, as well as in the focus on strategic miscalculations that predetermined the crisis of the system in the future.

The Crisis of Parliamentarism and the Establishment of Military Rule. By 1958, Pakistan, barely eleven years old, was experiencing a deep systemic crisis. Politicians had lost the trust of ordinary citizens, and the bureaucracy had shown its inability to manage political conditions. A succession of governments, acute struggle between the center and the provinces, and growing corruption paralyzed public administration. Under these conditions, the army, perceived as the only organized and disciplined force, began to see itself as the guarantor of stability and national interests.

Muhammad Ayub Khan, as Commander-in-Chief of the Army, was ideally suited for the role of "savior of the nation." A Sandhurst graduate from a family with long military traditions, he had valuable officer experience during World War II. His career was inextricably linked with the formation of the Pakistani state: he was appointed to the Armed Forces Selection Board by Prime Minister Liaquat Ali Khan and held a leadership position in the Punjab Boundary Force during the partition. Ayub Khan, in his own words, saw his task as "to salvage what he could of Jinnah's creation" [Ziring L. P. 92].

On October 7, 1958, President Iskander Mirza imposed martial law, abrogated the constitution, and appointed Ayub Khan as Chief Martial Law Administrator. Three weeks later, on October 27, Ayub Khan himself ousted Mirza from power, sent him into exile, and took the reins of government into his own hands. Unlike subsequent military coups in Pakistan, this intervention was met with significant popular approval [Cohen, S. P. P. 216]. Many Pakistanis were tired of political anarchy and believed that only the army could cope with the country's difficulties and offer solutions to

pressing problems. The abrogation of the constitution and the suppression of political parties against this background received less attention than might have been expected. General Ayub Khan, for a moment, became the "nation's knight in shining armor" [Ziring L. P. 81].

The new leader seized the moment, declaring a period of reforms and national recovery. He made it clear that Pakistan was not ready for a full-scale experiment with parliamentary rule, as "too much time was wasted in meaningless squabbles, and too many precious resources were frittered away on projects of no national significance" [Ayub Khan. P. 74]. Ayub declared his intention to avoid the mistakes of his predecessors.

Ayub Khan's regime, characterized by critics as a "representative dictatorship," was based on several key principles: etatism, centralization of power, limited public participation, and pragmatic secularism.

The central element of Ayub Khan's political philosophy was the system of "Basic Democracies" (BD), introduced in 1959. Proceeding from the conviction that the country was not ready for democracy as practiced in Western Europe, Ayub proposed an alternative form of democratic expression. Tribal and ethnic disagreements, mass illiteracy, and interfaith conflicts, in his opinion, made the Western model unacceptable.

The BD system was a four-tier structure of local self-government designed to initiate and train the predominantly illiterate population in the work of government by providing them with limited representation and linking them to decision-making at a level commensurate with their abilities [Pakistan a country study. P. 47]. Its primary level consisted of union councils, whose members (about 80,000 people nationwide) were elected by universal suffrage. It was this electorate that subsequently became the electoral college for voting for the president and members of the national and provincial assemblies. Thus, the system served a dual function: on the one hand, it was intended to address issues of local development; on the other, it served as a legitimizing prop for the central government, creating a narrow, controlled channel for political participation [Syed Hussain Shaheed Shoreward. P. 151–152].

Despite claims of depoliticizing the army, the regime ensured its deep penetration into all spheres of public administration. In addition to civilian authorities being under military control, there was a widespread introduction of army representatives into these very bodies. Generals were appointed as governors of both provinces; senior officers headed the administrations of divisions and districts. The number of top police posts held by army officers was increased to 33%. The Frontier Constabulary was placed under army command. Furthermore, prominent generals became ambassadors to countries such as England, France, Portugal, Malaya, and the Vatican [Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. С. 146–147].

This merging of military and civilian administration created an effective mechanism of control but simultaneously supplanted civilian institutions, strengthening the tradition of military dominance in politics.

The rule of Ayub Khan, who possessed dictatorial powers, was soft rather than repressive. Politicians were isolated and often jailed, but Ayub's aim was to embarrass, humiliate, and neutralize, not to physically punish [Ziring L. P. 83]. Legal instruments were used to cleanse the political sphere: the PRODA (Public and Representative Offices Disqualification Act) provided for disqualification from office for fifteen years for corruption, and the Elective Bodies Disqualification Order (EBDO) allowed for the prosecution of former politicians for "misconduct." About 7,000 people were subjected to "EBDO" [Pakistan: a country study. P. 45].

The regime actively controlled the media, using it to promote its achievements. "All propaganda materials... passed through its coordination. The military also made extensive use of radio and film, and statesmen conducted agitation trips around the country." Notably, for some time, Ayub Khan himself headed the Ministry of National Reconstruction. Such propaganda created an image of Ayub as the eternal ruler of Pakistan, which, however, also generated a backlash, as the people, according to the president himself, had never been masters of their own destiny and instinctively viewed their rulers with suspicion [Jalal, Ayesha. P. 85-86].

Religious Policy: Between Secularism and Islamization. Ayub Khan's policy in the religious sphere was contradictory and dualistic. On the one hand, being a disciple of Jinnah, he held a secular position and believed the country would be better off if it freed itself from the machinations of those in the religious community who emphasized the theological definition of the state. He showed little patience for those who assessed loyalty in the context of narrowly defined religious beliefs and sharply criticized fundamentalists who turned the genuinely creative, dynamic teaching of Islam into dogma. Ayub Khan noted that Islam was increasingly becoming detached from life and turning into a lifeless subject, incapable of development, while humanity was making huge strides in science [Ziring L. P. 83].

On the other hand, the regime took measures to enhance the official role of Islam. Religious education for students was expanded; the Islamic Research Institute began functioning in 1962, and earlier the Central Institute of Islamic Research was created with the aim of promoting the reconstruction of Pakistani society on a genuinely Islamic basis [Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. С. 81]. This measure, however, was also an attempt to bypass traditional ulema and provide more modern interpretations of the Islamic tradition.

A vivid example of this duality was the family law reform. Facing fierce resistance to family planning, Ayub initiated the adoption of the Muslim Family Laws Ordinance (1961), which required compulsory registration of marriages and divorces and somewhat restricted the practice of polygamy. The purpose of the law, he said, was to preserve the family by protecting the weaker woman. Although these reforms were in line with the interests of the educated elite, they provoked a storm of criticism from conservative religious circles, which later contributed to the growth of opposition to the regime.

Foreign Policy: Between a Pro-Western Course and Regional Challenges. Pakistan's foreign policy in 1958–1962 remained within the framework of the pro-Western orientation inherited from previous governments but began to show the first signs of future diversification.

Ayub Khan continued and deepened the course of strategic partnership with the United States, seeing it as a guarantee of security in the confrontation with India. As he himself motivated this course: "The crux of the problem from the very beginning was the hostile attitude of India towards us: we had to seek allies to strengthen our position" [Ayub Khan, M. P. 71]. Participation in the SEATO and CENTO (Baghdad Pact) blocs made Pakistan one of the "northern tier" states of defense against the USSR.

This alliance was economically beneficial: from 1955 to 1961, Pakistan received over \$1 billion in direct military and economic aid from the US. Washington supported the "Atoms for Peace" initiative and financed rural development programs [Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. С. 21]. However, dependence on the US also had its price. The deployment of an American intelligence base in Badaber near Peshawar, from which U-2 flights were conducted, jeopardized the country's sovereignty. The incident with the downing of Francis Gary Powers' plane over the USSR in May 1960 "exposed Pakistan to Soviet threat without any commensurate improvement in the quality or quantity of American military assistance" [Jalal, Ayesha. P. 88] and caused acute discontent among Pakistani elites, including the future Prime Minister Zulfikar Ali Bhutto.

Relations with the Soviet Union remained cool. The USSR viewed Pakistan as a US satellite, supported India on the Kashmir issue, and criticized its participation in Western blocs. Despite some warming in 1960–1961 (visits by A. I. Mikoyan and Ayub Khan himself), no serious breakthrough occurred. Later, Ayub Khan admitted that joining the pacts was a serious missed opportunity to establish contact with neighboring USSR, leading to "misunderstandings" and the USSR's full support for India [Muhammad Ayub Khan. P. 103].

The main foreign policy challenge remained relations with India, the central point of which was the unresolved Kashmir issue. A turning point was the Sino-Indian War of 1962. Ayub Khan used India's weakening to begin a rapprochement with China, which was a strategic maneuver to create a counterbalance to Delhi. As early as 1962, the countries began negotiations on demarcating the border in Kashmir, which caused sharp dissatisfaction both in India and the US. This step marked the

beginning of the diversification of Pakistan's foreign policy and laid the foundation for a future strong alliance with the PRC.

Preparation of the 1962 Constitution and the Liberalization of the Regime. By the early 1960s, the regime realized the need for constitutional legitimation. In February 1960, a Constitutional Commission was created. However, its recommendations for direct elections and strong legislative bodies contradicted Ayub's authoritarian philosophy, so they were significantly revised [Muhammad Arif, Dr. Imran Ali, Zubair Hussain. P. 49].

The constitution, promulgated on March 1, 1962, officially ended the period of military rule and established a presidential form of government. Its main features were:

- Concentration of power in the hands of the president, elected by the electoral college of the BD system.

- Limitation of the powers of the legislative authority (National Assembly). For example, the assembly had virtually no say in budget preparation and important appointments.
- Limitation of the powers of the courts, which were deprived of the right to declare laws unconstitutional and to hear cases on fundamental rights.

- Incorporation of many Islamic provisions: proclamation of the "sovereignty of Allah," compulsory study of the Quran for Muslims, prohibition on enacting laws repugnant to Islam.

Soon after the introduction of the constitution, the Political Parties Act was legalized. This led to a split in the Muslim League into the pro-government Convention League and the opposition Council League. Interestingly, the leader of the opposition was the president's younger brother, Sardar Bahadur Khan, which was caused by a personal, not political, conflict [Jalal, Ayesha. P. 86]. However, this opposition was loyal and did not pose a real threat to the regime. Elections to the new authorities were held under conditions where any political activity had until recently been a crime, and therefore did not generate much public interest, turning into a struggle of local factions.

East Pakistan: The Unresolved Crisis. One of the fatal weaknesses of the Ayub Khan regime was its inability to solve the problem of inequality between the two parts of the country. Despite some efforts to popularize the regime in East Pakistan (posting Bengali officials there, declaring Dacca the legislative capital, increasing state investments), the deep imbalance persisted. Private investment still went to West Pakistan, and the centralized system of power, devoid of democratic mechanisms of representation, did not allow the densely populated and politicized Bengal to really influence decision-making in the center.

The rule of Ayub Khan, based on an alliance of the West Pakistani military-bureaucratic elite and the landed aristocracy, objectively strengthened the feeling of colonial exploitation in the East. This laid a time bomb that ultimately led to the disintegration of the country in 1971.

Conclusion. The period of military rule by Muhammad Ayub Khan from 1958 to 1962 represents a complex and ambiguous phenomenon in the history of Pakistan. On the one hand, the regime managed to stabilize the political situation by ending the series of governmental crises. Important economic reforms were initiated (particularly in the agricultural sector), the system of governance was modernized through the introduction of "Basic Democracies," and progressive reforms in family law were carried out.

On the other hand, stabilization was achieved at the cost of curtailing democratic institutions, suppressing political freedoms, and concentrating power in the hands of one man and the military-bureaucratic apparatus. The foreign policy course, although it brought significant economic and military aid, made the country dependent on the US and complicated relations with the USSR, and did not lead to a solution of the key problem—the Kashmir issue. The most serious strategic miscalculations of the regime were:

1. **Institutional weakness:** The created system of power was overly personalized and dependent on the figure of Ayub Khan himself. His decision to resign as Commander-in-Chief and become a "mere civilian president" after the lifting of martial law weakened his connection with the main instrument of power—the army, which would later play a fatal role.

2. **The unresolved problem of East Pakistan:** Centralizing policies exacerbated ethnic inequality and laid the groundwork for future separatism.

3. **The limitations of "Basic Democracy":** The model of limited political participation failed to satisfy the growing political ambitions of the educated strata of the population and was ultimately perceived as manipulative.

Thus, although Ayub Khan was able to temporarily strengthen Pakistan and give it an impulse for economic development, his regime did not solve the country's key systemic problems. Authoritarian modernization, carried out from above, proved to be fragile. Internal contradictions, especially between the center and the provinces, were not only not removed but deepened, which ultimately led to a deep political crisis and the fall of Ayub Khan himself in 1969. The experience of his rule clearly showed that stability achieved at the cost of freedom, and development not accompanied by a fair distribution of its fruits, is unsustainable and fraught with new, even more acute upheavals.

REFERENCES:

1. Ayub Khan, M. Friends Not Masters: A Political Autobiography / M. Ayub Khan. — Karachi: Oxford University Press, 1967.
2. Ziring L. Pakistan: at the crosscurrent of History. Oxford, 2003.
3. Cohen, S. P. The Idea of Pakistan / S. P. Cohen. — Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2004.
4. Pakistan: a country study / Federal Research Division, Library of Congress; edited by Peter R. Blood. Lahore. 1994.
5. Syed Hussain Shaheed Soherwordi. Pakistan foreign policy formulation, 1947-65: An analysis of institutional interaction between American policy making bodies and the Pakistan Army. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy School of History and Classics University of Edinburgh Year of submission: 2009.
6. Jalal, A. The State of Martial Rule: The Origins of Pakistan's Political Economy of Defence / A. Jalal. — Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
7. Muhammad Arif, Dr. Imran Ali, Zubair Hussain. The Changing of Guards: Domestic Policies of General Ayub Khan Era During 1958-69. P. 49.
8. Белокрыцкий В.Я., Москаленко В.Н. История Пакистана. XX век. — М.: ИВ РАН: Крафт+, 2008.
9. Белокрыцкий В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. Южная Азия в мировой политике. — М.: Междунар. отношения, 2003.

UO'K 94(554.721):327.2

AMIR ABDURAHMONNING SHIMOLIY AFG'ONISTONDA OLIB BORGAN "PUSHTUNLASHTIRISH" SIYOSATINING MAQSADLARI

Sh.N.Iskandarov, tayanch doktorant, Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr ikkinchi yarmida Afg'on amirlari tamonidan bosib olingan, aholisini asosiy qismini o'zbeklar va boshqa turkiy xalqlar tashkil qilgan Janubiy Turkiston hududlarida Amir Abdurahmon tamonidan olib borilgan "pushtunlashtirish" siyosatining asosiy maqsadlari tarixiy manbalarga tayanilgan holda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Afg'on Turkistoni, Qatag'on, ichki imperialism, Maymana, o'zbek urug'lar, ma'muriy birlik, pushtunlashtirish.

Аннотация. В статье на основе исторических источников анализируются основные цели политики «пуштунизации», проводимой Амиром Абдурахманом на территориях Южного Туркестана, завоеванных афганскими эмирами во второй половине XIX века и населенных преимущественно узбеками и другими тюркскими народами.

Ключевые слова: Афганский Туркестан, репрессии, внутренний империализм, Маймана, узбекские кланы, административное единство, пуштунизация.

Abstract. This article analyzes, based on historical sources, the main goals of the "Pashtunization" policy pursued by Amir Abdurahman in the territories of South Turkestan, which were conquered by Afghan emirs in the second half of the 19th century and were mainly populated by Uzbeks and other Turkic peoples.

Keywords: Afghan Turkestan, Repression, internal imperialism, Maimana, Uzbek clans, administrative unity, Pashtunization.

Kirish. Uzoq tarixiy asrlar davomida Afg'onistonning shimoli va markaziy hududlarda turkiy qavmlar va o'zbek urug'lari o'rnatilgan hamda istiqomad qilib kelayotgan tarixiy makon hisoblangan. Hozirgi shimoliy Afg'oniston hududlarida VII-VIII asrlardan turkiy urug'larning kirib kelishi va hududdagi hukmronligi ko'plab tarixiy manbalarda o'z isbotini topgan. Ammo XIX asrga kelib Afg'onlarning Durraniy amirlari, ingliz mustamlakachilarining qo'llab quvvatlashi bilan Amudaryo janubidagi kichik o'zbek xonliklarini o'z hududiga qo'shib olishga kirishadi. Amir Do'stmuhammadxon va Abdurahmonxonlar davrida asosiy aholisni o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va qisman arab va baluch qabilalari yashab kelayotgan o'zbek bekliklari to'liq mustamlakaga aylantiriladi. Amir Abdurahmonxon esa mazkur hududdagi hukmronligini mustahkamlash maqsadida puxta o'ylangan rejasini ya'ni "Afg'onlashtirish" yoki "Pashtunizatsiya" siyosatining memoriga aylandi.

Mavzuga doir adabiyotlarning sharhi. Amir Abdurahmonning Shimoliy Afg'onistonda olib borgan "pushtunlashtirish" siyosatining maqsadlari nomli maqolani tayyorlashda bir qancha adabiyotlar o'rganib chiqildi. Xususan, yirik tarixchi olimlar Kakar, H. K. "Government and society in Afghanistan: The reign of Amir Abd al-Rahman Khan", T.J. Barfield, "Afghanistan: A Political and Cultural History", Muhammad Jafarning fors tilidagi "Amir Abdurahmonxonning hayoti" nomli kitobi, ingliz chegara komissiyasi a'zosi mayor Yatening "Northern Afghanistan Or Letters From The Afghan Boundary Commission" Masson V.M, Romodinlarning "Istoriya Afganistana. Afganistan v novoe vremya" hamda Kamoliddin Abdullayevning "Ot Sintsiana do Khorasana. iz Istorii Sredneaziatskoi Emigratsii 20 veka" nomli asarlaridan foydalanildi. Shuningdek, Amerikalik afg'onshunos tarixchi olim Kristian Bleuer, Nazif Shahroniy, Pierre Centlivres, Nansy Tapperlarning Afg'onistonda pushtunlashtirish siyosatiga oid maqola va kitoblaridan ham atroflicha foydalanildi. Bundan tashqari mavzuga oid respublika tarixchilari ilmiy tadqiqot ishlaridan foydalandim. Xususan Sh.N, Xayitovning Xorijdagi o'zbeklar, Nasriddin Nazarovning Afg'oniston o'zbeklari asarlari tahlil qilindi.

Maqolani tayyorlashda chet el adabiyotlari bilan Sharq manbalaridagi ma'lumotlardan ham foydalanilgan. Mazkur manbalardan keltirilgan malumotlar asosida mavzu tadqiq etildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani tayyorlashda qiyosiy taqqoslash va tanqidiy tahlil metodlaridan ko'proq foydalanildi. Shimoliy Afg'onistonda pushtunlashtirish siyosatidan ko'zlangan maqsadlar tarixiy manbalarga atayangan holda obektiv ochib berildi.

Tahlil va natijalar. Tarixchilar tamonidan Janubiy Turkiston yoki Shimoliy Afg'oniston deb atalib kelinayotgan hududda istiqomad qilayotgan aholining asosiy qismini o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar va arablar tashkil qilishi haqida Amerikalik afg'onshunos tarixchi olim Kristian Bleuer aytib o'tadi.[1] Tojiklar, kelib chiqishi xilma-xil bo'lgan fors tilida so'zlashuvchi aholi uchun umumiy atama bo'lib, asosan shimoliy-sharqiy Afg'onistonning baland vodiylardagi qishloqlarda, qisman shaharlarda yashaydi; ularni kartograflar va etnologlar pomiriylar yoki tog' tojiklari deb ataganlar, o'zbeklar esa shimoliy va markaziy Afg'oniston shahar va qishloqlarida istiqomad qilganlar. Sovet kartograflari va etnograflari fors yoki eronzabon guruhlarini to'liq tojiklar tarkibiga qo'shgan bo'lsa, turkiyzabonlarni esa o'zbeklar tarkibiga qo'shib o'rganadilar. [2; 3-13] Shuningdek Shahar markazlari va sug'oriladigan daryo vodiylari o'zbeklar tasarrufida bo'lib, chorvachilikda Turkiy yarim ko'chmanchilik saqlanib qolib, faqat qisqa migratsiyalarni kuzatilgan. Siyosiy va harbiy qudrat o'zbeklarga eng unumdor vodiylar va tekisliklar hamda tog'li vodiylar hududlarini nazorat qilish imkonini berganli haqidagi ma'lumotlar tarixchilar Nazif Sharoniy, Tomas Barfield, Kristian Bleuer tadqiqotlarida uchraydi. [1] Nazif Shahroniy Janubiy Turkiston turkiylari va o'zbeklarini-"hukmron siyosiy guruh sifatida ular Turkistonning eng keng va unumdor dehqonchilik yerlari va yaylovlarini egallab, Turkistonga kiruvchi yoki undan chiqadigan barcha yirik strategik savdo markazlari va savdo yo'llarini nazorat qilganliklari" [3; 180] haqida aytib o'tadi. Ammo Afg'on amirlarining bosqinchilik siyosati natijasida Janubiy Turkiston hududlari to'liq Afg'oniston tarkibiga qo'shib olinadi. Janubiy Turkiston hududlari Afg'oniston tarkibidagi eng bo'ysinmas hududlardan hisablanib, hududni to'liq qo'shib olish Amir Abdurahmon (1880-1900 yillar) davrida tugallanadi. [4]

Amir Abdurahmon hokimiyat tepasiga kelgandan so'ng turlicha "ichki imperializm", "ichki mustamlakachilik", "afg'onlashtirish", "pashtun mustamlakasi" va "pashtunizatsiya" deb atalgan

jarayonni boshlab yubordi. [5; 153] Kristian Bleuer Amir Abdurrahmon davridan boshlab deyarli barcha afg'on hukmdorlari 1979-yilgacha Afg'oniston xalqlarini "Afg'onlashtirish" siyosatini olib borganligini ta'kidlaydi. Shuningdek mazkur jarayonning bir qismi sifatida Afg'oniston hukumati pushtun millatchiligi mafkurasidan, yerlarni musodara qilishdan, kamsituvchi soliq siyosatidan va pushtunlarni qo'llab-quvvatlovchi majburiy ko'chirishdan foydalanadi.[1]

XIX asrning 80 yillarida amir Abdurrahmon mamlakatda "afg'onlashtirish" siyosatini, ingliz chegara komissiyasi a'zosi, mayor Yate taklifi bilan boshladi va bu reja tarixga "Yate rejasi" nomi bilan kiradi.[1] Shu o'rinda amir mazkur siyosatni amalga oshirishdan quyidagi bir qancha maqsadlarni ko'zlaganligini ko'rishimiz mumkin. [6; 238-239], [7; 155-158]

1. Shimoliy pushtun bo'lmagan xalqlar orasida tayanch shakllantirish; Amir Abdurahmanning ichki imperialism va pushtunlashtirish siyosatining eng asosiy yo'nalishi shimoliy hududlarga nisbatan qo'llanganligini ko'rish mumkin. Chunki, Afg'on amirlarining bosqinchilik siyosati tufayli qo'shib olingan shimoliy hududlarda o'zbeklar, tojiklar, turkmanlardan tashqari, kam sonli hazoralar, arablar, mug'ullar hamda balujlar ham istiqomat qilgan va eng bo'ssinmas hududlardan hisoblangan. Shuning uchun pushtun qabilalaridan nazorat qiluvchi sifatida foydalangan.

2. Rossiya tahdidiga qarshi chegara hududlarini jangari qabilalar yordamida mustahkamlash; Rossiyaning O'rta Osiyodagi harakatlari, Afg'onistonga ochiqdan-ochiq tahdid solib, amirni o'z hukmronligi davrida ancha tashvishga solib qo'yadi. Natijada shimoliy-g'arbiy chegara aniq belgilanishidan oldin u o'z qo'shinlarini pushtun migratsiyasi orqali mustahkamlashga qaror qiladi.[6; 233-261]

3. Mamlakatning iqtisodiy ahvolini yaxshilash: Janubiy Turkiston hududlari Afg'onistonning eng serhosil va unumdor yerlaridan hisoblanib, bu yerlarga nisbatan olib borgan siyosatining asosiy maqsadlaridan ularning iqtisodiy salohiyatini ko'tarish, mamlakat boyligi va daromadlarini oshirish edi. Bu xususida mayor Yate "bu Turkiston tekisligini qancha ko'rsangiz, yer shunchalik unumdor bo'lib ko'rinadi. Tuproq yaxshi va biz o'roqqa shay turgan ulkan bug'doy ekinlaridan o'tdik Qaerda so'rasam ham, menga har doim suv ta'minoti hozirgi talabdan ancha oshib ketgani haqida aytishdi" degan ma'lumotini ta'kidlash joiz.[8; 255-256]

4. Isyonkor pushtun qabilalarini jazolash; Amir Abdurrahmon hokimiyat tepasiga kelishi bilan mamlakat janubida yashovchi Gilzoyi pushtunlarining noroziligi boshlanadi. Hattoni 1986-yilda yirik qo'zg'alon bilan davom etadi. [7; 148-149] Ularni jazolashda Hindikush shimoliga surgun qilish amir uchun eng foydali tanlov hisoblangan.

Xulosa: "Ichki imperialism" siyosati Afg'onistonni Rossiyaning Janubiy Turkistonda ehtimoliy olg'a siljishidan himoya qilish, mahalliy aholining dushmanligini sindirish, bo'sh qolgan yerlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan foydalanish, amir hokimiyatini mustahkamlash kabi imkoniyatlarni bergan. Bu esa Afg'oniston Turkistonidagi o'zbeklar, turkmanlar, tojiklar va boshqalarning eng yaxshi yerlarini pushtun ko'chmanchilariga boy berib qo'yishiga olib keldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bleuer, Christian. "State-Building, Migration and Economic Development on the Frontiers of Northern Afghanistan and Southern Tajikistan." *Journal of Eurasian Studies*, 2011. doi:10.1016/J.EURAS.2011.10.008.
2. Centlivres, P., & Centlivres-Demont, M. Tajikistan and Afghanistan: the ethnic groups on either side of the border. In R. M-Djalili, F. Grare, & S. Akiner (Eds.), *Tajikistan: The trials of independence* New York: St. Martin's Press. 1997.
3. Shahrani, M. Nazif. "Ethnic Relations in a Closed Border Situation: Northeastern Badakhshan." *Ethnic Borders of Soviet Asia*. William O. McCagg, Jr. and Brian D. Silver, eds. New York, NY: Pergamon Press, 1979.
4. Forscha. Muhammad Jafar Taj al-Tavārikh: Savāniḥ-i 'Umri-yi Ala-Hazrat Amīr 'Abd al-Rahmān Khān, vol. 1, 2 Bombay: Maṭba'-i Gulzār Husna', 1283 [1904]
5. Rasuly-Paleczek G. The struggle for the Afghan state: Centralization, nationalism and their discontents // *Identity Politics in Central Asia and the Muslim World*. – 2001
6. Tapper, N. Abd Al-Rahman's North-West Frontier: the Pashtun colonisation of Afghan Turkistan. In R. Tapper (Ed.), *The conflict of tribe and state in Iran and Afghanistan* New York.: St. Martin's Press, -1983
7. T.J. Barfield, *Afghanistan: A Political and Cultural History*, New Jersey.; In the United Kingdom: Princeton University Press 2010
8. Charles Edward Yate "Northern Afghanistan Or Letters From The Afghan Boundary Commission". London.: "William Blackwood and Sons" 1888.

O'ZBEKISTONDA EKSTREMAL TURIZM: HOLATI, IMKONIYATLARI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

D.A.Ismoilova, dots., t.f.n., Navoiy konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda ekstremal turizmning joriy holati, imkoniyatlari va rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan. Mamlakatning geografik va madaniy salohiyati, shuningdek, bu sohadagi mavjud muammolar va ularni hal qilish bo'yicha takliflar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ekstremal turizm, turistik yo'nalishlar, sayyohlar xavfsizligi, turistik salohiyat, rivojlanish, infratuzilma.

Annotatsiya. В статье проанализировано текущее состояние, возможности и перспективы развития экстремального туризма в Узбекистане. Рассмотрены географический и культурный потенциал страны, существующие проблемы в данной сфере и предложены пути их решения.

Ключевые слова: экстремальный туризм, туристические маршруты, безопасность туристов, туристический потенциал, развитие, парашют, дельтаплан, инфраструктура.

Abstract. The article analyzes the current status, opportunities, and development prospects of extreme tourism in Uzbekistan. The country's geographical and cultural potential, existing challenges in the field, and proposed solutions are discussed.

Keywords: extreme tourism, tourist routes, tourist safety, tourism potential, development, infrastructure.

Kirish. So'nggi yillarda turizm sanoati dunyo bo'ylab jadal sur'atlarda rivojlanib bormoqda. An'anaviy sayyohlik yo'nalishlari bilan bir qatorda, ekstremal turizm ham keng ommalashib, ko'plab sarguzashtsevar sayyohlarni o'ziga jalb qilmoqda. Ekstremal turizmga tog'larga chiqish (alpinizm), daryo oqimlarida suzish (rafting), havo sportlari (parashyut, delfaplan), cho'l va tog' yo'llarida motoyurish (off-road), spelologiya (g'or tadqiqoti) kabi faoliyatlar kiradi. [1]

O'zbekiston geografik joylashuvi, tabiiy resurslari va relyefining xilma-xilligi bilan ekstremal turizm yo'nalishlarini rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega. Xususan, tog'li hududlar (Hisor, Zarafshon, Chatqol tizmalari), cho'l va yarim cho'l zonalari, o'ziga xos landshaftlar, tarixiy yo'llar (Buyuk Ipak Yo'li) ekstremal turizm turlarini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratadi. [2] Shu bilan birga, ekstremal turizm mamlakat iqtisodiyoti va hududiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri hisoblanadi. Bu soha nafaqat xorijiy turistlarni jalb etadi, balki mahalliy yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qiladi, yangi ish o'rinlarini yaratadi va xizmat ko'rsatish infratuzilmasini kengaytiradi. [3]

Maqolada O'zbekistonda ekstremal turizmning bugungi holati, mavjud imkoniyatlar, mavjud muammolar va kelgusidagi rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, O'zbekiston sharoitida qo'llanilishi mumkin bo'lgan samarali takliflar ilgari suriladi

Adabiyotlar tahlili. Ekstremal turizm mavzusida xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Brymer va Schweitzer ekstremal sport va turizmning inson psixikasiga ijobiy ta'sirini o'rganib, ularning stressga chidamlilikni oshirish va sarguzashtni izlash hissini kuchaytirishini ta'kidlaydi.

S. Mirzaev esa O'zbekistonning geografik xususiyatlari va tabiiy resurslari ekstremal turizmni rivojlantirish uchun katta salohiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. K. Smith va S. Jonesning jahon miqyosidagi tadqiqotlari ekstremal turizmning iqtisodiy ta'sirlarini o'rganib, ushbu turizm turining yangi ish o'rinlari yaratish va mintaqaviy rivojlanishga salmoqli hissa qo'shishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ular infratuzilmaning rivojlanishining muhimligini ta'kidlaydi. Ikkinchi tomondan, Ivanov va Petrovning sovet davridagi tadqiqotlari O'zbekistondagi alpinizm va ekologik turizmning ilg'or bosqichlari haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, O'zbekiston Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi (2015) va O'zbekiston sport federatsiyasining (2022) hisobotlarida davlat siyosati va sport

turizmini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar va mavjud muammolar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Tadqiqotning usullari. Ma'lumotlarni tahlil qilishda sifatli tahlil usuli qo'llanildi, ya'ni mavjud adabiyotlar, rasmiy statistik ma'lumotlar va sohadagi amaliyotlar birgalikda o'rganildi. Ekstremal turizm infratuzilmasi, xavfsizlik choralari, iqtisodiy ta'sirlar va ijtimoiy jihatlar mutaxassislarning fikrlari va rivojlanish trendlari asosida tahlil qilindi. Tahlil natijasida O'zbekistonda ekstremal turizm sohasidagi mavjud potensial va muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekistonda ekstremal turizm sohasi so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlanmoqda. Mamlakatning tog'li va tarixiy hududlari, tabiiy manzaralari va iqlim sharoitlari ekstremal turizmning turli yo'nalishlari uchun qulay imkoniyatlar yaratadi.

Hozirgi paytda eng faol ekstremal turizm turlari qatorida tog' sayrlari, rafting, paraplanerizm, motosport va alpinizm aniqlandi. Misol uchun, Samarqand, Buxoro, Navoiy va Chimyon vodiysi kabi hududlar sayyohlar orasida eng mashhur ekstremal turizm maskanlari hisoblanadi. 2024 yil statistikasiga ko'ra, ushbu hududlarga ekstremal turizm maqsadida tashrif buyuradigan turistlar soni yil sayin 15% oshmoqda.

Turizm infratuzilmasi jihatdan ham ayrim mintaqalarda yaxshilanmoqda: ekstremal sport turlari bo'yicha mahalliy klublar va yo'nalishlar soni 30%ga oshgan, va ko'plab yirik turoperatorlar ushbu yo'nalishga e'tibor qaratib boshlagan.

Samarqand, Buxoro va Navoiy viloyatlari ekstremal turizm rivoji uchun muhim mintaqalar hisoblanadi, biroq ularning imkoniyatlari va infratuzilmasida ayrim farqlar mavjud.

- **Samarqand viloyatida**, tarixiy va madaniy meros bilan birga, tog' sayrlari va paraplanerizm kabi ekstremal turizm turlari rivojlanmoqda. Zarafshon tog'lari va atrof hududlari ekstremal sportchilar uchun qulay imkoniyatlar yaratadi.

- **Buxoro viloyatida** esa, asosan, cho'l joylarida motosport, avto va moto sport turlari rivojlanmoqda. Shuningdek, tarixiy va madaniy meros turistlarni jalb qilishda muhim ahamiyatga ega.

- **Navoiy viloyatida** motosport, parashyutdan sakrash va avtosport kabi yo'nalishlar jadal rivojlanmoqda. Hududning cho'l va tog' joylari ekstrim sport uchun maxsus majmualar tashkil etishga mos keladi.

Мухокама ва хулоса. Ekstremal turizm turli xil faoliyatlarni o'z ichiga oladi, ularning barchasi xavf darajasi yuqori bo'lib, inson organizmining jismoniy va ruhiy chidamliligini sinovdan o'tkazadi. E. Brymer va R. Schweitzerning ta'kidlashicha, ekstremal sport va turizm inson psixikasining stressga chidamliligini oshiradi va sarguzashtlarni qidirish hissini kuchaytiradi.

Ekstremal turizmning alpinizm va tog'larda yurish, rafting va suv sporti, paraplan va deltaplan, mototurizm, speleologiya (g'orlarni o'rganish va tadqiq qilish) kabi ko'plab turlari mavjud. O'zbekistonda Hisor, Zarafshon va Chotqol tog' tizmalari alpinizm va tog'larda yurish turizmini rivojlantirish uchun qulay hudud hisoblanadi. O'zbekistonning tog' hududlarida daryolar oqimining tezligirafting turizmini rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Havo sportlari bo'lgan paraplan va deltaplandan turizmini rivojlantirish uchun ham O'zbekistonning barcha hududlarida katta imkoniyatlar mavjud. Buxoro va Qizilqum cho'llarining yurishga qiyin hududlari mototsikl yoki avtomobil turizmini rivojlantirish uchun ayni muddaodir. O'zbekistonda nisbatan yangi turizm yo'nalishi – bu speologiya bo'lib mamlakatimiz hududidagi barcha tog'liklar, hususan Samarqand va Navoiy hududidagi baland tog'larda hali inson oyog'i yetmagan g'orlarning mavjudligi bu turizmning mazkur yo'nalishini rivojlantirish uchun ham katta imkoniyat beradi. O'zbekiston hukumati so'nggi yillarda ekstremal turizmini rivojlantirishga katta e'tibor qaratmoqda. Xususan, respublikada tog' turizmi va raftingni rag'batlantirish uchun infratuzilma yaratish, xavfsizlik choralari kuchaytirish va xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish dasturlar ishlab chiqilmoqda.[4] Joriy yilning 5-iyun kuni Samarqand viloyatining Oqbo'yro mahallasida ekstremal turizm festivalining xalqaro miqyosda o'tkazilishi ham yurtimizda bu sohani rivojlantirishda davlat miqyosida e'tibor qaratilayotganligining belgisidir. Shuningdek prezidentimizning 2024 yil 6 fevraldagi qaroriga ko'ra, Samarqand tumanining Ohalik, Oqbo'yro va Mironqul mahallalari hududida umumiy maydoni 4656

gektar bo'lgan "Ohalik – Oqbo'yro – Mironqul" turistik-rekreatsion zonasi tashkil etildi. Turistik zonani rivojlantirish va boshqarish maqsadida tuman hokimligi huzurida davlat muassasasi shaklidagi Turistik-rekreatsion zonasi direksiyasi faoliyati yo'lga qo'yilgan. Ayni paytda mazkur hududda bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. [5]

Ekstremal turizmning rivojlanishida infratuzilmaning ahamiyati juda katta. O'zbekistonda ekstremal turizm infratuzilmasini shakllantirish va takomillashtirish ishlari so'nggi yillarda faol olib borilmoqda. Shu bilan birga, infratuzilma hali ham davlat dasturlari darajasida kam rivojlangan, ko'plab ekstremal turizm yo'nalishlari uchun zarur texnika, qutqaruv xizmatlari va malakali kadrlar yetishmaydi. Mahalliy aholi va investorlarni jalb qilish orqali bu sohani rivojlantirish zarur. [7] O'zbekistonda ekstremal turizm sohasida faoliyat yurituvchi davlat va xususiy tashkilotlar mavjud. O'zbekiston Turizm qo'mitasi asosiy tartibga soluvchi va targ'ibotchidir. Shuningdek, sport klublari va turistik kompaniyalar ekstremal turizm turlarida maxsus sayohatlarni tashkil qiladi. [8]

O'zbekistonda ekstremal turizm rivojlanishida bir qator muammolar uchraydi. Macalan xavfsizlik va qutqaruv xizmatlarining yetishmasligi, maxsus jihozlar va malakali kadrlarning kamchilikni tashkil qiladi. Infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi - yo'l belgilarining, xizmat ko'rsatish punktlari va tibbiy yordam markazlar deyarli yo'q. Qonunchilik va litsenziyalash tizimining to'liq ishlab chiqilgan emas. Shuningdek, sohada moliyalashtirish va investitsiyalar juda kamchilikni tashkil qiladi. Hududlarda aholi orasida turizm madaniyatni rivojlantirish zarur.

Mavzuni o'rganish natijasida biz tomonimizdan ekstremal turizm joylarida yo'l belgilarini, qutqaruv xizmatlarini, tibbiy punktlarni tashkil etilishi, malakali kadrlarni tayyorlash va xalqaro sertifikatlash tizimini joriy qilinishi, qonunchilikni takomillashtirish, litsenziyalash va xavfsizlik me'yorlarini ishlab chiqilishi, moliyalashtirish va investitsiyalarni jalb qilish, aholi va yoshlar orasida turizm madaniyatini oshirish lozimligi kabi takliflar yechimi sohaning xalqaro miqyosda rivojlantirilishiga katta imkoniyat yaratadi.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Brymer, E., Schweitzer, R. (2013). Extreme sports are good for your health: A phenomenological understanding of fear and anxiety in extreme sports. *Journal of Health Psychology*, 18(4), 477–487.
2. Mirzaev S.. Geographical features and tourism potential of Uzbekistan. //Central Asian Journal of Tourism Studies, 2021. 3 (1), 12-25.
3. Smith, K., Jones, A. (2018). Economic impacts of adventure tourism: A global perspective. //Tourism Economics, 24(5), 523–537.
4. O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi. (2023). Ekstremal turizmni rivojlantirish bo'yicha davlat dasturi. Toshkent.
5. <https://uza.uz/uz/posts/oqboyro-ekstremal-sport-turizmi-maskani>
6. Brown, L. International best practices in adventure tourism development. // *Global Tourism Review*, 2019. 7(3), 210-225.
7. Williams, T. Legal frameworks in tourism: Challenges and solutions. // *Journal of Tourism Law*. 2020. 5(2), 85-99.

UO'K 94(570)'37:39

NASABSHUNOSLIK: TURKIY XALQLAR MISOLIDA

X.J.Ismoilova, tayanch doktorant, Turizmni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot instituti, Toshkent

ORCID: 0009-0007-3738-6196

Annotatsiya. Maqolada turkiy xalqlar tarixida nasabshunoslikning ahamiyati yoritiladi. Shajara va nasabnomalar shaxsiy o'zlikni anglash, jamiyatdagi birlikni mustahkamlash va madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazishda muhim vosita bo'lgani ko'rsatiladi. Nasabshunoslik usullari vaqt o'tishi bilan rivojlanib, og'zaki rivoyatlar, yozma manbalar va hozirgi zamonda genetik tadqiqotlar bilan boyigan. Bugungi kunda raqamlashtirish jarayonlari va elektron platformalar genealogiyani ommaga yanada yaqinlashtirmoqda, bu esa diaspora uchun ham o'z ildizlarini o'rganishda katta imkoniyat yaratmoqda.

Kalit so'zlar: nasabshunoslik, shajara, madaniy meros, turkiy xalqlar, raqamlashtirish, diaspora.

Аннотация. В статье раскрывается значение генеалогии в истории тюркских народов. Родословные и шежере помогали сохранять личную и коллективную память, укреплять единство общества и передавать культурное наследие новым поколениям. Со временем методы генеалогии расширялись: от устных преданий и письменных источников до современных генетических исследований. Сегодня цифровые технологии и электронные платформы делают генеалогию более доступной для общества и помогают представителям диаспоры изучать свои корни.

Ключевые слова: генеалогия, шежере, культурное наследие, тюркские народы, цифровизация, диаспора.

Abstract. The article discusses the importance of genealogy in the history of Turkic peoples. Family trees and genealogical records played a key role in preserving both personal and collective identity, strengthening social unity, and passing cultural heritage to future generations. Over time, genealogical methods expanded from oral traditions and written sources to modern genetic studies. Today, digitization and electronic platforms make genealogy more accessible and open new opportunities for diaspora communities to reconnect with their ancestral roots.

Keywords: genealogy, family tree, cultural heritage, Turkic peoples, digitization, diaspora.

Kirish. Turkiy xalqlarda shajara, nasl-nasab qadimdan jamiyat hayotida alohida o'rin tutib kelgan. Shajara va nasabnomalar shaxsiy, oilaviy va qabila identitetini shakllantirish bilan birga, siyosiy hokimiyatni qonuniylashtirish, diniy-ma'naviy vorislikni mustahkamlash hamda kollektiv xotirani avlodlarga yetkazishda muhim vosita bo'lgan.

Shajara daraxti turkiy xalqlar tarixida davlat boshqaruvida ham katta ahamiyat kasb etgan. Masalan, Qo'qon xonlari o'z nasablarini Amir Temur yoki Chingizxon avlodlariga bog'lash orqali o'z hukmronligini mustahkamlashga uringanlar [Yo'ldoshev, 2010, 78]. Diniy va ma'naviy hayotda sayyid hamda xoja avlodlarining nasabnomalari alohida ahamiyat kasb etgan. Bunday shajaralar faqatgina ajdodlar xotirasini asrash vositasi emas, balki jamiyatdagi diniy-ruhiy rahbarlikni asoslash va qonuniylashtirishning ham muhim manbasi bo'lib xizmat qilgan. Ya'ni, nasab zanjiri orqali bu avlodlar o'zlarining payg'ambar avlodlariga yoki mashhur ulamolarga bog'liqligini ko'rsatib, o'z obro'sini mustahkamlashgan. Shu tariqa genealogik hujjatlar diniy yetakchilar mavqeini mustahkamlash, jamiyat ishonchini oshirish va ma'naviy rahbarlikni davom ettirishda hal qiluvchi dalil sifatida qabul qilingan.

Turkiy xalqlar tarixida nasab tushunchasi nafaqat yozma manbalarda, balki og'zaki ijod an'analarida ham mustahkam o'rin egallagan. Rivoyatlar, afsonalar va mifologik hikoyalar orqali ajdodlar xotirasi asrab-avaylangan, nasabning muqaddasligi va uning jamiyat hayotidagi ahamiyati avloddan-avlodga yetkazilgan. Ayniqsa, turkiy dunyoda keng tarqalgan qadimiy nasab haqidagi rivoyatlar xalqning o'zligini anglashida, o'z tarixini tushunishida va etnik birdamligini mustahkamlashida asosiy ma'naviy tayanch bo'lib xizmat qilgan. Bunday mifologik nasab hikoyalari umumturkiy qadriyatlarni uyg'unlashtirib, turli urug' va elatlarning o'zaro qarindoshlik rishtalarini mustahkamlashga, ularni yagona tarixiy ildiz ostida birlashtirishga yordam bergan [Alpyssbesuly, 1999, 33].

XIX–XX asrlarda ilmiy nasabshunoslik shakllana boshladi. Marg'ilon savdogarlari nasabnomalari yoki Andijon va Namangan ulamolari shajaralari misolida ko'rish mumkinki, genealogiya ijtimoiy qatlamlar tarixi va hududiy-madaniy jarayonlarni tiklashda ishonchli manba vazifasini o'taydi [Karimov, 2007, 55]. Shu davrdan boshlab genealogiya nafaqat oilaviy an'ana, balki ilmiy tadqiqot obyekti, mustaqil bir fan sifatida ham qarala boshlandi.

Bugungi kunda esa genealogiya fanining dolzarbligi yanada ortmoqda. Genetik tadqiqotlar va raqamlashtirish jarayonlari genealogiyani zamonaviy bosqichga olib chiqmoqda [Cavalli-Sforza, 2000, 143]. Turkiy davlatlarda arxiv hujjatlari va shajara qo'lyozmalarini raqamlashtirish, elektron genealogik platformalar yaratish bo'yicha ishlar olib borilmoqda. Bunday yondashuv genealogiyani turkiy xalqlar uchun nafaqat milliy, balki umumturkiy o'zlikni mustahkamlovchi omil sifatida yangidan kashf qilish imkonini bermoqda.

Tadqiqot usullari. Turkiy xalqlarda nasabshunoslikni o'rganishda turli metodlar shakllangan. Ular orasida an'anaviy manbashunoslik usullari, tamg'a va ramzlar, og'zaki rivoyatlar va mifologik manbalar hamda zamonaviy genetik va raqamli yondashuvlar alohida ahamiyat kasb etadi.

An'anaviy usullar. *Shajara qo'lyozmalari va nasabnomalar.* O'zbekiston, Qozog'iston va boshqa turkiy hududlarda yozilgan shajara daftarlari turli oilalar va sulolalarning tarixini tiklashda asosiy manba vazifasini o'taydi. Masalan, Marg'ilon savdogar oilalariga oid nasabnomalar XIX–XX asr ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi [Karimov, 2007, 55]. Qo'qon xonlari nasabnomalari esa siyosiy hokimiyat legitimatsiyasi jarayonini ko'rsatib beradi [Yo'ldoshev, 2010, 78].

Epigrafik yozuvlar. Qabrtoshlarda saqlangan yozuvlar genealogiyaning asosiy hujjatli manbalaridan biridir. Bunday epigrafik dalillar ko'plab turkiy hududlarda (Farg'ona, Samarqand, Qozog'iston dashtlari) uchraydi va ular sulola hamda shaxsiy qarindoshlik zanjirlarini aniqlashga yordam beradi [Karmisheva, 1976, 41].

Tamg'a va ramzlar orqali genealogiya. Turkiy xalqlar orasida tamg'a belgilaridan foydalanish qadimiy an'anadir. Ular nafaqat chorvachilik belgisi, balki urug' va qabila genealogiyasini bildiruvchi ramz sifatida ham xizmat qilgan. Tamg'alar orqali qabila yoki biror bir urug'ning kelib chiqishi va ajdodlari aniqlangan. Farg'ona vodiysi sulolalarining ayrim temir tamg'alari bugungi kunda ham genealogik belgilar sifatida tadqiq qilinmoqda.

Og'zaki rivoyatlar va mifologik manbalar. Turkiy xalqlarda genealogiyaning muhim qismini og'zaki an'analar tashkil etadi. O'zbek va qozoq xalqlari orasida avloddan-avlodga o'tib kelgan shajara rivoyatlari ilmiy manbashunoslik uchun qimmatli dalil hisoblanadi.

Genetik genealogiya. XX asr oxiri – XXI asr boshidan boshlab nasabshunoslikka molekulyar genetika deb nomlangan yangi usul kiritildi. Genetik tadqiqotlar Y-xromosoma va mitoxondrial DNK orqali turkiy xalqlarning umumiy ajdodlarini, qadimiy migratsiya yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi [Cavalli-Sforza, 2000, 143]. Masalan, britaniyalik olim B. Sykes yevropaliklarning asosiy genetik onalari haqida gapirsa [Sykes, 2001, 88], S. Wells insoniyatning Afrikadan tarqalish jarayonini genetik daraxt sifatida ko'rsatgan [Wells, 2002, 67]. Shu usullar turkiy xalqlarning qadimiy ildizlarini aniqlashda ham qo'llanmoqda.

Raqamli yondashuvlar. So'nggi yillarda turkiy davlatlarda genealogik hujjatlarni raqamlashtirish bo'yicha dastlabki qadamlar tashlanmoqda. O'zbekiston Milliy arxivi va Tarix instituti qo'lyozma shajaralarni elektron bazaga kiritishni boshlagan [O'zarxiv, 2024, 12]. Boshqa turkiy davlatlarda ham raqamli arxiv loyihalari amalga oshirilmoqda. Bunday tashabbuslar umumturkiy genealogik platforma yaratish imkonini beradi.

Natijalar. Turkiy xalqlarda genealogiya bir nechta yo'nalishlarda rivojlanib, ularning har biri nasabni o'rganishning turlicha qirralari va sohalarini yoritadi. Quyida asosiy yo'nalishlarni ko'rib chiqamiz.

1. Klassik genealogiya
2. Geraldik genealogiya
3. Etnogenetik genealogiya
4. Siyosiy-huquqiy genealogiya
5. Madaniy genealogiya
6. Genetik genealogiya
7. Turistik genealogiya

Munozara. Turkiy xalqlarda genealogiya nafaqat oila yoki qabila tarixini tiklash vositasi, balki kengroq ilmiy va ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bugungi kunda u fanlararo o'zaro bog'liqlik asosida o'rganilib, tarix, antropologiya, etnologiya, psixologiya hamda molekulyar genetika bilan uzviy aloqador ekanligi aytilmoqda. Genealogiyaning zamonaviy talqini uni turkiy xalqlar milliy identitetining tarkibiy qismi sifatida ko'rsatadi. Shajara va nasabnomalar avlodlar xotirasini tiklash orqali ijtimoiy birdamlikni mustahkamlaydi hamda madaniy ketma-ketlikni ta'minlaydi. Masalan, Farg'ona vodiysi shajaralari savdogar oilalar tarixi yoki diniy qatlamlar faoliyatini yoritibgina qolmay, shu hududdagi iqtisodiy va madaniy jarayonlarni ham aks ettiradi.

Shuningdek, siyosiy-huquqiy jihatdan genealogiya hokimiyat legitimatsiyasi vositasi sifatida xizmat qilgan.

XXI asrda genealogiyaning yangi bosqichi — raqamli va genetik yondashuvlar bilan belgilanmoqda. Molekulyar genetika yordamida qadimiy migratsiya yo'nalishlarini aniqlash, turkiy xalqlar o'rtasidagi biologik qarindoshlikni oydinlashtirish mumkin bo'ldi [Sykes, 2001, 88]. Shu bilan birga, O'zbekiston, Qozog'iston va Turkiyada genealogik hujjatlarni raqamlashtirish bo'yicha loyihalar yo'lga qo'yilgan. Masalan, O'zbekiston Milliy arxivi shajara hujjatlarini elektron bazaga kiritishni boshlagan [O'zarxiv, 2024, 12]. Bu esa umumturkiy genealogik platforma yaratish uchun amaliy zamin hozirlash imkonini beradi.

Xulosa. Turkiy xalqlar tarixida nasabshunoslik shaxsiy, ijtimoiy va madaniy hayotning uzviy qismi sifatida shakllanib, bugungi kunda ham o'z ilmiy va amaliy ahamiyatini yo'qotmagan. Shajara va nasabnomalar avlodlar xotirasini saqlash, shaxsiy identitetni mustahkamlash hamda jamiyatda birlikni ta'minlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Tarixiy taraqqiyot davomida genealogik izlanishlar shakl va mazmun jihatidan boyib, og'zaki rivoyatlardan tortib yozma manbalar va zamonaviy genetik tadqiqotlarga kengaygan. Bu xilma-xillik genealogiyani ko'p qirrali tarzda tadqiq etish imkonini bergan.

Bugungi kunda genealogiya nafaqat tarixiy, balki antropologik, madaniy va turistik yo'nalishlarda ham keng qo'llanilib, turkiy xalqlarning umumiy tarixiy xotirasini mustahkamlashda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Raqamlashtirish jarayonlari va elektron platformalarning rivojlanishi esa genealogik tadqiqotlarni yanada ommalashtirib, diaspora vakillari uchun ham ajdodiy ildizlar bilan bog'lanish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu jihatdan, genealogiya umumturkiy tarixiy-madaniy merosning ajralmas qismi sifatida kelgusida ham dolzarb ilmiy yo'nalish bo'lib qoladi.

Shunday qilib, genealogiya turkiy xalqlar uchun tarixiy xotirani saqlash, milliy va umumturkiy identitetni mustahkamlash, shuningdek, zamonaviy raqamli jamiyat sharoitida yangi ilmiy va amaliy yo'nalishlarni shakllantirishda beqiyos ahamiyat kasb etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абулғозий Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Фан, 1992. – 240 б.
2. Алпысбесулы М. История Казахстана в казахском шежере. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Караганда, 1999. – 45 с.
3. Бергман Б.Е., Миллер У.К., Грэйди Ч. Is it ethical to use genealogy data to solve crimes? // *Annals of Internal Medicine*. – 2018. – Т. 169. – № 5. – С. 333–334.
4. Галтон Ф. Наследственный гений. – Москва: Книга по Требованию, 2013. – 412 с.
5. Гилрой П. It ain't where you're from, it's where you're at: The dialectics of diasporic identification // *Cultural Studies*. – 1991. – Т. 5. – № 3. – С. 120–140.
6. Higginbotham G. Seeking Roots and Tracing Lineages: Constructing a Framework of Reference for Roots and Genealogical Tourism // *Journal of Heritage Tourism*. – 2012. – Vol. 7. – No. 3. – P. 189–203.
7. Жакобус Д.Л. Genealogy as Pastime and Profession. – New Haven: Tuttle, Morehouse & Taylor Co, 1930. – 212 p.
8. Каримов Х. Марғилон савдогарлари насабномаси ва уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти. – Тошкент: Фан, 2007. – 128 б.
9. Кармишева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – Москва: Наука, 1976. – 210 с.
10. Леви-Строс К. Первобытное родство. – Москва: Наука, 1985. – 344 с.
11. Маликов А. Genealogical traditions of Central Asia: Khodja families of Samarqand // *Central Asian Survey*. – 2019. – Vol. 38. – No. 1. – 44–59 pp.
12. Миллс Э.И. Evidence Explained: Citing History Sources from Artifacts to Cyberspace. – Baltimore: Genealogical Publishing Co, 2007. – 885 p.
13. Морган Л.Г. Системы родства и свойства человеческой семьи. – Москва: Изд-во АН СССР, 1934. – 406 с.
14. Nora P. Les Lieux de Mémoire: в 3 т. – Paris: Gallimard, 1984. – Т. 1. – 453 p.
15. Pchelov E.V. Рюриковичи. История династии. 1000 лет одного рода. – Москва: Олма-Пресс, 2001. – 463 с.
16. Sykes B. The Seven Daughters of Eve: The Science That Reveals Our Genetic Ancestry. – New York: W.W. Norton, 2001. – 306 p.
17. Cavalli-Sforza L.L. Genes, Peoples, and Languages. – New York: Farrar, Straus & Giroux, 2000. – 228 p.
18. Wells S. The Journey of Man: A Genetic Odyssey. – Princeton: Princeton University Press, 2002. – 240 p.
19. Йўлдошев Ш. Қўқон хонлари насабномалари: манбашунослик таҳлили. – Фарғона: ФарДУ нашриёти, 2010. – 156 б.

UO'K 141.3

SUN'IY INTELLEKT VA ONG MUAMMOSI: INSON ONGINING FALSAFIY TALQINI VA SUN'IY ONG KONSEPSIYASI

Y.Y. Isomiddinov, DSc, dots., Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi jarayonida ong muammosining falsafiy talqinlari tahlil qilinadi. Inson ongingning mohiyati, uning bilish, refleksiya va idrok kabi jihatlari sun'iy tizimlar orqali modellashtirish imkoniyatlari bilan qiyosiy o'rganiladi. Sun'iy ong konsepsiyasining falsafiy, kognitiv va axloqiy jihatlari yoritilib, inson va mashina o'rtasidagi tafakkur farqlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ong, sun'iy intellekt, falsafiy talqin, kognitiv tizim, axloqiy masala, sun'iy ong, refleksiya, inson tafakkuri.

Аннотация. В данной статье рассматриваются философские интерпретации проблемы сознания в контексте развития технологий искусственного интеллекта. Анализируется сущность человеческого сознания, его познавательные, рефлексивные и перцептивные аспекты, а также возможности их моделирования в искусственных системах. Раскрываются философские, когнитивные и этические аспекты концепции искусственного сознания, исследуются различия между человеческим и машинным мышлением.

Ключевые слова: сознание, искусственный интеллект, философия, когнитивная система, искусственное сознание, рефлексия, этика, человеческое мышление.

Abstract. This article analyzes the philosophical interpretation of consciousness in the context of the development of artificial intelligence technologies. The essence of human consciousness and its aspects such as cognition, reflection and perception are compared with the possibilities of their modeling in artificial systems. The paper explores the philosophical, cognitive and ethical dimensions of the artificial consciousness concept and examines the distinctions between human and machine thought.

Key words: consciousness, artificial intelligence, philosophy, cognitive system, artificial consciousness, reflection, ethics, human mind.

Bugungi kunda insoniyat o'z taraqqiyotida yangi bosqich — raqamli ong davriga qadam qo'yimoqda. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari nafaqat texnik vosita, balki inson tafakkurining o'ziga xos in'ikosi sifatida shakllanmoqda. Shu bois, SI haqida bahs yuritish faqat dasturlash yoki muhandislik masalasi emas, balki ontologik, epistemologik va aksiologik muammolarni ham qamrab oladi.

Ongning tabiati va uning modda bilan o'zaro munosabati qadimdan faylasuflarni o'ylantirib kelgan. Inson tafakkurining tabiiy va sun'iy shakllarini tahlil etish bugungi kunda yangi ilmiy-paradigmatik yondashuvni talab etmoqda. Sun'iy ongni yaratish masalasi, aslida, insonning o'zini anglash darajasini chuqurroq tushunish bilan bevosita bog'liqdir. Chunki har qanday “aqli tizim” yaratuvchisining bilim va ong modeliga asoslanadi. Shu nuqtai nazardan, sun'iy intellekt va ong muammosi zamonaviy falsafaning markaziy mavzularidan biriga aylandi. U nafaqat bilish nazariyasi (gnoseologiya), balki axloq falsafasi, metafizika va insonparvarlik paradigmasini qayta ko'rib chiqishga turtki bermoqda.

Inson ongi falsafiy jihatdan borliqni idrok etish va anglash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. U inson mavjudligining eng yuksak bosqichi, borliqni nafaqat tasvirlash, balki uni ijodiy tarzda qayta yaratish kuchiga ega jarayondir. Ontologik nuqtai nazardan ong — bu materiyaning o'z-o'zini anglash darajasigacha yetgan shaklidir. Shu bois, sun'iy tizimlar qanchalik murakkab bo'lmasin, ular tabiiy ongning ichki tajriba dunyosiga ega emas. Sun'iy tizimlar tashqi belgilarni modellashtira oladi, biroq inson ongi o'z ichki refleksiyasi, his-tuyg'usi, ma'naviy qadriyatlarini orqali ularni to'liq takrorlay olmaydi. Ongning falsafiy mohiyati, eng avvalo, insonning “men” tushunchasi bilan bog'liqdir. Sun'iy tizimda esa bu “menlik” — ya'ni o'zini anglash, o'z mavjudligini bilish holati

mavjud emas. Shu sababdan sun'iy ongni yaratish masalasi ontologik jihatdan chegaralangan tajriba sifatida baholanadi. Bilish nazariyasi (gnoseologiya) nuqtai nazaridan qaralganda, ong — bu bilishning faol shakli. Inson ongida sezgi, idrok, tafakkur, xotira va tasavvur o'zaro birlashadi. Sun'iy intellekt esa bu jarayonlarning mantiqiy va algoritmik modellarini yaratish orqali bilishni texnologik shaklda ifodalaydi. Masalan, sun'iy neyron tarmoqlar inson miyasining sinaptik faoliyatini qisman takrorlay oladi, lekin ular semantik mazmunni (ma'no, kontekst, his-tuyg'u) chuqur tushuna olmaydi. Shu sababli sun'iy intellekt “biladi”, lekin “anglamaydi” — u ma'lumotni qayta ishlaydi, ammo uni mazmunan his etmaydi.

Gnoseologik jihatdan, bu inson tafakkurining eng muhim ustunligi — ma'noga yo'naltirilgan bilish (meaning-oriented cognition) ekanini ko'rsatadi. Sun'iy tizimlar esa formal bilish doirasidan chiqolmaydi.

Ong masalasi nafaqat bilish, balki qadriyatlar tizimi bilan ham uzviy bog'liq. Inson ongi axloq, ma'naviyat va ijtimoiy mas'uliyat bilan chambarchas aloqador. Sun'iy intellekt faqat texnologik hodisa emas — u ijtimoiy-madaniy hodisa hamdir. Insoniyat tarixida har bir texnologik yutuq ijtimoiy tuzum va madaniyatni o'zgartirgan. Sun'iy ong paydo bo'lishi esa bu o'zgarishlarni yanada chuqurlashtiradi:

- Inson mehnati va aqliy faoliyatining ko'plab turlari avtomatlashtirilmoqda;
- Ijodiy sohalarda mashina va inson o'rtasidagi farq tobora kamaymoqda;
- Axborot oqimi inson ongining tabiiy qobiliyatlaridan ustun kelmoqda.

Natijada, falsafada yangi tushuncha — “postgumanizm” shakllandi. Unga ko'ra, inson o'z yaratuvchilik imkoniyatlari orqali biologik chegaralarni yengib, yangi sun'iy shakldagi mavjudotlar bilan birgalikda yashash bosqichiga kiradi.

Ammo bu jarayon “insonlik” tushunchasining o'zini qayta aniqlash zaruratini tug'diradi: sun'iy ong mavjudligida inson kim bo'lib qoladi?

Sun'iy ong konsepsiyasida uchta asosiy yondashuv mavjud:

1. Funktsional model – ongni axborot qayta ishlash mexanizmi sifatida ko'radi.
2. Fenomenologik model – ongni subyektiv tajriba, his va idrok bilan bog'laydi.
3. Integrativ model – inson va mashina ongining o'zaro ta'sirini bir butun tizim sifatida

tushuntiradi.

Bugungi global ilmiy muhokamalarda inson va mashina tafakkurining o'zaro munosabati haqida turli konsepsiyalar ilgari surilmoqda:

- biri ongni axborot jarayoni sifatida ko'radi;
- boshqasi uni subyektiv tajribaning natijasi deb biladi;
- uchinchi esa ongni ijtimoiy va madaniy tizimlar bilan uzviy bog'laydi.

Shunday qilib, sun'iy intellekt va ong muammosini tahlil qilish insonning o'z mohiyatini, bilish chegaralarini va mavjudlikdagi o'rnini qayta anglashga xizmat qiladi.

XXI asr insoniyat tarixida intellektual texnologiyalar asri sifatida kirib kelmoqda. Sun'iy intellekt (SI) nafaqat iqtisodiy va texnologik sohalarda, balki falsafa, psixologiya va sotsiologiyada ham chuqur muhokama qilinayotgan hodisaga aylandi. “Ong” masalasi esa qadimdan falsafaning markaziy muammolaridan biri bo'lib kelgan.

Aristotel, Dekart, Kant, Gegel kabi faylasuflar ongni insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi eng muhim mohiyat sifatida talqin qilganlar. Zamonaviy ilm-fan esa bu muammoni yangi rakursda — sun'iy ong yaratish imkoniyati orqali qayta ko'rib chiqmoqda. Shunday qilib, bugungi kunda “inson ongining tabiiy manbai” bilan “sun'iy ong”ning texnologik modeli o'rtasida falsafiy chegaralarni aniqlash dolzarb vazifaga aylandi.

Falsafada ong muammosi ko'plab maktablar tomonidan turlicha talqin qilingan. Idealizm vakillari ongni moddiy dunyodan mustaqil, abadiy mohiyat sifatida tushuntirgan bo'lsa, materialistlar uni materiyaning oliy mahsuli, ya'ni inson miyasi faoliyati natijasi deb hisoblashadi. XX asrda ongni o'rganish kognitiv fanlar, neyrofiziologiya va psixolingvistika orqali yanada chuqurlashdi. Shu nuqtai nazardan, ong faqat tafakkur emas, balki tajriba, hissiyot, refleksiya, niyat va maqsadga yo'naltirilganlik kabi murakkab psixik jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Ong va sun'iy intellekt masalasi insoniyat tafakkurining yangi bosqichini ifodalaydi. Inson ongi hali to'liq tushuntirilmagan

bo'lsa-da, sun'iy tizimlar orqali uni modellashtirish urinishlari falsafa va fan uchun yangi ufqlarni ochmoqda. Shunday bo'lsa-da, hozircha sun'iy tizimlar ongning tashqi faoliyatini takrorlay oladi, ammo ichki tajribasini — ya'ni, “men bilaman, men his qilaman” degan subyektiv holatni — yaratish imkoniga ega emas. Shu bois “sun'iy ong” konsepsiyasi falsafiy jihatdan ochiq muammo bo'lib qolmoqda.

Insoniyat tarixida ongni tushunish muammosi har doim eng murakkab falsafiy masalalardan biri bo'lib kelgan. Bugungi kunda esa bu muammo sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan yangi bosqichga o'tmoqda. Sun'iy ong g'oyasi — bu nafaqat texnik yoki ilmiy loyiha, balki inson tafakkurining o'z mohiyatini, o'z “men”ini anglashga bo'lgan urinishidir.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, inson ongi — bu faqat axborotni qayta ishlash jarayoni emas, balki ma'naviy, hissiy va tajribaviy qatlamlarga ega murakkab tizimdir. Sun'iy tizimlar esa hozircha ongning tashqi faoliyat shakllarini takrorlay olmoqda, ammo ichki tajriba dunyosiga, ya'ni subyektiv idrokka ega emas. Shu sababli “sun'iy ong” hozircha falsafiy model yoki gipotetik konsepsiya darajasida qolmoqda.

Falsafiy nuqtai nazardan, sun'iy ong konsepsiyasi bizni inson ongi mohiyatini chuqurroq tushunishga, ongning tabiiy va sun'iy shakllari o'rtasidagi chegarani aniqlashga undaydi. Sun'iy ong yaratish urinishlari insonni o'zining ma'naviy, axloqiy va intellektual imkoniyatlarini qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Shunday qilib, xulosa qilib aytish mumkinki, sun'iy ong — bu texnologik jarayon emas, balki inson o'zligini bilish evolyutsiyasining navbatdagi bosqichidir. U insonni nafaqat yangi texnologiyalar yaratuvchisiga, balki o'z ongining yaratuvchisiga aylantiradi. Bu esa falsafa oldiga yangi vazifani qo'yadi: ongni nafaqat tahlil qilish, balki uni yaratish jarayonining ma'naviy chegaralarini belgilash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Chalmers, D. J. (1996). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. Oxford University Press.
2. Dennett, D. C. (1991). *Consciousness Explained*. Little, Brown and Company.
3. Searle, J. R. (1980). *Minds, Brains, and Programs*. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417–457.
4. Floridi, L. (2011). *The Philosophy of Information*. Oxford University Press.
5. Russell, S., & Norvig, P. (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). Pearson Education.
6. Penrose, R. (1994). *Shadows of the Mind: A Search for the Missing Science of Consciousness*. Oxford University Press.
7. Turing, A. M. (1950). *Computing Machinery and Intelligence*. *Mind*, 59(236), 433–460.
8. Kurzweil, R. (2005). *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. Viking Press.
9. Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press.
10. Ruzmetov, Sh. (2022). *Ong va tafakkur muammosi falsafiy tahlilida*. Toshkent: Fan nashriyoti.
11. Karimov, A. (2023). *Sun'iy intellekt falsafasi: zamonaviy qarashlar va istiqbollari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.
12. Popper, K. (1972). *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Clarendon Press.
13. Rahmonov, U. (2020). *Sun'iy ong va inson tafakkurining gnoseologik tahlili*. *Falsafa va hayot jurnali*, №3, 45–52-betlar.

UO'K 94(47)"1941/45" + 070.4 + 7.07

1941-1945-YILLARDA MADANIYAT SOHALARI FAOLIYATIGA TEGISHLI MASALALARNING DAVRIY NASHRLARDA YORITILISHI

F.J.Jumaniyazova, katta ilmiy xodimi, PhD, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva
ORCID:0009-0009-4929-3143

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1941-1945-yillarda Xorazm viloyatida madaniyat sohalari faoliyatiga tegishli bo'lgan materiallarni yoritishda viloyat va tuman davriy matbuotining ahamiyati, teatrlarda sahnalashtirilayotgan pesalarning e'lonlari, san'atkorlarning front orti dasturlariga oid materiallari, shoirlarning vatan uchun kurashga chorlovchi she'rlari davriy nashrlar sahifalarida berilgan maqolalarni tahlil qilish orqali yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: davriy nashrlar, Xorazm haqiqati, “Xorezmskaya pravda”, “Kommunizmga”, “Paxtakorlar ovozi”, “Qurilish”, “Shovot haqiqati”, “Stalin yo'li”, “Lenin yo'li”, “Paxta uchun kurash”, teatr, truppa, kinoteatr, shoir, san'atkor.

Аннотация. В статье рассматривается значение областной и районной периодической печати в освещении материалов, связанных с деятельностью учреждений культуры

Хорезмской области в 1941-1945 годах, в том числе рекламы спектаклей, идущих в театрах, материалов о фронтовых программах артистов, стихов поэтов, призывающих к борьбе за Родину, посредством анализа статей, опубликованных на страницах периодической печати.

Ключевые слова: периодическая печать, Хорезмская правда, «Хорезмская правда», «К коммунизму», «Голос пахтакоровцев», «Стройка», «Правда Шавота», «Сталинский путь», «Ленинский путь», «Борьба за хлопок», театр, труппа, кино, поэт, художник.

Abstract. This article examines the importance of regional and district periodicals in covering materials related to the activities of cultural sectors in the Khorezm region in 1941-1945, including advertisements for plays being staged in theaters, materials on artists' front-line programs, and poets' poems calling for the fight for the homeland, through an analysis of articles published in the pages of periodicals.

Keywords: periodicals, Khorezm truth, "Khorezmskaya pravda", "To Communism", "Voice of Pakhtakors", "Construction", "Truth of Shovot", "Stalin's Way", "Lenin's Way", "Fight for Cotton", theater, troupe, cinema, poet, artist.

Kirish. Ikkinchi jahon urushi davrida viloyatda madaniyat sohalari faoliyatiga tegishli ma'lumotlarni yoritishda davriy matbuotning ahamiyati juda katta bo'ldi. Urush yillariga kelib radio va gazetalar urush frontlarida va front ortida bo'layotgan voqealarni aholiga yetkazib berayotgan edi. Bu davrga kelib madaniyat sohalari faoliyatiga tegishli materiallarni aks ettiruvchi maqolalar gazetalar ruknlarida berilib borildi.

Urushning mashaqqatli yillarida viloyat madaniy hayotida teatr, musiqa va raqs san'ati, she'riyatning o'rni alohida bo'lib, aholini ruhiyatini ko'tarishda, ularni g'alabaga bo'lgan ishonchini orttirishda, shuningdek, frontda askarlarga ko'tarinki kayfiyat baxsh etishda, front orti qiyinchiliklarini yengishda asosiy vosita bo'ldi.

Adabiyotlar tahlili. 1941-1945-yillarda Xorazm viloyatida madaniyat sohalari faoliyatiga tegishli bo'lgan materiallarni yoritish bo'yicha bir qancha qisqa ma'lumotlar keltirilgan maqolalar nashr qilindi. Ularda asosan teatr truppalari, san'atkorlarning front va front orti mehnatkashlari uchun uyushtirilgan ko'ngilochar dasturlari keltirilgan materiallar yoritildi. Jumladan, Dilbar Bekchonova ma'sul muharrirligida chop qilingan "Xorazm matbuoti, matbaachilik, noshirlik: tarixi va buguni" nomli maqollar to'plamidan iborat monografiyada viloyat va tuman gazetolari faoliyati va ularning nomlarini yillar davomida o'zgarib borishi kabi masalalar berilgan bo'lsa, tadqiqotchi D. Atamurotovaning maqolalarida gazeta ishi, gazetalarda chop qilingan maqolalar bo'yicha qisqacha materiallar berilgan edi[1, b.83-94].

Metodlar. 1941-1945-yillarda Xorazm viloyatida madaniyat sohalari faoliyatiga tegishli bo'lgan materiallarni yoritish bo'yicha viloyatda chop qilingan gazetalar va ularning ruknlarida keltirilgan maqolalar tarixiy-qiyosiy tahlil metodidan foydalangan holda o'rganildi.

Tahlil va natijalar. Ikkinchi jahon urushi davriga kelib viloyatda bir qancha teatr truppalari tashkil qilindi. Ushbu truppalar urush bo'layotgan hududlarga borib o'z san'atlarini askarlarga taqdim qilgan bo'lsa, kichik kichik yangi tashkil qilingan teatr jamoalari esa front ortida ishlayotgan mehnatkash aholiga respublika bo'ylab turli tomoshalarni tashkil qilishdi.

Urush yillarida teart truppalarning repertuarlari viloyatda nashr qilinayotgan ikkita viloyat va yettita tuman gazetolari ruknlarida e'lon qilinib borildi. Bundan tashqari shoirlarning she'rlari, san'atkorlar va raqqosalarning hayoti va faoliyatiga oid bo'lgan materiallar ham gazeta sahifalarida berib borildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Xorazm viloyatida "Xorazm haqiqati", "Xorezmskaya pravda" nomli ikkita viloyat gazetasi va Xivaning "Kommunizmga", Gurlan tumanining "Paxtakorlar ovozi", Xonqa tumanining "Qurilish", Shovot tumanining "Shovot haqiqati", Hazorasp tumanining "Stalin yo'li", Yangiariq tumaniniki "Lenin yo'li", Qo'shko'pir tumanining "Paxta uchun kurash" nomli yettita tuman gazetolari o'z faoliyatini olib borgan bo'lib, shu davrda viloyatda va tumanlardagi ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotni yoritishda asosiy o'rinni egalladi[1, b.83-94].

Ikkinchi jahon urushi yillariga kelib viloyat davriy matbuoti ham o'z faoliyati jarayonini davr talabiga moslagan holda front va front orti hayotini yoritishga qaratgan edi. Ikkinchi jahon

urushigacha bo'lgan davrda viloyat gazetasidagi maqolalar arab va lotin grafikasiga asoslangan yozuvda chop qilingan. 1939-yildan boshlab esa gazetalardagi materiallar kirill alifbosi asosida o'zbek va rus tillarida chop qilingan [2, b.225]. Tuman gazetalaridagi materiallar esa kirill alifbosida o'zbek tilida nashr qilingan.

Gazetaning oldingi varag'ida harakatdagi armiya haqida ma'lumotlar, qahramonlarning foto suratlari, TASS va UzTAGG xabarlarini, ikkinchi varaqda urushga ketgan erkaklar o'rnini egallagan xotin-qizlarning kasb o'rganishga jalb qilinganligi, artellardagi ish faoliyati, traktorchilik, hamshiralik va o'qituvchilik kurslarida tahsil olayotgan xotin-qizlar to'g'risida doimiy ravishda materiallar berib borilgan. Ayrim paytlarda gazetaning birinchi varag'ida front orti yangiliklari ham yoritilgan. Gazetalarda beriladigan maqolalar mavsum bilan ham bog'liq bo'lgan. Masalan, bahor payti ekin ekish, yer shudgorlash kabi masalalar yoritilgan bo'lsa, kuzda paxta yig'im-terimiga ko'proq e'tibor qaratilgan maqolalar berilgan, qishda esa yerni shudgorlash, go'nglash, bahorga ekish uchun tayyorlash kabi materiallarga e'tibor qaratilgan [2, b.226].

Urush davri bo'lishiga qaramay viloyat teatrlarida pesalar doimiy ravishda sahnalashtirilib, aholiga taqdim qilib borilgan. Bu mehnatkash aholiga yaxshi kayfiyat va ko'tarinki ruh bahshida etgan.

Urushning dastlabki yillarida viloyatda mavjud teatrlar qayta tashkil etilgan. 1940-yilga kelib, viloyatda ikkita Gurlan va Xonqa tumanlarida tumanlararo teatrlar tuzilgan [3, b.3]. Mavjud teatrlarning aktyor va aktrisalari respublika bo'ylab gastrol safarlari uyushtirib turishgan. Ularda yangi iste'dodlar o'z faoliyati olib borishgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Xorazm haqiqati gazetasida madaniy hayotni aks ettiruvchi o'n bitta maqola berildi. R. Boyjonovning "O'singiz, olg'a bosingiz" nomli maqolasida 1940-yilda o'z faoliyatini qayta tashkil etgan Xorazm viloyati musiqali – drama teatri faoliyati aks ettirildi [4]. B.Do'smatovning "San'at xodimlari ko'klam xizmatida", "Kolxozda konsert" [5], A.Nurillaning "Nurxon" – Xorazm viloyati musiqa – drama teatri [6], Rabinovichning "Mudofaa kino festivali: Xorazm viloyati [7], E.Rahimning "Agitkonsert brigadasi paxtakorlarga samarali xizmat qilmoqda", "Tomoshabinlarga xurmatsizlik", "Tohir va Zuhra" [8], "V.Fayozovning "O'z san'atimiz bilan xizmat qilamiz", "Xotin – qizlar ansambli Urganchda" [9], M.Xudoyberganovning "Qurbon Umarov" nomli maqolalarida urush yillarida Xorazm viloyati teatr jamoasi faoliyati, repertuarlari, sahnalashtirilgan asarlar va ijrochi aktyorlar haqida ma'lumotlar yoritib borildi [10].

1941-yilda viloyat davlat musiqali – drama teatrida "Farxod va Shirin", "Maysaraning ishi", "Arshin mol-olon" pesalari, 1942-yilda "Qo'chqor Turdiev", "Boy ila xizmatchi", "Maysaraning ishi", "Front" pesalari, "Qurbon Umarov", "Xolisxon" postanovkalari tomoshabinlarga taqdim qilindi [11].

1943-yilga kelib viloyat gazetasida kinoteatrda qanday filmlar qo'yilayotgani e'loni berib borilgan. Bu davrga kelib viloyatda kinoteatrlar faoliyati ham yo'lga qo'yilgan. Tumanlarda kinoteatrlar yo'qligi sababli ko'chma kino orqali ovozsiz filmlar namoyish qilingan. 1944-yilda "Nasriddin Buxoroda" nomli film namoyish etilgan. 1945-yilda esa "Jaloliddin", "Ko'k dastro'mol" pesalari, "Nasriddin Afandi" komediyasi namoyish qilingan [12].

Urush yillarida shoirlar ijodi ham davriy matbuot materiallarida berib borilgan edi. Shoirlardan E.Rahim, Qurbon ota Ismoilov, R.Zufariy, Q.Kamoliy, Q.Nazariy, O.Sherjonov, Q.Qurbonniyozovlarning urushga qarshi vatanparvarlik ruhidagi she'rlari gazetalarda nashr etildi [13].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ikkinchi jahon urushi yillarida Xorazm viloyati madaniy hayotini yoritishda davriy matbuotning o'rni va ahamiyati katta bo'ldi. Davriy matbuot sahifalarida e'lonlar, artistlarning respublika bo'ylab qilgan gastrollari, teatrlarda sahnalashtirilgan asarlar va aktyorlar, ko'chma teatr jamoalari, ko'chma kinoteatrlar faoliyatini yoritishga alohida e'tibor berildi. Bu esa o'z navbatida mahalliy aholini g'alabaga bo'lgan intilishini kuchaytirdi.

Ikkinchi jahon urushi davrida viloyatda chop qilingan to'qqizta gazetar front va front ortidagi mehnatkashlarga ma'naviy ozuqa berishga xizmat qildi. Gazetar sahifalarida urush frontlari va front ortida bo'layotgan kundalik voqea-hodisalar kunma-kun, sanama sana yoritib borildi. Bu esa o'z navbatida mehnatkash aholini ruhlantirib, urushda qozonilgan g'alabani ta'minlashga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bekchonova D. Xorazm matbuoti, matbaachilik, nashirlik: tarixi va buguni. – Xorazm. Ogahiy nashriyoti. 2025. – B.83-94.
2. Jumaniyazova F.J. Xorazmliklarning front orti hayotini yoritishda “Xorazm haqiqati” gazetasining o‘rni // Tamaddun nuri / The light of civilization. ISSN:2181-8258. IF-9.347DOI10.69691.2025-yil 4-son (67) Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma’rifiy, adabiy-badiiy jurnal. 225-228-b.
3. Xorezmskaya pravda. Kolxozno-sovхозnie teatri v 1940 godu. №20. 25 yanvarya 1941 g. – S. 3.
4. Xorazm haqiqati. 1942 yil 1-yanvar.
5. Xorazm haqiqati. 1942 yil 2-dekabr, 1945 yil 11-aprel.
6. Xorazm haqiqati. 1944 yil 19-fevral.
7. Xorazm haqiqati. 1942 yil 17-yanvar.
8. Xorazm haqiqati. 1944 yil 7-iyun, 1942 yil 17 noyabr, 1944 yil 23-avgust.
9. Xorazm haqiqati. 1942 yil 19-aprel, 1942 yil 10-iyun.
10. Xorazm haqiqati. 1942 yil 30-iyun.
11. Xorazm viloyati davlat arxivi. F-622, op-1, d-17, v-154
12. Xorazm viloyati davlat arxivi. F-346, op-1, d-17, v-154
13. Xorazm viloyati davlat arxivi. F-622, op-, d-17, v-116

UO‘K 93/94

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASINING G‘ARB DAVLATLARI BILAN IQTISODIY ALOQALARI

Z.B. Junayev, PhD, dots., Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada Buxoro Xalq Sovet Respublikasining 1920–1924-yillarda G‘arb davlatlari bilan o‘rnatgan iqtisodiy aloqalari yoritilgan. Unda tashqi savdo vakolatxonalari faoliyati, xorijiy firmalar bilan tuzilgan bitimlar hamda bu jarayonlarga sovet siyosatining ta’siri davriy nashrlar va arxiv materiallari asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda iqtisodiy hamkorlik, sanoatni rivojlantirish, texnika va eksport masalalariga alohida e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: iqtisodiy aloqalar, savdo, hamkorlik, sanoat, eksport, texnika, islohotlar, firma, kompaniya, Triest porti, Mundus, Kleopatra paroxodi, Benedikt LTD, Emerson, Pontos, Acros.

Аннотация. В статье рассматриваются экономические отношения Бухарской Народной Советской Республики с западными странами в 1920–1924 годах. Анализируется деятельность торговых представительств, соглашения с иностранными фирмами, а также влияние советской политики на эти процессы. Исследование проведено на основе периодических изданий и архивных материалов. Особое внимание уделено вопросам экономического сотрудничества, развитию промышленности, внедрению техники и экспорту.

Ключевые слова: экономические связи, торговля, сотрудничество, промышленность, экспорт, техника, реформы, фирма, компания, порт Триест, Мундус, пароход Клеопатра, Бенедикт LTD, Эмерсон, Понтос, Аркос.

Abstract. The article examines the economic relations of the Bukhara People’s Soviet Republic with Western countries during 1920–1924. It analyzes the activities of trade missions, agreements with foreign companies, and the impact of Soviet policy on these processes. The study is based on periodical publications and archival materials. Special attention is given to economic cooperation, industrial development, the introduction of technology, and export processes.

Keywords: economic relations, trade, cooperation, industry, export, technology, reforms, firm, company, Trieste port, Mundus, Kleopatra steamer, Benedikt LTD, Emerson, Pontos, Acros.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) tarixini yangicha tamoyillar asosida o‘rganish xalqimiz o‘tmishining sovet davrida kam tadqiq qilingan sahifalarini ilmiy asosda yoritish imkonini beradi. XX asrning 20-yillari boshida Buxoro mustaqillikka intilib, o‘z iqtisodiy hayotini yangilash, xorijiy davlatlar bilan teng asosda hamkorlik qilish yo‘lida muhim sa’y-harakatlarni amalga oshirdi. F. Xo‘jayev boshchiligidagi hukumatning tashqi siyosati, ayniqsa, iqtisodiy yo‘nalishda olib borilgan ishlari Buxoro xalqiga “erkin maishat va iqtisodiy ozodlik berish, asrlar davomida amirlik asoratida

yashagan xalqni madaniy taraqqiyot sari olib chiqish”ni asosiy maqsad qilib qo‘ygan edi[1]. BXSР hukumati o‘z oldiga qo‘ygan ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan G‘arb mamlakatlari bilan keng qamrovli hamkorlik o‘rnatishga intildi. Mavjud qiyinchiliklarga qaramay, u Italiya, Angliya, Fransiya hamda AQSh kabi davlatlarning savdo va sanoat doiralari bilan iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish bo‘yicha bir qator tashabbuslarni amalga oshirdi. Buxoro hukumati G‘arb davlatlari bilan aloqalarni yo‘lga qo‘yishda Kavkazorti mintaqasini muhim strategik ko‘prik sifatida foydali deb bildi. Chunki bu hudud orqali Yevropa va AQSh bozorlariga chiqish imkoniyati mavjud edi. 1923-yil boshlariga kelib, BXSРning Kavkazortidagi savdo bo‘limlari xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarni kengaytirish, savdo va sanoat hamkorligini yo‘lga qo‘yish, shuningdek, Buxoro iqtisodiyotiga ilg‘or texnika va texnologiyalarni jalb etish borasida faoliyat yuritgan.

Italiya bilan iqtisodiy aloqalar. 1923-yilda Buxoro Xalq Sovet Respublikasining Kavkazorti hududidagi savdo vakolatxonasi Italiya bilan faol iqtisodiy hamkorlikni yo‘lga qo‘ygan. Bu davrda BXSР hukumati mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish, xususan, qishloq xo‘jaligi sohasiga ilg‘or texnikani jalb qilishni o‘z oldiga muhim vazifa qilib qo‘ygan edi. Aynan shu maqsadda Buxoro savdo vakolatxonasi Italiya savdo-sanoat doiralari bilan muzokaralar olib bordi. 1923-yil mart–iyun oylarida Italiya bilan tuzilgan iqtisodiy bitimlar BXSР tashqi savdo tarixida muhim o‘rin tutadi. Shu yili Italiyaning Triest shahrida joylashgan RSFSР tashqi savdo xalq komissarligi vakili orqali Buxoro savdo vakolatxonasi bir necha italyan firmalari bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri hamkorlikni yo‘lga qo‘ydi. Triest portiga Buxorodan turli mahsulotlar, jumladan, qo‘y ichaklari eksport qilindi. 1923-yil mart oyida Italiyaga 164 512 dona yoki 740 pud qo‘y ichagi yetkazib berilgan[2]. Mazkur mahsulotlar RSFSР Tashqi savdo xalq komissarligining Sharqiy savdo sindikati orqali amalga oshirilgan bo‘lib[3], 1923-yil 24-may kuni Italiya “Mundus” aksiyadorlik jamiyatining “Kleopatra” paroxodi orqali 5 920 kg, 15-iyun kuni esa 3 096 kg qayta ishlangan qo‘y ichagi jo‘natilgan[4]. Keyinchalik bu mahsulotlar Italiyaning Genuya shahrida joylashgan “Take Sukra” aksiyadorlik jamiyati paroxodlari orqali yetkazib berilgan. Buxoro hukumati uchun bu nafaqat eksport faoliyatini rivojlantirish, balki G‘arb bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtisodiy aloqalar o‘rnatish yo‘lidagi muhim qadamlardan biri edi. Shu yili Italiya “Benedikt LTD” firmasi BXSР hukumati bilan o‘zaro manfaatli hamkorlikni yo‘lga qo‘yish tashabbusi bilan chiqdi. Firma Buxoro qishloq xo‘jaligini mexanizatsiyalash maqsadida o‘z texnikalarini taklif etgan hamda ikki tomonlama “aralash jamiyat” tashkil etish loyihasini ishlab chiqqan Italiya shirkati o‘z ixtiyorida bo‘lgan 259 dona traktorni ikki oy ichida Batumi portiga yetkazib berishni va‘da qilgan. Eng muhim tomoni shundaki, Italiya shirkati texnikaning yarim qiymatini o‘z hisobidan to‘lash kafolatini ham bergan[5]. 1923-yil 20-mayda Italiya “Benedikt LTD” firmasi BXSР savdo vakolatxonasiga Buxoroga yetkazib beriladigan qishloq xo‘jalik texnikasi va ularning qiymatini ko‘rsatgan hujjatni taqdim etadi. Shartnomaga ko‘ra, “Averi” markali traktorlarning umumiy qiymati 1 362 000 rubl, “Lase” markali plug va so‘qalar 32 200 rubl, ehtiyot qismlar 186 200 rublni tashkil etgan bo‘lib, jami 1 580 400 rubl qiymatdagi mahsulot yetkazilishi belgilangan edi[5]. Shartnomaga binoan, 400 000 rubl miqdoridagi to‘lov darhol amalga oshirilishi, qolgan 400 000 rubl esa ikki yil davomida bo‘lib-bo‘lib to‘lanishi kerak edi. Qolgan 50% qiymatni esa Italiya tomoni o‘z hisobidan to‘lash majburiyatini olgan[5]. Shu bilan birga, kompaniya kamida 100 nafar mahalliy mutaxassisni yangi texnikadan foydalanish bo‘yicha o‘qitish mas‘uliyatini ham zimmasiga oldi. Bu holat Italiya tomonining Buxoro manfaatlariga hurmat bilan yondashganini ko‘rsatadi. Shuningdek, Italiya “Benedikt” shirkati bilan qo‘y ichaklarini yetkazib berish bo‘yicha ham bitim tuzilgan. 1923-yil bahorida 150 000 dona, yoz oylarida esa 25 000 dona qo‘y ichagini Italiyaga eksport qilish rejalashtirilgan edi[6]. Ammo bu hamkorlik RSFSР tashqi savdo organlarining tazyiqlari tufayli to‘liq amalga oshmadi. Sovet organlari BXSРning mustaqil tashqi iqtisodiy faoliyatidan manfaatdor emas edi.

AQSh bilan iqtisodiy aloqalar. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР)ning Kavkazortida faoliyat yuritgan savdo vakolatxonasi 1920-yillar boshida o‘z faoliyatini faqat Yevropa davlatlari bilan cheklab qolmadi, balki Atlantika ortidagi iqtisodiy hamkor — Amerika Qo‘shma Shtatlari (AQSh) bilan ham aloqalarni o‘rnatishga kirishdi. Bu tashabbus, avvalo, BXSРning xalq xo‘jaligini rivojlantirish, xorijiy tajriba va texnologiyalarni jalb etish hamda tashqi savdoda mustaqil mavqe egallash maqsadiga qaratilgan edi. AQSh firmalari bilan hamkorlik dastlab harbiy ehtiyojlarni

ta'minlash yo'nalishida boshlandi. Ma'lumki, bu davrda Buxoro hududida joylashgan Qizil Armiya qismlarining ta'minoti BXSР zimmasiga yuklatilgan edi. Shu sababli Buxoro savdo vakolatxonasi harbiy kiyim-kechak va boshqa materiallarni AQShdan xarid qilishga majbur bo'ldi. 1922-yil 22-oktabrda "AQSh-Kavkaz Trading Corporation" vakillari Tiflisdagi Buxoro savdo bo'limiga 2 000 dona harbiy kiyim-kechakni har birini 9 dollardan sotish taklifini berdi[7]. Bundan tashqari, Amerika firmalari Buxoro qishloq xo'jaligini texnika vositalari bilan ta'minlash masalasini ham ko'tardi. Ular Buxoroga "Tretta" nomli paxta tozalash mashinalari, "Emerson" traktorlarini va boshqa turdagi qishloq xo'jalik texnikalarini yetkazib berishni taklif etdilar[8]. Agar bu texnikalar Buxoro xalq xo'jaligiga kiritilganida, mamlakatning asosiy iqtisodiy tarmog'i — qishloq xo'jaligi tubdan yangilanib, ishlab chiqarish samaradorligi sezilarli darajada oshgan bo'lur edi. 1923-yil 24-yanvarda BXSРning Kavkazortidagi vakili A. Tursunxo'jayev Amerika vakili bilan qorako'l terisi savdosi bo'yicha muzokaralar olib borayotganini ma'lum qildi[9]. Bu jarayonda Nyu-Yorkda joylashgan "Albert Gershkovich va o'g'il" firmasining vakili K. Veysleyb faol ishtirok etdi. 1923-yil 12-iyulda BXSР muxtor vakili o'rinbosari G. Ratner "Gershkovich va o'g'il" firmasi bilan 17 818 dona qorako'l terisini har birini 4 lira 45 piastirdan sotish to'g'risida shartnoma tuzdi[10]. Shartnomaga ko'ra, mahsulot AQSh bozorida sotilgan taqdirda, Buxoro savdo vakolatxonasi 2 000 oltin rubl miqdorida foyda ko'rishi kerak edi[11].

Shuningdek, 1923-yil 6-iyulda BXSР savdo vakolatxonasi AQSh firmasi vakili bilan Rossiya vakili D. Soyfer vositachiligida qorako'l terisini sotish yuzasidan yana bir muzokara o'tkazdi. Buxoro tomoni mahsulotga 3 dollar 10 sent, xaridor esa 2 dollar 60 sent narx belgilashni taklif qildi. AQSh tomoni to'lovni rus pul birligida emas, balki AQSh dollarida amalga oshirishni so'radi[12]. Ammo bu jarayonlarda ham sovet tashqi savdo organlarining aralashuvi Buxoro manfaatlariga zarar yetkazdi. Masalan, Buxoro savdo vakolatxonasi 1923-yil 23-iyulda AQSh savdo uyiga sotilishi kerak bo'lgan 17 808 dona qorako'l terini to'qqiz oy davomida RSFSР tashqi savdo komissarligining Kavkazorti vakili tomonidan ushlab turilganini ma'lum qildi[12]. Sovet vakillari bu shartnomani buzish uchun "Gershkovich va o'g'il" firmasining 30 foiz to'lovni amalga oshirmaganini sabab sifatida keltirdi[13]. Bundan tashqari, AQSh firmasi tomonidan Buxoro nomiga yuborilgan to'lov ham RSFSР moliya organlari tomonidan to'xtatib qolingani. Natijada, BXSР muxtor vakili N. Saidjonov bu masalani hal etish uchun RSFSР tashqi savdo xalq komissarligi vakilidan yordam so'rashga majbur bo'ldi. Shunga qaramay, BXSР savdo vakolatxonasi AQSh firmalari bilan hamkorlikni to'xtatmadi. 1923-yil 10-avgustda Buxoro savdo vakolatxonasi AQSh firmasi bilan 17 818 dona qorako'l terisini 58 577 turk lirasi qiymatida sotish bo'yicha bitimni muvaffaqiyatli yakunladi. Mahsulot Germaniyaning "Pontos" paroxodi orqali eksport qilindi[14]. Amerika firmalarining Buxoro mahsulotlariga bo'lgan qiziqishi, ayniqsa qorako'l terisi savdosida o'z aksini topdi. BXSР savdo vakolatxonasi 1923-yil avgust oyida Buxoro rahbarlariga yo'llagan hisobotida "Gershkovich va kompaniya" firmasiga sotilgan qorako'l terilari Gruziya hukumati rahbari Sh. Eliavanning yordami bilan bojxona to'lovisiz, faqat har pudiga 10 rubl to'lash sharti bilan AQSh bozoriga chiqarilganini alohida qayd etadi.

Angliya bilan iqtisodiy aloqalar. XX asrning 20-yillari boshlarida dunyoning rivojlangan sanoat davlatlaridan biri bo'lgan Buyuk Britaniya (Angliya) ham Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР) bilan savdo-iqtisodiy aloqalar o'rnatishga qiziqish bildirdi. 1922-yil oktabr oyida BXSРning Boku shahrida faoliyat yuritgan savdo vakolatxonasi ingliz savdo tashkilotlari bilan muzokaralarni boshladi. Bu jarayonda "Arcos LTD" aksiyadorlik jamiyati bilan o'zaro iqtisodiy hamkorlik aloqalari o'rnatildi. Mazkur tashkilot o'sha davrda RSFSР va Angliya o'rtasidagi asosiy savdo vositachisi sifatida faoliyat yuritgan bo'lib, uning Nyu-York, Parij, Istanbul, Moskva, Petrograd, Tiflis, Batumi, Xarkov va Novorossiysk shaharlarida filiallari mavjud edi. BXSРning Boku savdo bo'limi "Arcos LTD" jamiyati bilan dastlab harbiy ehtiyojlar bo'yicha hamkorlikni yo'lga qo'ydi. Ma'lumki, sovet qo'shinlarining Buxoro hududida olib borgan harbiy harakatlari bilan bog'liq ta'minot mas'uliyati BXSР hukumatiga yuklatilgan edi. Shu sababli, 1922-yil oktabr oyida Buxoro savdo bo'limi 2 000 dona inglizcha qishki harbiy kiyim-kechakni 17 400 turk lirasi qiymatida xarid qildi[15]. "Arcos LTD" jamiyati 1923-yil 7-yanvarda Buxoro savdo vakolatxonasiga mavjud xom ashyo mahsulotlari ro'yxatini taqdim etib, ularning eksport imkoniyatlari to'g'risida ma'lumot so'radi. Bu Buxoro

mahsulotlarini xalqaro bozorga olib chiqish uchun tashlangan muhim qadam edi. 1922-yilning oxiriga kelib, "Arcos" jamiyati bilan imzolangan kelishuvga binoan 160 000 dona qo'y ichagi, 25 000 dona qorako'l terisi va 40 000 dona oshlangan teri eksportga tayyorlanayotgan edi[16]. Biroq, bu hamkorlik ham sovet tashqi savdo organlarining qat'iy nazorati ostida olib borilgan. Xulosa qilib aytganda, BXSRning G'arb davlatlari bilan iqtisodiy aloqalari mamlakat tarixida o'ziga xos sahifani tashkil etadi. Bu aloqalar Buxoro hukumati tomonidan mustaqil rivojlanish, iqtisodiy suverenitetni shakllantirish va xalqaro iqtisodiy tizimga kirish yo'lida qilingan urinishlar sifatida baholanishi mumkin. Ammo sovet siyosatining bosimi natijasida bu jarayonlar to'liq natija bermadi. Buxoro xalqining iqtisodiy ozodlik sari intilishi G'arb bilan aloqalarda ilk muvaffaqiyatli, ammo yarimta bosqich sifatida tarixda o'rin oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Бухоро ахбори", 1922 йил, 8 июль, № 89.
2. Ўз МА, Р-47-фонд, 1-рўйхат, 52-иш, 38-варақ.
3. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, Х-иш, 36-варақ.
4. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 47-варақ.
5. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 7-иш, 19-24 варақлар.
6. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 31–32-варақлар.
7. Ўз МА, Р-53-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 68-варақ.
8. Ўз МА, Р-53-фонд, 1-рўйхат, 24-иш, 67-варақ.
9. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 18-варақнинг орқаси.
10. Ўз МА, Р-53-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 70-варақнинг орқаси.
11. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 58-варақ.
12. Ўз МА, Р 1914-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 63-варақ.
13. Ўз МА, Р 1914-фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 17-варақ.
14. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 45-варақ.
15. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 52-варақ.
16. Ўз МА, Р-1914-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 9-варақ.

UO'K 911.2:627.8:338.45(575)

O'ZBEKISTONDA OROLBO'YINI YAXSHILASH BO'YICHA AMALGA OSHIRILGAN CHORA-TADBIRLARNING USTUVOR MASALALARI

A.Sh.Kaipnazarov, PhD, dots., Nukus davlat pedagogika instituti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda atrof-muhitni muhofaza qilish va Orol dengizining fojiasi oqibatida yuzaga kelgan ekologik inqiroz oqibatlarini yumshatish bo'yicha belgilangan ustuvor vazifalarning amalga oshirilgan chora-tadbirlar bosqichlarini o'rganish masalalari keltirilgan. Ekologik falokat epitsentrida yaratilgan ilmiy markaz, jahon olimlari va xalqaro ekspertlarning sa'y-harakatlarini birlashtirish insoniyatga fojea sabablarini anglashga va biosferaning antropogen transformatsiyasi oqibatlarini kamaytirishga yordam beradi va bunday ekologik ofatlarning oldini olish strategiyasini ishlab chiqish lozim bo'ladi.

Kalit so'zlar: Orolbo'yi mintaqasi, ekologik siyosat rivojlanish bosqichlari, Uchinchi Renessans, yashil qoplamali, ekologik muvozanat.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы изучения этапов реализации мер по охране окружающей среды в Узбекистане и смягчению последствий экологического кризиса, вызванного трагедией Аральского моря. Созданный в эпицентре экологической катастрофы научный центр, объединение усилий мировых ученых и международных экспертов поможет человечеству понять причины трагедии и уменьшить последствия антропогенной трансформации биосферы, и необходимо разработать стратегию предотвращения таких экологических катастроф.

Ключевые слова: Регион Приаралья, этапы развития экологической политики, Третий Ренессанс, зеленый покров, экологическое равновесие.

Abstract. The article examines the stages of implementing environmental protection measures in Uzbekistan and mitigating the consequences of the ecological crisis caused by the Aral Sea tragedy. The creation of a scientific center in the epicenter of the ecological disaster, uniting the efforts of world scientists and international experts, will help humanity understand the causes of the

tragedy and reduce the consequences of the anthropogenic transformation of the biosphere, and it is necessary to develop a strategy for preventing such ecological disasters.

Keywords: *Aral Sea region, stages of ecological policy development, Third Renaissance, green cover, ecological balance.*

Dengizning yo'q bo'lib ketishi fojeasi - bu salbiy va shu bilan birga halokatli XX asr ikkinchi yarmida juda ko'p bo'lgan insoniyat tomonidan amalga oshirilgan muvozanatsiz va barqarorlik uchun mo'ljallanmagan harakatlarga qarshi eng ishonchli va hayotiy dalillardan biridir. Ushbu yarim asrlik davr mobaynida insoniyat nafaqat texnologik taraqqiyotda misli ko'rilmagan marralarni zabt etdi, balki tabiatga har qachongidan ham ko'proq zarar etkazdi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan «Orol fojeasi oqibatlarini yumshatish, 2015-2018 yillarda Orolbo'yi mintaqasini tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi, bunda beshta asosiy yo'nalish bo'yicha umumiy qiymati 3,9 milliard AQSH dollari miqdorida loyihalarni amalga oshirishda [3]: suv resurslaridan tejimli foydalanish va ularni boshqarishni takomillashtirish, genofondni saqlash va ekologik xavfli hududda yashovchi odamlarning sog'lig'ini muhofaza qilish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishga shart-sharoitlar yaratish, Orolbo'yi aholisining turmush tarzi va sifatini yaxshilash, o'simlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish va saqlash, ekotizim va bioxilma-xillikni tiklash uchun zarur iqtisodiy omillar va mexanizmlarni ishlab chiqish ko'zda tutilgan.

Bunga ko'ra manfaatdor vazirlik va idoralar bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilganligini tasdiqladi. Xalqaro Orolni qutqarish jamg'armasi Ijroiya qo'mitasi, Orolbo'yi genofondini himoya qilish xayriya jamg'armasi tomonidan Orolbo'yi mintaqasida Orol fojeasi oqibatlarini yumshatish, tiklash va ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha mo'ljallangan kompleks chora-tadbirlar dasturi ishlab chiqildi [5]. Ekologik ofatning oqibatlarini yumshatish bo'yicha investitsiya loyihalarini o'z vaqtida va samarali amalga oshirish uchun, shuningdek, xalqaro hamkorlikning yanada rivojlanishini ta'minlash donorlar hamjamiyati mablag'larini Orolbo'yi mintaqasida ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni yaxshilashga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha safarbar etish to'g'risida qaror qabul qilingan.

2017-yil 18 yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan 2017-2021 yillarda Orolbo'yi mintaqasini rivojlantirish bo'yicha aholi turmush sharoitlari va sifatini yaxshilashga qaratilgan, umumiy qiymati 8,422 trilion so'mlik loyihani amalga oshirishni ta'minlaydigan Davlat dasturi tasdiqlangan bo'lib [2] dasturda, yangi ish o'rinlarini yaratish, mintaqaning investitsiya jozibadorligini oshirish, suv ta'minoti, kanalizatsiya tizimlarini rivojlantirish, sanitariya va chiqindilarni yo'q qilish, sog'liqni saqlashni yaxshilash, aholining uy-joy sharoitlarini yaxshilash, obodonlashtirish, bolalar va sport maydonchalarini yaratish, transportni rivojlantirish, aholi punktlarining muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasi, va Urganchda issiqlik ta'minoti tizimini takomillashtirishni o'z ichiga olgan. Shu bilan birga, Orol dengizi fojeasining sayyoraviy xususiyatini hisobga olgan holda, bu yo'nalishda chuqur o'ylangan, maqsadli va tegishli mablag' manbalari bilan ta'minlangan loyihalarni amalga oshirish orqali dunyo hamjamiyati bilan qo'shma harakatlarni kengaytirish zarur.

Cho'llanishga qarshi kurashni kuchaytirish, dunyo hamjamiyati bilan hamkorlikda ekotizimlarning degradatsiyasini oldini olish va tabiiy imkoniyatlardan oqilona foydalanish bo'yicha samarali choralarni ko'rish zarurligini anglagan holda, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi (Parlament) BMTning Cho'llanish va qurg'oqchilikka qarshi kurash to'g'risidagi konvensiyasini ratifikatsiya qildi [7]. Konvensiyani amalga oshirishning ustuvor bosqichi sifatida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Atrof muhitni muhofaza qilish dasturining (YUNEP) moliyaviy ko'magi va texnik ko'magi bilan O'zbekiston Respublikasida Cho'llarga qarshi kurash bo'yicha Milliy Harakat Dasturi ishlab chiqildi [13]. Qurg'oqchilik va cho'llanish, xarakterli ekologik vaziyat tufayli inson atrof-muhitining ifloslanishi, genofondining yo'q qilinishi, aholining yuqori kasallanish darajasi va bolalar o'limi oshganligi bois Orolbo'yi ekologik halokat hududi deb e'lon qilindi.

Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2018-yil II Markaziy Osiyo xalqaro ekologik forumi (II MOXEF) doirasida «Orol oqibatlarini yumshatish bo'yicha qo'shma harakatlar: yangi yondashuvlar, innovatsion echimlar, investitsiyalar» mavzusida xalqaro konferensiyani o'tkazishda, manfaatdor vazirliklar va idoralar, ilmiy muassasalar, biznes vakillari, xalqaro va jamoat tashkilotlari, bundan tashqari, "O'zbekspomarkaz"da maxsus ko'rgazma va ekologik toza texnologiyalarning "Green Ecology Technologies Central Asia – GETCA 2018" nomli biznes-forumini rejalashtirishda faollik qildi. Konferensiyada dunyoning 20 dan ortiq mamlakatlaridan kelgan etakchi ekspertlar, Markaziy Osiyoda faoliyat yuritayotgan diplomatik korpus va xalqaro tashkilotlar vakillari, taniqli olimlar va mutaxassislar ishtirok etgan, bu esa Markaziy Osiyo va butun sayyora uchun Orol dengizi ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning yuqori ahamiyati va dolzarbligidan dalolat beradi.

Dengiz yaqinidagi va deltalardagi ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat ushbu zonalar rejimiga chambarchas bog'liq edi va tabiiy sharoitlarga xalaqit bermadi. Hozirgi vaziyatda iloji boricha avvalgi holatga qaytish va rivojlanayotgan salbiy tendensiyalarni teskari yo'naltirish zarur. Ko'plab donor tashkilotlar «ofat epitsentri» ga yordam berishga harakat qilishdi, ammo bu muammoni kompleks yondashgan holda hal qilishga harakat qilingan. Bu yo'nalishdagi urinishlar Xalqaro Orol dengizini qutqarish jamg'armasi (MFSA) va GEF agentligi tomonidan suv-botqoqli erlarni tiklash loyihasini (Sudochie loyihasi) va ba'zi kichik suv havzalarida tashabbus ko'rsatgan holda amalga oshirildi [12].

Shuningdek, Orolni qutqarish xalqaro fondi tomonidan rejalar asosida, Vazirlar Mahkamasining «Qoraqalpog'iston Respublikasining Mo'ynoq tumanini kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi qaroriga [5] muvofiq 2020–2022-yillarda ikkita loyiha amalga oshiriladi. Loyihada Mo'ynoq tumani aholisining 65 gektar tomorqa yerlarni sug'orish maqsadida suv bilan ta'minlash uchun, diametri 250 mm bo'lgan polietilen quvurlar tarmog'ini o'rnatish ishlariga jami qiymati 14 mlrd. 223 mln. so'm, shuningdek, Mo'ynoq aeroportini himoyalovchi to'g'on va yopiq gorizontall drenaj qurilishi maqsadi uchun umumiy qiymati 9,6 mlrd. so'm. mablag'lar ajratilgan. Bundan tashqari Amudaryo deltasida qurilgan suv inshootlari Mejdurechiye, Ribache, Mo'ynoq va Jiltirbas suv omborlari, Ilenko'l, Makpako'l va Dumaloq ko'llari Orolni qutqarish xalqaro fondi agentligi ko'magida barpo etildi [6].

Mutaxassislarning bashoratiga ko'ra, 2035-2050-yillarga kelib mintaqadagi havo darajasi hozirgi ko'rsatkichlarga nisbatan yana 1,5-3 darajaga o'sishi mumkin [8, 11, 12, 14, 15]. Undan tashqari, Orol fojeasining tahdidli ta'siri hozirgi kunda, butun dunyoda kuzatilmoqda. Xalqaro ekspertlarni ta'kidlashicha, Orolbo'yi mintaqasining zaharli tuzlari [9, 10] Antarktida sohillarida, Grenlandiya muzliklarida, Norvegiya o'rmonlarida va Yer kurrasining ko'plab boshqa joylarida topilgan.

Mamlakat rahbariyatining sa'y-harakatlari va joriy etilayotgan innovatsion echimlari tufayli qurigan Orolbo'yi hududida issiqxonalar qurish imkoniyati paydo bo'ldi, kelgusida bu tadbirlar mintaqada qishloq xo'jaligini rivojlantirishga o'z hissasini qo'shadi va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev, O'zbekistonning yangicha rivojlanish bosqichini taklif etdi. Unga ko'ra "Harakatlar strategiyasidan–Taraqqiyot strategiyasi sari" degan tamoyil asosiy g'oya va bosh mezon sifatida qo'yilgan. Ushbu qarorda, 2030-yilga qadar respublika milliy iqtisodiyotni rivojlantirish, hozirgi kundagi dolzarb global muammolarning milliy va mintaqaviy darajadagi yechimlarini topish, ekologik vaziyatlar keskinlashgan mintaqalarda, aholining turmush tarziga va sog'ligiga ekologik tahdidlarning salbiy ta'siri ortib borayotgan masalalar kirgizilgan.

Shu o'rinda aytish joizki, O'zbekistonning yangicha rivojlanish strategiyasi qatoriga, Prezident Shavkat Mirziyoyevning «Yangi O'zbekiston Strategiyasi» nomli kitobi chop etildi [1]. Unda Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessansni qurish bo'yicha qilinayotgan ishlar va milliy taraqqiyot istiqbollari haqida aytilgan. Kitobda suv resurslaridan samarali foydalanish, umumbashariy muammolardan Orol va tabiatni saqlash, iqlim o'zgarishlar va ekologik bo'ronlar masalalari kiritilgan.

Ta'kidlash joizki, Orol dengizining fojiasi oqibatida yuzaga kelgan ekologik inqiroz oqibatlarini yumshatish bo'yicha belgilangan ustuvor vazifalar, shubhasiz, keyingi davrda amalga

oshirilgan ishlarning mantiqiy uzviyligi hisoblanadi. Orolning qurigan hududlarida "yashil qoplamali" himoya o'rmonzorlarini barpo etish, ekologik vaziyatni barqarorlashtirish va tabiiy muvozanatni tiklash maqsadida qator tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Natijada ushbu hududdagi vaziyatni yaxshilash maqsadida ikki million gektar yangi o'simlik maydonlari va o'rmonzorlar barpo etish, tuproq qatlamini hosil qilish bo'yicha ulkan ishlar amalga oshirilishiga erishildi.

Ushbu rivojlanish strategiyasi rejasida faqat O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirishga ahamiyat berib qolmasdan, balki Janubiy Orolbo'yi mintaqasining ekologik vaziyatlarini yaxshilash, Orol dengizi ofatini yumshatish va Orolbo'yi ekotizimini yaxshilash bo'yicha ham bir qator ijobiy ishlar olib borildi. Bunda Orol dengizining qurigan hududlarida o'rmonlashtirish ishi mintaqadagi ekologik muvozanatini saqlab qolishida muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш. "Янги Ўзбекистон стратегияси" китоби тақдими 2021 йил 15 октябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 18.01.2017 йилдаги ПҚ-2731-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 251-сон «Орол фожеси оқибатларини юмшатиш, 2015-2018 йилларда Оролбўйи минтақасини тиклаш ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида»ги Қарори // 29.08.2015 йил.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қорақалпоғистон Республикасининг Мўйноқ туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2019 йил 16 январдаги 37-сон қарори.
5. Вазирлар Маҳкамасининг «Қорақалпоғистон Республикасининг Мўйноқ туманини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2019 йил 16 январдаги 37-сон қарори // <https://lex.uz/docs/4164152>.
6. Сув хўжалиги ҳисобот беради 2018-2019 йиллар сарҳисоби 2020 йил режалари // <https://water.gov.uz/public/files/1/5f48e327b7732.pdf>
7. Европейская экономическая комиссия Конвенция по охране и использованию трансграничных водотоков и международных озер. 2011.
8. Кузьмина Ж.В., Трешкин С.Е. 2016. Климатические изменения в Приаралье и Средней Азии Аридные экосистемы. Т. 22. № 4 (69). С. 5-20. [Kuzmina Zh.V., Treshkin S.Ye. 2016. Climate Changes in the Aral Sea Region and Central Asia // Arid Ecosystems. Vol. 6. No. 4. P. 227-240.].
9. Костюченко В.П., Богданова Н.М. 1979 г. Изучение источников возможного выноса солей на осушившемся южном побережье Аральского моря Проблемы освоения пустынь. № 4.С. 3-10.
10. Можайцева Н.Ф., Некрасова Т.Ф. 1984. Метод подсчета ветрового выноса солей с обсыхающего дна Аральского моря Проблемы освоения пустынь. № 6. – С. 15-21.
11. Обзор Специальной рабочей группы по мониторингу окружающей среды. ЕЭК, IV-я сессия, Женева, 4-5 сентября 2003г.
12. Обзоры результативности Экологической деятельности // ООН, Женева, выпуск 52, 2020.
13. Толипов Х. Чўлланиш ва курғоқчиликнинг салбий таъсирлариғақарши қандай курашилмоқда. 16.12. 2020 // www.uza.uz; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси.
14. Трешкин С.Е. 2016. Климатические изменения в Приаралье и Средней Азии Аридные экосистемы. Т. 22. № 4 (69). С. 5-20.
15. Чуб В.Е., Спекторман Т.Ю. 2006. Климатические тренды по территории Узбекистана // Изменение климата, причины, последствия и меры реагирования. Бюллетень № 10. С. 5-16.

UO'K 336.027

IKKINCHI JAHON URUSHIDAN KEYIN SOLIQ SIYOSATI STRATEGIYASINING SHAKLLANTIRILISHI TARIXI

A. A. Kamolov, bo'lim boshlig'i, Kasbi tumani maktabgacha va maktab ta'limi bo'limi, Kasbi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Sovet davlatining soliq siyosati va uning strategik yo'nalishlari tahlil qilinadi. Urushdan keyingi iqtisodiy tiklanish, agrar sohada soliq yukining oshishi, kollektiv xo'jaliklarni mustahkamlash hamda shaxsiy dehqon xo'jaliklariga nisbatan cheklovlarning kuchaytirilishi jarayonlari tarixiy manbalar asosida yoritilgan. Shuningdek, 1953 yildagi soliq islohotining mazmun-mohiyati va uning dehqonlar iqtisodiy hayotiga ta'siri ham keng muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: Ikkinchi jahon urushi, soliq siyosati, agrar soha, kollektiv xo'jalik, iqtisodiy tiklanish, 1953 yil islohoti, Sovet davlati, qishloq xo'jaligi.

Аннотация. В статье рассматривается налоговая политика Советского государства в послевоенный период и основные направления её стратегического формирования. Анализируется восстановление экономики после Второй мировой войны, усиление налогового бремени в аграрной сфере, укрепление колхозной системы и ограничительные меры в отношении индивидуальных хозяйств. Особое внимание уделено налоговой реформе 1953 года, её содержанию и влиянию на экономическую жизнь крестьян.

Ключевые слова. Вторая мировая война, налоговая политика, аграрный сектор, коллективное хозяйство, экономическое восстановление, реформа 1953 года, Советское государство, сельское хозяйство.

Abstract. This article explores the formation of the Soviet Union's tax policy strategies in the post-World War II period. It analyzes the process of economic recovery, the intensification of the tax burden in the agricultural sector, the strengthening of collective farms, and the restrictive measures imposed on individual peasant households. Special emphasis is placed on the 1953 tax reform, its core principles, and its impact on the economic conditions of rural populations.

Key words. World War II, tax policy, agricultural sector, collective farming, economic recovery, 1953 reform, Soviet state, rural economy.

Kirish: Ikkinchi jahon urushi nafaqat dunyo mamlakatlarini, balki Rossiya va unga qaram bo'lgan ittifoq respublikalarini ham og'ir iqtisodiy va ijtimoiy talafotlarga duchor qildi. Urush tugagach, vayron bo'lgan xo'jalik tarmoqlarini tiklash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shu jarayonda soliq-moliya tizimining strategiyasi ham qayta ko'rib chiqilib, iqtisodiy tiklanishning asosiy mexanizmlaridan biri sifatida qayta shakllantirildi.

1945–1953 yillarda soliq siyosati urushdan keyingi iqtisodiy tiklanish va davlatning qishloq xo'jaligi ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadlariga bo'ysundirildi. Bu davrda soliq tizimining rivojlanishi ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'ldi:

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini davlat ehtiyojlari uchun majburiy ravishda ta'minlash;

2. Dehqon xo'jaliklarini kollektiv xo'jalik (kolxoz va sovxozlar) tizimiga yanada chuqurroq jalb etish[1].

Asosiy qism: Normativ-huquqiy asos sifatida SSSR Oliy Soveti Prezidiumi farmonlari, shuningdek ittifoq va respublika hukumatlari tomonidan qabul qilingan qarorlar xizmat qildi. Amaliyotda soliqlar nafaqat pul shaklida, balki natural yig'imlar ko'rinishida ham undirilgan. Shaxsiy tomorqa yerlari va u yerdan olinadigan hosil, shuningdek dehqonlarning chorvachilikdan oladigan daromadlari ham soliqqa tortildi. Bu jarayon natijasida qishloq aholisi uchun soliq yukining og'irlashuvi ularning iqtisodiy imkoniyatlarini sezilarli darajada qisqartirdi hamda kolxoz tizimiga to'liq bog'lanishga olib keldi.

Urushdan keyingi dastlabki yillarda qishloq xo'jaligi sohasida jiddiy islohotlar amalga oshirilmadi va davlat bilan dehqonlar o'rtasidagi iqtisodiy tengsizlik avvalgi holicha saqlanib qoldi. 1946-yilgi qurg'oqchilik hamda 1946–1947 yillardagi ocharchilik davrida ham markaziy hokimiyat soliq siyosatini yengillashtirish o'rniga, qishloq hududlaridan majburiy ravishda byudjet tushumlarini oshirishga intildi. 1947-yil dekabrda o'tkazilgan pul islohoti esa mavjud muammolarni yanada chuqurlashtirdi. Natijada qishloq aholisi oz miqdordagi jamg'armalarini yo'qotdi va ularning iqtisodiy ahvoli og'irlashdi. Bu davrda qishloq joylarda aholining turmush darajasi juda past bo'lib qoldi: tug'ilish ko'rsatkichlari keskin kamaydi, o'lim darajasi ortdi, ko'plab dehqonlar qashshoqlikdan qutulish umidida shaharlarga ko'chishga majbur bo'ldi.

Soliq tizimining huquqiy asoslari urushdan keyin ham asosan avvalgi normativ hujjatlarga tayanishda davom etdi. Xususan, dehqon xo'jaliklariga soliq solishning asosiy hujjati sifatida 1939-yil 1-sentyabrda qabul qilingan "Qishloq xo'jaligi solig'i to'g'risida"gi SSSR Qonuni 1945-yildan keyin ham amal qilgan. Mazkur qonunga binoan, kolxozchi va yakka tartibdagi dehqon xo'jaliklari daromadlari progressiv stavkalar asosida soliqqa tortildi. Bu stavkalar ekin maydonlaridan olingan hosil, chorva mollari soni, asalarichilik kabi daromad manbalarini qamrab olgan.

Faqatgina 1953-yilda rahbariyat almashinuvi ortidan soliq siyosatida tub burilish yuz berdi. Shu yili 8-avgustda qabul qilingan yangi “Qishloq xo‘jaligi solig‘i to‘g‘risida”gi Qonun bilan qishloq aholisi uchun soliq yukini kamaytirishga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlar boshlandi. Ushbu hujjat orqali agrar sohada iqtisodiy yengilliklar yaratilishi “erkin nafas” davrining boshlanishi sifatida talqin qilinadi.

1948-yil 13-iyulda qabul qilingan SSSR Oliy Soveti Prezidiumi Farmoniga binoan, ilgari amalda bo‘lgan ayrim soliq imtiyozlari bekor qilindi va soliq stavkalari yanada oshirildi. Mazkur qaror natijasida ko‘plab kolxozchi oilalari soliq majburiyatlarini ado eta olmay qoldi, chunki yangi belgilangan soliq yukining hajmi ularning real daromadidan yuqori bo‘lib chiqdi. Oqibatda, iqtisodiy qiyinchilikka duch kelgan dehqonlar soliqlardan qochish maqsadida chorva mollarini majburan so‘yishga, ekin maydonlarini qisqartirishga yoki bog‘laridagi mevali daraxtlarni kesib tashlashga majbur bo‘ldilar. Bu jarayon esa keyingi yillarda qishloq xo‘jaligi solig‘idan olinadigan daromadni yanada pasaytirib yubordi[2].

1948-yil sentabr oyida markaziy hukumat soliq rejaları bajarilmayotganidan tashvishlanib, “Qishloq xo‘jaligi solig‘ini undirishni kuchaytirish choralari to‘g‘risida” maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qarorga muvofiq, joylardagi partiya qo‘mitalariga soliq yig‘imlarini ta‘minlash uchun favqulodda choralar ko‘rish huquqi berildi.

Natija va muhokamalar: Keyingi yillarda ham soliq bosimi susaytirilmadi. Jumladan, 1950-yil 7-avgustda qabul qilingan yangi Farmon asosida ekin turlari bo‘yicha daromad normalari qayta ko‘rib chiqildi va soliq stavkalari yana oshirildi. Shu tariqa, 1947–1950-yillar mobaynida dehqon xo‘jaliklarining o‘rtacha soliq yuki 2,5 barobar ortdi. Shunga qaramay, haddan tashqari yuqori soliq bosimi sababli davlat belgilagan rejalar to‘liq bajarilmadi. Masalan, 1950-yilda qishloq xo‘jaligi solig‘i bo‘yicha rejalashtirilgan tushumlarning atigi 76,3 foizi undirildi, holbuki 1947-yilda bu ko‘rsatkich 87 foizni tashkil etgan edi.

1951–1952 yillarda Sovet moliya tizimi qishloq xo‘jaligida soliq yukini yanada og‘irlashtiruvchi choralarga qo‘l urdi. Xususan, 1952 yil 7 maydagi Farmon bilan birinchi bor kolxozchilarning kolxozdagi mehnat kunlari (trudodni) evaziga olgan daromatlari ham qishloq xo‘jaligi solig‘i doirasiga kiritildi. Bu chora hatto Ikkinchi jahon urushi yillarida ham qo‘llanilmagan bo‘lib, o‘zining keskinligi bilan ajralib turardi. Natijada, 1952 yil davomida qishloq xo‘jaligi solig‘i bo‘yicha belgilangan reja avvalgi yil ko‘rsatkichlariga nisbatan qariyb 1,5–2 baravar ortdi.

Shu tariqa, 1953 yil avgustiga qadar bo‘lgan davr dehqon xo‘jaliklari uchun og‘ir soliq bosimi davri sifatida tarixda qoldi. Vaziyat faqatgina 1953 yil 8 avgustda qabul qilingan yangi qonun bilan yumshatildi. Mazkur islohot natijasida progressiv stavkalar o‘rniga qat‘iy me‘yor joriy etilib, har yuz qism (sotix) yer maydoniga belgilangan bir xil stavka bo‘yicha soliq undiriladigan tizim shakllantirildi. Bu o‘zgarish natijasida dehqonlarning moliyaviy yuklari sezilarli darajada kamaydi va ularning xo‘jalik faoliyatida iqtisodiy rag‘bat sezilarli darajada oshdi.

Biroq, yangi tizim intizomni mustahkamlash maqsadida ayrim majburlovchi mexanizmlarni ham o‘zida saqlab qoldi. Masalan, kolxozchi oilasida mehnatga qobiliyatli shaxs belgilangan minimal mehnat kunini uzrsiz sabablarga ko‘ra bajarmasa, bunday xo‘jalik uchun soliq miqdori 50 foizga oshirilishi belgilandi. Aynan yuqoridagi murakkab sharoit va keskin soliq bosimi tufayli Stalin vafotidan keyin davlat rahbariyati soliq siyosatini qayta ko‘rib chiqish zaruratini kun tartibiga olib chiqdi. 1953 yilgi islohotlar natijasida qishloq xo‘jaligi soliqlarining miqdori keskin kamaytirildi, qarzdor xo‘jaliklarning katta qismi hisobdan chiqarildi.

Islohotlarning dastlabki samaralari tez orada sezila boshladi. Xususan, 1954 yil kuziga kelib, butun SSSR bo‘yicha xususiy sektorda chorva mollari soni sezilarli darajada ortdi. Ma‘lumotlarga ko‘ra, bu davrda yirik shoxli qoramol soni 1 million boshga ko‘paygan bo‘lsa (shundan sigirlar 300 ming boshni tashkil etgan), qo‘y va echkilarning soni 3,7 millionga, cho‘chqalarniki esa 1,3 million boshga oshdi. Bunday o‘sish chorvachilik mahsulotlarining hajmini kengaytirib, aholining oziq-ovqat ta‘minotida muayyan barqarorlikni yuzaga keltirdi[3].

Sovet davlatining moliya-soliq siyosatida asosiy rol markaziy hokimiyatga tegishli bo‘lib, soliqlar turlari, stavkalari, imtiyozlari va jazolar haqidagi barcha hujjatlar Moskva tomonidan qabul qilinardi. Mahalliy hokimiyatlar esa ushbu qarorlarni faqat ijro etish bilan shug‘ullanishdi. 1945–

1953 yillar oralig'ida respublika va viloyat darajasidagi organlarning soliq siyosatini mustaqil belgilash imkoniyatlari juda cheklangan bo'lib, ular asosan markaz tomonidan belgilangan topshiriqlarni ado etishga majbur bo'lishgan.

Markaziy hokimiyat o'z soliq siyosatini qat'iy rejalashtirilgan shaklda hududlarga yuborar edi. Har bir yil uchun tumanlar bo'yicha aniq soliq yig'implari belgilab qo'yilib, viloyat hamda tuman moliya bo'limlari ushbu topshiriqlarni bajarish maqsadida butun soliq apparatini safarbar etishardi. 1940-yillarning oxiriga kelib qishloqlarda soliq yig'ish maxsus tayinlangan soliq agentlari zimmasiga yuklangan bo'lib, ular tuman moliya bo'limlariga bo'ysungan va ma'lum qishloq kengashlari hududida faoliyat yuritgan.

Arxiv hujjatlarida qayd etilishicha, masalan, Kursk viloyatida 1947 yilda 47 tumanda 145 marotaba soliq agentlari tomonidan davlatga topshirilishi kerak bo'lgan mablag'larning o'zlashtirilishi aniqlangan. Ular aholiden yig'ilgan soliqlardan ma'lum qismini yashirish uchun kvitansiyalarni soxtalashtirish amaliyotidan foydalangan. Shu sababli, 1950 yilda soliq yig'imida yuzaga kelgan sustkashlik va noqonuniy xatti-harakatlar sababli viloyat moliya bo'limi rahbari ham lavozimidan chetlatilgan.

Faqat Stalin vafotidan keyin, 1953 yilgi soliq islohotlari doirasida markaz va mahalliy organlar o'rtasidagi munosabatlarda muayyan o'zgarishlar ro'y berdi. Shu davrdan boshlab markaziy hokimiyat qishloq soliq siyosatini yumshatishga majbur bo'ldi va mahalliy tashabbuslarning iqtisodiy boshqaruvdagi o'rni asta-sekin oshib bordi.

Stalin vafotidan keyin davlatning soliq siyosatini qayta ko'rib chiqish va uni yumshatish masalasi dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Shu munosabat bilan 1953 yil 8 avgustda SSSR Oliy Soveti tomonidan yangi "Qishloq xo'jaligi solig'i to'g'risida" qonun qabul qilindi. Ushbu hujjat agrar sohadagi soliq tizimini qayta tartibga solishni, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni rag'batlantirishni va dehqonlarning iqtisodiy yukini kamaytirishni ko'zda tutdi. Qonunning ijrosini ta'minlash maqsadida ittifoq respublikalari darajasida ham qator qo'shimcha normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. Jumladan, RSFSR Ministrlar Sovetining 1953 yil 1 sentabrdagi №1003-sonli qarori bu borada muhim o'rin tutdi.

Stalin vafotidan keyin davlatning soliq siyosatini qayta ko'rib chiqish va uni yumshatish masalasi dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Shu munosabat bilan 1953 yil 8 avgustda SSSR Oliy Soveti tomonidan yangi "Qishloq xo'jaligi solig'i to'g'risida" qonun qabul qilindi. Ushbu hujjat agrar sohadagi soliq tizimini qayta tartibga solishni, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishni rag'batlantirishni va dehqonlarning iqtisodiy yukini kamaytirishni ko'zda tutdi. Qonunning ijrosini ta'minlash maqsadida ittifoq respublikalari darajasida ham qator qo'shimcha normativ-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. Jumladan, RSFSR Ministrlar Sovetining 1953 yil 1 sentabrdagi №1003-sonli qarori bu borada muhim o'rin tutdi.

Xulosa: Umuman olganda, 1945–1953 yillar davrida Sovet qishloq soliq tizimining rivojlanishi davlat bilan dehqonlar o'rtasidagi murakkab va keskin qarama-qarshiliklarni yaqqol namoyon qildi. Qattiq markazlashtirilgan boshqaruv va haddan tashqari og'ir soliq yukining qo'llanishi natijasida qishloq xo'jaligi rivojida turg'unlik yuzaga keldi, qishloq aholisi ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan zaiflashdi va yakka tartibdagi dehqon xo'jaliklari deyarli barham topdi.

Shunga qaramay, davr oxirida amalga oshirilgan soliq islohoti muhim saboq bo'ldi: soliqlarni real iqtisodiy sharoitlarga moslashtirish, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini rag'batlantirish va ularning manfaatlarini hisobga olish orqali agrar sohada sezilarli o'sishga erishish mumkinligi tasdiqlandi. Mazkur islohot Sovet agrar siyosatining keyingi bosqichlari uchun asos yaratdi va qishloq xo'jaligi tizimida muvozanatni tiklashga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Iso G'oyibnazarov. O'zbekistonda sovet hokimiyati davrida soliq tizimi (1917-1945 yillar)
2. Президиум Верховного Совета СССР. Указ от 15 июля 1948 г. "Об изменении статьи 10 Закона о сельскохозяйственном налоге" // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1948. — № 37. — Ст. 408.
3. Torubarov Yu.S. "Nalogooblozhenie naseleniya sovetsoy derevni v 1945–1953 gg." avtoreferati (Kursk, 2012)
4. Постановление Совета Министров РСФСР от 1 сентября 1953 г. № 1003 «О сельскохозяйственном налоге» // Собрание постановлений Совета Министров РСФСР. – 1953. – № 14. – Ст. 79.

O'ZBEKISTONDA ADVOKATURA INSTITUTINING RIVOJLANISH TARIXI

*D.P.Komolov, prof., DSc, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Andijon**A.A.Zulfiqorov, magistrant, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Andijon*

Annotatsiya. Tadqiqotda o'rta asrlardagi huquqiy an'analar, sovet davridagi markazlashgan advokatura tizimi hamda mustaqillik davrida amalga oshirilgan huquqiy islohotlar o'zaro uzviylikda ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: advokatura, himoya, sud, Konstitutsiya, islohot, mustaqillik, nizom, demokratik davlat, fuqarolar, qonun ustuvorligi.

Аннотация. В исследовании раскрывается преемственность между правовыми традициями средневековья, централизованной системой адвокатуры советского периода и правовыми реформами, осуществлёнными в годы независимости.

Ключевые слова: адвокатура, защита, суд, Конституция, реформы, независимость, устав, демократическое государство, граждане, верховенство закона.

Abstract. The study highlights the continuity between medieval legal traditions, the centralized Soviet-era advocacy system, and the legal reforms implemented during the independence period.

Keywords: advocacy, defense, court, Constitution, reform, independence, statute, democratic state, citizens, rule of law.

Har qanday huquqiy davlatda fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlash hamda adolat tamoyillarini ro'yobga chiqarishda advokatura instituti alohida o'rin tutadi. Advokatura institutining shakllanishi va rivojlanishi jamiyatda qonuniylik, adolat hamda inson manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiluvchi eng muhim huquqiy mexanizmlardan biri sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston hududida advokatura faoliyatining shakllanish jarayoni chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lib, u mamlakatning siyosiy-huquqiy tizimida yuz bergan evolyutsion o'zgarishlar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib kelgan. O'rta asrlarda Turkiston o'lkasida, xususan, Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonligi hududlarida amal qilgan sud tizimlari asosan shariat (islom huquqi) hamda odat huquqi (urf-odat normalari)ga tayangan bo'lib, mazkur tizimlar o'sha davr jamiyatining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim o'rin egallagan. Muftiy va a'amlar islom huquqining chuqur bilimdonlari sifatida qozilarga maslahat bergan, murakkab huquqiy masalalarda shar'iy yechimlar taklif etgan, shuningdek, taraflarning iltimosiga ko'ra arznoma, da'vo, shikoyat va boshqa huquqiy hujjatlarni tayyorlaganlar[1,- B.185.].

XIX asrning ikkinchi yarmidan 1917 yilgacha bo'lgan davrda Turkiston hududidagi sud tizimi Rossiya imperiyasining umumiy huquqiy tartiblari va protsessual tamoyillariga muvofiq qayta tashkil etildi. Podsho hukumatining sud amaliyotida jinoyat va fuqarolik ishlarini yuritishda advokatlar hamda ularning yordamchilari faol ishtirok etgan.

O'zbekiston hududida advokaturaning ilk shakli sifatida e'tirof etilgan o'zini o'zi boshqaruvchi tashkilot — «Himoyachilar sho'basi» 1879 yilda Qo'qon shahrida tashkil etilgan. Ushbu tashabbus Sankt-Peterburg universitetida yuridik ma'lumot olgan Abdunabi Qurolboy tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u mamlakatdagi birinchi o'zbek advokati sifatida tanilgan. Qo'qon advokatlar sho'basi tarkibiga xalq orasida "zakonchi" deb atalgan o'ndan ortiq huquq himoyachilari kirgan[2,- B.43.].

1899 yilda Toshkent sud palatasi va okrug sudlari qoshida Rossiya imperiyasi qonunchiligi asosida ish yurituvchi himoyachilar hay'atlari tashkil etildi. Bu davrda advokatlik faoliyati ilmiy va amaliy jihatdan takomillasha boshladi.

1915 yilda esa Rossiya va Turkiyada advokatlik amaliyotini o'rganib qaytgan Valixonxo'ja tashabbusi bilan Buxoroda «Ko'ngilli advokatlar sho'basi» tashkil etildi. Ushbu sho'ba a'zolari Buxoro amirligi qozikaloni Sharifxon Sadri Ziyoy bilan hamkorlikda ish yuritib, asosan kam ta'minlangan aholi manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan faoliyat olib bordilar. Ular ko'p hollarda mulk, yer va mehnat munosabatlariga oid nizolarni adolatli hal etilishiga erishganlar[3,- B.88.].

1917 yilda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va sud-huquq tizimida markazlashgan boshqaruv tamoyillarining joriy etilishi advokatura faoliyatining shakl va mazmuniga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Sovet davrida advokatura idoralari dastlab sud tizimining tarkibiy qismi sifatida tashkil etilib, ularning asosiy vazifasi davlat siyosati doirasida sud jarayonlarida himoya qilish faoliyatini amalga oshirishdan iborat bo'ldi. 1918–1924 yillar davomida advokatura instituti Turkiston ASSR hududida RSFSR qonunchiligi asosida faoliyat ko'rsatdi.

1917 yil 12 dekabrda chaqirilgan Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Kengashi tomonidan qabul qilingan sud to'g'risidagi buyruqda himoya huquqiga oid asosiy prinsiplarni belgilab berdi va imperiya davrida amalda bo'lgan sud tizimi hamda advokatura institutlarini tugatdi[4,-C.2-3.]. Mazkur dekret fuqarolik huquqlaridan foydalanuvchi va o'z sha'niga dog' tushirmagan har bir shaxsga sud jarayonida himoyachi yoki taraflardan birining vakili sifatida ishtirok etish imkoniyatini yaratdi.

1922 yil 29 oktabrda Turkiston Respublikasi Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qarori bilan RSFSR Adliya xalq komissarligi tomonidan tasdiqlangan «Advokatura to'g'risidagi nizom» Turkiston hududida advokatura faoliyatini huquqiy jihatdan muvofiqlashtirishga qaratilgan bo'lsa-da, amalda bu hujjat advokatura mustaqilligini sezilarli darajada chekladi[5,-C.11.].

1924 yilda O'rta Osiyoda milliy-hududiy bo'linish amalga oshirilib, O'zbekiston SSR tashkil etilganidan so'ng respublika miqyosida yagona adliya tizimini shakllantirish ishlari boshlandi. Bu jarayon advokatura faoliyatini ham qamrab oldi. 1925 yilda O'zSSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan «Respublika Adliya xalq komissarligi to'g'risidagi nizom»ga muvofiq, Adliya xalq komissarligi himoyachilar hay'atlari faoliyatini ham muvofiqlashtirish va nazorat qilish vakolatiga ega bo'ldi[6].

1926 yil 29 sentabrda qabul qilingan «O'zbekiston SSR sud tuzilishi to'g'risidagi nizom» 1927 yil 15 fevraldan kuchga kirdi. Shu asosda 1927 yil 14 dekabrda O'zSSR Adliya xalq komissarligi tomonidan «Himoyachilar hay'atlari to'g'risidagi nizom» tasdiqlandi. Unda ilgari amalda bo'lgan hay'atlar tuzilishi, kadrlar bilan to'ldirish tartibi, a'zolikka qabul qilish shartlari hamda advokatlar xizmat haqi prinsiplari saqlab qolindi.

1936 yilda qabul qilingan SSSR Konstitutsiyasi, 1937 yildagi O'zSSR Konstitutsiyasi, 1938 yildagi «Sud tuzilishi to'g'risida»gi qonun va 1939 yildagi «Advokatura to'g'risida»gi nizom asosida O'zbekiston SSR hamda uning tarkibidagi Qoraqalpog'iston ASSRda advokatlar hay'atlari tashkil etildi. Biroq, mazkur huquqiy mexanizmlar advokatura mustaqilligini ta'minlashdan uzoq bo'lib, ularni davlat siyosatining qattiq nazorati ostida ishlashga majbur qildi.

O'zbekistonda advokatura institutini huquqiy tartibda solishning keyingi bosqichi 1958 yilda Sud tuzilishi to'g'risidagi qonunchilik asoslari qabul qilinishi bilan bog'liq bo'lsa-da, bu islohotlar advokaturaning mustaqil faoliyatini ta'minlashdan uzoq edi. 1961 yil 30 mayda O'zSSR Oliy Kengashi tomonidan tasdiqlangan Advokatura to'g'risidagi Nizom va 1979 yil 30 noyabrda SSSR Oliy Kengashi tomonidan qabul qilingan «SSSRda advokatura to'g'risida»gi Qonun advokatlar faoliyatini davlat siyosatining qat'iy nazorati ostiga olishga xizmat qilgan.

1980 yil 12 noyabrda O'zSSR Oliy Kengashi tomonidan «O'zSSRning advokatura to'g'risida»gi Nizomga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalar ham advokaturani deyarli davlat apparati qaramiga aylantirdi. Nizomning 1-moddasida belgilangan vazifalar – fuqarolar va tashkilotlarga odil sudlovni amalga oshirishdan ko'ra, sotsialistik qonuniylikni mustahkamlash, sovet qonunlarini so'zsiz bajarilishini ta'minlash va davlat manfaatlarini shaxs manfaatlaridan ustun qo'yish advokatning mustaqilligini mutlaqo chekladi.

Tarixiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, sovet davrida advokatura instituti juda zaif va kam sonli edi. Turli islohotlarga qaramay, advokatura jamiyatdagi mustaqil va samarali himoya vazifasini to'liq bajara olmadi. Masalan, 1924 yil may holatiga ko'ra, Turkiston hududida jami 108 nafar himoyachi faoliyat yuritgan bo'lib, ularning 52 nafari Sirdaryo viloyatida, 18 nafari Samarqand viloyatida, 13 nafari Turkmaniston viloyatida, 14 nafari Yettisuv viloyatida va 9 nafari Farg'ona viloyatida ishlagan; Amudaryo viloyatida esa himoyachilar hay'atining birorta a'zosi yo'q edi. Shuningdek, advokatlarining atigi 16 nafari mahalliy millat vakillari bo'lib, ularning ko'pchiligi markaziy hukumat tomonidan tayinlangan kadrlar bo'lgan. Oradan o'n yil o'tib, 1935 yil 1 yanvarga kelib advokatlar soni faqat 122 kishiga yetgan; ularning orasida oliy yuridik ma'lumotga ega bo'lganlar 35, o'rta ma'lumotlilar 30 kishini tashkil qilgan, shuningdek, faqat 35 nafari o'zbek millatiga mansub edi.

Hatto chorak asr o'tgach, 1960-yillarning boshida respublika advokatlar hay'atida 420 kishi, shulardan 302 nafari oliy yuridik ma'lumotga ega edi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, O'zbekiston Respublikasida advokatura instituti rivojlanishida yangi bosqich boshlandi. 1992-yil 8-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinib, unda jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishda advokaturaning rolini belgilab beruvchi huquqiy asoslar belgilandi. Vaqt o'tishi bilan advokaturani rivojlanib borishi hamda uni tartibga solish ehtiyoji natijasida 1996-yil dekabr oyida O'zbekiston Respublikasining "Advokatura to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi va bu advokatlik institutini yanada rivojlantirishda muhim huquqiy hujjat bo'ldi.

2023-yilda qabul qilingan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida advokatura institutiga bag'ishlangan alohida bobning kiritilishi mamlakat tarixida birinchi marotaba amalga oshirildi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda advokatura instituti shakllanish va rivojlanishning murakkab va uzoq tarixiy yo'lini bosib o'tgan. Ushbu institutning evolyutsiyasi bir necha asosiy bosqichlardan iborat bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'liqdir: o'rta asrlarda qozilik va muftiylik amaliyoti doirasida huquqiy maslahat berish an'analari, sovet davrida advokatura idoralarining markazlashgan tizim asosida shakllanishi va mustaqillik yillarida amalga oshirilgan tub islohotlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Muqimov Z. O'zbekiston davlati va huquqi tarixi. -Toshkent: Adolat, 2003.
2. Rustambayev M.H., Tuxtasheva U.A. O'zbekiston Respublikasida advokatlik faoliyati. -Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2012.
3. Ayniy S Esdaliklar. - T.: O'zbekiston, 1953.
4. Сборник декретов и приказов Совета Народных Комиссаров Туркестанской Республики. –Ташкент: Типография ТАССР, 1918.
5. Стипрайс Н. Обзор деятельности областных революционных трибуналов Туркестанской Республики // Бюллетень ЦСУ Туркестанской Республики. –Ташкент, 1922. – № 27. – С. 11.
6. O'zMA, R-904-fond, 9-ro'yxat, 104-ish, 29 varaq.

UO'K 908

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA BUXORO VOHASIDA IRRIGATSIYA TIZIMLARI VA DEHQONCHILIKNING RIVOJI

B.E.Mahmudov, talaba, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada Amir Temur va temuriylar davrida Buxoro vohasida sug'orma dehqonchilikning ahamiyati, Zarafshon (Ko'hak) daryosi suvlari bilan bog'liq muammolar va sug'orish inshootlari barpo etish bo'yicha amalga oshirilgan sa'y-harakatlar tahlil qilingan. Shuningdek, keyingi davrlarda yuzaga kelgan suv tanqisligi va qum bosishi oqibatlari ham yoritilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, sug'orish inshootlari, Amir Temur.

Аннотация. В статье рассматривается значение ирригационных систем в Бухарском оазисе в эпоху Амира Темура и темуридов. Анализируются трудности, связанные с использованием вод реки Зарафшан (Кохак), а также меры по строительству оросительных сооружений. Освещаются последствия нехватки воды и наступления песков в последующие века.

Ключевые слова: Бухарский оазис, ирригация, Амир Темура.

Abstract. The article examines the development of irrigation systems in the Bukhara oasis during the reign of Amir Temur and the Timurids. It analyzes the challenges of utilizing the waters of the Zarafshan (Kohak) River and the measures taken to construct irrigation facilities. The paper also highlights the later consequences of water scarcity and desert encroachment.

Keywords: Bukhara oasis, irrigation, Amir Temur.

Kirish. Buxoro vohasi qadimdan sug'orma dehqonchilik an'analari bilan mashhur bo'lib, uning rivojida Zarafshon daryosi hal qiluvchi o'rin tutgan. Amir Temur va temuriylar davrida bu hududni obod etish, yangi yerlarni o'zlashtirish, kanallar qazish va bog'-rog'lar barpo qilish ishlari davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan. Tarixiy manbalar, jumladan, Ibn Havqal, Ibn

Battuta, Hofizi Abru, Ahmad Donish va L.N. Sobolev kabi mualliflarning asarlarida Buxoro vohasidagi irrigatsiya tizimlari haqida qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

Metodologiya: Ushbu tadqiqot tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy izlanishlar tahliliga asoslangan. Metodologik asos sifatida:

- tarixiy-geografik yondashuv;
- qiyosiy-tahliliy metod;

• manbashunoslik usullari qo'llanildi. Shuningdek, turli davrga oid yozma manbalar, “Temur tuzuklari”, Hofizi Abru asarlari, “Turkiston to'plami” materiallari va zamonaviy tadqiqotlar solishtirma asosda o'rganildi.

Adabiyotlar sharhi: Sug'orish tizimlari masalasi ko'plab tarixiy manbalarda yoritilgan. “Temur tuzuklari”da dehqonchilikni rivojlantirish uchun aholiga soliq yengilliklari berilgani qayd etilgan. Hofizi Abru asarlarida Zarafshon daryosi suvining mavsumiy tanqisligi tilga olinadi. Ahmad Donish XIX asrda Buxoro vohasida suv muammosini hal etish maqsadida Amudaryodan kanal chiqarish loyihasini ilgari surgan. L.N. Sobolev esa Zarafshon vodiysidagi qum bosishi va qadimiy kanallar qoldiqlari haqida qimmatli ilmiy kuzatuvlar olib borgan.

Tahlil va natijalar: Buxoro vohasi aholisi qadimdan o'zining omilkor dehqonlari va mirishkor bog'bonlari bilan mashhur bo'lib kelgan. Buxoro vohasining obod dehqonchilik manzilgohlari xususida o'rta asr manbalarida, ayniqsa sayyohlar (Ibn Havqal, Ibn Battuta va boshq.) xotiralaridan ko'plab ma'lumotlarni uchratish mumkin. Amir Temur va temuriylar davrida Buxoro vohasini sug'orish, obod va gullagan maskanga aylantirish, bog', chorbog', qo'riqxonalar tashkil etish, yangi yerlarni o'zlashtirish borasida muhim amaliy harakatlar qilindi. Ammo, Buxoroning asosiy sug'orish manbasi Zarafshon daryosi bo'lib, ushbu daryo temuriylar hukmronligi davrida Ko'hak daryo deb atalgani, ushbu suv manbai har doim ham Buxoroga yetib kela olmaganligi ko'plab manbalardan o'rin olgan. Ayniqsa, yoz mavsumida ekinlar sug'orilishi, suv ko'p talab qilinadigan mavsumda Ko'hak daryosining suvlari 3-4 oylab Buxorogacha yetib kelmagan[1, b-44]. Ammo, Ko'hak suvi seryog'in yillarda ko'payganligi va hatto, Amudaryogacha ham yetib borganligi to'g'risida manbashunos olim O.Bo'riev Hofizi Abru ma'lumotlariga tayanib bu ma'lumotlar keltirib o'tgan[2, b-83-84].

Amir Temur va temuriylar Buxoroda dehqonchilik ishlarining rivojiga alohida e'tibor qaratganlar. Temur tuzuklarida; “Dehqonlar va raiyatdan qaysi birining dehqonchilik qilishga qurbi yetmay qolgan bo'lsa, unga ekin-tikin uchun zarur urug', asbob (mehnat quroli) tayyorlab berilsin”[3, b-184] -kabi jumlar Buxoroda ham bu soha taraqqiyotiga xizmat qilganligi shubhasiz. Buxoro vohasini sug'orish, kanallar qazish va bu ishga aholining turli qatlamlarini jalb qilish xususida ham fikr-mulohazalar keltirilganki, insonlarning soliq to'lash tartibi kamaytirilishi ularni keng yerlarni o'zlashtirishiga sabab bo'lgan. Tuzuklarda; “Yana amr etdimki, kimki biron sahroni obod qilsa yoki koriz qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron xarob bo'lib yotgan yerni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olmasinlar, ikkinchi yili raiyat o'z roziligi bilan berganini olsinlar, uchinchi yili (esa oliq-soliq) qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig'sinlar”[3, b-145]-tarzida keltirilgan jumlar yuqoridagi fikrlarimizni asoslashga xizmat qiladi. Ammo, Buxoro vohasida suv tanqisligi keyingi asrlarda ham saqlab qolgan, xususan, Samarqand Rossiya imperiyasi hukmronligiga o'tgandan so'ng, suvga ehtiyoj yanada kuchliroq sezilib, ko'plab aholi o'z manzillarini tashlab, suvga mo'l hududlarga ketib qolgan. Masalan, “Turkiston to'plami” materiallarida keltirilgan maqolalarning birida, 1870 yilda Romitan (Somjan) tumani irrigatsiya ishlari bo'yicha rus mutaxassisi bo'lgan L.N. Sobolev ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi to'rt yil (1868-1872 yy) davomida Zarafshon okrugiga Buxorodan o'z yerlarini qum bosish oqibatida xonavayron bo'lgan dehqonlarning ko'chib kelishi kuchaygani va ularning umumiy soni 60 ming kishiga yetgani bilan bog'liq ma'lumotlar Buxoro vohasidagi dehqonchilik ishlarining naqadar ayanchli ekanligini ko'rsatib beradi[4, b-36].

Ushbu holatni ilk bora Buxoroning so'nggi entsiklopedist olimi, davlat va jamoat arbobi Ahmad Donish anglab yetgan va aynan uning izlanishlari orqali Amir Temur va temuriylar davri Buxoro vohasi irrigatsiya inshootlari haqida unutilgan ma'lumotlarni qayta tiklana borganligini ko'rishimiz mumkin. Ahmad Donish amir Muzaffarxon, keyin Abdulahadxonga bir necha marta Amudaryodan suv chiqarish zarurligi, Zarafshon suvi nazorati Rossiya imperiyasi ma'murlariga qo'liga o'tganligi,

shu sababli iqtisodiy qudratni tiklash zarurligi taklifi bilan bir necha bor murojaat qilgan. Hatto, Ahmad Donish Turkiston general-gubernatori Fon Kaufmanga ham bu borada murojaat qilgan. Kaufmanning javobida, Qarshi va Qorako'l oralig'idagi Buxoro amirligi yerlari Amudaryodan bir qadar balandda joylashgani va bu daryodan suv chiqarish imkonsiz ekanligi, Buxoroni suv bilan ta'minlash maqsadida Sirdaryodan, ya'ni Chinoz yaqinidan kanal qazish va uni Ishtixon tog'lari shimoli orqali Buxoroning shimoli-g'arbiy tumanlariga, jumladan, Qorako'lgacha yetkazib berish rejasi mavjudligini bildirgan[5, b-259].

Ma'lumki, dehqonchilikning asosiy tarmog'i sug'orma dehqonchilik bilan uzviy ravishda bog'liq bo'lib, sug'orma dehqonchilikni sun'iy sug'orish inshootlarisiz (kanal, anhor, ariq, to'g'on, damba va h.k - diss.) tasavvur qilib bo'lmaydi. Buxoro vohasida cho'l va dashtlarni ekin maydonlariga aylantirish, dehqonchilik madaniyatini yuksaltirishda Amir Temur kanallar chiqarishga e'tibor qaratganligini ayrim ma'lumotlar tasdiqlaydi. O'ta ishonchli bo'lmasada, Buxoroga qarab Sohibqiron tomonidan kanal qazilganligi rus mualliflari asarlarida ta'kidlangan.

Buxoro viloyatining dehqonchilik qilish mumkin bo'lgan hududlarini qum bosish sabablaridan biri sifatida, L.N. Sobolev o'z izlanishlarida; G'ijduvon, Shofirkon tumanlari shimolida yashovchi turkman va qirg'izlar keyingi vaqtlarda ko'mir olish maqsadida ushbu tumanlarni tabiiy ihota qilib turgan ko'plab saksovulzor o'rmonlarni yo'q qilayotganligi, bu esa, qum bosishini tezlashtirayotganligini keltirib o'tadi. Shuningdek, muallif o'zining Jizzax va Chinoz oralig'idagi cho'l-dasht yerlarni tadqiq etganda, bu yerdagi aholining kekxa avlod vakillari bir paytlar Sirdaryodan chiqarilgan kanal nafaqat dashtni sug'organi, balki Buxoroning shimoliy tumanlarigacha oqib borib, ularni ham Sirdaryo suv bilan ta'minlaganligini hikoya qilib berganliklarini keltirib o'tgan[4, b-37]. Bu Buxoro vohasi yerlarini suv bilan ta'minlaganligi borasidagi dastlabki ma'lumot bo'lib, shundan so'ng Rossiya imperiyasi ma'murlari ko'plab ekspeditsiya va izlanishlarida Sirdaryodan Buxoroga oqib keluvchi qadimiy kanal o'zanini qidirish, imkoni bo'lsa uni ishga tushirish borasida anchagina sa'y-harakatlar qilganliklari "Turkiston to'plami" materiallarida o'z ifodasini topgan. Sirdaryodan bosh o'zanini olgan va Buxoro vohasining bir qismini sug'orishga xizmat qilgan ariqni L.N. Sobolev ma'lumotlarida Mirzo Ulug'bek buyrug'i bilan qazilganligi keltirib o'tiladi. Tarixiy manba va fundamental adabiyotlarda ham Mirzo Ulug'bekning Buxoroning janubi-g'arbidagi Somonjuq dashtini obod etish uchun kanal qazdirganligi bilan bog'liq ma'lumotlarning mavjudligi ushbu masalaga diqqat e'tiborni yanada jalb qilishga undaydi[6, b-85].

L.N. Sobolev olib borgan tadqiqotlarda, Buxoroga qadar oqib keladigan kanalni boshlanish joyi va yo'nalishini aniqlashga imkon qadar urinib ko'rgan. Uning fikricha, kanal Sirdaryoning o'rta oqimi Xo'jand uezdidagi Kasta-Koza qishlog'i yonidan boshlanishi, kichik nishablik hosil qilgan holda janub tomon oqqani, o'sha vaqtdagi Malik va Mirza rabot quduqlari oralig'idagi pochta yo'lini kesib o'tib Qorator tog'lariga yaqinlashishi, so'ng Nurota tog'larini so'l tomoniga qoldirib uni shimolidan aylanib o'tishi va janubiy-sharqqa burilishi, natijada Buxoro vohasining Vardonze (Shofirkon) va Qorako'lgacha oqib borishi, Vardonzedan 24 chaqirim g'arbroqdan oqib o'tganligi, bu yerda qurib qolgan o'zan hozirgi kunda ham bilinib turganligi, kanalning vayron qilinishini vaqti va sabablari esa, Abdullaxon hukmronligi davrida qozoqlarning hujumlari oqibatida bo'lgan[4, b-38].

Xulosa va takliflar. Amir Temur va temuriylar davrida Buxoro vohasida sug'orish tizimlarini rivojlantirish keng ko'lamli ahamiyatga ega bo'lgan. Bu davrda amalga oshirilgan irrigatsiya ishlari vohaning dehqonchilik salohiyatini oshirgan va iqtisodiy taraqqiyotga xizmat qilgan. Keyingi davrlarda suv taqchilligi va qum bosishi vohaning ahvolini og'irlashtirgan bo'lsa-da, tarixiy tajriba bugungi kunda suv resurslarini samarali boshqarish masalalari uchun muhim saboq bo'lib xizmat qiladi.

Taklif sifatida, Buxoro vohasi irrigatsiya tarixini kompleks o'rganish, qadimiy kanal o'zanlarini ilmiy jihatdan tadqiq etish va ularni zamonaviy texnologiyalar asosida qayta tiklash bo'yicha izlanishlarni kuchaytirish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Захириддин Мухаммад Бобур. *Бобурнома*. – Б. 44.
2. Бўриев О. *Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё (тарихий-географик лавҳалар)* // Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 83–84.

3. *Темур тузуқлари* / Таҳрир ҳайъати: Б. Абдуҳалимов ва бошқ.; форсча матндан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – Б. 95, 145–184.
4. Соболев Л.Н. *О постепенном движении песков к г. Бухаре* // Туркестанский сборник. Т. 83. – С. 36а.
5. Муҳаммаджонов Р.А. *Қўйи Зарафшон воҳасининг сугорилиш тарихи (Қадимги даврдан XX аср бошлариғача)*. – Т.: Фан, 1972. – Б. 259.
6. *Амир Темур жаҳон тарихида*. – Б. 85.

UO'K 370.2

GENDER FENOMENINING SHAKLLANISHI: IJTIMOY TA'LIM, KOGNITIV RIVOJLANISH VA DINIY OMILLAR INTEGRATSIYASI

X.T. Mirzaxalov, katta o'qituvchi, PhD, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada gender fenomenining jamiyatdagi ijtimoiy-ma'naviy va diniy asoslari falsafiy tahlil qilinadi. Genderga “g'oyaviy tuzilma” sifatida yondashuv ijtimoiy ta'lim, kognitiv rivojlanish, gender sxemasi va ijtimoiy qurilish nazariyalari doirasida ko'rib chiqilib, shaxsning jinsiy o'ziga xosligi qanday shakllanishi izohlanadi. Diskurs, hokimiyat va reprezentatsiya siyosati genderning ma'naviy jihatlarini belgilovchi omillar sifatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: gender, ma'naviyat, ijtimoiylashuv, diniy omil, feministik tahlil, ijtimoiy qurilish, gender sxemasi, diskurs, reprezentatsiya siyosati, Platon, sekulyarizatsiya.

Аннотация. В статье дан философский анализ гендерного феномена, его социальных, нравственных и религиозных оснований в современном обществе. Гендер рассматривается как «идеологическая конструкция» в рамках теорий социального научения, когнитивного развития, гендерной схемы и социального конструирования, что позволяет раскрыть механизмы формирования половой идентичности и гендерных ролей личности. Особое внимание уделено взаимосвязи дискурса, власти и политики репрезентации при формировании духовно-нравственных аспектов гендера.

Ключевые слова: гендер, духовность, социализация, религиозный фактор, феминистский анализ, социальное конструирование, гендерная схема, дискурс, политика репрезентации, Платон, секуляризация.

Abstract. The article provides a philosophical analysis of the gender phenomenon and its social, moral and religious foundations in contemporary society. Gender is interpreted as an “ideological construct” and examined through the theories of social learning, cognitive development, gender schema and social construction, explaining how individual gender identity and gender roles are formed. Special attention is given to the interrelation between discourse, power and the politics of representation in shaping the moral dimensions of gender.

Keywords: gender, spirituality, socialization, religious factor, feminist analysis, social construction, gender schema, discourse, politics of representation, Plato, secularization.

Genderni jamiyatdagi o'rni uning bevosita ijtimoiy, ma'naviy va psixologik xususiyatlarining jamiyat mafkurasiga ta'siri asosida belgilanadi. Bu genderga “g'oyaviy tuzilma” sifatida qarash bilan bog'liq nazariyaning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Genderga g'oyaviy tuzilma sifatidagi qarash birinchi navbatda uning ijtimoiy-ma'naviy xususiyatlarini namoyon bo'lishiga xizmat qiladi. Tadqiqotch A.A.Potapenkova mazkur muammoga quyidagicha yondashadi: “Jinsiylik hukmronlik tizimi orqali tashkil etilgan va nazorat imkoniyati erkaklarga berilgan genderni erkaklarning hukmronligi ko'inishi, deb belgilovchi feministik tahlil yo'nalishlaridan biridir. Unda nazorat ayollarni obyektga aylantirish va bundan tashqari nazorat asosini shahvoniy lashtirish orqali amalga oshiriladi”[1].

Ushbu qarash erkaklarni butun insoniyat ramzi, ifodachisi bo'lgani holda gender faqat xotin-qizlarga xos tushunchadir, kabi patriarxal nazariyaga asoslanadi. Mazkur g'oya antik va o'rta asr faylasuflarining aksariyatining qarashlarida o'z ifodasini topgan hamda bu qarashlar uzoq vaqt davomida jamiyat mafkurasini, ma'naviyatini shakllantirishda asos bo'ldi. Ma'lumki, jamiyatda gender farqlarning tabiiy qonuniyatlar asosida belgilanishi va unga qat'iy rioya qilish ijtimoiy taraqqiyot asosi hisoblanadi. Bu genderning ijtimoiy - ma'naviy xususiyatlarini o'zida namoyon qiluvchi

“gender o‘ziga xoslik”, “ijtimoiy ta’lim” “kognitiv rivojlanish”, “gender tizmi” va “ijtimoiy qurilish” nazariyalarida namoyon bo‘ladi.

Tadqiqotlarga ko‘ra gender o‘xshashlik bolalarda 5-7 yoshida shakllanadi. “Ijtimoiylashuvning keyingi bosqichlarida esa ikkilamchi ijtimoiylashuv (17-25 yoshda) va qayta ijtimoiylashuv (odatda shaxsning muassasiz va avvalgi me‘yorlarga mos kelmaydigan vaziyatga tushib qolishiga olib keladigan kuchli ijtimoiy transformatsiya bilan bog‘liq bo‘lgan holda xatti-harakatlar me‘yori va namunalarini qayta ko‘rib chiqish) ta’lim muassasalari (o‘quv yurtlari), hamjamiyatlar, omaviy axborot vositalari muhim o‘rin tutadi” [1].

Kognitiv rivojlanish nazariyasi shaxsning gender nuqtai nazaridan shakllanish bosqichlarini aniq ko‘rsatib berish va gender o‘ziga xosligini tahlil qilishda qo‘llaniladi. Unga ko‘ra shaxsning gender rollari to‘g‘risidagi qarashlari dunyoni bilish hamda o‘z tajribasini shakllantirish natijasida paydo bo‘ladi. Mazkur nazariya jamiyatda gender stereotiplarning mavjudligi shaxsning jinsiy o‘ziga xosligini anglashiga xizmat qiluvchi jarayon sifatida baholanadi.

Shu o‘rinda Platonning qarashlarida o‘z davriga xos bo‘lmagan demokratik xususiyatlarni ham ko‘rish mumkin. U jamiyatda erkak va ayolning teng ekanligini ta’kidlagani holda har ikki jins vakillarining imkoniyatlarini tenglashtirishga harakat qiladi. U dunyoda ko‘payish vazifasini bajarish ayolning vazifasi ekanligini ta’kidlab, ayni damda erkakning ham “dunyoga keltirish qobiliyati” borligini qarashlarida bayon qiladi. Ya’ni, erkaklar “ma’naviy homilador” bo‘lishi, g‘oyalarni yaratishi mumkinligiga ishora qiladi.

Platon ayolning erkakka nisbatan ideal darajada bo‘ysunuvchi rol o‘ynashi shart bo‘lgan davrda birinchilardan bo‘lib ayollarni ijtimoiy-madaniy hayotga jalb qilishni taklif qildi. Ya’ni, iste’dodga ko‘ra hamma uchun bir xil bo‘lgan ta’limni joriy etish va boshqaruv tizimida lavozimlarni egallash imkoniyatini yaratish masalasini olg‘a suradi. Bu ayollarning nafaqat jismoniy, ayni damda ma’naviy jihatdan ham “ko‘payishga” hissa qo‘shishiga imkon beradi [2].

Gender fenomenining ijtimoiy-ma’naviy asoslarining rivojlanish dinamikasi antik davrga borib taqaladi va bu davrdagi qarashlar misoginistik ko‘rinishda edi. Mazkur qarash XIX asrga kelib jamiyatda demokratik munosabatlarning ustuvor bo‘lishi bilan o‘z ahamiyatini yo‘qota boshladi. “XX asrdagi erkaklarga oid va ayollarga oid tushunchalarining diskursiv shakllanishi jarayonlari shuni ko‘rsatadiki, jins, shubhasiz, ma’naviy nazoratga tegishli bo‘lib, o‘zi ham ko‘p jihatdan ma’naviyat mahsulidir. Ma’naviy mahsulot sohasiga taalluqli bo‘lgach, gender jarayoni irq, toifa kabi me‘yoriy o‘zgarishlar bilan kesishadi, bu jarayonda esa mutlaq hokimlik tizimi vujudga keladi” [4].

Gender texnologiyalar asosida genderning ma’naviy xususiyatlarini tahlil qilish orqali mazkur tushunchaning “ma’naviy hokimiyat” orqali ifodalanishini ko‘rishimiz mumkin. Shunda gender tartiblarga rioya etishda ixtiyoriylik prinsipiga bo‘ysuniladi va bu axloq kategoriyalari asosida amalga oshiriladi. Natijada, tabiiy qonuniyatlar buzilmaydi hamda mazkur jarayon sof ma’naviy omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Genderning ijtimoiy-ma’naviy xususiyatlarini tahlil etish jarayonida diniy omilga ham e’tiborni qaratib o‘tishni lozim deb hisoblaymiz. XX asrga kelib gendershunolik yoki feministik taqdiqotlarda jiddiy konseptual va nazariy o‘zgarishlar yuz berdi. Bu o‘z navbatida gender nazariyasiga diniy nuqtai nazardan yondashishda quyidagi tahliliy savollarni yuzaga keltiradi. Masalan, din va diniy urf-odatlariga dominant “erkak” nuqtai nazari mustahkamlanganligi, ayol nazariya va diniy tadqiqotlardan chiqib ketadigan mavzu sifatida ko‘rilishi kabi [5].

Tadqiqotchi I.O.Konnor o‘zining “Dindagi feministik tadqiqotlarning epistemologik ahamiyati” maqolasida jamiyatdagi boshqa marginal guruhlar qatorida ayollarning din tarixidagi o‘rniga afeministik nuqtai nazardan alohida e’tibor berishni taklif qiladi. U shu vaqtgacha ma’lum manbalardagi inson subyektivligi to‘g‘risidagi universal va androsentrik g‘oyalarni tanqid qilish va o‘zgartirish g‘oyasini olg‘a surdi. Diniy ta’limotlarning mohiyatiga e’tiborni qaratadigan bo‘lsak jamiyatdagi gender munosabatlarda erkak va ayolning mavqeyi va funksiyalari aniq normalar asosida mustahkamlab qo‘yilganligini ko‘ramiz. Mazkur normalar jamiyatda erkak va ayolning biologik kelib chiqishi va yaratilishi o‘rtasida uzviy bo‘g‘liqlik bor ekanligini tasdiqlaydi hamda har ikki jinsning bir vaqtning o‘zida borliqda mavjud bo‘lishini taqozo qilishini anglatadi.[6].

Bunday qarashlarning sodir bo'lishi birinchi navbatda, jahonda global darajada davom etayotgan sekulyarizatsiya, modernizatsiya va emansipatsiya jarayonlari bilan bog'liq. Hozirda ayrim tadqiqotchilar demokratiyaning imkoniyatlaridan foydalangan holda "dinni xususiylashtirish" to'g'risidagi g'oyalarni kun tartibiga qo'ydilar. Mazkur qarashlar hozirda jamiyatda dunyo, inson, gender to'g'risidagi an'anaviy mafkuraga va ayni damda genderning ma'naviy asoslariga jiddiy putur yetishiga sabab bo'lmoqda. Oqibatda, insoniyat zamonaviy jamiyatlarda axloq mezonlaridan jiddiy tarzda chekinishlarga guvoh bo'lmoqda[7].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мищенко А.В. Гендер: проблема бинарных оппозиций у Платона. // «Наука. Религия» № 3'2009. 2018.
2. Платон. Пир // Платон. Избранные диалоги / Платон. – М.: Эксмо, 2007. – С. 440.
3. Абилов Ў. Бобоева З. Усмонова З. Гендер тадқиқотлари курси хрестоматияси. Т.: "Ўзбекистон". – Б 21.
4. Hawthorne S. M. Feminism: Feminism, Gender Studies, and Religion // Encyclopedia of Religions, second edition. Farrington Hills, MI: Thompson Gale. 2005. P. 3023–3027.
5. О.В. Кузнецова, Н.С. Смолина. Гендер, религия, духовность в религиозно-научных исследованиях. // Философия религии. 2018. с 118-126.
6. Calef S. Charting New Territory Religion and "the Gender-Critical Turn" // Journal of Religion & Society. 2009. Vol. 5. P. 1–6.

UDC 94(575.1)

FACTORS IN THE FORMATION OF THE JADID MOVEMENT IN TURKESTAN AND ITS PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE

A.I.Murodov, Acting Associate Professor, PhD, Tashkent International University, Tashkent

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O'rta Osiyo, xususan, Turkiston o'lkasida shakllangan jadidchilik harakatining ijtimoiy-madaniy va pedagogik ahamiyati yoritilgan. Jadidlar ta'lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish hamda xalq orasida ma'rifatni targ'ib etish orqali milliy uyg'onish g'oyalarini ilgari surganlar. Maqolada Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Cho'lpon kabi ma'rifatparvar ziyolilarning faoliyati tahlil etilib, ularning pedagogik merosi bugungi O'zbekiston ta'lim tizimi va Uchinchi Renessans g'oyasi uchun muhim manba sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: jadidchilik, jadid maktablari, yangi usul ta'limi, Turkiston, O'rta Osiyo, ma'rifatparvarlik, milliy uyg'onish, ta'lim islohoti, pedagogik meros, ilm-ma'rifat, Uchinchi Renessans, milliy ong, ma'naviyat, modernizatsiya, ziyolilar, milliy mustaqillik, madaniy taraqqiyot, teatr, matbuot, nashriyotchilik, ilmiy tafakkur, o'qitish metodlari, pedagogik innovatsiyalar.

Аннотация. В статье освещается социально-культурное и педагогическое значение джадидского движения, сформировавшегося в конце XIX – начале XX веков в Средней Азии, в частности в Туркестанском крае. Джадиды стремились реформировать систему образования, создавать новые школы и распространять просвещение среди народа, тем самым продвигая идеи национального возрождения. Анализируется деятельность таких просветителей, как Махмудходжа Бехбуди, Мунаввар-Кары, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлони, Чулпон. Их педагогическое наследие рассматривается как важный источник для современного образовательного развития Узбекистана и реализации идей Третьего Ренессанса.

Ключевые слова: джадидизм, новые методы обучения, джадидские школы, Туркестан, Средняя Азия, просвещение, национальное возрождение, образовательные реформы, педагогическое наследие, наука и просвещение, Третий Ренессанс, национальное сознание, духовность, модернизация, интеллигенция, национальная независимость, культурное развитие, театр, пресса, издательская деятельность, научное мышление, педагогические инновации.

Abstract. the article highlights the socio-cultural and pedagogical significance of the Jadid movement that emerged in Central Asia, particularly in the Turkestan region, at the turn of the 19th and 20th centuries. The Jadids sought to reform the education system, establish new-method schools, and promote enlightenment among the population, thereby advancing the ideas of national awakening. The study analyzes the activities of prominent intellectuals such as Mahmudkhoja

Behbudi, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloni, and Cholpon. Their pedagogical heritage is evaluated as an important source for the development of modern education in Uzbekistan and the realization of the “Third Renaissance” concept.

Keywords: *jadidism, new-method schools, education reform, Turkestan, Central Asia, enlightenment, national awakening, pedagogical heritage, science and education, Third Renaissance, national identity, spirituality, modernization, intellectuals, national independence, cultural development, theater, press, publishing, scientific thinking, pedagogical innovation, education*

The Jadid movement at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries in Central Asia, including the present-day territory of Uzbekistan, stood out for its socio-cultural and educational reform efforts. This movement aimed to modernize the education system and improve teaching methods in Muslim schools. In Turkestan, the influence of the Jadid movement played an important role in the field of education, contributing to the development of a modern school system, the introduction of new teaching methods, and the increase of literacy among the population.

The Jadids paid special attention to implementing innovations in education, developing pedagogical methods, and improving teachers' qualifications. This movement, in turn, had a significant impact on the cultural and social life of Uzbekistan. The Jadid movement also played an important role in shaping modern thought and culture, which led to the spread of new knowledge and values among the local population.

In general, as our esteemed President Shavkat Mirziyoyev has emphasized:

“...We must thoroughly study the heritage of the Jadid movement and our enlightened ancestors. The more deeply we explore this spiritual treasure, the more correct answers we will find to many of the questions that trouble us today.”

“The more actively we promote this priceless heritage, the more our people—especially our youth—will come to appreciate the value of today's peaceful and free life,” [1] - these words provide methodological guidance and direction for our approach to the topic.

Indeed, throughout their activities, the Jadids served as examples not only through their literary works but also through their scholarly and pedagogical efforts. In particular, the study of the Jadid movement's educational legacy remains important in Uzbekistan today. Thus, the Jadid movement left a rich heritage in the field of education in Uzbekistan.

In this regard, the Jadid movement represented an important stage in the development of enlightenment and socio-political reforms in Turkestan. Emerging at the end of the 19th century and reaching its peak in the early 20th century, this movement was, in fact, formed as a result of a number of factors and circumstances.

Firstly, the historical, economic, and cultural conditions of Turkestan influenced the development of the Jadid movement. At that time, the changing social structure and the gradually evolving education system demanded new ideas and approaches.

Secondly, the primary goal of the Jadids was to implement reforms in the field of education and upbringing. They sought to introduce modern knowledge and to raise the younger generation to a high level of enlightenment. The Jadids also aimed to preserve national and religious values.

Thirdly, the need to spread enlightenment among the people and to modernize religious educators shaped the activities of the Jadids. They strived to introduce young people to the modern education system, enhance social engagement, and cultivate a spirit of awakening among the population.

The Jadid movement also held a distinctive place in the history of Turkestan, which, in turn, had a significant impact on national progress and the struggle for independence. When the Jadids worked for the spiritual uplift and advancement of the people, their activities became of great importance in historical processes.

Indeed, based on the scientific legacy of the Jadids, developing the professional skills of students in pedagogical higher education institutions plays a crucial role in implementing the Third Renaissance.

Since the 19th century, national enlightened intellectuals in Uzbekistan have carried out independence movements and modernization efforts. As a result of these activities, under the influence of the Jadids, it can be said that an innovative movement emerged.

The movement to modernize Uzbekistan took deep root in the consciousness of the local intelligentsia. Progressive thinkers living in the second half of the 19th century realized that the socio-political life of the Uzbek people was lagging behind that of other nations. The intellectuals emphasized that the only way to overcome this backwardness was through education and knowledge [2].

Among them were prominent scholars, modern specialists in industry and agriculture, and cultural figures who aspired to see their country developed and independent. They sought to implement their ideas by reforming teaching in schools, publishing libraries and textbooks, and mastering scientific achievements and advanced technologies. These figures included Mahmudkhoja Behbudi, Munavvar Qori, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloni, Cho'lpon, Usmon Nosir, Abdulla Qodiriy, and others. Their common goal was to educate and cultivate the people, strengthen national consciousness and pride, unite the nation, and ensure the freedom and independence of their people by awakening them from ignorance. A key focus of their activities was assimilating cultural heritage and enhancing the national self-awareness of the population [3].

It should be noted that progressive intellectuals, recognizing that knowledge is the foundation of progress, primarily chose enlightenment as the true path to overcoming backwardness. In pursuit of this goal, the first new-method schools began to be established in Turkestan in the last quarter of the 19th century.

The Jadids of Central Asia, while pursuing enlightenment, studied the experiences of Crimean intellectuals and also drew on the progressive ideas of reformers in other countries. It is important to note that the Jadids active in our country emerged under the influence of these processes abroad. This movement primarily affected the younger generation. It can be said that the Jadids of Turkestan were composed of younger and more active individuals compared to their counterparts in other regions. Abdulhamid Cho'lpon, for example, began his Jadid activities at the age of thirteen. Such young intellectuals were not found in other regions, where mostly middle-aged and older individuals were active. The majority of Jadids in Uzbekistan were members of the younger generation, mostly under 40 years old [4].

The Jadid movement developed rapidly in the central regions of the area. In particular, Tashkent, Bukhara, Samarkand, and Khorezm were notably active. At the same time, the valley provinces were also among the key centers of Jadid activity. In 1893, the "first" official new-method school began operating in the Bukhara Emirate. Among the Jadid schools established in the Turkestan region, the school opened in Kokand in 1898 can be highlighted. This school was organized by Salohiddin Domla [5].

Also, in 1886, in To'raqo'rg'on, Ishoqxon Ibrat - one of the prominent representatives of the Jadid movement - opened a new school after completing his madrasa studies in Kokand; however, it was quickly closed for certain reasons [6]. Following this event, between 1887 and 1895, Ibrat traveled to several countries in Europe and Asia and began learning more than ten foreign languages. Becoming closely acquainted with foreign scientific achievements and technological innovations, he reopened a "Usuli Savtiya" school in 1907, where he taught 25 village children. After returning from abroad, he actively devoted himself to the development of the country and became a member of the Jadid movement. He organized education based on a program he developed himself and, drawing on his experiences, introduced a weekly class schedule in his school.

According to sources, several factors contributed to the emergence of the first progressive societies in Turkestan. Among the initial factors were the first Russian Revolution of 1905 -1907, followed by the socio-political developments in Turkey and Iran. In addition, revolutionary activities that intensified in many Asian countries also had an influence. However, the main reason was the intellectual alertness of these individuals and their thorough mastery of modern sciences.

In summary, the representatives of the Jadid movement that emerged at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries in Turkestan understood that, in order to achieve national

independence, it was first necessary to educate the people. To this end, they established modern Jadid schools and ensured their effective operation. In realizing these noble goals, the national press and theater, founded by them, played an invaluable role.

REFERENCES:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 24.01.2020. <https://president.uz/uz/>
2. "Jadid ma'rifatparvarlik harakatining g'oyaviy asoslari" "Jadid ma'rifatparvarlarining milliy ta'lim, matbuot, adabiyot va san'atni rivojlantirishga qo'shgan hissasi va uning Milliy g'oya targ'ibotidagi ahamiyati" Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari (O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi, "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi "Shahidlar xotirasi" jamoat fondi. -Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2016. -216 b. 48-b.
3. "Jadidlar merosining bugungi yoshlarga ta'lim-tarbiya berishdagi ahamiyati": Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi, – Toshkent: O'R QK Akademiyasi, 2024. – 262 b.
4. Djuraev D.U. Turkiston xalq ta'limining tashkil etilishi va boshqarilishi nazariy asoslari (XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlari) / fan d. (DSc) diss. T. 2019. 167-b
5. Murodov A.I. jadidlar ilmiy merosi asosida pedagogika oliy ta'lim tashkilotlari talabalarining kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirish / p.f.f.d. (PhD) avtoreferat. T. 2023. 11-b
6. Ibrat I. Tanlangan asarlar. T.: "Ma'naviyat", 2020. – B. 35.
7. Vohidova K. Is'hoqxon Ibrat.Fan va Turmush. - 1995. -№4. -B.26
8. O'rta Osiyoda Jadidchilik Harakati: Islohot, Yangilanish va Yuksalish modeli sifatida - E. Kurbanov & M. H. Gofurova. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 2024.
9. Jadidchilik maktablari va ularning namoyondalarining O'zbekiston tarixiga qo'shgan hissasi - N. A. Kushbakova. Innovatsion yondashuvlar zamonaviy fanlarda, 2024.
10. Turkiston taraqqiyparvar jadidlar faoliyatini o'rganishda o'qitishning zamonaviy pedagogik usullaridan foydalanish - U. T. Rustamov. Tadqiqotlar, 2025.
11. Buxorodagi jadidchilik harakatining o'ziga xosligi va maktablardagi ta'lim tizimi - I. Axrorov. Maktabgacha va maktab ta'limi, 2025.
12. Turkiston jadidchiligi va uning rivojlanish bosqichlari - M. Ortiqboyevna Mirganiyeva. Ilm Fan Xabarnomasi, 2024.
13. Xorazm Jadid Maktablari - U. Bekmuhammad & S. Samandar (mualliflar). Urganch: Milleniumus Print, 2025.
14. 1917-1924 Yillarda O'zbekistonda maktab va madrasalardagi ta'lim tizimida jadidchilik harakatining o'rni - S. Usmonov & S. Namozova. Development of Pedagogical Technologies in Modern Sciences, 2025.

UO'K 94(588.5):902

O'ZBEKISTON MILLIY ARXIVI I-69 FONDIDAGI OROL DENGIZINING O'RGANILISHIGA DOIR HUJJATLAR TAHLILI

A.Y. Nazarov, dotsent, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Аннотация. *Ushbu maqolada Imperatorlik Rus geografiya jamiyati Turkiston bo'limining O'zbekiston Milliy arxivi (O'zMA)da saqlanuvchi I-69-fondidagi Orol dengizini o'rganishga doir hujjatlari tahlil qilingan. Maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Imperatorlik Rus geografiya jamiyati Turkiston bo'limi tomonidan tashkil etilgan ko'plab ilmiy ekspeditsiyalar natijalari o'rganilgan bo'lib, Orol dengizi tadqiqotlariga oid ekspeditsiyalar natijalarining o'rganilishi aks etgan ilmiy ishlar va olib borilgan tadqiqotlar natijalari asosida umumiy xulosalar berilgan.*

Калит so'zlar: *O'zbekiston Milliy arxivi (O'zMA), arxiv, fond, yig'majild, hujjat, geografiya, Orol dengizi, ekspeditsiya, hisobot.*

Аннотация. *В данной статье анализируются документы фонда И-69 Туркестанского отделения Императорского Русского географического общества по изучению Аральского моря в, который хранится в Национальном архиве Узбекистана (НАУз). В статье исследуются результаты многих научных экспедиций, организованных Туркестанским отделом Императорского Русского географического общества в конце XIX – начале XX веков, и даются общие выводы, основанные на результатах научной работы и проведенных исследованиях, отражающих изучение результатов экспедиций по исследованию Аральского моря.*

Ключевые слова: *Национальный архив Узбекистана (НА Уз), архив, фонд, дело, документ, география, Аральское море, экспедиция, отчет.*

Abstract. *This article analyzes the documents of the I-69 fund of the Turkestan branch of the Imperial Russian Geographical Society for the study of the Aral Sea, which is stored in the National Archives of Uzbekistan (NAUz). The article examines the results of many scientific expeditions organized by the Turkestan Department of the Imperial Russian Geographical Society in the late 19th - early 20th centuries, and provides general conclusions based on the results of scientific work and research carried out reflecting the study of the results of expeditions to explore the Aral Sea.*

Key words: *National Archives of Uzbekistan (NAUz), archive, fund, case, document, geography, Aral Sea, Expedition, report.*

O'zbekiston Milliy arxividagi o'lka geografiyasiga oid I-69-fondining tahlili shuni ko'rsatadiki, O'rta Osiyo hududini o'rganishda Imperatorlik Rus geografiya jamiyatining 1897-yil Toshkentda tashkil etilgan Turkiston bulimining hissasi salmoqli bo'lgan. I-69-fondida jamiyatning 1896–1927-yillardagi faoliyatiga doir hujjatlar mavjud.

XIX asr oxiri–XX asr boshlarida Imperatorlik Rus geografiya jamiyati Turkiston bo'limi tomonidan ko'plab ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etilgan. 1899–1903 yillargacha uyushtirilgan ilmiy ekspeditsiyalarda mashhur geograf, zoolog L.S. Bergning hissasi g'oyat kattadir. 1899, 1900, 1902–1903-yillarda L.S. Berg Orol dengizi, Balxash ko'lini o'rganish maqsadida bir qancha ilmiy safarlar tashkil etgan. O'z davrida L.S.Berg Orol dengizini o'rganish bo'yicha eng mashhur mutaxassisi bo'lganini arxiv manbalari ham yuzaga chiqarganini ko'rishimiz mumkin.

IRGJ Turkiston bo'limining xabarnomalari sahifalarida V.V. Bartold[1], A.V. Divayev[2], N.N. Pantusov[3], M.S. Andreyev, A.A. Semyonov, N.A. Mayev[4] larning ko'plab tarixiy mazmunga ega maqolalari berilgan.

Bu davrda olib borilgan tarixiy-geografik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ular mazkur davr fani taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi va kelgusida olib borilgan yangi tadqiqotlar uchun asos bo'la oldi.

IRGJ Turkiston bo'limi nizomiga ko'ra, jamiyat bevosita Turkiston general-gubernatori boshqaruvida bo'lgan va unga chegaradosh hududlarni har tomonlama o'rgangan[5]. Bunda Qoshg'ar, Afg'oniston, Eron va boshqa hududlar ham nazarda tutilgan. Jamiyatning asosiy izlanishlari o'lka geografiyasi, tarixi, etnografiyasi va statistik tadqiqotlar ko'rinishida olib borilgan. 1898-yil 14-yanvar yig'ilishida geografik tadqiqotlarni amalga oshirilayotganliklari aytilib, tuzilayotgan xaritalar bir xil orfografik qoidalar bo'yicha bo'lishi uqtirilgan[6].

Fondagi hujjatlarda Orol dengizini har tomonlama ilmiy o'rganish uchun IRGJining Turkiston bo'limi aynan yozda ekspeditsiyalar amalga oshirganligi keltirilgan. Ekspeditsiyalardan birida Orol havzasini, asosan uning shimoliy qismini o'rganish natijasida anchagina materiallar to'plangan. Ekspeditsiyalar orasida nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ega bo'lgan kuzatuvlar juda ko'p bo'lgan. Shunday qilib, Orol dengizi sathidagi tebranishlar o'rganildi, bu uning qirg'oqlari bo'ylab turli xil inshootlar, to'g'onlar va boshqalarni joylashtirishda hisobga olinishi kerakligi ta'kidlangan.

Hujjatlarda ekspeditsiyalarni boshqargan Imperatorlik Rus geografiya jamiyati Turkiston bo'limining o'sha vaqtdagi a'zosi bo'lgan L.S. Bergga Sirdaryoning quyi oqimi va Orol dengizining shimoliy qirg'og'ida o'z tadqiqotlarini olib borgan muhandislardan biri topograf K.A. Molchanov tomonidan Sirdaryo deltasi xaritasidan foydalanib, ma'lumot yig'ishganligi aytib o'tilgan.

Yig'majildlardagi Orol dengizi mintaqasining iqtisodiy o'sishi hamda dengiz va uning qirg'oqlarini o'rganish bo'yicha Aloqa vazirligi rasmiylari va IRGJ Turkiston bo'limi a'zolari tomonidan qilingan ishlar natijalari aks etgan ma'lumotlar ekspeditsiyalar mohiyatini ochib beradi. Shuningdek, ekspeditsiyalarga ketgan xarajatlarning savdo buyumlarini tashish va yuklardan tushgan daromadlardan ham, unga quyiladigan daryolarning quyi qismida joylashgan aholi hisobidan ham qoplanishi aytib o'tilgan. Bu ma'lumotlarga tayanib, Markaziy Osiyo temir yo'lini qurish bo'yicha bo'limning taklifi keltirilgan. Shu bilan birga Turkiston general-gubernatori S.M.Duxovskiydan amaliy yordam so'rashgan[7].

I-69-fond 8a-yig'majildda "Turkestanskiye vedemosti" gazetasining 1901-yil 14-yanvar soni joylashtirilgan. Unda L.S. Bergning jamiyat yig'ilishidagi Orol to'g'risidagi ma'ruzasi mavjud[8]. Unda L.S. Berg boshchiligida o'tkazilgan Orol ekspeditsiyasi natijalari haqida ma'lumot berilgan.

Shuningdek, 11-yig'majildda ham Orol dengizida olib borilgan tadqiqotlar haqida ko'plab ilmiy ma'ruza va hisobotlar uchraydi. Ushbu yig'majildda Turkiston general-gubernatorligi devonxonasidan IRGJ Turkiston bo'limiga yo'llagan xati mavjud (1900-yil 5-aprel). Xatda 1900-yil 29-martda Orol dengizini tadqiq etish uchun Amudaryo flotilyasi tarkibiga kiruvchi katerdan foydalanishga ruxsat so'rab jo'natilgan so'rovnoma general-gubernator vazifasini bajaruvchi iltimosnomani qanoatlantira olmasligini quyidagicha izohlaydi: Amudaryo flotilyasida 2 ta bug' kateri bo'lib, ulardan biri noto'g'ri yasalganligi uchun hatto daryoda suzish xavfli. Ikkinchi kater flotilyaning faoliyati uchun zarur[9]. Bu haqida keyinchalik M.V. Grulev ham o'z tadqiqotida ma'lumot berib o'tgan[10]. Shuningdek, yig'majilddagi Orenburg–Toshkent temir yo'l qurilish rahbariga yuborilgan xatda 1900-yil yozda Orolning shimoliy qismini o'rganish bo'yicha ekspeditsiya tashkil etilib, dengiz sathining o'zgarishi o'rganilganligi, chunki Orol sohillarida turli xil inshootlar qurish uchun ushbu ma'lumot kerak bo'lganligi qayd etilgan. Haqiqatan so'nggi 20 yil ichida dengizda suv sathi ko'tarilib, sohil va orollar ko'rinishi o'zgargani, shuningdek, ekspeditsiya davomida dengiz sathining muzlashi va erishi haqida ma'lumotlar ham o'rganilgan.

O'sha paytlarda Orol dengizini meteorologik jihatdan tadqiq etilishi uchun undan 12 verst narida Qiziljar soylarida meteorologik stansiya 1900-yil 12-noyabrda ish boshlagan. Ular dengiz chuqurligini o'lchashgan hamda dengiz o'tlari namunalaridan olishgan. Shuningdek, dengiz suvining ximik tarkibi va zichligi tekshirilgan. Plangtonlarning dengiz bo'ylab notekis tarqalganligi aniqlangan. Bu o'z navbatida Orol balig'ini dengiz bo'ylab suzib yurish sabablarini aniqlash va dengizda baliqchilikni tartibga solish hamda rivojlantirishga imkon bergan.

Qolaversa, dengizdagi orollardan birida toshko'mirning topilishi ekspeditsiyaning amaliy ahamiyatini oshirgan. Yana Toshkent–Orenburg temir yo'li binolar va ko'priklar qurilishida ishlatilishi mumkin bo'lgan turli xil ohaktoshlarning Orol ekspeditsiyasi tomonidan orollar va sohillardan topilishi IRGJ Turkiston bo'limi mavqeini ko'targan. Shu tariqa hujjat yakunida Toshkent–Orenburg temir yo'l qurilishidan 1901-yilda Orol dengizining janubiy qismini o'rganish uchun mablag' so'ragan[11]. Arxiv hujjatida Orol dengizining iqtisodiy ahamiyati haqida ma'lumotlar keltirilgan hamda uning sharqiy qirg'og'i bo'ylab dengiz yo'li orqali temir yo'l qurilishi bilan savdo va dengiz transporti rivojlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar mavjud.

1900-yilda Orol ekspeditsiyasining umumiy qiymati taxminan 1709 rublni tashkil etgan. O'sha yili Orol ekspeditsiyasi tomonidan olingan natijalarning yangiligi va ahamiyatini inobatga olgan holda, IRGJning Turkiston bo'limi keyingi 1901-yil uchun ham xuddi shunday ekspeditsiyani tashkillashtirgan. Ekspeditsiya ishtirokchilari 1898-yilda Omsk okrugidagi ko'llarni o'rganish bo'yicha ekspeditsiyada qatnashgan va 1899–1900-yillarda Orol dengizida L.S. Berg va Moskva universiteti Botanika bo'limi assistenti A.S. Barklev tadqiqot olib borgan. Ularning ish rejasida 9-noyabrdagi 12636-sonli Orol ekspeditsiyasi uchun Aloqa yo'llari vazirligining Suv yo'llari va savdo portlari idorasiga murojaatnomasi mavjud bo'lgan. 1901-yilgi ekspeditsiya asosan Amudaryoning dengiz bo'yiga tutashgan janubiy qismini, shuningdek, 1900-yilda dengizning o'rganilmasdan qolgan shimoliy qirg'oqlarini o'rgangan, ekspeditsiyaning ish dasturini kengaytirish va boshqa vazifalar qatori, unga dengiz oqimlarini o'rganish ham yuklatilgan. Kengaytirilgan dastur bo'yicha bunday ekspeditsiya 1900-yilgi ekspeditsiyadan qolgan ba'zi asboblardan foydalangan, ba'zilar esa Toshkent rasadxonasidan bepul olingan va xarajatlar 25-dekabr kuni bo'lib o'tgan majlisda Imperatorlik Rus geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi kengashi tomonidan tasdiqlangan 2650 rublni tashkil etgan. Qayiqning narxi ham ushbu hisob-kitobga kiritilmagan, chunki ekspeditsiya Orol dengiziga mahalliy Qishloq xo'jaligi va davlat mulki boshqarmasi tomonidan buyurtma qilingan yaxtadan foydalanadi. Moddiy resurslari yetarli bo'lmaganligi sababli (yiliga 2500 rubl), Departament O'rta Osiyo temir yo'lining Orenburg–Toshkent yo'nalishini qurish bo'yicha idoradan yordam so'raydi, chunki bu idora keng ko'lamli, ammo shu paytgacha deyarli foydasiz bo'lgan Orol dengizining iqtisodiy hayotini tiklashga intiladi. Departament 1500 rubl miqdorida moddiy yordam ko'rsatib, ekspeditsiyani jihozlashga rozi bo'lgan[12].

Geograf L.S. Berg 1900–1902 yillar kichik kemada Orol dengizini turli yunalishda bir necha bor suzib o'tgan. Natijada Orol dengizining gidrologiyasi, iqlimiga oid g'oyat katta faktik materiallar to'plagan. Olim 1906-yil dengizning shimoliy qismini o'rgandi. Ekspeditsiya hujjatlarini L.S.

Bergdan tashqari A.D. Arxangelskiy, V.F. Oshanin, N.I. Andrusov, S.A. Zernov kabi geolog va biolog mutaxassislar o'rganishgan. Bularning barchasi L.S. Bergning "Orol ekspeditsiyasining ilmiy natijalari" nomli asarida jamlangan[13].

L.S. Berg iqlim elementlari (havo, suv va tuproq temperaturasi, namligi, bug'lanish, yog'inlar miqdori, havo bosimi va boshqalar)ga oid to'plangan ma'lumotlarni tahlil qilib, Orol dengizining atrofidagi hududlarga ko'rsatadigan ta'sirini aniqladi. Xullas, L.S. Bergning Orol dengizi haqidagi fundamental monografiyasini bosilib chiqqach, Orol mamlakatdagi mukammal o'rganib chiqilgan gidrogeografik obyektlardan biriga aylangan.

IRGJ Turkiston bo'limi a'zolarining tadqiqotlariga bo'lgan e'tiborning ko'rsatkichi ekspeditsiyalar natijalari "Izvestiya"da e'lon qilingan (ayniqsa Orol ekspeditsiyasining ilmiy natijalari)dan keyin ommalashib ketgan.

Etnografiya va seysmologiya sohalarida qiziqarli tadqiqotlar olib borilgan. Topografik va astronomik ishlar tashkil etishgan. L.S. Bergning tashabbusi bilan ikkita meteorologik stansiya (Qizil-Jar va Orol dengizi)da tashkil etilgan[14].

Imperatorlik Rus geografiya jamiyati Turkiston bo'limining Orol dengizini o'rganishga doir L.S. Bergning ekspeditsiyalari Rossiyada limnologik tadqiqotlar rivojlanishida muhim bosqich bo'lgan. Ular fanni yangi timsollar va muhim xulosalar bilan boyitib, limnologik va tabiiy-geografik tadqiqotlar metodologiyasini yanada rivojlantirishgan. L.S. Berg tadqiqotlarini o'sha davrning eng katta geografik asarlari bilan taqqoslash mumkin. Ular Turkistonning paleogeografik va geomorfologik tadqiqotlarida yangi sahifa ochgan. L.S. Bergning eng katta xulosalari va umumlashmalari bir qator xorijiy olimlarning soxta "nazariyalari"ga ham qarshi qaratilgan.

Orol ekspeditsiyasi tomonidan sohillardan toshko'mir va ohaktoshning topilishi IRGJ Turkiston bo'limi mavqeini ko'targan. Imperatorlik Rus geografiya jamiyati Turkiston bo'limi a'zolari tomonidan yaratilgan xulosalar va umumlashmalar o'z ahamiyatini yo'qotmadi va sovet davri olimlari asarlarida yanada rivojlantirildi.

Arxiv hujjatlaridagi ma'lumotlarning tahlili natijasida Orol dengizida olib borilgan ekspeditsiyalar to'g'risida haqqoniy ma'lumotlar haqida umumlashma xulosa berish mumkin. Fondlar tarkibidagi hujjatlarning qiymati bo'yicha Orol dengizi to'g'risidagi manbalardan o'lka tarixini yoritishda ham keng foydalanish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи // ИТОИРГО. Т. 4. – Ташкент, 1902.
2. Диваев А.В. Киргизская колыбельная песня // ИТОИРГО. Вып. 1. – Ташкент, 1900.
3. Пантусов Н. Танрчинские бакши // ИТОИРГО. Т. 6. – Ташкент, 1907.
4. Маев Н.А. Топографический очерк Туркестанского края. Орография и гидрография края. – М.: Типография Ф. Михеева, 1871.
5. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 2-yig'majild, 2-2-orqa varaqlar.
6. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 4-yig'majild, 22-23-varaqlar.
7. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 8a-yig'majild, 394-varaq.
8. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 8a-yig'majild, 500-501-varaqlar.
9. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 8a-yig'majild, 62-varaq.
10. Грулев М.В. Некоторые географико-статистические данные, относящихся к участку Аму-Дарьи между Чарджуем и Патта-Гиссаром // ИТОИРГО. Т. II. – Ташкент: Типография Штаба Туркест. Воен. Округа, 1900. – С. 5-87.
11. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 8a-yig'majild, 395-396-varaqlar.
12. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 8a-yig'majild, 395-varaq.
13. Берг Л.С. Научные результаты Аральской экспедиции // ИТОИРГО. Т.V. Вып. 9. – Ташкент, 1908. – 619 с.
14. O'zMA I-69-fond, 1-ro'yxat, 8a-yig'majild, 394-orqa varaq.

UO'K 373.2.013:069.157

TABIAT MUZEYI TARIXIDAN

D.E. Nazarova, PhD, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Xalqning intilishi va ehtiyojidan kelib chiqib 1930 yilda Toshkentning Eski shahar qismida alohida birinchi o'zbek muzeyi Tabiat muzeyi tashkil etilgan. Bu muzey ilgari «Toshkent muzeyi» deb nomlangan bo'lib, aholining keng ommasi o'rtasida tabiatni o'rganish, ekologiya va

atrof muhitni muhofozalashni targ'ib qilish, insonlarning tabiatga bo'lgan mehrini yanada uyg'otish va ularni asrab-avaylashni targ'ib qilish maqsadida tashkil qilingan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston muzasi, turizm, infratuzilma, nabotot, audiogid, gadjetlar, konsepsiya, galereya, eksponant, Toshkent xalq xo'jaligi muzeyi, zoologiya bog'i.

Аннотация. Исходя из чаяний и потребностей народа, в 1930 году в Старом городе Ташкента был основан первый самостоятельный музей Узбекистана – Музей природы. Ранее этот музей назывался «Ташкентским музеем» и был создан с целью изучения природы среди широкой общественности, пропаганды экологии и охраны окружающей среды, дальнейшего пробуждения любви к природе и содействия её сохранению.

Ключевые слова: Музей Узбекистана, туризм, инфраструктура, флора, аудиогид, гаджеты, концепция, галерея, экспонат, Ташкентский музей народного хозяйства, зоологический сад.

Abstract. Following the aspirations and needs of the people, the first independent museum in Uzbekistan, the Museum of Nature, was founded in 1930 in the Old City of Tashkent. Previously known as the Tashkent Museum, it was created with the aim of exploring nature among the general public, promoting ecology and environmental protection, further awakening a love of nature, and promoting its conservation.

Key words: Museum of Uzbekistan, tourism, infrastructure, flora, audio guide, gadgets, concept, gallery, exhibit, Tashkent Museum of National Economy, zoological garden.

Kirish. Muzeylar komil insonni tarbiyalashda o'ziga xos o'rin tutadi. Saqlanayotgan tarixiy ashyolar, nodir qo'lyozmalar, hujjatlar esa avlodlarga tarixni, ajdodlarimiz hayoti, yuksak ma'naviyati hikoya qilishda xizmat qiladi. Bu esa yoshlar qalbida ota-bobolarimiz qoldirgan merosga hurmat, e'zoz va muhabbat tuyg'usini uyg'otish bilan birga, ularda shu aziz Vatanga munosib farzand bo'lish tuyg'usini ham shakllantira oladigan maskan hisoblanadi.

Muzeylarning barchasi xalqimizning boy madaniy va ma'naviy merosi, asrlar davomida shakllangan san'at va madaniyatini, milliy urf-odat va qadriyatlarimizning har bir tarixiy bosqichlarida yuksak darajada ekanligini jahonga tanitish, uning umumbashariy sivilizatsiyadagi o'rni va ahamiyatini keng targ'ib etish, tasviriy va amaliy hunarmandchiligi san'ati yo'nalishlarida faoliyat ko'rsatgan ijodkorlar asarlari asosida milliy istiqlool, erkin va farovon hayot g'oyalarini tarannum etishdan iborat. Poytaxtimizda joylashgan shunday muzyelardan biri **Tabiat muzeyidir.**

Tabiat muzeyi 1930-yilda tabiatshunoslik, antropologiya va etnografiya bilan qiziquvchilar tashabbusi bilan Toshkentning Eski shahar qismida Tabiat muzeyi tashkil etilgan. Bu muzey "Toshkent muzeyi"ning tarkibidan ajralib chiqdi[1]. O'sha vaqtda Turkiston muzeyi Toshkentning yangi shahar qismida joylashganligi, rus amaldorlari tashabbusi bilan tashkil topgan muzey ekspozitsiyasidagi matnli ma'lumotlar rus tilida yozilganligi mahalliy aholiga qiyinchilik tug'dirgan. Xalqning intilishi va ehtiyojidan kelib chiqib Toshkentning Eski shahar qismida alohida birinchi o'zbek muzeyi Tabiat muzeyi tashkil etilgan. Bu muzey ilgari «Toshkent muzeyi» deb nomlangan bo'lib, aholining keng ommasi o'rtasida tabiatni o'rganish, ekologiya va atrof muhitni muhofozalashni targ'ib qilish, insonlarning tabiatga bo'lgan mehrini yanada uyg'otish va ularni asrab-avaylashni targ'ib qilish maqsadida tashkil qilingan [2].

Muzeyning zahirasiidagi materiallarni muzey tashkil topgan vaqtdan bugungi kunga qadar yig'ilgan va asosan respublikamizning turli hududlariga uyushtirilgan bir qator ekspeditsiyalar natijasida keltirilgan ko'p miqdordagi to'plamlar tashkil etadi.

XX asrning o'rtalarida muzey fondida 350000 dan ortiq hashoratlar namunasi 1290 ga yaqin tropik kapalaklar kolleksiyasi[3], 4000 ortiq noyob hayvonlar tulumlari, qushlar tuxumlari kolleksiyasi, skelet va ho'l preparatlar saqlangan [4]. Muzeyning geologiya bo'limida respublikamizning turli konlaridan keltirilgan mineral va foydali qazilmalarning kolleksiyasi qo'yilgan. Tabiat muzeyiga yillar kesimida tashrif buyuruvchilarning sonini tahlil qilganda 1919 yilda 77 592 nafarni tashkil qilgan bo'lsa (shundan 50 799 nafari yevropaliklar, 20 793 nafari mahalliy aholi) 1920-yilda 279 109 nafarni (shundan 134.156 nafari yevropaliklar, 144.953 nafari mahalliy aholi) tashkil qilgan [5].

1922-yildan muzey O'rta Osiyo bosh muzeyi nomini olib qadimgi yodgorliklarni saqlash, san'at, tabiat ishlari bo'yicha qo'mita tasarrufiga o'tkazilgan [6]. Bu muzey haqida o'sha davr davriy matbuotida ko'plab maqolalar e'lon qilingan. Bu maqolalar muzey faoliyatini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Toshkentda nashr etiladigan «Qizil O'zbekiston» gazetasining 1925-yilgi sonlarida e'lon qilingan maqolalarda muzey haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: «Eski shahar Toshkuanddagi bugungacha tashkil etilib turg'on «O'zbekiston muzasi» (ajoyibxonasi)ning 25-dekabrda rasmiy kushoyi (ochilish marosimi) bo'ladi [7].

Biz o'zbeklarning ham madaniyatimiz, boshqa qo'shni mamlakatlarga qaraganda bir necha bosqichlarni bir qadar o'tab ikkinchi va uchinchi bosqichlariga qadam qo'yadurg'on bo'lib qoldi. Xalqimiz maktab, maorif bilan bir daraja sug'orilib, endi muzaxonalar, nabotot va hayvonot bog'chalaridek turli ilmiy ehtiyojlarni ham seza boshladilar. Buning natijasida shu choqqacha tuzilib kelgon tipi quruq xona shaklini olib kelgani uchun ishchi-dehqon ommasi bulardan tubli bir foida olar-olmay, ulardagi quruqqina etiket (ta'rifa)lar, tomosho etgon choqlarida ular uchun og'iz ochib og'rayishdan boshqa hech narsaga xizmat qilmadi.

Ayniqsa, muzaning tuzilishini maktab hayotiga va qishloq turmushiga juda qattig' bog'lab, ularga tubli (asosli) manfaat keltirib qurish ko'zda tutildi. Chunki bu kunlarda muzaxonalarda bayram choqlarida xalqimizning tomosho etishlaridan tashqari, maktab shogirdlarining o'simliklar, jonivorlar, ma'danlar, qishloq ro'zg'or ishlari, sug'orish, yer tayyorlash, bog'chachilik, asal ari saqlash, paxtachilik, ipakchilik va shularga o'xshash istixsoli o'rinlarda o'lug' tajribalarni yasash va ularni bir daraja ko'zdan o'tkazish to'g'risida shunday shakllarga ehtiyojlar zo'r edi. Bundan tashqari, bu kungacha tuzilgan muzalarning ichida qishloq ro'zg'orining tuzilishiga tegishli yordamchi va o'rnak bo'lg'unday hech narsa tuzilmagan edi [8].

Mana shularni ko'zda tutib, eski shahar miqyosidagi muzamizni xalqimizning kamu-ko'stiga shoyad mo'ljallaganimizdek yamoq bo'lar, bunda ko'rsatilgusi tajribalarimiz soyasida maktab shogirdlarimiz va dala dehqonlarimiz chekkan zaxmatlarini bekorga ketmaslik darajasida bir bo'lg'on qo'ya olarmikanmiz umididamiz. Shuning bilan ilmiy ehtiyojimizga boshqaroq tus berib, muni birinchi navbatdagi ilmiy ehtiyojlarimiz qatorig'a kirgizib qo'yildi.

Shuning natijasida muzaxonamizning har haftadagi muayyan kunlarida ishchi-dehqonlarga turli bob, fasllarga bo'linib, qishloq xo'jaligining tuzilishi to'g'risida va maktab shogirdlarig'a tarixi tabiiyyadan leksiyalar bo'lib turadi; bunga maxsus mutaxassislar belgilangan.

Mana uzoq zahmatlar va ko'p mehnatlar soyasida tuzilib bitgan bu «O'zbekiston muzasi»ni 25-dekabr, juma kuni ochib, bunday narsalarga suvsag'on ishchi-dehqon ommasiga taqdim etamiz. Mana bunday bir katta muzaxonani tezlik bilan tuzilib, yo'qsullarning nazari-diqqatiga taqdim etilishi, bizning O'zbekiston jumhuriyatining O'rta Osiyo jumhuriyatlari qatorida xiyla madaniy bir yuksaklik darajasiga yetganligini ko'rsatadi. Bundan so'ng namoyish kunlari hamma uchun har vaqt muza jadvali ochiq bo'lib, jadvallar bilan ko'rsatilib turiladi [9].

Boshqa bir ma'lumotda muzey bo'limlari va saqlanayotgan ashyolar haqida qimmatli ma'lumot berilgan. Ma'lumotga ko'ra, «O'rta Osiyo bosh muzasi o'z buyumlarini yozg'i g'uyodan saqlamoq uchun 5-iyunda yopilg'on edi. 15-sentabrdan yana ochildi [10]. Bu muzaxona ilkaridan 14 bo'limni ochg'on qilg'on bo'lsa g'ozir 18 bo'limni ochg'on qiladur. Uning butun jihozlari tuzatilib bitmaganlari yangidan yasalg'on eski va Turkiston maishatiga munosabati bo'lmag'on butunlay chiqarilib ularning o'rnig'a ko'p miqdorda yangi va ahamiyatlik nusxalari qolg'on. Umuman hozir muzaxona qat'iy bir prug'ram bilan ishlanib tuzilgan. Faqat O'rta Osiyo, oyniqsa Turkiston, Buxoro, Xorazm jumhuriyatlarining va ularga qo'shni bo'lg'on mamlakatlarning (Shimoli-sharqiy Eron, Shimoliy Afg'oniston, Shimoliy Hindiston, Xitoy Turkistoni G'ulja shahari bilan Qozoqistonning janubiy qit'asi) tabi'yotini, itnugrofiya (ilmu aqvom) ham orxiyalugiyasini o'rganaturg'on muzaxona xolig'a keltirildi.

Tarixiy urush bo'limi bitirilib, uning nusxalari butunlay Turkiston Osori atiqqa qo'mitasi tomonidan tashkil qilinadurg'on Qizil qo'shun muzasiga berildi - mayda hunarmand (kustar) va sanoatchilik bo'limi ham bitirilib uning butun nusxalari eski shahar muzasiga topshirildi, unda o'lka doirasida qishloq ro'zgori ham sanoat bo'limi ochilg'usidir.

Muzaning birinchi 4 bo'limasi umumiy tabiiy jug'rofiya, giyologiya (taboqotul arz), polionturlugiya ham minirolugiya (jamadon) bilan shig'ol qilindi. Va munda juda katta qimmatka molik bo'lg'on va muhim narsalar topilib ortdirildi. Shuningdek, bu bo'limda O'rta Osiyo xaritalari toq suv ko'llarining fotograf bilan tushirilgan rasmlari O'rta Osiyoning iqlim va havolarini ko'rsatadurg'on jadvallar bor [11].

Bundan keyin ikki bo'lma hayvonot bo'limi bilan ishg'ol qiling'on. Bunda ham ko'p yangi narsalar: yovvoyi hayvonlar, qushlar ortdirildi va har qaysisining o'ziga maxsus tabiiy jihozlar qo'yildi.

Nabotot (o'simliklar) bo'limiga ham 2 bo'lma berildi. Bu bo'limda yangi qo'yg'on narsalardan Jizzax uyezdidagi archazorining va o'tlarining namunalari saqlangan.

Osori-atika bo'limi: bu bo'limda 2 ta uy bor. 1-chisi musulmonlardan burung'i O'rta Osiyo madaniyatiga aloqalik narsalar, ikkinchi uyda islom dini kelgandan keyingi narsalar. Bo'lim hozirda keragicha tashkil qilinib bitmagan bo'lsa ham, kelgusida qirg'iz-qozoq, o'zbek, turkman, qora qirg'iz, tojik va boshqa O'rta Osiyo xalqlarining osori-atiqalari alohida ajratilib turgan. Bo'limini takmil qilish yo'lida Turkiston Osori atiqalar qo'mitasi tomonidan choralar ko'rilg'on ham boshqa ko'b joylardan ko'b materiallar kelishi kutiladir [12].

Aqchalar bo'limida: O'rta Osiyoning 2 ming yillik aqchasidan tortib eng keyingi aqchasigachan qo'yilg'ondir. Qisqasi bu yil maktablarimizda tartibi bilan dars beruvchi o'qituvchilarg'a ham o'lkani tanish darslariga yordam va materiallar bo'la oladi. O'qituvchi va o'quvchilardan tashqari xalq uchun ham juda foydalidir [13].

Muzaxonning madaniyat va maorif ishlarida bilfe'l ishtirok qilishig'a jiddiy ahamiyat berilmakchi ham yaqin kunlarda muzaxona Qizil qo'shunning madaniyat va maorif tashkiloti bilan, maktablar ham kasaba uyushmalari bilan muzaxonada tadrijiy suratda fanniy sayohatlar yasash, o'rim liksiyalar, rifiratlar o'qish ishida yaqin munosabat bog'lag'usidir.

Bunday fanniy sayohatlar uchun muzaxona ilgariqidagicha maxsus kunlarda ochilib bepul kirgizilur, yakshanba ham juma kunlarida muzaxonani tomosho qilg'uchilardan muza fundini takmil qilish uchun ma'lum miqdorda oqcha olinur.

30-avg'ustda o'rtoq Jekson muzaxonani ziyorat qilib undagi butun narsalar bilan mukammal ravishda tanishib, muzaning fanniy bo'lim fundini ko'rgandan keyin tomoshochilar daftariga inglizga quyidagi so'zlarni yozdi: «Jims Jiksun Moskvada 5 nchi qo'ng'irada Omeriqo vakili bu muzani ziyorat qilishim, Turkistonning siyrak uchraydurgon yer-suvi va o'simliklarining bosh kalleksiyalarini ko'rishga kutilmagan vaqtda muyassar bo'lishimga sabab bo'ldi. Omeriqo kommunisti uchun sho'rolar hukumatining xalqqa chin fanniy bilim berish yo'lida ishlagan ishini ko'rish shodlig'idan boshqa hech narsa yo'qdur» [14].

1930-yilda tabiat bo'limlari, Toshkent xalq xo'jaligi muzeyi [15] hamda zoologiya bog'i bilan birga O'rta Osiyo tabiat muzeyi va ishlab chiqarish kuchlari nomini oldi. 1934-yilda Toshkent xalq xo'jaligi muzeyi tugatildi va 1935-yil yanvar oyida ushbu tashkilotning tabiat shu'basi O'zbekiston Davlat tabiat muzeyiga aylantirildi. 1944-yilda O'zbekiston Davlat tabiat muzeyi boy ilmiy fondlarni saqlaydigan muassasa sifatida O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining tizimiga o'tkazilib O'zbekiston Fanlar akademiyasining tabiat muzeyi deb nom berilgan. 1963-yilda muzey O'zbekiston FA tizimidan chiqarilib, O'zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi ixtiyoriga o'tkazilgan va «O'zbekiston Davlat tabiat muzeyi» nomi bilan yuritilgan[16].

1970-yilda muzeyda yuz bergan yong'in tufayli faoliyati to'xtatilgan. 1974- yilda 1-chi zal tarixiy geologiya, 2-chi umumiy biologiya, 3-chi zal madaniy landshaftlar minerallar va jinslar (1975-yil) va 4-chi zal O'zbekistonning tabiiy landshaftlari zallari (1977-yil) ochiladi [17]. 1998 yilga qadar muzey ko'rgazmalari qisman ta'mirlanib kelingan. 1998-yilda muzey binosi hozirgi ko'rinishga ega bo'lgan [18].

Bugungi kunda muzey fondida jami 363 059 ta eksponant bo'lib, Markaziy Osiyodagi eng katta entomologiya kolleksiyasiga ega muzey hisoblanadi. Mezeyda «O'zbekiston hayvonat olami», «Dunyo faunasi», «Orol kecha va bugun», «To'qayzor», «Yong'oqzor», «Geologiya», «Entomologiya kolleksiyalari» va «Umumiy biologiya» ekspozitsiya zallari mavjud.

2004-yil 22-dekabrda «O'zbekiston Davlat tabiat muzeyini bino bilan taminlash to'g'risida» gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qaroriga asosan Toshkent shahar Olmazor tumaniga qarashli Fiziologiya va biofizika instituti binosiga ko'chirilgan [19].

Bugungi kunda faoliyati yangicha o'zgarishlar tadbirlar tashkil etilmoqda. Jumladan, muzey hududida rassomlar, hunarmandlar va artistlar uchun maxsus hududlar ajratilgan. Har oyning birinchi yakshanba kunida turli ixtisoslashtirilgan maktab o'quvchilari ijod qilishi uchun tashrif buyuradilar.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy obidalarimizni, arxeologik yodgorliklarimizni himoya qilish va mavjud to'plangan fondlarni asl holida saqlash, muzeylarni zamon talabiga javob beradigan kadrlar bilan ta'minlash va ilmiy salohiyatini ko'tarish, muzey turizmini rivojlantirish, xorijiy muzeylar bilan tashqi aloqalarni kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 89-варақ.
2. ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 89-варақ.
3. ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 301-иш, 56-варақ.
4. Гласс Ю, Ланда.Л. Музеи Узбекистана. - Тошкент, 1961. - С.42.
5. Зикриллаев М. Тошкентда очилган биринчи ўзбек (мусулмон) музейи // Oyina.uz. <https://oyina.uz/kiril/article/706>
6. ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 226-иш, 42-варақ.
7. Ўзбекистон музаси // "Қизил Ўзбекистон" (Тошкент). 1925 йил 24 декабр. 310-сон, Б.2-4.
8. Ўзбекистон музаси // "Қизил Ўзбекистон" (Тошкент). 1925 йил 24 декабр. 310-сон, Б.2.
9. Ўзбекистон музаси // "Қизил Ўзбекистон" (Тошкент). 1925 йил 24 декабр. 310-сон, 3-бет.
10. Ўрта Осиё музаси // "Қизил Ўзбекистон" (Тошкент). 1926 йил 4 октябрь. 227-сон, 4-бет.
11. Ўрта Осиё музаси // "Қизил Ўзбекистон" (Тошкент). 1926 йил 4 октябрь. 227-сон, 4-бет.
12. Эски Тошкент ажойибхонаси // "Туркистон" (Тошкент). 1923 йил 18 ноябрь. 198-сон, 3-бет.
13. Ўрта Осиё музаси // "Қизил Ўзбекистон" (Тошкент). 1926 йил 4 октябрь. 227-сон, 4-бет.
14. Ўрта Осиё марказий музаси очилди // "Туркистон" (Тошкент). 1924 йил 9 октябрь. 368-сон, 2-бет.
15. Qishloq xo'jalik muzeyi - qisqa vaqt mobaynida faoliyat ko'rsatib muzey Toshkent shahri Lermontov ko'chasida joylashgan. Haftaning seshanba va juma kunlari soan 10:00 dan 14:00 gacha tashrif buyuruvchilar uchun ochiq bo'lgan. Qarang: "Нородное хозяйство Туркестана" (Ташкент). №4. 1 марта 1920 г.
16. Гласс Ю, Ланда.Л. Музеи Узбекистана. - Тошкент, 1961. - С.70.
17. ЎзМА. М-7-фонд, 1-рўйхат, 684-иш, 3-варақ.
18. ЎзМА. М-7-фонд, 1-рўйхат, 824-иш, 2-варақ.
19. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 22 декабрдаги "Ўзбекистон давлат табият музейини бино билан таъминлаш тўғрисида" ги 600 сон қарори.

UO'K 94(093)

SAMARQAND TAXTI - KO'KTOSH TARIX SILSILASIDA G. Normurodova, t.f.d., Samarqand davlat universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada so'nggi o'rta asrlar davlatchiligida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Sohibqiron Amir Temurning taxti Ko'ktosh tarixi yoritiladi. Hukmdorlikning qonuniy ramzi hisoblangan Ko'ktosh taxtining so'nggi o'rta asrlarda tutgan o'rni tarixiy ma'lumotlar asosida tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Samarqand, Amir Temur, Temuriylar, Ko'ksaroy, Ko'ktosh, hokimiyat, legitimatsiya, taxt-kursi, Ashtarxoniylar, Mang'itlar, siyosiy markaz.

Аннотация. В данной статье раскрывается история Кокташа – трона Сахибкирана Амира Темура, сыгравшего важную роль в поздней средневековой государственности. На основе исторических сведений анализируется роль трона Кокташа, считавшегося легитимационным символом правления, в эпоху позднего средневековья.

Ключевые слова: Самарканд, Амир Темура, Тимуриды, Коксарой, Кокташ, власть, легитимность, трон, Аштарханиды, Мангиты, политический центр.

Abstract. This article reveals the history of Koktash, the throne of Sahibkiran Amir Temur, which played an important role in medieval statehood. Based on historical information, the role of the throne of Koktash, considered a legitimizing symbol of power, in the late Middle Ages is analyzed.

Key words: Samarkand, Amir Temur, Timurids, Koksaroy, Koktash, power, legitimacy, throne, Ashtarkhanids, Mangits, political center.

Jahon tarixidan ma'lumki, taxt tarixan hukmdorning kuchi va hokimiyatini ifodalab, diniy va dunyoviy hokimiyatning ramzi sanalib kelingan. Taxt davlat hokimiyatining markaziy vositasi sifatida, hukmron sulolaning buyukligi va davomiyligini ifodalagan. O'zbekiston davlatchiligi tarixida hukmronlikning muhim qonuniy ramzi hisoblangan shunday taxtlardan biri – Ko'ktosh hisoblanadi. Sohibqiron Amir Temur davrida Samarqand ulkan saltanat poytaxtiga aylantirilgan bo'lsa, poytaxt arkida joylashgan Ko'ksaroy mashhur rasmiy saroy va madaniy-ma'rifiy markazga aylandi. 1370-yilning kuzida Amir Temur Samarqandda katta qurultoy chaqiradi va unga barcha amirlar, beklar, lashkarboshilar, olimu ulamolar, shariat peshvolarini chorlaydi. Qurultoyda milliy davlatchilikni qayta tiklash va rivojlantirish bilan bog'liq muhim masalalar muhokama qilinadi. Qurultoyda poytaxt Samarqandda qilinishi lozim bo'lgan ishlarga ham alohida e'tibor berildi. Shu bois, amir Dovud devondagi mansabiga qo'shimcha ravishda Samarqand dorug'asi etib tayinlanadi. Amir Oqbug'o Samarqanddagi qurilishlarga ketadigan harajatlar bo'yicha mutasaddi etib tayinlanadi [1].

Amir Temur Samarqandni qayta qurishda shahar istehkomlari, uning obodonchiligi, farovonligi va xushmanzaraligiga alohida e'tibor beradi. Shahar atrofida Ohanin, Shayxzoda, Chorsu, Qorizgoh, So'zangaron va Feruza kabi nomlar bilan yuritiluvchi oltita darvozali mustahkam qal'a devori bilan o'rab chiqiladi. O'sha davrda yangidan qad ko'targan Samarqand shahrining g'arbiy qismida davlat mahkamasi uchun Arki Oliy quriladi. Bu yangi arkda Temurning qarorgohi Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy bunyod qilinadi. O'ttiz to'rt gektar maydonni egallagan ark ikki qator mudofaa devori bilan o'ralgan. Mudofaa devorining tashqi tomonidan chuqur va keng xandaq qazilib, u Novadon arig'ining suvi bilan to'ldirilgan. Arkning ichi ikki qismga ajratilgan bo'lib, uning shimoliy tomonida ma'muriy binolar hamda harbiy maqsadda foydalaniladigan inshootlar joylashtirilgan. Janubiy qismida esa zodagonlarning turar joylari qad rostlab turgan [2].

Manbalardan ma'lum bo'ladiki, muhtasham Ko'ksaroy to'rt qavatli bo'lib, gumbazlari va devorlari zangori koshinlar, naqshinkor va guldor parchinlar bilan qoplangani uchun shu nom bilan atalgan. Ko'ksaroy haqida Mirzo Bobur "Boburnoma" asarida shunday yozadi: "Samarqand Arkida Temurbek bir ulug' ko'shk solibtur, to'rt oshyonliq, Ko'ksaroyg'a mavsum va mashhur, bisyor oliy imorattur". Ko'ksaroyda Amir Temurning ulug'vor taxti - Ko'ktosh, xazina va boy kutubxonasi saqlangan. Ko'ktosh Sohibqiron tomonidan Ko'ksaroyning taxtxonasiga o'rnatilgan. Ushbu taxtda Temur xorijdan kelgan elchilarni hamda saroy a'yonlarini qabul qilgan va davlat ishlarini yuritgan.

Keyinchalik, xonliklar davrida ham Ko'ksaroy o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Jumladan, Buxoro xonligida taxtga o'tirish an'anasini uning poytaxti Samarqandda amalga oshirilgan. Shu bilan birga, poytaxt Buxoroga ko'chirilgandan keyin ham Samarqand hokimiyatni mustahkamlash markazi rolini o'ynashdan to'xtamadi. Aynan, Samarqandda joylashgan Ko'ksaroy o'ziga xos siyosiy maqomga ega saroy sifatida, bu joyda "xon o'tqizish" marosimi dabdabali o'tkazilgan. Xonlarni podsholik taxtiga o'tqizish marosimi vaqtida ularni oq kigiz ustiga olib o'tqiziladigan toshdan taxt-kursi – Ko'ktosh qo'yilgan edi. Alohida maydonchaga qo'yilgan Ko'ktosh – yaxlit toshdan taroshlangan baland supa bo'lib – hozirda Go'ri Amir maqbarasining hovlisida turibdi. Ko'ktosh Amir Temurning taxti vazifasini ham o'tashi barobarida, mamlakatning siyosiy hayotida amalda hech qanday rol o'ynamagan qo'g'irchoq mo'g'ul xonini taxtga chiqarish marosimi ham, an'anaga ko'ra ana shu toshda o'tkazilgan. Manbalarda qayd qilinganidek, ushbu tosh-kursi XV asrdan XIX asr 60-yillariga qadar, ya'ni Temuriylardan boshlab to Mang'itlar sulolasigacha hukmdorlari uchun muqaddas toju taxt, hukmdorlikning qonuniy timsoli ramzi hisoblanib kelingan.

Darhaqiqat, so'nggi o'rta asrlarning murakkab siyosiy voqealariga qaramasdan, Samarqand hokimiyat tepasiga kelgan oliy hukmdorlarning "Ko'ktoshga o'tirish" rasmiy marosimi o'tkaziladigan markaz sifatidagi ahamiyatini saqlab qoldi. Bejizga Mir Muhammad Amin Buxoriy "Ubaydullanoma" asarida "dunyo hukmronligini orzu qilgan Turon hukmdorlari Samarqandga kelib Ko'ktoshga o'tirar edilar", - deb yozmagan edi. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Shayboniylar ham Temuriylar boshqaruv an'anasiga sodiq qolib, hokimiyat legitimatsiyasini mustahkamlashda Ko'ktosh taxtini muhim bilishgan. Xususan, Shayboniixon o'limidan so'ng o'sha davr taomiliga ko'ra, taxtga oldin Shayboniixonning amakisi Suyunchxo'jaxon ibn Abulhayrxon, keyin 1510-

yilning o'zidayoq boshqa amakisi Ko'chkunchixon (1510-1530) o'tiradi. Xususan, Suyunchxo'ja nomiga Amir Temur bino qilgan Jome masjidda xutba o'qiladi va oq kigizga o'tqazilib Ko'ktoshga ko'tariladi. "Abdullanoma" asarida Buxoro xonligida markazlashtirish siyosatini olib borgan Abdullaxon II xususida: "... onhazrat podshohlar markazi bo'lgan Samarqandning oliy Arkiga kirib baxt taxti ustida orom oldi" [3], deb aytilgan edi.

Ashtarxoniylar davrida yozilgan tarixiy asarlar tahlil qilinganda, Ko'ktosh bilan bog'liq quyidagi ma'lumotlarga guvoq bo'lamiz. Xususan, Muhammad Amin Buxoriyning "Muhit at-tavorix" asarida: "Nodir Muhammadxon fitnadan xabar topib, Balx tomonga ravona bo'lganida, zafar nishon xon Abdulazizxon ... son-sanoqsiz qo'shin bilan Xo'janddan Samarqand tarafga qarab bordi va firdavs monand Samarqandga etganlarida va Amir Temur taxtiga o'ltirganlaridan so'ng, ehson va saxiylik eshigini ul diyor aholisi yuziga ochdilar" [4], deya voqealar bayon etiladi. Ashtarxoni Ubaydullaxonni ham hokimiyatni egallab, Samarqand taxtiga o'tqazilish jarayonlari "Ubaydullanoma" asarida batafsil yoritilgan bo'lib, "... podshoh baxtli soatlarda jannatmonand Samarqand shahriga kirib, mag'rur va tantanavor ravishda Kulrang toshga o'tirdi. Buxoro va Samarqand amirlari va ulamolari baxtiyor podshohni taxtga o'tirgani munosabati bilan tabrikladi, Zomin, O'ratepa, Shosh, Farg'ona, Xo'jand, Andijon, Toshkent, Sayram va Turkiston chegaralarigacha bo'lgan o'zbek qabilalari saodatli podshoh hazratlarini Samarqandga kelganidan xabar topib, hazrat taxti poyiga sovg'a va in'omlar bilan keldilar" [5]. Qayd etish lozimki, ushbu asarda Ko'ktosh "Kulrang tosh" deb nomlangan.

XVIII asr birinchi yarmida Buxoro xonligida, jumladan Samarqandda kechgan chuqur ijtimoiy-siyosiy inqirozlar tufayli, shahar hayoti tushkunlikka uchraydi. Ko'ksaroyning asosiy binosi xuddi shu siyosiy kurashlar va inqiroz davrida vayron etilgan. Hokimiyatga mang'itlar kelgach, Samarqandni qayta tiklash ishlari amalga oshirilgan. Xususan, birinchi mang'it hukmdori Muhammad Rahimbiy (1856-1858) mamlakatda avj olgan siyosiy boshboshdoqlikka qarshi kurash olib borib, ijtimoiy-iqtisodiy hayotni izga solishga harakat qildi. Rahimbiy Samarqandga kelganida u bo'shab qolganining guvohi bo'ldi. Bu haqida yozgan muallif: "Mang'it amirlarining birinchisi bo'lg'on Rahimxon Samarqand muzofotini qo'lga kirguzamen deb kelganda (h. 1166. (1752) Samarqand shahrida jon egasi yo'q edi. Hatto Raboti Xojabandiy to'g'oni buzulg'on va Samarqand suvdan mahrum bo'lg'on edi. Rahimxon ushbu safarida (h. 1166. jumad as-soniy oyinda), Raboti Xojabandiyni tuzatib Samarqandg'a suv oqizg'on bo'lsa ham odam yo'qlig'idan obod bo'lmadi" [6]. Muhammad Rahimbiy Buxoroda xonlik taxtiga dabdabali ravishda o'tirgandan keyin, Samarqand Ko'ksaroyiga maxsus kelib mashhur Ko'ktosh taxtiga ham o'tiradi. Muhammad Rahimbiy Samarqand va uning Arkini qayta tiklashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirgan bo'lsa-da, ammo bu sohada deyarli muvaffaqiyat qozona olmadi.

Shundan keyin shaharsozlik ishlari Amir Shohmurod (1785-1800) davrida yanada yuqori cho'qqiga ko'tarildi. Amir Shohmurod Samarqand shahrini tiklash va obod qilishga o'zining katta hissasini qo'shgan. Uning hukmronligi davrida Samarqandda ko'plab madrasalar, masjidlar, xonaqolar va turli binolar qurilgan. Shahar hayotining tiklanishi, aynan ark va uning ichidagi Ko'ksaroy, qal'a va shahar devorlarining buzilgan qismlari ham qayta tiklandi. Bu xususda, manbada: "Amir Shohmurodbiy Samarqand shahrida 24 guzar (mavze) bino qilib, O'ratepa, Hovas, Zomin va boshqa joylardan ko'chirib keltirilgan kishilarni shu guzaralarda o'rnashdurdi. Samarqand Chorsusidagi Toq, Poyqavoq, Shohizinda, Qalandarxona va So'zangaron darvozalari ushbu tarixda imorat qilindilar" [6], deyiladi.

Buxoro va Samarqandda toj kiyish marosimining o'ziga xos xususiyatlari bor edi. Masalan, Buxoroda saylangan xon hukmronlik huquqini qo'lga kiritgan bo'lsa, Samarqand taxtiga o'tirish ko'proq darajada muqaddas sanalib, mamlakatda qonuniy hukmronlik qilish huquqini mustahkamlash maqsadiga qaratilgan. "Ubaydullanoma"da ta'kidlanganidek, bunda hokimiyatni qo'lga olgan hukmdor "Ko'ktoshga o'tirib, atrofdagi barcha qabila va uluslarni tinchlantirishi" kerak edi [7]. Zero, Ko'ktoshga rasmiy o'tirish marosimini o'tkazmagan yangi amir o'zini to'laqonli hukmdor hisoblay olmas hamda siyosiy elita yoki oddiy fuqaro ham uning amirligini to'la tan olmas edi.

Oliy hukmdorning Samarqandda Ko'ktoshga o'tirish an'anasi XIX asrni birinchi yarmida ham davom etdi. Jumladan, Amir Shohmurodning o'g'li Amir Haydar (1800-1826) ham odatga ko'ra, oq kigizda oliy hukmdor sifatida Samarqandda Ko'ktoshga o'tqazilib rasman hukmdor etib tan olingan. Amir Haydar o'zining nomidan tanga zarb qildirib, unda "Sayyid Amir Haydar, podshohi g'ozi" deb yozishni buyurgan. Mang'itlar legitimatsiyasi masalani o'rgangan olim Anke Fon Kyugelgen ta'kidlaydiki, "sayyid" epiteti Amir Haydar nomiga qo'shilgan, chunki mang'it amirlari o'z nasl-nasabini Muhammad payg'ambarga bog'laganlar. Bundan tashqari, Amir Haydar Samarqanddagi Ko'ktosh taxtiga toj kiyishni buyurdi va amir ul-mo'minin unvonini oldi" [8]. Amir Haydar otasi Amir Shohmurodning siyosatini davom ettirdi. 1819-yilda Amir Haydar buyrug'i bilan, Samarqand arkida saroy (Ko'ksaroy – G.N.) yonida Madrasai Oliya madrasasi qurilgan. Amir Haydar mazkur asos solgan madrasada mudarrislik qilgan. Abdul Karim Buxoriy, Abdulazim Somiy kabi tarixchilarning ta'kidlashicha, tinglovchilari bir necha yuz ming kishiga etgan. Siyosiy nizolarga qaramasdan, uning davrida ilm-fan rivojlanishda davom etgan.

Buxoro amirlaridan Nasrulloh, Muzaffarlar ham taxtga o'tirish marosimini Samarqandda, aynan ushbu Ko'ktoshda amalga oshirganlar. Mang'itlar sulolasidan Amir Nasrulloh (1826-1860) davrida ham Samarqand strategik jihatdan amirlikdagi muhim shaharlardan biri hisoblangan. "Muntaxab at-tavorix" asarida qayd etilishicha, "Bir necha kun o'tgach, Amir Nasrulloh eshon To'raxo'ja naqib hamrohligida katta qo'shin bilan Samarqand sari yo'naldi. U chog'da Samarqand hokimi Davlat qo'shbegining o'g'li Muhammadsafarbiy edi. Eshon naqibning kelayotganini eshitib, Samarqand va Miyonkol va Itfol (?) amirlari bilan birga barchasi eshonni izzat bilan kutib oldilar. Ular Samarqandga tushgach, ertasi kuni Amir Nasrullohni podshohlikka ko'tarib, Ko'ktoshga o'tqazdilar" [9]. Bundan ko'rinadiki, Amir Nasrulloh dastavval 1826-yilda Samarqandni ishg'ol etgan va mashhur Ko'ktosh taxtiga o'tirib, o'zini amir deb e'lon qilgan. Ko'ktosh bilan bog'liq so'nggi taxtga o'tirish marosimi 1860-yilda Amir Muzaffarning taxtga chiqishi chog'ida bo'lib o'tgan.

XIX asrning 20-yillarida Buxoro amirligida bo'lgan E.K. Meyendorfn yozishicha, oliy hukmdor taxtga o'tirish marosimini o'tkazish uchun Samarqandga borib Mirzo Ulug'bek madrasasida turgan Ko'ktoshga o'tirishi lozim edi. "U (ko'k tosh) to'rtburchak shaklida bo'lib, har tomonining uzunligi bir yarim sarjin, qalinligi bir arshindir. Bu toshni oq kigiz yopib turadi. Xon o'tirgach ulamolar, fozillar va sayidlar ushlagan bu kigiz uch marta ko'tariladi"[10]. Sharqshunos N. Xanikov Meyendorfdan farqli ravishda, Ko'ktosh Temur saroyida bo'lganligini qayd etadi. "Samarqand arki Buxoro va Qarshinikidan ham nihoyatda katta, uning atrofi 3,2 km. Bu yerda Qutbi Chordaho'm, amir saroyi, hokim uyi, bir qancha masjidlar va shaxsiy xonadonlar joylashgan" [11].

Vengriyalik olim A. Vamberi Samarqandga tashrif buyurganda Ko'ksaroyning tarixiy ahamyatini ochib berishga o'z hissasini qo'shadi. Ko'ksaroyda bo'lgan Vamberi quyidagi ma'lumotlarni berib o'tadi: "Arkka tik ko'tarilib boriladi va u ikki qismga bo'linadi: ichki va tashqi. Ichki qal'ada Amir saroyi joylashgan bo'lib, tashqi qal'ada esa aholi turar joylari qurilgan edi. Amir saroyidagi markaziy xona (oynaxona) oynalar bilan qoplangan. Lekin meni yanada xayratlantirgan bu Temur qabulxonasi bo'lib, u uzun tor hovlili va yopiq galeriya bilan o'ralgan. Uning old tomonida taxt vazifasini bajargan Ko'ktosh bor edi (to'rt yarim fut balandlikda). Bu katta zalda dunyoning turli burchaklaridan mehmonlar kutib olingan edi [12]".

1868-yilda Samarqand Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng shahar arkida harbiy garnizon joylashtiriladi. XIX asrda Ko'ktosh turgan saroyning ko'rinishi Samarqand istilosida qatnashgan rus rassomi V.Vereshchagin chizib qoldirgan surati orqali ma'lum bo'ladi. Bu suratdan Ko'ktosh o'rnatilgan saroy to'rt burchakli bo'lib, devorning to'rt tomonida ayvon qilingan, ayvonning o'rtasi ochiq bo'lib, saroyning to'rida Ko'ktosh qo'yilgan. Saroyning ustunlari, shifti va toqi nafis naqshlar bilan bezatilgan.

Shunday qilib, Sohibqiron Amir Temurdan so'ng Samarqand joylashgan Ko'ksaroy muhim siyosiy maqomdagi saroy vazifasini bajarishda davom etdi. Ushbu saroyda joylashgan Ko'ktosh toj-taxt va hukmdorlikning qonuniy timsoli bo'lib, Temuriylardan so'ng O'rta Osiyoda hukmdorlik qilgan Shayboniylar, Ashtarxoniylar va Mang'itlar ham ushbu taxt ustiga rasmiy "xon o'tqazish" marosimini o'tkazishgan. Buxorodan farqli ravishda, Samarqandda Ko'ktoshga o'tirish marosimi

ko'proq muqaddas sanalib, bu oldingi hukmdor ajdodlar boshqaruvi va milliy davlatchilik an'analarini davom ettirish hamda mamlakatda qonuniy hukmronlik qilish huquqini mustahkamlash uchun muhim hisoblangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Самарқанд- 2750. Китоб-альбом. Масъул муҳар. Т.Ширинов, Ш.Пидаев ва б. - Тошкент: Ўзбекистон, 2007. Б.104.
2. Бердимуродов А. Самарқанд тарихидан томчилар. – Тошкент: Маънавият, 2015. Б.134.
3. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома (Шарафномаи шоҳий). 2-китоб. Форс тилидан С.Мирзаев ва Ю.Ҳакимжонов тарж. -Тошкент: Шарқ, 2000. Б.8.
4. Муҳаммад Амин Бухорий. Мухит ат-таворих. Таржима, кириш ва изоҳ. муал. Д.Юсупова ва У.Ҳамроев. – Тошкент, 2020. Б.38.
5. Амин-и Бухари, Мир Муҳаммед. Убайдулла-наме / Пер. с тадж. А.А. Семенова.-Ташкент, 1957. С.23-26.
6. Абу Тохирхўжа Самарқандий. Самария. Б.13,14. www.ziyouz.com.kutubxonasi.
7. Амин-и Бухари, Мир Муҳаммед. Убайдулла-наме / Пер. с тадж. А.А. Семенова. -Ташкент, 1957. С.54.
8. Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). [Часть 1]. - Алматы, 2004. С.87.
9. Муҳаммадхакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих. Форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. - Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. 7. Б.41.
10. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н. А. Халфина. - М., Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1975. С.79.
11. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. - СПб., 1843. С.101-102.
12. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. - Москва, 2003. С.100.

UO'K 908

O'ZBEKISTONLIK SPORTCHI XOTIN-QIZLARNING XALQARO VA OLIMPIADA MUSOBAQALARIDAGI ISHTIROKI

S.O.Omonova, PhD, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbekistonlik sportchi xotin-qizlarning xalqaro va olimpiada musobaqalaridagi ishtiroki hamda ularning jahon arenalarida yurtimiz bayrog'ini yuksakka ko'targanligi, Ishtirokchilarning ko'pchiligi oltin, kumush va bronza medallar sohibi bo'lganligi haqida bayon etilgan.*

Kalit so'z: *xalqaro, xotin-qizlar, musobaqa, federatsiya, badiiy gimnastika, chempionat.*

Аннотация. *В данной статье рассказывается об участии узбекских спортсменок в международных и олимпийских соревнованиях, о том, как они высоко поднимали флаг нашей страны на мировых аренах, а большинство участниц завоевали золотые, серебряные и бронзовые медали.*

Ключевые слова: *международный, женский, соревнование, федерация, художественная гимнастика, чемпионат.*

Abstract. *This article describes the participation of Uzbek female athletes in international and Olympic competitions and their raising the flag of our country high in world arenas, with most of the participants winning gold, silver, and bronze medals.*

Keyword: *international, women, competition, federation, rhythmic gymnastics, championship.*

Jahonning nufuzli xalqaro tadqiqot markazlarining fikricha, O'zbekiston dunyo davlatlari orasida xotin-qizlar sportini yo'lga qo'yish va rivojlantirish bo'yicha yetakchi o'rinlardan birini egallab keldi [1]. Buni O'zbekistonda xotin-qizlar sporti bo'yicha davlat tomonidan ishlab chiqilgan huquqiy hujjatlar va ularda belgilangan chora-tadbirlarning amaliyotga joriy etib borilishida ko'rish mumkin. O'zbekistonlik sportchi qizlar ko'plab xalqaro va olimpiada musobaqalarida Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi mamlakatlari bo'yicha oldingi o'rinda turdi.

O'zbekistonda xalqaro arenalarda yuqori natijalarga erishgan xotin-qizlarni taqdirlash bo'yicha doimiy ravishda chora-tadbirlar olib borildi. O'z o'rnida bu kabi tadbirlar sog'lom avlod tarbiyasida ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

1995-yilda respublika terma jamoasi jahon chempionatida ilk bor ishtirok etib, 17-o'rinni egalladi va Atlantada Olimpiya o'yinlarida qatnashish uchun 3 ta litsenziyani qo'lga kiritdi. Hammasi bo'lib, 1995-yili gimnastika bo'yicha turli musobaqalarda 10 ta medal qo'lga kiritildi. 1996-yildan

boshlab Gimnastika federatsiyasi tomonidan III o'smirlar razryadidan II kattalar razryadiga bo'lgan majburiy dasturlar, klassifikatsion normativlar ishlab chiqildi va tatbiq etildi. Barcha xalqaro qoidalarga muvofiq ravishda seksiyalar faoliyati yo'lga qo'yildi.

1998-yilda Bangkokda o'tkazilgan musobaqalarda o'zbekistonlik gimnastikachilardan E.Gordeva, A.Dzyundyak, V.Boyatapova, S.Bahriddinova, O.Chusovitina kabi mahoratli sportchilar ishtirok etdilar. O'zbekistonda bu davrda gimnastika sohasida R.G.Sarkisov, R.S.Sirkin, A.Olushev kabi malakali sport murabbiylari faoliyat ko'rsatdi. Olimpiya zaxiralari qatorida ayollar orasida V.Ochilova, N.Almatova, F.Xo'jayeva, A.Kambekova, R.Nasibulina, A.Habibrahmonova kabi sportchilar yetishib chiqdi.

O'zbekistonning turli sport federatsiyasi vakillari FIJ va Osiyo uyushmasi anjumanlarida faol ishtirok etib keldilar. Bu kabi tadbirlar Madaniyat va sport ishlari vazirligi, MOQ bilan hamkorlikda olib borildi. Muntazam ravishda hay'at yig'ilishlari o'tkazilib, terma jamoa a'zolarini tasdiqlash masalalari, sportchilarning bo'lib o'tgan musobaqalarda erishgan yutuqlari muhokama etildi. Yetakchi sportchilarni xalqaro musobaqalarda qatnashishlari uchun mablag' ajratadigan homiylar bilan ishlar olib borildi.

O'zbekiston Respublikasi badiiy gimnastika federatsiyasida ushbu sport turining ravnaq topishiga kuchini ayamaydigan insonlar o'z hissasini qo'shib keldilar. Taniqli gimnastlar O.Chusovitina, N.Dzyundzak va ularning izdoshlari mahoratini oshirishda xizmat qilayotgan S.Kuznetsova va boshqa taniqli murabbiylar qo'l ostida mashqlar olib bordilar. O'zbekistonda gimnastika sohasini rivojlantirishda V.Vnuchkova, G.Petrov, V.Aksenov, Z.Bondarenko, V.Kurlyand va R.Sarkisovlar qoldirgan merosdan unumli foydalanilib, gimnastikachilarimiz mamlakat sporti shon-sharafini xalqaro musobaqalarda baland ko'tardi.

2004-yil sentabrda Toshkent shahrida gimnastika bo'yicha "Sharq go'zali" jahon kubogi musobaqalari o'tkazildi. O'zbekiston badiiy gimnastika federatsiyasining prezidenti Lola Karimova turnirni tashkil etishda jonbozlik ko'rsatdi. "Грации востока – 2004" badiiy gimnastika bo'yicha ayollar o'rtasida Osiyoda ilk bor o'tkazilgan turnir bo'ldi [2]. Turnirda jahonning 12 ta davlatidan kelgan badiiy gimnastika yulduzlari ishtirok etdi. O'zbekistondan musobaqada 5 nafar badiiy gimnastikachilar qatnashdi. Jahon sport ustasi Olesya Ashayeva, Anastasiya Berestetskaya sport ustasi Ekaterina Babina, sport ustaligiga nomzod Rita Alimova, Ra'no Muhammedovalar shular jumlasidandir [3].

Musobaqada Ozarbayjon, Gruzziya, Belorussiya, Qozog'iston, Qirg'iziston, Isroil, Hindiston, Malayziya, Xitoy, Polsha, Rossiya kabi davlatlarning sportchi qizlari qatnashdi [4]. Shuningdek, ushbu sport bayrami doirasida xalqaro seminar ham bo'lib o'tdi. Ushbu seminar Milliy olimpiya qo'mitasi tashabbusi bilan tashkil etildi [5].

Bu kabi musobaqalar O'zbekistonda keyingi yillarda ham o'tkazildi. 2005-yil noyabrda badiiy gimnastika bo'yicha "Sharq go'zali – 2005" turniri o'tkazilib, unda Ozarbayjon, Belorussiya, Isroil, Qozog'iston, Qirg'iziston, Rossiya va O'zbekiston kabi davlatlarning sportchilari ishtirok etdilar. Musobaqada rossiyalik Vera Sesina oltin, Olga Kapranova kumush, o'zbekistonlik Zarina Muxitdinova bronza medalni qo'lga kiritdi [6].

2005-yilda Fransiya davlatining Belfort shahrida o'tkazilgan shaxmat bo'yicha jahon chempionatida 16 yoshgacha bo'lgan qizlar o'rtasida Yulduz Hamroqulova uchinchi o'rinni egallab, bronza medaliga sazovor bo'ldi. Nafisa Mo'minova Osiyo chempionatlarida bir necha bor g'oliblar safidan joy oldi. 2008-yili Eronda o'tkazilgan Osiyo chempionatida Sarvinoz Qurbonboyeva kumush medalga sazovor bo'ldi [7].

O'zbekistonlik qilichboz qizlar ham Osiyo va jahon chempionatlarida faol ishtirok etishdi. Masalan, 2007-yilda Qozog'istonning Olmota shahrida yoshlar o'rtasidagi Osiyo chempionatida Gulmira Mamadaliyeva rapira yo'nalishida 1-o'rinni qo'lga kiritdi. 2013-yil Taylandda o'tkazilgan yoshlar va kadetlar o'rtasidagi Osiyo chempionatida Malika Hakimova shpaga yo'nalishida 1-o'rinni egalladi [8].

2010-yilda Rossiyaning Zelenograd shahrida badiiy gimnastika bo'yicha "Qishki ertak" ("Зимняя сказка") nomi bilan bolalar xalqaro turniri o'tkazildi. Unda turli davlatlardan kelgan 25 ta jamoa (193 nafar sportchi) qatnashdi. Bu musobaqada o'zbekistonlik gimnastikachi qizlar ham faol

ishtirok etdi. O'zbekistondan Lyana Vericheva, Anel Malkina kabi murabbiylarning shogirdlari musobaqada faollik qildi. Anora Davlatova, Kamila Gareyeva, Latofat Bobojonova kabi sportchi qizlar oltin kubokni qo'lga kiritdilar [9].

2010-yil fevral oyida Toshkent shahrida badiiy gimnastika bo'yicha Osiyo chempionati bo'lib o'tdi. Sport musobaqasida O'zbekiston, Janubiy Koreya, Yaponiya, Singapur, Malayziya, Qozog'iston, Qirg'iziston gimnastika sportchilari qatnashdilar [10]. Musobaqada birinchi o'rinni o'zbekistonlik gimnastikachi Aziza Mamajonova egalladi. Shuningdek, chempionatda Sarvina Xoliqova hamda Husniyabonu G'ulomova shaxsiy birinchilik bellashuvlarida, Zarina Qurbonova, Luiza G'aniyeva, Veronika Ugay, Olga Kiryakova esa guruh bahslarida mamlakatimiz sharafiga munosib himoya qildi. Shuningdek, Osiyo chempionatida qozog'istonlik gimnastikachi Yuliya Kizima kumush, Yuliya Semenova bronza medalini qo'lga kiritdi. Yaponiya terma jamoasi vakili Shixo Suzuki, Mako Sasaki va Momoka Nagai oltin medalni qo'lga kiritdilar [11].

Xalqaro Olimpiada Qo'mitasining tuzilishi olimpiada o'yinlarini tashkillashtirish va o'tkazishda muhim ahamiyatga ega edi. Milliy Olimpiya Qo'mitasi doimiy ravishda sportchi xotin-qizlar xalqaro olimpiada o'yinlarida muvaffaqiyatli ishtirok yuzasidan chora-tadbirlar olib bordi. O'zbekistonlik sportchi xotin-qizlar o'tgan asrning 50-yillaridan boshlab olimpiada musobaqalarida faol qatnasha boshladi. Nihoyat O'zbekiston mustaqil bo'lgach, xotin-qiz sportchilar 1996-yildan mustaqil davlat vakillari sifatida olimpiada o'yinlarida qatnashish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Demak tahlillar shuni ko'rsatadiki, keyingi besh yilda O'zbekistondan jahon sport musobaqalari, olimpiada va paralimpiada ishtirokchilari soni ortib, ular jahon arenalarida yurtimiz bayrog'ini yuksakka ko'tardi. Ishtirokchilarning ko'pchiligi oltin, kumush va bronza medallar sohibi bo'ldi. Ularning xizmati hukumat tomonidan munosib taqdirlab borildi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш. Здравоохранение Узбекистана, 2006 йил 29 август. №35. –Б. 4.
2. Иванова А., Ташходжаев З., Каршиев К. “Грации Востока”: этап Кубка мира // Вечерний Ташкент, 2004 года, 4 октября.
3. Иванова А., Ташхужаев З., Каримов А. Традиции Востока совершенуются в Ташкенте // Правда Востока, 2004 года 1 октября.
4. Грация Востока – 2004 // Вечерний Ташкент, 2004 года 30 сентября.
5. Коваль Т. Грация красота, изящество // Народное слово, 2004 года 18 сентября.
6. Иванова А., Каршиев К. Вновь в Ташкенте – “Грация Востока!” // Народное слова, 2005 года 8 ноября.
7. Жуманов Э. Гроссмейстерлар ҳамда етакчи шахматчиларимизнинг жаҳон ва Осиё мусобақаларида тутган ўрни // “Замонавий спортда муаммо ва ечимлар” халқаро анжумани тўплами. –Чирчиқ: 2021. –Б. 195-196.
8. Абдурасулова Г.Б. ва бошқ. Қиличбозлик назарияси ва услубияти. –Т., 2008. –Б. 25.
9. Художественная гимнастика: итоги международного турнира // HUMO, 2010 йил 20 январь.
10. Деловой партнёр. №8 (829) 25 февраля – 3 марта 2010 года.
11. Абдикулов Ж. Малакали юнон-рим курашчиларининг техник тайёргарлигини айланма услуб ёрдамида ривожлантириш услубияти // “Замонавий спортда муаммо ва ечимлар” халқаро анжумани тўплами. –Чирчиқ: 2021. –Б. 4.

UO'K 94(576.4)'234:929

XIVA XONLIGIDA AVAZJAN XO'JA RAHBARLIGIDAGI 1916 YILGI XALQ QO'ZG'OLONI SABABLARI, XUSUSIYATLARI, BOSQICHLARI, TUGATILISHI X.M.Otegenov, dots., Qaraqalpoq Davlat Universiteti, Nukus

Annotatsiya. Bu maqolada Xiva xonligida Avazjan Xo'ja rahbarligidagi 1916 yilgi xalq qo'zg'oloni sabablari, xususiyatlari, bosqichlari, tugatilishi yanada Xo'jayli bekligi hokimi Avazjanxo'ja tarixiy jarayonlardagi o'rnini ko'rsatib berilishi haqida sóz etilgan.

Kalit so'zlar: xalq qo'zg'oloni ,hokim,, aholi ,jahon urushi, tirikchilik manbalari

Аннотация. В статье рассматриваются причины, особенности, этапы и завершение народного восстания 1916 года в Хивинском ханстве под руководством Аважан Ходжи, а также показывается место Аважан Ходжи, правителя Ходжалинского бекства, в исторических процессах.

Ключевые слова: народное восстание, губернатор, население, мировая война, источники существования

Abstract. *This article discusses the causes, characteristics, stages, and termination of the 1916 popular uprising in the Khiva Khanate led by Avazhan Khoja, and also shows the place of Avazhan Khoja, the governor of the Khojaly bey, in historical processes.*

Keywords: *popular uprising, governor, population, world war, sources of livelihood*

Xo'jayli shahrida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni sabablari XX asr boshida Xiva xonligi aholisi Muhammad Rahimxon II (1864-1910yy.), Asfandiyorxon (1910-1918yy.), Said Abdullaxon (1918-1920yy.) davrini boshidan kechirgan. Asfandiyorxonning boshqaruvini Qoraqalpoq xalqi «Bir a'lamat zaman boldi» tarixiy she'rida yaxshi tasvirlagan: «Asfandiyor xan bo'ldi, Ata – yurti vayron bo'ldi» [1]. XX asr boshlarida tirikchilik manbalaridan ayrilgan 6 mingdan ortiq kishining 2999 nafari Xiva xonligidagi zavodlarda yollanib ishladi. [2] Qoraqalpoq xalq tarixiy qo'shiqlarida tasdiqlanganidek, «Xiva xoni zulm bo'lib, bor topqonini tortib olib, tug'mas ku'nlar tug'qan ekan»[3].

Birinci jahon urushi Rossiya imperiyasining boshqa xalqlari singari, Xiva xonligidagi qoraqalpoq mahalliy aholisi uchun ham talofat keltirdi. Ish qidirib ketganlar Xiva xonligida yigirma mingga yaqin bo'lgan. Mahalliy aholi xonadonida ishlayotgan dehqonlar, xizmatkorlarning yillik ish haqi hamma joyda bir xil bo'lmagan. Bu dehqonlarning qadri, ishsiz dehqonlarning soni ko'p yoki kamligiga bog'liq bo'lgan. Dehqonlarning oladigan ish haqi o'rtacha yiliga olti, etti tilla tanga, sakkiz, o'n botmon g'alladan oshmagan[4]. Bu ko'chmanchi dehqonlarning ro'zg'origa sezilarli foyda keltirmaganligidan, yildan yilga boylardan qarz bo'lib, uni qaytarish uchun butun umr ularning xonadonida xizmat qilish holatlari ham ko'p takrorlangan. Buni Xo'jayli bekligidagi Ismoil boyning uyida urush yillarida xizmat qilgan Tajimning ushbu she'riy misralarida ham aniq ko'rish mumkin: «Mana boyning oti bilan arbasi, Otining boshida saman do'rbosi, Qashiqqa yuqmaydi bergan jarmasi, Jonga botti Ismayilning qilvasi. Kambag'al dehqonlarning Xo'jayli va Qo'ng'iro't bozorlarida, ovullarda ish topa olmay sarson-sargardon bo'lish holatlarining ko'payishi bilan bog'liq mavsumiy xizmatkorlik uchun ish topishda ham qiyinchiliklar ortib borgan. Buning ta'sirida xizmatkorlarning kunlik haqi yigirma besh-o'ttiz tangadan oshmagan.

Boylar muddati tugab qolishi bilan bog'liq dehqonlar va xizmatkorlar kuchidan ish haqisiz foydalangan. Boylar ularni hafta davomida bepul ishlatganlaridan keyingina ish haqlarini to'liq to'lashgan. Bu xalq orasida —tuz oqlashl deb atalgan. Birlashib boylardan ijaraga yoki erning yarmiga ekin ekib, kun ko'ruvchi yarimchi, ijarachi dehqonlar ham kun ko'ra olmadi. Ular erga to'g'ri qaramasa ham, hosilini urug'dan ekmasa ham, ekan urug'i aynib ketsa ham azoblandi. Boylar urug', ot-ulov bergani uchun ham yarimchilardan alohida foyda, sovg'a olishgan. 1914 yilda Xo'jayli bekligidagi Otajon To'raning erini ijaraga olib foydalangan dehqonlar ijara haqidan tashqari ming so'mdan ortiq sovg'a bergan[5].

Turli sabablar bilan yarimchilarning hosilning beshdan bir, ettidan bir, o'ndan bir qismiga egalik qilishgan. Shuning uchun ham yarimchilar ham o'z hayotidan noroziliklarini —er yuzini yarimchi oldi, osmoningga bek bo'l, xudol so'zlari orqali ifodalashgan. Yashash sharoiti og'irligidan bug'doy yanchish bilan shug'ullanuvchi dehqonlarning ayollari qo'l tegirmoni bilan bir pud g'allani un qilib yanchgani uchun etti qadoq don olishgan.

Xiva xonligining Mang'it bekligida yashovchi Qurbon pul yoki g'alla qarz so'rashga kelgan dehqonlarni dalasining muayyan qismidagi piyoz yoki sabzini yagonalab bermaguncha qabul qilmagan. Xiva xonligiga qarashli chap sohil qoraqalpoq erlarida aholisiga, shu jumladan qaraqolpoqlarga ham er solig'i etti-o'n bir so'mgacha oshirilgan. 1915yil Xiva xoni tamaki solig'ini joriy qilgan. Shuningdek, dehqonlar davlat solig'ini ortig'i bilan to'lab, podshoning urushga zaruriy xarajatlari uchun turli soliqlar ham to'lashgan.

Xiva xonligining og'ir solig'i va ichki biylardan har tomonlama azob ko'rgan xalqning turmush darajasi —Qoraqalpoqlar tarixiy she'rida aniq aks ettirilgan: «Xon saylagan xalqning amaldorlari, Soliq solib mol olishning yo'llari, Zolim xonning xalqim ko'rib zardabin, Ezilishdan esi ketken qoraqalpoq» [6]. 1914 yilda Xiva xoni urushga yuz to'n bergan bo'lsa, faqat 1915 yilning dekabr oyida o'n ming, 1916 yilning sentyabrida ikki yuz ming so'm yordam bergan [7]. G'alla etishtiruvchi boylar donni bozorga olib chiqish holatlarida unga tuproq aralashtirishgan. 1916 yilning oxirlarida

Xiva bozorida don topilmagan. 1915 yildan boshlab oziq-ovqat mahsulotlari 3,4 barobar qimmatlashgan, kiyim-kechak narxлари esa yuz, uch yuz foizga oshgan, bu boylarning turg'unlashib, xalqning yanada abgor bo'lishiga olib keldi[8]. Er o'lchash ishlarining boshlanishi bilan Xiva xonligida ham dehqonlarning er uchun kurashi kuchayib ketdi. Bu kurashga er egalari ham, eridan ayrila boshlagan dehqonlar ham qatnashdi. Er egalari erlarimizdan ayrilib qolamiz deb kurashgan bo'lsa, dehqonlar kichkina er maydonlari ham boylar qo'liga o'tib ketishidan xavfsiragan. Qipchoq, Mang'it, Xo'jayli, Shumanay bekliklarida dehqonlar erlarini o'lchatishdan bosh tortgan. 1914 yilning sentyabrida bundan xavfsiragan Xiva xoni Amudaryo bo'limi boshlig'iga er o'lchash ishlari muvaffaqiyatli bo'lishiga ishonch bildira olmadi[9].

Erlarni rejaga tushirish ishi Xozarasp, Honqa, Beshariq, Urganch, Xiva bekliklari tomonidan boshlangan. Xiva xoni islohot qilish haqida va'da bersada, dehqonlarni tinchlantirishni ko'zlab, savol-javoblarsiz o'limga mahkum etish, qamoqqa olish, temir stulga olib, qiynoqqa solish jazolarining qo'llanilishini ham joriy qilgan. Bu kabi tartiblar ham tinchlikka sabab bo'lmagan. Urganchdagi gruzin G.Kaknadzening oshxonasidagi tanobchilar va tarjimonlar orasidagi janjal jamoat orasidagi tinchlikning buzilishini yanada kuchaytirib yuborgan. Dehqonlar Xiva xoniga rus kontsessorlariga er sotishni to'xtatishni talab etadi. 1914 yilning oktyabrida bundan xavfsiragan Xiva xoni knyaz B.Andronnikovning Shovot, Polvon kanallariga temir ko'priq qurib berishi to'g'risidagi va'dasi bajarilmaganligi sababli er sotmasligini bildirgan[10].

Xiva xoni jamoatchilik tinchligi spirtli ichimlik sabab buzilyapti deb hisoblab, Amudaryo bo'limi boshlig'idan Xivaning barcha shaharlarida spirtli ichimliklarni butunlay taqiqlash haqida ko'rsatma berishni iltimos qilgan[11]. Har qanday choralar ham, xabarlar tarqatish ham dehqonlar harakatini to'xtata olmadi. Xo'jayli va Shumanay bekliklarida dehqonlarning o'zlari mustaqil dehqon otryadlariga qo'shilish hollari yuzaga keldi. O'tesh, Eskene va boshqa botirlar boshchiligidagi dehqon otryadlari turkman bosqinchilarini qo'shni erlardan siqib chiqarish, qarshilik ko'rsatganlarni tunab ketish singari harakatlariga qarshi kurashgan. «O'tesh qirq navkari bilan elni himoya qilaman deb xalq uchun dushmanidan o'ldi – deb xotirlaydi Mamit chol Allamurat o'g'li. U Qorabaylidan Qo'ng'irotgacha bo'lgan oraliqda yashayotgan aholini himoya qildi. Mart oyidan bug'doy pishadigan paytgacha Yangiqal'a qamal qilingan. Bu voqealar ilon yilida bo'lgan edi. O'teshning qirq yigitining barchasi qoraqalpoqlar edi. Ularning orasida tug'ishgan aka-ukalar Mamat, Sayim, Qorajonlar bor edi. Shundan navkar bo'lgan Embergan Jumash o'g'li bu janglarning boshidan oxirigacha ishtirok etgan. Sayim Besto'bada bo'lgan urushda vafot etdi deb eshitaman. Qorajon esa Chimboyda bo'lgan jangda vafot etgan, deb aytishadi» [12]. O'tesh botir 1916 yili turkmanlar Yangiqal'aga bostirib keladi degan gaplarni eshitadi. Yangiqal'aning oldiga ikki soqchi qo'yadi. Soqchilar turkmanlarning kirib kelganlarini bilmay qolishadi. O'teshning yigirma nafar navkari bo'lgan. Ular qurolaslahalarini olib Qangli anhorining yoniga kelgan turkmanlar bilan jangga kirgan.

O'tesh bilan Eskene botirlarga bag'ishlab qozoq baxshilari quyidagicha she'rlar yozgan: «Eskene, O'tesh mard bo'lib, Qo'rg'ab yurdi bir qish, Qozoq bilan qolpoqni» [13]. 1914 yilda Ko'hna Urganchga yaqin joydagi qoraqalpoq xalqining mollarini turkman bosmachilaridan qaytarib olib egalari berishda dehqon otryadi tarkibidagi podachi Seydali alohida jasorat ko'rsatadi. U Seydali yuzboshi laqabini olishga musharraf bo'ladi. Qoraqalpoq og'zaki ijodida birinchi jahon urushi yillaridagi turkman bosqini «Zalim yao'mit da'rtinen» tarixiy qo'shig'ida bayon etilgan: «Ko'sha-ko'shdan darmon qolmadi, Ko'rpa orqalab, belde darmon qolmadi, Qopta bo'g'doy, shanashta un qolmadi, O'lar bo'ldiq zolim yao'mud dordidan»[14]. 1914 yilda turkman bosmachilari kelib qazoyoqli urug'idan bo'lgan Otamurod qozini o'ldirib, ovulini talon-taroj qilib ketgan. Bu xabarni O'tesh boshchiligidagi dehqon otryadi eshitib, bosmachilarning izidan quvib etgan. Ovul dehqonlarining molmulklarini o'zlariga qayta tarqatib bergan[15].

1914 yil bu qarshilikdan xavfsiragan Amudaryo bo'limi boshlig'i turkman bosmachilarining bosqinchilik harakatlariga qarshi keskin chora qo'llashga majbur bo'ladi. Xiva dehqonlari kontsessorlarining erlarini borib ishlashdan bosh tortgan. Bu kabi hodisalardan keyin esa Xo'jayli bekligidagi kontsessor dehqonlarni qiziqtirish yo'llarini izlashga majbur bo'ladi.

A. Saparyants erida ishlagan dehqonlarga 42 kundalik haqini berish bilan birga yilning yakunida foydalanilgan qo'sh ho'kizni ham bergan. Bu harakati orqali dehqonlarni o'zida saqlab

qolishga uringan. 1914 yil may oyidan boshlab musulmonlar harakati Turkiya bilan aloqa o'rnatgan bo'lishi mumkin, degan shubha bilan nazorat qiluvchi agentliklarning sonini ko'paytirish bo'yicha yozishmalar kuchaydi. Amudaryo bo'limi boshlig'i mahalliy aholiga podsho Rossiyasining o'zligini sezdirishni istamay, turkman bosqinchilariga qarshi harbiy kuch ishlatish haqida xulosaga kelgan. 1914 yilning 21 dekabridayoq Amudaryo bo'limi boshlig'i o'zining podsho chinovniklaridan biriga yozgan xatida Xiva xonligidagi voqealarni tahlil qilar ekan: «Amudaryo deltasidagi hozirgi holat uzoq saqlanib turmasligi aniq. Xiva xonining u yoki bu jihatdan ustunlikdagi hukmronligi tugashiga oz vaqt qoldi, uni Rossiyada tashkil topgan umumiy sharoit almashtirishi lozim», degan xulosaga keladi [15]. Shumanay bekligi dehqonlari hosilini nobud qilayotgan Xiva xoniga tegishli ho'kizlarni nazoratga olishni talab etgan va ularni olis hududlarga haydab yuborishgan. 1915 yilda Xonariqni qazayotgan ishchilar Qo'ng'iro't hokimi Abdurayimqul otani yasovullar bilan qo'shib mazax qilgan.

Qazuvchilarning biri hokim Masharipov Xudoyberganning harakatlarini o'z harakatlari orqali to'liq ko'rsata olgani uchun —qul otal laqabini olgan. Hokim o'zini kalaka qilayotganlarga qarshi chora ko'ra olmagan. Amaldorlar ham Xiva xoniga qarshi kurashni boshlagan. XX asrning boshida qozoyoqli urug'idan bo'lgan Abdulla biyning erini Xiva xoni konfiskatsiya qildi. Shu kabi holatlar natijasida Abdullabiy va Xo'jayli hokimi Avazxo'ja boshchiligidagi xonga qarshi harakatlar kuchaydi. Amudaryo bo'limi boshlig'i Xo'jayli, Shumanay, Qo'ng'iro't beklklarini rus bo'lisliklari nazoratiga olish uchun chora ko'rishga majbur bo'ldi. 1915-1916 yillardagi xalq g'alayonlari xonlikda ijtimoiy-iqtisodiy zulmning haddan tashqari kuchayib ketishi oqibatida kelib chiqqan edi. Asfandiyorxonning soliqlarni keskin oshirishi, Rossiyaga urush xarajatlari uchun mablag'larning zo'rlik bilan to'planishi aholining turmush darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Xon va uning amaldorlarining adolatsizligi hamda zo'ravonliklari oddiy xalq ahvolini yanada og'irlashtirdi. Asfandiyorxon aholining noroziligi kuchayganligiga qaramay, o'z homiysi bo'lgan imperiya hukumatiga suyanib, jabr-zulmni kuchaytirdi. 1913 yilda Xiva xonligi aholisi dahshatli ocharchilikni ham boshlaridan kechirdi.

Qurg'oqchilik bilan bir qatorda sug'orish inshootlarining qarovsiz qolganligi va ishdan chiqqanligi ko'plab ekin erlarining ekilmasdan qolishiga olib keldi [17]. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xiva xonligida ijtimoiysiyosiy vaziyat og'ir bo'lib, mahalliy aholining huquqsizligi, tahqirlanishi haddan oshgan, xonlik mustamlakachilar uchun arzon ishchi kuchi va xomashyo bazasiga aylanib qolgan edi. XX asr boshlarida qoloqlik, jaholat, xalqning ayanchli ahvoli hamda bunday fojiali hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish haqida xonlik aholisi orasida fikr-mulohazalar paydo bo'la boshladi. Vatan taqdiri haqidagi bunday o'ylar oxir oqibatda kurashning o'ziga xos yo'llarini izlab topishni taqozo etdi.

Xonlik aholisining turli tabaqadagi kishilari qoloqlikdan qutulish hamda ozodlikka erishishda kurashning turlicha yo'llarini tanladilar. Bu kurashlar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ldi:

- 1) ma'rifatparvarlik;
- 2) islohotchilik;
- 3) qurolli qo'zg'olonlar[18].

1910 yilda otasi vafotidan keyin Xiva xonligi taxtiga Sayyid Isfandiyor Muhammad Bahodirxon ko'tarildi. U Muhammad Rahimxonning to'rtinchi o'g'li bo'lib, 37 yoshda edi. Akalari Asqar to'ra, Mehdiyora to'ra, Sayyid Abdulla to'ra, ukalari Ubaydulla to'ra va Muhammad Yusuf to'ralarga ham imtiyozli sharoitlar yaratdi. Muhammad Rahimxon o'g'li Asfandiyorxonni o'ziga valiahd qilib tayinlashining boisi ham o'g'lining o'tkir fahmi va she'rga kuchli ixlosi borligida edi. Farrux taxallusi bilan badiiy jihatdan pishiq she'rlar yoza boshlagan Asfandiyorga Muhammad Rahimxon boshqa o'g'illariga nisbatan ko'proq mehr va umid bilan qarardi. Ehtiros va nozik tuyg'ularga to'la qalbdan faqat ezgulik va fidoyilik kutgan Muhammad Rahimxon ming mashaqqatlar ichida boshqarib kelgan va ancha rivoj topgan mamlakatini o'g'liga ishonib topshirdi. Afsuski, bu ishonch o'z qadrini topmadi[19].

XX asr boshlarida aholining qashshoqlashishi, xon amaldorlari va katta er egalariining zulmi, adolatsizlikning kuchayishi natijasida ayrim hududlarda norozilik harakatlari avj oldi. 1912 yilning boshida turkmanlardan er solig'i yig'ish vaqtida vujudga kelgan norozilikni qurol bilan bostirish yuzasidan Turkiston general gubernatoridan ruxsat olindi. Natijada Asfandiyorxon Amudaryo

bo'limi boshlig'ining yordami bilan turkman ovullariga jazo otryadlari yubordi. Ulardan biri Taxta va Ilonli oralig'idagi Jo'ji ovulini, boshqa birisi esa - Kopukli ovulini vayron qildi. Jazo ekspeditsiyasi a'zolari tinch aholini qirish va hattoki ayollarga qarshi kuch ishlatdilar. Bu holat yovmud turkmanlarining qo'zg'olonlariga turtki berdi. Asfandiyorxonning haramiga beklklardan qizlar to'plash haqida farmoni xonlik aholisi o'rtasida g'alayon boshlanib ketishiga turtki bo'ldi. Xon malaylari tushgan soyabon arava qaysi qishloqqa borsa, shu erda kimning chiroyli qizi bo'lsa zo'rlik bilan xon saroyiga keltirildi [20].

Xonning bunday axloqsiz xatti-harakatlari xalqning sabr kosasini to'ldirib yubordi. 1916 yil boshlarida Isfandiyorxonning Xivadagi Nurullaboy xonlik haramida 9 ta —qonuniyl xotini, haramdan tashqari poytaxtning o'zida yana 50 ga yaqin —noqonuniyl xotinlari bor edi. Bu bilan qanoatlanmasdan xon o'z —gumashtalarini turli joylarga yuborar, ular muntazam ravishda shahar va qishloqlardagi fuqarolarning qizlaridan uning haramiga etkazib turishardi [21].

Kimda kim norozilik bildiradigan bo'lsa, xon gumashtalari uni o'ldirishardi. 1915 yil dekabr oyining oxirlarida Isfandiyorxonning Nikolay II tomonidan xonlik taxtining vorisi sifatida e'tirof etilgan yagona o'g'li Temirg'oz To'ra vafot etdi. Shu munosabat bilan xon 40 kun davomida o'g'liga aza tutib, davlat ishlari bilan shug'ullanmasligini ma'lum qildi. Bu o'ziga xos —azal ni xon ayshishratda, ichkilikbozlikda va buzuqlikda o'tkazdi. O'ziga yaqin bo'lgan vazirlar Matvafo Baqolov, Ashir Mahram va Abdullaboylarning maslahati bilan xon o'z mulozimlariga har kuni xon saroyiga bittadan qizni navbati bilan olib kelishni quyidagi tartibda taqsimlab chiqdi: o'zbeklardan 10 ta, qoraqalpoqlardan 10 ta, qozoqlardan 10 ta va turkmanlardan 10 ta qizni keltirib turishga buyruq berdi.

Ehtiyotkor vazirlarining maslahatiga rioya qilinib, turkmanlarning isyon ko'tarishini oldini olish uchun turkman qizlari o'rniga o'zbek qizlari keltiriladigan bo'ldi[22]. 1916 yil yanvarining ilk kunlarida xon saroyiga ikkita qiz olib kelingan: birining yoshi 15 da bo'lib, ismi Enajon edi. U Xo'jayli shahrida yashovchi, millati qoraqalpoq bo'lgan qassob Do'stiniyoz Yusupovning qizi edi. Boshqasi esa 14 yoshli bo'lib, ismi Ayman bo'lib, u Mang'it qishlog'ida yashovchi o'zbek millatiga mansub temirchi hunarmand Jabbor temirchi Polvonovning qizi edi[23]. Bir necha kundan so'ng har ikkala qizning jasi yashirin tarzda ota-onalariga olib borilgan. Ularning ikkalasi ham xon nag'malariga qattiq qarshilik ko'rsatgani uchun xon haramida o'ldirilgan. Ichkilikdan mast bo'lgan xon qizlarning birini o'z qo'li bilan bo'g'ib o'ldirgan bo'lsa, boshqasi xon tabibi tomonidan zaharlab o'ldirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Қарақалпақ халық қосықлары. - Нәкис: Қарақалпақстан, 1965.- Б. 323.
2. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср икинчи ярми – XX аср биринчи чораги). –Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007.-Б.122.
3. Қарақалпақ халық қосықлары. -Нәкис: Қарақалпақстан, 1965. -Б.325.
4. Тәреев А. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында қарақалпақ үлкесинде дийханлар ҳәрекеті. — Нәкис, 1991. - Б.45
5. Материалы историко-этнографического отряда Каракалпакского института экономики и культуры АН УзССР //Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими асосий кутубхонаси қўл ёзма фонди Р-121. - Б.67.
6. Тәреев А. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басында қарақалпақ үлкесинде дийханлар ҳәрекеті. — Нәкис, 1991. - Б.48
7. Қожықбаев Әдилбай. Тарийхый қосықлар (Тарийхый қосық хәм аңызлардың басқа жанрларға қатнасы ҳаққында). – Нәкис: Қарақалпақстан, 1980.- Б.7
8. О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср икинчи ярми – XX аср биринчи чораги). –Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007. - Б.125
9. Хоразм тарихи. 1-жилд. Мас'ул маҳарир ва нашрига тайёрловчи профессор М.Матниёзов. – Урганч: Хоразм, 1997. - Б.145.
10. ЎзМА. 125-И-фонд, 10 рўйхат, 609-иш, 59 варақ.
11. Полвонниёз хожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (хотиралар). – Урганч: Хоразм, 1999. - Б.68.
12. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср икинчи ярми – XX аср биринчи чораги). –Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007. - Б.128
13. Мамит чол Алламурад ўғли хотиралари // Х.М.Отегенов дала ёзувлари. 2018 йил. 23 февраль.
14. Қойхожа чол Азир ўғли хотиралари // Х.М.Отегенов дала ёзувлари. 2018 йил. 3 март.
15. Залым яўмыт дәртинен. Қорақалпоқ тарихий кўшиги //Қарақалпақ халық қосықлары. - Нәкис: Қарақалпақстан, 1965. - Б.337
16. Мамит чол Алламурад ўғли хотиралари // Х.М.Отегенов дала ёзувлари. 2018 йил. 23 февраль.

17. Тухтаметов Т.Г. Амударьинский отдел (Социально-экономическое и политическое значение для Хорезмского оазиса). - Нукус: Каракалпакстан, 1977. - Б.56
18. Полвонниёз хожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (хотиралар). – Урганч: Хоразм, 1999. - Б.69.
19. Қўшжонов О., Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар (XIX аср икинчи ярми – XX аср биринчи чораги). –Тошкент: Abu matbuot-konsalt, 2007. - Б.131
20. Мухаммад Раҳимхон Феруз. Элга шоҳу, ишққа қул. Нашрга тайёрловчи Г.Исмоилова. —Т.: Г'афур Г'улом, 1995. — Б.4
21. Сафаров Б. Хива хонлиги бўйича тарихий ма'лумотлар//ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди ипв. № 10231. – Б.40.
22. Полвонниёз хожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (хотиралар). – Урганч: Хоразм, 1999. - Б.69.

UO'K 930.1

LANGARSOY PETROGLIFLARI

X.G.Oynazarov, katta ilmiy xodim, PhD, O'zRFA Milliy arxeologiya markazi, Toshkent
M.X. Pardayev, katta o'qituvchi, PhD, Xalqaro Nordik universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Langarsoy petrogliflarni o'rganish orqali, O'zbekiston hududida ilk san'at namunalarining paydo bo'lishini va rivojlanishi to'g'risidagi ilmiy tushuncha va xulosalarni boyitish mumkin. Ushbu qoyatosh suratlari shu yerda yashagan qadimgi aholining mifologik, diniy dunyoqarashi va tasavvurlarini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Qoratog', Govasoy, Kuruksoy, Tarag'aysoy, Langarsoy, Tulakulsoy, Kalkamin Sauskanduk Gadoytopmassoy.

Аннотация. Изучая петроглифы Лангарсай, можно обогатить научные представления и выводы о возникновении и развитии первых произведений искусства на территории Узбекистана. Эти каменные росписи служат важным источником для изучения мифологических и религиозных мировоззрений и представлений древних жителей, живших здесь.

Ключевые слова: Каратаг, Говасай, Куруксай, Тарагайсай, Лангарсай, Тулакулсай, Калкамин Саускандук, Гадойтопмассай,

Abstract. By studying the Langarsoy petroglyphs, one can enrich scientific concepts and conclusions about the emergence and development of the first works of art in the territory of Uzbekistan. These rock paintings serve as an important source for studying the mythological and religious worldviews and ideas of the ancient inhabitants who lived here.

Keywords: Karatau, Govasoy, Kuruksoy, Tarag'aysoy, Langarsoy, Tulakulsoy, Kalkamin Sauskanduk Gadoytopmassoy.

2024-2025 yillarda Qashqadaryo viloyati Chiroqchi tumani tog'li Langar qishlog'ida arxeologik tadqiqotlar olib borildi. Olib borilgan arxeologik tadqiqotlar vaqtida bir qator qoyatosh suratlari aniqlandi va ibtidoiy san'at tarixini o'rganish bo'yicha muhim yangilik qilindi. Siypantosh yodgorligidan taxminan 7-8 km g'arb tomonda qo'shni Langar qishlog'ida joylashgan. Tadqiqotlarimiz natijasida, Langar qishlog'i atrofidagi soylardan bir qator qoyatosh rasmlar aniqlandi. Ushbu qoyatosh rasmlar Langarsoyning shimoliy-sharq tomonida joylashgan.

Qoyatosh suratlari topilgan Langarsoy Qoratog' tog' tizmasidan boshlanib, shimoldan-janubga qarab oqib, kengayib boradi. Qish va bahor oylari yog'ingarchilik tufayli bu soyda sel va suv toshqinlari bo'lib turadi. Soy suvlar Kalkamin suv oboriga quyiladi. Umuman olganda, bu yerdagi barcha soylardagi suvlar Govasoy, Kuruksoy, Tarag'aysoy, Langarsoy, Tulakulsoy va boshqa soylar Kalkamin suv oboriga quyiladi.

1-jadval

t/r	Shartli nomlanishi	Kenglik	Uzunlik	Dengiz sathi (m)
Langarsoy petrogliflari				
1	LP1	39.21.677	066 39.017	947
2	LP2	39.21.677	066 39.017	947
3	LP3	39.21.654	066 39.009	963
4	LP4	39. 21.683	066 39.002	935
5	LP5	39. 21.683	066 39.002	935

6	LP6	39 21.847	066 38.702	1042
7	LP7	39 21.847	066 38.702	1042
8	LP8	39 21.847	066 38.702	1042
9	LP9	39 01.585	066 39.060	927
10	LP10	39 01.585	066 39.060	927
11	LP11	39 01.585	066 39.060	927
12	LP12	39 21.665	066 38.974	967
13	LP13	39 21.847	066 38.702	970
14	LP14	39 21.805	066 38.902	985
15	LP15	39 21.805	066 38.902	985
16	LP16	39 21.805	066 38.902	9851
17	LP17	39 21.838	066 38.849	1013
18	LP18	39 21.838	066 38.849	1013
19	LP19	39 22.070	066 98.942	1069
20	LP20	39 22.070	066 98.942	1069
21	LP21	39 22.070	066 98.942	1069
22	LP22	39 22.070	066 98.942	1069
23	LP23	39 21.838	066 38.849	1013
24	LP24	39 22.070	066 98.942	1069

Aniqlangan rasmlar Lanagarsoyining o'rta va yuqori oqimi hududlarida joylashgan. Langarsoyidan jami 24 ta toshlarda 200 dan ortiq obraz tasvirlangan suratlar topildi. Ularning koordinatalari, suv sathidan balandligi va egallagan yuzasi belgilab olindi. Lanagarsoydan topilgan qoyatosh rasmlarini jadvaliga shartli ravishda (*Langarsoy petrogliflari* – davomida – **LP**) deb ataldi (1-jadval).

Rasmlar ishlangan toshlar soyning o'ng tarafida dengiz sathidan 900-1100 m balandlikda tartibsiz holda joylashgan bo'lib, atrofdagi soy toshlari kabi granit, ohaktosh va mayda zarrali qumtoshlardan tashkil topgan. Toshlarning tekis sirtlariga tasvirlar qadimgi rassomlar tomonidan asosan tosh va metall asboblardan urib–cho'kichlash, o'yish, ishqalash va kesish texnikalari asosida ishlangan. Rasmlar bir paytlar soy va uning atrofi o'simlik va hayvonot dunyosiga ancha boy bo'lganligini va ajdodlarimiz undan unumli foydalanganligini ko'rsatib turibdi.

1-rasm. Ov sahnasi

Rasmlarning ishlanish texnikasi ustida olib borgan tekshirishlarimiz shuni ko'rsatdiki, tosh sirtidagi izlarning aksariyatini uchburchak, nuqtasimon va tuxumsimon izlar tashkil qiladi. Chunki, har qanday o'tkirlangan asbob bir yoki ikki marta toshga urilishi bilan uchi bir oz to'mtoqlashadi, natijada bu asbobning tosh sirtidagi ko'ndalang kesmasi yarim doira shaklidagi iz qoldiradi[1] Rasm ishlash vaqtida tosh sirtida qoldirilgan izlarning shakli, chuqurligi va katta–kichikligi suratlarni ishlash uchun tayyorlangan asboblardan, uning o'tkirligi, shakli, tosh sirtiga qanday kuch bilan qay tarzda urilishi va nihoyat, rasm ishlanayotgan toshning yumshoq–qattiqligiga ham ko'p jihatdan bog'liqdir. Ba'zi qadimgi va keyingi davrga mansub bo'lgan suratlarning sirti dag'al, sayoz, katta–katta shakldagi izlardan iboratdir. Bunday rasmlar, ehtimol, toshdan yasalgan yoki tosh parchasi yordami bilan ishlangan bo'lishi ham mumkin. Langarsoy petrogliflarida orasida tog' echkilarining rasmlari ko'p uchraydi. Tog' echkilarining tasvirlari kishi diqqatini o'ziga tortadi. Sababi, bu rasmlarda

hayvon tanasi a'zolarining holatlari jonli, tabiiy holatda, mohirona tasvirlangan. Shu bilan birga rasmlarda ov sahnasi, odam, it, tog' echkisi, ilon, ot hamda turli xil geometrik belgilar va tushunarsiz tasvirlar aks etgan. (1,2–rasmlar). Langarsoy petrogliflari chizilish uslubi, ishlanish texnikasi jihatdan Sarmishsoy [2], Ilonlisoy [8], Qoraqiyasoy[5], Quduqchasoy [7], Noqisoy [6], Gadoytopmassoy [3], Kayritsoy [4], Tamg'ali [9] va deyarli Markaziy Osiyo tog'laridan topilgan deyarli barcha qoyatosh yodgorliklariga xosdir.

2-rasm. Tog' echkilari

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, Langarsoy tosh rasmlarning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, u O'zbekiston hududida ilk san'at namunalarining paydo bo'lishini va rivojlanishini ilmiy asoslaydi. Qadimgi aholining mifologik va diniy dunyoqarashi, tasavvuri bo'yicha ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi. Langarsoy qoyatosh suratlari davri so'nggi bronza, ilk temir davri bilan xarakterlanadi. Hozirgi kunda Langarsoy petrogliflari ustidagi ilmiy tadqiqot ishlarimiz davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXAT:

1. Гиря Е.Ю., Дэвлет Е.Г. Об исследовании техники выполнения изображений // Проблемы истории, филологии, культуры, №1(35). Магнитогорск, 2012. 173-174б.
2. Кабиров А. Сармишсойнинг қоятошларидаги расмлар. Тошкент, 1976. 33б.
3. Ойназаров Х.Ф. Гадойтопмассой петроглифлари // “Ўтмишга назар” журнали.15-сон,2019 йил. 98-105 б.
4. Ойназаров Х. Ф. Кайритсой янги тош расмлари"O'zbekistondailm-fanvata'lim" 3-son konferensiyasi 2-qisim Qo'qon shahri 2020 y.143 б.
5. Хужаназаров М. Наскальные изображения Ходжакента и Каракияся. Самарканд, 1995. 13-14б
6. Холматов А.Н. Ноқисой янги қоятош расмлари // Ўзбекистон археологияси, №1. Самарқанд, 2010. 166-169 бб.
7. Холматов А.Н., Хўжаназаров М. Кудукчасой қоятош расмлари // Ўзбекистон археологияси, № 2(9). Самарқанд, 2014.103-104б
8. Шацкий Г.Б. Рисунки на камне. Ташкент,1973. 69б.
9. Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы Алматы, 2011 с.193-195 рис. 155,157.

UO'K 908

SOVET TARIXSHUNOSLIGIDA MUHAMMAD SHAYBONIYXONNING SHAXSIYATI VA MOVAROUNNAHRGA YURISHI

A.Panjiyev, o'qituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi
Q.Nurmanov, talaba, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Maqola Sovet Ittifoqi davrida Muhammad Shayboniyxon (1451–1510) va uning 1499–1507 yillardagi Movarounnahr yurishlariga bo'lgan munosabatlarni tahlil qiladi. Sovet manbalarida u “varvar” bosqinchi sifatida tasvirlangan va yurishlari feodal ekspluatatsiya sifatida baholangan. Asl manbalar asosida uning harbiy, madaniy va diniy shaxsiyati ko'rib chiqiladi, sovet ideologiyasining tarixiy talqinlarga ta'siri aniqlanadi.

Kalit so'zlar: Shayboniyxon, Movarounnahr yurishi, Sovet tarixshunosligi, Marksizm-leninizm, Etnogenez, Temuriylar sulolasi, Ko'chmanchi bosqinchilik, Feodal ekspluatatsiya, O'rta Osiyo tarixi, Ideologik talqin.

Аннотация. В статье анализируется отношение Советского Союза к Мухаммаду Шейбани-хану (1451–1510) и его походам в Мавераннахр в 1499–1507 годах. Советские источники характеризуют его как «варвара-завоевателя», а его походы рассматриваются как проявление феодальной эксплуатации. На основе первоисточников рассматривается его военная, культурная и религиозная личность, а также выявляется влияние советской идеологии на исторические интерпретации.

Ключевые слова: Шейбани-хан, поход в Трансоксианию, советская историография, марксизм-ленинизм, этногенез, династия Тимуридов, нашествие кочевников, феодальная эксплуатация, история Центральной Азии, идеологическая интерпретация.

Abstract. The article analyzes the attitude of the Soviet Union to Muhammad Shaybani Khan (1451–1510) and his campaigns in Transoxiana in 1499–1507. Soviet sources describe him as a "barbarian" invader and his campaigns are considered feudal exploitation. Based on primary sources, his military, cultural, and religious personality is examined, and the influence of Soviet ideology on historical interpretations is identified.

Keywords: Shaybani Khan, Transoxiana Campaign, Soviet historiography, Marxism-Leninism, Ethnogenesis, Timurid Dynasty, Nomadic invasion, Feudal exploitation, History of Central Asia, Ideological interpretation.

Kirish. Sovet Ittifoqi davrida (1920–1991 yillar) O'rta Osiyo tarixi, xususan Movarounnahr hududidagi voqealar marksistik-leninistik ideologiya asosida talqin qilingan. Bu davrda tarixiy shaxslar va hodisalar sinfiy kurash, iqtisodiy determinizm va proletar internatsionalizm nuqtai nazaridan baholangan. Muhammad Shayboniyxon (1451–1510), Shayboniylar sulolasining asoschisi va Movarounnahrni bosib olgan o'zbek xoni, sovet tarixshunosligida murakkab va ko'pincha salbiy tasvirlangan. Uning Movarounnahrda yurishi (1499–1507 yillar) ko'chmanchi o'zbek qabilalarining oxirgi yirik ko'chishi sifatida qaralgan, ammo bu voqea Temuriylarning madaniy va iqtisodiy merosini "barbar" bosqinchilar tomonidan buzilishi sifatida ko'rsatilgan. Sovet olimlari Shayboniyxonni ko'chmanchi aristokratiyaning namoyandasi deb hisoblaganlar, uning yurishi esa feodal ekspluatatsiyaning namunasi sifatida baholangan. Ushbu maqola sovet davridagi Shayboniyxon shaxsiyati va yurishiga munosabatlarni ilmiy-tarixiy nuqtai nazardan tahlil qiladi, asosiy manbalarga, sovet darsliklariga va zamonaviy tadqiqotlarga tayangan holda. Sovet tarixshunosligi bu mavzuni marksizm asosida yoritgan, ko'chmanchi bosqinlarni "feodal bosqinchilik" sifatida ta'kidlab, Temuriylar madaniyatini "progressiv" deb ko'rsatgan.[2]

Shayboniyxonning tarixiy shaxsi. Muhammad Shayboniyxon (1451–1510), Shayboniylar sulolasining asoschisi va o'zbek xonligining birinchi hukmdori, O'rta Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi. U Jo'jixonning avlodlaridan bo'lib, Abulxayrxonning nabirasi sifatida Dashti Qipchoqda ko'chmanchi hayot kechirgan va keyinchalik Movarounnahrni bosib olish orqali yangi davlat qurgan. Shayboniyxon nafaqat harbiy rahbar, balki shoir va diniy arbob ham bo'lgan, she'rlar va axloqiy risolalar yozgan. Uning haqiqiy ismi Abulfath Muhammad Shayboniyxon bo'lib, Shayboniy she'riy taxallusi, boshqa taxalluslari Shohbaxt (shoh baxti) va Shaxbaxtdir. Otasi Shohbudog' sultonning erta vafotidan so'ng, bobosi Abulxayrxon qaramog'ida qolgan va ukasi Sulton Muhammad bilan Boyshayx otalig'ida voyaga yetgan.[3] Shayboniyxonning nasabnomasi quyidagicha: Chingizxon o'g'li Jo'chixon – Shaybon – Baniyol Bahodur – Yis Buka – Jochi Bukaxon – Shohibekxon – Abdulo'g'lon – Mingtemurxon – Fuladxon – Ibrohimo'g'lon – Davlatshayxo'g'lon – Abulxayrxon – Shohbudog'xon – Muhammad Shayboniyxon. „Tavorixi Guzidayi Nusratnoma“da aytilishicha, Mingtemur bobosining xotini Ismoil Somoniy avlodidan bo'lgan Jandibekning qizi ekanligi qayd etilgan.[4]

Shayboniyxonning shaxsi nafaqat harbiy, balki madaniy va diniy jihatdan boy: u „Bahrul-hudo“ (1508-yil, chag'atoy tilida yozilgan falsafiy-diniy asar, Londonda saqlanadi) va „Risola-yi Ma'orifi Shayboniy“ (1507-yil, o'g'li Muhammad Temurga bag'ishlangan axloqiy risola, Istanbulda saqlanadi) kabi asarlar yozgan. Bu asarlarda u shari'at tarafdori va Yassaviya, Naqshbandiya tariqatlarini qo'llab-quvvatlovchi sifatida tasvirlangan. „Muzakkiri ahbob“ (Hasanxoja Nisoriy) va „Shayboniynoma“ (Muhammad Solih va Kamoliddin Binoiy asarlari)da uning she'riyati va diniy

faoliyati batafsil bayon etilgan. Shayboniyxonning ta'limi Buxoro madrasalarida olingan, u fors va turkiy tillarni yaxshi bilgan va diniy arbob Sayyid Shamsiddin Abdulloh al-Arabiy al-Yamaniyni homiylik qilgan, bu haqda „Mehmonnomayi Buxoro“ (Fazlalloh ibn Ruzbihon Isfahoniy)da yozilgan.

Uning oilasi: turmush o'rtog'lari Xonzoda begim (Boburning singlisi), Mehr Nigor xonim, Oyisha Sulton xonim (Mug'ul xonim nomi bilan mashhur), bolalari Muhammad Temur sulton, Xurramshoh sulton, Suyunch Muhammad sulton va Shohrubonu. Shayboniyxon 1510-yilda Marv yaqinidagi Mahmudobod jangida Safaviylar shohi Ismoil I bilan jangda halok bo'lgan, tanasi Samarqanddagi Baland supaga dafn etilgan.

Sovet tarixshunosligida Shayboniyxon shaxsining tasviri.

Sovet davri tarixshunosligi (1917–1991) doirasida Shayboniyxon (Muhammad Shayboniy) shaxsi va faoliyatiga berilgan baho asosan marksistik-lenincha ideologiya asosida shakllangan bo'lib, bu yondashuvda tarixiy shaxslarning roli sinfiy kurash mezonlari orqali talqin etilgan. Ushbu davrda Shayboniyxonning siyosiy faoliyati, harbiy yurishlari va davlat barpo etishdagi roli ko'proq feodal reaksiyon kuchlar manfaatini ifodalovchi jarayon sifatida baholangan. Shu bilan birga sovet davridagi tarix kitoblarida jamiyatni og'ir ahvolda ekanligi, bu Shayboniyxonga qo'l kelganini aytiladi. "Feodalizmga xos tartibsizlik tufayli va hokimlik da'vosi qilgan ko'plab raqiblar o'rtasida mudom urush bo'lib turganidan, Temuriylar davlatining siyosiy qudrati zaiflashib, mamlakatning Shayboniyxon qo'shinlari tomonidan zabt etilishiga sabab bo'ldi. Zamindor feodallar bilan juda og'ir kun kechirgan dehqonlar o'rtasidagi ichki ziddiyatlarning keskinlashgani ham davlatning zaiflashuviga yordam berdi".[4]

Sovet tarixchilari uchun o'rta asr hukmdorlari, xususan, Shayboniyxon, sinfiy tuzumni ifodalovchi vakillar sifatida ko'rilgan. Ularning nuqtai nazarida Shayboniylar sulolasining Movarounnahrni bosib olishi xalq ommasining manfaatlariga zid bo'lgan, ya'ni "feodal bosqin" sifatida baholangan.

Masalan, sovet tarixchisi V.V. Bartoldning izdoshlari va keyinchalik shakllangan sovet tarix maktabi vakillari (A.Yu. Yakubovskiy, S.P. Tolstov, B.A. Ahmedov) Shayboniyxon faoliyatini "Temuriylar davridagi madaniy yuksalishdan so'ng yuzaga kelgan regressiv davr" deb ta'riflaganlar. Ular Shayboniylar hukmronligi natijasida Temuriylar davridagi markazlashgan davlat va madaniy taraqqiyot tizimi yemirilganini ta'kidlashgan.

1930–1950-yillarda yozilgan sovet tarixiy adabiyotlarida Shayboniyxon obrazi "feodal bosqinchi", "reaktsion kuchlar vakili" sifatida talqin etilgan. Bu baho, avvalo, sovet mafkurasining xalq ommasini ezuvchi sinflarga nisbatan dushmanona pozitsiyasi bilan bog'liq edi.

Masalan, o'sha davrda nashr qilingan "O'zbekiston tarixi" (1950-yillar nashri) darsliklarida Shayboniyxon haqida quyidagicha fikrlar uchraydi: "Shayboniylar Movarounnahrni bosib olib, xalq ommasiga og'ir soliq va zulm yukladilar. Ularning yurishlari xalqning iqtisodiy va madaniy hayotiga katta zarar yetkazdi." [5] Bu kabi talqinlar Shayboniyxonning tarixiy faoliyatini sinfiy antagonizm prizmasidan ko'rishga olib kelgan, natijada uning siyosiy strategiyasi, harbiy salohiyati yoki davlatni qayta birlashtirishdagi ijobiy jihatlari ko'lankada qolgan. Sovet tarixshunosligi Shayboniyxon davrini tahlil etishda madaniy, ma'naviy yoki davlatshunoslik jihatlari emas, balki iqtisodiy va sinfiy jarayonlarni ustuvor sanagan. Bu, xususan, A.Yu. Yakubovskiyning asarida yaqqol ko'rinadi. Unda Shayboniyxon "feodal yer egalari sinfining vakili" sifatida baholanib, uning yurishlari "xalq xo'jaligini izdan chiqargan urushlar" deb ta'riflanadi. [6] Shuningdek, S.P. Tolstovning Xorazmshunoslik tadqiqotlarida ham Shayboniylar davri "feodal parchalanishning yangi bosqichi" sifatida talqin etilgan. Ularning tahlillarida Shayboniyxonning siyosiy markazlashuvga urinishlari emas, balki iqtisodiy ijtimoiy ziddiyatlar asosiy mavzu bo'lgan. Sovet mafkurasiga va tarixiy shaxslarni "xalq dushmani" sifatida talqin etishda qo'llangan [7].

Sovet tarixshunosligi uchun Shayboniyxon singari mustaqil siyosat yuritgan, o'z davlatchilik konsepsiyasiga ega shaxslar "reaktsion", "bosqinchilik ruhi bilan yo'g'rilgan" tarzda tasvirlangan. Bu yondashuv Sovet Ittifoqining "xalqaro proletar birdamligi" mafkurasiga zid bo'lgan har qanday milliy davlatchilik g'oyasini salbiy ko'rsatishga xizmat qilgan. Natijada Shayboniyxonning Eron, Afg'oniston va Xuroson yurishlari "feodal bosqin" sifatida, uning diniy birlikni tiklash g'oyalari esa "teokratik reaksiyon mafkura" sifatida baholangan.

XX asrning oxirlariga kelib, sovet tarixshunosligida nisbatan yumshoq, tahliliyroq yondashuv paydo bo'ldi. B.A.Ahmedov va R.G.Muminova kabi olimlar Shayboniyxon shaxsini biryoqlama emas, balki davr real siyosiy sharoitidan kelib chiqib tahlil qilishga harakat qildilar. Masalan, B.Ahmedov o'zining “Политическая история Средней Азии XV–XVI вв.” (Toshkent, 1965) asarida Shayboniyxonning davlatni birlashtirishdagi roli, uning markazlashgan hokimiyatga intilishi ijobiy omil sifatida qayd etiladi, biroq marksistik “sinfiy tahlil” doirasidan butunlay chiqilmaydi.[8]

Sovet tarixshunosligida Shayboniyxon shaxsining talqini — bu faqat tarixiy voqealar izohi emas, balki XX asr mafkuraviy paradigmasining tarixga tatbiqi bo'lgan hodisadir. 1917–1991-yillar oralig'idagi tarixiy asarlar, darsliklar va monografiyalarda Shayboniyxonning faoliyati doimo marksistik-lenincha sinfiy yondashuv mezonlari asosida baholangan. Bu esa tarixiy shaxsni o'z davrining real ijtimoiy-siyosiy kontekstidan ajratib, uni g'oyaviy kurash maydoniga aylantirgan. Sovet tarixshunosligi jamiyat taraqqiyotini sinfiy kurash qonuniyatlariga bo'ysundirgan holda, o'rta asrlar tarixini “feodal tuzum” davri sifatida talqin etgan. Bu nazariya doirasida har qanday siyosiy hokimiyat, ayniqsa monarxik yoki sultonlik shaklidagi boshqaruv, “ekspluatator sinf” hokimiyati sifatida talqin qilinardi. Shu bois Shayboniyxonning siyosiy faoliyati — Movarounnahrni birlashtirish, markazlashgan davlat yaratish, iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash kabi tarixiy jihatdan ijobiy bo'lishi mumkin bo'lgan jarayonlar ham “feodal manfaatlarni himoya qiluvchi” yoki “reaktsion” sifatida baholangan.

Bugungi kunda esa, mustaqil O'zbekiston tarixshunosligida Shayboniyxon faoliyati davlatchilikni tiklash, siyosiy birlikni ta'minlash va turkiy xalqlarning o'zlikni anglash jarayonidagi muhim tarixiy bosqich sifatida qayta baholanmoqda. Shu tariqa, sovet davrida siyosiy sabablarga ko'ra salbiy talqin qilingan Shayboniyxon endilikda o'z tarixiy o'rniga markazlashgan davlat asoschisi va turkiy siyosiy an'analari davomchisi maqomiga qaytmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Shayboniyxon shaxsi va yurishlari O'rta Osiyo tarixida muhim o'rin tutadi: u Movarounnahrni birlashtirib, yangi davlat barpo qilgan, siyosiy markazlashuvga intilgan, shuningdek diniy va madaniy faoliyat yuritgan. Sovet tarixshunosligida esa u marksistik nuqtai nazardan salbiy talqin qilingan — “ko'chmanchi feodal bosqinchi” va “teokratik reaksiya mafkura” sifatida, yurishlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ziddiyatlar bilan bog'liqligi asosiy mavzu sifatida ko'rsatilgan.

Shayboniyxon O'rta Osiyo tarixida nafaqat harbiy arbob, balki siyosiy markazlashuvga intilgan davlat quruvchisi sifatida ham muhim o'rin tutadi. U Movarounnahr, Buxoro, Samarqand va xorazmni birlashtirib, yangi Shayboniylar davlatini barpo qilgan, appanaj tizimini joriy etgan va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga hissa qo'shgan. Shu bilan birga, Shayboniyxon diniy meros yaratishda ham faol bo'lgan, she'r va axloqiy risolalar yozgan, Yasaviya va Naqshbandiya tariqatlarini qo'llab-quvvatlagan.

Postsovet tadqiqotlarida esa Shayboniyxonning merosi qayta baholanmoqda: u nafaqat harbiy va siyosiy arbob, balki madaniy va diniy faoliyat yuritgan davlat arbobi sifatida tan olinmoqda. Shu bois, Shayboniyxon faoliyatini haqqoniy baholash uchun asl manbalar, arxivlar va qadimiy yozma asarlarni o'rganish, shuningdek, sovet davri talqinlarining ideologik ta'sirini hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M Yangi O'zbekiston strategiyasi - T.: O'zbekiston, 2021 54 bet
2. O'zbekiston SSR tarixi 1-tom bosh muharrir I.M.Mo'minov - T.:1970 522-523 betlar
3. Zamonov A. Buxoro xonligi tarixi - T.:Bayoz, 2021 23-25 betlar
4. Tarixi Guzida Nusratnoma — Tahrir va tarjima: A. M. Mirzoev. — Toshkent: Fan nashriyoti, 1969. — B. 27.
5. O'zbekiston SSR tarixi darsligi, T.: 1955 112 bet
6. А.Ю.Якубовский Средняя Азия под властью Шейбанидов - Ленинград, Наук, 1958. -С.17.
7. Толстов, С. П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. — Москва: Издательство АН СССР, 1948. — С. 312–314.
8. Ахмедов, Б. Политическая история Средней Азии XV–XVI вв.-Тошкент: Издательство-Т.:1965. -С. 122.

JANUBIY-G'ARBIY FARG'ONADA TOG'-KONCHILIKNING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

M.X. Pardayev, katta ilmiy xodim, PhD, O'zR FA Milliy arxeologiya markazi, Toshkent

X.G. Oynazarov, katta ilmiy xodim, PhD, O'zR FA Milliy arxeologiya markazi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysida qadimdan shakllangan konchilik va metallurgiya faoliyatining tarixiy bosqichlari tahlil qilingan. Maqola Farg'ona vodiysining geologik boyligi va tarixiy iqtisodiy hayotdagi o'rni haqida kompleks ilmiy tasavvurlar beradi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, konchilik, metallurgiya, tarix, foydali qazilmalar, iqtisodiyot, Markaziy Osiyo.

Аннотация. В данной статье проанализированы исторические этапы формирования горнодобывающей и металлургической деятельности в Ферганской долине с древнейших времён. Работа даёт комплексное научное представление о геологическом богатстве Ферганской долины и её роли в исторической экономической жизни региона.

Ключевые слова: Ферганская долина, горное дело, металлургия, история, полезные ископаемые, экономика, Центральная Азия.

Abstract. This article analyzes the historical stages of the development of mining and metallurgical activities in the Fergana Valley since ancient times. The study provides a comprehensive scientific understanding of the geological wealth of the Fergana Valley and its role in the historical economic life of the region.

Keywords: Fergana Valley, mining, metallurgy, history, mineral resources, economy, Central Asia.

Farg'ona vodiysi hududidagi ilk konchilik faoliyatiga oid batafsil ma'lumotlar klassik Yunon va Rim tarixchilari asarlarida uchramaydi. Bu holat ehtimol, Geografik masofa, madaniy uzoqlik va o'zaro savdo aloqalarining cheklanganligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Biroq, Sharqiy Turkiston va Markaziy Osiyoning sharqiy hududlariga oid Xitoy manbalari, ayniqsa Xan sulolasi (er. avv. 206 – milodiy 25) davrida tuzilgan tarixiy solnomalarda, bu mintaqadagi konchilik va metallurgiya ishlari haqida qaydlar mavjud [1].

Solnomalarda ta'kidlanishicha, Xitoydan Farg'onaga (Davanga) olib kelinadigan oltin va kumush bu hududda tanga yoki pul sifatida emas, balki buyum sifatida – ziynat yoki qadrli ashyo sifatida ishlatilgan. Bundan tashqari, farg'onaliklar temirga ishlov berish texnologiyasi, xususan cho'yan olish usulini bilishmaganligi, farg'onaliklar bu texnologiyani Chjan Syanning (er. avv. 140–127) elchiligi davrida uning hizmatchilaridan o'rganganliklari qayd etilgan.

Arablar tomonidan VIII asrda amalga oshirilgan istilo va unga qarshi yuz bergan qo'zg'olonlar tufayli, O'rta Osiyo mintaqalarida ma'lum vaqt davomida iqtisodiy va ijtimoiy inqiroz kuzatilgan. Biroq, Abbosiylar xalifaligining markaziy boshqaruv tizimida mahalliy hukmdorlar va zamindorlarga muayyan imtiyozlar berilishi tufayli, IX–X asrlarga kelib mintaqadagi iqtisodiy hayot asta-sekin tiklanib, qishloq xo'jaligi, irrigatsiya, hunarmandchilik va tog'-konchilik sohalarida barqaror rivojlanish boshlangan. X asr manbalarida Farg'onaning foydali qazilmalarga boyligi, metallurgiyada Arab xalifaligidagi muhim markaz bo'lganligi ta'kidlanadi [1]. Shundan kelib chiqib, vodiydagi tog'-kon sanoati ancha ertaroq shakllangan deyishimiz mumkin.

Bu jarayonda, ayniqsa, Farg'ona vodiysining boy geologik tuzilishi va mineral resurslar salohiyati hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. X asrdagi manbalarda Farg'ona xalifalik tarkibidagi eng yirik foydali qazilma zaxiralariga ega hududlardan biri sifatida qayd etiladi. Jumladan, arab geograf va tarixchilari – Istaxriy, Ibn Havqal, Maqdisiy va boshqalar asarlarida Farg'onada qazib olingan foydali qazilmalarning nomlari: oltin, kumush, qo'rg'oshin, mis, temir, simob, toshko'mir, neft, qir, smola, osh tuzi, nashotir, asbest, feruza, bezoar va tibbiy dori-darmonlar sifatida ishlatiladigan moddalar sanab o'tiladi.

Bu ro'yxat nafaqat mineral xomashyo turlarining ko'pligi, balki ularning tibbiy, sanoat va madaniy ahamiyati yuqoriligini ham ko'rsatadi. Biroq, ushbu qazilmalarning katta qismi xom holatda

qazib olingan va keyinchalik boshqa mintaqalarga sotilgan. Shu jihatdan, ba'zi tadqiqotchilarning Farg'onani metallurgik ishlab chiqarish markazi sifatida emas, balki xomashyo bazasi sifatida baholaydilar. Makdisiy o'z asarida: "U yerda (Movarounnahrda) ham neft, ham feruza bor, lekin mamlakat ularga boy emas", deya ta'kidlaydi. Bu fikrlar, Farg'onadagi konchilik rivojining keng qamrovli va strategik ahamiyatga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Farg'ona vodiysida foydali qazilmalarning eng yirik zaxiralariga ega hududlardan biri janubiy-g'arbiy qism hisoblangan. Bu yerdagi tog' jinslari juda rang-barang va geologik jihatdan yosh qatlamlardan tashkil topgan bo'lib, qizil, jigarrang, sariq, yashil, qora va oq tosh qatlamlari – dengiz chig'anoqlaridan hosil bo'lgan qatlamlar) bilan ajralib turadi.

Farg'onada oltin va kumush asosan uchta hududda qazib olingan: Kosonsoy daryosi sohillari, tarixiy Nekad tog'li hududi (Quvadan taxminan 50 km janubi-sharqda), yuqori Nesya vodiysi, ya'ni So'x daryosining yuqori tog'li qismida.

Muallifi noma'lum Hudud ul-Olam asarida Isfara yaqinidagi konlarda yirik temir rudalari qazib olinishi aytiladi [2]. Hozirgacha mavjud ushbu kon Koni-gut g'orida joylashgan. Geologik xatarli va yetib borish qiyin bo'lgani tufayli bu kon halq orasida "Ofat koni" deb atalgan. IX–X asrlarga taalluqli tangalar, chiroqlar va sopol parchalari ushbu kunda faol konchilik ishlari olib borilganidan dalolat beradi.

Bundan tashqari Xaydarkonda (Yirik kon) katta miqdorda kinovar konlari mavjud bo'lib, ushbu mineraldan simob ajratib olingan. Minerologiya fanlari doktori V. T. Surgay tomonidan Xaydarkondagi qadimgi pech qoldiqlari, toshqollar va boshqa arxeologik topilamalar asosida X–XI asrlar simob rudalarini qayta ishlash texnologik sxemasini tiklashga muvaffaq bo'lgan [3; 4].

Simob qadimdan metallurgiyada qo'llanilib, oltin va kumush kabi qimmatbaho metallarni ajratib olishda foydalanilgan. Bu jarayonni Abu Rayhon Beruniy o'zining "Mineralogiya" asarida batafsil keltirib o'tadi [5]. Asarda yozilishicha, oltin boshqa rudalar bilan qotishma holatda keladi. Ushbu qotishmalar tegirmon toshlarida maydalanib, yuviladi. Shundan so'ng oltin zarralari simob yordamida yig'iladi, bunda boshqa metall parchalari simob yuzasida qolsa, oltin aksincha cho'kma hosil qiladi. So'ng aralashma solingan idish olovda qizdirilishi sabab undagi simob bug'lanadi va alambik (al-anbik) orqali boshqa bir idishga borib avvalgi holatiga qaytadi. Birinchi idishda esa faqat oltin qoladi. Simob bug'larining to'liq chiqib ketishi uchun olovda qizdirish jarayoni yana bir necha bora amalga oshiriladi.

Yuqori So'x ilk o'rta asrlar so'nggida va rivojlangan o'rta asrlar davrida tog'-konchilikning markazi sanalganligi, o'rta asr manbalarida ta'kidlangan [2]. Somoniylar hamda Qoraxoniylar sulolalar davrida mintaqaning bu boradagi nufuzi oshib, O'rta Sharqni simob va surma bilan ta'minlovchi asosiy markazga aylanadi [1]. Tog'-konchilik sohasining rivojlanishi o'rta asrlar davomida siyosiy beqarorlik, iqtisodiy o'zgarishlar va davlatlararo munosabatlarga bevosita bog'liq tarzda shakllangan. Qoraxoniylar davrida (X–XII asrlar) Markaziy Osiyoda, xususan, Farg'ona vodiysi hududida konchilik sohasi yuksak taraqqiy etgan bo'lib, bu davrda oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin, temir va boshqa foydali qazilmalarni qazib olish hamda dastlabki qayta ishlash keng ko'lamda amalga oshirilgan.

Biroq XIII asr boshlarida Mo'g'ullar istilosi boshlanganidan so'ng, butun Markaziy Osiyo bo'ylab iqtisodiy hayot izdan chiqdi, konchilik tarmog'i ham bundan mustasno bo'lmadi. Mo'g'ullar davrida tog'-konchilik sohasida chuqur tanazzul yuz bergan.

Shundan so'ng, Temuriylar davrida (XIV–XV asrlar), ayniqsa Amir Temur va uning avlodlari hukmronligi davomida, davlat markazlashgan boshqaruvga o'tgani, iqtisodiy islohotlar amalga oshirilgani va hunarmandchilik bilan bir qatorda sanoat tarmoqlariga ham e'tibor qaratilgani sababli, konchilik salohiyatini tiklashga urinishlar boshlangan. Shu bilan birga, Temuriylar davrida konchilik Qoraxoniylar davridagi darajadagi nufuzga ega bo'lmagan.

Xulosa. Farg'ona vodiysi qadimdan Markaziy Osiyoda konchilik va metallurgiya muhim markazlaridan biri bo'lgan. Xitoy va arab manbalaridagi yozuvlar, arxeologik topilmalar hamda mineralogik tadqiqotlar bu hududda IX–X asrlarga kelib tog'-kon ishlab chiqarish keng miqyosda yo'lga qo'yilganini ko'rsatadi. Farg'onaning geologik tuzilishi, foydali qazilmalarning xilma-xilligi va ularning tibbiy, iqtisodiy, madaniy ahamiyati mintaqani strategik resurs manbaiga aylantirgan.

Somoniylar va Qoraxoniylar davrida bu soha yuksak taraqqiyot bosqichiga erishgan bo'lsa, Mo'g'ullar istilosidan keyin tanazzulga yuz tutgan, Temuriylar davrida esa qisman tiklangan. Shunday qilib, Farg'onaning konchilik tarixi O'rta Osiyo sivilizatsiyasining iqtisodiy va texnologik rivojida muhim o'rin egallaganini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Массон, М. Е. (1953). К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент: Издательство академии наук УзССР.
2. Худуд ул-Олам (Мовароуннахр тавсифи). (2008). Тошкент : Ўзбекистон.
3. Печенкин, Г. И. (2020). Южно-ферганский сурьмяно-ртутный пояс: история освоения. Разведка и охрана недр, 62-67.
4. Сургай, Т. В. (1951). Геологические закономерности локализации сурьмяно-ртутного оруденения Киргизии. Тр. Ин-та геологии АН КиргССР, 28–43.
5. ал-Бируни, А.-Р. М. (2011). Собрание сведений для познания драгоценностей

UDC 930.6(510)“3/8”:930.2(574.2)

SUGD STONE COFFINS FROM THE EARLY MEDIEVAL PERIOD IN CHINA

S.O.Primova, doctoral student, National Center of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent

Annotatsiya. Xitoyga ilk o'rta asrlar davrida kelgan Sug'dlar tarixini o'rganishda ular tomonidan qurilgan qabrlar muhim ahamiyatga ega. Jumladan, Shimoliy Chjou (北周) davriga oid Shi Jun (史君), An Jia (安伽), Kang Ye (康业) qabrlari va Sui (隋) sulolasi davriga mansub Yu Hong (虞弘) qabri hamda Shimoliy sulolalar davriga oid Tian Shui hududida topilgan qabr, shuningdek, Xitoy Milliy Muzeyida saqlanayotgan - zardushtiylik san'ati unsurlariga ega, Shimoliy sulolalar davriga oid tosh tobut shular jumlasidandir. Ushbu qabrlar Xitoydagi sug'dlar tarixini hamda Xitoy bilan G'arb o'rtasidagi madaniy almashinuvni tushunishda muhim rol o'ynaydi. Barcha ushbu qabrlarga xos umumiy xususiyat – “shítáng” (石堂) deb ataluvchi tosh qabrlarning mavjudligidir. Bu atama “toshdan qurilgan qabr” yoki sug'd tilida “xudolar uyi” (“石头做的坟墓(众神的屋子)”), shítou zuò de fénmù (zhòngshén de wūzi)) ma'nosini bildiradi. Bunday turdagi qabrlarning topilishi sug'd zodagonlar vafotidan so'ng toshdan yasalgan inshootlarda yashashni afzal ko'rganliklarini ko'rsatadi. Biroq yuqorida qayd etilgan barcha qabrlarda skelet qoldiqlari to'g'ridan-to'g'ri qabr ichidan topilmagan. Masalan, An Jia qabrida suyak qoldiqlari qabr yo'lagidan aniqlangan. Shuningdek, tosh tobutlar devoriy rasmlari qadimgi Xitoy rang tasviri va xattotligini o'rganishda muhim manba bo'lib, ular orqali kundalik hayot, diniy marosimlar, musiqa, raqs, ziyofat, sayohat, ov manzaralari, afsonaviy mavjudotlar va mo'jizaviy voqealar tasvirlarini kuzatish mumkin.

Kalit so'zlar: Longshou, Shi Jun, An Jia, Kang Ye, Yu Hong, Tian Shui, Taiyuan, Shimoliy Zhou, Sui va Tang sulolalari hamda “uy shaklidagi tosh tobut” (房屋形石槨, fángwū xíng shígǔ).

Аннотация. Изучение истории согдийцев, прибывших в Китай в раннем средневековье, имеет важное значение благодаря гробницам, построенным ими. В частности, к ним относятся гробницы периода Северной Чжоу (北周) — Ши Цзюня (史君), Ань Цзя (安伽), Кан Е (康业), гробница периода династии Суй (隋) — Юй Хуна (虞弘), а также гробница, обнаруженная в районе Тяньшуй и относящаяся к периоду Северных династий, а также каменный саркофаг из собрания Национального музея Китая, в декоре которого присутствуют элементы зороастрийского искусства. Эти гробницы играют важную роль в изучении истории согдийцев в Китае, а также в понимании культурного обмена между Китаем и Западом. Общей особенностью всех этих захоронений является наличие каменных гробниц, называемых «шитан» (石堂), что означает «гробница, построенная из камня» или на согдийском — «дом богов» («石头做的坟墓(众神的屋子)»), shítou zuò de fénmù (zhòngshén de wūzi)). Обнаружение таких гробниц свидетельствует о том, что согдийская знать после смерти предпочитала «жить» в каменных сооружениях. Однако во всех упомянутых выше гробницах человеческие останки не были найдены непосредственно внутри погребальной

камеры. Например, в гробнице Ань Цзя костные останки были обнаружены в проходе гробницы. Кроме того, настенные росписи каменных саркофагов являются важным источником для изучения древнекитайской живописи и каллиграфии, так как на них изображены сцены повседневной жизни, религиозных ритуалов, музыки, танцев, пиров, путешествий, охоты, а также мифических существ и чудесных событий.

Ключевые слова: Луишоу, Ши Цзюнь, Ань Цзя, Кан Е, Юй Хун, Тяньшуй, Тайюань, Северная Чжоу, династии Суй и Тан, а также «каменный гроб в форме дома» (房屋形石槨, fāngwū xíng shígǔ).

Abstract. The study of the history of Sogdians who arrived in China during the early medieval period is greatly enhanced by the tombs they built. In particular, these include the Northern Zhou (北周) period tombs of Shi Jun (史君), An Jia (安伽), and Kang Ye (康业); the Sui dynasty (隋) tomb of Yu Hong (虞弘); the Northern Dynasties period tomb discovered in the Tian Shui region; and a stone sarcophagus preserved in the National Museum of China, which features elements of Zoroastrian art. These tombs play an important role in understanding both the history of the Sogdians in China and the cultural exchanges between China and the West. A common feature of all these tombs is the presence of stone tombs called “shítáng” (石堂), meaning “stone-built tomb” or, in Sogdian, “house of the gods” (“石头做的坟墓(众神的屋子)”, shítou zuò de fénmù (zhòngshén de wūzi)). The discovery of such tombs indicates that Sogdian aristocrats preferred to “reside” in stone structures after death. However, in all the aforementioned tombs, skeletal remains have not been found inside the burial chamber itself. For example, in the An Jia tomb, the remains were discovered in the tomb passage. Moreover, the wall paintings in these stone sarcophagi are valuable sources for studying ancient Chinese painting and calligraphy, depicting scenes of daily life, religious rituals, music, dance, feasts, travel, hunting, as well as mythical creatures and miraculous events.

Keywords: Longshou, Shi Jun, An Jia, Kang Ye, Yu Hong, Tian Shui, Taiyuan, Northern Zhou, Sui and Tang dynasties, and “house-shaped stone coffin” (房屋形石槨, fāngwū xíng shígǔ).

Introduction. The discovery of Sogdian tombs in China is of great importance for studying the history of Sogdians who migrated to China in the early medieval period, as well as the history of cultural exchanges between China and the West.

Sogdian tombs in China have been mainly found in the northeastern, central, and northwestern regions. The identification and discovery of Sogdian tombs and burial objects in northern and northwestern China generate significant scholarly interest and discussion regarding the status and situation of these peoples in China during the periods of the Northern Qi, Northern Zhou, Sui, and Tang dynasties (second half of the 6th century CE to the mid-7th century CE). As individuals, they selectively adopted various Chinese burial traditions [8, p. 1];

For example, many inscriptions left by Sogdians have been found in the Longmen Grottoes, and there are more than 60 tomb inscriptions belonging to Sogdians from the Tang period. These tombs indicate that the Sogdian immigrants in Luoyang were divided into two groups: the first group consisted of those who arrived during the Han, Wei, and Northern Dynasties periods and their descendants; the second group arrived during the Sui and Tang periods. For instance, the Kang Po tomb inscription (康婆墓志), written in the first year of Shangyuan during Tang Gaozong's reign (674), states that their ancestors arrived in Luoyang during the Northern Wei period. The An Bei tomb inscription (安备墓志) from the ninth year of Kaihuang (589) of the Sui dynasty, the An Jing tomb inscription (安静墓志) from the second year of Xianqing (657) during Tang Gaozong's reign, and the Kang Zixiang tomb inscription (康子相墓志) also indicate that their families moved to Luoyang during the Northern Wei period. At the same time, the Kang Dun tomb inscription (康敦墓志), written in the third year of Chuigong (687) during the reign of Ruizong, traces their origins back to the Western Jin period. The An Shi tomb inscription (安师墓志) from the third year of Longshuo (663) during Gaozong's reign, the Kang Da tomb inscription (康达墓志) from the second year of Zongzhang (669), and the An Lingjie tomb inscription (安令节墓志) from the first year of Shenlong

(705) during Zhongzong's reign trace their ancestry back to the Eastern Han period. Other Sogdians also arrived in Luoyang during the Tang period. For example, the An Yan tomb inscription (安延墓志) from the fourth year of Yonghui (653) during Gaozong's reign, the Kang Liumai tomb inscription (康留买墓志) from the first year of Yongchun (682), the Shi Duo tomb inscription (史多墓志) from the seventh year of Kaiyuan (719) during Xuanzong's reign, the Kang Xian'ang tomb inscription (康仙昂墓志) from the ninth year of Tianbao (750), and the He Cheng tomb inscription (何澄墓志) from the eighteenth year of Zhenyuan (802) during Dezong's reign - all record their migration to Luoyang during the Tang period. The An Huai tomb inscription (安怀墓志), written in the second year of Changshou (693) during Wu Zetian's reign, records that his family arrived in Luoyang during the Sui period: "Thanks to his father's service, he came to Luoyang and settled here" [9, p.140].

This group can also include the tombs belonging to the Shi family in Yanchzhou (present-day Guyuan, Ningxia Autonomous Region). These tombs did not have elaborate stone decorations, yet they are significant in another aspect of ethnic identity and assimilation. Although they held a lower status compared to prominent figures such as An Jia, Shi Jun, and Yu Hong, members of the Shi family from Guyuan achieved high positions within China's military and administrative systems. According to their epitaphs, they maintained their Sogdian ethnicity for up to five generations in China—this is particularly evident in the fact that they continued to marry women of Sogdian descent rather than Chinese women [8, p. 5].

Many Sogdian tombs have been found in China; however, they were often partially ruined, lacked inscriptions, or their images had been erased. For this reason, the archaeological and artistic completeness of the Sogdian tombs of An Jia (安伽), Shi Jun (史君), Kang Ye (康业) found on the Longshou (龙首) plain, as well as those discovered in Tian Shui and Taiyuan, makes their analysis much easier.

Research Focus. The Shi Jun tomb, dating to the Northern Zhou (北周) period, is located in the eastern part of Jing Shang village, Daminggong town, Weiyang district, Xi'an (西安) city. It lies approximately 6.6 km southeast of the site of Chang'an (长安), the former capital of the Western Han (西汉) dynasty, and 1.6 km north of the Daminggong Palace site from the Tang period [1, p. 11].

The fact that the tomb is located only 2.2 km from the An Jia tomb of the Northern Zhou (北周) period and has a similar structure suggests that this tomb also likely dates to the Northern Zhou period [1, p. 25].

On August 20, 2003, several small stone fragments and an oval-shaped stone measuring $13 \times 6 \times 0.5$ cm were found in the soil. When examined in the laboratory, it was revealed that the stone bore deeply engraved Chinese characters. The inscription read: "Stone tomb of Shi Jun, the governor of Yuanzhou during the Great Zhou period" [1, p. 27].

1) Another important tomb is the An Jia (安伽) tomb, located on the northern outskirts of Xi'an, in Daminggong village, Weiyang (未央) district, approximately 300 meters northwest of Kangdizhai (炕底寨) village [3, p. 1]. The An Jia tomb is a distinctive monument of the Northern Zhou period. It differs fundamentally from other Northern Zhou tombs. Although it follows the standard Northern Zhou tomb structure, it stands out due to the following features: the corridor and tombstones are made of brick, which is rare in other tombs; no ordinary pottery figurines were found, meaning there are no burial objects related to daily life; the tomb owner's skeleton was disorganized, with bones scattered in the corridor; the main chamber of the tomb is lavishly decorated, with a stone bed in the center covered in gold and adorned with colorful decorations; and twelve remarkable murals are painted on the tomb walls, depicting the tomb owner's wealthy and illustrious lifestyle. This discovery has helped provide new insights into burial practices and social stratification during the Northern Zhou period [3, p. 4-5].

2) In 2012, a stone chamber dating to the Northern Dynasties period, featuring elements of Zoroastrian art, was donated by the Japanese collector Horinai Noriyoshi (堀内纪良, Kūnèi Jiliáng) to the Chinese National Administration of Cultural Heritage (国家文物局, Guójiā Wénwù Jú) and was subsequently transferred to the National Museum of China (中国国家博物馆, Zhōngguó Guójiā

Bówùguǎn). Following an expert examination conducted by Sun Ji (孙机) and Yang Hong (杨泓) from the National Cultural Heritage Appraisal Committee (国家文物鉴定委员会, Guójiā Wénwù Jiànding Wěiyuánhui), the monument was recognized as a unique masterpiece of medieval art. The National Museum named this monument a “house-shaped stone coffin” (房屋形石槨, fángwū xíng shíguǒ). Such coffins were built by Sogdians (粟特人, Sùtè rén) who migrated to China during the Northern Dynasties and were used for burying aristocratic leaders of Sogdian descent. In the stone inscriptions found in the Shi Jun (史君) tomb in Xi'an, these house-shaped stone coffins were referred to as “shítáng” (石堂), meaning “stone-built tomb” or, in the Sogdian language, “stone tomb (house of the gods)” (“石头做的坟墓(众神的屋子)”, shítou zuò de fénmù (zhòngshén de wūzi)). The discovery of such tombs indicates that aristocrats of Sogdian descent preferred to “reside” in stone structures after death [4, p. 71].

3) In April 2004, the Xi'an Institute of Cultural Heritage Protection and Archaeology (西安市文物保护考古所, Xī'ān shì Wénwù Bǎohù Kǎogǔ suǒ) excavated a Northern Zhou period tomb as part of the Shanglinyuan (上林苑) residential complex construction project in the northern outskirts of Xi'an. The tomb belonged to Kang Ye, who originated from the Kang state (康国, Kāngguó) in the Sogdiana region. Inside the tomb, a decorated stone bed (围屏石榻, wéipíng shítà) was found, featuring exquisite designs and rich content. In addition, the tomb's epitaph was also discovered, with beautifully written characters and detailed inscriptions. This tomb serves as a valuable source for studying cultural exchanges between East and West during the Northern Zhou period, as well as ancient Chinese painting and calligraphy [5, p. 14].

4) In June 1982, during construction work carried out by the Tian Shui (天水) Municipal Water Supply Project Office in the Shimaping (石马坪) area of the city center, an ancient tomb was discovered. The city's Cultural Center promptly conducted archaeological investigations. The tomb is located on the Wenshanding (文山顶) hill in Shimaping, Tian Shui, approximately 1 km from the city center, oriented to the north [6, p. 46]. Although the inscriptions on the tomb's epitaph were buried by sand and cannot be read, leaving the identity of the tomb owner unknown, the structure of the tomb chamber indicates that the stone bed is elaborately carved, richly decorated, adorned with red paint, and covered externally with gilding, suggesting that the tomb owner held a high status [6, p. 54].

5) In early July 1999, Wang Qiusheng, a villager from Wangguo village in Jinyuan district, Taiyuan city, Shanxi Province, encountered a solid stone slab about fifteen centimeters below the ground while leveling a road south of the village. Continuing to excavate along the edges of the slab, he uncovered a small stone structure with a house-shaped roof. Further excavation revealed that this stone “house” was almost square in shape and surrounded by brick walls. It was then determined that the site was an ancient tomb with a brick chamber. It was found that the tomb was equipped with a stone coffin (sarcophagus) built in a wooden architectural style. According to a later-discovered inscription, the tomb belongs to the Sui period and contained the burials of Yu Hong and his wife. Yu Hong was buried in the 12th year of Kaihuang (592), and his wife was placed beside him in the 18th year of Kaihuang (598). The stone coffin in the tomb is particularly unique in terms of material and shape, with both interior and exterior surfaces decorated with sculptures and colorful paintings. The content of these images is very rich and closely resembles the artistic style of ancient Persia and Central Asia. This discovery provides valuable material for the study of the ancient Silk Road and East-West cultural exchanges. Excavation began from the tomb corridor and continued until the main chamber was fully cleared. By July 26, the tomb had been completely excavated. Findings included: a white marble stone coffin, inscriptions related to the tomb owner Yu Hong and his wife, stone figurines, fragments of pottery statues, human skeletal remains, pieces of ceramic vessels, bronze coins, and over a hundred other artifacts [7, B. 1].

Research Materials and Methods. This study is based on the examination of Sogdian stone coffins and their decorative imagery from the Northern Wei, Northern Zhou, Sui, and Tang dynasties in China. The primary objects of analysis are the stone coffins of figures such as Shi Jun, An Jia, Yu

Hong, and Kang Ye. The cultural content is revealed through the coffins' reliefs, religious scenes, depictions of clothing, music, rituals, and daily life.

As research materials, archaeological reports from China, museum collections, and data published in scholarly journals such as *Wenwu*, *Kaogu*, and *Shaanxi Kaogu* are used.

The study employs iconographic and iconological analysis, archaeological contextual analysis, and source-based approaches. By analyzing the relief scenes and religious symbols, the research identifies cultural connections and similarities in visual traditions between China and Central Asia.

Research Results. The inscriptions in Shi Jun's stone chamber provide important information about the life of the tomb owner. Born in 494 and deceased in 579, Shi Jun's Sogdian name was Wirkak. He was born in a region known in his time as the "Shi State," corresponding to present-day Kesh (Shahrisabz) in Uzbekistan. Later, when he moved to Northern China, he served as a state official overseeing the Sogdian migrant community in Liangzhou (present-day Gansu) and was consequently granted the title of Sabao. Shi Jun's wife, Lady Kang, bore the Sogdian name Wiyusi [2, p. 27] and was born into a family belonging to the Kang state dynasty from present-day Samarkand, Uzbekistan. She was born in Xining (present-day Qinghai, China) in Western China, where she married Shi Jun. Later, they moved to Chang'an, the capital of the Western Wei and Northern Zhou dynasties. Shi Jun and his wife passed away in 579 and were buried together in the eastern part of Chang'an in 580. The murals in Shi Jun's stone chamber provide a detailed depiction of his life. On the exterior walls of the chamber, there are 11 vertical panels distributed along the western (W), northern (N), and eastern (E) walls. These panels are divided into two main themes: one depicting religious ceremonies and divine powers, and the other portraying scenes of worldly life. The religious scenes (W1, N5, E1–3) depict deities, ritual ceremonies, mythical creatures, and miraculous events. The other panels (W2–3 and N1–4) focus on daily life, including scenes such as "banquets," "receiving guests," and "traveling" [2, p. 28].

Moreover, strong similarities are observed between the imagery in Shi Jun's chamber and depictions of the life of the Buddha. While the earliest images in the stone chamber include Zoroastrian motifs, the later images show an increasing presence of Buddhist elements. The reasons for this shift require further investigation before a definitive conclusion can be reached.

The tomb inscriptions mention the places where Shi Jun and his wife lived—Central Asia, Liangzhou, Xining, and Chang'an. Accordingly, the banquet and guest-receiving scenes (W2, N1–2, N4) reflect their life in specific cities, while the travel scenes (W3, N3) depict the migration processes they experienced. Additionally, the female protagonist's attire changes completely: from clothing typical of Central Asia to Chinese-style garments. This indicates that migration was not only a geographical movement but also a process of cultural transformation [2, p. 31].

It should be noted that Shi Jun's religious changes did not affect his political influence. On the contrary, he was summoned to Chang'an by the emperor, which was considered an honor at the time. In fact, throughout the 6th century, only aristocrats or high-ranking officials had the right to be buried in stone coffins. Shi Jun's family's entitlement to a stone coffin indicates that even in the final years of his life, he enjoyed the emperor's favor and political status as a respected Sogdian migrant [2, p. 46].

1) The stone coffin of An Jia was a significant discovery in the burial practices of its time.

In the tenth volume of *The History of the Northern Dynasties*, Emperor Wu of the Northern Zhou (武帝) wrote in his will: "Throughout my life, I have lived modestly... The expenses of the funeral should be minimal. No mound should be built over the tomb. The funeral ceremony should be simple, and mourning should last for three days." According to this edict, even the funerals of high-ranking officials were to be conducted modestly. This principle is confirmed in Emperor Wu's Xiaoling Mausoleum and other large tombs. Although An Jia was a state-appointed Sabao, he did not hold a particularly high rank. The construction of a large tomb for him was likely connected to his specific status [3, p. 14].

While imagery from the Eastern Han period mainly depicts legends and mythologies, the carvings on the doors of An Jia's tomb are more realistic, with many illustrating Zoroastrian religious rituals. The front stone screen features six carved scenes, arranged from left to right: music and dance,

banquet and hunting, banquet at home, host and guest meeting, outdoor banquet, and trade and travel [3, p. 25].

The only almost fixed item in the tomb is a stone screen bed (围屏石榻) located prominently within the burial chamber. However, the tomb owner's skeleton was not placed on it. The bones were found scattered in the passage, indicating that this stone bed did not serve as a coffin. These observations suggest that while the An Jia tomb adopted Chinese-style burial elements—brick construction, wall paintings, and epitaphs—it simultaneously preserved the Zoroastrian tradition of cremation, burying only the bones. This represents a distinctive funerary practice of Sogdian aristocrats adapted to Chinese culture [3, p. 87].

2) The stone sarcophagus returned by Japan belongs to an unknown individual. It may possibly be related to An Lushan, as the depicted scenes show similarities to episodes from his life.

For example, according to *The Deeds of An Lushan* (“安禄山事迹”, *Ān Lùshān shìjì*), after An Lushan became the military governor of Youzhou (幽州), he held a grand ceremony in Fanyang (范阳) that involved people from various ethnic groups paying homage [4, p. 81].

According to the *New Book of Tang* (“新唐书”, *Xīn Táng shū*), while ruling in Fanyang (范阳), An Lushan secretly dispatched nomadic merchants along various trade routes, and every year they brought him immense wealth. During grand gatherings, An Lushan would sit on an elevated couch, burn incense, and display rare and exotic treasures, while hundreds of nomads served around him. He received merchants and made offerings, while fortune-telling women beat drums and danced before him, deifying him in the process. An Lushan, seated on a high couch, compelled the nomads to bow to him and presented himself as a Zoroastrian deity. This was undoubtedly a grand and fervent ceremony. The record stating that “groups of nomads constantly worshiped, prayed before the fire, and took oaths” corresponds closely with the depictions in the stone chamber, confirming their historical authenticity [4, p. 82].

Such parallels allow us to infer this connection; however, the absence of precise information about the sarcophagus's discovery site limits the conclusion to a plausible hypothesis rather than a certainty.

3) Although the walls of Kang Ye's tomb were once decorated with frescoes, they have been severely damaged, and now only the outlines of the images remain visible. Near the northern wall of the burial chamber stands an ornate stone couch. At the entrance of the chamber, a single epitaph stone was placed, while to its west were found animal bones likely used for sacrificial offerings. In the center of the chamber, archaeologists discovered a layer of burnt soil covering an area of about one square meter [5, p. 14].

On the decorated stone couch lay a human skeleton, positioned supine with the head facing west and the feet toward the east, arms and legs straight. Inside the mouth was a Roman gold coin, and in the right hand, a bronze coin was held. The belt around the waist consisted only of bronze ornaments, as the leather parts had decayed. The deceased wore an embroidered silk garment, whose textile fibers were still well preserved, showing a dense weave with coin-shaped motifs, rhombic patterns, and other decorative designs. Despite the presence of the epitaph, bronze belt ornaments, and the Roman gold coin, no other burial goods were found in the chamber [5, pp. 15–16].

The wall paintings were mainly located in the passageway and on all four walls of the burial chamber. First, a layer of white plaster had been applied to the walls, and the paintings were drawn directly over it. However, because the chamber was filled with clay and sand, the plaster layer and most of the murals had detached almost completely. Only the linear borders between the paintings remain visible. Each wall originally contained four scenes, separated by red dividing lines [5, p. 17].

4) Based on the imagery depicted on the stone screens preserved in the Tianshui Museum — including aspects such as artistic style, architectural motifs, human figures, and the combination of musical instruments — the tomb is presumed to be related to the Sogdians. Its upper chronological limit likely corresponds to the Sui dynasty, while its lower limit belongs to the early Tang period.

The discovery of the stone sarcophagus-bed provides a valuable source for studying the ancient architecture, pictorial art, national music, clothing styles, and daily customs of the Sogdian people.

5) There are a total of 54 individual carved and painted scenes on the stone panels of Yu Hong's sarcophagus. The imagery is extremely rich in content, including depictions of banquets, music and dance performances, hunting scenes, wine-making, domestic life, and travel. The clothing, vessels, musical instruments, dances, and plants—especially the distinctive headgear and banners—closely resemble traditional forms from Central and Western Asia. Some of the scenes are also related to Zoroastrianism [7, p. 95].

Conclusion. The analysis of these tombs reveals that the Sogdians brought their own script, religion, and customs into Chinese society. The Sogdians who migrated to China stood out for their noble family backgrounds, strong economic positions, political status, and social prestige. They held relatively high social ranks, while the second generation of Sogdians often grew up in China's central regions, allowing them to become more familiar with Chinese culture and traditions. This process, in turn, strengthened their positive attitude toward Chinese culture and led them to actively adopt it. All of these cultural interactions are vividly reflected in the various wall paintings and figurines related to the Sogdians.

REFERENCES:

1. Yang Junhong. (2014). *The Stone Sarcophagus of Shi Jun of the Northern Zhou Dynasty*. Compiled by Xi'an Institute for the Preservation of Cultural Relics and Archaeology. Beijing: Cultural Relics Press. (In Chinese)
2. Xu Jin. (2023). "A Journey of Three Lives: The Visual Representation of Migration in the Stone Sarcophagus of Shi Jun of the Northern Zhou Dynasty." Translated by Huang Wenyi. *Newsletter for Research in Chinese Philosophy and Literature*, Vol. 33, No. 1. (In Chinese)
3. Shaanxi Provincial Institute of Archaeology. (2003). *The Northern Zhou Tomb of An Jia in Xi'an* (Field Archaeological Report No. 21). Beijing: Cultural Relics Press. (In Chinese)
4. Ge Chengyong. (2016). "New Iconography of Zoroastrian Elements in Northern Dynasties' Sogdian Assemblies — An Analysis of the Northern Dynasties Stone Sarcophagus in the Collection of the National Museum of China." *Cultural Relics (Wenwu)*, No. 1. (In Chinese)
5. "A Brief Excavation Report on the Northern Zhou Tomb of Kang Ye in Xi'an." (2008). *Cultural Relics (Wenwu)*, No. 6. (In Chinese)
6. Tianshui Museum. (1992). "Discovery of a Sui-Tang Period Screen Stone Coffin Bed Tomb in Tianshui City." *Archaeology (Kaogu)*, No. 1. (In Chinese)
7. *The Sui Dynasty Tomb of Yu Hong in Taiyuan*. (2005). Compiled by Shanxi Provincial Institute of Archaeology. Beijing: Cultural Relics Press. (In Chinese)
8. Judith A. Lerner. (2005). "Aspects of Assimilation: The Funerary Practices and Furnishings of Central Asians in China." *Sino-Platonic Papers*, No. 168. (In English)
9. Zhang Yuxia. (2020). "An Analysis of Sogdian Immigrants in Luoyang during the Sui and Tang Dynasties." *Zhongzhou Academic Journal (Zhongzhou Xuekan)*, No. 3 (Total Issue 279). (In Chinese)

UO'K 94(475.5):396.1

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA O'ZBEKISTON XOTIN-QIZLARI HAYOTI VA FAOLIYATI MASALASINING TARIXSHUNOSLIK TAHLILI

Z.U.Qo'ziyeva, tayanch doktorant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotasiya. Ushbu maqola tarixshunosligimizda urushdan keyingi yillarda xotin-qizlar faoliyatini tahlil qilib o'rganish hamda o'zbek xotin-qizlarining urushdagi og'ir taqdiri, matonati, mehnatdagi fidoyiligi, oila va jamiyatdagi mas'uliyati yanada chuqurroq tahlil qilinishiga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: sanitar, hamshira, aloqachi, uchuvchi ayolar, ijtimoiy mavqeyi, siyosiy faolligi, mehnat safarbarligi va gender tengligi.

Аннотация. Эта статья в нашей историографии будет посвящена изучению деятельности женщин в послевоенные годы, а также более тщательному анализу нелегкой судьбы, упорства, самоотверженности в труде, ответственности в семье и обществе узбекских женщин в годы войны.

Ключевые слова: санитарка, медсестра, коммуникатор, женщины-пилоты, социальный статус, политическая активность, трудовая мобилизация и гендерное равенство.

Abstract. This article in our historiography will be devoted to the study of women's activities in the post-war years, as well as a more thorough analysis of the difficult fate, perseverance, dedication in work, responsibility in the family and society of Uzbek women during the war years.

Keywords: nurse, nurse, communicator, female pilots, social status, political activity, labor mobilization and gender equality.

Urush yillarida jamiyatdagi erkaklarning aksariyati urushga safarbar etilgani uchun front ortidagi mashaqqatli og'ir mehnatlar asosan ayollar zimmasida qolgan. Ammo bu mavzu uzoq yillar mobaynida tarixshunoslikda yetarlicha yoritilmagan, faqat umumiy “mehnat frontidagi fidokorlik” doirasida ko'rsatilgan. Mustaqillik yillaridan keyin tarix fanini xususan, Ikkinchi jahon urushi davrini chuqurroq o'rganishga imkoniyatlar yaratildi. Tarixshunoslar xotin-qizlar rolini va urush yillardagi hayotini chuqur tahlil qila boshladi. Bu mavzu sovet davridan boshlab hozirgi kungacha turli bosqichlarda turlicha talqin qilinadi. Tarixshunoslikni shartli ravishda 3 bosqichga bo'lish mumkin: 1. Sovet davri tarixshunosligi (1940-1990); 2. Mustaqillik davri tarixshunosligi (1991-2010); 3. Zamonaviy bosqich (2010-yildan hozirgacha).

Sovet davrida yozilgan asarlarda xotin-qizlarning front va front ortidagi fidokorona mehnati, ularning urushdagi qahramonligi targ'ib qilindi. Asosan “partiya siyosati” va “kommunistik g'oyaviylik” doirasida talqin qilindi. Xotin-qizlarning tashabbuskorligi, sadoqati, jamoatchilik ishlaridagi faolligi ijobiylashtirilib ko'rsatildi. O'zbek ayollari orasidan chiqqan qahramonlar - Zebo G'aniyeva (snayper), Maqsuda Toirova (shifokor), Zulfizar Rahimboyeva, Shohsanam Oyxo'jayeva kabi frontda qatnashganlar haqida mabuotda maqolalar chop etildi. Ammo oddiy ayollarning urush yillaridagi og'ir ijtimoiy ahvoli, qiyinchiliklari, oilaviy muammolari haqida deyarli yozilmagan. O'zSSR Davlat nashriyoti tomonidan 1943 yilda Toshkentda chiqarilgan “O'zbek ayollari front uchun” risolasi[1] urushning dastlabki yillarida ayollarning paxtachilik, oziq-ovqat yetkazib berish, kiyim-kechak tayyorlashdagi hissasi yoritib berilgan. Ushbu risola mafkuraviy ruhda yozilgan bo'lsa-da, o'sha davr real statistikasi va foto hujjatlarini o'z ichiga oladi. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti tomonidan 1944 yilda chiqarilgan “Qahramon o'zbek ayollari” risolasi [2] frontda va front ortida xizmat qilgan ayollar biografiyalariga bag'ishlangan. Shaxsiy qahramonlik misollar bilan ko'rsatilgan, ammo ayollar hayotining og'ir jihatlari, mehnat mashaqqatlari yoritilmagan. Shuningdek, urush yillarida N.I.Alpatovning “O'zbekistondagi bolalar uylari” faoliyati haqida maqola e'lon qilingan.

1950-1980-yillar tadqiqotlarida xotin-qizlar front ortida, sanoatda, paxtachilik, tibbiyot va madaniyat sohalaridagi muvaffaqiyatlari haqida, shuningdek respublika hududidagi aholining kundalik turmush tarzi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Harbiy xizmatda bo'lgan ayollar (sanitar, hamshira, aloqachi, uchuvchi) haqida maqolalar chop etilgan. Tanqidiy tahliliy yondashuv qilinmagan, hamda urushning ayollar hayotiga salbiy ta'siri (yetimlik, qashshoklik, majburiy mehnat) ochiq ko'rsatilmagan. M.Ismoilovning “O'zbekiston urush yillarida” (1975) asarida[3] qishloq xo'jaligi va sanoat mehnatida xotin-qizlar faolligi haqida yozilgan. Sovet davri arxiv hujjatlarida foydalangan bo'lsa-da, ammo tanqidiy tahlil qilinmagan. Sodiqov A.A “Vatan himoyasida” (1972) asarida [4] frontda jang qilgan ayollar (hamshiralalar, sanitarlar, aloqachilar) haqida harbiy arxiv materiallari asosida tuzilgan, front ayollari haqida ilk keng qamrovli manbalardan biri. Abdullayev S. “Urush yillarida O'zbekiston madaniyati” (1981) asarida [5] san'at va madaniyat sohasida faol bo'lgan ayollar, konsert brigadalari, teatr aktyorlari faoliyati haqida, ayollarning madaniy-ma'naviy hayotidagi hissasi yoritilgan. Jalilov J. “O'zbekiston xalqlarining frontga yordami” (1973) asari evakuvatsiya jatrasyonlari, ko'chirilgan sanoat korxonlari faoliyati, front uchun moddiy yordam va xayriya ishlari haqida ma'lumotlar berilgan. G'ulomov T. “O'zbekiston kolxozchilari front ortida” (1968) asari qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetkazib berish, mehnat safarbarligi, ayollar va o'smirlarning paxtachilik va g'allachilikdagi hissasi haqida yoritib berilgan.

Mustaqillik yillari Ikkinchi jahon urushi davrini tadqiq etish tarixshunoslarimiz tomonidan eng dolzarb masalaga aylandi. Mustaqillik yillari mavzuga oid yangi manbalar – shaxsiy arxivlar, estaliklar, urush faxriylarining intervyulari, ilgari yopiq bo'lgan arxiv hujjatlarini kiritildi. Mustaqillikdan keyin mavzuga yangicha yondashuv paydo bo'ldi. Tarixchilar ayollarning urush yillaridagi qahramonligi bilan bir qatorda ularning ijtimoiy-maishiy hayotdagi qiyinchiliklari, bolalarni tarbiyalash, ishlab chiqarishda ortiqcha yuk ko'tarishlari haqida ham tadqiq qila boshlashdi. Qashqadaryo, Samarqand, Farg'ona viloyatlaridan frontga ketgan yoki front ortida ishlagan ayollar

faoliyati bo'yicha mahalliy manbalar o'rganildi. Shu davrda paydo bo'lgan ilmiy ishlar (dissertatsiyalar, monografiyalar, maqolalar) da gender yondashuvi va ijtimoiy tarix metodlari qo'llanila boshlandi. Tadqiqotlarda O'zbekiston xalqining urush yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy axvoli masalari hamda ayollarning urushdagi ijobiy faoliyati, mehnat mashaqqatlari ham ochiq yoritila boshlandi. Adabiyotlarda xotin-qizlarning frontga yuborilganlari, paxta dalalarida, sanoatda, shifoxonalarda hamda xayriya tadbirlaridagi faol ishtiroki keng yoritildi.

Rasulov A. "Urush yillarida O'zbekiston" (2005) asari [6] mustaqillik davridagi yondashuv bilan yozilgan, ayollarning mehnati, qiyinchiliklari va urush oqibatlari yangi arxiv hujjatlari asosida, mafkuraviy cheklovlarisiz yoritilgan. Yorbozorova Z. "Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy jarayonlar" dissertatsiyasi [7] ayollarning ijtimoiy mavqeyi, siyosiy faolligi, mehnat safarbarligi va gender tarixshunosligi yondashuvi bilan yozilgan eng yangi ilmiy ish hisoblanadi. Jo'rayev M. "O'zbekiston mehnatkashlari Ikkinchi jahon urushi yillarida" asari [8] ayollarning qishloq xo'jaligi, sanoat va tibbiyot sohalaridagi hissasi mahalliy tarix materiallari asosida yozilgan keng qarovli tadqiqot hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Qashqadaryo viloyati tarixiga doir ishlar orasida Sattor Turdiyev va Nodira Irkayevaning izlanishlari diqqatga sazavordir. Bu asarlarda urush yillarida qashqadaryoliklarning hayoti, viloyatning urush yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy axvoli, xalqning frontga qo'shgan hissasi, evakuasiya qilingan aholini joylashtirish muommolari, sanoat va qishloq xo'jaligining harbiy izga solinishi, ta'lim-tarbiya va madaniy masalalar yoritilgan. Irkayeva ning monografiyasida urush davridagi O'zbekistonning janubiy viloyatlaridagi ijtimoiy ahvol va muommolar tadqiq qilingan [9] Mamatqulov R. "Qashqadaryo Ikkinchi jahon urushi yillarida" asari qashqadaryolik xotin-qizlarning front va orqa hayoti mahalliy arxiv hujjatlari va urush faxriylari xotiralari asosida yozilgan. [10] Xususan, qashqadaryolik xotin-qizlarning urushdagi jasoratlari va xizmatlari haqida ma'lumotlar kam uchraydi.

Hozirgi davrda xotin-qizlarning Ikkinchi jahon urushidagi roli yanada kengroq o'rganilmoqda. Yangi hujjarlar, arxiv materiallari, xotira va intervyular ilmiy muomalaga kiritilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan urush faxriylariga va ularning oilalariga davlat darajasida e'tibor kuchaydi. 2020 yil 9-may kuni g'alabaning 75 yilligi hamda "Xotira va qadrlash" kuniga bag'ishlangan tantanali marosimda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev so'zlagan nutqida ushbu masalaga jiddiy ahamiyat beriladi. **"Ikkinchi jahon urushi yillaridagi tariximizni o'rganishda tom ma'noda yangi davr boshlandi, deb aytishga bugun barcha asoslarimiz bor,"**- dedi davlatimiz rahbari. [11] Bu tarixiy xotirani saqlash va tadqiq etishga yangi imkoniyatlar yaratildi. Ilmiy ishlar ayollarning nafaqat qaharamonlik, balki urush davridagi ruhiy kechinmalari, ijtimoiy muammolari, gender tenglik masalalari nuqtayi nazaridan ham o'rganila boshladi. Mavzu tadqiq etishda faqat tarixchilar emas, balki sotsiolog, etnograf va adabiyotshunoslar ham faol ishtirok etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbek ayollari front uchun.-Toshkent: O'zSSR Davlat nashriyoti, 1943
2. Qahramon o'zbek ayollari.-Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1944
3. M.Ismoilov.- O'zbekiston urush yillarida.- Toshkent:Fan, 1975.
4. Sodiqov A.A -Vatan himoyasida. -Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972
5. Abdullayev S. -Urush yillarida O'zbekiston madaniyati.-Toshkent: Fan, 1981.
6. Rasulov A.-Urush yillarida O'zbekiston.-Toshkent : Yangi asr avlodi, 2005
7. Yorbozorova Z. Ikkinchi jahon urushi davrida O'zbekiston ijtimoiy-siyosiy jarayonlar: PhD Dissertatsiyasi.- Toshkent, 2019
8. Jo'rayev M.-O'zbekiston mehnatkashlari Ikkinchi jahon urushi yillarida.-Qarshi: Nasaf, 2010
9. Samadova F.-Ikkinchi jahon urushi yillarida Qashqadaryo viloyati iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy hayoti. Monografiya.- Qarshi: Ilm-Fan-Ma'naviyat. 2025
10. Mamatqulov R.-Qashqadaryo Ikkinchi jahon urushi yillarida.-Qarshi: Nasaf, 2020
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: Urushda O'zbekiston xalqining ishtiroki haqida yangi ma'lumotlarga ega bo'ldik. <https://www.gazeta.uz/uz/2020/05/09/data/>

MUNAVVAR QORINING ISTIQLOL UCHUN O'ZGACHA QAMOQ ORQALI O'TGAN YO'LI

U.K. Ravshanova, tayanch doktorant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

ORCID: 0000000307675396

Annotatsiya. Ushbu maqolada Munavvar Qorining ma'rifatparvarlik pedagogik faoliyatidan tashqari o'ziga xos kurash yo'li aks etadi.

U siyosiy va ma'naviy jabhalarda samarali faoliyat olib borgan shaxs. Uning kurashining o'ziga xos jihati shundaki, u boshdan siyosiy xavfli shaxs hisoblangan va negadir yillar davomida kuzatilgan. Bu uning jamiyatda mustahkam o'ringa ega bo'lgan va shuningdek, o'ta ehtiyotkor shaxs bo'lgan.

Kalit so'zlar: qamoq, ozodlik, kurash, direktor, senzura, istiqlool, ijtimoiy, tarbiya, bo'lim.

Аннотация. В данной статье отражен уникальный путь борьбы Мунаввара Кори, а также его просветительская педагогическая деятельность.

Это человек, который вел активную деятельность в политической и духовной сферах. Особенность его борьбы в том, что его с самого начала считали политически опасным человеком и за ним почему-то следили годами.

Ключевые слова: тюрьма, свобода, борьба, директор, цензура, независимость, социальная, образование, ведомство.

Abstract. This article reflects Munavvar Qori's unique way of struggle, in addition to his enlightening pedagogical activity. He is a person who has been active in the political and spiritual spheres. The peculiarity of his struggle is that he was considered a politically dangerous person from the beginning and was watched for some reason for years.

Key words: prison, freedom, struggle, director, censorship, independence, social, education, department

Kirish. Munavvar Qori maktablar ochdi. Ushbu maktabi uchun programma tuzib chiqdi. Tuzgan programmasi tez oradi yoyildi. Maktabida bolalar ma'suliyat bilan o'qishi uchun imtihon olish uchun boshqa maktabning o'qituvchilarini o'z maktabiga taklif etib turdi. Uni butun Turkiston muallimlari o'z direktorlari sifatida qabul qildi, buyruqlarini bajardi, yangiliklarini birgalikda joriy etdi. Mamlakat yoshlarining tayyor kadrga aylanishi uchun ular chet ellarda tahsil olishi uchun qo'lidan kelgan yordamini ayamadi. Jamg'armalar tashkil etib, chet elda tahsil olayotgan talaba yoshlarni mablag' bilan ta'minladi. Chet eldagi talabalar yurtimizga kelsa, ulardan malakali kadrlar tayyorlashda foydalanish maqsadida mamlakat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan Universitetlar ochdi.

Adabiyotlar tahlili. Munavvar Qori alohida tadqiqot mavzusi bo'lmasada, tadqiqotchilar tomonidan to'xtatilib o'tilgan. Munavvar Qori va uning ushbu tashkilotni tashkil etishi juda ko'plab manbalarda qayd etilgan. Mustafó Cho'qayev, Ahmad Zaki Validiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov o'z "Xotiralari"da tashkil topishi va ba'zi ma'lumotlarni berib o'tadi. Vaqt o'tib Sovet davri tarixiy manbalaridan Munavvar Qori haqidagi ma'lumotlar yo'q qilinib, u haqidagi xotiralar tarix sahnasidan sun'iy o'chiriladi. Ushbu manbalar Turkiston sarhadlaridan chetda saqlanib qolgan. Munavvar Qorining asari esa, GPU hujjatlarining "Mutlaqo maxfiy" hujjatlarida saqlanib qoladi. Shuningdek, Munavvar Qori haqida Germaniyada nashr etilgan "Yosh Turkiston" gazetasi sahifalarida ham saqlanib qolgan. Mustaqillik tufayli ishbu manbalarni o'rganishga ehtiyoj kuchaydi. Jadidlar davri tarixi Sovet Rossiyasi davrida qoralangan va o'rganish ta'qiqlangan. Mazkur davr haqidagi manbalar esa yo'qotilgan.

Tadqiqot usullari. Ushbu maqolada tarixiylik, tizimlashtirish tamoyillari hamda muammoga sivilizatsiyaviy yondashuv, siyosiy va xronologik tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari Mamlakatning katta yoshli aholisining siyosiy tafakkuri o'zgarishi uchun matbuot orqali o'qitmoqchi bo'ldi. Afsuski bu Rossiya imperiyasining senzurasiga tug'ri kelmas edi. Munavvar Qori birinchi marta 1916 yili qamoqqa olindi. Aslida tarixiy faktlar u haqidagi ma'lumotlar

GPU tomonidan ancha ilgari olin boshlaganligini ko'rsatadi. Yig'ilgan ma'lumotlar Rossiya mustamlakachilik tizimi boshqaruviga xalaqit berib kelayotganligi, mamlakatni mustaqillikka, aholini bo'ysunmaslikka chaqirib kelayotganligi haqida ma'lumotlar beriladi.

1910 yilda u haqida Ostroumovga berilgan Hisobot ma'lumotlarida uning 4 ta gazeta nashr etganligi hammasi Vatanga qarshi ruhda yozilganligi aholi orasida hukumatga nisbatan nafrat va adovatni tarqatib kelganligi haqida ma'lumot berilgan[1]. Munavvar Qorining barcha sa'y harakatlari uzluksiz kuzayib borilganligini ko'rishimiz mumkin.

Munavvar Qori haqidagi ma'lumotlar Turkiston Rayon Muhofaza bo'limida 1910 yil "Hisobot"larida muntazam berila boshlaydi[2].

Munavvar Qori Abdurashidxonov birinchi marta 1916 yili Turkiston general gubernatori Kuropatkin huzuriga usuli jadid maktablariga keng yo'l berishini so'rab, bolalarni boshlab boradi. Shogirdi To'g'ul (B Haydariy) gubernator ostonasida turib, ustozining niyatini ma'qullab she'r aytib beradi va Munavvar Qori bu ishi uchun qamalladi. 1917 - yil sentabrda Toshkent shahar dumasiga a'zo etib saylanadi.

1921 yil (bundan 104 yil oldin) 31 mart – jadidchilik harakatining yo'l boshchilaridan biri Munavvarqori Abdurashidxonov Buxorodan chaqirib olinib, Toshkentda qamoqqa tashlandi. U 8 oy davomida qamoqda bo'ldi. Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonovning qamoqqa olinishi juda katta noroziliklarni keltirib chiqardi. Bir qator namoyishlar tashkil etildi.

Xalqning otashin shoiri sifatida endigina tanila boshlagan Botu "Gulyor" she'rini bitdi. Bu she'r "Gulyor" xalq qo'shig'i ohangida yozilgan. Xalqona ohangga solingan she'r sodda tili bilan ko'pchilikning e'tiborini qozondi. She'r ko'plab taraqqiyparvar yoshlar va o'quvchilar tomonidan yod olingan va yig'lab kuylangan edi. "Botuning o'sha davrda o'z ustozini Munavvarqoriga bag'ishlab yozgan "Gulyor" she'riga kuy bastalanib, qo'shiq sifatida xalq orasida ommalashib ketgani ma'lum"[3]. Milliy istiqlolchilar 1921 yilda qamoqdan ozod qilingan Munavvarqorini shu qo'shiqni aytib kutib olganlar:

Qush uyasi buzildi,
Ahd iplari uzildi,
O'zga tuzuk tuzildi.
In buzilgach qush ketdi,
Ahd iplari uzilgach,
Men yo'qsildan es ketdi...

Sovet xukumati 1921 yil dekabr oyida Munavvarqorini ozodlikka chiqarishga majbur bo'ldi. Sovet turmasidan og'ir bir holda chiqqan Munavvarqori bir muddat davolanganidan so'ng 1922 yil o'rtalarida Toshkent shahriga kelib, Eski shahar ijtimoiy tarbiya bo'limi mudiri vazifasida ish boshladi.

1929 yil 6 noyabrda qamoqqa olindi.

Mustafo Cho'qay "Munavvarqori"[4] maqolasida "Turkistonda bu kun Moskov diktaturasina qurbon tushgan bir yoki bir necha yaqini uchun qalbida, ruhida motam tumag'on bir oila yo'qdur...Xususiy muxbirimiz uzoq Hindistondan bizga Munavvarqorining Sovet hukumati tomonidan otib o'ldirilganligi haqida qisqacha bir xabar yo'llamishdir"- deb yozadi. Bu xabarni dekabr oyining boshlarida olgan bo'lsa-da, xato degan umidda, qo'shimcha ma'lumot kutganligini yozadi.

1931 yil 23 aprelda Moskvada sud majlisi bo'ladi. Munavvar Qori va safdoshlaridan 14 kishi otishga hukm qilinadi[5]. Tarkib kengayib, 70 kish uzoq muddatli qamoq jazosiga hukm qilinadi.

Xulosa qilganda, Munavvar Qori mustaqil, ozod va erkin davlat fuqarosi bo'lganida Uchinchi renesans poydevorini barpo etishi mumkin edi. Mustaqillik - oliy ne'mat. Barcha taraqqiyot, erkinlik va bugungi osuda hayotimiz - tumori. Ushbu tumorimizni asraylik yurtdoshlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zMDA fond 461, 1-ruyxat,1948-ish,20-bet
2. O'zMDA fond 461, 1-ruyxat,1948-ish,20-26betlar
3. Jadid.uz Botu.
4. Mustafo Cho'qay. Munavvarqori//Yosh Turkiston//1934 yil yanvar, - №50

5. Ражабов Қ. Ўзбекистон ССРда совет режимининг қатагон сиёсати ва унинг оқибатлари (1917 -1991й.)119-бет.

UO'K 908

**TOSHKENTDAGI JADIDCHILIK HARAKATIDA TARAQQIYPARVAR ARBOB
MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXONOVNING TUTGAN O'RNI
U.K.Ravshanova, tayanch doktorant, Qarshi Davlat Universitet, Qarshi**

Annotatsiya. Ushbu maqola Jadid munavvarlaridan bo'lmish Munavvar Qori Abdurashidxonovning Toshkent jadidchiligidagi o'rni va faoliyati haqida. Uning pedagogik va ma'rifatparvarlik qirralarini ochib berishga qaratiladi. Maqolada Munavvar qorining o'z maslakdoshlariga sadoqati va Vatanparvarlik harakatining ayrim matbuotda yoritilmagan jihatlariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: maqola, matbuot, jadid, munavvar, ma'rifat, pedagogik, faoliyat, vatanparvarlik

Аннотация. Эта статья посвящена роли и деятельности одного из фанатиков Джадиди Мунаввара Кори Абдурашидханова в джадидизме Ташкента. Она направлена на раскрытие педагогических и просветительских граней. В статье рассказывается о преданности Мунаввара Кари своим единомышленникам и некоторых аспектах Патриотического движения, которые не освещаются в прессе.

Ключевые слова: статья, пресса, джадид, просветитель, просвещение, педагогическая деятельность, патриотизм

Abstract. This article is devoted to the role and activities of one of the fanatics Jadid Munavvar Kori Abdurashidkhanov in the Jadidism of Tashkent. It is aimed at revealing pedagogical and educational facets. The article talks about Munavvar Kari's devotion to his like-minded people and some aspects of the Patriotic Movement that are not covered in the press.

Key words: article, press, jadid, enlightener, education, pedagogy, patriotism

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "qatag'on qurbonlarining merosini yanada chuqur o'rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida"gi F – 5598 – sonli "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlaridagi oliy ta'lim muassasalari tuzilmasida Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeylarini tashkil etish chora – tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda ushbu sohaga oid me'yoriy huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertasiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qilishiga ishonamiz.

Mahalla idoralarida "Qatag'on qurbonlari xotirasi burchaklari" va "Mahalla xotira kitoblari"ni tashkil etish, har yili kamida 100 nafar qatag'on qurboni hamda jadid bobolarimiz hayoti va faoliyatini aks ettiradigan to'plam tayyorlash rejalashtirilgan.

Adabiyotlar tahlili Ushbu mavzu bo'yich adabiyotlarni davriy jihatdan 3 ga bo'lishimiz mumkin.

1. Rossiya imperiyasi mustamlakachilik davri adabiyot va manbalari
2. Sovet davri adabiyot va manbalari
3. Mustaqillik davri adabiyot va manbalari.

Rossiya imperiyasi va Sovet davri manba va adabiyotlariga Ostroumov xotiralari va shuningdek "Turkestanский вестник" gazetasi maqollari, arxiv ma'lumotlari. Kuropatkinning Xotiralari, Munavvar Qori Xotiralari, Abdulla Avloniyning Xotiralari, Mo'minjon Muhammadjonovning "Turmush urinishlari", Miyon Buzturkning "O'zbek teatri tarixi uchun materiallar" (1935), Ziyoy Saidning "O'zbek vaqtlari matbuoti tarixiga oid materiallar (1870 -1927)" asri, Rossiyada chop etilayotgan davlat arxivi manbalari kiradi.

Tadqiqot usullari maqolaga tarixiylik, tizimlashtirish, tamoyillari hamda muammoga sivilizatsion yondashuv, siyosiy va xronologik tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari jadidchilik Qrimda Ismoilbek Gaspiralibey rahbarligida XIX asrning 80 - yillarida vujudga kelgan. Turkistonda jadidchilik harakati vujudga kelishida Turkiston jadidchiligi

otasi deya e'tirof etilgan Mahmudxo'ja Behbudiy bo'lsa, Toshkentda Munavvar Qori Abdurashidxonov muhim ahamiyat kasb etdi. Toshkentda Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov bu harakat tepasida turishgan. Munavvar Qori esa, Toshkent jadidlarining otasi deb ti olinadi. Munavvar Qori maktab ochgunicha Turkistonning ko'p hududlarida ushbu tipdagi maktablar bo'lgan, lekin Munavvar Qorining o'zgacha metodik yondashuvi maktablar va ta'lim tizimining sardoriga aylantirdi. Shuningdek, zamondoshlaridan biri u haqida to'xtalib shunday deydi - "Uning yumshoq tabiat va so'zga ustaligi, bir - ikki soat ichida Navoiy Umarxon, Fazliy va shularga o'xshash shoirlarning she'rlaridek ishqiy she'rlarni yozib tashlashi bilan boshqa mullabachchalardan ko'bkina ayirmasi bor edi". Demak, Munavvar Qori o'ziga xos shoirtabiatlik, noziktab, ziyoli edi. "Munavvarqorining "Namuna" maktabinda biz tarix va jo'g'rofiya darslari tinglar ekanmiz, Kafkaziya, Qrim va Idil bo'ylarining atroflari bizning Turkiston kabi turk yurti bo'lg'onlig'ini va butun turk islom dunyosining birgina mustaqil mamlakati o'laroq tez - tez Turkiyani eshitardik..."

O'z davrining ijodkor va o'tkir, zalvorli qalam sohiblari Oybek [1], Abdulla Qodiriy [2], Ubaydulla Xo'jayev [3], Hamza Hakimzoda Niyoziy [4], Abdulvahob Murodiy [5], Akmal Ikromov, Laziz Azizzoda, Salimxon Tillaxonovlar uning shogirdlari bo'lib, maslahat olib turishar, maktablarida tahsil olib, ustoz - deb bilishar edi.

Mustafo Cho'qay "Yosh Turkiston" jurnalida "Butun shahar bayroqlar va "Yashasun Turkiston muxtoriyati!", "Yashasun Turkiston Majlisi muassoni!", "Yashasun Turkiston Muxtoriyati hukumati!" shiorlari yozilg'onkatta plakatlar bilan bezatilgan edi. Bayram tashkilotchisi turkiy xalqlarning joni, yuragi - nomus va ruhiy erklik timsoli bizning Munavvarqori edi. Toshkent bolsheviklari bu bayramdan haqiqatdan qo'rqq'onlar va shuning uchun ham o'z boshliqlari - Sovnarkom raisi Kolesov va uning o'rinbosari Uspenskiy nomidan bu bayramg'a qatnashmoq va Turkiston Muxtoriyatini tabrik etmak istaganlarini bildirgan edi. "

Toshkentda nashr etilgan qator Gazeta va jurnallar, Munavvar Qori Abdurashidxonovning matbuot sohasidagi faoliyati qanchalik keng qamrovli ekanligini ko'rsatadi. U millatimiz ziyolilarini ko'paytirish, ularning ongi va saviyasini o'stirish millat sifatida shakllantirish uchun qanchalik xavfu - xatarda yashaganligini kuzatamiz."Munavvar Qori"Tarjumon" gazetasini yaxshi o'quvchi va shuning so'zi bilan amal qilishga urunuvchi fikri ochiq bir mulla bo'lg'anidan maktabning borg'an sari tartibga kirishini istar edi" - deydi Munavvar Qorining ma'naviy olami va faoliyatiga chiroyli baho beradi.

Toshkentda 1870 - yildan 1918- yilgacha 47 yil "Turkiston viloyatining gazetasi" nashr etilgan bo'lib, 1884 - yilda Rozenbax genral - gubernator etib tayinlangach gazeta Ostroumovni rahbar etib tayinlaydi. 1885 - yilga kelib, Gazeta butunlay rus tilida nashr etiladi. Munavvar Qori "Xurshid" nomli gazeta chiqarishga ruxsat so'radi. "Ruscha bilmagan kishiga Gazeta chiqarmoq mumkin emas" degan javob bilan rad etilganligini yozadi. "O'rta Osiyo umrguzaronlig'i Taraqqiy" gazetasiga ruxsat olingan va Munavvar Qori gazeta maqolalar yozadi. Bu gazeta 8 - sonidayoq to'xtatish majburiyatiga keldi. "Taraqqiy" gazetasiga 1906 - yilning boshlarida Ismoil Obidov ning mas'ul muharrirligida ruxsat berildi. Bu Gazeta 2000 ga yaqin obunachisi bor di. "Taraqqiy" 20 - soni yetib, muharrir Ismoil Obidov qamoqqa olingan. 1906 - yilning 16 - sentabrdan sof turkistonlik yoshlar mablag'i hisobiga chop etilgan. "Xurshid" millatning iqtisodiy jihatdan yuksalish uchun ham tirilmish va bu haqida qiymati yozuvlar tarqatmishdir. 5-sonida chop etilgan bir maqolasida har bir mamlakatning o'z musulmon qardoshidan mol olishini harorat bilan tasvirlaydi, bu turli iqtisodiy kurash jarayonlarida Yevropada va Osiyoda Germaniyada gitlerchilar va Hindistonda gandichilar orasida ma'qul ko'rilganligi haqida ma'lumot beradi. Shuningdek, Gazeta eski maktab va madrasa boshida turgan mutaassib mulla, eshon va boylarni ko'p tanqid qilib, Ostroumov va uning tarafdorlariga qarshi ko'p tanqidlar uyushtirgan. Bu Gazeta ham 11- soni chiqishidan oldin hukumat tomonida to'xtatildi. Obunachilari 3000 bo'lib, yillik obunasi 3 so'm, 6 oyligi 50 tiyin, 3 oyligi 1 so'm bo'lgan. Matbuotda "Xurshid" gazetasi muharriri Munavvar Qori Abdurashidxonov "Taraqqiy" gazetasining ishchan vakili va bosh yozuvchilaridan edi" shuning uchun bu harakatlarni oldindan kutgan va ehtiyot yuzasidan Abdulla Avloniy nomiga "Shuxrat", Ahmadjon Bektemirov nomiga "Osiyo" gazetalardan hukumatdan ruxsat olib qo'yiladi. "Buningla barobarbu gazetani yuzaga

chiqarish uchun Toshkent yoshlari boshida Munavvarqori Bo'lg'oni holda, uch oy urindilar. Nihoyat 1907 -yilning birinchi dekabrda Toshkentda "Shuxrat"ning ilk sonini chiqardilar. Haqiqatda "Xurshid"ning davomi bo'lg'on bu Gazeta xalqning maslagini olg'a surmish va tili ham imlosi jihatidan ham "Xurshid"dan farqsizdir". Ushbu masala haqida Mo'minjon Muhammadjonov "Munavvarqori "Shuxrat" degan gazetni Abdulla Avloniy otidan chiqardi"— degan fikrni Shuningdek gazetalarni hech biri "Xurshid"chalik mahalliy aholi tomonidan ko'proq olinmaydi. O'z davrida mahalliy aholi ko'ngliga yo'l topib, mahalliy aholining birlashtira olgan kuchini ko'rsatadi.

Bundan tashqari Munavvar Qori To'lagan domlani Turkiston mustamlakachilari tergovidan saqlab qoladi.

Ubaydulla Asadullaxo'jayevni mahalliy xalq ta'qibidan asrab qoladi. Al - Isloh jurnalini "Bank ishi" mojarosidan qutqarib, jurnal faoliyatini davom ettirish yo'llarini ko'radi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Munavvar Qori Toshkentda xalqimizning tafakkurini ijobiy bo'lishi uchun qo'lidan kelgan xizmatini ayamadi. Matbuot mamlakatimizda ommalashdi, rivojlandi. Milliy ziyolilarimizni har tomonlama qo'llab quvvatlashga qo'lidan kelgancha harakat qildi. Mustamlakachilik zanjirlari va qamoqxonalarni doimiy mustamlakachilik taqdiri deb bildi. 1931 yil 23 aprelda sud majlisida otishga hukm qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulvohob O'qtoy. "Yosh Turkiston". 1934 - yil yanvar. - №, 50.
2. Саид З. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар (1870 - 1927). Тошкент. Ўздавнашр. 1927.
3. Abdulvohob O'qtoy. Yosh Turkiston. 1934 yil yanvar. - №50
4. Аҳмад Заки Валидий "Бўлингани бўри ер". Тошкент. Адолат. 1997. 114-бет.
5. Mustafo Cho'qay. Yosh Turkiston jurnali, 1932, dekabr, №37.
6. Муҳаммаджонов М. "Турмуш уринишлари". Тошкент. "Mumtoz so'z". 2015. 99-бет.
7. To'qtamish o'g'li O'qtoy. Yosh Turkiston. 1933 yil, may, №42
8. Муҳаммаджонов М. "Турмуш уринишлари". Тошкент. "Mumtoz so'z". 2015. 9-бет.

UO'K 908

TURON TEATRI VA MUNAVVAR QORI ABDURASHIDXONOV

U.K.Ravshanova, tayanch doktorant, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Jadidchilik harakatining yetakchi namoyandalaridan biri bo'lgan Munavvar qori teatrni millatni uyg'otish, ma'rifat tarqatish va ijtimoiy ongni yuksaltirish vositasi sifatida talqin qilgan. Ushbu maqolada O'zbek teatr san'ati tarixida alohida o'rin tutgan "Turon" teatri va uning shakllanishi hamda rivojlanishida Munavvar qori Abdurashidxonovning tutgan o'rni yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turon teatri, Munavvar qori Abdurashidxonov, jadidchilik, o'zbek teatr tarixi, ma'rifat, milliy uyg'onish, sahna san'ati.

Аннотация. Как один из лидеров джадидского движения, Мунаввар қари рассматривал театр как средство пробуждения нации, распространения просвещения и повышения общественного сознания. В данной статье рассматривается «Турон» театр, занимающий важное место в истории узбекского театрального искусства, а также роль Мунаввара қари Абдурашидханова в его формировании и развитии.

Ключевые слова: театр «Турон», Мунаввар қари Абдурашидханов, джадидизм, история узбекского театра, просвещение, национальное пробуждение, сценическое искусство.

Abstract. As a prominent figure of the Jadid movement, Munavvar qori viewed theatre as a means of enlightening the nation, promoting education, and raising socio-cultural awareness. This article examines the "Turon" Theatre, which holds a significant place in the history of Uzbek performing arts, and the role of Munavvar qori Abdurashidxonov in its formation and development.

Keywords: Turon Theatre, Munavvar qori Abdurashidxonov, Jadid movement, Uzbek theatre history, enlightenment, national awakening, performing arts.

Jamiyatimiz farovonligi yo'lida millatimizni savodli va ma'rifatli qilishning ta'limdan tashqari teatr va san'at yo'nalishi ham borki, bu sohada juda ko'p ma'rifatparvar, davlat va jamiyat kelajagi taraqqiyoti uchun zahmat chekkan fidoiylarimiz mavjud. Ana shu fidoiylilik dastlabki o'chog'i bu "Turon" teatridir. "Turon" jamiyati 1913 yil tashkil etilgach jamiyat negizida teatrchilik ishlari haqida

alohida ta'kidlanadi. Bu teatr havaskorlari truppasi tashkil topganligi bejizga jamiyat negizida tashkil etilmaganligini tushunish mumkin. Ya'ni, bu mavjud Nizomda alohida belgilangan va nizom joriy etilganligi belgisidir.

Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida teatr, san'at yo'nalishining birinchi namoyondalari ruslar emas, balki, xalqimizning farzandlarini o'qitish, ziyoli qilish, millatni qoloqlikdan olib chiqish uchun harakat qilgan evaziga 1 tiyin ham olmagan farzandlari edi. Ular teatr xalqimizni yomon axloq, odob qusurlardan tozalab, tarbiyalashiga, shuningdek, bu pullar evaziga o'qib kelgan yoshlar, zamonavir bilim, tajriba va keyingi taraqqiyotimiz uchun mustahkam ko'prik bo'lishiga ishongan. Ularning sa'y harakatlari bilan bu ko'priklarga poydevor qo'yildi, xalqimizni ortidan ergashtira oldilar. Qur'on oyatlaridan namunalar aytdilar, iymon yo'llaridan biri ilm - ma'rifat ekanini xalq ongiga singdirdilar. Ana shunday voizlardan biri Munavvar Qori edi. Munavvar Qori teatr uchun dramalar yozmagan bo'lsada u ma'naviy va moddiy homiysi edi, teatr ishlarida Abdulla Avloniyning yonida turdi[1:238]. Shuningdek, boshqa Toshkentning mo'tabar kishilari bo'lgan. Nizomiddin Xo'jayev, Badriddin A'lamov, Shokirjon Rahimiy, Muhammadjonqori Poshshaxo'jayev, Fuzail Jonboyev, Hasanqori, Same'qori Ziyoboyev, Qudratilla Yunusiy va boshqa, 1916-yildan Mannon Uyg'ur, G'ulom Zafariy, Sulaymon Xo'jayev kabilar truppaning asosiy kuchlari hisoblangan. Truppa o'z faoliyatini 1914-yil 27 fevralda Toshkentdagi „Kolizey“ teatri binosi (2000 tomoshabinli)da „Padarkush“ (M. Behbudiy) spektakli bilan boshlagan. Bosh rollarni Abdulla Avloniy, S. Ziyoboyev, M. Poshshaxo'jayev, B. A'lamovlar ijro etganlar. Spektaklni ozarbayjonlik aktyor va rejissyor Aliasqar Asqarov qo'ygan. 1915-yil shu spektakl N. Xo'jayev tomonidan qayta sahnalashtirilgan. Ketma-ket N. Qudratillaning „To'y“, A. Qodiriyning „Baxtsiz kuyov“, A. Avloniyning „Advokatlik osonmi?“ kabi asarlari sahnalashtirilgan. Ozarbayjon aktyori va rejissyori Ruhillo Sidki 1914—16 yillar Toshkentga ijodiy safari davomida „Turon“ teatri a'zolari o'rtasida musiqali drama janriga qiziqish uyg'otgan.

Ozarbayjonlarning „Layli va Majnun“ spektaklida „Turon“ truppasi a'zolari ham birga rol uynaganlar. Teatr muhim mavzu va janr doirasi asosida keng repertuar yaratish imkoniyatiga, Toshkentning eski va yangi shahar qismida o'zining qishlik va yozlik binosiga ega teatr jamoasi darajasiga ko'tarilgan. „Pinak“ (A. Avloniy), „Mazluma xotin“ (X. Muin), „O'liklar“ (M. Qulizoda) kabi spektakllar bilan o'z repertuarini boyitgan. 1917-yil Oktyabr to'ntarishidan so'ng „Turon“ teatri hukumat ixtiyoriga olinib, unga davlat teatri maqomi berilgan. Turli davrda turli nomlar bilan yuritilgan. Mannon Uyg'ur teatrning yetakchisi, badiiy rahbari bo'lgan teatr truppasini tashkilotchi va asoschilaridan bo'ldi, yig'ilgan pullar esa, tinimsiz chet elda ta'lim olayotgan yoshlar uchun sarflandi.

Rossiya imperiyasi mahalliy aholi manfaati uchun ochiq ish ko'ruvchi biror bir siyosiy partiyaga ruxsat bermasligiga ko'zi yetgan Ubaydulla Xo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqalar bilan birgalikda „Turon“ musulmon drama san'ati havaskorlari ittifoqi nizomini tuzishgan. „Turon“ truppasi „Nizom“i 73 moddadan iborat bo'lib, 1916-yilning noyabrida notarius belgisi bilan tasdiqlangan. Uning umumiy hajmi 73 banddan iborat bo'lib, unda truppada aktyor, rejissor boshqa kasb egasi tarzida „Turon“ jamiyati a'zosi bo'lishlikning huquqiy asos va vazifalari, ishlash shartlari muttasil bayon qilinganki, bular truppani professional ijodiy jamoa tarzida muhim faoliyat ko'rsatishiga qaratilganligini ko'rsatdi.

Toshkent shahridagi „Turon“ musulmon drama san'ati havaskorlari jamiyatining nizomida:

1. Toshkent shahridagi „Turon“ nomli musulmon drama san'ati havaskorlari jamiyati tashkil etiladi, maqsadlari quyidagicha:

- A) Aholi o'rtasida sahna ishlari va hayriyaga jiddiy munosabatni rivojlantirish;
- B) Xalq uchun spektakl ko'rsatish, unga sog'lom tomosha berish;
- C) Turkiston o'lkasi hududida yashovchi muhojir ahli muslimning moddiy va ma'naviy ahvolini yaxshilash uchun moddiy yordam berish;

2. Ko'zda tutilgan maqsadlarni amalga oshirish uchun, jamiyat kechalar, konsertlar, spektakllar va boshqa ommaviy tomoshalarni o'tkazish huquqiga ega. O'z nomiga klub va muzika kurslari ochadi, o'z kutubxona va qiroatxonasiga ega bo'ladi. O'z nomiga boshlang'ich maktablarni ochish

va saqlash, muhtojlarga, jumladan, o'quvchilarga yordam puli berish, o'rta va oliy maktablarda o'qishni davom ettirish uchun stipendiya to'lash, shuningdek, davlatnikimi, xususiymi, jamiyatnikimi, qanday tizimda bo'lishidan qat'iy nazar mavjud xayriya ma'rifat muassalarini moddiy quvvatlash.

3. Mavjud xayriya va ma'rifat muassalari, davlat, xususiy va jamiyatnikimi, baribir "Turon" jamiyati spektakllar, konsertlar va boshqa va sayllarini tashkil qilish bilan bog'liq xarajatdan tashqari sof foydaning 20 foizi ushlab qolinadi, bu summa mazkur Nizomning 42 - moddasida ko'rsatilgan sarfni qoplash uchun ishlatiladi.

4. Jamiyat Toshkent shahridagi "Turon" nomli musulmonlar drama san'ati havaskorlari jamiyati" deb yozilgan o'z muhriga egadur.

Avloniy truppasi sahnalashtirgan birinchi asar Behbudiyning "Padarkush"i bo'ldi.

1914 yil 27 fevralda Toshkentning 2000 kishilik muhtasham Kolizey teatri tomoshabinlar bilan to'la. Galeriya va yo'laklarda ham odam qaynaydi...Sahna ochiladi.o'rta boy miqti, ovro'pacha kiyingan kishi paydo bo'ladi.

"Muhtaram jamoat! - gap boshlaydi u. - Butun Toshkent xalqi hayotida tarixiy kundir...!"gap boshlaydi - Munavvar Qori Abdurashidxonov. Siz hurmatlularg'a teatr xususida bir nech so'z aytmakka jasorat qilib, qarshulaingizga chiqdim. Bu xususida manim guztohona harakatimni afu etmagingizni ojizona rijo qilurman" - tomoshabinlardan hurmat bilan uzr so'raydi. Turkiston hududida bir necha teatr tomoshalari o'ynalgan bo'lsa - da, "xolis Turkiston tilida" o'ynalmagan. Turkistonda teatrga ayrim kishilar "masxarabozlik ko'zlari" bilan qaraydilar - deb teatr tomoshalariga xalqqa yot bo'lgan tushunchalarni mamlakatning ishongan ziyolisi sifatida Qori sifatida singdirishga harakat qiladi."...Teatrni buzuq axloq kasallarning eng yoqimli da'vosi ga o'xshatgan kishi yo'g'onchi bo'lmasa, kerak deb o'ylayman" - deydi. Biz "achchiq romanlarni shirin davolari ila xalqg'a yedirurlar va achchiq nasihatlarini chuchuk so'zlari ila xalqg'a eshitdururlar. Biz shu zotlarga va teatrga qanday ko'z ila boqmog'imiz kerak? Muni o'rganmak uchun biz o'zimizdan boshqa larga ko'p uzoq mutaraqqiy mamlakatlarga boqaylik. Misli ustimizg'a hokim bo'lib turg'on ruslarga, turklarga, nemislarga, fransuzlarga, yahudiylarga va boshqalarga ko'p uzoq ketmayluk, eng yaqin qo'shnilarimiz bo'g'on Qofqoz musulmonlarig'a" -deya o'qituvchilarga xos oddiy tushuntirish ishlariniolib boradi. Mana shu oddiy tushuntirish orqali xalq ichiga kirib bora oladigan nasihatlar, fikrlar bera olganligi uchun ham birlashtiruvchi vazifasini bajaradi. Xalq orasidagi ijtimoiy farqlarni yo'q qila olib, ergashtira olar edi. Mirzo Fathali Oxundov haqida keltirib o'tadi 30 yil teatr sahnasida tomosha ko'rsatdi.Marhumning tiriklik chog'ida har kim xazar qildi, tanqid qildi, vafot etgach xizmatlarini taqdim etib, shunday duo majlisi o'tkazdilarki, musulmonlarning hech biri uchun yasalgani yo'q deya, keyinchalik afsus nadomat chekmaslikka chaqiradi. Marhum Oxundovning xizmatlari o'laroq "Najot jamiyati" tashkil etildi. Teatrning sho'balari tashkil topdi. Bu jamiyat vositasida Kavkaz xalqining axloqi isloh etildi, xalq g'aflatdan uyg'ondi - deya izoh beradi Munavvar Qori Abdurashidxonov.Kavkaz xalqi millat taraqqiyoti uchun harakat qilmoqda nima uchun Turkiston eli ulardan ibrat olmaymiz deydi. Teatr vositasi bilan millatning axloqiy tomonlarini tarbiyaladilar, teatr tomoshalari bilan farzandlarini ilmli qilish uchun astoydil harakat olib bordilar deb nasalaning boshqa tomonlariga e'tibor qaratadi. 30 ga yaqin maktablar ochganligini keltirib o'tadi. "Na uchun Turkistonda birgina bo'lg'on jamiyatimizni va faqirlikdin inqirozga yuz tutgan maktab va maorifimizni sa'y va qo'shish qilmaymiz?"- degan fikrlar bilan aholini millat manfaati uchun xizmat qilishga chorlaydi.

"Bizim Turkiston mamlakati tufrog', suv va havo jihatidin eng boy mamlakatlardin bo'la turib, na uchun o'zumiz bundan foydalana olmaymiz?"- degan fikrlari tahsinga sazovordir. Ketma - ket bunday savollarga javob bermoq uchun" nodonlik va olamdan xabarsizlik demakdin boshqa chora yo'qdur" - degan fikrlari bugungi kun uchun ham juda muhimdir. "Shul sababli himmatli yoshlarimizdan va himmatli boylarimizdan bu teatrlarga faqat o'yin va masxarabozlik ko'zila boqmasdan, millat va axloq jihatdan eng ibratli bir manzara va ulug'lar uchun ochig'on foydali bir maktab nazari ila boqmoqlarini ojizona arz va istirxom qilurman".

G'ulom Zafariy Muzaffarovich "Turon" jamiyati (1914 y) a'zosi. "Turon" teatrining shakllanish va rivojlanish faoliyatida ishtirok etgan. "Turon" truppasi da bolalar uchun o'zi yozgan musiqali asarlarni sahnalashtirgan.

Ma'zumov Qudratulla "Turon" truppasi a'zosi bo'lib turli spektakllarda rol o'ynagan va ma'muriy vazifalarni bajargan (1916-1918).

Norbekov Komil "Jamiyati imdodiya" (Xayriya jamiyati 1909) tashkil etgan. "Turon" drama san'ati havaskorlari jamiyati", "Turon" truppasi (1913-1914), "Sadoyi Turkiston" (1914) gazetasining tashkil etilishida faol ishtirok etgan.

Norbekov Karimbek (1888-1969) -1909, 1914-1916 yillarda "Jamiyati imdodiya", "Turon", "Nashriyot" kitob savdosi uyushma va tashkilotlariga a'zo bo'lgan. "Turon" teatrining tashkilotchilaridan biri.

Nurmuhammedov Ergash Taraqqiyparvarlar tomonidan tashkil etilgan "Sadoyi turkiston", "Turon" teatri tashkilotlarda faol ishtirok etgan (1914-1917), "Turon" madaniy – ma'rifiy jamiyatga a'zo bo'lgan va olti oy vazifasini bajargan (1917-1918), "Turk adam markaziyat" (1917) so'ng bolsheviklar firqasiga a'zo bo'lgan (1918).

Podshoxo'jayev Muhammadxon (1885-1937.14.10) Munavvar Qori Abdurashidxonov boshliq, Toshkent ma'rifatparvarlari safiga qo'shilgan va "Jamiyati imdodiya" (xayriya jamiyatini (1909) tashkil etishda qatnashgan va uning faol a'zolaridan biri bo'lgan. "Turon" teatr truppasi muassislaridan biri hamda aktyor.

Salimxon Tillaxonov "Turon" teatr truppasida faoliyat olib borgan.

Fitratning 1919 yilda yozilgan "Chin sevish", "Temur sag'anasi", "O'g'izxon" (1920-yilda nashriyoti G'ozzi Yunisda chop etilgan), "Hind ixtilochilari", (1919 yozilgan bo'lsa ham, 1921 yilda Berlinda o'zbek talabasi Sattor Jabbor tomonidan bostirilgan) kabi dramatik asarlarni "Turon" teatri orqali namoyish etilib, el orasida dramaturg sifatida tanildi va malakali dramaturgiyaga asos soldi.

Hasan Qori Xoniy 1914 – yilda tashkil etilgan "Turon" teatrida havaskor artist sifatida ishtirok etgan.

Nizomiddin Xo'jayev 1914-yildan "Turon" jamiyatining a'zosi, teatr truppasi asoschilaridan biri va birinchi rejessyori. 1916-yil dekabrda "Turon" teatrida ozarbayjonlik mashhur rejessyor Siddiqiy Ruhulloh "Layli va Majnun" "Asli va Karam" spektakllarini sahnalashtirgandam unga yordam bergan Sidqiy Ruhullohdan rejessyor va aktyorlik sinoatini o'rgangan. 1914 yil mart oyida Kolezey teatrida namoyish qilingan M. Behbudiyning "Padarkush" asarida zamonaviy ziyoli rolini ijro etgan. 1916-1918-yillarda "Turon" teatrining bosh rejessyori vazifasini bajargan. U rejessyor sifatida Ozarbayjon yozuvchisi Jalil Mamatqulizodaning "O'luklar", Hamzaning "Boy ila xizmatchi", "Ochlik quchdi" asarlarini ham sahnalashtirgan.

Sulaymon Xo'jayev o'zbek milliy kinosi asoschilaridan biri. "Turon" drama havaskorlari uyushmasiga a'zo bo'lgan va aktyorlik san'atiga muhabbat qo'ygan. (1914-1916).

1921 yilda Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon "Turon" teatr truppasida mudir, keyinroq 1922-1923-yillarda yana mudir bo'lib ishlaydi.

Yunusov Qudratilla - 1909 yildan xayriya jamiyati a'zosi. 1915 - 1919 - yillarda "Turon" truppasi va jamiyati a'zosi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qosimov B. Milliy uyg'onish. Ma'naviyat. Toshkent. 2002.B-238.
2. S.Tursunboyev "Teatr tarixi" o'quv qo'llanma.-T.: O'MKHTM, "Bilim", 2005.-2000 . B-20

**VARGANZA QISHLOG'I MA'NAVIY MEROSI: ABDUVALI ESHON VA XX ASR
BOSHLARIDAGI TA'LIMIY AN'ANALAR**

*D.J.Raxmatova, DSc, dots., QarDU tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzey, Qarshi
U.T.Ashirov, muzey ilmiy xodimi, QarDU tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzey,
Qarshi*

*T.G'.Eshbo'riyev, muzey ilmiy xodimi, QarDU tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi"
muzey, Qarshi*

Annotatsiya. Maqolada Qashqadaryo viloyati Kitob tumanidagi Varganza qishlog'ida XX asr boshlarida shakllangan ilmiy-ma'rifiy muhit, diniy ta'lim va xalq og'zaki ijodining ahamiyati tahlil qilinadi. Masjid va madrasalar, savodxonlik, milliy urf-odatlar va hunarmandchilik an'analari alohida e'tibor qaratilgan. Abduvali Eshonning ta'limiy merosi, shogirdlari va xalq tabobatidagi o'rni o'rganiladi. Sovet hokimiyati davridagi ma'naviy o'zgarishlar, maktablar tashkil etilishi va diniy an'analarning cheklanishi ham yoritilgan. Shuningdek, qishloqda vujudga kelgan bilimli avlodning jamoatchilikka ta'siri ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, Kitob tumani, Varganza qishlog'i, XX asr boshlaridagi madaniyat, diniy ta'lim, Abduvali Karimzoda, Eshon, Mudarris, xalq og'zaki ijodi, sovet siyosati, savodxonlik.

Аннотация. В статье анализируется научно-просветительская среда, сложившаяся в начале XX века в кишлаке Варганза Китабского района Кашкадарьинской области, а также значение религиозного образования и устного народного творчества. Особое внимание уделено деятельности мечетей и медресе, уровню грамотности, национальным обычаям и ремесленным традициям. Изучено образовательное наследие Абдували эшона, воспитание его учеников и роль в народной медицине. Также рассматриваются духовные изменения в период советской власти, открытие светских школ и ограничения религиозных традиций. Освещается влияние образованного поколения, сформировавшегося в кишлаке, на общественную жизнь.

Ключевые слова: Кашкадарья, Китабский район, кишлак Варганза, культура начала XX века, религиозное образование, Абдували Каримзода, эшон, мударрис, устное народное творчество, советская политика, грамотность.

Abstract. The article analyzes the scientific and educational environment that emerged in the early 20th century in the village of Varganza, located in the Kitab district of the Kashkadarya region, as well as the significance of religious education and oral folk traditions. Particular attention is given to the activities of mosques and madrasas, the level of literacy, national customs, and traditional crafts. The educational legacy of Abduvali Eshon, the upbringing of his disciples, and his role in folk medicine are examined in detail. The article also explores the spiritual transformations during the Soviet era, including the establishment of secular schools and restrictions on religious practices. Furthermore, the influence of the educated generation that emerged in the village on public life is highlighted.

Keywords: Kashkadarya, Kitab district, Varganza village, early 20th-century culture, religious education, Abduvali Karimzoda, Eshon, Mudarris, oral folk traditions, Soviet policy, literacy.

Qarshi davlat universiteti tuzilmasidagi "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi ilmiy xodimlari bilan birgalikda Kitob tumanining boy ma'naviy merosga ega hududlaridan biri — Varganza qishlog'iga tashrif buyurdik. Bu safarimiz davomida qishloqning ilm-fazilat keksasi, mahalliy ensiklopediya sifatida e'tirof etiladigan ziyoli inson — Otaqul bobo bilan uchrashdik. U zot bilan suhbat jarayonida aynan shu hududda ma'rifat va ilmiy taraqqiyot uchun jonbozlik ko'rsatgan, ammo afsuski, qatag'on to'foniga uchragan fidoiylar haqida ko'plab ma'lumotlar oldik.

Aslida bizning bu yerga kelishimizga sabab — Varganza qishlog'iga yaqin joylashgan Panji qishlog'ida 1928 yilda xalq teatr truppasini tashkil etgan marhum ma'rifatparvar Amin Sayimovning avlodlarini izlash edi. Garchi to'g'ridan-to'g'ri u insonning avlodlarini topa olmagan bo'lsak-da, uning teatr truppasida ishtirok etgan insonlarning avlodlari bilan suhbat qurishga muvaffaq bo'ldik.

Bu suhbatlar orqali nafaqat ma'rifatparvar ajdodlar haqida, balki Varganza qishlog'ining o'zi ham bir zamonlar ilm va ma'rifatning chiroqdoni bo'lgani, ziyolilar beshigi ekani haqida yangidan-yangi dalillarga ega bo'ldik.

Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida joylashgan Varganza qishlog'i o'ziga xos tarixiy va madaniy merosga ega. Hudud nomi dastavval vodiy, soylik nomi sifatida qollanilgan. V-X asrlarda u qayta shakllanib Varg'onzo'y—Varganza degan shaklga kelib qolgan. Shaharcha nomidagi so'z asli suv bandi yonidagi joy, to'g'onga yaqin hudud ma'nosini bildirgan [1]. XX asr boshlarida, ya'ni 1900–1930-yillar davomida, O'zbekiston hududida keskin siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar sodir bo'lgan bir paytda, Varganza qishlog'idagi madaniy hayot ham an'anaviy urf-odatlariga tayangan holda, biroq yangi ta'sirlarga ochiq tarzda shakllangan [2]. Bu qishloqda ijtimoiy-ma'naviy muhitning asosiy tayanchi diniy an'analar, xalq og'zaki ijodi va urf-odatlar bo'lib, ular mahalliy jamiyatning ma'naviy barqarorligini ta'minlab kelgan.

Mazkur davrda Varganzada madaniy hayotning markazida islom dini va uning ta'limiy-tarbiyaviy tizimi turgan. Qishloqda faoliyat yuritgan masjid va madrasalar aholining asosiy ma'rifiy manbai hisoblangan. Bolalar ta'limi asosan maktab va madrasalarda amalga oshirilgan bo'lib, bu muassasalarda Qur'on, hadis, fiqh, tajvid va arab tili asoslari o'rgatilgan. Ustozlar sifatida faoliyat yuritgan mullalar va eshonlar jamiyatda katta hurmatga sazovor bo'lgan, ular nafaqat diniy bilimlarni tarqatgan, balki xalq orasida ma'naviy yetakchi, hakam va maslahatchi sifatida e'tirof etilgan.

Bu davrda savodxonlik darajasi chegaralangan bo'lib, ta'lim asosan diniy yo'nalishda amalga oshirilgan. Qo'llanilayotgan adabiyotlar orasida islomiy ilmlar bilan bog'liq qo'lyozma va toshbosma kitoblar keng tarqalgan. Xususan, "Haftiyak", "Qissai Yusuf", "Muqaddimai Abu Nasr" kabi ma'rifiy asarlar qishloq aholisi o'rtasida ommabop bo'lib, ular "dasturxon kitoblar" deb ham atalgan. Bu kitoblar odatda xonadon yoki mahalliy yig'ilishlarda o'qib eshittirilgan, ma'naviy tarbiya vositasi vazifasini o'tagan.

Shu bilan birga, Varganza qishlog'ida xalq og'zaki ijodi, xususan baxshichilik, qissaxonlik va dostonchilik an'analari jonli saqlangan. Baxshilar va qissaxonlar to'ylar, ma'rakalar va xalq bayramlarida "Alpomish", "Go'ro'g'li", "Ravshan", "Yusuf va Zulayho" kabi epik dostonlarni jonli ijro etish orqali xalqni ma'naviy jihatdan tarbiyalashda muhim o'rin tutganlar. Ular ijtimoiy xotirani saqlash, axloqiy meyorlarni avlodlar orasida uzatishda benazir rol o'ynagan.

Qishloq madaniyatida musiqa va raqs san'ati ham muhim o'rin egallagan. Milliy musiqiy asboblari — doira, dutor, rubob kerakli ma'raka va bayramlar jarayonida ishlatilgan. To'y marosimlarida milliy raqslar ijro etilgan bo'lib, ular xalqning kundalik hayotida estetik tarbiya vositasi sifatida xizmat qilgan. Aholi hayotida milliy urf-odatlar va an'anaviy marosimlar (Navro'z, to'y, sunnat tantanalari) doimiy va muqaddas qadriyat sifatida yashab kelgan. Ayollar atlas, adras kabi milliy matolardan tikilgan liboslar kiygan bo'lsa, erkaklar chopon, beshmet, do'ppi kabi kiyim-kechaklarda yurganlar. Bu elementlar nafaqat kiyinish madaniyatini, balki milliy o'zlikni saqlash vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Iqtisodiy hayotda esa dehqonchilik bilan bir qatorda hunarmandchilik turlari — kulolchilik, zardo'zlik, chirmangarlik, to'quvchilik rivojlangan va aholi hayotida muhim o'rin egallagan. Bu faoliyat turlari nafaqat iqtisodiy ahamiyatga, balki madaniy va estetik qadriyatlarga ham ega bo'lib, mahalliy identifikatsiyaning muhim qismi hisoblangan.

1917-yildagi Oktabr inqilobidan so'ng O'rta Osiyoda, jumladan, Varganza qishlog'ida ham keng qamrovli siyosiy-ijtimoiy o'zgarishlar boshlandi. Sovet hukumati joriy etilganidan keyin mahalliy jamiyatda yangi hayot tarzi, dunyoqarash va madaniyat modelini shakllantirishga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirila boshladi. Bu jarayonda eng muhim yo'nalishlardan biri — ta'lim tizimini isloh qilish bo'ldi [3].

An'anaviy diniy ta'lim muassasalari — madrasalarning faoliyati bosqichma-bosqich cheklandi va ularning o'rnini yangi dunyoviy maktablar egallay boshladi. Bu maktablarda bolalar dunyoviy fanlar, jumladan, arifmetika, rus tili va boshqa fanlardan ta'lim olish imkoniga ega bo'ldilar. Shu bilan bir qatorda, kattalar o'rtasida ham savodsizlikni bartaraf etish maqsadida "likbez" (ya'ni "likvidatsiya bezgramotnosti" — savodsizlikni tugatish) kurslari tashkil etildi. Bu kurslar nafaqat

savodsiz kattalarga ta'lim berishga, balki ular orqali sovet ideologiyasini aholi ongiga singdirishga xizmat qilgan.

Shu davrda Varganza qishlog'ida 7 ta masjid, 7 ta juvozxona va 7 ta tegirmon mavjud bo'lgan. Ammo SHO'ro hukumati siyosati tufayli qishloqdagi masjidning ko'pchiligi buzib tashlandi. Bor-yo'g'i 2 ta masjid qoldi, ular ham ibodat maqsadida emas, balki omborxona sifatida foydalanildi. Bu masjidlardan biri 9-asrda qurilgan qadimiy ibodatgoh edi.

1982 yilda qishloq aholisi o'z tashabbusi va hashar yo'li bilan mazkur masjidlarni qayta tikladi, ularning yonida esa choyxona ham qurildi. Bu ishlar xalqning o'z tarixiy va ma'naviy qadriyatlariga bo'lgan muhabbati va hurmatidan dalolat beradi.

Sovet davrining boshlang'ich bosqichida jamiyatda ommaviy kitobxonlik, madaniyat uylari, klublar, teatr elementlari va kitobxonlik kechalari keng yo'lga qo'yildi. Bu jarayonda Varganza aholisi ham faol qatnashgan, ayrim yoshlar yangi maktablarda o'qishga, keyinroq esa tuman markazi yoki shaharlarda o'qishni davom ettirishga intilishgan. Shu tariqa, madaniy hayotda an'ana va yangilik uyg'unlashgan holda, o'ziga xos tarzda rivojlanib bordi.

Shu bilan birga, Varganzada milliy urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi va an'anaviy musiqa-raqslar ma'lum darajada saqlanib qolgan. Ammo bu madaniy elementlar endilikda sovet targ'iboti ta'sirida qayta shakllantirilgan va ko'p hollarda ideologik mazmun bilan to'ldirilgan. Masalan, Navro'z, to'ylar yoki xalq bayramlari kabi an'anaviy marosimlar madaniyat uylari qoshida tashkil etilishi, rasmiy ssenariylar bilan o'tkazilishi kuzatiladi.

Ushbu davr Varganza qishlog'ining tarixida madaniy merosni saqlash va yangi siyosiy tizimga moslashish o'rtasidagi murakkab bir davr bo'lib qoldi. Bu o'tish davrida jamiyatning ma'naviy asoslari asta-sekin o'zgardi, an'anaviy bilimlar bilan bir qatorda yangi dunyoviy bilimlarga bo'lgan ehtiyoj ham ortib bordi.

Qishloqda agrosanoat, hunarmandchilik va savdo sohalarida ham faol rivojlanish kuzatildi. Ayniqsa, Sovet davlati iqtisodiy sohada kolxoz va sovxozlar orqali boshqaruvni markazlashtirib, Varganza kabi qishloqlarni umumittifoq miqyosidagi iqtisodiy jarayonlarga jalb etdi. Bu esa qishloq aholisining hayotida katta o'zgarishlar yuzaga chiqishiga olib keldi.

XX asr boshlarida Varganzada faoliyat yuritgan mahalliy ziyolilar, mutafakkirlar va jamoat arboblari, shu jumladan Abduvali Karimzoda kabi ma'rifiy shaxslar, o'sha davrdagi intellektual muhitni shakllantirishda muhim o'rin tutdilar. Ular o'z bilimlari, diniy-ma'rifiy faoliyatlari, shogirdlari va xalq ichidagi obro'-e'tibori orqali qishloq jamiyatida ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni saqlashga hissa qo'shganlar.

Bu zamin — Varganza va uning atroflari — o'z tarixida ko'plab donishmandlar, shayxlar, faylasuflar va xalq xizmatida bo'lgan ziyolilarni yetishtirgan. Ular orasida hazrati Bashir, Sayidoyi Nasafiy, Yagonai Nasafiy, Jumaydullo, Abdulloxiromiy, Mullo Nabi, Mullo Mirg'ani kabi ma'naviy siymolar, akademik A. Mirzoyev, professor Najmi Sayfiyev, folklorshunos olimlar Rashid Qodirov, Ro'zi Ahmadov, fan nomzodlari Do'st Ashurov va Usmon Muhammadiy kabi ilmiy arboblarning yetuk zamon farzandlaridir.

Shular safida, Abduvali Karimzoda (eshon, mudarris) nomi alohida e'tirofga loyiq. U zot 1869 yilda Varganza qishlog'ining Sanglox (Toshlok) mahallasidan dunyoga kelgan. Boshlang'ich ta'limni otasidan olgan Abduvali ilmga chanqoq bo'lib, Shahrisabz, G'uzor va Buxoro madrasalarida o'qib, o'sha davrning yetuk ulamolari bilan suhbatda bo'lgan. Uning ustozlari orasida taniqli adabiyotshunos va ma'rifatchi Sadridin Ayniy ham bo'lganligi uning ilmiy salohiyati qanchalik yuqori bo'lganini ko'rsatadi[4].

Madrasa ta'limidan so'ng, Abduvali Karimzoda Varganza qishlog'ida o'z shaxsiy maktabini tashkil qilib, qishloq bolalariga saboq berishni boshlaydi. Ushbu maktabda keyinchalik mashhur sharqshunos olim, akademik Abdurashid Mirzoyev ham ta'lim olgan. Karimzoda faqatgina muallim emas, balki xalq tabobati sohasida ham mashhur tabib sifatida tanilgan. U insonlarning dardlariga shifo topishda xalqona usullarni qo'llab, ilm va amalni uyg'un holda tatbiq etgan.

Abduvali eshon nafaqat ilmi, balki ulug' zot sifatida kelajakni bashorat qilish qobiliyati bilan ham xalq orasida mashhur bo'lgan. Uning qayn akasi Husen bobo shunday eslaydi: "Otam katta zamindor edi, chorva ham bisyor edi. Bir kuni 4–5 qoramol yo'qoldi. Otam meni ergashtirib, mollarni

topishda yordam so'rab kuyov (Abduvali eshon) oldiga bordik. Eshon meni va otamni ko'rib, urf-odatga ko'ra qochmoqchi bo'ldi. Chunki Varganzadagi urfga ko'ra kuyov kelinning urug'iga ko'rinmasligi kerak edi. Otam bor holni aytib, yordam so'radi. Eshon mening oldimga suv to'ldirilgan kosa qo'ydi, yuziga qarab ko'rpani ustimga yopdi va alohida zikrlar ayta boshladi. Shunda kosadagi suv yuzida yo'qolgan mollar tasviri paydo bo'ldi. Men ko'rpani ko'tarib aytdim: "Mollar Jinni daryo bo'yida turibdi." Otam borib, aytilgan joydan mollarni qaytarib keldi..."

Bu voqea Abduvali eshonning jismoniy bilimlar bilan birga, qalb va ruhiyat ila bog'liq bilimlarda ham yetuk inson bo'lganini ko'rsatadi. Uning boy ma'naviy merosi, xalq bilan bevosita muloqoti, ilmiy salohiyati va hayotiy faoliyati — Varganza qishlog'ining ma'rifiy yuksalishiga bevosita ta'sir qilgan. U kishi o'z zamonasining ma'naviy-ma'rifiy ustuni, xalq ishonchini qozongan ezgu siymo bo'lgan.

1939 yillar chamasi. Tojikistonlik mashhur sharqshunos olim, akademik Abdulg'ani Mirzoyev o'z xotiralarida shunday lavhani esga oladilar: aspiranturada tahsil olayotgan paytlarida arab tiliga oid murakkab bir ilmiy masalaga duch kelib, unga yechim topa olmay qoladilar. Ana shunday vaziyatda, umid va ishonch bilan o'zlarining buyuk ustozlari — Eshon mudarrisni yodga oladilar.

Ustozni topish niyatida Samarqand viloyatining Varganza qishlog'iga yo'l oladilar. Ammo u yerga yetib borganlarida, Eshon mudarris asossiz to'hmatga uchrab, qamoqqa olingani haqida eshitadilar.

Ma'lum bo'lishicha, bu to'hmat begona emas — Eshon mudarrisning ilmi va nufuzini ko'ra olmagan, qishloqdagi ba'zi g'arazli shaxslar tomonidan to'qib chiqarilgan bo'lib, ular sho'ro hukumatiga "bu kishi davlatga qarshi ig'vo tarqatmoqda" degan yolg'on ma'lumotni yetkazgan edilar.

Shundan so'ng Abdulg'ani Mirzoyev Toshkentga borib, ustozlarini Shayxontohur qamoqxonasida izlab topadilar.

Uchrashuvda Eshon mudarris Abdulg'ani Mirzoyevga diqqat bilan nazar tashlab:

— Mullo Mirg'ani, sizni kim majbur qildi shuncha yo'l bosib, ovora bo'lib meni oldimga keldingiz? — deb so'raydilar.

Shunda Abdulg'ani Mirzoyev kamtarona javob qaytaradilar:

— Ustoz, sizning diydoringizni sog'inib keldim...

Bu samimiy javobdan keyin Eshon mudarris u kishiga nazar solib:

— Siz, aniq bir ilmiy masalada qiynalgansiz, shundaymi? — deb so'raydilar.

A. Mirzoyev shunda muhtojlik yuzasidan murojaat qilganini aytganlarida, ustoz o'sha muammoni hal etish uchun mazmunan shunday izoh beradilar:

— Agar xotiram meni aldamasa, bu masala arab tilida yozilgan falon kitobning falon sahifasida yoritilgan. O'sha yerdan to'liq ma'lumot topasiz, — deb masalani chuqur tahlil qiladilar.

Darhaqiqat, Abdulg'ani Mirzoyev Dushanbega qaytib, ustoz aytgan manbani topadilar va masalaning yechimini aynan o'sha sahifadan topadilar. Bu voqea Eshon mudarrisning beqiyos xotirasi, ilmiy bilimlari va ularni qog'ozga tushirmasdan ham zarur paytda jonli ravishda ifoda eta oladigan salohiyatlarini yaqqol namoyon etadi.

Yana bir ta'sirli voqea shundan dalolat beradiki, Eshon mudarrisning qobiliyati va salohiyati hatto Shayxontohur qamog'iga ham ovoza bo'ladi. Qamoqxonaning rahbari — rus millatidan bo'lgan shaxs — Eshonni chaqirib, og'ir kasallikka chalingan bir bemori borligini aytadi va:— Siz uni davolay olasizmi? — deb so'raydi.

Eshon mudarris esa tavozeli javob beradilar:— Avvalo Xudo, lekin harakat qilib ko'raman.

U zotning tabobatdagi malakasi sabab bemor shifo topadi. Bu holat qamoqxona rahbarini qattiq quvontiradi va u Eshon mudarrisga shunday taklif qiladi:

— Men sizni ozod etmoqchiman.

Biroq Eshon bu taklifni rad etadilar va huzn bilan javob qaytaradilar:

— Meni ozod qilish shart emas. Endi men qishlog'imga qaytib borolmayman. U yerdagi nopoklarning yuzini ko'rishni istamayman. Yaqin kunlarda urush boshlanadi va ana shu urushda mening o'g'lim halok bo'ladi...

Shu tariqa, Eshon mudarris kelajakdagi musibatni ilgari ko'rib, bashorat qiladilar. So'ngra so'nggi vasiyatlarini shunday ifoda etadilar:

— Men ketmayman. Faqat bitta iltimosim bor: agar men bandalik burchini ado etsam, meni hurmat va ehtirom bilan, musulmoncha urf-odatlariga ko'ra dafn eting. Shuning o'zi yetarli.

1979 yili Tojikiston Fanlar akademiyasining akademigi, qadimiy qo'lyozmalar va leksikografiya sohasi bo'yicha yetuk mutaxassis Mirzoxasan Barotovich Sultonov qishlog'imizga tashrif buyurib, Eshon Mudarris boboning kitoblarini ko'zdan kechiradi. U kitoblarni sinchkovlik bilan o'rganganidan so'ng, shunday xulosaga keladi: “Bu inson forsiy, hind va sanskrit tillarini mukammal bilgan ekanlar”, — deydi.

Eshon Mudarris bobo, o'zlarining aytganlaricha, qamoqxonada vafot etganlar va vasiyatlariga binoan, izzat-ikrom bilan Shayxontohur qabristonida dafn etilganlar.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Varganza qishlog'ining XX asr boshlaridagi ma'naviy-ma'rifiy muhiti islomiy an'analar, xalq og'zaki ijodi va milliy urf-odatlariga tayangan holda shakllangan. Bu muhitda Abduvali Karimzoda (eshon mudarris bobo) kabi ma'rifatparvarlar qishloq aholisining savodxonligini oshirish, ta'limni kengaytirish va ma'naviy dunyoqarashini boyitishda muhim o'rin tutganlar.

Oktabr inqilobidan so'ng esa madaniy muhitda dunyoviy unsurlar paydo bo'lib, an'ana va yangilik uyg'unlashgan yangi davr boshlangan. Bu tarixiy jarayon qishloq madaniyatida mutlaqo yangi bosqichni boshlab bergan.

Matnda bayon etilgan lavhalar Eshon mudarris boboning nabirasi Amrulloev hamda xalq ta'limi a'lochisi Vahobov Atoqul boboning xotiralaridan yozib olingan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nafasov T. *Qashqadaryo qishloqnomasi*. Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2009-yil — 77-bet.
2. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи жамоатчилик институти. Қашқадарё област Китоб районидаги “Партия XIX съезди” совхози тарихи. —Т, 1979. — Б. 9.
3. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи жамоатчилик институти. Қашқадарё област Китоб районидаги “Партия XIX съезди” совхози тарихи. —Т, 1979. —Б 27.
4. Varganza qishlog'i mexnat faxriysi Vaxobov Atoqul bobo bilan yozib olingan og'zaki suxbatdan.

УЎК 338.48.368.9

MAHALLIY TURIZMNI RIVOJLANTIRISH STRATEGIYALARI: O'ZBEKISTON VA TURKIYA TAJRIBASI ASOSIDA XALQARO QIYOSIY TAHLIL

B.B. Ro'zimov, PhD, Andijon davlat universiteti, Andijon

M.M. Xasanova, o'qituvchi, Andijon davlat universiteti, Andijon

Annotatsiya. O'zbekiston va Turkiya misolida mahalliy (lokal) turizmni rivojlantirishga oid strategiyalar, infratuzilma imkoniyatlari va xizmatlar sifati xalqaro qiyosiy tahlil asosida o'rganildi. Maqolada Samarqand va Istanbul shaharlariga oid so'rovnoma natijalari yarim strukturaviy intervyular va xalqaro qiyosiy tahlillar asosida ikki mamlakatdagi mahalliy turizmning ustun va zaif jihatlari aniqlab berildi. Istanbulda xizmat sifati va raqamli texnologiyalar keng joriy etilgan bo'lsa, Samarqandda tarixiy-madaniy resurslar asosiy ustunlik sifatida ajralib turadi. Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston uchun mahalliy turizmni rivojlantirish bo'yicha amaliy va strategik tavsiyalar ishlab chiqildi. Maqola O'zbekistonda mahalliy turizm siyosatini takomillashtirish, infratuzilma va servis sifatini oshirishga ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Mahalliy turizm, raqamli xizmatlar, O'zbekiston, Turkiya, qiyosiy tahlil, xizmat sifati, turizm infratuzilmasi, Samarqand, Istanbul, barqaror turizm, strategik rivojlanish.

Аннотация. На примере Узбекистана и Турции на основе международного сравнительного анализа изучены стратегии развития местного туризма, инфраструктурные возможности и качество услуг. В статье определены сильные и слабые стороны местного туризма в двух странах на основе результатов анкетирования в городах Самарканд и Стамбул, полуструктурированных интервью и сравнительного анализа. В то время как качество обслуживания и цифровые технологии широко внедрены в Стамбуле, исторические и культурные ресурсы выделяются как основные преимущества в Самарканде. На основе результатов исследования были разработаны практические и стратегические

рекомендации по развитию местного туризма для Узбекистана. Статья служит научной основой для совершенствования местной туристической политики в Узбекистане, повышения качества инфраструктуры и услуг.

Ключевые слова: Местный туризм, цифровые услуги, Узбекистан, Турция, сравнительный анализ, качество обслуживания, туристическая инфраструктура, Самарканд, Стамбул, устойчивый туризм, стратегическое развитие.

Abstract. In the case of Uzbekistan and Turkey, strategies for the development of local tourism, infrastructure capabilities and quality of services were studied based on an international comparative analysis. The article identifies the strengths and weaknesses of local tourism in the two countries based on the results of a questionnaire for the cities of Samarkand and Istanbul, semi-structured interviews and comparative analysis. While service quality and digital technologies are widely introduced in Istanbul, historical and cultural resources stand out as the main advantage in Samarkand. Based on the results of the study, practical and strategic recommendations for the development of local tourism for Uzbekistan were developed. The article serves as a scientific basis for improving local tourism policy, infrastructure and service quality in Uzbekistan.

Key words: Local tourism, digital services, Uzbekistan, Turkey, comparative analysis, service quality, tourism infrastructure, Samarkand, Istanbul, sustainable tourism, strategic development.

Kirish. So‘nggi yillarda global turizm xizmatlarda kuzatilayotgan o‘zgarishlar mahalliy turizm (lokal turizm) ning o‘sib borayotgan ahamiyatini namoyon qilmoqda. Xalqaro pandemiya, iqtisodiy beqarorlik, ekologik muammolar va siyosiy notinchliklar global turizm oqimini izdan chiqarar ekan, ko‘plab mamlakatlar ichki va mahalliy turizm salohiyatini qayta baholab chiqishga majbur bo‘lishdi. Ayniqsa, rivojlanayotgan davlatlarda mahalliy turizm — aholini ish bilan ta‘minlash, hududiy iqtisodiyotni jonlantirish va madaniy merosni saqlab qolish vositasi sifatida strategik ahamiyat kasb eta boshladi.

Mahalliy turizm – bu fuqarolarning o‘z mamlakati ichida, ayniqsa o‘z viloyati yoki mintaqasi doirasida amalga oshiradigan sayohatlari va dam olish faoliyatlarini o‘z ichiga oladi. Bu turdagi turizmning afzalliklari ko‘p: u transport va logistik xarajatlarni kamaytiradi, mahalliy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlaydi, ekologik barqarorlikni ta‘minlaydi va milliy o‘ziga xoslikni mustahkamlaydi. Shu nuqtai nazardan, mahalliy turizmning rivojlanishi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va madaniy yutuqlarni ham kafolatlaydi. O‘zbekiston va Turkiya tajribasi bu borada o‘ziga xos jihatlarni namoyon etadi. O‘zbekiston qadimiy shaharlar, boy madaniy meros va ekologik turizm salohiyatiga ega bo‘lsa, Turkiya esa turizm infratuzilmasini modernizatsiyalash va raqamli xizmatlarni keng qo‘llash orqali mahalliy turizmni jadal rivojlantirishga erishgan. Bu ikki mamlakat o‘rtasidagi qiyosiy tahlil orqali, mahalliy turizmning rivojlanishida qanday siyosiy, iqtisodiy va texnologik omillar hal qiluvchi rol o‘ynashi aniqlanadi.

Maqolaning maqsadi – O‘zbekiston va Turkiya misolida mahalliy turizmning holatini tahlil qilish, rivojlanish strategiyalarini solishtirish hamda O‘zbekiston uchun mos bo‘lgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Shu maqsadda maqolada quyidagilar yoritiladi:

- Mahalliy turizm bo‘yicha mavjud nazariy qarashlar va ilg‘or xalqaro tajribalar;
- Samarqand va Istanbul shaharlarida turizm infratuzilmasi, xizmat sifati va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi;
- So‘rovnoma asosida olingan ma‘lumotlar orqali ikki mamlakatdagi turizm sub`ektlari faoliyati, mehmonlar tajribasi va xizmatlarga bo‘lgan talabning qoniqarliligi o‘rganiladi;
- Mahalliy turizmni rivojlantirishga to‘sqinlik qilayotgan omillar aniqlanadi va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar bildiriladi.

Tadqiqot natijalari O‘zbekistonda mahalliy turizm siyosatini takomillashtirish, xususan, infratuzilmaviy loyihalash, xususiy sektorni jalb qilish va raqamli marketing strategiyalarini ishlab chiqishda ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Mahalliy turizm so‘nggi o‘n yilliklarda jahon ilmiy hamjamiyati e‘tiborini tortgan dolzarb tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. Turizm nazariyasi doirasida, “lokal turizm” termini odatda fuqarolarning o‘z mamlakati ichida qisqa masofaga qilinadigan sayohatlarini

anglatadi [1]. Bu tushuncha, global turizm oqimlari bilan solishtirganda, iqtisodiy barqarorlik, ekologik xavfsizlik va madaniy o'ziga xoslikni saqlab qolish jihatlaridan ustunlikka ega ekanligi bilan ajralib turadi.

Mahalliy turizm tushunchasi asosan ichki turizm (domestic tourism) doirasida ko'riladi. Biroq, u alohida tadqiqot ob'ekti sifatida, ayniqsa pandemiyadan so'nggi davrda, ilgari surilmoqda. Ritchie va Crouch mahalliy turizmni hududiy rivojlanish va jamiyatlar farovonligining asosi sifatida ko'rsatgan bo'lsa [2], Hall mahalliy turizmni barqarorlik siyosatining muhim vositasi deb hisoblaydi [3]. Sharqiy Yevropa, Osiyo va Yaqin Sharq mamlakatlarida mahalliy turizmning kuchayishi, ko'plab ilmiy ishlarda ijtimoiy-iqtisodiy omillar, davlat siyosati va turizmga oid madaniy qadriyatlar bilan bog'liq ekani ta'kidlangan [4,5].

Turkiyada mahalliy turizmni rivojlantirishga oid dastlabki strategik yondashuvlar 2000-yillarda shakllangan bo'lsa-da, 2010-yildan so'ng raqamli transformatsiya asosida keng qamrovli islohotlar olib borildi. Turkiya Turizm Vazirligi 2023-yilga mo'ljallangan "Turizm strategiyasi"da ichki turizmni rag'batlantirish, regional markazlarni rivojlantirish va turistik xizmatlarning sifati bo'yicha qat'iy ko'rsatkichlar belgilagan [8]. Karakulak va Karaca o'z tadqiqotlarida Istanbul shahrida kichik va o'rta korxonalar (KO'K) tomonidan mahalliy sayyohlarga yo'naltirilgan xizmatlar samaradorligini o'rgangan va turizmni boshqarishda decentralizatsiya elementlari samarali bo'layotganini ta'kidlagan [6].

O'zbekistonda 2016-yildan keyingi turizm siyosati, xususan, Prezident qarorlari [10] va "O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida turizm sohasini milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilagan. Turizmni rivojlantirish davlat qo'mitasi tomonidan 2020–2025 yillarga mo'ljallangan dasturda mahalliy turizmning ahamiyati alohida ko'rsatib o'tilgan. Sobirov tomonidan olib borilgan tadqiqotda O'zbekistonda mahalliy turizmga oid infratuzilma kamchiliklari, xususan transport, axborot xizmati va mehmonxonalar soni yetarli emasligi ta'kidlanadi [9]. Biroq, Buxoro va Samarqand kabi tarixiy markazlarda turizm salohiyatining yuqori ekani, mahalliy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali rivojlanish imkoniyati mavjudligi qayd etilgan.

Jahon banki, UNWTO (United Nations World Tourism Organization), va OECD tomonidan e'lon qilingan hisobotlarda mahalliy turizmni rag'batlantirish orqali ichki talabni barqarorlashtirish va iqtisodiy xavflarni kamaytirish asosiy strategiya sifatida e'tirof etiladi [11]. Ushbu hisobotlarga ko'ra, Turkiya, Vietnam, Indoneziya va Gruziya kabi davlatlar turizmga oid milliy kampaniyalar (masalan, "Explore Turkey from Home") orqali mahalliy turizmga e'tiborni kuchaytirgan. Mahalliy turizmni rivojlantirishda raqamli platformalarning roli (*TripAdvisor*, *Booking*, *Instagram* kabi) ham muhim komponent sifatida e'tirof etiladi [7]. O'zbekistonda bu boradagi raqamli transformatsiya hali boshlang'ich bosqichda, Turkiyada esa bu yondashuv muhim natijalar bermoqda.

Tadqiqot usuli

Shu bois, tadqiqotda aralash yondashuv, ya'ni sifatli xalqaro qiyosiy tahlil yondashuvi va miqdoriy tahlillar uyg'unlashtirildi. Tadqiqot doirasida ikkita shahar — Samarqand (O'zbekiston) va Istanbul (Turkiya) tanlab olindi. Bu tanlov ushbu shaharlarda turizm salohiyati yuqori bo'lgani, tarixiy-madaniy boyliklarga ega ekani va mahalliy turizm siyosati faol olib borilayotganidan kelib chiqib amalga oshirildi.

So'rovnoma dizayni va ishtirokchilar - birlamchi e'tibor mahalliy turizm bilan bog'liq uchta asosiy guruhga qaratildi:

- Mahalliy sayyohlar (fuqarolar) - 50
- Turistik xizmat ko'rsatuvchilar (mehmonxonalar, gidlar, agentliklar) - 50
- Mahalliy hokimiyat va turizm bo'limi vakillari - 50

So'rovnoma ikki tilda — o'zbek va turk tillarida tayyorlanib, Google Forms orqali 2025-yil aprel oyida onlayn tarqatildi. Javoblar yig'ilish muddati 30 kun davom etdi. Jami 150 nafar respondentning fikrlari o'rganildi (75 nafari Samarqanddan, 75 nafari Istanbuldan).

So'rovnoma quyidagi asosiy yo'nalishlarga qaratilgan:

- Mahalliy turizm xizmatlari sifati
- Sayyohlik infrastrukturasini va qulayliklarni

- Raqamli xizmatlardan foydalanish
- Narx-navo, qulaylik va xavfsizlikka munosabat
- Mahalliy davlat siyosatiga baho

Ma'lumotlarni tahlil qilish usullari - Miqdoriy ma'lumotlar MS Excel va SPSS dasturlari yordamida qayta ishlanib, quyidagi tahlil usullaridan foydalanildi:

- ✓ Deskriptiv statistika – foizlar, o'rtacha qiymatlar, dispersiya
- ✓ Taqqoslovchi tahlil – ikki shahar o'rtasidagi o'zgaruvchilar solishtirildi

Sifatli ma'lumotlar esa turizm agentliklari va xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar vakillari bilan olib borilgan yarim strukturaviy intervyular asosida baholandi. Har bir shahardan kamida 5 ta intervyu yozib olingan bo'lib, ularning asosiy savol bloklari quyidagicha:

1. Mahalliy turizmga oid muammolar
2. Mavjud imkoniyatlar
3. Davlat va xususiy sektor o'rtasidagi hamkorlik

Tadqiqot cheklovlari - Tadqiqot faqat ikki shaharga doir bo'lgani sababli, umumiy mamlakat miqyosida xulosa chiqarishda ehtiyot bo'lish zarur. So'rovnoma qatnashgan respondentlar soni nisbatan kichik bo'lishi ham ayrim statistik tafsilotlarga ta'sir qilishi mumkin. Shunga qaramay, tadqiqot mavjud holatni ko'rsatish va qiyosiy yondashuvni qo'llash orqali aniq strategik xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Natijalar:

Respondentlar tarkibi va demografik ko'rsatkichlar:

Jami 150 respondent (har bir shahardan 75 nafardan) ishtirok etdi. Ulardan:

- 53% ayollar, 47% erkaklar
- Yosh guruhi bo'yicha: 18–30 yosh — 42%, 31–50 yosh — 38%, 50+ yosh — 20%
- Ijtimoiy maqomi: sayyohlar (60%), xizmat ko'rsatuvchilar (30%), davlat xodimlari (10%)

Mahalliy turizm xizmatlari sifati bo'yicha baho. Respondentlardan “Mahalliy turizm xizmatlarining umumiy sifati qanday baholanadi?” degan savolga quyidagi natijalar olindi:

Shahar	Yuqori baho (5–4 ball)	O'rtacha (3 ball)	Past baho (2–1 ball)
Samarqand	52%	34%	14%
Istanbul	68%	26%	6%

Tahlil: Istanbulda xizmat sifati yuqori deb baholovchilar ulushi sezilarli darajada ko'p. Bu, ehtimol, xususiy sektor faoliyati va raqobat muhitining kuchliligi bilan bog'liq.

Raqamli texnologiyalar va onlayn xizmatlar. “Turistik xizmatlardan foydalanishda raqamli platformalar (sayt, ilova, ijtimoiy tarmoqlar) yordam beradimi?” degan savolga quyidagi foizlar bildirildi:

Shahar	“Ha, juda foydali”	“Qisman”	“Yo'q, deyarli yo'q”
Samarqand	36%	41%	23%
Istanbul	71%	24%	5%

Tahlil: Istanbulda raqamli xizmatlar keng joriy etilgan, bu sayohatchilar uchun qulaylik yaratadi. Samarqandda esa bu yo'nalish rivojlanish bosqichida.

Turizm xizmatlaridan umumiy qoniqish darajasi (%)

Samarqand: - Juda qoniqdi: 28%, - Qoniqdi: 45%, - Qoniqmadi: 27%

Istanbul: - Juda qoniqdi: 46%, - Qoniqdi: 43%, - Qoniqmadi: 11%

Tahlil: Istanbulda mehmonlar qoniqish darajasi yuqori. Bu xizmatlar sifati, narxning mosligi va xavfsizlik darajasi bilan bog'liq.

Mahalliy muhit va infratuzilma bahosi — “Infratuzilma (yo'llar, transport, belgilar) darajasini qanday baholaysiz?” savoliga berilgan javoblar:

Shahar	Yaxshi	O'rtacha	Yomon
Samarqand	31%	49%	20%
Istanbul	58%	35%	7%

Tahlil: Istanbulda transport va axborot belgilar tizimi samaraliroq. Samarqandda esa mehmonlar ko'p hollarda yo'nalishni topishda yoki xizmatlarga yetishda muammolarga duch keladi.

Xizmatlar narxi va qulaylik darajasi

Ko'rsatkich	Samarqand (qoniqish %)	Istanbul (qoniqish %)

Narxlarning mosligi	58%	64%
Mehmonxona xizmatlari	62%	72%
Gid va ekskursiyalar sifati	55%	68%
Ovqatlanish va kafe sifati	60%	70%

Tahlil: Ikkala shaharda ham narx-sifat nisbatiga ijobiy baho berilgan, lekin Istanbuldagi xizmatlar turli va standartlashtirilgan.

Raqamli platformalardan foydalanish tezligi (foydalanish ko'rsatkichi, %)

Platforma	Samarqand	Istanbul
Booking.com	29%	68%
Instagram/Telegram	44%	73%
TripAdvisor	17%	62%
Mahalliy saytlar	38%	59%

Tahlil: Istanbuldagi xizmat ko'rsatuvchilar ijtimoiy tarmoqlar va global platformalardan faol foydalanmoqda, bu esa sayyohlar oqimini oshiradi. Samarqandda esa bu imkoniyatlar hali to'liq joriy etilmagan.

Yarim tuzilmaviy intervyulardan asosiy xulosalar

Samarqanddagi xizmat ko'rsatuvchilar fikrlari:

- “Marketing vositalari yetarli emas, mahalliy sayohatchilar uchun soddaroq xizmatlar kerak.”
- “Transport tizimi zamonaviylashtirilsa, ko'proq sayyoh keladi.”

Istanbuldagi xizmat ko'rsatuvchilar fikrlari:

- “Mahalliy sayyohlar uchun alohida aksiyalar va chegirmalar mavjud.”
- “Davlat raqamli platformalarni yaratishda bizni qo'llab-quvvatlaydi.”

Qisqacha xulosa:

- Istanbulda xizmat sifati, raqamli texnologiyalardan foydalanish va infratuzilma bo'yicha ustunlik mavjud.
- Samarqandda esa tarixiy obidalar va madaniy salohiyat yuqori bo'lsa-da, xizmatlarning zamonaviylashuvi hali sust.
- Har ikki shahar mahalliy turizmni rivojlantirishga qaratilgan, ammo strategik yondashuvlar farq qiladi.

Munozara. Yuqorida taqdim etilgan natijalar asosida, O'zbekiston va Turkiya shaharlaridagi mahalliy turizmni rivojlantirishda mavjud farqlar, o'xshashliklar hamda imkoniyatlar haqida bir qator muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Mahalliy turizm xizmatlarining sifati va barqarorligi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Istanbulda turistik xizmatlar yuqori sifat bilan ajralib turadi. Bu bir nechta omillar bilan bog'liq:

- xususiy sektorning faol ishtiroki,
- xizmatlar bozoridagi raqobatning yuqoriligi,
- davlat tomonidan servis sifati standartlarining qat'iy nazorat qilinishi.

Samarqandda esa turizm xizmatlari sifati o'rtacha darajada, bu esa xizmat ko'rsatuvchilar tayyorgarligi, xizmatlarning moslashuvchanligi va logistika infratuzilmasining rivojlanish bosqichida ekanini anglatadi.

Raqamli texnologiyalarning o'rnini. Raqamli texnologiyalar, ayniqsa onlayn bron qilish tizimlari, ijtimoiy tarmoqlar orqali reklama va interaktiv xizmatlar Istanbulda keng qo'llanilmoqda. Ushbu vositalar sayohatchilarga qulaylik yaratadi, xodimlar uchun ish samaradorligini oshiradi va davlat organlariga real vaqtda tahliliy ma'lumotlar beradi. Samarqandda esa raqamli xizmatlar hali to'liq integratsiyalanmagan. Booking, TripAdvisor yoki mahalliy mobil ilovalardan foydalanish darajasi past. Bu esa xalqaro va mahalliy turistlar oqimini cheklashi mumkin. Shuning uchun, O'zbekistonda turizm sohasini raqamlashtirish milliy strategiya doirasida ko'zda tutilishi lozim.

Davlat siyosati va infratuzilma rivoji. Turkiyada mahalliy turizmni rag'batlantirish borasida bir nechta yirik tashabbuslar amalga oshirilgan:

- Ichki sayohatni rag'batlantirish dasturlari
- Raqamli marketingga subsidiyalar
- Viloyat markazlarini turistik zona sifatida rivojlantirish

O'zbekistonda ham oxirgi yillarda mahalliy turizm uchun subsidiyalar, tarixiy obidalarni rekonstruksiya qilish, va sayyohlik yarmarkalari tashkil etish boshlangan. Biroq, bu chora-tadbirlar hali fragmentar shaklda bo'lib, uzluksiz strategik siyosatga aylanishi zarur.

Xalqaro tajriba va O'zbekiston uchun saboqlar. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, mahalliy turizmning muvaffaqiyati quyidagi omillarga bog'liq:

Mahalliy turizmni rivojlantirish omillari

Muhim omillar	Istanbul tajribasi	O'zbekiston uchun tavsiya
Servis sifati	Yuksak, standartlashtirilgan	Xizmatlarni sertifikatlashtirish zarur
Raqamli xizmatlar	Keng joriy etilgan	Onlayn platformalarni joriy etish
Xalqaro reklama va marketing	Davlat va xususiy sektor hamkorligi	Ichki marketing bo'yicha ham strategiya
Transport infratuzilmasi	Muvofiqlashtirilgan	Avtobus, yo'l belgilarini modernizatsiya
Mahalliy sayyohlar uchun chegirmalar	Mavjud	Mahalliylik uchun paketlar ishlab chiqish

Manba: Muallif ishlanmasi

Yuqoridagi omillar mahalliy turizmni nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy integratsiya vositasi sifatida ham ko'rib chiqishga yordam beradi. Mahalliy aholining o'z yurtini tanishi, faxrlanish hissi ortadi, bu esa madaniy merosni saqlashda muhim omilga aylanadi.

Barqarorlik va inklyuzivlik tamoyillari. So'nggi yillarda turizm siyosatida barqarorlik (sustainability) va inklyuzivlik (inclusive tourism) tushunchalari asosiy prinsipga aylangan. Istanbulda mahalliy sayyohlar uchun ekologik sayohatlar, piyoda yurish marshrutlari, nogironligi bo'lganlar uchun moslashtirilgan muhit yaratilgan. O'zbekistonda bu boradagi amaliy ishlar cheklangan. Ayniqsa, turizmning inklyuziv modelini yaratish (ayniqsa nogironlar, keksalar, kam ta'minlangan qatlamlar uchun) ustuvor vazifaga aylanishi lozim. Mahalliy turizmga inklyuzivlik jamiyat ichki birligini mustahkamlaydi.

Umumiy baho:

- O'zbekistonning tarixiy salohiyati va turizm resurslari boy, ammo raqobatbardosh xizmatlar va marketing strategiyasi yo'nalishlarida hali ishlar olib borilishi lozim.
- Turkiya tajribasi shuni ko'rsatadiki, mahalliy turizmni rivojlantirish – davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati o'rtasidagi uyg'un hamkorlik orqali samarali bo'ladi.
- O'zbekistonda bu jarayonni raqamlashtirish, servis sifatini oshirish va ichki reklama strategiyasini takomillashtirish orqali tezlashtirish mumkin.

Xulosa. Maqolada O'zbekiston va Turkiya misolida mahalliy turizmni rivojlantirishga oid holat, muammolar va imkoniyatlar qiyosiy tahlil qilindi.

- Istanbul shahri mahalliy turizmni rivojlantirishda raqamli transformatsiya, xizmatlar sifati va davlat-xususiy sheriklik asosida ancha samarali natijalarga erishgan.
- Samarqand shahri esa tarixiy-madaniy salohiyatga ega bo'lsa-da, turistik infratuzilma va raqamli xizmatlarda hali katta imkoniyatlardan foydalanmagan.

So'rovnoma va intervyular orqali aniqlanishicha, ikki mamlakat o'rtasidagi asosiy farq — bu turizm sohasidagi muvofiqlashtirilgan strategik yondashuv, xizmatlar sifati va raqamli integratsiya darajasida namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, mahalliy turizm nafaqat iqtisodiy daromad manbai, balki ijtimoiy integratsiya, madaniy merosni saqlash va fuqarolik jamiyatini faollashtirish vositasi sifatida katta salohiyatga ega.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

Raqamli platformalarni joriy qilish.

- Mahalliy turizmga oid yagona axborot portali yaratish (bron qilish, yo'nalishlar, xaritalar).
- Mobil ilovalar orqali mahalliy sayyohlar uchun chegirmalar va aksiyalarni targ'ib qilish.

Xizmatlar sifatini oshirish

- Turistik xizmat ko'rsatuvchilar uchun o'quv dasturlarini yo'lga qo'yish.
- Turistik joylarda sertifikatlangan servis standartlarini joriy qilish.

Ichki marketing va targ'ibot

- "O'z yurtini kashf et!" kabi ichki reklama kampaniyalarini rivojlantirish.

- Mahalliy blogerlar va media vositalari orqali sayohat targ'ibotini kuchaytirish.

Turizm infratuzilmasini rivojlantirish

- Piyoda yurish zonalari, qulay yo'l belgilarini yaratish.
- Avtobus va jamoat transporti tizimini sayyohlar uchun moslashtirish.

Xalqaro tajriba asosida boshqaruv tizimini takomillashtirish

- Turkiya tajribasi asosida mahalliy turizmni boshqarish bo'yicha hududiy markazlarni tashkil qilish.
- Davlat-xususiy sheriklikni kuchaytirish uchun soliq imtiyozlari va grant dasturlarini joriy etish.

Inklyuziv turizm va barqarorlik

- Nogironlar, keksalar va kam ta'minlangan qatlamlar uchun maxsus xizmatlar joriy etish.
- Mahalliy turizmni ekologik va madaniy barqarorlik tamoyillari asosida rejalashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Smith va Richards, 2013
2. Ritchie, J. R. B., va Crouch, G. I. (2005). *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. CABI Publishing.
3. Hall, C. M. (2008). *Tourism Planning: Policies, Processes and Relationships*. Pearson Education.
4. Kozak, M. (2020). Domestic tourism demand in emerging markets: the case of Turkey. *Tourism Economics*, 26(5), 890–905.
5. Gursoy, D., Chi, C. G., va Lu, L. (2019). Local Residents' Support for Tourism: The Role of Destination Social Responsibility. *Journal of Travel Research*, 58(4), 628–643.
6. Karakulak, E., va Karaca, G. (2022). Digitalization in Tourism SMEs: Istanbul Case Study. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 33(1), 35–52.
7. Buhalis, D., va Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations. In Tussyadiah, I. va Inversini, A. (Eds.), *Information and Communication Technologies in Tourism 2015* (pp. 553–564). Springer.
8. TGA – Türkiye Turizm Tanıtım ve Geliştirme Ajansı (2021). *Turizmde 2023 Stratejisi*. Istanbul.
9. Sobirov, A. (2021). *Mahalliy turizmni rivojlantirishda infratuzilma va raqamli xizmatlar omillari. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar*, (6), 44–50
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, PQ-4851-son (2020). O'zbekistonda ichki turizmni rivojlantirish strategiyasi 2020–2025-yillarga mo'ljallangan dastur.
11. UNWTO (2021). *Tourism and COVID-19: Trends and Policies to Support Recovery*. World Tourism Organization

YŷK 930.85

XORAZM VOHASI AHOLISI HAYKALTAROSHLIK SAN'ATINING TARIXIY ILDIZLARI TARIXIGA OID BA'ZI MULOHAZALAR

Sh.X. Sadaddinov, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada Quyi Amudaryo axolisini xaykaltaroshlik san'atining vujudga kelishi, shakllanishi va takomillashishi jarayoni yoritilgan.

Kalit so'zlar Vinogradova E.A, Itina M.A, Vinogradov A.B, Xorazm, Avesto, Xvarazm, Amudaryo, Degish, Burli-3, Sulton Uvays, Jonbas-4, Qavat-3, Ko'kcha-1, 15.

Аннотация. В статье освещается процесс возникновения, формирования и совершенствования искусства скульптуры населения Нижнего Амударья.

Ключевые слова: Виноградова Е.А., Итина М.А., Виноградов А.Б., Хорезм, Авеста, Хваразм, Амударья, Дегии, Бурли-3, Султон Увайс, Джонбас-4, Кават-3, Кукча-1, 15.

Abstract. The article explores the process of the emergence, formation, and development of the art of sculpture among the population of the Lower Amudarya.

Key words: Vinogradova E.A., Itina M.A., Vinogradov A.B., Khorezm, Avesta, Khwarazm, Amudarya, Degish, Burli-3, Sultan Uvays, Jonbas-4, Qavat-3, Kokcha-1, 15.

Kirish. Tevarak atrofi keng chegarasini aniqlash qiyin bo'lgan Qizilqum va Qoraqum To'liqsimon sochma qum zarralari oralig'ini qamrab olgan tekislikda joylashib xo'jalik sohalarini olib borishga tayyor bo'lgan yer osti tebranishlari bilan tarixiy tarkib topgan Xorazm tarixining ilk yozma manbayi bo'lgan "Avesto"da "Xvarizan" atamasi qayd qilingan. Vohamizning geografik xususiyati qumli hududlardan tubdan farqlanishi ajdodlarimizning moddiy manaviy madaniyatida o'z

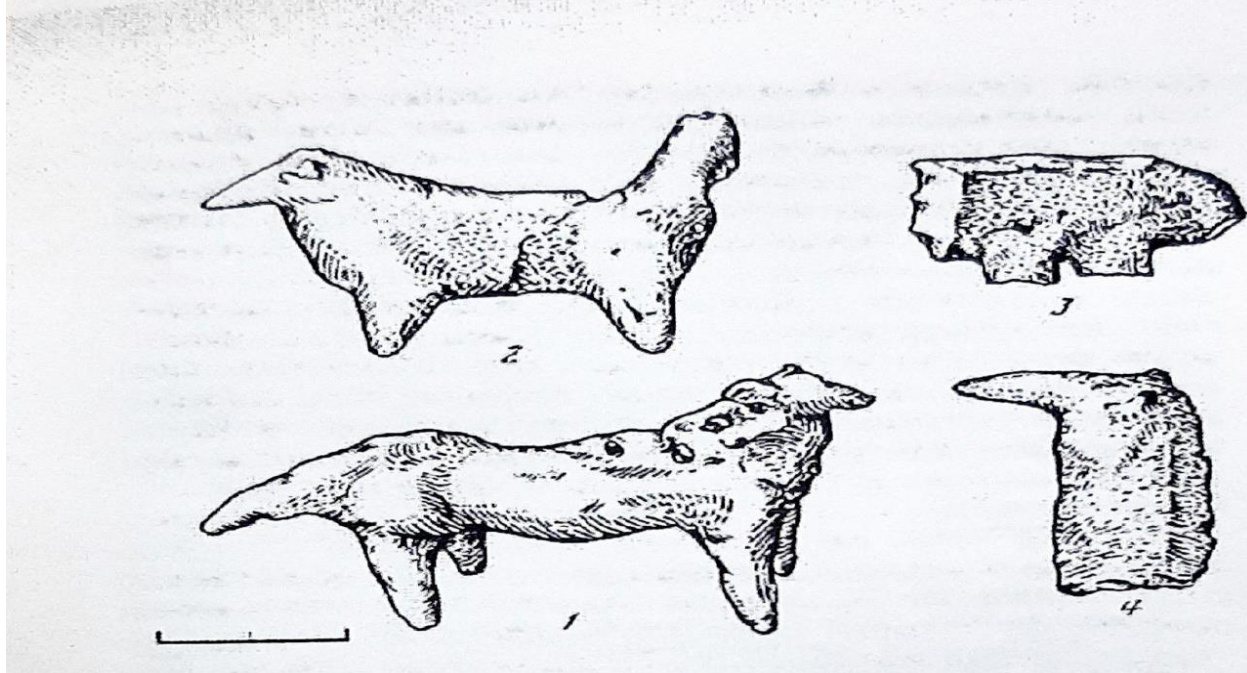
ma'nosinin topgan. Vohaning O'zbekistonning shimoliy- g'arbiy, janubiy-sharqiy qismida Qizilqum g'arbida Qoraqum oralig'ida Amudaryo minglab yillar mobaynida suv tarkibidagi mineral moddalarga sohib bo'lgan loyqa qatlamining yetqizilishi natijasida xosil bo'lgan sernam va serunum tekislik odamga xizmat qilgan, bu jarayon hozirgi vaqtda ham davom etmoqda. Ajdodlarimizning tabiat burxonlari Amudaryoning qaltis harakati bo'lgan "Degish"ga ko'nikib, o'troq hayot asosida sug'orma dexqonchilik, xunarmandchilik va shaharsozlik madaniyati sohasida katta zafarlarga erishib, haykaltaroshlik madaniyati taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan. Ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni o'rganish mustaqillik yillarida istiqbolli yo'lni belgilab berdi. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.Karimov "Madaniyatini, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat olgan xalqni yengib bo'lmas ekan. Biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan qurollantirish, yana bir bor qurollantirishimiz zarur"[1] deb qayd qilganida jon bor. Mazkur maqolani maqsadi shuki, tosh asri so'nggi bosqichi bo'lgan neolit davrida ajdodlarimiz Amudaryo toshqinlari, "Degish" harakteriga ko'nikib, yer sathiga yog'och ustunli turar joy qurib, istiqomat qilib, ma'naviy dunyosida hayot va ijod uyg'unligida, hayotida o'rin olgan xaykaltaroshlik san'ati tarixini temir davrigacha yoritish nazarga olingan. Qadimgi Xorazm haykaltaroshligi faqatgina bezak san'ati emas, balki diniy, siyosiy va ijtimoiy funksiyalarga ham ega bo'lgan. Haykallar ko'pincha hokimiyat ramzi, e'tiqod belgisi yoki jamiyat qatlamlarini ifodalovchi vosita sifatida ishlatilgan. Masalan, hukmdorlarning haykallari hokimiyatni ilohiylashtirishga xizmat qilgan bo'lsa, oddiy xalq orasida uchraydigan haykalchalar ko'proq diniy marosimlar bilan bog'liq bo'lgan. Bu orqali qadimgi jamiyatda san'atga bo'lgan yondashuv nafaqat estetik, balki ijtimoiy-falsafiy asosga ega bo'lganini ko'rish mumkin. Haykallar turlicha kontekstlarda — marosim, tantana, ibodat, yo xotira uchun — ishlatilgan. Ayrim haykallar esa yodgorliklar sifatida qurilgan ibodatxonalar, saroylar va qabristonlar devorlariga o'rnatilgan. Shuningdek, ganch va loydan yasalgan miniatyura haykalchalar o'z davridagi jamiyatning turmush tarzini, e'tiqodini va mehnat faoliyatini ifodalagan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzuni yoritishda Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi hodimlari kundaliklarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar nazariy manba bo'lib hisoblanadi. Arxeologik adabiyotlarda o'rin olgan tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, tosh davri so'nggi bosqichiga mansub bo'lgan Burli-3 manzilgohi (Xorazm vohasi shimoliy hududi) urug' jamoalari Sulton Uvays tog'i kvarsit va chaqmoqtoshdan mehnat qurollari yasaliib, undan kundalik faoliyatlarida foydalangan.[2] Manzilgohdagi madaniy qatlamdan tosh mehnat qurollari topilgan lekin uning kundalik ov o'ljasi bo'lgan hayvonlarni haykalchalari ko'zga tashlanmaydi, shundan xulosa qilsak nozik bilimlar ildizi uzoqda bo'lgan degan fikrni qayd qilish joiz.

Xorazm vohasi aholisi neolit davri urug' jamoalarining kundalik turmush tarzi mobaynida Jonbos-4 manzilgohi 120-125 aholi tarkibidagi bir guruh vakillari loy kulolchiligi, to'qimachilik, kemasozlik bilimlarini o'zlashtirgan bo'lsa, haykaltaroshlik sohasiga mehr qo'ygan vakillari alohida ajralib chiqmagan ko'rinadi, hunarmandchilik yo'nalishi loy haykalchalar to'g'risida ma'lum belgilarni kuzatish mumkin.[3] M.A.Itina Tozabog'yob manzilgohi Qavat-3 manzilgohi yarim yerto'la uydan loydan yasalgan it haykalchasi qoldig'i (uning bosh dumigacha uzunligi 3.5sm) Ko'kcha-15 manzilgohidan ot va it haykalchalari topilgan. [4] [1-rasm C137-138]

Shu tariqa Janubiy daryobo'yi xo'jaligi faoliyatini olib borgan Qavat-3, Ko'kcha-15 manzilgohlari aholisi ozuqa maxsulotlarini kam miqdorda istemol qiladigan uy hayvonlarini parvarish qilish jarayonida ma'naviy tuyg'usini loydan ishlangan haykalchalarda aks ettirgan. Shu ma'noda Quyi Amudaryo hududida bronza davri ikkinchi davr boshlari va o'rtalarida eneolit davri aholisi uy hayvonlarini parvarish qilish, ularni oziq-ovqat bilan ta'minlash borasida ma'naviy dunyosini uy hayvonlariga mexr ko'rsatib, ularga bo'lgan diniy e'tiqodini loydan yasalgan haykalchalar orqali olib borganlar. Mazkur oddiy va sodda hom loydan yasalgan uy hayvon haykallari texnologik jarayonlar asosida hayotining moddiy asos bo'lib, navbatdan tashqari davrda davom etdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy-hozirlik, nazariy-siyosiy tahlil, umumlashtirish, mantiqiy xulosa, arxeologiya, geologiya, geografiya etnologiya fanlari yutuqlaridan foydalanildi.

1-

rasm. Ko'kcha-15 manzilgohidan topilgan ot va it haykalchalari.

Tahlil va natijalar. Xorazm ekspeditsiyasi xodimlarining XX asr 30-yillari oxiri 80-yillar boshlarida Amudaryo o'ng va so'l sohili hududlarida ajdodlarimiz tomonidan qurilgan turar-joylarda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijalarini asos qilib olgan, natijalarda turli nomlar qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar nazariy-qiyosiy tahlilni asos qilib voha aholisining ma'naviy madaniyatining nozik sanati haykaltaroshlik sanati tarixiga oid adabiyotlar tahlil qilindi. Natijalarda quyidagi fikr-mulohazalar izohlandi. Xorazm vohasi hududi odamzot tomonidan o'zlashtirilib, etnik makonga aylangan. Mazkur hududda o'rnatilgan ajdodlarimizning asosiy mehnat qurollari Sulton Uvays tog'ida Burli-3 ustalarida chaqmoqtosh va kvartsdan mehnat qurollari olingan. Boshqa mashg'ulot ovchilik va terimchilik bo'lgan.[5] Shu bilan birga suyak va yog'ochdan mehnat qurollari ham kundalik hayotda ishlatganlar albatta. Bu mazmundagi xo'jalik hayoti Sulton Uvays tog'i Burli-3 manzilgohi odamlari tomonidan olib borilgan. Burli-3 manzilgohi ovchilari Mezolit davrida tevarak atrofda ovqat izlab yurgan.[6] Hayvonlarni ovlaganlar hamda yengil tuyoqli hayvonlarni qo'lga kiritganlar, shu tariqa uy chorvachilik xo'jaligi vujudga kelgan. Arxeologik tadqiqotlarda loydan haykalchalar yasash mezolit davrida, neolit va eneolit davrida ham insonlar xo'jalik faoliyatlarida kuzatilmaydi, bronza davriga kelganda yengil tuyoqli hayvonlar loydan yasalgan hayvonlar uchray boshlaganligi to'g'risida ma'lumotlar qayd qilingan. Qadimgi Xorazmdagi haykallarni diniy va dunyoviy toifalarga ajratish mumkin. Diniy haykallar odatda muqaddas shaxslar, ilohiy timsollar, ibodat sahnalari va zardushtiylik ramzlarini aks ettirgan. Ular ibodatxona va mehrob atrofida joylashtirilgan, ko'pincha marosimiy vazifani bajargan. Dunyoiv haykallar esa hukmdorlar, harbiy sarkardalar, musiqachilar, raqqosalar kabi shaxslarni tasvirlagan bo'lib, ular ko'proq ijtimoiy hayot va siyosiy tuzumni ifodalagan. Haykallarda gender (jins) obrazlari ham yaqqol aks etgan: ayollar, asosan, onalik, hosildorlik, go'zallik timsoli sifatida tasvirlangan; erkaklar esa hokimiyat, kuch va qahramonlik obrazlarida namoyon bo'lgan. Bu obrazlar jamiyatda jinsi rollarning shakllangan tuzilmasini aks ettiradi. Ranglardan foydalanish ham muhim ramziy ma'noga ega bo'lgan. Ko'plab haykallarda qizil, oq, qora va ko'k ranglar qo'llanilgan. Masalan, qizil rang — hayot va qon timsoli, oq — poklik va ilohiylilik, qora — marhumlik yoki sirli kuchlar, ko'k — osmonga yaqinlik va osmon ilohini anglatgan. Ranglar bilan ishlash san'at asarini yanada ta'sirli va semantik jihatdan boyitgan.

Xulosa va takliflar. Ma'lumotlardan kelib chiqib quyidagi xulosalar qilindi:

Janubiy Aqchadaryo hududi geografik holati o'ziga xos xususiyatlari:

- Amudaryo o'ng va so'l sohil hududi aholisi etnik jarayonni so'nggi tosh davrida kechgan;
- Neolit davrida urug' jamolari ovchilik va termachilik olib borganligi to'g'risida xulosalar qilindi.
- Neolit urug' jamoalari ma'naviyatida madaniy sohalarida kulolchilikda qilgan ixtirolari loy kulolchiligi bo'lgan, teshik haykalchalar bilimi kech vujudga kelganligi to'g'risida xulosalar qilindi.

Mavzu mazmunidagi fikr-mulohazalarda quyidagi takliflar ilgari surilgan:

1. Mavzu mazmunini qamrab olgan tarixiy ma'lumotlarda O'zbekistondagi ibtidoiy jamoa tuzulmalarinin hunarmandchilik mavzusini o'rganishda foydalanish.
2. Haykaltaroshlik san'atining hunarmandchilik sohasi ayrim o'ziga xos madaniyati maktabining tarixiy o'rnini o'rganish zarurligi.
3. O'zbekiston tarixiy-geografik hududlarida o'rnashgan aholining ma'naviyatida vujudga kelishi, takomillashishi jarayonlariga bo'lgan omillarning ta'sirini o'rganish kabi tahlillar qayd qilindi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Toshkent, 1988-B 24-25
2. Итина М. А. История степных племён Южного Приаралья (II – начало I тыс. до н. э.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. — Т. 10. — Москва: Наука, 1977. — 137-138 с.
3. Виноградов А. В. Неолитические памятники Хорезма // Материалы Хорезмской экспедиции. — Вып. 8. — Москва: Наука, 1968.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм. — М., МГУ. 1948.
5. Виноградова Е.А. «Первые палеолитические находки в Султануиздаге» в сборнике «Приаралье в древности и средневековье» (Москва, 1998, с. 74–77).
6. Собиров Қ. Олмаотишган ёдгорлигидаги археологик тадқиқотлар / Археологические исследования в Узбекистане в 2001 г. — Самарканд, 2002.
7. Итина М.А. Памятники эпохи неолита и бронзы / Древности Южного Хорезма // Тр.ХАЭЭ-М.: Наука 1991.Т.XVT-C.68-70.
8. Итина М.А. Раскопки стоянки Кават-3 в 1958// МХЭ,: М,Наука, 1959.

UO'K 902.4

ARXEOLIGIYADA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR VA 3D DASTURIY TA'MINOTLARNING UYG'UNLASHUVI

B.P. Sadullayev, katta ilmiy xodim, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva
F.R. Matqurbanov, kichik ilmiy xodim, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0003-3660-0083>

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy texnik uskunalar — GPR (yer osti radarlari), dronlar, 3D skanerlar, taxometr va LIDAR texnologiyalarining arxeologik tadqiqotlarda qo'llanilishi hamda ularning AutoCAD, 3Ds Max va Lumion kabi 3D dasturiy ta'minotlar bilan integratsiyasi orqali raqamli tahlil samaradorligini oshirish imkoniyatlari yoritiladi. Yodgorliklarni 3D modellashirish va vizual rekonstruktsiya qilishda ushbu integratsiyaning roli, ayniqsa tarixiy kontekstni ilmiy asosda qayta tiklashda muhim o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: GPR, dron, 3D scanner, taxometr, LiDAR, AutoCad, 3Ds Max, Lumion.

Аннотация. В данной статье освещается использование современных технических средств — георадара (GPR), дронов, 3D-сканеров, тахеометра и технологии LIDAR в археологических исследованиях, а также возможности повышения эффективности цифрового анализа за счёт их интеграции с программным обеспечением для 3D-моделирования, таким как AutoCAD, 3Ds Max и Lumion. Роль этой интеграции в 3D-моделировании памятников и визуальной реконструкции особенно важна при научно обоснованном воссоздании исторического контекста.

Ключевые слова: GPR, дрон, 3D-сканер, тахеометр, LiDAR, AutoCAD, 3Ds Max, Lumion.

Abstract. This article highlights the use of modern technical tools — Ground Penetrating Radar (GPR), drones, 3D scanners, total stations, and LIDAR technology — in archaeological research, as well as the possibilities of enhancing the efficiency of digital analysis through their integration with 3D modeling software such as AutoCAD, 3Ds Max, and Lumion. The role of this integration in 3D modeling and visual reconstruction of archaeological sites is particularly significant for the scientifically grounded restoration of the historical context.

Key words: GPR, drone, 3D scanner, total station, LiDAR, AutoCAD, 3Ds Max, Lumion.

Asosiy qism: Arxeologik tadqiqotlarda qo'llaniluvchi texnik uskunalardan biri GPR hisoblanadi. **GPR** (Ground Penetrating Radar) - yer ostidagi inshootlar, qabristonlar, devorlar, ariqlar yoki madaniy qatlamlarni aniqlashda qo'llanilishi bilan muhimdir. Uning arxeologiyadagi o'rnini quyidagicha izohlash mumkin: yodgorliklardagi yerni qazmasdan oldin aniqlovchi tahlilni o'tkazadi, qatlamli struktura va artefaktlarni zararsiz aniqlash imkonini beradi, ayniqsa qabrlarni, yerosti arxitekturasini aniqlashda samarali xizmat qiladi. GPR uskunasi arxeologiya uchun muhim yutuqlaridan biri bu noinvaziv (yerga zarar yetkazmaydi) qidiruv metodikasidir. Bundan tashqari ko'p qatlamli tuzilmani ko'rsatadi, hamda raqamli tahlilga qulay natijalar beradi [Conyers L.B., 2004, p. 50-56].

Keyingi qurilma ancha ommalashgan Dron uskunasi. **Dron** (UAV — Unmanned Aerial Vehicle) arxeologik tadqiqotlarda yuqoridan foto va video tasvirlar olish, topografik xaritalar tuzish hamda 3D fotogrammetrik modellar yaratishda samarali vosita hisoblanadi. Ushbu texnologiya keng hududlarni qisqa vaqt ichida yuqori aniqlikda suratga olish imkonini beradi. Natijada yodgorliklar va ularning atrof-muhitiga oid ortofoto xaritalar, 3D relyef modellar ishlab chiqiladi. Shuningdek, dronlardan yodgorliklarning vaqt o'tishi bilan yuz beradigan buzilish yoki o'zgarishlarini monitoring qilishda foydalanish mumkin. Bu usul tezkorligi, foydalanishdagi qulayligi va xavfsizligi bilan ajralib turadi. Dron yordamida olingan tasvirlar arzonroq bo'lishi bilan birga, yuqori aniqlikka ega bo'lib, GIS tizimlariga integratsiya qilish imkoniyatini ham beradi [Remondino F., Del Pizzo S., Kersten T.P., & Troisi S., 2012, p. 40-54].

Shuningdek, arxeologik obyektlarning joylashuvini aniqlash va kartalashtirishda **Taxeometr** (Total Station) qurilmasi muhim rol o'ynaydi. Bu asbob geodezik o'lchovlar va koordinatalarni millimetr aniqligida aniqlash imkonini beradi. Arxeologik qazilmalar vaqtida qatlamlar, topilmalar va inshootlarning fazoviy joylashuvini hujjatlashtirishda qo'llaniladi. Bundan tashqari, Total Station qurilmasi orqali to'plangan ma'lumotlar AutoCAD yoki GIS tizimlariga bevosita eksport qilinib, yodgorlikning raqamli xaritasini yaratish imkonini beradi. Qurilmaning yana bir ustunligi – kichik ekspeditsion guruh bilan ham katta maydonni qisqa vaqt ichida o'lchash imkoniyatidir [Conolly J., & Lake M. 2006].

So'nggi yillarda arxeologik tadqiqotlarda zamonaviy masofaviy zondlash texnologiyalaridan keng foydalanilmoqda. Ulardan biri — **LiDAR** (Light Detection and Ranging) bo'lib, bu usul lazer impulslarini yer yuzasiga yo'naltirish va qaytgan signalni tahlil qilish orqali relyef va yer usti shakllarini aniqlash imkonini beradi. LiDAR texnologiyasi odatda dron yoki samolyotlarga o'rnatilgan holda ishlatiladi va u yer yuzasining zich va to'liq uch o'lchovli modelini yaratishda muhim rol o'ynaydi [Chase A.F., Chase D.Z., Weishampel J.F., et al. 2011, 387-398].

Arxeologik kontekstda LiDAR texnologiyasi o'rmonzor va tuproq ostida yashiringan qadimiy yodgorliklar - yo'llar, mudofaa devorlari, suv ta'minot tizimlari kabi katta hajmdagi inshootlarni aniq tasvirlaydi.

Tadqiqotlar natijalarini tarixga raqamli tarzda muhrlashda 3D skanerlash moslamasining o'ri kattadir. **3D skanerlash** (Laser/Structured Light Scanning) texnologiyalari (lazerli yoki strukturali yorug'lik asosida) arxeologik obyektlar va yodgorliklarning real shakl va o'lchamlarini millimetr aniqligida raqamlashtirish imkonini beradi. Ushbu texnologiya artefaktlar, me'moriy inshootlar va butun yodgorliklarning aniq 3D modellarini yaratishda keng qo'llaniladi. Ayniqsa, restavratsiya jarayonlarini aniq kuzatish va hujjatlashtirish uchun muhim vosita hisoblanadi. 3D skanerlash natijalari virtual muzeylar, virtual reallik (VR) tizimlari uchun asosiy raqamli ma'lumot manbai sifatida xizmat qiladi. Ushbu usul yodgorliklarning original holatini raqamli formatda saqlash, yuqori aniqlikdagi rekonstruksiya va raqamli arxiv yaratish imkonini beradi [Remondino F., & Campana S. 2014].

Zamonaviy arxeologiyada texnik uskunalar bilan bir qatorda dasturiy ta'minotlarning o'ri ham muhim sanaladi. Ushbu dasturlardan biri AutoCaddir. **AutoCAD** (Autodesk Computer Aided Design) dasturi qadimiy obidalarni hujjatlashtirish va raqamli shaklda tasvirlashda muhim vosita hisoblanadi. Dastur 2D chizmalar va 3D modellashtirish uchun mo'ljallangan bo'lib, arxeologik joylarning aniq rejalari, topografik xaritalari va kesmalarini yaratishda keng imkoniyatlar taqdim etadi [Forte M., Dell'Unto N., Issavi J., et al. 2012, 351-378].

AutoCADning afzalliklarini arxeologik yodgorliklarning anatomik tuzilishini yuqori aniqlikda chizishda, topografik va joylashuv planlarini tayyorlashda, professional me'morlar, muhandislar va restavratsiya mutaxassislari bilan universallashtirilgan formatda ishlashda, ko'plab xalqaro arxeologik ekspeditsiyalarda rasmiy hujjatli grafik materiallarni tayyorlashda ko'rishimiz mumkin.

Tarixiy yodgorliklarni vizual tarzda jonlantirish, ularning avvalgi holatini keng jamoatchilik va ilmiy muhitga namoyish etish maqsadida 3D modellash dasturlaridan keng foydalanilmoqda. Shulardan eng qudratlilaridan biri — **3Ds Max** dasturidir. Bu dastur uch o'lchovli modellarni yaratish, ularni sahnaga joylashtirish, material va yorug'lik bilan boyitish, shuningdek, realistik animatsiyalar tayyorlash imkonini beradi [Rüther H., Doneus M., & Verhoeven G. 2015, p. 14-23].

3Ds Max arxeologiyada quyidagi yo'nalishlarda qo'llaniladi: qazilma maydonlarida aniqlangan turar joylar, ibodatxonalar, minoralar yoki boshqa inshootlarning tarixiy rekonstruksiyasini amalga oshirish, LiDAR yoki GPR texnologiyalari orqali olingan relyef va tuzilma ma'lumotlarini dasturga integratsiyalash orqali real shakllar asosida 3D modellar yaratish, modellarga tekstura, material, yorug'lik, atmosfera va animatsion elementlar qo'shish orqali fotorealistik ko'rinish hosil qilish vazifalarini bajaradi.

Zamonaviy media sohasida keng qo'llaniluvchi Lumion dasturi arxeologik rekonstruksiyalarda vizual ifoda kashf etuvchi vosita sifatida o'z o'rnini egallab oldi. **Lumion** dasturi — real vaqtli 3D vizualizatsiya va animatsiya platformasi — yaratilgan 3D modellarni jonli, estetik va tushunarli tarzda namoyish etishda keng qo'llanilmoqda. Lumion, asosan, 3Ds Max, AutoCAD, Revit kabi dasturlarda tayyorlangan modellarni import qilish orqali ishlaydi va ularni tabiat, ob-havo, yorug'lik, kun-tun aylanishi kabi dinamik elementlar bilan boyitadi [Dell'Unto N., Landeschi G., et.al. 2016, p. 73-94].

Arxeologik kontekstda Lumion dasturi arxeologik obyektlarning realistik virtual muhitini yaratish orqali tarixiy kontekstni jonlantirishi, ob-havo sharoiti, landshaft, o'simliklar, hayvonlar va atmosfera effektlari bilan boyitilgan sahnalar yordamida vizual hikoya yaratishi, interaktiv vizual film va animatsiyalar tayyorlash orqali jamoatchilikka va mutaxassislarga arxeologik rekonstruksiya natijalarini aniq va samarali tushuntirish imkonini berishi, dasturdagi tezkor rendering funksiyasi vaqt va resurslarni tejash imkoniga egaligi bilan ajralib turadi. Lumion nafaqat texnik jihatdan qulay, balki ilmiy-estetik ifoda imkoniyatlari bilan ham ajralib turadigan zamonaviy vizual vositadir.

Xulosa: Xulosa sifatida quyidagi tahliliy fikrlarni ilgari surish mumkin: Texnik uskunalar — xususan, GPR, dronlar, LiDAR va taxeometrlar — arxeologik izlanishlarda noinvaziv (zararsiz) tadqiqot olib borish va yuqori aniqlikdagi natijalarga erishish imkonini beradi. Ushbu texnologiyalar yordamida to'plangan ma'lumotlar AutoCAD, 3Ds Max va Lumion kabi dasturlar bilan integratsiyalashgan holda 3D rekonstruksiya, vizual animatsiya va tarixiy kontekstda model yaratish uchun ishonchli, keng qamrovli ma'lumotlar bazasini shakllantiradi. Bu esa arxeologik obyektlarni raqamli tarzda tiklash, tahlil qilish va ommaga taqdim etishda muhim bosqich hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Conyers, L. B. (2004). Ground-penetrating radar techniques to discover and map historic graves. *Historical Archaeology*, 38(3). <https://doi.org/10.1007/BF03376625>.
2. Remondino, F., Del Pizzo, S., Kersten, T. P., & Troisi, S. (2012). Low-cost and open-source solutions for automated image orientation – A critical overview. *Lecture Notes in Computer Science*, 7616. https://doi.org/10.1007/978-3-642-35748-6_4.
3. Conolly, J., & Lake, M. (2006). *Geographical Information Systems in Archaeology*. Cambridge University Press.
4. Chase, A. F., Chase, D. Z., Weishampel, J. F., et al. (2011). Airborne LiDAR, archaeology, and the ancient Maya landscape at Caracol, Belize. *Journal of Archaeological Science*, 38(2). <https://doi.org/10.1016/j.jas.2010.09.018>.
5. Remondino, F., & Campana, S. (2014). *3D Recording and Modelling in Archaeology and Cultural Heritage: Theory and Best Practices*. Archaeopress Publishing Ltd.
6. Forte, M., Dell'Unto, N., Issavi, J., et al. (2012). 3D Archaeology at Çatalhöyük. *International Journal of Heritage in the Digital Era*, 1(3). <https://doi.org/10.1260/2047-4970.1.3.351>.
7. Rüther, H., Doneus, M., & Verhoeven, G. (2015). 3D Recording and Modelling in Archaeology and Cultural Heritage—Theory and Best Practice. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 5(1). <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-01-2014-0002>.

8. Dell'Unto, N., Landeschi, G., Leander Touati, A. M., Dellepiane, M., & Ferdani, D. (2016). Experiencing Ancient Buildings from a 3D GIS Perspective: A Case Drawn from the Swedish Pompeii Project. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 23. <https://doi.org/10.1007/s10816-014-9237-1>.

UO'K 930.1

MOZAMBIK REVOLYUTSIYASIDA AYOLLAR HARAKATI

Sh.B. Safarova, o'qituvchi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Mozambikdagi mustamlakachilikka qarshi kurash jarayoni, FRELIMO partiyasi faoliyati hamda ayollarning revolyutsiyadagi o'rni yoritiladi. Ayollarning qurolli harakatga qo'shilish sabablari, ayollar otryadlari faoliyati va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi roli tahlil qilinadi. Mozambik ayollarining mustaqillik uchun kurashdagi hissasi va gender tengligi g'oyalarining shakllanishi ilmiy nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: FRELIMO, revolyutsiya, ozodlik, ayollar otryadi, konferensiya.

Аннотация. В статье рассматриваются политическая ситуация в Мозамбике в период антиколониальной борьбы, деятельность партии ФРЕЛИМО и участие женщин в революционном движении. Особое внимание уделяется причинам присоединения женщин к вооружённой борьбе, созданию женских отрядов и их социальной роли. Анализируется вклад женщин в достижение независимости и формирование идей гендерного равенства в обществе Мозамбика.

Ключевые слова: ФРЕЛИМО, революция, освобождение, женский отряд, конференция.

Abstract. This article explores the political situation in the period of the Mozambican anti-colonial struggle, the formation and activities of the FRELIMO movement, and the participation of women in the revolution. It examines the reasons women joined the liberation movement, the creation of female military units, and their role in both combat and social spheres. The study also highlights the contribution of women to independence and the development of gender equality in Mozambican society.

Keywords: FRELIMO, revolution, liberation, women's battalion, conference.

XX asrning ikkinchi yarmida Afrika qit'asida mustamlakachilikka qarshi harakatlar jadallashib, ko'plab xalqlar siyosiy ozodlik sari yuz burdi. Shunday hududlardan biri — Portugaliya mustamlakasi ostida bo'lgan Mozambik, uzoq vaqt davom etgan zulm, irqiy kamsitish va majburiy mehnat siyosatiga qarshi milliy ozodlik kurashiga kirishdi. Mazkur kurashning yetakchi kuchi sifatida 1962-yilda tashkil etilgan FRELIMO (Mozambik milliy ozodlik fronti) partiyasi davlat mustaqilligini qo'lga kiritish bilan bir qatorda, jamiyatda ijtimoiy tenglik, ayollar huquqlari va ta'lim tizimining milliy lashtirilishi kabi masalalarni kun tartibiga olib chiqdi.

Ayniqsa, Mozambik inqilobining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, bu harakatda ayollar nafaqat tibbiyot, ta'lim va ma'rifat sohalarida, balki to'g'ridan-to'g'ri harbiy janglarda ham faol ishtirok etdilar. Ular mustamlaka tuzumiga qarshi kurashning to'laqonli sub'yektiga aylandilar, bu esa Afrika ozodlik harakatlari tarixida noyob hodisa sanaladi. FRELIMO rahbari Samora Machel tomonidan ilgari surilgan "erkak va ayol tengligi inqilobning ajralmas qismidir" tamoyili asosida ayollarni harbiy va siyosiy maydonga jalb etish siyosati shakllandi.

Mustamlakachilik tarixiga na'zar tashlaydigan bo'lsak, Portugaliyaning kemasida 1498-yilda Vasko da Gama birinchi bo'lib Mozambik qirg'og'iga yetib borgan va shu davrdan portugaliyaliklar koloniyani ichki qismini egallashga qaratilgan harakatlarni kuchaytirishgan. Portugaliya Afrika uchun kurashda 1918-yilda hududining katta qismi ustidan siyosiy nazoratni o'rnatdi va bu jarayon davomida afrikaliklarning qarshiligiga duch keldi.

Mozambik 1942-yilda o'z hududlarini Portugaliyaga berdi va buning yordamida Mozambikni Portugaliya hukumati nazorati ostida birlashuvini ko'zlashgan edi. Portugaliya o'zining barcha mustamlakalarida bo'lgani kabi mahalliy aholini yevropalashtirish va ularga portugal madaniyatini singdirishni reja qiladi. Ammo, bu reja qilingan siyosat deyarli muvaffaqiyatsiz bo'ldi.

Portugaliya mustamlakachilik hukmronligini ag'darib tashlash maqsadida Tanzaniyada tuzilgan FRELIMO (Milliy ozodlik fronti) partiyasi huquq, ta'lim sohalarini milliy lashtirishga,

ayollar va erkaklar huquqlarini tenglashtirishga va iqtisodiyotni qayta tiklashga harakat qiladi. Ayollar FRELIMO partiyasining bir qismi bo'lgan partiya rahbari Samora Machel tarafidan ayollar va erkaklar tengligi ta'kidlanadi. Mozambik ayollariga nisbatan zulm va ekspluatatsiya avj olgani hamda huquqlari buzilgan ayollarni ozod qilish maqsadida Mozambik ayollari FRELIMO partiyasi harakatiga qo'shila boshlashdi. Shu jumladan, majburiy mehnat, ayollarning uy va xo'jalik ishlariga jalb qilish orqali ularni ijtimoiy va madaniy muhitdan ajratib qo'yilishi, irqiy kamsitish, qamoqqa olinish, ayollarni sotiladigan va sotib olinadigan obyekt sifatida munosabat bildirish, ta'lim olish imkoniyati, erkinlik yo'qligi kabi asosiy sabablar Mozambik ayollarini partiya harakatida faolroq bo'lishga undadi. Samora Machel ayollar harakati xususida shunday fikr bildiradi: "Ayollarning ozod bo'lishi xayriya ishi, gumanitar yoki mehrli munosabat natijasi emas. Ayollarning ozod bo'lishi revolyutsiya uchun fundamental zarurat, uning davomiyligining kafolati va uning g'alabasining shartidir".

1966-yilgi Markaziy qo'mita yig'ilishida FRELIMO partiyasi ayollar kurashda faolroq kurashishi kerak, degan xulosaga kelgandan so'ng Kabo Delgado va Niassa boshchiligidagi ayollar harbiy guruhi tayyorgarlik boshlaydi. Bu ayollar inqilobga qanday hissa qo'sha olishini aniqlash uchun qilingan tajriba muvaffaqiyatli bo'ldi. Ayollar armiyasining asosiy vazifasi erkaklar armiyasi kabi jangovar harakatlarda qatnashish edi. Mozambik ayollar otryadlari oldingi zonalarda faolroq janglarda ishtirok etibgina qolmay balki, pistirma va kon operatsiyalarida erkaklar bilan jang qilishadi. Ayollar ortyadi vakillaridan Josina Machel shunday deydi: "Xotin-qizlar otryadi oldida harbiy ishlar bilan bir qatorda, ijtimoiy ta'minot sohasida keng ko'lamlı vazifalar turibdi. Urushda yaqinlarini yo'qotgan oilalarga yordam beramiz, ularga tasalli beramiz. Bu sabr-toqat talab qiladigan nozik ish. Biz FRELIMO bolalar uyini ham boshqaramiz, u yerda faqat yetim bolalarga emas, urushda ota-onasini yo'qotgan bolalarga g'amxo'rlik qilamiz. Ta'lim bosqichida ayollar va bolalarga boshlang'ich ta'lim beramiz". Mozambikdagi adolatsizliklarni ayollar otryadi jangchisi bo'lgan ayol xotirlab shunday deydi: "Mening oilam Kabo Delgadodagi Namau provinsiyasidan. Biz yetti bola edik va hayot biz uchun juda og'ir edi. Otam hind savdogari qo'lida ishlardi va u yerda oyiga olti yarim dollar maosh olardi. Bizning yerimiz juda kichik edi, bizda ekin ekish uchun hech qanday vaqt bo'lmagan, chunki biz shirkatlarning dalalarida paxta yetishtirishga majbur edik. Hatto ruhoniylar ham yomon edi. Mening amakivachcham Xose Lukas Lipelua missiyasida o'qituvchi edi. Bir marta u kasal bo'lib, ikki kun davomida darsga kira olmadi. Oyning oxirida ruhoniylar kelib ish haqini to'lashdan bosh tortishdi, chunki u o'n kun davomida ishni o'tkazib yuborgan emish. Amakivachcham ishlashdan bosh tortdi. Bunga javoban ruhoniylar hibsga olish uchun politsiyani yuborishdi. Qishloqlarimizga kelib uylarimizga kirib, tovuq, don, har qanday narsani o'g'rilashardi, kimdir norozilik bildirsa, hibsga olib juda yomon kaltaklashardi".

1973-yilda Butun Afrika ayollari konferensiyasining o'n yilligi munosabati bilan 24-31-iyul kunlari Dorussalom shahrida bo'lib o'tgan konferensiyada saksondan ortiq delegatlar, ayollar otryadlari a'zolari qatnashgan. Konferensiyada ayollar otryadi faoliyatiga oid hisobotlar, Mozambik ayollarining siyosiy jarayonga jalb etilishini o'rganish hamda Mozambik ayollarning an'anaviy jamiyatdagi, mustamlaka va hozirgi jamiyatdagi mavqeyini tahlil qilish kabi masalalarning ko'rib chiqilishi Mozambik ayollarining siyosiy hayotda faolligi ortayotganini ko'rsatib beradi. Bu konferensiya butun Afrika ayollari mustamlakachilarga qarshi o'z kuchlarini birlashtirishda katta ahamiyatli bo'lgan.

Yuqoridagilar shuni ko'rsatadiki, Mozambik revolyutsiyasida ayollar harakati oddiy yordamchi kuch emas, balki mustaqillik uchun kurashning muhim va ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan. Ayollar FRELIMO safida nafaqat siyosiy targ'ibotchi yoki tibbiy ko'makchi sifatida, balki qurolli otryad jangchilari, tashkilotchilar, ta'lim beruvchilar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining boshqaruvchilari sifatida ham faoliyat yuritganlar. Ularning kurashga jalb qilinishi majburiy mehnat, irqiy kamsitish, ta'limdan mahrumlik, jinsiy ekspluatatsiya va ijtimoiy tengsizlik kabi omillarga qarshi tabiiy javob edi.

Ayollar harbiy ishtiroki nafaqat Mozambik mustaqillik harakatining muvaffaqiyatiga hissa qo'shdi, balki jamiyatda gender tengligi va Afrika feministik tafakkurining shakllanishiga ham zamin yaratdi. Urushdan keyingi davrda ayollarning siyosiy va ijtimoiy mavqeyi oshib, ularning huquqlari

konstitutsiyaviy darajada tan olindi. Shu bilan birgalikda FRELIMO partiyasi 1994-yildan buyon gender kvotalaridan foydalanib keladi, unga ko'ra Milliy Assambleya va mahalliy hukumatlarga nomzodlarning 40% ayollar bo'lishi talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, Mozambik revolyutsiyasi davomida ayollar harakati — jasorat, ijtimoiy mas'uliyat va ozodlik g'oyasining yorqin namunasi. Bu harakatlar samarasi sifatida, 1975-yildan beri Mozambik Konstitutsiyasi ayollar va erkaklar o'rtasida kamsitishga yo'l qo'yilmasligini kafolatlaydi. Mazkur tajriba nafaqat Mozambik tarixi, balki umuman Afrika mustamlakachilikka qarshi kurashlar tarixida o'ziga xos o'rin tutadi hamda zamonaviy gender siyosatini o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Urdang Stephanie. Fighting Two Colonial: Women in Mozambique. New York: Monthly Review Press, 1985.
2. West Harry G. Kupilikula: Governance and the Invisible Realm in Mozambique. University of Chicago Press, 2005.
3. Morier-Genoud Eric ↔ Cahen, Michel (eds.). The War Within: New Perspectives on the Civil War in Mozambique, 1976–1992. Ohio University Press, 2012.
4. Arnfred Signe (ed.). Gender Activism and Studies in Africa. CODESRIA, Dakar, 2004.
5. Machel Josina. The Mozambican Women in the Revolution. Canada, 1977.

UO'K 908

ROSSIYA IMPERIYASINING KO'CHIRISH SIYOSATI VA UNING TURKISTON DEMOGRAFIYASIGA TA'SIRI

A.M.Sattarov, dots., Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining XIX asr oxiri – XX asr boshlarida amalga oshirgan ko'chirish siyosati va uning Turkiston o'lkasining demografik tarkibiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Rossiya hukumati tomonidan yaratilgan ko'chirish siyosati mexanizmlari, ularning siyosiy va iqtisodiy maqsadlari, shuningdek, mahalliy aholining ijtimoiy hayotiga ta'siri ilmiy nuqtai nazardan yoritilgan.

Kalit so'zlar: Rossiya imperiyasi, ko'chirish siyosati, Turkiston o'lkasi, demografiya, etnik tarkib, mustamlakachilik.

Аннотация. В данной статье анализируется переселенческая политика Российской империи конца XIX – начала XX века и её влияние на демографический состав Туркестанского края. В ходе исследования освещены механизмы реализации переселенческой политики, её политические и экономические цели, а также влияние на социальную жизнь местного населения с научной точки зрения.

Ключевые слова: Российская империя, переселенческая политика, Туркестанский край, демография, этнический состав, колониализм.

Abstract. This article analyzes the resettlement policy of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries and its impact on the demographic structure of the Turkestan region. The study highlights the mechanisms of the resettlement policy introduced by the Russian government, its political and economic objectives, as well as its influence on the social life of the local population from a scientific perspective.

Key words: Russian Empire, resettlement policy, Turkestan region, demography, ethnic composition, colonialism

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosati faol bosqichga kirgan davr bo'lib, aynan shu paytda Turkiston o'lkasi ham imperiya tarkibiga kiritildi. Rossiya hukumati Turkistonda faqat strategik va harbiy jihatdan emas, balki iqtisodiy va agrar resurslar manbai sifatida ham muhim hudud deb hisoblagan. Shu sababli imperiya o'zining mustahkam ijtimoiy-siyosiy nazoratini o'rnatish maqsadida ko'chirish siyosatini boshlab yubordi.

Bu siyosatning asosiy mazmuni Rossiyaning markaziy guberniyalaridan kelgan rus va ukrain dehqonlarini, shuningdek, pravoslav diniga mansub aholini Turkiston yerlariga joylashtirishdan iborat edi. Mazkur siyosat imperiya manfaatlarini himoya qilish, mahalliy aholi ustidan nazoratni kuchaytirish hamda o'lka iqtisodiyotini Rossiya bozoriga to'liq bog'lashni ko'zlagan.

Ko'chirish siyosati natijasida Turkistonning demografik manzarasi sezilarli darajada o'zgardi. Mahalliy o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik va turkman xalqlari bilan bir qatorda rus, ukrain, belorus aholisining ulushi keskin ortdi. Bu esa o'z navbatida etnik tarkibdagi nomutanosiblik, yer-suv resurslarining qayta taqsimlanishi va mahalliy aholi o'rtasida ijtimoiy tanglikni keltirib chiqardi.

Mazkur maqolada Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati mazmuni, uning amalga oshirish bosqichlari, demografik o'zgarishlarga olib kelgan omillar hamda bu jarayonning uzoq muddatli ijtimoiy-siyosiy oqibatlari chuqur tahlil etiladi. Shuningdek, tarixiy manbalar, statistik ma'lumotlar va zamonaviy tarixshunoslik yondashuvlari asosida Turkiston demografiyasidagi o'zgarishlarning mohiyati yoritiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati Turkiston o'lkasining demografik tarkibini tubdan o'zgartirgan, etnik muvozanatni buzgan va mahalliy aholi hayot tarziga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, imperiya hukumatining siyosiy topshiriqlari asosida Rossiyaning markaziy guberniyalaridan minglab rus, ukrain, belorus va boshqa pravoslav aholi vakillari Turkistonga ko'chirildi. Ularning asosiy qismi unumdor yerlar va sug'oriladigan maydonlarga joylashtirildi, bu esa mahalliy aholining agrar imkoniyatlarini chekladi.

Natijada o'lkaning etnik tarkibida sezilarli o'zgarish yuz berdi — rus va boshqa yevropalik aholi ulushi ortib, o'zbek, qozoq, tojik, qirg'iz kabi mahalliy xalqlarning nisbati kamaydi. Yer-suv munosabatlarida nomutanosiblik kuchayib, ko'chirilgan aholi uchun ajratilgan yerlar mahalliy aholining mulkidan tortib olinishi holatlari ko'paydi. Bu esa ijtimoiy tanglikni kuchaytirib, ayrim joylarda norozilik harakatlari va iqtisodiy inqirozlarga sabab bo'ldi.

Shuningdek, ko'chirish siyosati Turkistonning iqtisodiy geografiyasini ham o'zgartirdi: yangi aholi punktlari, rus qishloqlari, savdo markazlari paydo bo'ldi, biroq bu jarayon ko'proq imperiya manfaatiga xizmat qildi. Mahalliy aholining iqtisodiy faolligi pasaydi, ularning siyosiy va ijtimoiy mavqei esa sustlashdi.

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, ko'chirish siyosati Turkiston madaniy muhitida ham iz qoldirgan. Rus tili va pravoslav dini ta'sirining kuchayishi, mahalliy ma'naviy qadriyatlarining siqib chiqarilishi jarayoni kuchaydi. Uzoq muddatda esa bu siyosat o'lka xalqlarining milliy ongida mustamlakachilikka qarshi kurash hissini uyg'otib, XX asr boshidagi milliy ozodlik harakatlariga turtki bergan omillardan biri bo'lib xizmat qildi.

Umuman olganda, Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati Turkiston demografik tuzilmasida keskin etnik o'zgarishlarga, iqtisodiy va ijtimoiy nomutanosibliklarning chuqurlashishiga hamda mahalliy aholi manfaatlariga zid tarixiy oqibatlarga olib kelgan.

Muhokama. Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati Turkiston o'lkasida olib borilgan eng muhim mustamlakachilik siyosatlaridan biri bo'lib, u o'lkaning demografik, iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Mazkur siyosatning mohiyatida imperiya manfaatlarini mustahkamlash, Turkistonni Rossiya iqtisodiy tizimiga to'liq bog'lash va strategik jihatdan barqaror nazorat o'rnatish maqsadi yotardi. Muhokama jarayonida ko'chirish siyosatining turli jihatlari, uning mahalliy aholi hayotiga ta'siri, etnik muvozanatni o'zgartirgan oqibatlari hamda ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlarni kuchaytirgan omillar tahlil qilinadi.

Avvalo, ko'chirish siyosati Rossiya imperiyasining Turkiston ustidan siyosiy hukmronligini mustahkamlash uchun ishlab chiqilgan strategik vosita edi. XIX asrning ikkinchi yarmida, ayniqsa 1867–1917-yillar oralig'ida, imperiya hukumatining maxsus ko'chirish idoralari tashkil etilib, ular orqali rus dehqonlarini Markaziy Osiyoga joylashtirish jarayoni markazlashgan boshqaruvga o'tgan. Bu jarayon “sivilizatsiya olib kirish” shiori ostida olib borilgan bo'lsa-da, amalda mahalliy aholining iqtisodiy va ijtimoiy imkoniyatlarini cheklashga xizmat qilgan.

Yer islohoti siyosati ham ko'chirish jarayonining ajralmas qismi edi. Rossiyadan kelgan aholi uchun eng unumdor, suvga yaqin yerlardan katta maydonlar ajratilib, mahalliy dehqonlar chekka va kam hosilli yerlarga siqib chiqarildi. Bu holat Turkiston jamiyatida agrar nomutanosiblikni kuchaytirib, iqtisodiy qoloqlikni yanada chuqurlashtirdi. Mahalliy aholining yer-suv resurslaridan foydalanish huquqi cheklanganligi tufayli ular o'z iqtisodiy mustaqilligini yo'qota bordi.

Ko'chirish siyosatining demografik oqibatlarini ham sezilarli bo'ldi. Rossiya hukumati tomonidan olib kelingan rus, ukrain va boshqa yevropalik aholi Turkiston shaharlarida va qishloqlarida yangi aholi punktlarini tashkil etdi. Bu esa o'lkani etnik tarkibini keskin o'zgartirib, mahalliy xalqlarning ulushi kamayishiga olib keldi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, XX asr boshlariga kelib ayrim hududlarda rus aholisi umumiy aholi sonining 20–30 foizigacha yetgan. Shu bilan birga, rus tili, pravoslav dini va Rossiya ma'muriy tizimi asta-sekin o'lka hayotining ajralmas qismiga aylana boshladi.

Ijtimoiy jihatdan ko'chirish siyosati yangi tabaqalanish jarayonini yuzaga keltirdi. Ko'chirilgan rus aholisi ko'pincha davlat tomonidan moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlangan, soliqlarda yengilliklarga ega bo'lgan, infratuzilma jihatdan ta'minlangan edi. Mahalliy aholi esa bunday imtiyozlardan mahrum bo'lib, ularning ijtimoiy mavqei past darajada saqlanib qoldi. Bu esa jamiyatda tengsizlik va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo'ldi.

Madaniy jihatdan ham ko'chirish siyosati Turkiston xalqining hayotida katta o'zgarishlar yasadi. Rus tili ma'muriy boshqaruv, ta'lim va savdo sohalarida asosiy aloqa vositasiga aylandi. O'lkada pravoslav cherkovlari, rus maktablari, gazetalar va nashriyotlar ochilib, ular orqali Rossiya madaniyati va dunyoqarashi targ'ib qilindi. Shu bilan birga, mahalliy madaniyat, urf-odat va diniy qadriyatlarining ta'siri qisqarib, ularning ayrimlari o'z ahamiyatini yo'qota boshladi.

Ammo ko'chirish siyosati faqat mustamlakachilik nazoratini mustahkamlabgina qolmay, balki Turkiston xalqlarining milliy o'zligini saqlash, o'z erkinligini tiklash istagini kuchaytirgan ham bo'ldi. XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidchilik harakati, milliy uyg'onish g'oyalari va ozodlik kurashlarining kuchayishida ham aynan bu siyosatning turtkisi mavjud edi. Mahalliy ziyolilar ko'chirish siyosatini mustamlakachilikning eng nohaq shakli sifatida baholab, unga qarshi siyosiy va ma'naviy kurash olib bordilar.

Demak, Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati Turkiston o'lkasida ikki yo'nalishda natija berdi: bir tomondan, u Rossiyaning mustamlakachilik manfaatlarini mustahkamladi, yangi ijtimoiy-iqtisodiy tizimni shakllantirdi, biroq boshqa tomondan, u milliy ongini uyg'otdi, mustaqillik g'oyalarining shakllanishiga zamin yaratdi. Tarixiy nuqtai nazardan bu siyosat qisqa muddatli imperiyaviy manfaatlariga xizmat qilgan bo'lsa-da, uzoq muddatda mintaqada milliy uyg'onish va ozodlik harakatlarini kuchaytirgan omil sifatida tarixda o'z o'rnini egalladi.

Shunday qilib, Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati faqat demografik o'zgarishlarni emas, balki butun Turkiston jamiyatining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotini tubdan o'zgartirgan, mintaqalarida murakkab va bahsli iz qoldirgan siyosiy jarayon sifatida baholanishi lozim.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati Turkiston o'lkasining tarixida chuqur iz qoldirgan murakkab va ziddiyatli jarayonlardan biridir. Ushbu siyosat imperiyaning mustamlakachilik siyosatini mustahkamlash, o'lkani iqtisodiy va strategik resurslarini o'z nazoratiga olish, mahalliy aholining siyosiy ta'sirini susaytirish maqsadida amalga oshirilgan. Natijada Turkistonning demografik tarkibi tubdan o'zgardi, etnik muvozanat buzildi va mahalliy xalqlarning agrar imkoniyatlari keskin cheklab qo'yildi.

Ko'chirish siyosati natijasida rus, ukrain va boshqa yevropalik aholining ulushi ortib, o'lkani ijtimoiy-siyosiy tuzilmasida yangi tabaqalanish vujudga keldi. Mahalliy aholi o'zining iqtisodiy, madaniy va siyosiy imkoniyatlaridan mahrum bo'lib, Rossiya imperiyasi manfaatlariga bo'ysundirildi. Shu bilan birga, ushbu siyosat Turkiston jamiyatida ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirgan, yer-suv munosabatlarida adolatsizliklarni yuzaga keltirgan va madaniy assimilyatsiya jarayonlarini tezlashtirgan.

Xulosa qilib aytganda, Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati qisqa muddatda imperiyaning siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini ta'minlagan bo'lsa-da, uzoq muddatda u mintaqada demografik, ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Eng muhimi, bu siyosat Turkiston xalqlarining milliy uyg'onish jarayonini tezlashtirib, ularning ozodlik, mustaqillik va o'zligini anglash yo'lidagi kurashlarini kuchaytirgan tarixiy omil sifatida tarixda o'z o'rnini egalladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qayumov H. Turkiston mustamlaka davri tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
2. Xakimov R. Rossiya imperiyasining ko'chirish siyosati va uning demografik oqibatlarini. – “Tarix va hozirgi zamon”, 2018, №2.

3. Abduraxmonov Sh. Turkistonda aholi soni va etnik tarkib o'zgarishi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). – Toshkent: Fan, 2010.
4. Mirzayev A. Colonial Migration Policy of the Russian Empire in Turkestan and Its Social Consequences. – Tashkent State University Journal of History, 2020, №4.
5. Уроков Д.Ж. «Туркистон генерал-губернаторлигининг қўшни давлатлар билан сиёсий ва иқтисодий aloqalari.» — Тошкент, 2021.
6. Xaynazarov B.B. Turkiston general-gubernatorligidagi tub joyli bo'lmagan aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti. Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. — Toshkent, 2024.
7. Sattarov A.M. History of Demographic Processes in the Turkestan Governorate. Miasto Przyszłości Volume 53(2024) of (Scientific Journal Impact Factor: 10.265)
8. Саттаров А.М. XIX аср ўрталарида Туркистондаги демографик вазият // Ўтмишга назар. – Тошкент, 2025. 8-жилд, 4-сон – Б. 52-57.

UO'K 75.032.1:903.82(575)

XVI - XIX ASRLARDA MOVAROUNNAHR MINIATYURA MAKTABLARI

S.U.Sobirov, kichik ilmiy xodimi, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI - XIX asrlarda Movarounnahr miniatyura maktablari va ularda yaratilgan san'at asarlari to'g'risida ma'lumot beriladi

Kalit so'zlar: miniatyura, san'at asari, Movarounnahr, tasviriy san'at.

Аннотация. В статье дается информация о школах миниатюры Мовароуннахра XVI–XIX веков и созданных в них произведениях искусства.

Ключевые слова: миниатюра, произведение искусства, Мовароуннахр, изобразительное искусство.

Abstract. This article provides information about the miniature schools of Movarounnahr in the 16th - 19th centuries and the works of art created in them.

Keywords: miniature, work of art, Movarounnahr, fine arts.

Miniatyura badiiy usullari o'ta nafis bo'lgan kichik hajmli tasviriy san'at asari bo'lib, o'rta asr qo'lyozmalarini ziynatlash uchun yaratilgan nafis mo'jaz rasmlarga, shuningdek, suyak, pergament, tosh qog'oz, metall, chinni, ba'zan maishiy buyumlar jumladan, tamakidon, soat, uzuk va boshqalarga ishlangan kichik hajmdagi rangtasvirga ham miniatyura atamasi qo'llaniladi.

Miniatyura qadimdan ma'lum bo'lgan. Qadimgi Misr papiruslariga xira bo'yoqlar bilan peroda rasmlar tekis yuzali qilib rangtasvir usulida ishlangan. So'nggi antik miniatyuralar (IV – VI - asrlar) shakllar va nur havo holati to'g'ri berilganligi bilan diqqatga sazovor. Bu usul Vizantiya miniatyurasida (asosan, diniy qo'lyozmalar) X asrgacha hukm surgan.

Keyinchalik miniatyuraga xalq ijodiyoti hususiyatlari kirib bordi. XIII – XV - asrlar gotika miniatyurasida naturani haqqoniy ifodalashga intilish kuchaydi, rasmlar matn bilan izohlandi, shakllar jonlandi, manzara, interer, me'moriy hoshiyalarga keng o'rin berildi.

Miniatyura qo'lyozma kitoblarning mo'jaz rasmlari va alohida ishlangan rasmlar sifatida XII – XIX - asrlarda Sharqda keng tarqalgan. Avval ilmiy qo'lyozmalar, keyinchalik badiiy asarlarga rasmlar ishlangan. Badiiy adabiyot, asosan, epik she'riyat – masnaviy, dostonlar qo'lyozmalarini ziynatlash uchun yaratilgan miniatyuralar alohida turkumni tashkil qiladi.

Buyuk musavvir sifatida Sharqda Moniydan so'ng Junaid Bag'dodiy, Xoja Abdulhay, Mahmud Siyohqalam, G'iyosiddin Naqqosh, Mirak Naqqosh, Kamoliddin Behzod, Qosim Ali, Mahmud Muzahhib, Abdulla Musavvir, Basavan, Rizoyi Abbosiy va boshqalarning nomlari mashhur.

Shayboniylar va Temuriylar davrida alohida varaqlarga miniatyura ishlash va ulardan muraqqa tuzish an'anaga aylangan, alohida shaxslar tasviri (portreti)ni ishlash taraqqiy etgan, hususan, Hindistonda Boburiylar davrida yuksak darajaga ko'tarilgan.

VIII asr boshlarida Buxoroda miniatyura maktabi shakllangan VIII - X asrda ishlangan Buxoro miniatyura maktabiga oid miniatyura asarlari hozirda dunyo muzeylarida saqlanib kelmoqda. Jumladan, Fransiyaning Luvr muzeyida hamda Amerikaning Metropoliten, Rossiyaning Ermitaj muzeyida saqlanmoqda. XIV asr oxirida Samarqandda "Samarqand miniatyura maktabi" shakllangan, keyinchalik u Hirot miniatyura maktabining shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Amir Temur qurgan bog'lardagi ko'shklar ham devoriy rasmlar bilan bezatilgan. Temuriylar saroylarida alohida kitobxonalar tashkil etilib, u yerda mohir xattot va kitobat ahli, jumladan, musavvirlar ham faoliyat ko'rsatgan (masalan, Mirzo Boysung'ur kutubxonasida qirqdan ziyod xattot, yetmishdan ortiq musavvirlar ijod qilgani ma'lum).

Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davrida ham kitobat san'ati va miniatyura taraqqiyotiga katta e'tibor berilgan. Temuriylar, Shayboniylar, Boburiylar davri miniatyura asarlari jahonning eng nufuzli muzey, kutubxona va shaxsiy to'plamlarida saqlanadi.

Portret miniatyura rassomlik san'atining alohida turi sifatida uyg'onish davrida shakllangan, usul va uslub jihatidan kitob miniatyurasi bilan, shuningdek, realistik san'atning umumiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan.

Miniatyura san'atining tarixi uzoq o'tmishdan boshlangan bo'lsa-da, Sharqda bu san'at XIV - XVII asrlarda kamol topgan. Bu davrlarda Hindiston, Eron, Arab mamlakatlaridagi kabi O'rta Osiyoda ham yirik san'at markazlari tashkil topgan bo'lib, ular Movaraunnahr miniatyura maktabi deb yuritiladi.

Movaraunnahr miniatyura maktabi ("Buxoro maktabi", "Samarqand maktabi" deb ham yuritilgan) XVI - XVII asrlarda taraqqiyotning yangi bosqichlariga ko'tarilgan[1]. Bu borada turli siyosiy va ijtimoiy voqealar (Temuriylar o'rtasida ichki feodal kurashning avj olishi, avval Shayboniixon va so'ng Eron qo'shinlarining bostirib kelishi) ta'siri natijasida "Hirot miniatyura maktabi"ning tanazzuli va musavvirlarning Hirot dan Buxoro tomon kelishlari muhim rol o'ynagan.

Shu bilan bir qatorda G.A.Pugachenkova asarlaridan chiqadigan xulosaga qaraganda, XVI - XVII asrlar Movaraunnahr tasviriy san'ati taraqqiyoti XIV - XV asrlar O'rta Osiyo (Movaraunnahr) miniatyura maktabi va bu maktab erishgan yutuqlariga ham acoclangan. G.A. Pugachenkovaning xulosalariga ko'ra XIV - XV asrlarda Movaraunnahr miniatyura maktabi tashkil topgan edi[2]. Lekin ayrim p's olimlari, jumladan, A.A.Ivanov Movaraunnahr miniatyura maktabining tashkil topishini XVI asrdan boshlanganligini alohida ta'kidlab o'tgan.

O'zbekistonlik tadqiqotchilarlardan Hamid Sulaymon, Naim Norqulov, O.Usmonov XIV - XV asrlarda O'rta Osiyo va hususan, Samarqandda miniatyura san'ati rivojlanganligini bir qancha misollar asosida tushuntirib berganlar. Lekin XIV - XV asrlarda Samarqandda miniatyura maktabining tashkil topganligi va umuman, O'rta Osiyo miniatyura maktabiga oid keltirilgan ma'lumotlar, miniatyuralar yetarli emas. Shunga qaramay, muammo ancha oydinlashgandek ko'rindi.

"Sharq Rafaeli" hisoblanmish Kamoliddin Behzod boshchiligidagi kamol topgan Hirot miniatyura maktabining shakllanishi va taraqqiyoti ko'p hollarda Samarqand miniatyura maktabi ta'sirida amalga oshgan. Samarqand XIV - XVI asrlarda ilm-fan va san'at taraqqiyoti bilan dunyoga mashhur bo'lgan shahar edi. Hirot miniatyura maktabi ana shu katta san'at va madaniyat uyg'onishining ajralmas bir qismi bo'lgan.

Aniq tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Behzod miniatyura san'atini Pir Said Ahmad Tabriziydan o'rgangan[3]. Pir Said Ahmad Tabriziy esa "Umdat yl-musavvirin" (Musavvirlar peshvosi) nomi bilan mashhur buxorolik ustod Jahongirning shogirti bo'lgan. Ustod Jahongir esa Temuriylar davri tasviriy san'atining asoschisi bo'lmish ustod Gung (Sokov)dan tahsil olgan.

Kamoliddin Behzod rahnomalik qilgan Hirot miniatyura maktabi namoyondalari eng nozik, o'ta nafis asarlarida realistik tushinchalarni ifoda etganlar. Agar biz Buxoro miniatyura maktabi asarlarida, asosan, tabiat manzaralariga oshuftalik yo'lini kuzatsak, Hirot miniatyura maktabida esa inson qiyofasini tasvirlash - portret janrida katta muvaffaqiyatlarga erishilganligini guvohi bo'lamiz.

Olimlar Kamoliddin Behzodni Sharqda portret janrining asoschisi deb ulug'laydilar. Xo'sh, Hirot maktabiga qadar O'rta Osiyoda portret janriga ahamiyat berilganmidi? - degan savol paydo bo'ladi. Ayrim dalillarga e'tibor beraylik. G.A.Pugachenkova va O.Galerkina kitobida ko'rilyotgan masalaga dahldor ikkita tasvir keltirilgan. Ulardan biri - "Samarqand devoridagi jang", ikkinchisi - "Ulug'bek oila a'zolari va saroy ahlari bilan lochin ovida" nomli miniatyuralardir.

Birinchi tasvirda Samarqand devoridagi kamon otuvchilar orasida Temurning nevarasi Halil Sultonning ham surati bor. Uning tasviri markaziy o'rinda aniq qilib berilgan va suratning yoniga

uning ismi ham qayd etib qo'yilgan. Halil Sulton Temur vafotidan so'ng Samarqand hukmdori (1405-1409) bo'lgan edi.

Ikkinchi tasvirda esa Ulug'bek dalashiyponda chordana qurib o'tiribdi. Uning yuz tuzilishi aniq ifoda etilgan. Qisq ko'zli, mo'g'ulbashara, osiyoliklarga xos soqol, boshida esa oq tivit qalpoq. Ayollar esa "mo'g'ulcha" kiyinganlar. Saroy ahliniig kiyimlari ham aniq tasvirlangan. Asarda Samarqand miniatyura maktabiga xos portret aniqligi hamda tabiat manzarasi yorqin ifodalangan.

Miniatyuralarning yaratish davri, ularning O'rta Osiyo tarixiga ondligi va bu o'lka tabiati fonida tasvir etilganligini portret janri Hirot maktabiga qadar amalga oshirilganligining dalili deyishimiz mumkin.

XV - XVII asrlarda O'rta Osiyo tasviriy san'ati maktablarida portret janri va tarixiy voqealar bayoni minnatyuralarning izchil hamda uzviy mazmunga aylanib borganligi kuzatiladi.

G.A.Pygachenkova va O.Galerkinaning asarlarida bu fikrni tasdiqlovchi yetarli ma'lumotlar keltirilgan. Masalan, Ma'sud nbn Usmoniy Ko'hisoniyning "Abdulhayrxon tarixi" asari sahifalarida chizilgan "Chingizxonning Sirdaryo sohilida o'z o'g'illarini qabul etishi", "G'azanxon Urjonda", "Abdullaxon portreti", Xotifiyning "Temurnoma" asariga ishlangan "Temurning Hindistonga yurishi", Sh.A.Yazdiyning "Zafarnoma" kitobi mazmuni asosida chizilgan "Temur Samarqand atrofida bazmi jamshidda" minnatyuralari yuqoridagi fikrning yaqqol dalilidir.

Ibtidosi O'rta Osiyoda boshlangan Hirot miniatyura maktabida rivojlantirilgan portret janri Hindistonda Boburiylar hukmronlik qilgan yillarda kamolot darajasiga yetkazilgan. Hindistonda Humoyun hukmronligining (1550-1555) dastlabki yillarida "Munshiy" - kotiblik vazifasida turgan Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy" asarida ko'rsatilishicha, bu davrlarda Hirotidan Hindistonga Behzod va Shoh Muzaffar shogirdlaridan biri Darvesh Muhammad kelgan. Ma'lum vaqt Muhammad Haydar undan musavvirlik san'atini o'rgangan.

"Tarixi Rashidiy" muallifi ustod Faqir nomi bilan shuhrat topdi. Darvesh Myhammad tasvirlaridan "o'ldirilgan sherni nayza uchida ko'tarib turgan suvoriy" miniatyurasi ustida so'zlab, bu suratni bir dona guruch hajmida tasvirlaganligini uqtirib o'tadi. Demak, XVI asrning birinchi yarmidayok Temuriy san'at maktabi namoyandalari Hindistonga kela boshlaganlar.

Movoraynnahrlik musavvirlardan biri Muhammad Murod Samarqandiy 1616-yilda Buxoroda bo'lgan va u Sa'diyning "Bo'ston" asariga miniatyuralar chizgan[4]. O'z davrining yetuk musavvirlaridan biri Mir Said Ali Termizda tavallud topgan. U musavvirlik kasbini otasi mohir rassom Mir Mansurdan o'pgangan. Tirikchilik taqozosi bilan Mir Mansur oilasi Termizdan Badahshonga kelgan va mashhur miniatyura san'ati ustodi Kamoliddin Behzodning Hirotidan Tabrizga kelganini eshitgach, ota-bola musavvirlar ham Tabrizga jo'naydilar. Oradan bir necha vaqt o'tgach Mir Said Ali keksaygan Mir Mansur bilan Humoyun taklifiga ko'ra Hindistonga kelganlar.

Ijodini O'pta Osiyodan Hindistonga kelib davom ettirgan musavvirlardan biri Farruhbek bo'lib, u Bobur va Akbar tasvirlarini chizgan. Portret janrida musavvir Abul Xasan samarali ijod qilgan, uning bizgacha "Jahongir otasi Akbar suratini ushlab turibdi", "Shohi Jahon" tasviriy lavhalari yetib kelgan.

XVIII asrda O'rta Osiyoda ijtimoiy va tashqi siyosiy ta'sirlar tufayli siyosiy, iqtisodiy va madaniy tushkinlik yuz berdi. Ammo XVIII acp oxiriga kelib xo'jalik ahvoli izga tushgan. Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari - bu uchala davlat hokim tabaqa mavqeining mustaxkamlanishi iqtisodiy taraqqiyotga, madaniy rivojlanishga va kitob san'ati ustalari ishining jonlanishiga imkon yaratdi. Madaniy ijod faoliyatining o'sishi bilan birga o'lkadagi siyosiy o'zgarishlar ham o'sha davr qo'lyozmalari rasmlarining uslubiy shakllanishini belgilab berdi.

XVI asr O'rta Osiyo adabiy hayoti Eron bilan bog'lik bo'lsa, XVI-XVII asrlarda safaviylar Eronning shia mazhabini rasman qabul qilganlaridan keyin Mavoraunnahr Eron bilan munosabatlarini uzadi, Turkiya, Kashmir, Shimoliy Hindistonga e'tiborini qaratadi[4]. Shimoliy Hindiston va Turkiyada kitob chop qilina boshlangach, kitoblar O'rta Osiyoga keltirila boshlaydi.

Hind musulmon madaniyatining markazlaridan Bambey, Kampur, Lakxnau, Lohur, Kashmir O'rta Osiyoga kitob yetkaza boshladi. Bu kitoblarning keltirilishi O'rta Osiyoda hind, ayniqsa, kashmir uslubida bajarilgan miniatyuralarni paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasining Rossiyaga qo'shib olinishi qo'lyozma asarlariga chiziladigan miniatyuralarning uslubiy xususiyatlari va xarakteriga kuchli ta'sir qildi. Musavvir shaxsiga shy davrlarda yetarli darajada ahamiyat berilmadi.

Miniatyuralarga ilgaridek musavvir imzosi qo'yilmas edi. Bu davrda buxorolik musavvir Ahmad Donish, Mir Muhammad Siddiq, qo'qonlik Muhammad Amin Kosoniy, Muhammad Shokirboy, Xoja Nosirlar faoliyat yuritishgan.

Miniatyuralar ishlangan mavzu doirasi o'lka umumiy ma'naviy hayotining barcha tomonlarini aks ettira olmagan. Ammo bu asarlar o'rta asr an'anaviy asarlariga xos va davr o'tishi bilan torayib borayotgan mutaassib davrga moyillik seziladi.

Sharq klassikasi bo'lgan Jomiyning "Yusuf va Zulayxo"si (XIX asrning ikkinchi yarmi Buxoro), Haraviyning "Yusuf va Zulayxo"si, Fuzuliyning "Layli va majnun" (1775-yilda ko'chirilgan), Nosir Xojining "Layli va Majnun" asari, A.Navoiyning "Xamsa"si shunday asarlar jumlasidandir. Muhammad Kozimning tarixiy "Nomai allamoroyi Nodiri", Bedilning falsafiy "To'rt unsur" asari, tarixiy-ijtimoiy asar - "Majolis ul-ushshoq", sayohatnomalar, geografik asarlar, folnomalar ham tasvirlar bilan bezatilgan[5].

XVIII asr oxirlarida ishlangan miniatyuralarda yangi belgilarni ko'rish mumkin. Bu esa miniatyuralarda yangicha talqin paydo bo'lganligidan darak beradi. Bir qancha sabablar miniatyuraning erkin taraqqiyotiga to'sqinlik qildi. Unda jamiyatdagi dunyoqarashning o'zgaruvi kuzatilmagan, eski mavzu qobiqlarida belgilar rivoji va shu bilan bir vaqtda buzilishi kuzatish mumkin.

Movarounnahrda Samarqand, Buxoro, Hirot maktablarida o'ziga xos uslubdagi miniatyuralar yaratilgan. Buxoro miniatyura maktabi asarlarida asosan tabiat manzaralariga katta e'tibor berilgan bo'lsa, Hirot maktabida esa inson qiyofasini tasvirlash - portret janriga ahamiyat berilgan va portret janri rivojlangan.

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, Movarounnahrda yaratilgan miniatyuralar o'zining yuksak did va mahorat bilan ishlanganligi, fonining rivojlanganligi, manzaralarining tiniqligi va ranglardan o'z o'rnida foydalanilganligi bilan boshqa minnatyura maktablarida yaratilgan asarlardan farq qiladi. Bundan tashqari bu miniatyuralarda ko'prok ijtimoiy-siyosiy hayot bilan bog'liq mavzular aks ettirilgan. Movarounnahr miniatyuralarida tarixiy voqealar, bayramlar, xalq marosimlari, har xil o'yinlar va shohona bazmlar alohida o'rin egallagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sulaymonov D. Samarqand devoriy suratkashligi va miniatyura maktabining o'zaro ta'siri // Moziydan sado. 2004. №3-4. – B. 44.
2. Pugachenkova G.A. Shchedevы Sredney Azii. – T., 1986. – str. 166.
3. Madriaimov A., Normatov N. Sharq miniatyura maktabi. – B.35.
4. Pugachenkova G.A. Shchedevы Sredney Azii. – str. 176.
5. Bertels Ye.E. Literatura na persidskom yazyke v Sredney Azii. – str. 227.

UO'K 947.084:321.1

SOVET HOKIMIYATINING TURKISTONDA OLIB BORGAN MADANIY SIYOSATI (teatr misolida)

U.U.Tojiboyev, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilganidan so'ng olib borilgan madaniy siyosat taxlil qilingan. Shuningdek, "Karl Marks" teatr truppasining tashkil etilishi. Teatrlar faoliyatining sovet idoralari tomonidan nazoratga olinishi va buning milliy san'at va an'analar rivojiga ta'siri va salbiy oqibatlari, teatrlardan siyosiy maqsadlarda foydalanilganligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: "Karl Marks", "Qizil Turkiston", "Qizil sharq", "Turon", "Guliston" siyosiy targ'ibot.

Аннотация. В данной статье анализируется культурная политика, проводимая после установления советской власти в Туркестане. Также создание театральной труппы "Карл Маркс". Освещены советский контроль над деятельностью театров, его влияние на

развитие национального искусства и традиций и негативные последствия, использование театров в политических целях.

Ключевые слова: "Карл Маркс," "Красный Туркестан," "Красный Восток," "Туран," "Гулистан" политическая пропаганда.

Abstract. This article analyzes the cultural policy pursued after the establishment of Soviet power in Turkestan. Also, the creation of the theater troupe "Karl Marks". The control over the activities of theaters by the Soviet authorities and its influence on the development of national art and traditions and its negative consequences, the use of theaters for political purposes are highlighted.

Keywords: "Karl Marks", "Qizil Turkiston", "Qizil sharq", "Turon", "Guliston" political propaganda.

Sovet hokimiyati davlatining kommunistik mafkurasini xalq ongiga singdirish, mustahkamlash va bu yo'lda samarali ishlarni tashkil etish maqsadida teatr san'atiga siyosiy ruh berildi. Shuningdek, hukumat tomonidan dastlabki yillarda madaniy muassasalarda siyosiy targ'ibot ishlarini olib borishga katta e'tibor qaratildi. Kommunistik mafkurani aholiga singdirish maqsadida Turkistonning yirik yirik shaharlarida ham teatr to'garaklari tashkil etildi. Keyinchalik o'zbek madaniyatining ilg'or namoyandalari (Furqat, Behbudiy, Avloniy va boshqalar) rus, tatar va ozarbaijon teatr truppalari tomoshalariga qiziqish bilan qarab, mahalliy ziyolilarni ulardan o'rganishga chaqirdilar.

Farg'ona vodiysining markaziy shaharlari hisoblangan Skobelev, Andijon, Namangan va Qo'qonda sovet idoralari tashabbusi bilan yangi maorif, madaniy-maishiy muassasalar tashkil etildi. Buning natijasida ushbu hududlarda istiqomat qilgan aholining turmush tarzida qator ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Biroq mazkur muassasalar faoliyatini tashkil etishda mafkuraviy tazyiqlar kuchayib bordi, teatr o'ziga xos mafkuraviy vositasiga aylantirib, ular orqali sovet mafkurasini aholi ongiga singdirish va kommunizm g'oyasini targ'ib qilish maqsadida foydalanildi.

1918-yildan boshlab madaniyat va san'at ishlarini davlat o'z ixtiyoriga oldi. Milliy madaniyat va san'atni yuksaltirish sohasida hokimiyat turli qarorlar qabul qildi va ulami amalda joriy etishga astoydil kirishdi. Turkistonning markaziy shaharlari va aholi zich joylashgan hududlarida siyosiy targ'ibot siyosiy targ'ibot ishlarini kuchaytirish maqsadida sovet hokimiyati tomonidan 1918-yil avgust oyidan boshlab san'atkorlarni targ'ibot ishlariga jalb qilish va targ'ibot poyezdlarini tashkil etish ishlari boshlab yuborildi [4].

1919-yil Turkiston Xalq Komissarlari Soveti qaroriga muvofiq Karl Marks nomidagi teatr truppasi tashkil qilingan va bu truppa Kolizeyda joylashtirilgan bo'lib, dramatik spektakllar hamda musiqali drama va komediyalar sahnalashtirilgan. Uning faoliyati keng qamrovli bo'lib tatar va ozarbayjon san'atkorlari bilan ijodiy hamkorlik qilgan. Bu truppa Turkistonda zamonaviy teatr san'ati shakllanayotgan davrda muhim rol o'ynagan. Ammo truppaning sotsialistik yoki marksistik simvolika aks etirilgan "Karl Marks" nomi o'z vaqtida ijtimoiy-siyosiy muhitni, yangi shakllanayotgan madaniyatni anglatgan. Truppa, xususan, «musiqali drama va komediyalar» bilan shug'ullanganligi yozilgan, bu esa teatr san'atining yangi turlarini joriy etish jarayonida ekanini ko'rsatadi.

Davriy matbuotda hukumat tomonidan "Turon" teatr truppasining iqtisodiy qiyinchiliklar sabab tarqalib ketayotganligi va 1919-yilda Karl Marks nomidagi professional aktyorlardan iborat truppa ajralib chiqqanligi e'lon qilingan. Ushbu truppa qizil qo'shin qismlari bilan ingliz interventlariga, "bosmachi"larga qarshi kurashda Oktyabr g'alabasini va proletar diktaturasini mustahkamlashga yordam berdi. Tomoshalar front qoshidagi shahar maydonlarida, kazarmalarda, dam olish joylarida o'tkazildi [7].

Turkistondagi siyosiy targ'ibot ishlarini olib borish uchun markaz tomonidan "Qizil Turkiston" va "Qizil Sharq" targ'ibot poyezdlari tashkil etildi. Bu poyezd "Krasniy Vostok" nomi bilan ma'lum bo'lib, 1920-yillarda Turkiston mintaqasiga (Markaziy Osiyo) targ'ibot-tashviqot ishlarini olib borish uchun Moskvadan jo'natilgan. Manbalarda "Kizil Sharq" yoki ruschada "Krasniy Vostok" deb atalgan. Poyezd tarkibida agitatsiya va ta'lim uchun maxsus vagonlar, kitoblar tarqatish uchun fondlar, leksiyalar va mitinglar tashkil qilish uchun jamoalar bo'lgan. Bu poyezd ilk bosqichda Sovet hukumati siyosiy ideologiyasini, madaniy va ta'limiy ishlarni Markaziy Osiyoga kiritishda muhim

vosita bo'lgan. Ushbu poyezdlar Turkistonda targ'ibot va o'quv ishlari, musulmonlar o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni olib borishi, musulmon ayollarining ozodligi uchun yordam berishi belgilandi. Hududlarda tashkil etiladigan targ'ibot ishlariga aholini jalb etish masalalariga alohida e'tibor bilan qaraldi. Targ'ibot poyezdiga rahbar qilib Safarov tayinlandi [7].

Tomoshalar ko'p sonli aholini qamrab olish maqsadida katta maydonlar, bozorlar, temiryo'l stansiyalari yaqinida tashkil etilgan. Targ'ibot tadbirlarida ishtirok etgan aholidan pul yig'ilmagan. Tashkil etilgan konsertlar va spektakllarda aholining barcha qatlami vakillari ishtirok etishi mumkin bo'lgan. Xohlagan odam bunday tadbirlarda ishtirok etavergan. Spektakl namoyishlari vaqtida kichik tanaffuslar e'lon qilingan va bu vaqtda maxsus tayyorlangan ma'ruzalar o'qib eshittirilgan. Shundan so'ng, yig'ilganlar "bosmachilar" va boylarga qarshi ruhlantirilgan. Spektakl va konsert dasturlari so'nggida truppa yetakchilari tomonidan yaxshi ma'ruza qiladiganlar sahna asarlarining mazmun mohiyatini yig'ilganlarga bayon qilib, targ'ibot ishlarini olib borgan [1].

Turkistonda faoliyat olib borgan havaskorlar teatrlari tomonidan sahnalashtirilgan asarlarning ham katta qismi mazmunan targ'ibot-tashviqot ruxida ekanligi va zamon talablariga moslashib borganligini ham ta'kidlab o'tish joiz. Targ'ibot ruxidagi tomoshalar davriy matbuotda yoritib borildi. Ularning mazmun-mohiyati keng jamoatchilikka yetkazildi. Teatrlar barpo etildi va ularning faoliyati tartibga keltirila boshlandi. Sahna asarlarining repertuarlari va aktyorlarga qo'yiladigan talablar ortib bordi. Teatr rahbarlari zimmasiga quyidagi vazifalar yuklangan edi:

1. Teatr rahbari binoning yaxlitligi va xavfsizligini nazorat qilishi va o'zi aniqlagan barcha kamchiliklarni darhol bartaraf etishi, kichik ta'mirlash va binolarning tozaligini nazorat qilish, ularni o'z vaqtida g'ovakli isitish pechi bilan taminlashi shart.

2. Teatr rahbariga mansabdor shaxslarga ajratilgan joylar faqat band bo'lishini ta'minlash uchun chiptachilar va nazoratchilarning to'g'ri hamda benuqson ishlashini nazorat qilish vazifasi yuklangan. Qo'llarida tegishli doimiy chiptalari bo'lganlar va bo'sh o'rindiqlar (teatr kassalari tomonidan atayin sotilmaydi-dissertant) bepul bo'ladi va arzonroq chipta sotib olgan aholi tomonidan band bo'lmaydi, tomoshabinlarga ishtirok etishga faqat nazoratchi ruxsat beradi. Doimiy qatnashish uchun ruxsatnoma yoki chipta buyurtmalarni faqat u orqali qabul qilingan [2]. Respublikada badiiy havaskorlar jamoalarining bunyodga kelishlarida va rivojlanish jarayonida kasaba uyushmalar tashkilotlarining roli ham samarali bo'ldi. Ularning zimmasiga maorif xodimlari bilan birgalikda, klub, madaniyat va istirohat bog'larida, qizil choyxonalarda, maktab, hunar texnikum va institutlarda, qishloq joylarda havaskor xalq ashula va raqs ansambllar teatr jamoalarini tashkil qilish, ularning san'atlarini namoyish etish, ommaviy kechalar, ko'rik-tanlovlar, karnaval tomoshalar, maxsus tadbir kechalar o'tkazish an'anaga aylandi [5].

1920-yil sahnalashtirilgan G'.Zafariy qalamiga mansub "Halima" musiqali drama spektakli sahna ijrochiligida professionalizm va tomoshaviylikni ta'minladi. 1921-25-yillar davomida "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Qaroqchilar", "Makr va muhabbat" singari drama, musiqali drama, fojia janrlarga oid asarlar sahnalashtirildi. Bu spektakldagi obrazlar talqini, rejissuradagi sinchkovlik amallari teatr jamoashasini realizm va professionalizm yo'liga safarbar etdi. Hayriya maqsadida tomoshalar ham tashkil etildi. Hususan, Ochlar foydasiga teatr namoyish etildi. Spektakllar namoyishidan tushgan mablag'lar ochlar foydasi uchun topshirildi. 1922-yil "Farhod va Shirin" musiqali spektakli yetim qolgan bolalar uchun sahnalashtirildi. Asar o'zbek teatrida professional sahna artistlari bo'lmagan bir davrda, xavaskorlar yordami bilan qo'yildi [6].

1924-yilda Moskvada ochilgan o'zbek drama studiyasiga M.Uyg'ur va Cho'lpon boshchiligida A.Hidoyatov, M.Muhammedov, Obid Jalilov, T.Sultonova kabi bir qator ijodkorlar bilim va mahoratlarini oshirishga yuborildi. Sayfi Olimov boshchiligidagi boshqa bir guruh Boku teatri texnikumiga o'qishga jo'natiladi. Mazkur tadbir jahonning yetuk teatrlari tajribasini amalda yaqindan o'rganib o'z ijro mahoratlarini toblashda muhim bosqich bo'ldi. Moskvadan qaytgach teatr jamoasi qayta tuzilib unga Sayfi Olimov boshliq etib tayinlandi. Bokudan qaytgan teatr jamoasiga esa Halima Nosirova, Zuhur Qobilov, Karim Yoqubov, Rahimberdi Bobojonov shuningdek, yoshlardan Shukur Burxonov, Olim Xo'jayev, Nabi Rahimov, Karim Zokirov, Shohida Ma'zumbovalar qo'shildilar. Aynan ushbu badiiy havaskorlar to'garaklarida dastlabki ta'limni olgan yoshlar keyinchalik halq orasida mashhur bo'lgan san'atkorlar yetishib chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Milliy Arxivi. R –2454 - fond, 1-ro'yxat, 199-ish.
2. O'zbekiston Milliy Arxivi. R–2062 - fond, 1-ro'yxat, 159-ish.
3. O'zbekiston Milliy Arxivi. I –461 - fond, 1-ro'yxat, 2144-ish.
4. Корпинский В. Агитпарпоезда. – Москва: Государственное издательство, 1920.
5. А.Жабборов, С.Бегматов, М.Азамова. “Ўзбек мусикаси тарихи”. —Т.: «Фан ва технология», 2018.
6. Ўз МА, Р – 2660 фонд, 1-руйхат, 118-иш, 9-варақ
7. Зиё Саид. Танланган асарлар. – Тошкент: Гофур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашрети, 1974. – Б.

172.

UO'K 930.1

DAVLAT MUHOFAZASIGA OLINGAN TABIIY HUDUDLARNI ASRASHDA XORIJIY
TAJIRIBASI*Sh.E.Toshxujayev, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Mazkur maqolada tabiiy boyliklar, noyob va himoyaga muhtoj hayvon hamda o'simlik turlari, ilmiy tadqiqotlar olib borilishi hamda mavjud ekologik muammolar tahlil qilinadi hamda tabiiy hududlarni saqlab qolish va uni muhofaza qilish borasida bir qator xorijiy davlatlarning tajribasi xususida fikr yuritiladi. Turli davlatlar bu borada o'ziga xos yondashuv va strategiyalarni ishlab chiqqan bo'lib, ularning tajribasini o'rganish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada AQSh, Germaniya, Yaponiyadagi ilg'or tajribalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Ekotizim, qo'riqxonalar, milliy bog', o'simliklar, hayvonot dunyosi, ekologik muammo, ekologik muhofaza, ekoqishloqlar, dron, sun'iy yo'ldosh monitoringi

Аннотация. В данной статье будут проанализированы природные ресурсы, редкие и нуждающиеся в охране виды животных и растений, научные исследования и существующие экологические проблемы, а также будет рассмотрен опыт ряда зарубежных стран в области сохранения и охраны природных территорий. Разные страны выработали свои подходы и стратегии в этом отношении, и изучение и внедрение их опыта в практику приобретает все большее значение. В этой статье анализируется передовой опыт США, Германии, Японии.

Ключевые слова: экосистема, заповедник, национальный парк, флора, фауна, экологическая проблема, экологическая защита, экоселки, дрон, спутниковый мониторинг

Abstract. This article will analyze natural resources, unique and vulnerable animal and plant species, scientific research and existing environmental problems, and will focus on the experience of a number of foreign countries in preserving and protecting natural areas. Different countries have developed specific approaches and strategies in this regard, with the importance of studying and practicing their experience. This article analyzes advanced experiments in the United States, Germany, Japan.

Keywords: ecosystem, Reserve, millian garden, flora, fauna, ecological problem, ecological conservation, ecovillages, drone, satellite monitoring

Kirish. Atrof-muhitni muhofaza qilish, xususan, tabiiy hududlarni asrab-avaylash bugungi global ekologik muammolar fonida dolzarb masalaga aylangan. Ushbu maqolada ekotizimni asrashda tabiiy hududlar, qo'riqxonalar va milliy bog'larning ekologik ahamiyati, mavjud muammolari va ularni bartaraf etish bo'yicha xorijiy davlatlar tajribasi ko'rib chiqiladi va bir qator takliflar beriladi. Turli davlatlar bu borada o'ziga xos yondashuv va strategiyalarni ishlab chiqqan bo'lib, ularning tajribasini o'rganish va amaliyotga joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Tabiat insoniyat hayotining asosi, barcha iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning negizidir. Shu bois har bir davlat o'z hududidagi noyob tabiiy ekotizimlarni asrash, ularning biologik xilma-xilligini saqlab qolish va kelajak avlodlarga yetkazish borasida alohida siyosat yuritadi. So'nggi yillarda global ekologik muammolarning kuchayishi — iqlim o'zgarishi, o'rmonlarning kamayishi, hayvonot va o'simlik dunyosining yo'qolib borishi — tabiiy hududlarni muhofaza qilish masalasini yanada dolzarb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish O'zbekiston uchun ham muhim ahamiyat kasb

etadi. Yevropa Ittifoqi ekologik siyosatining eng yirik loyihalaridan biri — “Natura 2000” tarmog‘idir. Ushbu tizim 1992-yilda qabul qilingan “Yovvoyi flora, fauna va tabiiy yashash joylarini muhofaza qilish” to‘g‘risidagi direktiva asosida tashkil etilgan. Bugungi kunda “Natura 2000” tarmog‘iga 27 davlat hududidagi 20 mingdan ortiq tabiiy hududlar kiradi. Bu hududlarda iqtisodiy faoliyat qat’iy nazorat ostida bo‘lib, inson aralashuvi minimal darajada saqlanadi.

Masalan, Germaniyada milliy bog‘lar faqatgina tabiatni himoya qilish joyi emas, balki aholining dam olishi va ekologik ta’lim olish markazlariga aylangan. Shvetsiya va Finlyandiyada esa o‘rmon resurslari davlat va xususiy sektor hamkorligida boshqariladi, bu esa ekologik va iqtisodiy manfaatlarining muvozanatini ta’minlaydi.

AQSh tajribasi. Dunyodagi eng katta va samarali milliy bog‘lar tizimiga ega davlatlardan biri bu Amerika Qo‘shma Shtatlaridir. 1872-yilda tashkil etilgan Yelloustoun milliy bog‘i dunyodagi birinchi milliy bog‘ hisoblanadi. Bugungi kunda AQShda 400 dan ortiq federal darajadagi muhofaza qilinadigan hududlar mavjud. Ular asosan Milliy bog‘lar xizmati tomonidan idora etiladi. **AQShda qo‘riqxonalar faoliyati asosiy jihatlarini quyidagilar:**

Qo‘riqxonalar faoliyati asosiy jihatlarini	Tamoyillar
Barcha milliy bog‘lar va qo‘riqlanadigan hududlar davlat himoyasida	Mahalliy aholini jalb qilish (volontyorlik asosida)
Milliy bog‘larda qurilish ishlari, ov qilish, daraxt kesish, chiqindi tashlash qat’iyan taqiqlanadi	Turizm va muhofazani uyg‘unlashtirish
Qo‘riqxonalar biologlar, geologlar, ekologlar uchun muhim ilmiy markaz	Yovvoyi hayvonlar monitoringi va sun’iy ko‘paytirish dasturlari
Noyob o‘simliklar ustida muntazam kuzatuv	Qonunchilik orqali qat’iy nazorat (National Park Service Act)
Maxsus sayyohlik yo‘llari, axborot markazlari mavjud	

Amerika Qo‘shma Shtatlarida milliy bog‘lar va qo‘riqxonalar tizimi juda keng va xilma-xildir. Bu tizim mamlakatning tabiiy merosini himoya qilish va dam olish imkoniyatlarini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Milliy bog‘lar sayyohlar uchun mashhur joylar bo‘lsa, qo‘riqxonalar, asosan, yovvoyi tabiatni va ekotizimlarni himoya qilishga qaratilgan. Milliy bog‘lar, asosan, tabiatning go‘zal joylarini va tarixiy joylarni himoya qilish uchun tashkil etilgan. Ular sayyohlar uchun dam olish, sayohat qilish va tabiatni o‘rganish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Milliy bog‘lar va qo‘riqxonalar AQShning tabiiy va tarixiy merosini saqlashda muhim ahamiyatga ega. Ular ekotizimlarning sog‘lomligini ta’minlash, yovvoyi hayvonlarni himoya qilish va sayyohlarga noyob tajribalar taqdim etishda muhim rol o‘ynaydi.

Germaniya tajribasi. Germaniya ekologik barqarorlik bo‘yicha Yevropadagi yetakchi davlatlardan biridir. Bu yerda “Biosfera rezervatlari” va “Tabiiy landshaftlar” atrof-muhitni muhofaza qilishning muhim vositasi hisoblanadi. Mamlakatda 16 ta milliy bog‘, 1000 dan ortiq tabiatni muhofaza qilish hududlari mavjud. Muqaddas tabiiy joylarning ahamiyatini e’tirof etgan Germaniya hukumati ushbu hududlarning ko‘pini tabiat qo‘riqxonalarini deb belgilagan. Bu ziyoratgohlar muhofaza qilinadigan hududlar madaniy va ekologik qadriyatlarini saqlab qolish maqsadida boshqariladi. Qo‘riqxonalarning barpo etilishi bu muqaddas joylarning yashash muhitini yo‘q qilish, ifloslanish, beqaror rivojlanish kabi tahdidlardan asrashini ta’minlaydi. Germaniya quyidagilarga urg‘u beradi: Barqaror qishloq xo‘jaligi va ekologik turizm, Maktablarda ekologik tarbiya, Hududlararo ekologik yo‘laklar yaratish, Qayta tiklanuvchi energiyaga o‘tish orqali tabiiy zonalarini saqlash.

Germaniyada “Tabiatni muhofaza qilish to‘g‘risida federal qonun” amal qiladi, har bir hudud o‘z ekologik siyosatini ishlab chiqqan bo‘lib, bu markaziy va mahalliy darajadagi muvofiqlashtirgan tizimni yaratadi.

Yaponiya tajribasi. Yaponiyada tabiiy ofatlar xavfi yuqori bo‘lishiga qaramay, atrof-muhit muhofazasiga alohida e’tibor qaratiladi. Mamlakatda 30 dan ortiq milliy bog‘ va bir nechta "maxsus ekologik hududlar" mavjud.

Yaponiyaning asosiy yondashuvlari:

-Texnologiyalardan samarali foydalanish (drone, sun’iy yo‘ldosh monitoring, ekologik sensorlar);

- Aholining ekologik savodxonligini oshirish;
- Meros bo'lib qoladigan hududlar konsepsiyasi;
- Qayta tiklanadigan manbalar asosida yashash (ekoqishloqlar loyihasi).

Qayd etish lozimki, Yaponiya aholising ekologik madaniyati “Yashil hafta” Green week o'tkaziladi, volontyorlar ekologik tozlash aksiyalarida faol qatnashadi.yuqori: chiqindilarni saralab tashlash majburiy (recycling), har yili ta'lim muassasalarida.

Mamlakatimizdagi davlat muhofazasiga olingan tabiiy hududlarni samarali boshqarish va ularning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash maqsadida xorij tajribasini qo'llash zarur. Xususan:

- **“Natura 2000”** tajribasiga asoslanib, yagona milliy ekologik tarmoq yaratish;
- AQShdagi kabi **Milliy park xizmatiga** o'xshash markazlashgan boshqaruv tizimini shakllantirish;
- Yaponiya tajribasidan kelib chiqib, **raqamli ekologik monitoring** tizimini joriy etish;
- Aholi ishtirokini kengaytirish, **ekoturizmni** rivojlantirish orqali hududlarning o'zini-o'zi moliyalashtirishini ta'minlash.

Xulosa. Xorijiy tajriba shuni ko'rsatadiki, tabiiy hududlarni muhofaza qilishda faqat qonun-qoidalar emas, balki jamoatchilik ishtiroki, texnologik yondashuv, turizm va ekologik ta'lim muhim o'rin tutadi. O'zbekiston uchun bu tajribalar, ayniqsa, ekoturizmni rivojlantirish, aholini ekologik tarbiyalash va qonunchilik bazasini mustahkamlashda foydali bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Алимов К.Х. Экологическая безопасность и охрана окружающей среды: учебное пособие. – Ташкент: Фан, 2020. – 212 с.
2. Бобоев Х.Б., Алимов К.Х. Природные ресурсы Узбекистана и их охрана. – Ташкент: Университет, 2018. – 296 с.
3. United Nations Environment Programme (UNEP). Protected Planet Report 2020: Tracking progress towards global targets for protected areas. – Nairobi: UNEP-WCMC, 2021. – 110 p.
4. Dudley N. (ed.). Guidelines for Applying Protected Area Management Categories. – Gland, Switzerland: IUCN, 2013. – 94 p.
5. Lockwood M., Worboys G.L., Kothari A. (Eds.). Managing Protected Areas: A Global Guide. – London: Earthscan, 2012. – 802 p.
6. Eagles P.F.J., McCool S.F., Haynes C.D. Sustainable Tourism in Protected Areas: Guidelines for Planning and Management. – Gland, Switzerland: IUCN, 2002. – 183 p.
7. Бекмуродов У.Б. Роль международного опыта в развитии системы охраняемых природных территорий Узбекистана // Экологический вестник Узбекистана. – 2022. – №3. – С. 22–27.
8. Свод правил Международного союза охраны природы (IUCN) по категориям охраняемых территорий. – Gland, Switzerland: IUCN, 2020.
9. UNESCO. World Heritage Convention and Natural Heritage Sites Guidelines. – Paris: UNESCO, 2021.
10. Global Environment Facility (GEF). Investing in Protected Areas: Delivering on Global Goals. – Washington, D.C.: GEF, 2020.
11. World Commission on Protected Areas (WCPA). Best Practice Guidelines for Protected Area Management. – Gland: IUCN, 2021.

UO'K 930.1

MUSTAQILLIK YILLARIDA O'ZBEKISTONDA YENGIL ATLETIKA: TARIXIY TAHLIL

F.To'xtameshev, doktorant, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilmiy manbalar va tarixiy dalillarga asoslangan holda, yengil atletikaning O'zbekistondagi o'rni va ahamiyati ochib berilgan.O'zbekistonda yengil atletikachilarning mustaqillikdan keyingi davrlarida erishgan yutuqlari, sportning rivojlanish bosqichlari va dastlabki musobaqalar haqida ma'lumot beriladi. Yengil atletikaning mamlakatimizda ommalashib borishi, shuningdek, o'zbek sportchilari tomonidan qo'lga kiritilgan ilk natijalar va ularning xalqaro maydondagi muvaffaqiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Yengil atletika, Osiyo o'yinlari, yengil atletika yutuqlari, o'zbek sportchilari, musobaqalar tarixi, olimpiya o'yinlari, mustaqillik va sport, yengil atletika musobaqalari.

Аннотация. В данной статье на основе научных источников и исторических данных раскрываются роль и значение лёгкой атлетики в Узбекистане. Приводится информация о

достижениях узбекских легкоатлетов в период после обретения независимости, этапах развития этого вида спорта и первых соревнованиях. Анализируется процесс популяризации лёгкой атлетики в нашей стране, а также первые результаты, достигнутые узбекскими спортсменами, и их успехи на международной арене.

Ключевые слова: лёгкая атлетика, Азиатские игры, достижения в лёгкой атлетике, узбекские спортсмены, история соревнований, Олимпийские игры, независимость и спорт, соревнования по лёгкой атлетике.

Abstract. This article examines the role and significance of athletics in Uzbekistan on the basis of scientific sources and historical evidence. It provides information on the achievements of Uzbek athletes in the post-independence period, the stages of the sport's development, and the earliest competitions. The study analyzes the growing popularity of athletics in the country, as well as the first results achieved by Uzbek athletes and their success on the international stage.

Keywords: athletics, Asian Games, athletic achievements, Uzbek athletes, history of competitions, Olympic Games, independence and sports, athletics competitions.

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida tub burilishlar sodir bo'lgani kabi, sport sohasi, xususan yengil atletikaning rivojlanishida ham yangi davr boshlandi. Yengil atletika — insonning tabiiy jismoniy imkoniyatlariga tayanadigan, jahon sport tizimida «sportning onasi» sifatida e'tirof etilgan asosiy sport turlaridan biri bo'lib, mustaqillik yillarida O'zbekistonda uning taraqqiyoti davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlariga aylantirildi.

Tarixiy manbalar, rasmiy sport arxivlari va ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikning dastlabki yillarida yengil atletika bo'yicha milliy maktabni shakllantirish, xalqaro standartlarga mos tayyorgarlik jarayonlarini yaratish, sportchilarni professional darajada tayyorlash hamda ularni xalqaro arenaga olib chiqish bo'yicha izchil ishlar olib borildi. O'zbekistonlik sportchilarning Osiyo o'yinlari, jahon chempionatlari va Olimpiya o'yinlarida qo'lga kiritgan dastlabki yutuqlari mamlakat sporti tarixida yangi bosqichni boshlab berdi.

Asosiy qism. Yengil atletika – sportning eng qadimgi va ommabop turlaridan biri bo'lib, uning bir nechta yo'nalishlari mavjud. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng Olimpiya, Osiyo o'yinlari, jahon chempionati va boshqa xalqaro musobaqalarga o'z terma jamoalari bilan bevosita qatnashish huquqiga ega bo'ldi. O'zbekiston yengil atletika federatsiyasi 1992-yil Xalqaro yengil atletika federatsiyasi IAAF ga a'zo bo'lib kirdi. 1993-yilda esa Osiyo yengil atletika assotsiatsiyasiga qabul qilindi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng davlatimiz yengil atletikachilari jahon miqyosidagi barcha musobaqalarda faol qatnashib yuqori o'rinlarni egallashgan.

1991-yil o'zbek yengil atletikachilari sobiq Ittifoq xalqlari Spartakiadasida 1 ta oltin, 1 ta kumush, 1 ta bronza, medallariga sazovor bo'lishdi. O'zbekiston terma jamoasi birinchi marta 1994-yil Xirosima shahridagi (Yaponiya) XII Osiyo o'yinlarida 11 sportchi bilan ishtirok etib, 3 ta oltin (S.Munkova-balandlikka sakrash, O.Yarigina-nayza uloqtirish, R.G'aniev- o'ntkurash), 2 ta kumush (V.Parfenov-nayza uloqtirish, O.Veretelnikov- o'ntkurash) va 3 ta bronza (K.Zaytsev-nayza uloqtirish, K.Sarnadskiy-uzunlikka sakrash, V.Popova-disk uloqtirish) medallariga egalik qildi

Keyingi yillarda bo'lib o'tgan musobaqalarda ham yurtimiz yengil atletikachilari faol qatnashib, shohsupaning yuqori o'rinlarini egalladilar va munosib taqdirlandilar.

1999-yil Bangkokda (Tayland) XIII Osiyo o'yinlarida 13 ta atletikachilarimiz ishtirok etib, 2 ta oltin S.Voynov nayza otish, O. Veretelnikov o'ntkurashda, 2 ta kumush A. Abduvaliev bosqon uloqtirishda va 4x100 m estafetada ayollar o'rtasida g'alabaga erishgan. Osiyo o'yinlari va chempionatlarida (1993-2000) o'zbekistonlik sportchilar 7 ta oltin 13 ta kumush va 7 ta bronza medalini qo'lga kiritdilar.

Xalqaro arenalarda yosh yengil atletikachilarimiz 1994-2004-yillar mobaynida yuqori sport natijalariga sazovar bo'lishgan. Ulardan Pavel Andreev, Vitaliy Smirnov, Rifat Ortiqov, Olga Varonina, Rustam Xusnitdinov, Yuliya Piskunova, Andreev Padurov, Nataliya Filatovalar Yurtimiz sharafiga munosib himoya qilgan bo'lsalar, 2002-2012-yillar oralig'ida ular safi kengayib 7 kurash

bo'yicha Yuliya Tarasova, uzunlikka sakrashda Artyom Lobochev, Diana Plumaki, Aleksandra Kotlerova, balandlikka sakrashda Svetlana Radzevil, Nadiya Dusanova, o'rta masofalarga yugurishda Irina Zudixina, Ruslan Nasirov, yadro irg'itishdan Vasilina Kozyakskiy, Oksana Kot, Grigoriy Kamulyalar g'olib va sovrindorlar qatoridan joy olishgan.

2006 yil Qatarning Doxa shahrida o'tkazilgan XV Osiyo o'yinlarida vatanimiz yengil atletikachilari 6 m edalni qo'lga kiritdilar. G.Xubbiyeva (100 m) - oltin; A.Andreev (langarcho'pga tayanib sakrash), V .Sm irnov (o 'nkurash), A.Juravleva (uch hatlab sakrash), G.Xubbiyeva (200 m) - kumush; Z.Amirova (800 m) - bronza medallariga sazovor bo'lib, umum jamoa hisobida yaxshi o'rinlarni egallashga o'z hissalarini qo'shdilar.

Xulosa. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda yengil atletika rivojlanishi uchun mustahkam asos yaratildi. Mamlakatda sport sohasiga davlat darajasida katta e'tibor qaratilib, sport majmualari va mashg'ulot bazalari barpo etildi. O'zbekiston yengil atletika federatsiyasi faoliyati takomillashtirilib, sportchilarning tayyorgarlik jarayonlari xalqaro standartlarga moslashtirildi.

Ayniqsa, yosh iste'dodlarni aniqlash va ularni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor berildi. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida sport to'garaklari kengaytirilib, trenerlar malakasi oshirildi. Bu esa yengil atletikaning ommalashishiga va yangi sportchilarning yetishib chiqishiga imkon yaratdi.

Natijada, O'zbekiston sportchilari Osiyo o'yinlari, jahon chempionatlari va Olimpiya o'yinlarida muvaffaqiyatli qatnasha boshladilar. Mustaqillik yillarida Olga Shishigina, Svetlana Radzivil, Doston Yoqubov kabi atletlar xalqaro maydonda yuksak natijalarga erishdi

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida O'zbekistonda yengil atletika rivojlanishi yangi bosqichga ko'tarildi. Davlat tomonidan yaratilgan sharoitlar, sport infratuzilmasining rivojlanishi va yosh avlodga qaratilgan e'tibor tufayli bu sport turi tobora ommalashib bordi. Kelajakda O'zbekiston atletlarining yanada yuqori natijalarga erishishi va jahon miqyosida tanilishi kutilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Utayev Z. Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. Samarqand.2022.
2. Qudratov R. Yengil atletika. T.; '' Noshir ''. 2012
3. Abdullayev.M, Olimov.M, To'xtaboyev. T. Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi. Darslik. T.; ''Barkamol fayz media'' 2017
4. Niyozov.I. Yengil atletika. T.; O'quv qo'llanma.2009
5. Shokirjonova.K. Yengil atletika . O'quv qo'llanma. T.; Lider Press.2007

UP'K 908

QASHQADARYO VOHASI KASHADO'ZLIGI SAN'ATI TARIXINING SOVET DAVRI TARIXSHUNOSLIGI

F.To'xtamisheva, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston, xususan Qashqadaryo vohasida shakllangan kashtado'zlik san'atining tarixiy-etnografik taraqqiyoti tahlil qilingan. Unda Rossiya imperiyasi, sovet davridagi ilmiy tadqiqotlarda kashtachilikning o'rganilish darajasi, tikish usullari, badiiy bezak va naqshlarning hududiy xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kashtachilik, hunarmandchilik, etnografiya, Qashqadaryo vohasi, Rossiya imperiyasi davri, sovet davri, madaniy meros.

Аннотация. В статье рассматривается историко-этнографическое развитие искусства вышивки в Узбекистане, в частности в Каишадарьинском оазисе. Анализируются труды дореволюционных, советских и современных исследователей, посвященные изучению технологии вышивки, орнаментальных мотивов и художественных особенностей региональных школ.

Ключевые слова: вышивка, ремесло, этнография, Каишадарьинский оазис, Российская империя, советский период, культурное наследие.

Abstract. This article explores the historical and ethnographic development of embroidery art in Uzbekistan, particularly in the Qarshi (Qashqadaryo) oasis. It analyzes the studies conducted during the Russian Empire, Soviet era, and the period of independence, focusing on embroidery techniques, ornamental designs, and regional artistic characteristics.

Keywords: *embroidery, craftsmanship, ethnography, Qarshi oasis, Russian Empire, Soviet period, cultural heritage.*

Rossiya imperiyasi davri tadqiqotlarida o'rganilayotgan muammoga yondashish tavsifiy xarakter kasb etib, ma'lumotlar qisqa va tizimli muammoviy yondashilmaganligi bilan ajralib turadi. Bunga N.V.Xanikov, A.Byorns, N.A.Mayev, V.V.Krestovskiy, B.N.Litvinov, D.N.Logofet, V.Rozvadovskiy va boshqalarni ko'rsatib o'tish mumkin [1].

Jumladan, Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davri tadqiqotlaridan L.Krauzening hunarmandchilikda bo'yoq tayyorlash sohasiga bag'ishlangan asarida Turkiston o'lkasida o'sadigan turli bo'yoqbop o'simliklardan ro'yan, anor, tuxmak, isparak, buzg'unch, gulgayri, mineral toshlardan lojuvard, malg'ash, chetdan keltiriladigan indigo ildizi, turli metall parchalaridan rangli bo'yoqlar olish, mato va charm mahsulotlarini bo'yash usullari, shuningdek, bo'yoqning mahalliy bozorlardagi narxlari haqida batafsil ma'lumotlar berilgan [2].

N.A.Mayev 1875- va 1878-yillarda Hisorda o'tkazilgan ekspeditsiya ma'lumotlari asosida mavzuga oid etnografik ma'lumotlarni bayon qilsa [3], Buxoro xonligi aholisi an'anaviy hunarmandchiligining 15 turi to'g'risida D.N. Logofet qisqacha ma'lumot berib o'tgan [4]. Ayniqsa, D.N.Logofet Rossiya imperiyasi davrida mustamlakachilarning o'lkaga munosabati va siyosiy hukmronligini yoritish bilan birga mavjud tabiiy resurslarning xom ashyo sifatida ishlab chiqarish taraqqiyotidagi o'rnini ham ko'rsatib bergan.

Sovet davrida nashr etilgan asarlarga monografik nashrlar, ilmiy maqolalar, shuningdek tadqiqotlarda O'zbekiston, xususan Qashqadaryo vohasi aholisining kashtado'zlik an'analari haqidagi ilmiy natijalar va fikr-mulohazalar qisman o'z aksini topdi [5].

Sovet davri tadqiqotlarida O'zbekistonda hunarmandchilik rivoji ijtimoiy-siyosiy jarayonlar ta'sirida va hukmron hokimiyatining iqtisodiyot sohasida olib borgan islohotlari bilan bog'liq holda taraqqiy etib borgan. Ayniqsa, o'rganilayotgan tadqiqotga muammoviy yondashish ayrim tarixiy ma'lumotlarda qisman yoritilgan. Masalan, G.L.Chepelevetskayaning o'zbek xalqining qadimiy dekorativ san'at turlaridan biri kashtachilikka bag'ishlangan "O'zbekiston so'zanasi" nomli kitobida XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi yirik kashtachilik markazlari hisoblangan Shahrisabz va Kitob kashtachiligiga oid ma'lumotlar keltiriladi [6].

XX asrning 20-yillaridagi tadqiqotlarda o'zbek hunarmandchiligi ishlab chiqarish texnologiyalari, iqtisodiy va ijtimoiy masalalariga ko'proq e'tibor qaratilgan bo'lsa, 1930-yillarga kelib, asosan hunarmandchilikning badiiy-estetik jihatiga qiziqish ortib borganligini ko'rish mumkin [7]. Shu davrdan boshlab hunarmandchilikda an'anaviylik va badiiylik o'rtasida raqobat ham ko'zga tashlanadi.

Bu davrda tadqiqotchilar hunarmandchilikning amaliy-dekorativ tomonlarini yoritishga harakat qilib, badiiy sifatiga ko'proq e'tibor qaratishgan. Natijada an'anaviylikdan chekinish holatlari yuzaga kelgan. Shunga qaramay, masalaning etnografik jihatidan yoritilgan ishlardan ham salmoqli foydanildi. Xususan, etnograf olim O.A.Suxareva Samarqand davlat muzeyida 1934-1946-yillarda katta to'plash ishlari olib borib, kashtachilikka oid asarini yaratish uchun o'z uslubini ham ishlab chiqadi [8]. Aynan kiyim-kechaklarga oid qarashlar O.A.Suxarevaning "Istoriya sredneaziatskogo kostyuma: Samarkand vtoraya polovina XIX veka", "Istoriya Sredneaziatskogo kostyuma" [9] nomli tadqiqotlarida keltirilib, XIX asrning ikkinchi yarmida Samarqand hududida keng tarqalgan ayollar, erkaklar liboslari, mavsumiy, marosim liboslarining kashtalangan turlari va ko'rinishlari, ya'ni, ustki, ichki kiyim turlariga alohida tavsif berilgan. Olimaning O'rta Osiyoga xos bo'lgan libos turlarining shakllanish tarixi, iqlimiga oid xususiyatlar haqidagi qarashlari o'rin olgan tadqiqoti diqqatga sazovordir.

O.A.Suxareva o'z o'rganishlarida XIX asr oxiri – XX asr boshlariga oid hunarmandchilik faoliyatini hududlar misolida, ya'ni biror kasb turiga ixtisoslashgan mavze va mahallalar haqidagi ma'lumotlar bilan keltirib o'tadi [10]. Shuningdek, muallif XX asr 30-yillarining o'rtalarida kashtachilik va ularda saqlanib qolgan arxaik elementlar hamda kashta ornament va bezaklarini ko'z tegishidan saqlaydigan magik vosita sifatida ekanligi (*semantikasiga* – T.F.)ni yoritadi [11].

Muallifning “So‘zanalar” nomli monografiyasi [12] ko‘p yillik tadqiqotlari natijasi bo‘lib, unda so‘zana, uning xomashyosi, ip turlari, ip tayyorlash va bo‘yash texnikasi, so‘zana tayyorlash jarayoni, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida faoliyat olib borgan kashtado‘zlar faoliyati, ularning nomlari, kashtado‘zlik an‘analari, O‘zbekiston hududida mavjud bo‘lgan kashtachilik maktablari va markazlari, ularning shakl, rang, mato, bezak va naqshlari bo‘yicha o‘ziga xos va farqli xususiyatlari yoritilgan. Bundan tashqari, olimaning Samarqanddagi O‘zbekiston madaniyat tarixi muzeyi kolleksiyalari asosida so‘zanalarni tarix, etnografik, muzeyshunoslik va san‘atshunoslik nuqtai nazaridan keng qamrovli tahlil etgan ishlaridan kerakli o‘rinlarda unumli foydalanildi.

O‘zbekiston davlat san‘at muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozmalarning aksariyati rus tilidagi tadqiqotlar hisoblanadi. Muzeyda o‘zbek tili va o‘sha davrdagi lotin alifbosida yozilgan Qayumovaga (muallifning ismi-sharifiga oid ma‘lumotlar qayd etilmagan) tegishli kashtachilik san‘atiga bag‘ishlangan qo‘lyozma saqlanadi [13]. Qo‘lyozmada kashta tushunchasi, uning turli hududlarda tarqalgan usul va texnikalari, uni yaratish uchun kerakli xomashyo, naqsh chizish uchun kerakli buyumlar, ayollar va erkaklar kiyimlari, qiyiqchalardagi naqshlar, so‘zanalarga ishlangan kompozitsiyalar, *yo‘рма, bosma, chamanda, iroqi* kabi choklar tikish texnologiyasi haqida qarashlar bayon etilgan. Shuningdek, muzeyda saqlanayotgan A.K.Pisarchikning “Nuratinskaya vishivka” (inv.114) tadqiqotida esa Nurota hududida tarqalgan kashtachilik san‘atining o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan [14]. Mazkur ishlardan tadqiqotda qiyosiy o‘rinlarda unumli foydalanildi.

Muzeylardagi kashtalarga oid ma‘lumotlar asosan etnografik kolleksiyalar tarixchi, arxeolog, san‘atshunos, muzey ilmiy xodimlari, rahbarlari tomonidan yoritilgan. Yo‘lko‘rsatgich, katalog, ekskursiya o‘tish uchun yaratilgan qo‘llanma, maqolalarda asosan muzeyda mavjud etnografik predmetlar, kolleksiyalar haqida informatsion xarakterdagi materiallar berilgan. Biz bu adabiyotlar orqali muzey fondida mavjud etnografik predmetlar haqida ma‘lumotlarga ega bo‘lamiz. Shunga qaramay, muzey fondlarini ko‘rib o‘rganish imkoniyati chegaralangan. Bu adabiyotlar fondida saqlanuvchi etnografik predmetlar haqida tasavvur hosil qilishda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. O‘zbekiston davlat san‘at muzeyi tomonidan 1965-yilda nashr etilgan yo‘lko‘rsatgichda har bir zalning batafsil tavsifi keltirilgan [15]. Yo‘lko‘rsatgichda qayd etilishicha, bu davrda muzeydagi eng katta 18 zal – O‘zbekiston xalq amaliy san‘atiga bag‘ishlangan bo‘lib, bu yerda kashtachilik alohida o‘rin tutadi hamda muzey kolleksiyasidagi etnografik predmetlar haqida ma‘lumot beruvchi muhim manbalardan hisoblanadi.

XX asrning so‘nggi choragida etnograf B.X.Karmisheva tomonidan o‘lkashunoslik nuqtai nazaridan o‘rganilgan Surxondaryo viloyati aholisi maishiy hayotida kashtachilikning o‘rni aks ettirilgan ma‘lumotlardan ham qiyosiy foydalanildi [16]. Unga ko‘ra, asosan ayollar mashg‘ulotining maxsus tomonlariga kashta tikish hunari ham kirib, ayniqsa, so‘zana tikish jarayonlariga ko‘proq e‘tibor qaratilgan.

“Sovet O‘zbekistonida xalq amaliy san‘ati” nomli to‘plamda hunarmandchilikning, asosan badiiy matolar, chitgarlik, kashtachilik, do‘ppido‘zlik, gilamchilik va zardo‘zlikka oid qismlari san‘atshunoslik nuqtai nazaridan yoritilgan [17]. To‘plamda Rossiya imperiyasi mustamlakasi davrida hunarmandchilikning badiiy jihati va amaliy bezak san‘atiga alohida e‘tibor berilgan bo‘lsa-da, o‘rganilayotgan muammoning u yoki bu tomonlarini ochib berish, hunar sohalari ko‘rinishini ta‘riflashda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Bu davrda to‘qimachilik hunariga oid bir qator ishlarda mato tayyorlash usullari haqida ma‘lumotlar keltiriladi [18]. Aynan o‘rganilgan tadqiqot doirasida mazkur matolarning kashta tikishdagi ahamiyatiga e‘tibor qaratilgan.

S.X.Chevrenidi va S.M.Mustafayevlar hammuallifligidagi “O‘zbekistonning asosiy bo‘yoqbop o‘simliklari” nomli risolada bo‘yoq olishda ishlatiladigan o‘simliklar xususida ma‘lumotlar beriladi [19]. Unda o‘simliklardan olinadigan ranglarning batafsil ta‘rifi va kashtado‘zlik uchun foydalanish yo‘llari yoritilgan.

Shuningdek, bu davrda dastlab etnografiyaga oid ishlarda shahar aholisi hunarmandchiligi o‘rganilgan bo‘lsa, keyinchalik qishloq aholisi hunarmandchiligini o‘rganishga ham e‘tibor qaratilgan bo‘lib, maxsus lingvistik leksikologiyaga asoslanganligi bilan ajralib turadi [20].

Yuqorida qayd etilganidek, sovet davri tarixshunosligida milliy hunarmandchilikni o'rganish borasida chuqur ilmiy izlanishlar olib borilib, turli mazmun va keng ko'lamdagi tadqiqotlar, asarlar, maqolalar, ilmiy-ommabop hamda matbuot materiallari chop etildi. O'zbek kashtado'zligining sovet davri tarixshunosligini o'rganish, tarixiy adabiyotlar va muzey eksponatlarini ma'lumotlariga tayangan holda tahlil qilish, tarixiy taraqqiyotning barcha bosqichlarida O'zbekiston hududida jumladan, Qashqadaryo vohasidagi kashtachilik an'analari tarixini to'la va xolis tiklash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Бёрнс А. Путешествие в Бухару. – М., 1850; Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – Т., 1875; Крестовский В.В. В гостях у эмира Бухарского. – СПб., 1887; Литвинов Б.Н. Карши // Туркестанские ведомости. 1910, № 114–116; Логофет Д.Н. В горах и на равнинах Бухары. – М., 1910; Розвадовский В. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. – Ташкент, 1916.
2. Краузе Л. Заметка о красильном искусстве туземцев // Русский Туркестан. – М., 1872. – Вып.2. – С. 207-213.
3. Маев Н.А. Очерки горных бекств Бухарского ханства // МСТК. – Вып. V. – СПб, 1879; Ўша муаллиф. Очерки Бухарского ханства // В кн.: Туркестанский край. – СПб., 1899. – Вып. 5. – С. 77-129.
4. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – СПб., 1911. – Т. I. – 340 с; Т. II. – С. 357; Ўша муаллиф. В горах и равнинах Бухары (очерки о Средней Азии). – СПб., 1913. – С. 619.
5. Народное декоративное искусство Советского Узбекистана (Альбом. Вводные тексты к разделам Б.Н. Засыпкина, В.Г. Мошковой, О.А. Сухаревой). – М., ИЗОГИЗ, 1955. – С.155; Морозова А. С. Машинная декоративная вышивка Узбекистана. – Ташкент, 1960; Сухарева О.А. Бухара XIX –нач. XX вв. (Позднефеодальный город и его население). М.: Наука, 1966.
6. Чепелевская Г.Л. Ўзбекистон сўзанаши. Каштачилик. – Тошкент, 1961. – Б.154.
7. Корнилов П. Б. Бытовое искусство Средней Азии. – Бухара, 1932. – С.27.
8. Хасанова Ш., Қаюмов Р. Музей иши фидойилари // Мозийдан садо. – Тошкент, 2016. – № 4. – Б. 16.
9. Сухарева О.А. История среднеазиатского костюма: Самарканд вторая половина XIX века. – М.: Наука, 1982.
10. Сухарева О. Позднефеодальный город Бухара конца XIX – начала XX века. Ремесленная промышленность. – Т.: АН УзССР, 1962. – С.194; Ўша муаллиф. Бухара XIX город – начало XX веков (позднефеодальный город и его население). – М.: Наука, 1966. – С-327.
11. Сухарева О.А. К истории развития Самаркандской декоративной вышивки // Литература и искусство, 1937. – № 6. – С. 119- 134.
12. Сухарева О. Сузани: Среднеазиатская декоративная вышивка. – М.: РАН, 2006. – С.159.
13. Қаюмова. Ўзбекистон бўйича каштачилик. – Тошкент: Ўзбекистон давлат санъат музейи. Қўлёзма.
14. Писарчик А.К. Нуратинская вышивка. – Тошкент: Ўзбекистон давлат санъат музейи. Қўлёзма. Инв.114.
15. Ўзбекистон санъат музейи // Йўлқўрсатгич. – Тошкент: Ўзбекистон, 1965. – Б.20.
16. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М.: Наука, 1976. – С.29-111.
17. Народное - декоративное искусство Советского Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН Уз ССР, 1954. – 195 с.
18. Сухарева О.А. Художественные ткани // Народное декоративное искусство Узбекистана. – Ташкент, 1954. – С.13-37; Махаммова М. Узбекские абровые ткани. – Ташкент, 1963. – С.23.
19. Чеврениди С.Х., Мустафоев С.М. Ўзбекистоннинг асосий бўёқбоп ўсимликлари. – Ташкент, 1964. – 30 б.
20. Тошев Х., Ўроқов М. XIX аср охири ва XX аср бошларида Зарафшон воҳаси қишлоқ аҳолисининг хунарамандчилиги. – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1981. – Б.104.

UO'K 94(575)

SURXONDARYO VILOYATIDA ZIYORATGOHLAR BILAN BOG'LIQ URF-ODATLAR VA QADRIYATLAR

M.T. Turapova, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Maqolada Surxondaryo viloyatidagi ziyoratgohlar bilan bog'liq urf-odat va qadriyatlarning ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rni tarixiy-etnografik jihatdan yoritilgan. Tadqiqotda Hakam Termiziy, Sulton Saodat, Qirq qiz va Oq Ostonabobo kabi muqaddas maskanlarning xalq hayotidagi ahamiyati, ziyoratning diniy va madaniy funksiyalari hamda oila marosimlari bilan bog'liqligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, ziyoratgoh, qadriyat, ma'naviyat, Sulton Saodat, Oq Ostonabobo, Qirq qiz, oila marosimlari, etnografiya.

Аннотация. В статье кратко рассматриваются религиозные и культурные функции паломничества в Сурхандарьинской области, значение священных мест — Хакима Тирмизи, Султон Саодат, Кырк кыз и Оқ Остонабобо — и их связь с семейными обрядами.

Ключевые слова: Сурхандарья, паломничество, ценности, духовность, Султон Саодат, Оқ Остонабобо, Кырк кыз, семейные обряды.

Abstract. The article briefly examines the religious and cultural roles of pilgrimage in the Surkhandarya region, highlighting sacred sites such as Hakim Termizi, Sultan Saodat, Qirq Qiz, and Oq Ostonabobo, and their connection with family rituals.

Keywords: Surkhandarya, pilgrimage, spirituality, Sultan Saodat, Oq Ostonabobo, Qirq Qiz, family traditions.

Kirish. Insoniyat tarixining barcha bosqichlarida e'tiqod, diniy amallar va muqaddas joylarga hurmat xalq ma'naviyatining eng muhim unsurlaridan biri sifatida qaralgan. Ziyorat (arabcha "ziyārah" – "tashrif buyurish", "borib ko'rish") atamasi islom madaniyatida alohida ma'noga ega bo'lib, u nafaqat diniy ibodat shakli, balki insonning ruhiy poklanishi, iymonini mustahkamlashi, o'zligini anglash yo'lida amalga oshiradigan ma'naviy amali sifatida ham talqin qilinadi.

O'zbekiston xalqlari, xususan, Surxondaryo vohasi aholisi o'zining boy ma'naviy merosi, qadimiy urf-odatlari va diniy an'analari bilan ajralib turadi. Bu o'lka qadimdan buyuk allomalar, oriflar va avliyolar yurti sifatida tanilgan. Shu bois ziyorat madaniyati bu hududda nafaqat diniy marosim sifatida, balki ijtimoiy hayotning, xalq axloqi va oila tarbiyasining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Ziyorat Surxon xalqining yuragida e'tiqod, mehru saxovat, totuvlik, bag'rikenglik, otabobolarga hurmat va farzandlarga saboq timsoli sifatida o'rnashgan.

Adabiyotlar tahlili va munozara. Bugungi kunda globallashuv, ma'naviy qadriyatlarga nisbatan befarqlik, texnologik hayot tarzi avj olayotgan bir paytda milliy o'zlikni saqlash, avlodlar o'rtasidagi ruhiy bog'liqlikni mustahkamlash zarurati yanada ortib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan ziyorat an'analari, xalq urf-odatlari va diniy marosimlarning ilmiy jihatdan o'rganilishi, ularning jamiyat hayotidagi o'rni va ta'sirini tahlil etish dolzarb ilmiy masalalardan biridir. Ziyorat an'analari xalq ruhiyatining, axloqiy va estetik qarashlarining ajralmas qismidir. U asrlar davomida shakllangan xalqona dunyoqarashni, diniy tafakkurni va ijtimoiy birdamlikni aks ettiradi. Ayniqsa, Surxondaryo vohasidagi Hakam Termiziy, Sulton Saodat, Qirq qiz, Oq Ostonabobo, So'fi Olloyor, Atoulllo Said Vaqqos kabi ziyoratgohlar nafaqat diniy markazlar, balki xalqning tarixiy xotirasi va milliy g'ururining ramziga aylangan. Bu joylarga qilinadigan ziyoratlar oila, mahalla va butun jamiyat miqyosida axloqiy tarbiya vositasi sifatida xizmat qilmoqda.

Natijalar. Tadqiqotda "Qadriyatlar – ma'naviy kamolot asosi" konsepsiyasiga tayangan holda, ziyoratlarning jamiyatdagi ma'naviy barqarorlikni ta'minlashdagi roli yangicha tahlil etiladi. Ziyoratni faqat ibodat emas, balki milliy o'zlik, ijtimoiy birdamlik va ruhiy tarbiya manbai sifatida ko'rish yondashuvi ushbu ishning ilmiy yangiligini belgilaydi. Tadqiqotda tarixiylik, tahliliylik, qiyosiylik, tizimlilik va sotsiokulturologik yondashuvlar qo'llanildi. Har bir ziyorat an'anasini nafaqat diniy, balki etnografik va madaniy fenomen sifatida o'rganildi. Mahalliy urf-odatlar (masalan, "beshik to'yi", "sunnat to'yi", "mujdalik marosimlari", "yuz ochdi", "mavsumiy sayllar") bilan ziyorat amallarining o'zaro aloqadorligi tahlil etildi. Bunday metodologik yondashuv Surxondaryo vohasi madaniyatining o'ziga xosligini, ziyoratning xalq ruhiyatidagi o'rnini chuqurroq ochib berishga imkon beradi.

"Ziyorat" so'zi arab tilidagi ziyārah (tashrif buyurish, borib ko'rish) fe'lidan kelib chiqqan bo'lib, islomiy madaniyatda bir nechta mazmun qatlamini o'zida mujassam etadi: (1) muqaddas joyga tashrif — payg'ambarlar, sahobalar, avliyolar, mashhur ulamolar yoki musulmonlar nazarida hurmatli zotlar dafn qilingan maskanlarga borish; (2) ma'rifiy tashrif — ilm, hikmat va ibrat olish, tarixiy xotirani jonlantirish; (3) ruhoniylar amaliy amal — ichki poklanish, tavba va duoga sho'ng'ish, niyatni ezgulikka yo'naltirish. Shunday ekan, ziyorat ibodatning tor shakli emas, balki aqidaviy e'tiqod, axloqiy tarbiya va madaniy xotira kesishmasidagi murakkab ijtimoiy-ma'naviy hodisadir. Ziyoratning ichki ma'nosini uch qismga ajratish mumkin: (a) ruhiy-ma'naviy — qalbni engillatish, Allohga yaqinlashish istagi; (b) ijtimoiy — jamoaviy duoga qo'shilish, ehson va saxovat amallarini

ado etish, jamoaning birdamligini mustahkamlash; (c) madaniy-tarixiy — avlodlar xotirasini asrash, milliy o'zlikni anglash, mahalliy tarix va etnografik qatlamlarni qayta "o'qish". Surxondaryo vohasidagi amaliyot shuni ko'rsatadiki, ziyorat ko'pincha duo–ehson–xotira uchligi shaklida ro'y beradi: duo (ibodat), ehson (saxovat), xotira (ajdodlarni yod etish).

Muhokama. O'rta Osiyo, xususan, Surxondaryo vohasida muqaddas joylarni e'zozlash an'analari islomdan oldin ham mavjud bo'lgan. Qadimgi Baqtriya–Tohariston madaniyatida tabiat unsurlari — manba suvlari, daraxtlar, qoyalar, ibodatxonalar va ajdodlar qabrlari ziyorat qilinadigan muqaddas maskanlar sifatida qadrlangan. Dalvarzintepa, Fayoztepa, Kampirtepa kabi yodgorliklardagi topilmalar ham qadimda bu joylar e'tiqod markazi bo'lganini ko'rsatadi. Zardushtiylik va buddaviylik davrida ziyorat ruhiy tozalanish va ezgulikni mustahkamlash maqsadida amalga oshirilgan. Islom kirib kelgach, bu an'ana yangi ma'naviy mazmun bilan boyidi: ziyorat Qur'on va hadis asosidagi odob, niyat pokligi va ibrat olish tushunchalari bilan uyg'unlashdi. Tasavvuf ta'limotida esa ziyorat nafsni poklash va Allohga yaqinlashishning ramzi sifatida talqin qilindi. Surxondaryoda bu ruhiy model Hakim Termiziy maktabi misolida namoyon bo'ladi. Uning ta'limotida ziyorat — "yaqinlik sari sayr", ya'ni muqaddas zotni eslash orqali Allohni yod etish, axloqiy poklanishga intilish jarayonidir. Bugungi kunda ham Termiziy majmuasiga ziyorat keng davom etib, xalq orasida "Termiz ota qo'llasin" kabi iboralar bu qadimiy an'ananing uzviyligini ifodalaydi. Surxondaryoda ziyorat ko'pincha mavsumiy marosimlar (Navro'z, Sumalak sayli), oilaviy marosimlar (beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh) va xotira marosimlari (ajdodlar kuni, Qur'on tilovati) bilan chambarchas. Masalan, beshik to'yidan keyin ona tomoni ayollari muqaddas maskanga borib, chaqaloq salomatligi, uy barakasi uchun duo qiladi; shirinlik sochish va non ulashish "baraka yoyish" ramzidir. Sunnat to'yi arafasida esa otalar–bobolar ziyoratga borib, farzandning kelajakdagi ilm–odobiga duo so'rashadi. Bu amaliyotlar ziyoratni uy xo'jaligi sikliga bog'laydi va an'anani barqaror qiladi.

Mavsumiy marosimlar bilan bog'liqlik ham diqqatga sazovor: Navro'z haftasida Termiz atrofidagi qadamjolarga chiqish, sumalakni niyat bilan qaynatish, kam ta'minlanganlarga ulashish — bularning barchasi ziyorat mafkurasidagi saxovat va umid qadriyatlarini kuchaytiradi.

Bugungi sharoitda ziyorat ikki yo'nalishda talqin qilinmoqda: (1) shaxsiy ruhiy tajriba — stressdan chiqish, ma'naviy muvozanatni topish, hayotiy ma'no izlash; (2) jamoaviy identitet — mahalla va oila uchun ruhiy quvvat markazi, tarixiy xotira ko'rgazmasidir. Shu bois Surxondaryoda ziyorat an'analari nafaqat diniy amaliyot, balki mentalitet siyosatining oddiy va tabiiy vositasiga aylanmoqda: u til, libos, taom, sayl va qo'shiqlarda jonlanib, turmushning barcha qatlamlarini ma'nolantiradi. Ziyoratning keyingi bosqichi sifatida ziyorat turizmi yo'lga qo'yilmoqda: bu holat ziyoratni tijoratga aylantirmasdan, balki mehmondo'stlik, mahalliy hunarmandchilik tarixiy–ma'rifiy ekskursiyalar orqali ma'naviy va iqtisodiy foydani uyg'unlashtirish yo'lini izlaydi.

Surxondaryo vohasi Markaziy Osiyodagi eng qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lib, bu erda diniy e'tiqod, marosimiy an'analar va ziyorat madaniyati asrlar davomida uzviy rivojlanib kelgan. Vohada bugungi kunda ham xalq e'tiqodi, urf-odatlar va diniy marosimlari bilan chambarchas bog'liq muqaddas maskanlar ko'p. Ular orasida Hakam Termiziy, Sulton Saodat, Qirq qiz, Atoulllo Said Vaqqos va Oq Ostonabobo kabi ziyoratgohlar o'z tarixiy, ma'naviy va madaniy o'rni bilan alohida ajralib turadi. Ushbu qadamjolar Surxondaryo xalqining e'tiqod, axloq va ijtimoiy hayotining ajralmas qismiga aylangan.

Termiz shahrining janubida joylashgan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali al-Hakam at-Termiziy (IX asr) maqbarasi vohaning eng qadimiy ziyorat maskanlaridan biridir. "Valiylar sultoni" nomi bilan tanilgan bu alloma islom falsafasida haqiqat, ma'rifat va nafsni poklash g'oyalari bilan mashhur. Uning "Xatm al-avliyo" asarida insonning ma'naviy kamolot sari ichki yo'li — "ruhiy sayr" tushunchasi ilgari surilgan. Termiziy majmuasi maqbara, masjid, xonaqoh, kutubxona va hovuzlardan iborat bo'lib, u islomiy me'morchilikning yuksak namunasi hisoblanadi.

Termizdan 15 km masofada joylashgan Sulton Saodat majmuasi X asrdan shakllanib, Payg'ambar (s.a.v.) avlodlari — Termiziy sayyidlar dafn etilgan muqaddas joydir. "Saodat" arabcha "sodot" — "sayyidlar" so'zidan olingan bo'lib, xalq orasida "Sayyidlar qabristoni" nomi bilan mashhur. Bu yerda 40 dan ortiq maqbara va ibodat joylari mavjud bo'lib, ziyorat paytida Qur'on

tilovati, duo va ehsonlar kabi marosimlar o'tkaziladi. Yaqin atrofdagi Qirq qiz majmuasi esa vatanparvarlik va matonat timsoliga aylangan qadimiy afsona bilan bog'liq. Rivoyatga ko'ra, dushmanga qarshi kurashgan 40 nafar jasur qiz shu yerda shahid bo'lgan.

Surxondaryo ziyoratlarida xalqona urf-odatlar va islomiy e'tiqodlar uyg'unlashgan: ehson berish, duo qilish, xotira saqlash, ayollar tomonidan ip bog'lash yoki chiroq yoqish kabi amallar xalqning chuqur ma'naviy hissiyotini ifodalaydi. Oq Ostona bobo maqbarasi — Surxondaryo viloyati Uzun tumanining Telpak-Chinor qishlog'i yaqinida joylashgan qadimiy me'moriy yodgorlik bo'lib, X–XI asrlarga mansub. Rivoyatlarga ko'ra, bu yerda Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning sahobalaridan biri — Abu Hurayra (r.a.) dafn etilgan. Shu bois maqbara "sahoba maskani", "shifo va baraka joyi" sifatida qadrlanadi.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, maqbara XI asr boshlarida qurilgan, XV asrda qisman ta'mirlangan, XIX asr oxirida esa usta Xudoyberdi tomonidan gumbazi tiklangan. Uning me'moriy uslubi Surxondaryo me'morchilik maktabiga xos — g'ishtli bezak, yulduzsimon naqshlar va simmetrik shakllar bilan boyitilgan. Kirish qismidagi ikki ramziy belgi — erkaklar va ayollar uchun mo'ljallangan deb talqin qilinadi. Yetti burchakli yulduz shaklidagi bu belgilar hayot, yaratuvchanlik va ruhiy mukammallik ramzidir. Shu bois Oq Ostona bobo nafaqat dafn joyi, balki hayot falsafasini ifodalovchi muqaddas makon hisoblanadi. Bugungi kunda bu yerda diniy va oilaviy marosimlar — beshik to'yi, nikohdan keyingi duo, Qur'on tilovati, sadaqa va ziyoratlar o'tkaziladi. Bu an'analar insonni ma'naviy poklanish va axloqiy kamolot sari yetaklaydi.

Surxondaryoda deyarli barcha muhim oilaviy marosimlar – beshik to'yi, sunnat to'yi, nikoh to'yi, yuz ochdi, chilla chiqish – ziyorat bilan bog'langan. Har bir marosimda diniy, ijtimoiy va axloqiy ma'no birlashadi. Beshik to'yi va ziyorat odati: Chaqaloq tug'ilgandan so'ng ona tomonidan qarindoshlar tomonidan beshik to'yi o'tkaziladi. Bu marosim bolaga baxt, sog'lik va tinchlik tilash bilan bog'liq. Surxondaryoda beshik to'yidan so'ng onalar odatda Oq Ostona bobo yoki Sulton Saodat ziyoratgohiga borib, "bola salomatligi uchun duo qilish" marosimini bajaradilar. Bu qadimdan "bolaning birinchi duosi" sifatida qaraladi. Ba'zi joylarda ayollar bolani belab bo'lgach, beshik ustiga "oq choyshab" tashlab, niyat qilib, Qur'on o'qiydilar. Shundan so'ng, "niyat toshiga qo'l tekizish" va "un surtish" amallari bajariladi. Bu udum ona va chaqaloqni yovuz ko'zdan, yomon so'zdan asrash maqsadida bajarilgan.

Sunnat to'yi va avlod duosi: Sunnat to'yi – o'g'il bolani erkaklik hayotiga tayyorlovchi eng muhim bosqich. Bu marosimda otalar, bobolar va mahalla oqsoqollari odatda Hakam Termiziy yoki Atoullo Said Vaqqos maqbarasiga borib, "farzandning imoni, sog'ligi, ilm yo'lida barakasi uchun" duo qiladilar. "O'g'il sunnat bo'lsa, oila duoda bo'lsin" degan naql aynan shu an'anani ifodalaydi.

Nikoh to'yi va yuz ochdi marosimi bilan bog'liqlik: Nikoh to'yidan keyingi eng muhim an'ana – yuz ochdi marosimidir. Kelin kuyovning uyiga tushgach, ayollar uni oq niyat bilan "duo chirog'i" bilan kutib oladilar. Keyin yaqin qarindoshlar Sulton Saodat, Oq Ostona bobo yoki Qirq qiz ziyoratgohlariga borib, "oila barakasi, totuvlik va umr yo'ldoshlikda sabr" niyati bilan duo qiladilar. Bu marosimning ma'naviy mohiyati shundaki, yangi oila hayoti "duo bilan boshlansin" degan qadimiy xalqona falsafa yotadi. Shuningdek, "oq choyshab" va "oq duxoba" sovg'alari — poklik, tinchlik va baraka ramzi hisoblanadi.

Xulosa qilib, Surxondaryo vohasidagi ziyorat an'analari xalqning oilaviy hayoti bilan chambarchas bog'langan. Ziyorat — bu faqat diniy amal emas, balki oila tarbiyasi, milliy g'urur, ma'naviy uyg'unish, va jamiyat barqarorligining poydevoridir. Ziyorat orqali ota-onalar farzandiga sabrni, mehnri, insoniylikni, ajdodlarga hurmatni o'rgatadi. Ayollar ziyorat orqali oilani baraka bilan to'ldiradi, erkaklar esa mas'uliyatni va himoyani his etadi. Shu tariqa ziyorat – oila, mahalla va jamiyatni birlashtiruvchi ma'naviy rishtadir. Surxon vohasi tajribasi shuni ko'rsatadiki, xalq ziyoratni faqat ibodat emas, balki hayot maktabi, ma'naviy sadoqat timsoli sifatida e'zozlab kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jo'rayeva S. Surxondaryo viloyati ziyoratgohlari tarixi. – Termiz: "Ijod" nashriyoti. (2021).
2. Qadriyatlar – ma'naviy kamolot asosi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2022.
3. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.
4. Хакам Термизий. Хатм ал-авлиё. – Қоҳира: Ал-Азҳар нашриёти, 1965.
5. Хофиз Танисх Бухорий. Абдулланом. – Тошкент, 1969.

**SANOAT-TEXNIK KADRLAR TAYYORLASHDA XALQARO HAMKORLIK
ALOQALARI****B.D.Turdiboyev, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat institutida amalga oshirilgan ta'lim va ilmiy faoliyatga oid islohotlar tahlil etilgan. 1990-yillar boshida institutda kadrlar salohiyatini oshirish, xorijiy hamkorlikni yo'lga qo'yish, laboratoriya va o'quv bazasini modernizatsiya qilish hamda fan va ishlab chiqarishni integratsiyalash yo'nalishidagi ishlar yoritilgan. Shuningdek, ta'limning yangi shakllari va kadrlar tayyorlashning bozor talablariga mos tizimi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: mustaqillik, Toshkent to'qimachilik instituti, oliy ta'lim islohotlari, ilmiy-tadqiqot ishlari, kadrlar tayyorlash.

Аннотация. В статье рассматриваются реформы, проведённые в Ташкентском институте текстильной и лёгкой промышленности после обретения независимости Узбекистаном. Освещены вопросы укрепления кадрового потенциала, международного сотрудничества, модернизации лабораторной базы и интеграции науки с производством. Особое внимание уделено новым формам обучения и подготовке специалистов в соответствии с требованиями рынка труда.

Ключевые слова: независимость, Ташкентский институт текстильной и лёгкой промышленности, реформы высшего образования, научно-исследовательская деятельность, подготовка кадров.

Abstract. The article analyzes the educational and scientific reforms carried out at the Tashkent Institute of Textile and Light Industry after Uzbekistan's independence. It examines the development of academic potential, international cooperation, modernization of laboratory and educational facilities, and the integration of science and production. The study also highlights the new forms of education and labor-market-oriented training system established during the early years of independence.

Keywords: independence, Tashkent Institute of Textile and Light Industry, higher education reforms, research activities, personnel training.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi e'lon qilingach, mamlakatda oliy ta'lim tizimini tubdan isloh qilish jarayoni boshlangan edi. Bu jarayonda Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti muhim ilmiy va ta'limiy markaz sifatida faol ishtirok etdi. Institut mustaqillikning dastlabki yillarida ta'lim tizimini zamon talablariga moslashtirish, fan va ishlab chiqarishni bog'lash hamda xalqaro hamkorlikni rivojlantirish yo'nalishlarida sezilarli yutuqlarga erishdi.

Metodologiya: Tadqiqot arxiv manbalari, xususan, O'zbekiston Milliy arxivining 130-fondidagi hujjatlar hamda zamonaviy matbuot manbalariga tayanilgan holda amalga oshirildi. Ilmiy tahlilda tarixiy-komparativ va tizimli yondashuv usullari qo'llanildi. Shu orqali institut faoliyatidagi islohotlarning mazmuni va samaradorligi, kadrlar salohiyatining o'sishi hamda ta'lim sifatining oshishi miqyosda baholandi.

Adabiyotlar sharhi: 1990-yillar boshida institut Moskva va Kostroma to'qimachilik institutlari bilan hamkorlikka kirishib, ilmiy tajriba almashinuvi va metodik rivojlanishga katta ahamiyat berdi. Bu hamkorlik natijasida ta'lim jarayonlarini qayta qurish, yangi o'quv rejalarini ishlab chiqish hamda ilmiy-amaliy tadqiqotlarni rivojlantirishga zamin yaratildi. 1995 yilda institut tarkibida 8 ta kafedra, 63 nafar professor-o'qituvchi, shulardan 2 nafar fan doktori va 3 nafar professor faoliyat ko'rsatgan. Shu bilan birga, laboratoriyalar soni 19 tani, o'quv xonalari esa 29 tani tashkil etgan bo'lib, ta'lim sifatining o'sishi kuzatilgan. Shu davrda institutda 33 ta kafedra va 11 ta ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi faoliyat ko'rsatgan, ular davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlangan. 1995 yilda 2470 nafar ishlab chiqarishdan ajralmagan talabalar tahsil olgan bo'lib, bu mamlakatda mehnat bozori talablariga mos kadrlar tayyorlash jarayoni rivojlanganini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar: 1990-yillar boshlarida O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mamlakatdagi oliy ta'lim tizimida izchil islohotlar amalga oshirila boshladi. Bu jarayon Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti faoliyatida ham yaqqol namoyon bo'ldi[1]. 1992 yilda Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti Moskva va Kostroma to'qimachilik institutlari bilan hamkorlik to'g'risida bitim imzoladi. Institut rahbariyati va professorlar jamoasi, jumladan akademik R. Mahkamov va professor A. Parpiyev Moskva to'qimachilik akademiyasida bo'lib, u yerdagi ilmiy-amaliy tajribalar bilan tanishdi. Institutda ta'lim va ilmiy faoliyatni rivojlantirish bo'yicha yangilangan rejalar ishlab chiqildi. Bakalavrlar tayyorlash, qo'shma korxonalar bilan hamkorlikni kuchaytirish, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi aloqani mustahkamlash asosiy yo'nalish sifatida belgilandi[6].

1995 yilda institutning fakultet va kafedralari yangi ijtimoiy-iqtisodiy talablar asosida o'z ishini takomillashtirib, ilmiy-ta'limiy faoliyatni rivojlantirishga yo'naltirildi. Shu yili fakultet tarkibiga 8 ta kafedra kiritilib, ularda jami 63 nafar professor-o'qituvchi mehnat qilgan. Ilmiy salohiyat jihatidan ularning 1 nafari texnika fanlari doktori, 1 nafari professor, 29 nafari fan nomzodi va dotsentlardan iborat bo'lgan [1]. Bu holat institutda ilmiy kadrlar salohiyatini kuchaytirish, fan va ta'limni integratsiyalash yo'nalishida amalga oshirilgan sa'y-harakatlarning samarasi sifatida baholanadi.

Hisobot yilida institutda ilmiy-texnikaviy yo'nalishdagi ta'lim dasturlariga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 10.04 – «Elektr ta'minoti» bo'yicha elektrik mutaxassislar hamda 07.15.00 – «Iqtisodiy informatika va boshqaruvning avtomatlashtirilgan tizimlari» bo'yicha muhandis-iqtisodchilar tayyorlandi. 1994–1995 o'quv yilida jami 209 nafar talaba ta'lim olgan. Fakultetning ilmiy-pedagogik salohiyati yuqori bo'lib, uning tarkibida 47 nafar professor-o'qituvchi faoliyat yuritgan. Ular orasida 2 nafar fan doktori, 3 nafar professor hamda 30 nafar fan nomzodi va dotsentlar mavjud bo'lgan [2]. Bu ko'rsatkich institutda ilmiy darajali mutaxassislar sonining ortib borayotganini va ta'lim sifatining barqaror o'sishini ko'rsatadi.

Institutda o'quv-uslubiy bazani mustahkamlash borasida ham muhim ishlar amalga oshirildi. Barcha kafedralar zamonaviy ta'lim yo'nalishlariga mos ravishda laboratoriya va o'quv xonalari bilan ta'minlangan. Jami 19 ta o'quv laboratoriyasi va 29 ta o'quv kabineti faoliyat yuritgan. Bu infratuzilma ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qilgan bo'lib, natijada talabalarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'tgan o'quv yiliga nisbatan 12,3 foizga, ta'lim sifat ko'rsatkichlari esa 1,8 foizga oshgan [3].

Institutda ilmiy-tadqiqot ishlari ham tizimli ravishda yo'lga qo'yildi. 1994 yilda institutning kunduzgi bo'limida 5 ta asosiy fakultet — qurilish, energetika, mexanika, muhandis-iqtisod va kimyo-texnologiya yo'nalishlari faoliyat yuritgan. Shuningdek, kechki va sirtqi ta'lim bo'limlarida qurilish, mexanika va umummuhandislik fakultetlari ishlab, jami 15 ta mutaxassislik bo'yicha kadrlar tayyorlangan. Bu davrda institutda 33 ta kafedra hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy, o'rta va maxsus ta'lim vazirligi tomonidan moliyaviy ta'minlangan 11 ta ilmiy-tadqiqot laboratoriyasi faoliyat ko'rsatgan [4]. Bu holat institutda ilmiy ishlar va amaliy tadqiqotlarning davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanganini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olgan talabalar soni 2470 nafarni tashkil etgan. Ulardan 275 nafari kechki bo'limda, 2195 nafari esa sirtqi ta'lim shaklida tahsil olganlar [5]. Bu ko'rsatkich mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatda mehnat bozori ehtiyojlariga mos ravishda mutaxassislar tayyorlashda institutning faol ishtirok etganini va ta'limning turli shakllari orqali kadrlar tayyorlash tizimini rivojlantirishga xizmat qilganini ko'rsatadi. Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat institutida bitiruvchi mutaxassis kadrlar ish bilan auksion orqali ta'minlab kelindi. Bu usul jahon tajribasida mavjud bo'lsa-da, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ilk bor joriy etildi[7].

Shunday qilib, 1995 yil Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti tarixida ilmiy-amaliy va tashkiliy jihatdan muhim bosqich bo'lib, ushbu yilda institutda kadrlar tayyorlash, ilmiy izlanish va ta'lim sifatini oshirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirildi.

Xulosa. Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti mustaqillikning dastlabki yillarida mamlakatda oliy ta'limni modernizatsiya qilish jarayonida yetakchi muassasalardan biriga aylandi. 1991–1995 yillarda institutda ta'lim sifatini oshirish, fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi aloqani

mustahkamlash, xalqaro hamkorlikni kengaytirish va ilmiy-tadqiqot bazasini yangilash bo'yicha izchil ishlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, mutaxassis kadrlarni tayyorlashda auktsion usulining joriy etilishi milliy ta'lim tizimidagi innovatsion tajriba sifatida ahamiyat kasb etdi. Shunday qilib, 1990-yillar Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti tarixida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi amalga oshirilgan yangi bosqich sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'z MA, 130-fond, 1-ro'yxat, 355-ish, 13-varaq.
2. O'z MA, 130-fond, 1-ro'yxat, 355-ish, 14-varaq.
3. O'z MA, 130-fond, 1-ro'yxat, 355-ish, 16-varaq.
4. O'z MA, 130-fond, 1-ro'yxat, 355-ish, 51-varaq.
5. O'z MA, 130-fond, 1-ro'yxat, 355-ish, 64-varaq.
6. Очилова Н. *Олий ўқув юртларида тараққиёт илмга асосланади* // Тошкент оқшоми, 1995, 13 март.
7. Сафаров М. *Кадрлар аукциони* // Халқ сўзи, 2003, 27 май.

UO'K 93/94

FARG'ONA VILOYATIDAGI YOQILG'I VA KIMYO SANOATI KORXONALARIDA ISHCHILAR UCHUN JORIY ETILGAN MEHNAT MUHOFAZASIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Sh.A.Turg'unov, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'tgan asrning 1950-1960 yillarida Farg'ona viloyatida faoliyat olib borgan kimyo va yoqilg'i ishlab chiqarish sanoatiga mansub korxonalarda mehnat faoliyati bilan shug'ullangan ishchilarning mehnat muhofazasi doirasida amalga oshirilgan tadbirlarning haqiqiy ahvoli haqida xususan, ishlab chiqarish jarayonlarida ishchilar bilan yuzaga kelgan baxtsiz hodisalar va ularni keltirib chiqargan sabablar va bartaraf etishga oid tadbirlar haqidagi ma'lumotlar taqdim etilgan.*

Kalit so'zlar: *Mehnat muhofazasi, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi, Quvasoy kimyo zavodi, Quvasoy shifer zavodi, Farg'ona azot zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodi.*

Аннотация. *В статье приведены сведения о фактическом состоянии мероприятий по охране труда работников, осуществлявших трудовую деятельность на предприятиях химической и топливной промышленности, функционировавших на территории Ферганской области в 1950-1960-е годы прошлого столетия, в частности, сведения о несчастных случаях, произошедших с работниками на производстве, их причинах и мерах по их устранению.*

Ключевые слова: *Охрана труда, Ферганский нефтеперерабатывающий завод, Куvasайский химический завод, Куvasайский шиферный завод, Ферганский азотный завод, Ферганский завод фурановых соединений.*

Abstract. *This article presents information on the actual state of measures taken within the framework of labor protection of workers engaged in labor activities at enterprises belonging to the chemical and fuel production industries operating in the Fergana region in the 1950s-1960s of the last century, in particular, information on accidents that occurred with workers in production processes, their causes, and measures to eliminate them..*

Key words: *Labor protection, Fergana Oil Refinery Plant, Kuvasoy Chemical Plant, Kuvasoy Slate Plant, Fergana Nitrogen Plant, Fergana Furan Compounds Plant.*

XX asrning 50-60-yillarida O'zbekistonning sanoatlashuv jarayonlarida Farg'ona vodiysi jumladan Farg'ona viloyati muhim o'rin tutgan. O'rganilgan davrda yoqilg'i va kimyo sanoati korxonalari mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida asosiy lakomotiv vazifasini bajargan. Shuningdek bu davrda Farg'ona viloyatidagi neftni qayta ishlash korxonalarida kimyo sanoati korxonalarida minglab ishchilar mehnat faoliyati bilan shug'ullangan. Yoqilg'i ishlab chiqarish korxonalarida mahsulot ishlab chiqarish jarayonlarida yong'inga moyil, portlash xavfi yuqori bo'lgan moddalarning mavjudligi, kimyo mahsulotlari korxonalarida inson sog'lig'i uchun zararli kimyoviy moddalar bilan ishlanishi ushbu ikki turdagi sanoat korxonalarida ishchilarning mehnat muhofazasi tadbirlarini dolzarb masalaga aylantirgan.

Farg'ona viloyatidagi yoqilg'i ishlab chiqarish va kimyo sanoati korxonalari nafaqat O'zbekiston SSR sanoatida qolaversa SSSR sanoatida ham muhim o'rin tutgan. O'rganilgan davr mobaynida Farg'ona viloyatida yoqilg'i sanoatiga mansub Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi, Oltiariq neftni qayta ishlash zavodi, kimyo sanoatiga oid Quvasoy sement kombinati, Quvasoy kimyo zavodi, Qo'qon superfosfat zavodi, Farg'ona azot ishlab chiqarish zavodi, Farg'ona furan birikmalari zavodlari kabi yirik sanoat korxonalari faoliyat olib borgan. Ushbu korxonalarda mehnat faoliyati bilan shug'ullangan ishchilarning mehnat muhofazasi jarayonlari ishchilarning ijtimoiy-iqtisodiy turmushida o'zining katta ta'siriga ega edi. Shuning uchun ushbu korxonalarda 1950-1960-yillar mobaynida mehnat muhofazasiga oid bir qator tadbirlar amalga oshirilgan. Jumladan, Quvasoy kimyo zavodida ham 1949 yil 28 dekabrda mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi bo'yicha yo'riqnoma qabul qilingan. Ushbu yo'riqnomada ishlab chiqarish jarayonida muhandis va texnik xodimlar va ishchilar amal qilishi majburiy bo'lgan talablar aks etgan. Xususan, ushbu yo'riqnomada quyidagi talablar qo'yilgan:

1. Mishyak va arsenut kalsiy moddalari bilan ishlaganda juda ehtiyot bo'lish kerakligi ta'kidlangan. Buning sababi mishyak juda kuchli zaharlovchi modda hisoblangan. Uning 10.01 grammi ham insonni o'ldirish xususiyatiga ega ekanligi ta'kidlangan.

2. Mishyak va arsenit kalsiy mahsulotlarini yuklayotganda juda ehtiyot bo'lish kerakligi bu moddalarni polga to'kilishi va havoni zaharlashiga yo'l qo'ymaslik kerakligi.

3. Kimyoviy moddalar bilan ishlaganda maxsus ish kiyimlari va himoya ko'zoynagidan va respirator vositalaridan foydalanish zarurligi.

4. Ishlab chiqarish jarayonida ohak moddasi bilan ishlaydigan ishchilar qaynoq holatdagi ohak tanani ochiq qismlari va ko'zni kuydirish xususiyati borligini doimo yodda saqlash kerak.

5. Ishlab chiqarish qurilmalarini tozalayotgan vaqtda dvigatel kalitiga "Yoqmang" yozuvli taxtachani osib qo'yish kerakligi.

6. Himoya to'sig'i mavjud bo'lmagan qurilmalardan foydalanmaslik.

7. Tushlik va kechki ish vaqtida ovqatlanishdan avval qo'lni mahsus sovun bilan talab darajasida yuvish, ishlab chiqarish jarayonidan chiqqach maxsus ish kiyimlarini maxsus yuvinish xonasida almashtirish va bu jarayonda tananing barcha qismlarini yuvish.

8. Agar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish qurilmalarida nosozlik kuzatilsa bu haqda zudlik bilan smena boshlig'ini ogohlantirish [1.21 –23 betlar].

Ushbu zavod ma'muriyati tamonidan 1950 yilda davlat ijtimoiy sug'urtasi mablag'lari hisobidan zavodda mehnat qilayotgan muhandis va texnik xodimlar va ishchi xizmatchilar uchun quyidagi ijtimoiy yordam turlari amalga oshirilgan: 1. Vaqtincha mehnatga layoqatini yo'qotganlik uchun to'lanadigan nafaqalarga 80 ming so'm.

2. Ayol ishchi xizmatchilar uchun homiladorlik va farzand ko'rish bilan bog'liq nafaqalarga 45 ming so'm.

3. Mehnat nogironlari va boquvchisini yo'qotganlik bilan bog'liq nafaqalarga 10 ming so'm.

4. Yangi farzand ko'rgan oilalarga beriladigan suyunchi pullariga 1 ming so'm

5. Yosh farzandli onalarga farzandini parvarishlash bilan bog'liq nafaqalarga 2 ming so'm [2.78-bet].

Quvasoy shifer zavodida 1950 yilda zavod ma'muriyatining tashabbusi bilan ishlab chiqarish jarayonida har bir smenada payvandlovchi, elektromontyor va nasos mutaxasislari navbatchiligi tashkil etilgan bo'lib bundan maqsad ishlab chiqarish jarayonlarida baxtsiz hodisalarning oldini olish, yuz berganda esa uning zararli oqibatlarini tezda bartaraf etish, ishchi muhandislarning ishlab chiqarish jarayonida jarohatlanishini oldini olish bo'lgan. 1951–yilda ushbu zavodda ishlab chiqarish jarayonida ishchi muhandislar bilan yuz berishi mumkin bo'lgan baxtsiz hodisalarni oldini olish va ishchi muhandislarning bunday hodisalarda jarohatlanishini oldini olishda mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini muntazam o'tkazib boorish muhim ahamiyatga ega ekanligi hisobga olinib ana shunday tadbirlarni o'tkazish uchun 400 so'm miqdorida pul ajratilgan lekin achinarlisi mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi bo'yicha o'quv mashg'ulotlari tashkil etilmagan. 1953-yilda ushbu zavod ma'muriyati va zavod mahalliy kasaba uyushma qo'mitasi o'rtasida imzolangan jamoaviy shartnomada zavodda mehnat qilayotgan ishchi xizmatchilarning

sog'lomlashitirish tadbirlarini amalga oshirish uchun zavodning sog'lomlashitirish markazini ta'mirlash va ushbu markazni ishlab chiqarish jarayonida baxtsiz hodisalar yuzaga kelishi natijasida jarohatlangan ishchilarga 1-zaruriy tibbiy yordamni ko'rsata oladigan holatda jihozlash, talab darajasida yoritish va kuz –qish mavsumida isitish tadbirlarini amalga oshirish majburiyatlari zavod ma'muriyati zimmasiga yuklangan. Shuningdek zavodda ish jarayonida kasallangan bemor ishchilarni kasalxonaga zudlik bilan yetkazish uchun maxsus avtoullov ajratish, og'ir va noqulay mehnat sharoitida mehnat qilayotgan ishchilar va zavodda mehnat qilayotgan voyaga yetmagan ishchilarni belgilangan muddatda muntazam tibbiy ko'rikdan o'tkazib borish, kun davomida og'ir mehnat sharoitida mehnat qilayotgan ishchilarni maxsus tuzli gazli suv bilan ta'minlash tadbirlarini yo'lga qo'yish tadbirlarini ham amalga oshirish belgilangan edi. Zavodda og'ir va noqulay mehnat sharoitida mehnat qilayotgan ishchilarga maxsus sovun va sut mahsulotlari bilan ta'minlash ham yo'lga qo'yilgan bo'lgan. Shuningdek Quvasoy shifer zavodda mehnat qilayotgan ayol ishchi xizmatchilar uchun mehnat jarayonida sanitariya holatini yaxshilash uchun ham ba'zi tadbirlar amalga oshirilgan. Masalan, 1953-yil uchun tuzilgan jamoaviy shartnomada shu yilning may oyigacha zavod ma'muriyati zavodda mehnat qilayotgan ayol ishchi xizmatchilar uchun alohida gigiyena xonasini qurib, jihozlab berish majburiyatini olgan [3.10-bet].

Sobiq sovet tuzumi davrida Farg'ona viloyatida faoliyat olib borgan yirik sanoat korxonalaridan biri Farg'ona azokerit zavodi hisoblangan. Ushbu sanoat korxonasi nafarqat O'zbekiston SSR kimyo sanoatida balki SSSR kimyo sanoatida ham o'ziga hos ahamiyatga ega bo'lgan. Ushbu sanoat korxonasida ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tez yonish xususiyatiga ega bo'lganligi uchun korxonada ishchilarning mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi tadbirlarini amalga oshirishda yong'in xavfsizligi qoidalariga amal qilinishiga alohida e'tibor qaratilgan. Farg'ona azokerit zavodida yong'in bilan bog'liq baxtsiz hodisalar asosan yong'in xavfsizligi qoidalarini qo'pol ravishda buzish, yong'inga xavfli hududlarda yoritish jarayonlarida mash'alalardan foydalanish, belgilanmagan joylarda tamaki mahsulotlarini iste'mol qilish natijasida yuzaga kelgan. Xususan, 1949- yilning 2- choragida olovdan noto'g'ri foydalanish va yong'in xavfsizligi talabalariga beparvolik natijasida 40 marotaba yong'in hodisasi yuzaga kelgan bo'lib bundan tashqari elektr uskunalaridan noto'g'ri foydalanish natijasida 15 marotaba, ishlab chiqarish uskunalaridagi nosozliklar natijasida 10 marotaba yong'in hodisalari ro'y bergan. Ayniqsa isitish uskunalaridagi nosozlik natijasida yuzaga kelgan 5 ta yong'in hodisasi natijasida korxona katta moddiy zarar ko'rgan. Ushbu hodisalarda zavodda mehnat qilayotgan ishchilar o'rtasida vafot etganlar qayd etilmagan lekin kuyish holati bilan bog'liq ko'plab holatlar qayd etilgan [4.30-bet]. Ana shunday salbiy holatlarni hisobga olib Farg'ona azokerit tresti direktori V. Kudryashev Farg'ona Azokerit zavodi direktori va bosh muhandisiga yuborgan xatida zavodda faoliyat olib borayotgan barcha ishlab chiqarish sexlarida yong'in xavfsizligini ta'minlash uchun ko'ngilli o't o'chirish guruhlarini faoliyatini yo'lga qo'yish, barcha ishchilarni yong'in xavfsizligi qoidalariga qat'iy amal qilishini doimiy nazoratga olish, zavoddagi yong'ingga qarshi kurash ko'ngilli jamoalarini yong'inga qarshi kurashda foydalaniladigan barcha zariruy vositalar bilan ta'minlash bo'yicha vazifalar yuklatilgan. Bu jarayonda SSSR Neft sanoati ministrligining 1949 yil 6 fevraldagi 53/19- sonli buyrug'i asos sifatida keltirilgan [5.42-bet].

O'rganilgan davrda Farg'ona viloyatidagi yirik sanoat korxonalaridan yana biri Farg'ona neftni qayta ishlash zavodi hisoblangan. Ushbu sanoat korxonasi SSSR neft sanoati tizimida ham o'ziga hos o'ringa ega respublika miqyosidagi yirik sanoat korxonalaridan biri edi. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida joriy etilgan tartibga ko'ra haftaning har chorshanba kunida mahalliy kasaba uyushma qo'mitasining mehnat muhofazasi bo'yicha ko'ngilli ishchi guruhi zavod ma'muriyati tamonidan ishchilarning mehnat muhofazasi bo'yicha tadbirlarni amalga oshirishini nazoratini olib borgan. Lekin shunga qaramasdan 1955-yilda zavod mahalliy kasaba uyushma qo'mitasi umumiy yig'ilishida zavod boshqaruv ma'muriyati tamonidan ishchilarning mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligi bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar talab darajasida emas deb topilgan va buning natijasida ishchilarning ishlab chiqarish jarayonida jarohatlanish holatlari ko'p yuz berayotganligi ta'kidlangan. Yig'ilish yakunida qabul qilingan qarorda zavod ma'muriyatiga tez muddatda zavoddagi mehnat muhofazasi va sanoat sanitariyasi, texnika xavfsizligi bo'yicha real holat haqida ma'lumot tayyorlash talabi

qo'yilgan[6.48-bet].Ushbu zavodda mehnat qilayotgan ishchilarning doimiy ravishda maxsus ish kiyim boshlari va maxsus sut mahsulotlari bilan ta'minlash masalasi zavodning ishlab chiqarish yig'ilishlarida doimiy muhokama qilib borilgan.Masalan Farg'ona neftni qayta ishlash zavodining 1960-yil 16-sentabrda bo'lib o'tgan ishlab chiqarish bo'yicha kengashida qabul qilingan qarorning 23 bandida zavodda mehnat qilayotgan barcha ishchilarni maxsus ish kiyim boshlari bilan uzluksiz ta'minlash,har bir ishlab chiqarish nuqtasida maxsus sut mahsulotlari tarqatuvchi shahobchalar tashkil etish,maxsus ish kiyim boshlari va oyoq kiyimlarini ishlatilganidan so'ng sifatli tozalash tadbirlarini yo'lga qo'yish masalasi aks etgan [7.6-7 betlar]

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki,XX asrning 1950-1960-yillarida Farg'ona viloyati Ozbekiston SSRning yirik sanoat markazlaridan biri sifatida yoqilg'i va kimyo sanoati korxonalari orqali respublika va umuman SSSR miqyosida muhim ahamiyat kasb etgan.Ushbu korxonalarda mehnat qilgan minglab ishchilarning faoliyati mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lsada, ularning mehnat muhofazasi masalasi ko'p hollarda talab darajasida yo'lga qo'yilmagan.Farg'ona viloyat Davlat arxivlari fondlarida saqlanayotgan hujjatlarni ko'rsatishicha ishchilar bilan ishlab chiqarish jarayonlarida baxtsiz hodisalar, ishlab chiqarishdagi yong'inlar, texnika xavfsizligi qoidalarini buzilishi, himoya vositalarining yetishmasligi, sanitariya-gigiyena talablarini buzilishi kabi holatlar yoqilg'i va kimyo sanoati korxonalarida ko'p uchragan.Ushbu sanoat tarmoqlariga mansub zavod va fabrikalarda ishchilarning mehnat sharoitlarini yaxshilashga oid me'yoriy hujjatlar qabul qilingan bo'lsa-da,ularning amaliy ijrosi ko'pincha talab darajasida bo'lmagan.Bu jarayon o'z navbatida ishchilarning sog'lig'i va mehnat qilish qobiliyatiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatib kelgan.Shu bilan birga, korxonalarda baxtsiz hodisalarni sonini kamaytirish, jarohatlangan ishchilarga yordam ko'rsatish, ayollar uchun gigiyenik xonalar tashkil etish,homiladorlik va tug'ruq davrida moddiy yordam ko'rsatish kabi ayrim ijobiy tashabbuslar ham amalga oshirilgan.Biroq, bu tadbirlar umumiy tizimdagi mehnat muhofazasidagi kamchiliklarni to'liq bartaraf eta olmagan.

Mazkur tadqiqotning ilmiy ahamiyati shundaki, Farg'ona viloyatidagi yoqilg'i va kimyo sanoati korxonalarida mehnat muhofazasi tiizimining real holatini, rasmiy hujjatlar va amaliyot o'rtasidagi tafovut,shuningdek,sovet davrida ishchi –xizmatchilarga nisbatan olib borilgan ijtimoiy siyosatning mohiyatini yoritib beradi.Tadqiqot natijalari bugungi kunda O'zbekistonda mehnat muhofazasi va sanoat xavfsizligi sohasida olib borilayotgan islohotlarni chuqurroq anglash,tarixiy tajribadan saboq olish va shu bilan birgalikda mehnat muhofazasining zamonaviy tizimini yanada takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Farg'ona viloyat Davlat arxivi. 2234- fond,61- ish, 21 –23 betlar.
2. Farg'ona viloyat Davlat arxivi. 2234- fond,1- ro'yhat,72- ish,78-bet
3. . Farg'ona viloyat Davlat arxivi 2264-fond 1-ro'yhat ,5- ish, 10- bet
4. Farg'ona viloyat Davlat arxivi. 877-fond 1- ro'yhat, 4-ish 30 bet
5. Farg'ona viloyat Davlat arxivi. 877-fond 1- ro'yhat, 4-ish 42- bet
6. Farg'ona viloyat Davlat arxivi. 958- fond 1- ro'yhat 11-ish 48- bet
7. Farg'ona viloyat Davlat arxivi. 958-fond1-ro'yhat 48- ish 6-7 betlar

UO'K 930.1

TURKISTONDA BOSHQIRDISTON VAKOLATXONASINING TASHKIL TOPISHI VA FAOLIYATI

I.R.Tuxtaxunov, katta o'qituvchi, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1917–1924-yillarda Turkistonda Boshqirdiston vakolatxonasining tashkil etilishi va faoliyati tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada Rossiya fuqarolar urushi davridagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz, ocharchilik va migratsiya oqibatida Boshqirdiston aholisi uchun Turkistonning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Boshqirdiston vakolatxonasi, fuqarolar urushi, ocharchilik, migratsiya, insonparvarlik yordami, ta'lim, madaniyat.

Аннотация. В статье рассматривается деятельность Башкирского представительства в Туркестане в 1917–1924 годах. Исследование основано на архивных

материалах и исторических источниках. Особое внимание уделено политическим и социально-экономическим условиям периода гражданской войны, голода и массовой миграции населения из Поволжья и Урала в Туркестан.

Ключевые слова: Туркестан, Башкирское представительство, гражданская война, голод, миграция, гуманитарная помощь, образование, культура.

Abstract. This article explores the establishment and activities of the Bashkortostan Representative Office in Turkestan between 1917 and 1924. Based on historical and archival sources, the study analyzes the political, social, and economic challenges of the Russian Civil War period, including famine and migration from the Volga and Ural regions to Turkestan.

Keywords: Turkestan, Bashkortostan representative office, Civil War, famine, migration, Relief Commission, humanitarian aid, education, culture.

Rossiyaning ajralmas qismi sifatida qaralgan Turkistonda 1917–1924 yillar oralig'idagi davr o'zining murakkabliklari bilan ajralib turadi. Chunki ushbu davrda bolsheviklarning hukumat tepasiga kelishi, mamlakatdagi fuqarolar urushi, davlat apparatida olib borilgan ko'r-ko'rona siyosat, yangi o'rnatilgan tuzumda aholining og'ir turmushi, ocharchilik hamda o'lkaga Volgabo'yi va Uraloldi hududlari aholisi hayot izlab ko'chib kelishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Turkistonda XX asrning 20-yillarida Boshqirdiston vakolatxonasining tashkil etilishiga quyidagi omillar sabab bo'lgan deb o'ylaymiz. 1920 yilda Rossiyaning qariyb 30 million kishi yashaydigan Volgabo'yi guberniyalarida haddan tashqari qurg'oqchilik bo'lishi, bu esa o'z navbatida Samara, Simbirsk, Saratov, Orenburg kabi guberniyalar, Tatariston va Boshqirdiston respublikalari aholisining ochlik azobiga duchor bo'lishiga olib kelgan. Ushbu hududlarda ocharchilik natijasida kannibalizm, qotillik, o'g'rilik kabi jinoyatlarning avj olishi bilan bir qatorda aholining evakuatsiya qilinadigan joylari diqqat markazida Turkiston turganini alohida ta'kidlash kerak. Bunday vaziyat Turkiston o'lkasida Boshqirdiston vakolatxonasining tashkil etilishiga zamin yaratgan.

Xususan, Turkistonda faoliyat olib borgan vakolatxonalar ichida Boshqirdiston vakolatxonasi alohida ahamiyatga ega. 1921 yil avgustda Turkistonda Boshqirdiston vakolatxonasi ochilib, sentyabr oyidan o'z faoliyatini boshlagan. Avvaliga vakolatli vakillar mandati Turkiston rahbariyati tomonidan norozilik bilan kutib olingan, chunki ularsiz ham Turkistonda Rossiya Federatsiyasi markaziy guberniyalari va respublikalaridan kelgan vakolatli vakillar yetarli edi.

Turkiston rahbariyati Boshqirdiston MIQning Turkistondagi vakolatxonasini rasman birlashtirilishiga qarshi bo'lgan bo'lsa-da, amalda vakolatxona xodimlarining faoliyatiga to'sqinlik qilmagan. Chunki tili va dini mushtarak, urf-odatlariga yaqin turkiy xalqlarga xos qardoshlik hissi yuqori bo'lgan. Shu bilan birga o'lkada tatar va boshqirdlarga nisbatan "zarur kadrlar" sifatida munosabatda bo'lishgan.

O'z navbatida, Boshqirdiston Respublikasi rahbariyati Turkiston rahbariyatiga yordam berish haqida alohida murojaat bilan chiqqan. Jumladan, 1921 yil dekabrda Boshqirdiston rahbariyati Turkiston rahbariyatiga murojaat qilib, Boshqirdiston MIQ raisi M.L. Murtazin quyidagicha yozgan:

"Volgabo'yi, O'rta va Janubiy Ural hududlarida yuz bergan qurg'oqchilik natijasida ocharchilik sodir bo'ldi, bu esa Boshqirdiston aholisini o'limga mahkum etmoqda. Sanoatning ishdan chiqishi kulfatni yanada chuqurlashtirmoqda. Ocharchilik bilan birga tarqalayotgan yuqumli kasalliklar, ayniqsa vabo Boshqirdiston aholisini o'z domiga tortmoqda... Tibbiy muassasalar va shifokorlar yetishmasligi holatni yanada og'irlashtirmoqda. Shunday ekan, sizlardan qardoshlarcha yordam so'raymiz. Chunki Turkiston bizga nisbatan oziq-ovqat zaxirasi va iqtisodiy holati jihatidan yaxshiroq ahvolda. Iltimosimizni kechiktirmasdan qondirasiz, degan umiddamiz. Himoyaga muhtoj Boshqirdiston xalqi Turkistondan yordam kutadi."

Mazkur murojaatdan ma'lum bo'ladiki, Boshqirdiston hukumati Turkistondan katta yordam kutgan va ma'lum darajada bunga erishgan. Boshqirdiston vakolatxonasi vakillari o'z faoliyatlari davomida ocharchilikdan aziyat chekkan yurtdoshlari uchun oziq-ovqat mahsulotlarini yig'ish bilan birga, Turkistonga evakuatsiya qilingan aholini joylashtirish ishlarida ham faol ishtirok etishgan. Bundan tashqari, Tatariston, Qozog'iston, Samara va Saratovdan kelgan vakolatxona vakillari ham

O'lkadagi "Ochlarga yordam ko'rsatish" (OYO) komissiyasi bilan hamkorlikda xayriya tadbirlarini o'tkazishgan.

Masalan, Farg'ona viloyati OYO komissiyasi 1921 yil oktyabr oyida Volgabo'yi va Uraloldi hududlaridan kelayotgan ochlarga g'amxo'rlik tadbirlarini amalga oshirish to'g'risida maxsus qurultoy o'tkazgan. Namangan shahar OYO komissiyasi 1921 yil avgust oyining boshlarida faoliyatini boshlagan. 1921 yil 18 oktyabrga qadar ochlarga yordam tadbirlari natijasida Namangan aholisi tomonidan 10 million rubl, 140 pud bug'doy va un, 9 pud asal, 19 pud tuz, 114 dona sovun, 11 ta chopon va boshqa narsalar xayriya tarzida to'plangan.

Andijon shahar komissiyasi 1921 yil sentyabrdan noyabrgacha 8 million 526 ming rubl yig'gan, Marg'ilon komissiyasi esa 1922 yil boshlariga qadar 31 million rubl xayriya qilgan. Xo'jand komissiyasi 20 million rubl va 1200 pud oziq-ovqat yetkazib bergan. Bu jarayonlar Boshqirdiston, Tatariston, Samara, Orenburg va Simbirsk vakolatxonalarini hamda matlubot jamiyatlari ishtirokida amalga oshirilgan. Ularning sa'y-harakatlari bilan evakuatsiya qilingan ochlarga turar joy va oziq-ovqat ta'minoti tashkil etilgan. Masalan, Qo'qonda ochlar uchun poyabzal, Namanganda "Bolalar uylari", Farg'onada "Oziqlantirish punktlari" va internatlar tashkil etilgan.

1921–1923 yillarda Volga va Ural bo'ylaridagi ocharchilikka qarshi kurashda Turkiston musulmonlari hamdardlik va birdamlik namunalarini ko'rsatganlar. "Ochlarga yordam ko'rsatish Markaziy Komissiyasi" huzuridagi musulmonlar qo'mitasi bu jarayonda muhim rol o'ynagan. Ocharchilik sababli Volga–Ural va O'rta Osiyo musulmonlari o'rtasidagi aloqalar yanada mustahkamlangan. Biroq bu "yaqinlik" bolsheviklar hukumatini xavotirga solgan. Ular Volga va Ural turkiy musulmonlarining O'rta Osiyo diniy doiralari bilan aloqalarini diqqat bilan kuzatib borganlar.

Tarixdan ma'lumki, Qur'onning eng qadimiy nusxalaridan biri — kiyik terisiga yozilgan "Usmon Mushafi" Amir Temur tomonidan Iroqlik yurishlar davrida olib kelingan va Samarqanddagi Shayx Xoja Ahror masjidiga topshirilgan edi. 1868 yilda general Abramov uni Peterburgga olib ketgan. Bolsheviklar hokimiyatga kelgach, 1917 yil 29 dekabrda Qur'on musulmonlar talabiga binoan Ufa shahriga yuboriladi va 1923 yilda Turkistonga – Samarqandga qaytarilgan.

Bu voqea Boshqirdiston musulmonlarining Turkiston xalqlariga nisbatan minnatdorligini bildiradi. Chunki ular Turkistonning ocharchilik davrida Boshqirdistonga ko'rsatgan yordamini unutmaganlar.

Vakolatxona faoliyati davomida evakuatsiya qilingan tatar va boshqird yoshlarining ta'lim olishi masalasiga ham e'tibor qaratilgan. Turkiston davlat universitetining tashkil etilishi bu jarayonda muhim rol o'ynagan. Ko'plab boshqird va tatar o'qituvchilar Turkistonda dars bergan va mahalliy bolalarning bilim olishiga hissa qo'shgan.

Yuqoridagi faktlardan ma'lum bo'ladiki, Rossiya Federatsiyasi subyektlari, jumladan, Boshqirdiston vakolatxonasining Turkistonda tashkil etilishiga bir qator ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy omillar sabab bo'lgan. Avvalo, fuqarolar urushining avj olishi, mamlakatdagi iqtisodiy inqiroz va markaziy guberniyalardagi qurg'oqchilik natijasida yuzaga kelgan ocharchilik Turkiston bilan yaqin aloqalarni o'rnatishni zarur qilgan. Shu bilan birga, aholining ommaviy migratsiyasi, bolsheviklar olib borgan ko'r-ko'rona siyosatining salbiy oqibatlari hamda xalq xo'jaligini tiklash uchun malakali kadrlarga bo'lgan ehtiyoj ushbu vakolatxonalar faoliyatini shakllantirgan asosiy omillar bo'ldi. Natijada Boshqirdiston vakolatxonasining Turkistonda tashkil etilishi nafaqat iqtisodiy va siyosiy, balki ma'naviy-madaniy hamkorlikni rivojlantirishda ham muhim tarixiy voqea sifatida namoyon bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. ЎзР МДА, Р-25 фонд, 1-рўйхат, 718-иш, 502-варақ
2. Ўзбекистон МДА. 17-фонд, 1-рўйхат, 927-иш, 56-варақ,
3. Расулов А.Н Туркистон ва Россия халқлари ўртасидаги муносабатлар. Тошкент, "Турон-икбол" 2016-Б- 101
4. Расулов А.Н Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар. Тошкент, "Университет" 2005-Б-94
5. Тагиров И.Р На изломе истории. Казань, 2004- С. 194.
6. Гусева Ю.Н Мусульмане Поволжья в Советской период отечественной истории (На материалах Нижегородской, Самарской, Ульяновской областей) Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2013. 213-с

XX ASRNING OXIRI-XXI ASR BOSHIDA GERMANIYADA TRANSFORMATSIYA JARAYONLARI

S.Y.Umarov, PhD, Samarqand davlat universiteti, Samarqand, mustaqil izlanuvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada Germaniya qayta birlashganidan keyin kechgan transformatsiya jarayonlari hamda bu jarayonda e'tibor berilgan masalalar tahlil qilingan. Shu bilan birga ikki nemis davlatining yagona bir davlatga qayta birlashuvining salbiy va ijobiy tomonlari transformatsion jarayonlar negizida qanday kechganligi muallif tomonidan atroflicha o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Transformatsiya, g'arbiy va sharqiy yerlar, sanoat sektori, xalq fabrikalari, mintaqaviy klasterlar, qishloq xo'jaligidagi transformatsiya jarayonlari

Аннотация. В статье анализируются трансформационные процессы, происходившие после объединения Германии, и вопросы, которые решались в ходе этого процесса. При этом автор подробно рассматривает, как на основе трансформационных процессов формировались негативные и позитивные аспекты объединения двух германских земель в единое государство.

Ключевые слова: трансформация, западные и восточные земли, промышленный сектор, народные фабрики, региональные кластеры, трансформационные процессы в сельском хозяйстве.

Abstract. The article analyzes the transformation processes that took place after the reunification of Germany and the issues that were addressed in this process. At the same time, the author thoroughly studies how the negative and positive aspects of the reunification of the two German states into a single state took place on the basis of transformation processes.

Keywords: Transformation, western and eastern lands, industrial sector, people's factories, regional clusters, transformation processes in agriculture.

1990-yil 3-oktabrda G'arbiy va Sharqiy Germaniyaning birlashishi natijasida yagona Germaniya iqtisodiy makoni yaratildi. Yangi federal yerlarda jamiyat va iqtisodiyotni o'zgartirish doirasida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi, bu mintaqaviy tafovutlar sezilarli darajada yumshatilishiga olib keldi. 1991-yildan 2000-yilgacha sobiq GDRga moliyaviy yordam ko'rsatish bo'yicha yagona birdamlik paktining bir qismi sifatida Sharqiy Germaniyaga asosan federal byudjetdan, shuningdek, yerlar, jamoalar, Yevropa Ittifoqi va ijtimoiy sug'urta kompaniyalaridan 100 milliard DM dan ortiq sof transfert jo'natildi. Yangi yerlarga pul o'tkazmalari G'arbiy Germaniya yalpi hududiy mahsulotining taxminan 10 foizini tashkil qildi. Bunga elektr energetikasi, yuqori texnologiyali mashinasozlik, kimyo sanoati va xizmat ko'rsatish sohasiga yo'naltirilgan sezilarli xususiy investitsiyalar qo'shildi.

Transformatsiya keskin iqtisodiy va ijtimoiy "o'zgarishlar zarbasi" bilan boshlandi. Iqtisodiy inqirozdan so'ng, ba'zi mamlakatlarda iqtisodiy faollik yanada pasayib ketadi, shuning uchun ularning makroiqtisodiy ko'rsatkichlari rivojlanayotgan mamlakatlarnikiga mos keladi. Bu qayta-qayta islohotlarni siyosiy jihatdan qat'iy rad etish bilan bog'liq [1].

Biroq, transformatsiya nafaqat iqtisodiyotga, balki Markaziy va Sharqiy Yevropa hayotining boshqa barcha sohalariga, ya'ni "axloqiy-milliy, harbiy-siyosiy va ekologik" muammolarga ham o'z ta'sirini ko'rsatayotganini hisobga olmaslik mumkin emas [2].

Bu o'tish jarayonlari bilan bog'liq quyidagi muammolarni ko'rib chiqishda aniq bo'ladi:

- siyosiy muammolar: masalan, partiyalar va hukumatlarning noaniq siyosiy dasturlari, malakali siyosatchilarning yetishmasligi, millatchi kuchlarning tiklanishi;
- ijtimoiy muammolar: masalan, qadriyatlar va yo'riqnomalarning yo'qolishi, avlodlar nizolari, anarxiyaning hukmronligi, jinoyatchilik;
- makroiqtisodiy muammolar: inflyatsiya, ishlab chiqarishning pasayishi, ishsizlik, importning mamlakatlarning ichki bozorlariga bostirib kirishi;

- mikroiqtisodiy muammolar: qonunlarning yo'qligi, korxonalarining huquqiy himoya qilinmaganligi;

- mamlakatlarning o'ziga xos muammolari: milliy o'tmishni yengish, ish joylarini yo'qotish, ijtimoiy qadriyatlarni yo'qotish [3].

Germaniyada transformatsiya jarayonlarini aniqlashda quyidagi jihatlar muhim rol o'ynadi.

- Asosiy e'tibor yagona nemis valyuta makonini, bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy ittifoqqa asoslangan yagona iqtisodiy tartibni yaratishga qaratildi. Shu bilan birga, ish haqi, to'lovlar, stipendiyalar, pensiyalar va annuitetlarga nisbatan Sharqiy Germaniya markalarini G'arbiy Germaniya markalariga 1:1 nisbatda almashtirish iqtisodiy emas, balki siyosiy shartlarga ega edi.

- Qayta birlashish bo'yicha muzokarlarda asosiy e'tibor Germaniya Federativ Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirishlar, byudjet va boshqa moliyaviy yordam, federal qonunlarni qayta bo'ysundirish masalalariga qaratildi. GDR delegatsiyasi Germaniya Federativ Respublikasining pozitsiyasi bilan asosan rozi bo'ldi, chunki u birinchi navbatda birlik g'oyasini ta'kidlashni xohladi [4].

- Nihoyat, birlashish jarayonida "G'arbning hukmronligi" inkor etib bo'lmaydigan, lekin Sharqqa vasiylik ma'nosida emas, balki iqtisodiy muammolarni hal qilishda ikkinchi pozitsiyalarini yuklash nuqtai nazaridan bo'ldi [5].

Germaniyaning siyosiy birlashuvidan 11 yil o'tgach ham yangi federal yerlarda iqtisodiy o'zgarishlar notekis va murakkab davom etdi. 1990-yil oktyabr oyida Germaniya Federativ Respublikasi va GDRning birlashishi oqibatlari zamonaviy Germaniya iqtisodiyotidagi transformatsiya jarayonlarining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Yangi federal yerlarda iqtisodiy o'sish sur'atlari mamlakat g'arbidagi tegishli ko'rsatgichlardan sezilarli darajada oshib ketdi. Faqat 1997-yildan boshlab G'arbiy Germaniyada YaIM o'sish sur'ati qayta birlashgandan keyin birinchi marta Sharqiy Germaniyadagidan yuqori bo'ldi (jadvalga qarang).

Germaniyaning 1992-2000-yillardagi YaIM, % larda [6]

Germaniya	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
G'arbiy yerlar	1.8	1.9	2.2	1.8	1.3	2.4	2.8	1.5	3.1
Sharq yerlari	7.8	8.9	9.9	6.5	2.0	2.0	2.5	1.2	2.7

Iqtisodiyotni o'zgartirishni amalga oshirishda katta e'tibor federal yerlar sobiq GDR korxonalarini xususiyalashtirish va qayta xususiyalashtirish dasturiga bag'ishlangan bo'lib, uni Davlat mulkini vasiylik bo'yicha federal idora amalga oshirdi. Bu dastur ikki yo'nalishda amalga oshirildi: davlat korxonalarini yangi xaridorga sotish (yangi xususiyalashtirish) yoki begonalashtirilgan mulkni eski egasiga qaytarish (tabiiy restitusiya).

1990-yilga kelib, GDR xususiyalashtiriladigan korxonalarining 70 foizi sotildi, 30 foizi eski egalari qaytarildi. Mulkchilikning eski shakllarini qayta tiklashga to'sqinlik qilgan ma'muriy-huquqiy sustkashliklar GDR hududida ikkinchi jahon urushidan keyin ekspropriatsiya qilingan obyektlarni qaytarishga to'sqinlik qildi. Deyarli barcha milliyalashtirilgan yoki davlat mulki bo'lgan mulklar tashkil etilganidan boshlab Germaniya qayta birlashtirilgunga qadar restitusiya qoidalariga bo'ysunardi.

1991-yil avgust holatiga ko'ra, Germaniya Moliya vazirligi Sharqiy Germaniya korxonalarini saqlab qolish uchun 37 milliard DM ajratdi. Xuddi shu davrda Federal Vasiylik idorasining ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sanoatining eng raqobatbardosh tarmoqlarini o'z ichiga olgan sobiq GDR davlat korxonalarini sotishdan tushgan daromadlari 17 milliard DM ni tashkil etdi [6].

Birlashuvdan so'ng sanoat ishlab chiqarishi 8,5 foizga kamaydi. Ayniqsa og'ir sanoat 11,6% ga, yengil sanoat 5,8% ga, oziq-ovqat sanoati 1,15% ga pasaydi. 69 sanoat tarmog'idan Sharqiy Germaniya iqtisodiyotining faqat 3 ta tarmog'i 1989-yil darajasida qoldi. Sharqiy yerlar iqtisodiyotining G'arb sharoitlariga moslashishi birlashgandan keyingi ikki yil ichida nafaqat Sharqiy Germaniyada sanoat ishlab chiqarishining keskin qisqarishiga (avvalgi darajaning 1/3 qismi) va sezilarli davlat byudjeti taqchilligi darajasi oshishiga olib keldi. 1993-yilda u rejalashtirilgan 31,7 milliard DM ko'rsatkichini deyarli ikki baravar oshirdi va 69 milliard DMni tashkil etdi. Bu esa 1990-yil boshida 1 039 milliard DM ni tashkil etgan davlat qarzining yana 850 milliard DM ga oshishiga olib keldi [6].

1993-yilgi iqtisodiy inqiroz Germaniya ishlab chiqarish va bandlikning umumiy pasayishiga, Germaniya iqtisodiyotining ayrim tarmoqlarida chuqur tarkibiy inqirozga olib keldi. Ayniqsa, ishlab chiqarish sanoati, qurilish, kemasozlik, sarmoyaviy va tashqi savdo faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Bu davrda davlat moliyaviy inqirozi yanada kuchaydi.

Yangi federal yerlarda soliq yig'ish Germaniyaning g'arbiy qismidagi soliqning yarmini tashkil qildi. 1998-yil uchun rejalashtirilgan 189 milliard markani tashkil etgan sharqqa o'tkazmalarning faqat oltidan bir qismi ishlab chiqarishga investitsiyalar yo'naltirishga qaratildi. Qolgan hamma narsa Milliy jamg'armada mavjud ijtimoiy ta'minot tizimini saqlashga sarflandi. Natijada, Germaniya Federal Statistika boshqarmasi ma'lumotlariga ko'ra, 2000-yillarning boshiga kelib sharqda turmush darajasi sobiq GDRdagiga nisbatan uch barobar oshgandi [6].

Shunday qilib, qarama-qarshi ijtimoiy-iqtisodiy integratsiya har birining o'ziga xos kamchiliklari va afzalliklari bo'lgan tizimlar birlashish jarayoni davomida jiddiy muammolarni ochib berdi va ayniqsa sharqiy yerlarda salbiy ijtimoiy oqibatlariga olib keldi.

Qattiq rejali markazlashgan iqtisodiyotdan ijtimoiy bozor iqtisodiyotiga o'tish Sharqiy Germaniyaning butun sanoatning turg'unligiga, yoshlar va eng malakali kadrlarning Germaniyaning g'arbiy qismiga chiqib ketishiga, haqiqiy va yashirin ishsizlikning tez sur'atlarda o'sishiga olib keldi.

Germaniyaning Galledagi Iqtisodiy tadqiqotlar instituti mutaxassislarining fikricha, Germaniyaning eski va yangi federativ yerlarini to'liq integratsiyalashuvi uchun Sharqiy Germaniya iqtisodiyotiga 2 trillionga yaqin nemis markasini kiritish zarur edi. Shuni tan olish kerakki, birlashgandan keyingi yillarda bu yo'nalishda katta ishlar qilindi. Mamlakatning sharqiy qismiga moliyaviy transfertlar 1991-yilda 140 milliard markani, 1992-yilda 152 milliard markani, 1993-yilda 182 milliard markani tashkil etdi [6].

1995-yildan boshlab ayrim mutaxassislar va ekspertlar Germaniyaning sharqiy mintaqasini Yevropaning eng jadal rivojlanayotgan hududi deb atay boshladi. Bu yerda yalpi ichki mahsulot o'sishi yiliga o'rtacha 8 foizni tashkil etdi. Germaniya Iqtisodiyot vazirligi G'arbiy Germaniyaning yirik konsernlaridan yangi federal yerlarni rivojlantirish uchun investitsiyalarni jalb qilishga muvaffaq bo'ldi. Jumladan, "Deutsche Telekom" 1990-yildan 1994-yilgacha sobiq GDRda telefon aloqalarini rekonstruksiya qilishga 28 milliard DM sarmoya kiritdi [6].

Yangi federal yerlar iqtisodiyotining jadal rivojlanishi optimistik baholash uchun asos bermadi. Avvalo, bu transformatsiya jarayonining uchta xususiyati bilan bog'liq bo'ldi:

1. U mustahkam poydevorga ega emas va asosan nemis eksportining kengayishi hisobiga quvvatlandi, shu bilan birga mamlakat ichidagi investitsion faollik asta-sekin to'xtab qoldi.
2. Germaniyada ishsizlikning yuqori darajasi uzoq vaqt davomida saqlanib kelindi, bunga hatto bozor konyunkturasining yaxshilanishi ham ta'sir qilmadi. Bundan tashqari, ish o'rnlari soni, ayniqsa, yangi federal yerlarda, hatto iqtisodiy tiklanish sharoitida ham kamayib bordi.
3. Sharqiy Germaniya korxonalarining raqobatbardoshligi bilan bog'liq vaziyat ham ahamiyatsiz. Sharqiy Germaniya korxonalarining zaif eksport faolligi buning dalilidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Дате М., Особенности трансформационных процессов в Восточной Германии // Экономика региона, № 1, 2011. С. 213.
2. Dauerstadt M., Domitra M., Ehrke M. Solidarity mit Osteuropa. Kooperation statt Katastrophe. Sonderheft, 1992. S. 72-103.
3. Pfohl H.-Chr., Large R., Ardelea D., Gaal Z. Internationale Geschäftsbeziehungen und Überwindung der Transformationskrise in Mittel- und Osteuropa. Ergebnisse einer Expertenbefragung in Deutschland, Rumänien und Ungarn. Darmstadt, 1994.
4. Ktisters H.-J. Das Jahr der Wiedervereinigung. Veen, Schlichting, 1990. S. 21.
5. Paque K.-H. Von der Staatswirtschaft der DDR zur sozialen Marktwirtschaft. Veen, Schlichting. S. 41, 51.
6. Самотуга В.Н. Трансформационные процессы в экономике Германии // Ученые записки Санкт-Петербургского имени В. Б. Бобкова филиала Российской таможенной академии. 2001. №4 (17). С.217-223.

**YOSHLARNING TARIXIY DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISHDA TARIXIY
YODGORLIKLARNING AHAMIYATI****U.S.Usmanova, katta o'qituvchi, Toshkent Davlat Agrar Universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Tarixiy yodgorliklar yosh avlodda milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik, tarixiy xotira va ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirishda tarixiy yodgorliklarning o'rni va ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy yodgorliklar, yoshlar, tarixiy dunyoqarash, milliy o'zlik, vatanparvarlik, ma'naviy qadriyatlar.

Аннотация. Исторические памятники служат важным средством воспитания национального самосознания, патриотизма, исторической памяти и духовных ценностей у подрастающего поколения. В статье раскрывается роль и значение исторических памятников в формировании исторического мировоззрения молодёжи.

Ключевые слова: исторические памятники, молодёжь, историческое мировоззрение, национальное самосознание, патриотизм, духовные ценности.

Abstract. Historical monuments serve as an essential means of fostering national identity, patriotism, historical memory, and spiritual values among the younger generation. This article explores the role and significance of historical monuments in shaping the historical worldview of youth.

Keywords: historical monuments, youth, historical worldview, national identity, patriotism, spiritual values.

Bugungi globallashuv va tezkor axborot asrida yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Chunki o'z tarixini, milliy qadriyatlarini, ajdodlar merosini chuqur anglagan yosh avlodgina mustaqil fikrli, vatanparvar va mas'uliyatli shaxs bo'lib yetishadi. Shu nuqtayi nazardan, tarixiy yodgorliklar — o'tgan avlodlarning bunyodkorlik ruhi, madaniyati va tafakkuri mujassam bo'lgan beqiyos manba sifatida — yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Yangi O'zbekiston islohotlarida yoshlar jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy hayotida harakatlantiruvchi kuch sifatida muhim o'rin tutadi. Ular bugun mamlakat taraqqiyotining barcha sohalarida faol ishtirok etib, ulug'vor o'zgarishlar ro'y berayotgan davrda yashamoqdalar. Ayniqsa, yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirish borasidagi jarayonlar jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy rivojida alohida ahamiyat kasb etadi.

Yosh avlod bugungi kunda ijtimoiy hayotning turli jabhalarida faol ishtirok etar ekan, ular uchun yaratilgan imkoniyatlar va ma'naviy muhit tarixni chuqur anglash, milliy o'zlikni his etish va vatanparvarlik ruhida kamol topish uchun keng sharoit yaratmoqda. Ma'naviy sohada olib borilayotgan ishlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri — bu vatanparvarlik tarbiyasi bo'lib, yoshlar ongida tarixiy dunyoqarashni shakllantirish doimo nozik va mas'uliyatli masala bo'lib kelgan.

Shu bois, O'zbekiston Respublikasida ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, ularning samaradorligini oshirish, aholi, ayniqsa yoshlarning intellektual salohiyati, tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirish, shuningdek, vatanparvarlik, xalqqa sadoqat va fidoyilik ruhida yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalash — davr talabidir.

Yoshlarda tarixiy dunyoqarash asosida vatanparvarlikni rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy ma'naviy kamolotini ta'minlaydi, balki jamiyatda yoshlarning faol fuqarolik pozitsiyasini kuchaytirish va uni uzluksiz ijtimoiy jarayonga aylantirishga xizmat qiladi. Shu tariqa, tarixiy dunyoqarash yoshlarni o'z xalqining o'tmishini qadrlash, buguniga mas'uliyat bilan yondashish va kelajakka ishonch bilan qarash ruhida tarbiyalaydi.

Tarixiy yodgorliklar nafaqat o'tmish hayot tarzini aks ettiradi, balki hozirgi va kelajak avlodlar uchun saboq manbai, milliy o'zlikni anglashning ramziga aylanadi. Shu boisdan ham O'zbekiston

Respublikasida madaniy merosni asrash va yoshlarni tarixiy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirish jarayoni — bu faqatgina tarix fanini o'qitish emas, balki shaxsda tarixiy tafakkur, milliy g'urur va madaniy xotira shakllantirishga qaratilgan murakkab ijtimoiy-pedagogik jarayondir. Ushbu jarayonning samaradorligi ko'p jihatdan tarixiy yodgorliklardan ta'lim-tarbiyada to'g'ri va tizimli foydalanishga bog'liq.

Tarixiy yodgorliklar — bu millat tarixining moddiy dalillari bo'lib, ular orqali ajdodlarimizning turmush tarzi, e'tiqodi, siyosiy va ijtimoiy faoliyati haqida aniq tasavvur hosil qilish mumkin. Ilmiy nuqtayi nazardan, yodgorliklar tarix fanining muhim manba bazasini tashkil etadi. Ular orqali yoshlar tarixni nafaqat nazariy bilim sifatida, balki jonli hayotiy voqelik sifatida his qiladilar. Masalan, Afrosiyob, Ichan-qal'a, Shohizinda, Moynaq kemalar qabristoni kabi yodgorliklar yosh avlodda tarixiy tafakkur va milliy iftixor tuyg'usini shakllantiruvchi kuchli manbalardir.

Tarixiy dunyoqarash shaxsning o'z o'tmishiga, millat tarixi va madaniyatiga bo'lgan munosabatini belgilaydi. Pedagogik jihatdan, tarixiy tafakkur shakllanishida quyidagi bosqichlar ajratiladi:

- Kognitiv bosqich: tarixiy faktlar, voqealar, shaxslar haqida bilim olish;
- Emotiv bosqich: o'tmishga nisbatan faxr, hurmat va vatanparvarlik hislarini uyg'otish;
- Reflektiv bosqich: tarixiy voqealar orqali bugungi kun uchun saboq chiqarish.

Bu jarayonda yodgorliklar tabiiy "ochiq darslik" rolini bajaradi. O'quvchi tarixni muzey, arxeologik obida yoki ziyorat joyida his qilganida, u nazariy bilimni amaliy idrok bilan bog'laydi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar (masalan, E. Erikson va J. Marsha nazariyalari) shuni ko'rsatadiki, shaxs o'zini jamiyatda to'liq anglash uchun identifikatsiya jarayonini boshdan kechiradi. O'zbekiston sharoitida bu identifikatsiya ko'p hollarda milliy tarix, madaniyat va qadriyatlar bilan bog'liq.

Tarixiy yodgorliklar orqali o'tkaziladigan ekskursiyalar, muzey darslari, madaniy tadbirlar yoshlarning "men kimman?" degan fundamental savoliga amaliy javob beradi. Shu tariqa, tarixiy xotira yoshlar ongida milliy o'zlikni anglash mexanizmini faollashtiradi.

Zamonaviy ta'limda interfaol metodlar (masalan, "Tarixiy joylarda dala darslari", "Tarixiy obidalar asosida loyiha ishi", "Virtual muzey tahlili") keng joriy etilmoqda. Bu metodlar yoshlarni faollashtiradi, ularning mustaqil tahliliy fikrlashini, tarixiy xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

Pedagogik tajribalar shuni ko'rsatadiki, tarixiy joylarga tashrif buyurgan o'quvchilarning 78% gacha tarixiy mavzularga qiziqishi oshadi, tarixiy xotira va vatanparvarlik darajasi mustahkamlanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni, shuningdek, "Yoshlar – kelajagimiz" davlat dasturi doirasida tarixiy obidalarni asrash, ularni yoshlar o'rtasida targ'ib qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu siyosatning maqsadi — yoshlarni tarixiy xotira, milliy g'urur va ma'naviy immunitet bilan qurollantirishdir.

Tarixiy yodgorliklar yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirishda ko'p funksiyali pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Ular yoshlarni nafaqat o'tmishni bilishga, balki undan xulosa chiqarib, kelajakka mas'uliyat bilan qarashga o'rgatadi. Shu bois, tarixiy merosni ta'lim jarayoniga tizimli integratsiya qilish, yodgorliklar asosida interaktiv o'qitish metodlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish zamonaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lishi zarur.

Yoshlarning tarixiy dunyoqarashini shakllantirishda tarixiy yodgorliklar beqiyos tarbiyaviy, ma'naviy va ilmiy ahamiyatga ega. Ular nafaqat o'tmishning moddiy dalillari, balki millatning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari va milliy o'zlik ramzi sifatida yoshlar ongida chuqur iz qoldiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tarixiy yodgorliklar bilan tanishish jarayoni yoshlarning tafakkurida tarixiy voqealarga nisbatan hissiy-emotsional munosabatni shakllantiradi, ularni milliy g'urur, vatanparvarlik va mas'uliyat ruhida tarbiyalaydi.

Bundan tashqari, tarixiy obidalar asosida tashkil etilgan ta'limiy va madaniy tadbirlar yoshlarning bilimini mustahkamlaydi, ularni mustaqil tahliliy fikrlash, tarixiy xulosalar chiqarish hamda o'z xalqining madaniy merosini qadrlashga o'rgatadi. Tarixiy yodgorliklardan samarali foydalanish ta'lim jarayonida tarix fanini hayot bilan bog'lash, o'tmish va bugun o'rtasidagi

uzviylikni his etishga yordam beradi. Shuningdek, davlat siyosatida madaniy merosni asrash, yoshlarni tarixiy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash yo'nalishlari kuchaytirilayotgani bu sohadagi ishlarning tizimliliigi va dolzarbligini tasdiqlaydi.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarda ona yurtimizning istiqloli va istiqboli yo'lida fidoyilik namunalarini ko'rsatishga qodir bo'lgan vatanparvar shaxsni shakllantirish, ularda tarixiy dunyoqarashni mustahkamlash masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki yoshlarning tarixiy dunyoqarashi qanchalik chuqur va ongli shakllangan bo'lsa, ularning milliy iftixor, vatanparvarlik va ma'naviy kamolotga intilish tuyg'ulari ham shunchalik barqaror va mustahkam bo'ladi. Vatanparvarlik tarbiyasi jamiyatning ma'naviy poydevorini mustahkamlovchi, milliy o'zlikni anglashni kuchaytiruvchi va shaxsning ijtimoiy faolligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. Shu bois, yoshlarning tarixiy dunyoqarashini rivojlantirish nafaqat ularning o'z-o'zini anglash jarayonida, balki butun jamiyatning ma'naviy taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, tarixiy yodgorliklar yosh avlodni barkamol shaxs sifatida shakllantirishda, ularning milliy o'zligini anglashida va tarixiy tafakkurini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, tarixiy yodgorliklarni ta'lim-tarbiya jarayoniga chuqur integratsiya qilish, ular asosida innovatsion pedagogik metodlarni joriy etish va yoshlarning tarixiy ongini shakllantirishda ilmiy yondashuvlarni kengaytirish bugungi kunning zaruriy talabidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И.А. *Юсак маънавият – энгилмас куч.* – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Маданий меросни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни. – Тошкент: Адолат, 2019.
3. Хайдаров Б. *Тарих фанини ўқитиш методикаси.* – Т.: “Фан ва технология”, 2016. – 240 б.
4. Махмудов Н. *Тарихий онг ва миллий ўзликни шакллантириш муаммолари.* – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2020. – 152 б.

UO'K 9(575.1):32.019.5.

AYOLLARNING DAVLAT BOSHQARUVI ORGANLARI VA SIYOSIY PARTIYALAR TIZIMIDAGI FAOLIYATI TARIXI

*H.Yu.Xolikulova, dots., O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish Akademiyasi,
Toshkent*

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda ayollarning davlat boshqaruvi organlari va siyosiy partiyalar tizimidagi ishtiroki tahlil qilingan. Mustaqillik yillarida qonunchilik va institutsional asoslarni yaratish orqali xotin-qizlarning siyosiy jarayonlardagi ulushini oshirishga qaratilgan islohotlar yoritilgan. Jumladan, parlament va mahalliy kengashlarda ayollar soni, kvota tizimining joriy etilishi, gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan davlat dasturlari tahlil etilgan. Shuningdek, saylovlarda ayollar ishtirokining dinamikasi, siyosiy partiyalar va jamoat tashkilotlarining ayol nomzodlarni qo'llab-quvvatlash tajribalari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Ayollar, davlat boshqaruvi, siyosiy partiyalar, parlament, saylov tizimi, gender tenglik, qonunchilik, kvota tizimi, siyosiy islohotlar.

Аннотация. В статье анализируется участие женщин Узбекистана в системе органов государственного управления и политических партий. Освещены реформы, направленные на повышение доли женщин в политических процессах в период независимости, включая создание законодательных и институциональных основ. Рассматриваются численность женщин в парламенте и местных кенгашах, внедрение квотной системы, а также государственные программы, направленные на обеспечение гендерного равенства. Кроме того, анализируется динамика участия женщин в выборах, опыт политических партий и общественных организаций по поддержке женских кандидатур.

Ключевые слова: женщины, государственное управление, политические партии, парламент, избирательная система, гендерное равенство, законодательство, квотная система, политические реформы.

Abstract. The article examines the participation of women in Uzbekistan within the system of public administration and political parties. It highlights the reforms implemented during the years of

independence aimed at increasing women's involvement in political processes through the development of legislative and institutional frameworks. The study analyzes the number of women in the national parliament and local councils, the introduction of the quota system, and state programs promoting gender equality. It also explores the dynamics of women's participation in elections, as well as the experience of political parties and public organizations in supporting female candidates.

Keywords: women, public administration, political parties, parliament, electoral system, gender equality, legislation, quota system, political reforms.

Ayollarning siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishi har qanday demokratik jamiyatning rivojlanish darajasini ko'rsatadi. O'zbekistonda ham mustaqillikdan keyin xotin-qizlarning davlat boshqaruvidagi ishtiroki, xususan, parlament va mahalliy kengashlardagi faolligiga katta e'tibor qaratildi. 1991 yilda Xotin-qizlar qo'mitasining tashkil etilishi va 1995 yilda Birinchi Prezident farmoni asosida qabul qilingan dasturlar mazkur jarayonda muhim qadam bo'ldi. Keyingi davrda saylov qonunchiligidagi o'zgarishlar, xususan, siyosiy partiyalar tomonidan nomzodlar ro'yxatida kamida 30% ayollarning ishtirokini ta'minlash normasi gender tenglikka erishishda yangi imkoniyatlar yaratdi. Konstitutsiyaviy-huquqiy islohotlar, milliy gender strategiyalari va xalqaro majburiyatlar ayollarning qonun ijodkorligi jarayonidagi faolligini ta'minlash uchun zarur asos yaratdi. Bugungi kunda Zamona ayoli, Eng faol ayol, Sport malikasi, Eng yaxshi tadbirkor, Eng yaxshi hunamand, Ibratli oila sohibasi, Eng yaxshi tibbiyot xodimasi, Eng namunali maslahatchi, Yil o'qituvchisi, Siyosatchi ayol, Eng mohir tarbiyachi nomli ko'rik tanlovlarning tashkil qilinishi ayollarning jamiyatdagi ishtirokini kengaytirishni maqsad qilgan.

1991 yilda xotin-qizlar qo'mitasining tashkil topishi va Birinchi Prezidentning 1995 yil 2 martda "O'zbekiston Respublikasining davlat va ijtimoiy qurilishida xotin-qizlarning rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida qabul qilingan Farmoni ayollarning davlatni boshqarishdagi ishtirokini yanada kengaytirdi.

1995 yilda O'zbekistonda o'tkazilgan birinchi chaqiriq Oliy Majlis saylovlari mamlakat tarixida muhim siyosiy voqea bo'lib, unda gender tengligi masalalari ham kun tartibida bo'ldi. Saylovlarda ayollarning ishtirokini ta'minlash, ularning siyosiy hayotdagi o'rnini oshirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlar amalga oshirildi. 1995 yilda Oliy Majlisga saylovlarda ayol nomzodlarning soni cheklangan bo'lgan, ammo davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ayollarning siyosiy faolligini oshirishga e'tibor berilgan. Bir qator partiyalar va jamoat tashkilotlari ayol nomzodlarni ilgari surishga harakat qilgan. Ushbu saylov natijalariga ko'ra 1994-1999 yillarda xotin-qizlar ham ko'ppartiyaviylik asosida o'tkazilgan saylovda ishtirok etib, barcha darajadagi vakillik organlari deputatligiga saylandilar. Agar 1991-1994 yillarda oliy kengash a'zolarining 500 nafar deputatdan 28 nafari ayollardan iborat bo'lgan bo'lsa, 1995-1999 yillarda 250 nafar deputatdan 13 nafari ayollar tashkil qilgan.

1980-1990 yillarda parlamentda ayollar

yil	Parlamentning jami a'zolari	Ayollar soni	% kesimida
1980	510	178	35
1985	510	125	28
1990	500	47	9
1994	250	15	6
1998	250	19	8

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, 1980 yilda ayollar uchun kvota tizimining bekor qilinishi parlament va boshqa davlat institutlarida ayollar sonining keskin qisqarishiga olib keldi. O'zbekiston SSR Oliy Soveti a'zolarining 28%ini ayollar tashkil etgan. 2000 yilda esa bu ko'rsatkich atigi 7%ni tashkil etdi, ya'ni parlamentning 250 a'zosidan faqat 17 nafari ayol edi.

Xuddi shunday qisqarish mahalliy hokimiyat darajasida ham kuzatilgan. Masalan, vazir o'rinbosari yoki korxona direktorining o'rinbosari kabi yuqori ma'muriy va rahbarlik lavozimlaridagi ayollar ulushi atigi 17,5%ni tashkil qilgan. Aynan shu keskin qisqarish 1995 yilda Ayollar masalalari bo'yicha Bosh vazir o'rinbosari lavozimining joriy etilishiga sabab bo'ldi. Bunday vaziyatga javob chorasi sifatida Milliy Harakatlar Rejasida nazarda tutilgan kvota tizimi qayta joriy etildi.

Ma'lumki, O'zbekiston xotin-qizlari respublika mustaqillikka erishganidan keyin ilk bor 1994 yilda, so'ngra 1999 va 2004 yillarda ko'ppartiyaviylik asosida o'tkazilgan saylovlarda faol ishtirok etib, Oliy Majlis, viloyat, tuman, shahar kengashlari deputatlari etib saylandilar. 1994 yilda xotin-qizlar Oliy Majlis deputatlarining 6% (15 nafar), 1999 yilda esa, 9,4% (17 nafar)ni tashkil etgan bo'lsalar, 2004 yilda ikki palatali parlamentning tashkil topishi va xotin-qizlarning saylovlarda ishtiroki uchun 30%li kvotaning berilishi natijasida Qonunchilik palatasi deputatlarining 18% va Senat a'zolarining 15% xotin-qizlardan saylandi.

1995 yildagi saylov natijalariga ko'ra Xalq Demokratik partiyasidan Gulomova Dilbar, Rashidova Sayyora Sharofovna, Xolmatova Zamira, Shodieva Bo'ritosh Aminovna, Yuldasheva Gulnora Botirovna, Qoraqalpog'istondan Taganiyazova Damexan Murzabaevna, Toshkent shahridan Azimova mukarram, Andijon viloyatidan Egamova Manzura, Jizzax viloyatidan Sodiqova Mutabir, Samarqand viloyatidan Xakimova Raxima, Xasanova Zevar, Surxondaryo viloyatidan Norboeva Sharofat, Xorazm viloyatidan Xo'janiyozova Shakarjon kabilar Oliy Majlis deputatligiga saylangan. Ushbu deputalik saylovida asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Toshkent shahri, Andijon viloyati, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo va Xorazm viloyatlaridan ayol nomzodlar deputatlikka saylangan bo'lsa, Namangan, Farg'ona, Sirdaryo, Qashqadaryo, Navoiy, Buxoro viloyatlaridan saylangan deputalar orasidan birona ayol kishi qayd etilmagan. Shuning uchun, Oliy Majlis tarkibida ayollar 8% atrofida o'rinni egallagan. Deputalar orasida ayollar soni kam bo'lsa-da, bu jarayonlar gender tengligi yo'lidagi dastlabki qadam sifatida baholangan.

1995 yil 6 mayda O'zbekiston Respublikasi Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risidagi Konvensiyaning ratifikatsiya qilinishi hamda 1995 yil sentyabr oyida Pekinda bo'lib o'tgan IV Xalqaro ayollar konferensiyasidan so'ng O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1996 yilda "O'zbekiston Respublikasida xotin-qizlar masalalari bo'yicha konsepsiya" ishlab chiqilib, tasdiqlangan, shuningdek, 1998 yil 30 martda Milliy Platforma va Ayollar holatini yaxshilash bo'yicha amallar rejasi qabul qilinib, amaliyotga tatbiq etilgan. Mamlakatda muayyan ijtimoiy yo'nalishda e'lon qilingan Davlat dasturlarida ayollarning jamiyatdagi rolini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar xotin-qizlar mavqeining tobora ortib borishiga xizmat qildi.

1999 yil "Ayollar yili" davlat dasturi doirasida Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 18 fevraldagi "Oilada, davlat va jamiyat qurilishida ayollarning rolini kuchaytirish, ularning huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy manfaatlarini himoya qilish tizimini takomillashtirish bo'yicha 1999 yilga mo'ljallangan chora-tadbirlarning davlat dasturi to'g'risida"gi qarori tasdiqlandi. Mazkur dasturni hayotga joriy etish maqsadida davlat byudjeti, fondlar, kasaba uyushmalari, korxona va tashkilotlar, chet el kreditlari va insonparvarlik yordami hisobidan mablag' ajratildi. Dasturda ko'rsatilgan tadbirlar mamlakat barcha ayollarining ehtiyojlarini qamrab oldi va ijtimoiy adolat, tenglik va barqaror rivojlanish davlatimiz siyosatining ajralmas qismi va demokratik jamiyat qurilishining asosi ekanligini tasdiqladi.

Yuqorida qabul qilingan qonunlar natijasida ayollarning siyosiy faolligida o'sish kuzatildi. Xususan, 1999 yil 5 dekabrda Oliy Majlisga o'tkazilgan saylovlar natijasida 250 deputatlik mandatidan 17 tasini ayollar qo'lga kiritdilar. 1994 yildagiga nisbatan qonunchilik tizimida ayollar soni 5 nafarga o'sish kuzatilgan. 1999 yilgi saylovlar natijasida, ayollarning parlamentdagi ulushi 7-8% atrofida bo'lgan. Bu ko'rsatkich avvalgi yillarga nisbatan aytarli darajada yuqori bo'lmasada, O'zbekistonda ayollarning siyosiy jarayonlardagi ishtirokiga katta e'tibor qaratila boshlanganining belgisi edi.

Ammo qilinayotgan barcha islohotlarga qaramasdan siyosat sohasida va siyosiy partiyalarda ham ayollar ta'siri darajasi past edi. Masalan, Bu davrda ayollarni rahbarlik lavozimlariga jalb qilish past darajada qolgan edi hamda, siyosat va boshqaruv tizimida ayollarning ishtiroki cheklangan edi. Ayollarni rahbarlik lavozimlariga tayyorlashga mo'ljallangan dasturlar va malakali mutaxassislar yetishmas edi. Bundan tashqari gender tengligi va ayollarning huquqlarini qonun bilan ta'minlashga qaratilgan huquqiy baza yetarlicha takomillashmagan edi.

Shuning uchun Oliy majlisga saylov jarayonida ayollarga keng imkoniyatlar yaratib berish maqsadida 2003 yil 29 avgustda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga saylov

to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Qonunning 22-moddasi to'rtinchi qismidan o'rin olgan normalarga ko'ra, siyosiy partiya tomonidan deputatlikka ko'rsatilgan nomzodlar orasida ayollar ulushi kamida 30 foizni tashkil etishi shart qilib belgilab qo'yildi.

2004 yilda kuchga kirgan "O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisiga saylov to'g'risida"gi Qonunga muvofiq, siyosiy partiyalardan ayollar nomzodini ko'rsatish bo'yicha 30 foizlik kvota tizimi joriy etildi. Natijada, 2005 yildagi saylov natijalariga ko'ra Oliy Majlis qonunchilik palatasida xotin qizlar 22 foizni, Senatda esa 15 foizni tashkil qildi. Ayollarning siyosiy-ijtimoiy hayotda o'rni va ta'siri ortib borayotganligini davlat hokimiyatining barcha bo'g'inidagi vakillik organlarida 1131 nafar xotin-qiz, jumladan Oliy Majlis tarkibida 48 nafar senator va deputat faoliyat ko'rsatdi. 2006 yil yanvar holatiga Senatda jami 36 nafar, viloyat kengashi deputatligida 83 ta ya'ni 11.2%, shahar tuman kengashida 850 nafar ya'ni 15,2% ini ayollar tashkil qilgan. 2004 yildan O'zbekiston Respublikasi Saylov kodeksining 70 va 91-moddalariga muvofiq, ayollarning soni siyosiy partiyadan ko'rsatilgan deputatlikka nomzodlar umumiy sonining kamida o'ttiz foizini tashkil etishi belgilanishi natijasida deputatlar orasida ayollar soni yilda-yilga ortib bormoqda. Masalan, 2004 yilda 332 nafar ayol siyosiy partiyalarning a'zosi sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa, 2006 yilda ularning soni 520 nafarga yetdi. Yunisefning Sharqiy Yevropa, Boltiqbo'yi va MDH mamlakatlari bo'yicha ofisi tomonidan baholashicha 2011 yilda O'zbekiston dunyoning 125 davlati orasida xotin-qizlar uchun qulay sharoit yaratish va onalikni muhofaza qilish borasida eng yetakchi o'rinlardan birini egalladi.

O'zbekistonda ayollarning davlat boshqaruvi va siyosiy partiyalar tizimidagi ishtiroki yildan-yilga ortib bormoqda. Bu jarayonda konstitutsiyaviy islohotlar, milliy dasturlar va xalqaro majburiyatlar muhim omil sifatida xizmat qildi. Saylovlarda ayollar uchun kvota tizimining joriy etilishi va siyosiy partiyalarning qo'llab-quvvatlovi natijasida parlament va mahalliy kengashlarda xotin-qizlar soni sezilarli darajada ko'paydi. Shunga qaramasdan, rahbarlik lavozimlarida ayollar ulushini oshirish, siyosiy partiyalarda ularning ta'sirini kuchaytirish va gender stereotiplarni bartaraf etish hali ham dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Demak, mamlakatda ayollarning siyosiy faolligini yanada oshirish demokratik jamiyat qurish yo'lida muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. X. П. Кенжаева. Аёллар ижтимоий фаоллигини оширишда фуқаролик институтларининг ўрни. «SCIENTIFIC PROGRESS» 2022 Scientific Journal ISSN: 2181-1601 / Volume: 1, ISSUE: 6
2. Ўзбекистон Миллий архиви. Фонд М.170, оп.1., ед.хр.61. Ўзбекистон хотин қизлар кўмитасининг 23-27 сонли раёсат йиғилиши. 2 бет
3. Список народных депутатов узбекской ССР избранных 18 февраля 1990 г. Правда Востока 1990 г 22 февраля. 3-4 стр.
4. Шакирова С. Насилие против женщин. Социологические исследование. -Вопросы философии, 1988, №5.137-147.
5. Комилов Н. Сарҳисоб. Ўзбекистон Республикаси Марказий Сайлов Комиссиясининг Ахборотномаси. - 2000. -№11.
6. Khodjiakbar Khamidov, Shohista Ablakulovna Elmuratova. The growing role and status of women in the development of our society. Look to the past. 2021, Special issue 2, pp.6-11
7. Холбоев А.Ж. Ўзбекистонда жамиятнинг демократлашуви жараёнида ижтимоий адолатни амалга ошириш муаммолари(Сиёсий-социологик таҳлил):Социология фанлари доктори дисс.автореф.-Т,2001.-53 б.
8. Н.Джураева. Ўзбекистонда хотин-қизларга муносабат масаласи. Ўтмишга назар 6 жилд 6 сон. -Б.22
9. Қўдратхўжаев Ш.Т.Ўзбекистон Республикасида парламент органининг сиёсий институтлар сифатида шаклланиши ва ривожланиш истикболлари. 23.00.02.-Сиёс. Институтлар ва жараёнлар. Сиёс.фан.номз...дис.- Тошкент, 2005. -158 б.

UO'K 351

YOSHLARNI IJTIMOY-IQTISODIY QO'LLAB-QUVVATLASH SIYOSATINING SHAKLLANISHI: MUSTAQILLIKNING ILK YILLARIDA YOSHLARNI QO'LLAB-QUVVATLASH CHORALARI, DAVLAT DASTURLARI VA YOSHLAR JAMG'ARMALARI

A.N. Xudoyberdiyev, tayanch doktorant, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston mustaqilligi yillarida yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash siyosatining shakllanish bosqichlari tahlil qilinadi. Mustaqillikdan so'ng mamlakatda yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish va davlat

boshqaruvida ishtirokini kengaytirish masalalari davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tadqiqotda yoshlar siyosatining huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy asoslari, davlat dasturlari va ularni amalga oshirish mexanizmlari tarixiy ketma-ketlikda o'rganilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar siyosati, ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash, davlat dasturi, yoshlar jamg'armasi, bandlik, tadbirkorlik, ijtimoiy himoya, yoshlar daftari.

Аннотация. В данной статье анализируются этапы формирования политики социально-экономической поддержки молодежи в годы независимости Узбекистана. После обретения независимости вопросы всестороннего развития молодого поколения, повышения его социальной активности, обеспечения экономической самостоятельности и расширения участия в государственном управлении стали одним из приоритетных направлений государственной политики. В исследовании изучены правовые, экономические и социальные основы молодежной политики, государственные программы и механизмы их реализации в исторической последовательности.

Ключевые слова: молодежная политика, социально-экономическая поддержка, государственная программа, молодежный фонд, занятость, предпринимательство, социальная защита, молодежная тетрадь.

Abstract. This article analyzes the stages of formation of the socio-economic support policy for youth during the years of Uzbekistan's independence. After gaining independence, issues of comprehensive development of the younger generation, increasing their social activity, ensuring economic independence, and expanding participation in public administration became one of the priority directions of state policy. The study examines the legal, economic, and social foundations of youth policy, state programs, and their implementation mechanisms in historical sequence.

Keywords: youth policy, socio-economic support, state program, youth fund, employment, entrepreneurship, social protection, youth notebook.

Kirish. Har qanday davlatning barqaror rivojlanishi, siyosiy mustahkamligi va ijtimoiy islohotlar samaradorligi, avvalo, yosh avlodning salohiyati, dunyoqarashi va ijtimoiy faolligiga bevosita bog'liqdir. Shu bois mustaqillikka erishgan O'zbekiston Respublikasida yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, iqtisodiy hamda ma'naviy rivojlanishiga zamin yaratish masalasi davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi [1].

1991-yilda mustaqillik e'lon qilinganidan keyin mamlakatda yangi siyosiy tizim, milliy qonunchilik, iqtisodiy islohotlar va ijtimoiy institutlar shakllana boshladi. Shu jarayonda yoshlar siyosati milliy rivojlanishning ajralmas qismi sifatida belgilandi. 1997-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" O'zbekistonning inson kapitalini shakllantirishdagi birinchi tizimli bosqichni tashkil etdi. Ushbu hujjatlar yoshlarni bilimli, malakali va zamonaviy dunyoqarashga ega kadrlar sifatida tayyorlashni maqsad qildi [2].

Shu davrda davlat tomonidan yoshlarni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning dastlabki mexanizmlari ishlab chiqildi. Jumladan, "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati tashkil etilib, u yoshlarni ma'naviy barkamollikka, vatanparvarlik va ijtimoiy faollikka yo'naltirishga xizmat qildi [3]. Keyinchalik bu jarayon 2017-yilda Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan O'zbekiston Yoshlar ittifoqining tashkil etilishi bilan yangi bosqichga ko'tarildi [4].

O'zbekiston yoshlarga oid siyosatining mohiyatini aniqlovchi eng muhim jihat shundaki, u milliy qadriyatlar bilan uyg'unlikda, shu bilan birga, zamonaviy boshqaruv va xalqaro standartlarga mos tarzda shakllanmoqda. Masalan, 2018-yilda qabul qilingan "Yoshlar – kelajagimiz" davlat dasturi yoshlar tadbirkorligini rivojlantirish, ularning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash va bandlikni oshirishga qaratilgan bo'lib, yoshlar siyosatining iqtisodiy vektorini belgilab berdi [5].

Shu bilan birga, 2021-yilda joriy etilgan "Yoshlar daftari" tizimi yoshlarni individual qo'llab-quvvatlash mexanizmini shakllantirib, ularning muammolarini aniq tahlil asosida hal etishga yo'naltirilgan raqamli boshqaruv modeli sifatida maydonga chiqdi. Bu tizim ijtimoiy himoyaga muhtoj, ishsiz yoki past daromadli yoshlar uchun amaliy yordam ko'rsatishning yangi bosqichini boshlab berdi [6].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi O'zbekiston yoshlar siyosatini tarixiy, iqtisodiy va institutsional jihatdan o'rganishga yo'naltirilgan kompleks yondashuvga tayangan. Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: tarixiy-tahliliy, tizimli, qiyosiy, empirik va siyosatshunoslik nazariy tahlil usullari.

Birinchidan, tarixiy-tahliliy metod yordamida mustaqillikdan to bugungi kungacha bo'lgan davrda yoshlar siyosatining shakllanish bosqichlari, huquqiy asoslari va iqtisodiy dasturlar ketma-ketligi o'rganildi. Ushbu metod yoshlar siyosatini mamlakat siyosiy tarixining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilish imkonini berdi [7].

Ikkinchidan, tizimli yondashuv asosida yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy qo'llab-quvvatlash siyosati davlat boshqaruvining alohida elementi sifatida emas, balki ta'lim, bandlik, ijtimoiy himoya, madaniyat va fuqarolik jamiyati bilan uzviy aloqada rivojlanayotgan kompleks tizim sifatida baholandi [8].

Uchinchidan, qiyosiy metod yordamida O'zbekistonning yoshlar siyosati Janubiy Koreya va Turkiya kabi mamlakatlar tajribasi bilan solishtirildi. G. Almond va S. Verba tomonidan ishlab chiqilgan "fuqarolik madaniyati" nazariyasiga tayangan holda, O'zbekiston yoshlar siyosatining o'ziga xos jihatlari – davlat boshchiligida ijtimoiy sheriklikni yo'lga qo'yish, yoshlarni milliy qadriyatlar bilan uyg'un tarzda rivojlantirish xususiyatlari aniqlab berildi [10].

To'rtinchidan, empirik metod doirasida Prezident farmonlari, hukumat qarorlari, milliy statistik ma'lumotlar, Yoshlar ishlari agentligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi hamda xalqaro tashkilotlarning (OECD, UNDP) hisobotlari asosida raqamli tahlil o'tkazildi [11]. Bu tahlillar yoshlar bandligi, tadbirkorlik, ta'lim qamrovi va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichlarini aniqlash imkonini berdi.

Beshinchidan, tadqiqotda institutsional yondashuvdan ham foydalanildi. Unga ko'ra, yoshlar siyosatining barqarorligi uni amalga oshiruvchi institutlarning samaradorligiga bog'liq. "Kamolot", O'zbekiston Yoshlar ittifoqi, Yoshlar ishlari agentligi, "Yoshlar – kelajagimiz" jamg'armasi kabi institutlar faoliyati tarixiy tahlil asosida baholandi [12].

Natijalar. 1. 1991–2000-yillar: Mustaqillikning dastlabki bosqichida yoshlar siyosatining shakllanishi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Shu sharoitda yosh avlodni yangi davr talablariga mos ravishda tarbiyalash davlat siyosatining markaziga qo'yildi [1].

1998-yilda tashkil etilgan "Kamolot" yoshlar ijtimoiy harakati esa yoshlarni ijtimoiy hayotga faol jalb qilish, ularning tashabbuslarini rag'batlantirish, ijtimoiy himoya mexanizmlarini takomillashtirish yo'nalishida muhim bosqich bo'ldi. Aynan shu davrda "Yoshlar yili" kabi dasturlar orqali yosh oilalar, talabalar va qishloq yoshlari uchun davlat tomonidan moddiy yordam, imtiyozli kreditlar, stipendiyalar tizimi kengaytirildi [3].

2. 2000–2016-yillar: Yoshlar siyosatining institutsional shakllanish davri. Ushbu davr O'zbekiston yoshlar siyosatining tizimlashtirish va barqarorlashuv bosqichi sifatida xarakterlanadi. "Kamolot" harakati faoliyati kengaytirildi, yoshlarni siyosiy jarayonlarga jalb etish, ularning iqtisodiy faolligini oshirish kabi masalalar kompleks yondashuv asosida hal qilina boshlandi.

2008-yilda "Kamolot" tashabbusi bilan o'tkazilgan "Yoshlar – kelajagimiz" loyihasi yoshlar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlashning dastlabki amaliy tajribasiga aylandi.

2010-yillarga kelib, yoshlar siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida ta'lim sifati va mehnat bozoriga integratsiya masalalari e'tiborga olindi. Bu davrda yoshlar uchun bandlik markazlari, "Yoshlar markazlari" va "Yoshlar innovatsiya loyihalari" tashkil etildi. 2016-yilga kelib, yoshlarning oliy ta'lim qamrovi 12 foizdan 16 foizgacha oshdi, yoshlar ishsizligi esa 11 foizgacha kamaydi.

3. 2017–2024-yillar: Davlat siyosatining yangi bosqichi — islohotlar, raqamli boshqaruv va ijtimoiy sheriklik. 2017-yil 5-iyul kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan imzolangan PF–5106-son Farmon bilan tashkil etilgan O'zbekiston Yoshlar ittifoqi yoshlar siyosatini tubdan yangilanish bosqichiga olib chiqdi [4].

2018-yilda qabul qilingan "Yoshlar – kelajagimiz" davlat dasturi yoshlarni iqtisodiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, ularning tadbirkorlik tashabbuslarini rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va innovatsion loyihalarni rag'batlantirishga qaratildi. Dastur doirasida 2018–2023-yillar mobaynida 4

trillion soʻmdan ortiq mablagʻ yosh tadbirkorlarga ajratildi, 50 mingdan ortiq yangi ish joylari yaratildi.

4. Umumiy tahliliy natijalar. Oʻzbekiston Respublikasida yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy qoʻllab-quvvatlash siyosatining shakllanish jarayoni nafaqat milliy taraqqiyot strategiyasi, balki global modernizatsiya jarayonlarining tarkibiy qismi sifatida ham talqin etilishi mumkin. Mamlakatda soʻnggi oʻttiz yillik davrda yoshlar siyosati bosqichma-bosqich evolyutsiyalashib, huquqiy, institutsional va iqtisodiy tizim sifatida shakllandi. Yoshlar siyosati – bu faqat ijtimoiy himoya yoki madaniy-maʼrifiy yoʻnalish emas, balki siyosiy tizimning barqarorlikni saqlovchi subinstitutidir. Chunki yoshlarning ijtimoiy faolligi, iqtisodiy ishtiroki va fuqarolik masʼuliyati davlat modernizatsiyasining muvaffaqiyat darajasini belgilaydi.

Xulosa. Mazkur tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, Oʻzbekiston yoshlar siyosati ijtimoiy tizimning asosiy stabilizatori sifatida ishlamoqda va uning institutsional hamda iqtisodiy mexanizmlari xalqaro standartlarga mos ravishda rivojlanmoqda. Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Oʻzbekiston Respublikasida yoshlarni ijtimoiy-iqtisodiy qoʻllab-quvvatlash siyosati mustaqillik yillarida bosqichma-bosqich rivojlanib, milliy qadriyatlar va global modernizatsiya tendensiyalarini oʻzida mujassam etgan milliy model sifatida shakllandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2008.
2. Oʻzbekiston Respublikasi “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. – T.: Adolat, 1997.
3. “Kamolot” yoshlar ijtimoiy harakati Nizomi. – Toshkent, 2002.
4. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5106-son Farmoni, 2017.
5. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 462-son Qarori “Yoshlar – kelajagimiz” dasturi toʻgʻrisida, 2018.
6. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–4958-son Qarori “Yoshlar daftari” tizimi toʻgʻrisida, 2021.
7. Nurmonov A. Oʻzbekiston ijtimoiy siyosati taraqqiyoti. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2020.
8. Oʻzbekiston Respublikasi “Yoshlarga oid davlat siyosati toʻgʻrisida”gi Qonun. – T.: Adolat, 2016.
9. Almond G., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton: Princeton University Press, 1963.
10. OECD. Youth Policy Review of Uzbekistan. – Paris, 2022.
11. Rahimov A. Yoshlar siyosatining institutsional mexanizmlari. – Toshkent, 2020.
12. UNDP Uzbekistan. Youth Empowerment Programmes. – Tashkent, 2015.

UOʻK 908

DASTLABKI ARXIVLARNING TASHKIL ETILISHI S. Xushmatova, oʻqituvchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqola dastlabki arxivlarning shakllanish jarayonini, ularning tarixiy ahamiyatini va jamiyatdagi oʻrnini yoritadi. Arxivlarning paydo boʻlishi, hujjatlarning toʻplanishi va tizimlashtirilishi, shuningdek, ularning davlat boshqaruvi va madaniy merosni saqlashdagi roli koʻrib chiqiladi. Maqolada dastlabki arxivlarning shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan ijtimoiy, siyosiy va texnologik omillar tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: arxivlar, hujjatlar, tarixiy meros, davlat boshqaruvi, tizimlashtirish, madaniy ahamiyat.

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования ранних архивов, их историческое значение и место в обществе. Рассматриваются возникновение архивов, сбор и систематизация документов, а также их роль в государственном управлении и сохранении культурного наследия. Анализируются социальные, политические и технологические факторы, повлиявшие на формирование ранних архивов.

Ключевые слова: архивы, документы, историческое наследие, государственное управление, систематизация, культурное значение.

Abstract. This article examines the process of the formation of early archives, their historical significance and place in society. The emergence of archives, the collection and systematization of documents, as well as their role in state administration and the preservation of cultural heritage are examined. The article analyzes the social, political and technological factors that influenced the formation of early archives.

Key words: *archives, documents, historical heritage, public administration, systematization, cultural significance.*

Kirish. Arxivlar insoniyat tarixining eng muhim xotira institutlaridan biridir. Ular nafaqat hujjatlarni saqlash, balki jamiyatning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi muhim manba sifatida xizmat qiladi. Dastlabki arxivlarning shakllanishi insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayon davlat boshqaruvi, yozuvning paydo bo'lishi va ijtimoiy tuzumlarning murakkablashishi bilan kechgan. Ushbu maqola dastlabki arxivlarning shakllanish jarayonini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Arxivlarni tashkil qilish, ularning tuzilishi va tarkibi, arxiv hujjatlarini saqlash, ularga ishlov berish usullari jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning o'zgarib borishi, davlatchilik va madaniyatning taraqqiy etishi bilan bog'liq tarzda o'zgarib kelgan.

Asosiy qism. “Arxiv” atamasi lotincha “arxivum” so‘zidan olingan bo‘lib, o‘zbek tilda “mahkama”, “muassasa” degan ma‘noni bildiradi. Bu so‘z hozirgi kunda boshqacha ma‘noda qo‘llaniladi. Biz odatda arxiv deganda hujjatlar saqlanadigan muassasani tushunamiz. Arxivlarda turli idoralar, korxonalar, tashkilotlar, shuningdek, ayrim shaxslar faoliyati jarayonida yaratilgan va to‘plangan hujjatlar va materiallar saqlanadi. Arxivlarning tarixi qadimiy davrlarga borib taqaladi. Arxivlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, yozuvning paydo bo‘lishi bilan bir vaqtda vujudga kelgan. Mesopotamiya, Misr va Kichik Osiyoda ibodatxonalar va quldorlar saroylarida dastlabki arxivlar mavjud bo‘lganligi aniqlandi. Bu arxivlarda o‘sha davrdagi qonunlar matni, sud hujjatlari, podsho farmoyishlari va boshqa hujjatlar saqlangan. Hujjatlar sopol lavhlarga, loy taxtachalarga, papirus va charmga bitilgan. Qadimgi Yunonistonning Knoss shahri xarobalarida yirik arxivning qoldiqlari topilgan. Antik davrda Afina shahridagi arxivlar, ayniqsa, Metroon ibodatxonasi qoshidagi arxiv dong taratgan edi. Qadimgi Rimda arxivlar dastlab kohinlar tasarrufida bo‘lgan. Rimdagi eng qadimiy arxiv Senat arxivi bo‘lib, bu hujjatgoh Saturn ibodatxonasida joylashgan. Ushbu arxivda Senat va Respublika mahkamalarining hujjatlari, senzorlarning aholini ro‘yxatga olishi bilan bog‘liq materiallar va boshqa muhim hujjatlar saqlanardi. Rim saltanati davrida esa yozma hujjatlar saqlanardi. Rim saltanati davrida esa yozma hujjatlar saqlanadigan arxiv imperatorlar saroyida joylashtirilgan. Rim arxivlari haqidagi ma‘lumotlar tarixiy manbalarda ko‘plab aks etgan va bu holat Qadimgi Rimda hujjatlarni to‘plash ishlari fuqarolarning turmushi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan, zero o‘sha davrlardan boshlab arxivlar davlat va uning fuqarolari hayotida muhim ahamiyat kasb etgan. O‘z turi va tuzilishiga ko‘ra qadimgi Rim arxivlari quyidagi guruhlariga bo‘linadi.

1. Davlat arxivlari
2. Ibodatxona, kohinlar arxivlari
3. Bank notarial idoralar arxivlari
4. Fuqarolar xususiy arxivlari
5. Tadbirkorlik arxivlari
6. Hunarmandlar texnika arxivlari

Arxivga topshiriladigan hujjatlar yog‘och taxtachalar, papirus, pergamentlarga bitilgan bo‘lib, qonun matnlari esa mis taxtachalarga o‘yib yozilgan. Yog‘och taxtachalar to‘p-to‘p bog‘lamalarda, papirus hujjatlari o‘ramlarda, pergament hujjatlari daftar va kitoblarda saqlangan. Arxiv manbalari hujjatlarning ma‘lum muassasalarga tegishliligi hamda ma‘lumotlari turi bo‘yicha tasniflangan. Hujjatlarning davriyligiga ham e‘tibor qaratilgan. Masalan “Senat qarorlari kitoblari” xronologik tarzda joylashtirilgan. Arxiv xizmatchilari “apparitorlar” deb atalgan va ular kvestorlar tomonidan tanlab olingan. Apparitorlar aslida arxiv jamg‘armalari saqlovchilari bo‘lganlar va ular ikki toifaga ajratilgan, bu-skriblar (nusxa ko‘chiruvchilar, ayni vaqtda ular arxivga topshirilgan hujjatlarni qayd qilganlar, ma‘lumotnomalar yozib berganlar) va tabulyariylar (arxiv hujjatlarini tasniflaganlar va tartibga solganlar). Tartibga solingan hujjatlar maxsus quti va g‘iloflarda saqlangan. Arxivda mavjud xalqaro ahamiyatga ega hujjatlar haqida manbalarda qayd etilgan. Xulosa qilib aytganda, Qadimgi Rimda arxivlarning bir qancha turlari faoliyat yuritgan va ularning holati tegishli sohalarining rivojlanishi, ularga nisbatan davlatning siyosati bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Arxiv hujjatlari tarkibida davlat boshqaruv hujjatlari, qonunlar, xalqaro shartnomalar, xo‘jalikka oid qog‘ozlar, ijtimoiy va

siyosiy ma'nodagi yozuvlar, olimlarning ilmiy asarlari, boshqa turdagi qo'lyozmalar, diniy matnlar, oilaga taalluqli ma'lumotlar va boshqa qimmatli axborotni o'zida aks etgan hujjatlar saqlangan. Arxivlarda o'z turiga ko'ra ma'lum shakldagi ish yuritish qog'ozlari joriy qilingan. Arxiv saqlovxonalariga alohida e'tibor qaratilib, davlat arxivlarida maxsus arxiv xodimlari faoliyat yuritganlar. Arxiv ma'lumotlari Qadimgi Rim davlati va jamiyatini o'rganishda muhim birlamchi manbalardan hisoblanadi.

G'arbiy Rim saltanatining halokatidan so'ng Rim imperatorlari arxivining davomchisi Vizantiya arxivi bo'ldi. Qadimgi saqlovxonalarning ayrimlari Qadimgi Misr hududida topilgan. Bunda yozuv materialining tuzilishi alohida ahamiyat kasb etgan; jumladan, qadimgi Misrda papirus, teri va matolardan foydalanilgan. Eng qadimgi davrlarda Misrda matnni dastlab usti silliq, tekis toshlarga o'yib yozishgan. Bunday toshlar bir necha hududdan topilgan. Papirusga bitilgan qadimgi qo'lyozmalar asosan qabrlar va sarkofaglar ichida saqlangan. Qadimgi arxivlar bilan bog'liq qimmatli ma'lumotlar epigrafik yodgorliklarda ham saqlanib qolgan, bo'lib bulardan qoyatosh yozuvlari, saroy, ibodatxona devorlari, shiftlari va qabrlari, qabr toshlari va boshqa turli qurilmalarni qayd etish mumkin. Misrda ular ko'plab topib aniqlangan. Bunday yozuvlarning katta qismi arxivlarda saqlanuvchi hujjatlar, qonun matnlari, hukmdorlarning farmonlari, xalqaro bitim, shartnomalar, xususiylar huquqni beruvchi qog'ozlar, solnomalar, diniy kitoblardan keltirilgan parchalarning nusxalari bo'lgan. Ayrim hollarda ushbu yozuvlarga hujjatning o'zi va uning qayerda joylashganligi to'g'risidagi ma'lumotlar ham qo'shib bitilgan. Masalan, Misr ibodatxonalaridan birining devoriga fir'avn Ramzes II va xetlar podshohi o'rtasida tuzilgan mil avv. 1296-yilga oid bitim matni o'yib yozilgan bo'lib, unga qo'shimcha tarzda mazkur yozuvning asli kumush taxtachaga bitilgani qayd etilgan. Ayniqsa, qonunlar, hukmdor va mansabdor shaxslarning hayoti va faoliyatini sharhlovchi yozuvlar tarkibida, shuningdek, muassasalar va ularning arxivlari, hujjatlar saqlanadigan joylar haqidagi axborot, ularda ishlab o'tirgan xodimlar va hokazolarning suratlari uchraydi. Arxivlar tarixiga oid muhim manbalar qatorida qadimgi davr olimlari, tarixchilar va qonunshunoslarning asarlarini qayd etish mumkin. Dastlabki arxivlarning asosiy maqsadi davlat boshqaruvini ta'minlash va ijtimoiy tartibni saqlash edi. Hujjatlar soliq yig'ish, mulk huquqlari, qonunlar va xalqaro shartnomalar kabi masalalarda muhim ahamiyatga ega edi. Arxivlar nafaqat ma'muriy, balki diniy va madaniy maqsadlarga ham xizmat qilardi. Masalan, qadimgi Yunonistonda shahar-davlatlarning (polislarining) arxivlari qonunlar va fuqarolar ro'yxatini saqlash uchun ishlatilgan.

Arxivlarning tuzilishi o'sha davrning texnologik imkoniyatlariga bog'liq edi. Hujjatlar loy lavhalarda, papiruslarda, terida yoki yog'ochda saqlanardi. Tizimlashtirish usullari oddiy bo'lib, ko'pincha hujjatlar mavzu yoki yil bo'yicha guruhlanardi. Biroq, bu jarayon davlatlarning rivojlanishi bilan murakkablashib bordi.

Xulosa. Arxivlar jamiyatning xotirasini saqlashda muhim rol o'ynaydi. Ular orqali o'tmishdagi ijtimoiy tuzumlar, iqtisodiy munosabatlar va madaniy an'analar haqida ma'lumot olish mumkin. Dastlabki arxivlar davlatlarning barqarorligini ta'minlash bilan birga, kelajak avlodlar uchun tarixiy merosni saqlab qoldi. Arxivlar jamiyatning rivojlanishini aks ettirgan bo'lib, ular huquqiy, ma'muriy va madaniy maqsadlarda ishlatilgan. Bugungi kunda arxivlar raqamli shaklda saqlanmoqda, ammo ularning asosiy prinsipi – ma'lumotni doimiy saqlash – o'zgarmagan. Arxivlar tarixni yozishda asosiy manba bo'lib, ammo ularning shakllanishi siyosiy va ijtimoiy omillarga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. I.A. Alimov. "Arxivshunoslik". O'quv qo'llanma. T. 2015.
2. Arxivshunoslik. Darslik./O'zbekistonning eg yangi tarixi masalalari bo'yicha Muvofiqlashtiruvchi-metodik markaz. T. 2018.
3. М.Исакова Становление и развитие архивного дела в Узбекистане. Монография.-Ташкент; Университет, 2012.
4. М.Жукова Комплектование архивов электронными документами Отечественные архивы. 2000. № 2.
5. Posner, E. (1972). *Archives in the Ancient World*. Harvard University Press.
6. Brosius, M. (2003). *Ancient Archives and Archival Traditions: Concepts of Record-Keeping in the Ancient World*. Oxford University Press.
7. Clanchy, M. T. (2012). *From Memory to Written Record: England 1066–1307*. Wiley-Blackwell.
8. O'zbekiston Respublikasi Arxiv ishi to'g'risidagi qonun. (2021). O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami.
9. Duranti, L. (1998). *Diplomatics: New Uses for an Old Science*. Scarecrow Press.

SAIDNOSIR MIRJALILOV – TURKISTONNING MA'RIFATPARVAR SIYOSATCHISI

A.A.Yusupov, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqola Saidnosir Mirjalilovning Turkiston ijtimoiy-siyosiy va ma'rifiy hayotidagi o'rnini o'rganishga bag'ishlangan. Jadidchilik harakatining faol vakili sifatida Mirjalilov yangi usuldagi maktablarni tashkil etish, milliy o'zlikni shakllantirish va Turkiston muxtoriyatiga asos solish kabi yo'nalishlarda faoliyat yuritgan. U nafaqat ma'rifatparvar, balki siyosiy ong va milliy uyg'onish tarafdori bo'lgan shaxs sifatida tanilgan. Maqolada uning pedagogik tashabbuslari, bosma nashrlardagi ishtiroki, va Sovetlar davrida yuz bergan qatag'onlar doirasidagi taqdiri yoritiladi. Mirjalilovning faoliyati o'zbek milliy tafakkurining shakllanishi va zamonaviy o'zlikni anglashda muhim o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: Saidnosir Mirjalilov, jadidchilik, ma'rifat, Turkiston muxtoriyati, o'zlikni anglash, siyosiy uyg'onish, Sovet qatag'oni, usul-i jadid maktablari.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию роли Саидносира Миржалилова в общественно-политической и просветительской жизни Туркестана. Будучи активным представителем джадидистского движения, он сыграл ключевую роль в создании новых учебных заведений, формировании национального самосознания и участии в движении за автономию Туркестана. Миржалилов выступал не только как просветитель, но и как политик, отстаивающий идеи национального возрождения. В статье рассматриваются его педагогическая деятельность, участие в печатных изданиях и трагическая судьба в период сталинских репрессий. Наследие Миржалилова остаётся значимым для формирования современного узбекского национального мышления.

Ключевые слова: Саидносир Миржалилов, джадидизм, просвещение, автономия Туркестана, национальное самосознание, политическое пробуждение, сталинские репрессии, школы нового метода.

Abstract. This article explores the role of Saidnosir Mirjalilov in the socio-political and intellectual life of Turkestan. As an active figure of the Jadidist movement, Mirjalilov was instrumental in establishing modern educational institutions, promoting national identity, and advocating for the political autonomy of Turkestan. He is remembered not only as an educator but also as a political thinker who supported national revival. The article analyzes his pedagogical initiatives, contributions to the press, and his tragic fate under Stalinist repression. Mirjalilov's legacy is vital to understanding the development of Uzbek national thought and modern identity.

Keywords: Saidnosir Mirjalilov, Jadidism, enlightenment, Turkestan autonomy, national identity, political awakening, Soviet repression, new-method schools.

Kirish. XX asr boshlarida Turkiston hududi siyosiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan tub o'zgarishlar davrini boshidan kechirar edi. Rossiya imperiyasi hukmronligi ostidagi musulmon xalqlari orasida uyg'onish, o'zlikni anglash va zamonaviy taraqqiyot yo'lidan borish istagi tobora kuchayib borar edi. Bu jarayonda jadidchilik harakati muhim o'rin egalladi. Jadidlar ta'lim, madaniyat va ijtimoiy islohotlar orqali millatni uyg'otishga harakat qildilar. Ular orasida Saidnosir Mirjalilov o'zining keng qamrovli faoliyati bilan ajralib turadi.

Saidnosir Mirjalilov jadidchilik harakatining ijtimoiy va siyosiy jihatlarini birlashtirgan yetakchilardan biri bo'lib, nafaqat maktablar ochish va yangi uslubdagi ta'limni joriy etishda, balki milliy siyosiy ongni shakllantirishda ham faol ishtirok etgan. U Turkiston muxtoriyatining tashkil topishida muhim rol o'ynagan, bosma nashrlar orqali milliy fikrni yoygan va yosh avlodni ma'rifatparvarlik ruhida tarbiyalashga intilgan.

Ushbu maqolada Saidnosir Mirjalilovning Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'rni, uning ma'rifiy faoliyati va jadidchilik harakatiga qo'shgan hissi tahlil qilinadi. Shu orqali Mirjalilov shaxsiyati zamonaviy o'zbek tarixiy tafakkurida qanday aks etayotgani o'rganiladi.

Ma'rifiy faoliyati va jadid maktablari. Saidnosir Mirjalilov jadidchilik harakatining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lmish ma'rifiy islohotlarning faol targ'ibotchisi edi. U usul-i jadid — yangi

uslubdagi ta'lim tizimini joriy etishda yetakchi rol o'ynagan. Mirjalilov ochgan maktablarda diniy fanlar bilan bir qatorda matematika, geografiya, tarix, jahon adabiyoti va tabiatshunoslik singari dunyoviy fanlar ham o'qitilgan. Bu maktablar bolalarga nafaqat savod chiqarish, balki zamonaviy tafakkur asoslarini o'rgatgan. Mirjalilov yoshlar ongida milliy o'zlik va ilm-fanga ishonchni shakllantirishga intilgan. Uning pedagogik yondashuvi orqali ma'rifat xalqning kelajagini belgilovchi kuch sifatida qaraldi. Ayniqsa, qizlar ta'limiga urg'u berishi, o'sha davr uchun katta ijtimoiy jasorat edi.

Siyosiy faolligi va Turkiston muxtoriyatidagi ishtiroki. Ma'rifiy sohadagi faoliyat bilan birga, Mirjalilov siyosiy hayotda ham faol ishtirok etgan. 1917-yilda Rossiya imperiyasi qulashi ortidan vujudga kelgan siyosiy bo'shliqdan foydalanib, Mirjalilov va uning safdoshlari Turkiston muxtoriyatini e'lon qilishgan. U Qo'qon muxtoriyati tarkibida yetakchi shaxs sifatida tanilgan.

Muxtoriyat g'oyasi xalqni o'z-o'zini boshqarish, milliy til va madaniyatni tiklash, islomiy qadriyatlarga asoslangan, ammo zamonaviy demokratik davlat barpo etish edi. Biroq, bu orzu qisqa muddatli bo'lib, 1918-yilda Sovet kuchlari tomonidan harbiy yo'l bilan tugatildi. Shunga qaramay, bu harakat Turkistondagi siyosiy ong uyg'onishining yorqin namunasi bo'lib qoldi.

Madaniy-ma'naviy merosi va Sovetlar davridagi taqdir. Saidnosir Mirjalilovning faoliyati faqat maktab va siyosat bilan cheklanmagan. U o'z davrining ijtimoiy-madaniy hayotida ham faol bo'lgan, matbuotda maqolalar yozgan, ma'rifiy jamiyatlar tuzgan, spektakllar tashkil etgan. Bu orqali u xalq tafakkurini uyg'otish, o'zligini anglash va mustaqil fikrlash madaniyatini shakllantirishga intilgan.

Afsuski, Sovet davrida Mirjalilov kabi jadidlar "millatchi" va "kontrevolyutsioner" sifatida qoralandi. 1930-yillarda u qatag'on qilinib, otib tashlangan. Uning nomi o'nlab yillar davomida tilga olinmagan bo'lsa-da, mustaqillikdan so'ng u tarixiy adolat nuqtai nazaridan qayta qadrlanmoqda.

Xulosa. Saidnosir Mirjalilov Turkiston tarixida ma'rifat, siyosat va milliy uyg'onish g'oyalarini o'zida mujassam etgan noyob siymalardan biri sifatida alohida o'rin egallaydi. Uning jadidchilik harakati doirasidagi ma'rifiy islohotlari, usul-i jadid maktablarini tashkil etishi va zamonaviy bilimlar asosida yangi avlodni tarbiyalashga bo'lgan intilishi o'zbek xalqining intellektual yuksalishiga muhim hissa bo'lib qo'shilgan. Mirjalilovning siyosiy faolligi, ayniqsa Turkiston muxtoriyatining shakllanishi va himoyasidagi ishtiroki, uning faqat ma'rifatparvar emas, balki milliy istiqlol g'oyalariga sadoqatli siyosiy arbob bo'lganini ko'rsatadi. Sovet rejimi tomonidan qatag'on qilinishi esa o'sha davrdagi mustaqil fikrli ziyolilarga nisbatan qaratilgan tizimli zulmni ifodalaydi.

Bugun Mirjalilov merosi O'zbekiston mustaqilligidan so'ng qayta baholanmoqda. Uning hayoti va faoliyati yosh avlod uchun nafaqat tarixiy haqiqat, balki ma'naviy ibratdir. Mirjalilovning g'oyalari, ayniqsa ta'lim, o'zlikni anglash va milliy birdamlik borasidagi qarashlari, bugungi kunda ham dolzarbligicha qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aminjon, Y. (2022). *From the activities of Obidjan Mahmudov – Investment and Jadidli*. Central Asian Journal of Social Sciences and History, 3(2), 88–95.
2. Aminjonovna, S. O. (2023). *The emergence of Jadidism and its work towards the development of the motherland*. JournalNX, 9(11), 123–128.
3. Auanasova, A., Auanassova, K., & Nurpeissov, Y. (2025). *The role of the Jadid movement in state-building processes in Central Asia: The creation and legacy of Turkestan autonomy*. Nationalities Papers.
4. Halilova, S. (2020). *The lawyer in the press tribune (The position of Ubaydulla Asadullakhojaev in the history of the Uzbek national press)*. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research, 2(12), 45–50.
5. Kaldybekovich, B. K., Hazret, T., & Raikhan, S. (2013). *Jadidism as an educational system and a political movement in Turkestan (Central Asia)*. International Education Studies, 6(10), 43–49.
6. Kamp, M., & Karimov, E. (2022). *A fragmented family story: Transferring cultural capital in Soviet Tashkent*. Central Asian Affairs, 9(1), 1–28.
7. Khalid, A. (2016). *Making Uzbekistan: Nation, empire, and revolution in the early USSR*. Cornell University Press.
8. Khalid, A. (2020). *The quest for autonomy in Turkestan: Hopes, challenges, and tragedy*. Petersburg Historical Journal, (3), 119–136.
9. Olimova, Z. (2025). *The role of the activities of the "Komak" organization in the Jadidist movement in Turkestan*. Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations, 2(1), 67–73.
10. Tojiyeva, I. S. (2020). *Influence of Jadidism on socio-political thought in southern Turkestan*. Theoretical & Applied Science, 83(1), 198–202.

11. Yusupov A.A. Saidnosir Mirjalilovning Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tutgan o'rni // Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. – Xiva, 2025. – №9 (3). – B.91-93.

UO'K 94 (575.171) (046)

1938-1941-YILLARDA XORAZMDA IRRIGATSIYA INSHOOTLARI

H.S. Yusupov, PhD, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch.

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1938-1941-yillarda Xorazmda qurilgan irrigatsiya inshootlaridan Pitnak, Bo'zsuv-Qipchoq kanallari, Yormish kollektori, Polvon-G'ozovot kanali, Toshsoqa kanali qurilishi haqida muhim ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: Pitnak, Bo'zsuv-Qipchoq, Yormish, Polvon, G'ozovot, Toshsoqa, Taxiotosh, kollektor, Upradis, E. E. Peplov, Poshsha Mahmudova, M. Melnikov, G. O. Xorst, chig'ir.

Аннотация. В статье приводятся важные сведения о строительстве каналов Питнак, Бозсув-Кипчак, коллектора Ёрмыш, канала Полван-Гозовот и канала Ташсока среди ирригационных сооружений, построенных в Хорезме в 1938-1941 годах.

Ключевые слова: Питнак, Бозсув-Кипчак, Ёрмыш, Полван, Газовот, Тошсока, Тахуаташ, коллектор, Упрадис, Э. Э. Пеплов, Пошша Махмудова, М. Мельников, Г. О. Хорст, чыгир.

Abstract. This article provides important information about the construction of the Pitnak, Bozsuv-Kipchak canals, Yormysh collector, Polvan-Gozovot canal, and Tashsoqa canal, among the irrigation facilities built in Khorezm in 1938-1941.

Key words: Pitnak, Bozsuv-Kipchak, Yormysh, Polvan, Ghazovot, Toshsoqa, Takhiatash, collector, Upradis, E. E. Peplov, Poshsha Mahmudova, M. Melnikov, G. O. Horst, chyg'ir.

Ma'lumki, urushdan oldingi uchinchi besh yillik butun respublikada bo'lganidek Xorazmning irrigatsiya xo'jaligini rivojlanishida ham katta burilish davri bo'ldi. Xorazm mehnatkashlari o'sha yillarda sug'orishni tubdan yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish va paxtachilikni yuksaltirish uchun umumxalq harakatini boshlab yuborgan edilar. Darhaqiqat shu besh yillikda Xorazmning yirik magistral kanallari xalq usuli bilan injenerlik asosida tubdan qayta qurildi [1].

1938-1941-yillar Xorazm tarixida ulkan xalq irrigatsiya qurilishlari davri bo'ldi. O'sha yillarda Xorazmda magistral kanallar injenerlik loyihalari asosida tartibga solindi, bir qancha yangi kanallar va yirik gidrotexnik inshootlari qurib ishga tushirildi. Viloyat mehnatkashlari 1938-1939-yillarda birinchi bo'lib vohaning eng muhim sug'orish tarmoqlaridan biri Pitnak va Bo'zsuv-Qipchoq kanallarini injenerlik asosida qayta qurishga muvaffaq bo'ldilar. Bu ikkala kanalning bosh soqa qismi birinchi marta mustahkam gidrotexnik inshootlar bilan uskunalandi [2].

Bo'zsuv-Qipchoq kanali Xorazm viloyatining janubida, Taxiotosh orasida joylashgan. Bu kanal Amudaryodan suv olib, viloyatimizning Mang'it tumanida, Qoraqalpoq ASSRning Qipchoq tumani va Turkmaniston SSR Toshhovuz okrugidagi Kalinin, Telman nomli tumanlarning 12 ming gektar yerini sug'oradi.

Kanal qurilishi 7 oygacha davom etdi. Ish davrida qariyb 500 ming metrgacha tuproq chiqazish va 4 ming metrga yaqin tog' toshi qo'porish ishlari bajarildi. Bo'zsuv-Qipchoq kanali 1939-yil 2-aprel kuni ochildi. Kanal qurilishi 1938-yilning avgust oyidan boshlanib 1939-yil 15-mart kuni tugallandi. Har kuni 500 kishidan tortib 1500 gacha ishchi kuchi ishlagan. Kanaldan suv 28-martdan oqa boshladi [3].

Xorazm irrigatsiya qurilishida zax suvlarni qochiradigan kollektor ham qurilgan. Ana shunday kollektorlardan biri, 1939-yilda qurilishi boshlangan Yormish kollektori (zaxkashi) hisoblanadi. Kollektor uzunligi 178 km, kengligi 4 dan 8 metrgacha edi. Bu qurilish paxtaning o'sishiga zarar yetkazadigan zax suvlarni qochirish uchun xizmat qiladi. Shu bilan birga isitma kasalini tarqatish uyasi bo'lgan mayda ko'llar va chuqurlarda to'planib qolgan yomon suvlarni yo'qotishda ham katta rol o'ynaydi.

Yormish kollektorini qurishda bir kunda 31 ming odam qatnashdi. Yormish kollektoridan 1,5 mln kub metr loy olinadi. Shu jumladan, Xorazm mehnatkashlarining kuchi bilan 915 ming kub metr loy olindi [4].

Irrigatsiya qurilishida erishilgan bu dastlabki muvaffaqiyat Xorazm hamda qo'shni Toshhovuz viloyati mehnatkashlari g'ayratini oshirdi. Ular vohada irrigatsiya qurilishlari ko'lamini yanada kengaytirish talabi bilan chiqa boshladilar.

Xorazm mehnatkashlarining ana shu vatanparvarlik tashabbusini hisobga olib, 1939-yil 11-avgustda O'zSSR Markaziy Komiteti va O'zSSR Xalq komissarlari Soveti Toshsoqa bosh inshooti va magistral kanalini qurish haqida maxsus qaror qabul qildi [5]. Bu tarixiy qarorda birinchi navbatda Xorazmning eng yirik magistral kanali Polvon va G'ozovotni qayta qurish vazifasi qo'yildi.

Polvon va G'ozovot katta va buyuk ahamiyatga molik kanallardan biri hisoblanadi. Bu Toshsoqa suv sistemasini tartibga soladigan, mexanizatsiya asosida quriladigan kanaldir. Agar bu kanal qurilib bitkazilsa, sekundiga 100 kub metr suv beradi. Ichki qazuv esa 15-20 % qisqaradi. Har yili 386 ming kishining ish kuni kamayadi. Davlat va xalq mablag'laridan har yili 5 mln so'm tejaladi, 10 ming gektar yangi yerlar qo'shimcha sug'oriladi [6].

Xorazmda suvdan foydalanish g'oyat qiyinchilikka uchrab ayniqsa qazuv uchun juda ko'p mehnat sarf qilinardi. Faqat Polvon bilan G'ozovot sistemasiga har yili 35 mingdan ortiq mehnat kuni va 2100 arava kuni sarf bo'lar edi. Bu ishning qimmati har yil 330 ming so'mdan ziyodga tushib shunday ham bo'lsa suvdan to'g'ri va ixcham foydalanish mumkin bo'lmas edi. Ayniqsa yozgi davrda Polvon va G'ozovot kanallarida suv haddan oshib ketardi. Shuning natijasida yerda sho'rlik, botqoqlik paydo bo'lar edi. Bu hol paxta va boshqa qishloq xo'jalik ekinlaridan yuqori hosil olishga imkon bermas edi [7].

Polvon va G'ozovot kanalining suvi 1 mlrd 864 million kub metrdan oshiq bo'lib yoki har bir talab qilingan 14 ming 300 kubmetr o'rniga, gektariga 24 ming 200 kubmetr dan to'g'ri keladi.

Ortiqcha suvning ko'p bo'lishidan G'ozovot va Polvon kanalida 6 mln 570 ming kubmetr loy paydo bo'lib, shundan 5 mln 500 ming kubmetrdan ko'prog'i kanalda qolar edi.

Shuning bilan barobar har ikki kanalni loydan tozalash uchun har yili mehnatkashlar 1 million 24 ming mehnat kuni sarf qiladilar. Bu mehnatning qimmati yil sayin 13 mln so'mga yetardi.

Mamlakatimizning hech qayerida bizning Xorazm singari shu qadar ko'p mehnat sarf qilinib qazuv qaziladigan dehqonchilik yo'q. Bu yerda mehnatkashlarning ko'plab mehnati ichki va tashqi qazuvni qazishga sarf qilinardi.

Xorazm mehnatkashlari katta kanal qurishni, Amudaryo suvini istagan vaqtda va talab qilgan miqdorda olishni, og'ir mehnatlardan qutulishni ko'p asrlardan beri xayol qilib kelardi. Hukumat Xorazm mehnatkashlarining tashabbusini ma'qullab G'ozovot, Polvon kanalini qaytadan qurish haqidagi iltimosni qondirdilar. Bu qurilish loyihasi Upradis tomonidan tuzilib, SSSR Yer Ishlari Xalq Komissarligining fan-texnika soveti tomonidan tasdiqlandi.

Loyihaning asosiy nuqtasi shundan iborat: Polvon bilan G'ozovot sistemasi birlashtiriladi. Amudaryodan suv 2 sistema orqali 9 bosh o'rniga bitta injener tipidagi bosh (inshoot) bo'ladi (Demak 9 bosh birlashtiriladi). Polvon bilan G'ozovot misli ko'rilmagan darajada o'zgaradi. Uzunligi 15 kilometr va chuqurligi 1 metr barobarda kengaytiriladi.

Kanal suvidan to'g'ri va rejali foydalanishga qaratilib o'z vaqtida gidrotexnik inshootlari bilan uskunalashtiriladi. Kanalning uzunligi 110 kilometr masofadan ziyod bo'ladi. Bu kanal bo'sh yotgan rejasiz yerlarni o'z bag'riga oladi va hammasi bo'lib 100 ming gektarga yaqin yerni yoki viloyatimizda mavjud bo'lgan unumli yer maydonining 50 foizini sug'oradi. Bu kanal Amudaryodan manfaatdor bo'lgan har qanday irrigatsiya sistemalaridan yuksak turadi.

Bu bosh inshoot O'rta Osiyodagi irrigatsiya sistemalaridagi eng katta inshootlardan biri hisoblanadi. Loyihaga muvofiq sekundiga 110 kubmetr va yozgi davrida – suv kamchil vaqtlarda esa sekundiga 40 kubmetr suv sarf qiladi.

Inshootda 9 tog'on bo'lib, har bir tog'onning suv o'tadigan yo'li 4,5 metr va temir ustun bo'lib, bularning qalinligi 0,60 metr bo'ladi. To'g'onning fundamenti xarsang toshdan ishlanadi. Ustunning yuqorisi beton va temir betondan bo'ladi ham konstruksiya metallardan yasaladi.

Bosh inshoot muhandisi E. E. Peplovning sistemasi bo'yicha elektrlashtirilgan maxsus kran orqali suvni taqsim qiladi. Bu qurilish bitganidan keyin har yil qazuv uchun band qilib kelingan 35 ming mehnat kuni 2100 arava kuchi butunlay ozod qilinadi. Yerlarimiz botqoqlik va sho'rlikdan qutiladi, paxta va boshqa ekinlar hosilining ko'payishiga katta yo'l ochiladi. Shu bilan birga 1,5

million kubmetr balchiq kamayadi, mehnatkashlarning har yili sarf qiladigan 387 ming mehnat kuni qisqaradi. Bu ishlarning qiymati har yili 5 million so'm bo'lib, shu pul ham tejaladi. Qazuv va ishni tartibga solish uchun sarf bo'ladigan 5,5 million so'm mablag' (shundan 1,8 millioni davlat budjetidan, qolgani kolxozlar hisobidan) ham qisqaradi. Bu qurilmaning eng muhim ahamiyati shundaki, kanal yangidan 10 ming gektar yerni sug'oradi [8].

Shuningdek, 1939-yil 11-avgustda qabul qilingan ushbu qarorda Toshsoqa kanali qurilishining tashkiliy tayyorgarlik ishlari belgilandi va rahbarlari tayinlandi. Qurilishga umumiy rahbarlik qilish maqsadida bosh shtab tuzildi. Bosh shtab xalq irrigatsiya qurilishida siyosiy-ommaviy va xo'jalik-tashkiliy ishlarning yagona markazi bo'ldi. SSSR Oliy Soveti deputati Poshsha Mahmudova Toshsoqa kanali qurilishining rahbari, viloyat partiya komiteti kotibi M. Melnikov siyosiy ishlar bo'yicha uning muovini, tajribali mutaxassis G. O. Xorst qurilishining bosh injeneri qilib tayinlandi. Hukumat Xorazmdagi xalq irrigatsiya qurilishiga katta moddiy- texnik yordamni ko'rsatdi [9].

Toshsoqa bosh inshooti qurilishiga Katta Farg'ona kanali qurilishining fondlari hisobidan 85 tonna guruch, 10 tonna o'simlik yog'i va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari ajratildi [10].

Xorazm mehnatkashlari butun yer qazish ishlarini 20 kun ichida (shu yilning sentabrda) o'z kuchlari va mablag'lari bilan bajarib tugatishni zimmalariga oldilar. Bu qurilish ishlari uchun har kun 40 ming kolxozchi, ishchi, injener texnik xodimlari va boshqa kasbdagi xodimlar ishladilar. Toshsoqaning gidrotexnikalashtirilgan bosh loyihasi 1940-yilning 1-martigacha tugatilib kanal normal ekspluatatsiyaga boshlaydi.

Kanalda ommaliy ish 8-sentabrdan boshlandi. Viloyatimizning barcha kolxozlarida avgust oyi ichida butun tayyorgarlik tadbirlari ta'minlandi. Kanal qurilishiga borishni so'rab ariza bergan mehnatkashlar juda ko'pchilikni tashkil etdi.

Kanalda ishlovchilar uchun tegishli ovqatliklar, qo'ylar, mollar va ish hayvonlari uchun tegishli yem-xashak ajratildi. Kanalning hamma uchastkalarida ovqat, sanoat mollari, madaniy tovarlar do'koni tashkil qilindi, shuningdek, oshxona va choyxonalar ochildi.

Toshsoqa kanalida 6 ta kolxoz soxoz teatri, 30 ta kolxoz havaskor to'garagi va Urganch davlat teatri, 8 ta estrada xizmat ko'rsatdi. Kanalchilarga har kun eng yaxshi konsert-tomoshalar qo'yib beriladi va kino kartinalar ko'rsatiladi [11].

Qurilishda har kuni O'zK (b) P Xorazm viloyat komitetining organi bo'lib "Buyuk tashabbus" nomli o'zbek va rus tilida gazeta chiqib turdi. Gazetaning birinchi soni 30-avgustda chiqarish uchun tayyorgarlik ko'rildi.

Toshsoqa kanalining birinchi navbati qurilishini muhim ahamiyati shundaki, buning natijasida Xorazmning bir yuz ming gektardan ortiq ekin maydonida sug'orish ishlari tubdan yaxshilandi. Shu yilning o'zida o'n ming gektar maydonni qo'shimcha o'zlashtirish imkoniyati vujudga keldi. Viloyatda paxta hosildorligi bir yilda 11,6 foizga ko'tarildi. Bundan ilhomlangan Xorazm mehnatkashlari viloyatda irrigatsiya qurilishlari ko'lamini yanada kengaytirib yubordilar [12].

1940-yil sentyabrda Xorazm va Toshhovuz viloyati kolxozchilari yana bir muhim qurilish – Toshsoqa kanalini ikkinchi navbatini amalga oshirishga muvaffaq bo'ldilar. Toshsoqada o'tkazilgan bu galdagi qurilishda Xorazm viloyatidan 50 ming va Toshhovuz viloyatidan esa 22 mingdan ortiq mehnatkash qatnashib, ular qurilish bosh shtabi va injener-texnik mutaxassislar boshchiligida fidokorona mehnat qildilar [13].

Toshsoqa kanali qurilishining bosh injeneri G. Xorst kanalning ikkinchi navbat qurilishida 6 mln kubometr loy olinib, 37 km uzunlikda qurilishini aytib o'tdi [14].

Toshsoqa kanali qurilishida alohida jonbozlik ko'rsatgan 502 kishi sobiq O'zSSR Oliy Soveti Prezidiumining Faxriy yorliqlari bilan mukofotlandi. 940 quruvchi qurilish zarbdori degan faxriy nomga sazovor bo'ldi. Qurilishda zarbdorchasiga ishlagan turkman mehnatkashlaridan 600 kishi sobiq TSSR Oliy Soveti Prezidiumining Faxriy yorliqlarini olishga muvassar bo'ldi [15].

Shunday qilib, Xorazm viloyatining mehnatkashlari Toshsoqa kanalini qurilishini tugatdilar, buning natijasida 19 mln so'm har yili iqtisod qilindi. Xorazmda irrigatsiya qurilishining tartibga solinishi 37000 chig'irni tugatdi va Amudaryo jilovlanib suvdan foydalanish uchun ekinlardan yuqori hosil olishni ta'minlovchi suv bazasi qurildi [16].

Shunday qilib, 1938-1941-yillarda Xorazmda xalq usuli bilan Pitnak, Bo'zsuv-Qipchoq, Yormish kollektori, Toshsoqa magistral kanali, Polvon-G'ozovot kanali hamda ularda 40 ga yaqin yirik zamonaviy gidrotexnik inshootlari qurilib ishga tushirildi. Bularning barchasi Xorazm mehnatkashlarini azaliy orzularni ro'yobga chiqardi. Xorazmda xalq irrigatsiya qurilishi davrida jami 12 mln metr kub hajmda tuproq ishlari, 13 ming metr kub hajmda beton va temir beton ishlari bajarildi. Aholi bu ishlarga 5 mln ish kuni sarf etdi. Irrigatsiya qurilishida bajarilgan ishlarning umumiy hajmi 85 mln so'mni tashkil etdi. Shundan 12,5 mln so'm davlat byudjetidan qolgani aholining kollektiv mehnati hisobiga bajarildi [17].

Xulosa qilib aytganda, xalq irrigatsiya qurilishida erishilgan bu ulkan muffaqiyatlar yuz minglagan o'zbek va turkman mehnatkashlari, ishchilar, injener-texnik mutaxassislar, hamda qurilishning boshqa ishtirokchilarining qahramonona mehnatini samarasi, davlatning bu ishda ko'rsatgan atroflicha yordamining bevosita natijasi bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xorazm tarixi. II jild. (M. Matniyozov tahriri ostida) – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 101.
2. Xorazm tarixi. II jild. (M. Matniyozov tahriri ostida) – Urganch: Xorazm, 1997. – B. 102.
3. XorVDA. 622-fond, 9-ish, 3-varaq.
4. XorVDA. 622-fond, 9-ish, 3-varaq.
5. "Pravda Vostoka" gazetasi. 1939-yil 12-avgust.
6. "Inqilob quyoshi" gazetasi. 1939-yil 30-may, 1-bet.
7. "Horazm haqiqati" gazetasi. 1939-yil 29-avgust, 1-bet.
8. "Horazm haqiqati" gazetasi. 1939-yil 29-avgust, 1-bet.
9. XorVDA. 41-fond, 1-ro'yxat, 10-ish, 112-varaq.
10. "Horazm haqiqati" gazetasi. 1939-yil 17-avgust, 1-bet.
11. "Horazm haqiqati" gazetasi. 1939-yil 29-avgust, 1-bet.
12. "Horazm haqiqati" gazetasi. 1939-yil 29-avgust, 1-bet.
13. XorVDA. 41-fond, 1-ro'yxat, 19-ish, 87-varaq.
14. XorVDA, 622-fond, 11-ro'yxat, 1-ish, 2-varaq.
15. XorVDA. 41-fond, 9-ro'yxat, 4-ish, 3-5-varaq.
16. XorVDA. 346-fond, 18-ro'yxat, 1-ish, 1-varaq.
17. XorVDA. 41-fond, 9-ro'yxat, 4-ish, 1-3-varaq.

УЎК 94(575.1) + 930.2 + 351/354

ХИВА ХОНЛИГИДА МАРКАЗИЙ БОШҚАРУВИНИНГ ИЧКИ ВА ТАШҚИ ОМИЛЛАРИ: МАЪМУРИЙ ИДОРАСИ ВА МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ

Д.Б.Абдуазимов, докторант, Гулистон давлат университети, Гулистон

ORCID 0009-0000-0431-4793

Аннотация. Ушбу мақолада Хива хонлигида мавжуд бўлган марказий бошқарувнинг ички ва ташқи омиллари нималарда намоён бўлиши, маъмурий идораси ва маҳаллий бошқарув тизими атрофлича муҳокама қилинган

Калит сўзлар: Хива хонлиги, Абулғозихон, "Шажарайи турк", Муҳаммад Раҳимхон I, давлат бошқаруви, Сафавийлар, шайхулислам, мутавалли, ноиб, оталиқ, иноқ, мироб, бий, парваначи, чигатой-иноқ, меҳтар, қушбеги.

Аннотация. В статье раскрываются внутренние и внешние факторы центральной власти в Хивинском ханстве, подробно рассматривается административный аппарат и система местного самоуправления.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Абулгази-хан, «Шаджарайи-тюрк», Мухаммад-Рахим-хан I, государственное управление, Сефевиды, Шайхулислам, мутавалли, наместник, аталик, инак, мираб, бий, парваначи, чигатай-инак, меhtar, кушбеги.

Abstract. In this article, the internal and external factors of the central government in the Khiva Khanate are manifested, the administrative office and the local government system are discussed in detail.

Keywords: Khanate of Khiva, Abulgazi Khan, "Shajarayi Turk", Muhammad Rahim Khan I, state administration, Safavids, Shaykhulislam, mutavalli, viceroy, ataliq, inaq, mirab, biy, parvanachi, chigatai-inaq, mehtar, qushbegi.

Кириш. Мўғуллар даврида бўлиб ташланган Хоразм темурийлар ҳукмронлиги даврида гоҳ Самарқанд ва Бухоро, гоҳида эса Хуросонга бўйсунган. 1505 йилда Шайбонийхон, 1510 йилда эса шоҳ Исмоил Сафавийнинг юришлари Хоразмдаги сиёсий вазиятни янада мураккаблаштирди. Шайбонийхоннинг ҳалок бўлиши (1510)дан сўнг Хоразмда озодлик учун ҳаракатлар бошланди. Бу вақтда Хоразм Сафавийлар давлатининг назорати остида бўлиб, шоҳ Исмоил бу ҳудудга уч ноиб – Хива, Вазир ва Урганчга алоҳида ноиблар тайинлаган эди [1].

Бу вақтда Хоразм музофотининг бошқаруви шоҳ Исмоил Сафавий томонидан юборилган уч ноиб: Хива, Вазир ва Урганч ноиблари томонидан амалга оширилган эди [2]. Бу ҳақида Абулғозийнинг “Шажарайи турк” асарида шоҳ Исмоил Хоразмга юборган доруғалар ҳақида шундай дейилади: “Шоҳ Исмоил барча Хуросоннинг вилоятларига доруға юборди, Хоразмга уч доруға юборди. Бири Хевақ ва Ҳазорасбга, бири Урганчга ва бири Вазирга. Урганч ва Вазирга юборгани иккиси бир туқган эрди ва асли араб эрди. Урганчда турганининг оти Субҳонкули ва Вазирда турганининг оти Раҳмонкули эрди” [3].

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, Хоразмдаги озодлик ҳаракатларига дастлаб дин арбоблари бошчилик қилган ва уларнинг сунний исломга оид тарғиботи аҳоли ўртасида таъсирли бўлган. Маълумки, Хоразм аҳолиси сунний мазҳабга эътиқод қилган бўлса, сафавийлар шиъийликни тарғиб қилган. Мазҳабий ихтилофлар Сафавийлар ҳокимиятининг Хоразмдаги таъсирини заифлаштирди. Бу эса маҳаллий аҳолини суннийлик асосида бирлаштириб, 1511 йилда Мовароуннаҳрдаги Шайбонийлар ва Сафавийлар таъсиридан мустақил Хоразм давлатининг ташкил топишига олиб келди. Ушбу хусусиятни Марказий Осиёда Эрон таъсирини ва ҳукмронлигини ўрнатишга бўлган уринишларга қарши курашда анча самарали усул сифатида эътироф этиш ҳам мумкин. Бу давлат кейинчалик Хива хонлиги деб аталди [4].

Хонликнинг аниқ чегаралари ҳақида дастлабки манбаларда маълумот йўқ. Давлат чегаралари сиёсий вазият ва ҳарбий ҳаракатларга қараб ўзгариб турган. XIX асрда туркман, козоқ, қорақалпоқ ва бошқа халқларнинг қўшилиши билан хонлик ҳудуди кенгайган. Манбаларга кўра, Элтузархон (1804–1806) даврида хонликнинг шимолий чегараси Орол-Қўнғирот ҳокимлиги, жанубий чегараси эса Дарғонота билан чегарадош бўлган. XIX аср ўрталарига оид рус манбаларида хонликнинг ғарбий чегараси Каспий денгизи, жанубда Марв водийси орқали Эронга, шимолда эса Урал дарёсигача чўзилгани қайд этилган.

Хива хонлиги XVI–XVIII асрларда маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлса, XVIII аср охири ва XIX аср бошларидан бошлаб хонликдаги асосий маъмурий бирликлар “беклик” деб аталган. Бу даврда хонликда 16 та беклик ва 2 та ноиблик мавжуд бўлган. Улар қуйидагилар: Ҳазорасп, Гурлан, Хонқа, Кўхна Урганч, Қўшкўприк, Питнак, Қиёт, Шоббоз (Шоҳаббоз), Шовот, Тошҳовуз, Амбарманак, Урганч, Хўжайли, Шуманай ва Қўнғирот бекликлари ҳамда Бешариқ ва Қиёт-Қўнғирот ноибликлари. Уларни хон томонидан тайинланган беклар ва ноиблар бошқарган. Хонлик пойтахти турли даврларда Вазир, Кат, Кўхна Урганч ва Хива шаҳарлари бўлган [5].

Абулғозихон ҳокимият тепасига келгач, давлатни мустаҳкамлашга катта эътибор қаратди. У туркман зодагонларини давлат бошқарувидан четлатиб, уларнинг мулкларини тортиб олди ва уларни хонликдан кўчиришга мажбур қилди. Бошқарув лавозимлари ўзбек зодагонлари қўлига ўтказилди [6].

Муниснинг маълумотларига кўра, Абулғозихон маъмурий ислохотлар ўтказиб, марказий бошқарувни тубдан қайта тузди. У ўзбек зодагонларидан 360 кишини турли лавозимларга тайинлаб, шулардан 32 тасини саройдаги энг обрўли маслахатчилар сифатида ўз ёнига жойлаштирди. Шунингдек, марказий бошқарув тизимида қуйидаги лавозимлар жорий этилди: 2 шайхулислом, 1 мутавалли, 1 ноиб, 4 оталиқ, 4 инок, 4 мироб, 4 бий, 1 парвоначи, 2 ака, 2 арбоб, 4 чиғатой-инок, 1 вазир (меҳтар деб юритилган) ва 1 қушбеги. Ушбу ислохотлар орқали Абулғозихон давлат бошқарувига ўзбек зодагонлари ва маҳаллий нуфузли шахсларни жалб этди ва муайян барқарорликка эришди. Бу эса унга ички ва ташқи сиёсатда фаол фаолият юритиш имконини яратди [7].

XVII асрда Хивада муайян бир сулола ҳукмдор эмас эди. Чингизийлар сулоласидан айрим шахслар тахтга чиқарилган бўлса-да, амалда ҳокимият Қўнғирот сулоласидан чиққан иноқлар қўлида бўлган. 1804 йилдан эса Хива тахтига фақат Қўнғиротлар сулоласи вакиллари чиқди.

Муҳаммад Раҳимхон I (1806–1825) даврида Хива хонлигида маъмурий бошқарув тизимида сезиларли ислохотлар амалга оширилди. Бекликлар марказий ҳокимиятга тўлиқ бўйсунмаганлиги сабабли, Муҳаммад Раҳимхон I кентларга ажратиш тизimini бекор қилди. Манбаларга кўра, у аввало 15 та, кейинроқ яна 11 та ҳокимлик ташкил этган. Ушбу ҳокимликлар қуйидагилар эди: Хазорасп, Остона, Урганч, Кат, Тошховуз, Қўшкўприк, Окдарбанд, Гурлан, Кўк қашқа, Қўнғирот, Қўхна Урганч, Илонли, Тахта, Хонқа, Шоббоз, Манок, Ғозиобод, Шайх, Манғит, Хўжайли, Шуманай, Тўрчи, Оқтепа, Қорағон ва Хитой. Ҳар бир ҳокимлик ўз навбатида масжид-қавмларга бўлинган бўлиб, манбаларда хонликда жами 1537 та масжид-қавм мавжудлиги қайд этилган. Ҳокимлар хон томонидан тайинланган, масжид-қавмлар эса вилоят ҳокимлари томонидан тайинланган қози ва оқсоқоллар орқали бошқарилган [8].

Маъмурий жиҳатдан Хива хонлиги ҳозирги Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси, Қозоғистон ва Туркменистон республикаларининг айрим ҳудудларини ўз ичига олган. Ўтроқ деҳқончилик ҳудудларида асосан ўзбеклар истиқомат қилган бўлиб, улар аҳолининг кўп қисмини ташкил этган. Шунингдек, хонликда туркманлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, кам миқдорда тожиклар, яҳудийлар, ҳиндлар, эронликлар, руслар, арманлар ва немислар ҳам яшаган.

Аҳоли сони ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд бўлмаган бўлса-да, рус сайёҳлари ва архив ҳужжатларида турли рақамлар келтирилган [9]. Хусусан, XIX асрнинг биринчи чорагида аҳоли сони тахминан 300 минг атрофида бўлган. 1840-йилларда ҳам шу миқдорда сақланса-да, аср охирига келиб 700 минг нафарга етгани қайд этилган. Тадқиқотчи М. Йўлдошев архив манбаларини таҳлил қилиб, XIX аср ўрталарида хонлик аҳолиси 800 минг нафарга яқин бўлганини таъкидлайди [10].

Шаҳарлар тараққиёти натижасида шаҳар аҳолиси сони ҳам ўсиб борди. Хива, Хазорасп, Хонқа, Урганч, Қўнғирот ва Қўхна Урганч каби шаҳарларда 2 мингдан 5 минггача хонадон мавжуд бўлган. Хонлик пойтахти — Хива шаҳрида эса 21 мингдан зиёд аҳоли истиқомат қилган [11].

Тарихчи олим Ш.Воҳидовнинг тадқиқотларидан келиб чиққан ҳолда Хива хонлигида унвон ва мансабларни сарой, ҳарбий ва диний унвон ҳамда ва амалларга бўлиш мумкин [12]. Бу тасниф соф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси кўпинча хонга нисбатан шахсий садоқати, қавми яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб, унвонлар соҳибига айланган. Хонликда энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий ваколатларга эга бўлган.

Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, Хивада хон ҳузурида Олий Кенгаш фаолият юритган. Муҳаммад Раҳимхон I ушбу Кенгашни иноқ ва оталиқлар бошчилигидаги уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига таъсис этган. Кенгашга жиний ва фуқаролик ишларини кўриб чиқиш ҳамда қарор чиқариш ваколати берилган. Унинг аъзолари асосан юқори мансабдорлар: иноқлар, шайхул-ислом, девонбеги, ясувлбоши ва бошқалардан иборат бўлган. Кенгашдаги муҳокамалар хоннинг ташаббуси билан қабирилар, қарорлар эса хон номи билан эълон қилинган. Бу Олий Кенгашга турли даъво ва жиний ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди.” Бу Кенгашнинг ваколати чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорларга қараганда кўпроқ иноқ, шайх ул-ислом, девонбеги ва ясувлбоши ҳал этувчи овозга эга бўлган. Кенгаш мажлислари масаланинг муҳимлигига қараб, хон томонидан қабирилар эди. Олий Кенгаш оқсоқоллардан, яъни маълум мансаб ва унвон эгаларидан, чунончи, нақиб, шайхулислом, мутавалли, мироб, қози, фармончи, дарға,

шиғовул, дастурхончи, арбоб, мирохўр кабилардан иборат эди. Шунингдек, хоннинг қариндош-уруғларидан бўлган беклар, оталик, иноқ ва бийлар ҳам бу кенгашга кирганлар [13].

Илмий таҳлилларимиз шуни кўрсатадики, бу тор доирадаги Кенгаш гарчи давлат ташкилоти сифатида расмийлаштирилмаган бўлса-да, унинг қарори хоннинг қароридек кўрсатилса-да, амалда юқори қонун чиқарувчи маъмурий ва суд ҳокимияти эди. Кенгаш хонлигининг ички ишларига доир ҳамма масалалар бўйича қарор қабул қилар ва бошқа давлатлар билан бўлган ташқи муносабаларига доир муаммоларни ҳам ҳал этар эди. Фикримизча, гарчи Кенгаш давлатнинг турли-туман ички ва ташқи ишларини муҳокама қила олса-да, муҳокама қилинган масалалар бўйича қарор чиқариш аввало хоннинг хоҳиш - иродасига боғлиқ бўлган [14].

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Муниров Қ. Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. – Т.: Фан, 1960. – Б. 6.
2. Мунис ва Огаҳий Фирдавс ул-икбол / Араб ёзувидан таъдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари: Ш. Воҳидов, И. Бекчанов, Н. Полвонов. Масъул муҳаррир ва туркум муаллифи: Ш.Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б.78.
3. Абулғози Баҳодирхон. Шажарайи турк. – Б.120.
4. Худойкулов Т. Марказий Осиё давлатларининг бошқарув тарихи (марказий, маҳаллий, ҳарбий, диний ҳокимият (XVIII–XX аср бошлари)). Тарих фанлари доктори (DSc) дисс. – Қарши. 2021. – Б. 60.
5. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX в. // Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии, Санкт – Петербург, 1940; Шу муаллиф. Архив Хивинских ханов // ЗИВАН СССР. Т. VII. – Москва – Ленинград, 1939; Шу муаллиф. История царствования Сейид-Мухаммедхон (1856 – 1865) Гулшен-и-давлат. Соч. Мухаммед Риза Мираба Агехи. // МИК. Т.VII. – М., Л., 1935.
6. Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол. – Б. 91.
7. Абулғози Баҳодирхон.Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар Қ.Муниров, Қ.Маҳмудов. – Тошкент: Ўқитувчи,1992. – Б.12, 159 – 189.
8. Баёний. Хоразм тарихи, 376^a варақ.
9. Архив хивинских ханов XIX в. / Исследование и описание документов с историческим введением проф. П.П.Иванова. – Ленинград, 1940. – С. 290.
10. Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: Ўздавнашр, 1959. 286 бет.
11. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2012. – Б. 303-325.
12. Воҳидов Ш. Ҳ. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар. – Б. 7.
13. Государственные документы Хивы XIX в. Том II. Издательство академии наук Узбекиской ССР, – Ташкент; 1960. – С. 76.
14. Худойкулов Т. Марказий Осиё давлатларининг бошқарув тарихи (марказий, маҳаллий, ҳарбий, диний ҳокимият (XVIII–XX аср бошлари)). Тарих фанлари доктори (DSc) дисс. – Қарши. 2021. – Б. 55-60.

УДК 902 + 902.2 + 902.03

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК НА ГОРОДИЩЕ КУРГАНЧА В 2024 г

А.Т.Бекбаулиев, научный сотрудник, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения АН РУз, Нукус

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2024 yilgi dala mavsumida Qo'rg'oncha-Qal'a aholi punktida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijalari keltirilgan. Shaharning o'zi Kerder madaniyatining eng yirik manzilgohlaridan biridir. Barcha topilgan materiallar 7—8-asrlarga oid bo'lib, yaqin o'xshashliklarni Afrigid Xorazm yodgorliklarida ham uchratish mumkin.

Kalit so'zlar: Qurg'oncha-qal'a, Kardar ma'daniyati, u'choq, stratigrafiya, sopol idishlari.

Аннотация. В статье приведены результаты археологических раскопок на городище Курганча-кала, проведенные в полевом сезоне 2024 г. Сама городище является одним из самых крупных городищ Кердерской культуры. Все обнаруженные материалы относятся к VII-VIII вв. и близкие аналогии можно найти в памятниках афригидского Хорезма.

Ключевые слова: Курганча-кала, Кердерская культура, очаг, стратиграфия, керамика

Abstract. This article presents the results of archaeological excavations at the Kurgancha-Kala settlement, conducted during the 2024 field season. The settlement itself is one of the largest

settlements of the Kerder culture. All discovered materials date to the 7th-8th centuries, and close analogies can be found in the monuments of Afrigid Khorezm.

Key words: *Kurgancha settlement, Kerder culture, oven, stratigraphy, pottery*

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук ККОАН РУз совместно с Институтом археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан (г. Казань, Россия) провели археологические исследования на памятнике Курганча.

Городище Курганча расположена в 18 км. к востоку от административного центра Тахтакупырского района. В литературных источниках это городище известен также под названием «Кубланды-кала». Городище впервые была обнаружена во время аэрофотосъемки Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1945 году. При обследовании памятника экспедицией, были собраны подъемные материалы и произведена глазомерная съемка [Толстов, 1962 с 85]. Первую попытку научного описания городища Курганчи сделал академик Я. Г. Гулямов. В своем труде он описывает Курганчу как городище, возникшее во II-IV вв н.э. [Гулямов, 1957 с 112-113; 131].

В 1958 году на территории памятника начали свои исследования археологический отряд Каракалпакского комплексного научно-исследовательского института АН Уз. Результаты данного исследования позволили более уточнить, существование городища в пределах VI-VIII вв. [Гудкова, Ягодин, 1963 с 265-267].

С 1963 года отдел археологии Каракалпакского комплексного научно-исследовательского института АН Уз. Начали рекогносцированные раскопки городища Курганча, который продолжалась с некоторыми перерывами до 1973 года.

В 1967 году, с целью определения более детальной топографии памятника, археологами Каракалпакского отделения АН РУз. на городище была проведена аэрофотосъемка, в результате которого удалось выявить ранее неизвестные детали памятника.

Городище Курганча в плане имеет форму неправильного прямоугольника, стороны которого ориентированы по сторонам света. Протяженность северной стороны городища составляет приблизительно 380 м., восточная-310 м., южная-355 м., западная-335 м. Общая площадь городища составляет 12 га.

Материалы наземной топографии и аэрофотосъемки показали, что в топографическом плане городище Курганча, состоит из трех основных частей обозначенные следующим образом: I – регулярная планировка в западной части городища; II – незастроенное пространство в юго-восточном углу памятника; III – восточная половина Курганчи (Рис. 1).

I. Регулярная планировка в западной части городища. Занимает площадь около 4 га. На совершенно плоской поверхности городища лишь по слабозаметным оттенкам цвета можно заметить следы регулярной планировки. Данная часть городища имеет прямоугольную форму размерами 210 x 170 м, вытянут с севера на юг. В том же направлении планировка разделена на две половины главной улицей, ширина которого составляет 4 м. Перпендикулярно отходящие от центральной боковой улицы шириной делят планировку на 12 кварталов. Два крайних южных квартала ориентировочно в два раза больше по площади остальных. Вероятно, на этих двух кварталах не прослеживаются следы улиц и общее количество кварталов может вырасти до четырнадцати.

II. Незастроенное пространство в юго-западном углу памятника. Общая площадь данной части городища составляет около 2 га. Данное место находится на понижении 1-1,5 м от остальной части памятника. На поверхности не наблюдаются никаких следов культурного слоя или находок. На участках стен поверхность незастроенного пространства возвышается.

С северной части данный участок памятника данный участок памятника ограничен южной стеной планировки, с запада и юга валом стены городища, которая не имеет на этом месте правильных очертаний. При переходе к стене ограждающий восточную половину городища отмечен двойной излом стены под прямым углом. Наблюдается резкое утоньшение на месте излома. Данное наблюдение в свою очередь, позволяет предположить, что на этом месте излома находится стык двух разновременных стен, где более поздняя стена выведена к

ранней не точно. Этот промах строителями выправлен коленчатым изломом на данном месте стены. Аналогичная ситуация отмечена на месте примыкания стены, ограждающей незастроенное пространство к юго-западному углу планировки. Таким образом, определяется разновременность строительства трёх основных топографических компонентов, слагающих памятник в единое целое.

III. Восточная половина памятника. Площадь участка составляет около 6 га. С севера, востока и юга ограждена стеной, судя её прямолинейности и конструктивной однородности, можно определить строительство единовременной. На северо-западном углу стены находится башнеобразный выступ. С запада, восточная половина ограничена стеной планировки. Благодаря аэрофотоснимкам, выявлена темная прямая линия от восточной стены городища и до линии, продолжающей к югу восточной стены планировки. В результате многолетних раскопок эта стена соответствует внешней стене большого жилого комплекса. На поверхности восточной планировки городища имеется немногочисленные фрагменты керамики. Следов каких-либо планировок, кроме вышеупомянутой линии стены не наблюдается.

Целью полевой работы 2024 г. заключалось в продолжении исследования на раскопе IV, который было заложено в юго-восточной части городища где в 60-гг. прошлого столетия под руководством В.Н. Ягодина, был выявлен жилой квартал, состоящий из нескольких пристроенных к друг другу помещений из сырца. Вследствие того, что работы 2024 г. осуществлялись в виде прирезки (продолжения) к раскопу IV, соответственно, раскоп текущего сезона получил наименование раскоп IV (2024 г.).

Раскоп IV 2024 г. в форме многоугольника размером 14x8 м (площадью 92 кв. м), вытянутый по оси север – юг, заложен в юго-восточной части городища. Он с запада примыкал к раскопу IV 60-х гг. XX в., выраженному в рельефе в виде углубления многоугольной формы, с расплывшимися бортами раскопа и обрушившимися стенами сырцовых помещений (Рис. 2).

Раскоп продолжил сетку нумерации квадратов, принятого для раскопа IV 60-х гг. XX в., и состоял из двух участков (секторов), разделенных поперечной бровкой шириной 40 см по линии кв. В-Г/13, 15, 17, 19.

Раскопки проводились по послойно-квадратной методике, с фиксацией всех находок, керамики и прочего массового материала по пластам толщиной 20 см и квадратам 2 x 2 м, а внутри пластов – отдельно по слоям и прослойкам.

Пласт 1. Представляет с собой светло-коричневым рыхлым суглинком, являющегося отвалом от раскопок прошлых лет, и зеленоватой супесью, вероятно, образовавшейся в завершающий этап существования городища, который можно отнести к IV строительному горизонту.

При прокопке первого пласта были обнаружены: керамика лепная кердерская – 23 фр., круговая афригидская – 1 фр., круговая хорезмская красноглиняная – 7 фр., обмазка – 1 фр.

Прокопка и последующая зачистка 2-го пласта показало наличие следующих напластований и объектов: В западной части сектора 1 на кв.Б/17, 19 размером 290x80 см, а также южных и юго-западных участках на кв.В-Ж/15, 17, 19 фиксировались аморфные пятна светло-коричневого рыхлого суглинка. Прослойка является отвалом грунта от раскопок предыдущих лет, и датируется 60-70-ми гг. XX в.

В северной части раскопа на кв.А/13, 15, 17, 19, Б/19, в восточной части на кв.Б-В/15, а также в юго-восточной части на кв.Д/15, 17 в виде пятен неопределенных форм выявилась серая рыхлая супесь с зеленоватым оттенком. На кв.В/17 она проявилась в виде аморфного пятна размером 100x80 см с некоторым содержанием сажи. Прослойка, вероятно, образовалась в завершающий этап существования городища, который можно отнести к IV строительному горизонту.

После прокопки второго пласта и произведенной зачистки на уровне 3-го пласта (-40 см от 0), с относительно ровной поверхностью, выявились горизонтальные срезы следующих напластований и объектов.

В северо-восточном углу раскопа на кв.А/13 имелся не прокопанный участок ниже уровня 3-го пласта.

На фоне данной прослойки выделялись следующие объекты:

на кв.В/19 пятно овальной формы размером 54 x 30 см, вытянутое по оси ССВ – ЮЮЗ. Оно обозначено как очаг 1. В его заполнении фиксировалась серая рыхлая супесь с золой и углем, оконтуренный по периметру полоской прокала толщиной 2-4 см. На данном пласте очаг с разрезом был выбран до дна, и его глубина составила 8 см. Находок в заполнении не обнаружено. По стратиграфическому положению очаг 1 можно отнести к III строительному горизонту.

В северо-восточной части раскопа на кв.А-Б/13, 15 на площади 288 x 100 см как пятно неправильной формы проявился светло-коричневый плотный суглинок с единичными включениями алебастровой крошки. Находок в прослойке не обнаружено. Прослойка, вероятно, образовалась в результате разрушения сырцовой постройки, и, судя по стратиграфическому положению, прослойка относится к II-III строительным горизонтам.

После прокопки третьего пласта и произведенной зачистки на уровне 4-го пласта (-60 см от 0), с относительно ровной поверхностью, выявились горизонтальные срезы следующих напластований и объектов.

В северной и южной части сектора 1 выявились два скопления пятен, вероятно, связанные с наиболее активной жизнедеятельностью на данном участке городища. Так, в северной части на кв.А/17 выявился очаг №2 – пятно овальной формы размером 80 x 52 см, вытянутое по оси З – В. Оно представлено прокалом, в восточной части которого выделялось овальное пятно золы размером 40 x 28 см. На данном пласте очаг с разрезом был выбран до дна, и его глубина составила 5 см. При расчистке очага в прокале обнаружен 1 фрагмент круговой афригидской керамики (см. Приложение 2 и 3). С очагом №2, вероятно, связаны прослойки, которые окаймляют очаг с запада и востока в виде полос шириной до 55 см и 68 см, соответственно. Западная прослойка представлена зеленоватой плотной супесью с включениями угля, золы, восточная – светло-коричневым суглинком с включениями алебастровой крошки, прокала, песка. Данные прослойки, возможно, сформировались во время функционирования очага, и относятся к III строительному горизонту.

В восточной части раскопа и за его пределами проявились границы раскопа IV 60-х гг. XX в. Таким образом, расхождение линий квадратов «нового» и «старого» раскопов составила 20-30 см со смещением на запад.

После прокопки пятого пласта и произведенной зачистки на уровне 6-го пласта (-100 см от 0), с относительно ровной поверхностью, выявились горизонтальные срезы следующих напластований и объектов.

У западной стенки сектора 1 на кв.Б-В/19 на площади 190 x 68 см в виде пятна неопределенной формы, продолжающейся в западную стенку раскопа, проявилось скопление битых сырцовых кирпичей. Находки отсутствуют. Судя по стратиграфическому положению, оно относится II строительному горизонту.

В северо-восточной части сектора 1, после кратковременного слабого дождя, проявились слабые очертания квадратных сырцовых кирпичей сторонами 31-38 см, выложенных плашмя в 1-2 ряда, образуя как бы кладку стены длиной 498 см и шириной 42-116 см, вытянутой по оси север – юг, с незначительным отклонением на восток. При высыхании границы кирпичей терялись, превращаясь в однородную плотную субстанцию.

В северо-восточной части сектора 1 на кв.А-Б/13, 15 на площади 285 x 170 см проявилось пятно неправильной формы, содержащие две прослойки: коричневая прослойка органики и окаймляющая ее зеленоватая супесь с включениями алебастровой крошки. Находки отсутствуют. Судя по стратиграфическому положению, прослойки относятся к начальному этапу II строительного горизонта.

В секторе 2 выявилась сырцовая конструкция. Она на кв.Г/17, 19 проявилась в виде прямоугольной площадки с фиксируемым размером 365 x 172 см, вытянутой по оси запад – восток с некоторым отклонением на юг, продолжающейся в западную стенку раскопа и в бровку. Возможно, площадка является суфой-лежанкой. От данной площадки в южном направлении на кв.Д-Ж/17 отходит полоса шириной 34-40 см, продолжающаяся в южную

стенку раскопа. Данная полоса является стеной помещения, сложенной из глиняной массы, или из сырцовых кирпичей, и вероятно, представляет собой перегородку между помещениями. Вдоль западной границы данной стены-перегородки на кв.Д-Е/17 длиной 240 см и шириной 16 см и на кв.Ж/17 длиной 172 см и шириной до 14 см фиксируются полосы глиняной субстанции, возможно, пахсы. Вследствие чрезвычайной сухости грунта и яркого солнечного света, определить приемы возведения данной конструкции и расчленить отдельные кирпичи не представляется возможным. Только после кратковременного слабого дождя, местами проявились слабые очертания квадратных сырцовых кирпичей сторонами 34-40 см, выложенных плашмя в 1 ряд, на месте соединения с суфой-лежанкой – в 2 ряда.

Данная стена-перегородка как бы разделяет площадь сектора 2 на две половины – западную и восточную, с визуально отличимыми разными заполнениями. Западная половина условно обозначена как *помещение 30*, восточная – *помещение 31*. Последняя (помещение 31), по периметру о контурена полосой сырцовой массы (пахсы?) шириной до 40 см, и на кв.Г-Е/13, 15 ограничивает площадь прямоугольной формы размером 425 x 290 см. По центру помещения 31 имеется Г-образная сырцовая полоса шириной 32 см, отходящая от перегородки, разделяющей помещения 30 и 31. Возможно, она также является перегородкой, разделяющей помещения 31 на две части (а и б), или образовалась в результате разрушения стен помещения. В юго-восточной части помещения 31 на кв.Е/15 выделялся тандыр круглой формы диаметром 48 см.

После прокопки шестого пласта и произведенной зачистки на уровне 7-го пласта (-120 см от 0), с относительно ровной поверхностью, выявились горизонтальные срезы следующих напластований и объектов.

В секторе 1 фиксировались участок «стены» *помещения 32* на кв.А-В/15 и скопление битых сырцовых кирпичей у западной стенки, в секторе 2 – *помещение 30* в виде суфы-лежанки, стены-перегородки, и *помещение 31* – в виде сырцовой массы, разделяющей помещение на две комнаты и тандыра круглой формы диаметром 48 см.

На данном пласте участок «стены» *помещения 32* на кв.А-В/15, оставленный на предыдущем пласте, был разрезан в попытках обнаружения очертаний кирпичей и с целью выяснения приемов его возведения. Однако, конструктивных особенностей не обнаружено, вся масса «стены» представлял собой монолитную субстанцию. Кроме того, в профиле разреза фиксировалась его подошва на глубине -112/-118 см от 0, на плане пласта прослеживалось продолжение прослоек по обеим сторонам от «стены». Вследствие этого, и для изучения нижележащих прослоек, на данном пласте данная «стена» разобрана.

После прокопки седьмого пласта и произведенной зачистки на уровне 8-го пласта (-140 см от 0), практически на всей площади раскопа выявился стерильный материк, представленный лессовыми отложениями. На его фоне проявились объекты, углубленные в материк, и местами сохранились незначительные просадки культурных слоев от предыдущего пласта.

Стратиграфия напластований раскопа. Вследствие того, что раскоп 2024 г. являлся прирезкой к раскопу 60-х гг. XX в. и, соответственно, восточная стенка отсутствовала, стратиграфические исследования на раскопе IV на объекте археологии Курганча-кала, проведены по трём стенкам и бровке, т.е. по четырём стенкам сектора 1 и трём стенкам сектора 2. В полевом сезоне 2024 г. раскоп прокопан до материка и остановлен на уровне -140 см от 0, бровка и ямные объекты не разбирались вследствие окончания сроков экспедиции. Мощность напластований в раскопе составила 80-147 см.

На раскопе IV 2024 г. зафиксированы культурные отложения всех четырех строительных горизонтов, принятых для городища (кон. VII – сер. VIII вв.). Они частично перекрыты отвалами от раскопок 60-х гг. XX в., нарастающих с севера на юг достигая толщины в 40 см, в местах их сползания в котлован раскопа достигают до 55 см. Он представлен светло-коричневым рыхлым суглинком. Ниже залегает культурный слой городища, который в соответствии с принятой стратиграфической шкалой памятника, разделен на 4 строительных горизонта, пронумерованный сверху вниз от позднего к раннему.

IV строительный горизонт. Он располагается под слоем отвала от раскопок 60-х гг. XX в., и зеленоватой супесью, серой рыхлой супесью с зеленоватым оттенком, светло-коричневой рыхлой супесью. Общая мощность горизонта, в основном, составляет 6-24 см, местами достигает 36 см. Прослойки горизонта мелкодисперсные, и вероятно образовались в результате запустения площадки городища. Они содержат небольшое количество находок, которые нарастают по мере углубления к III строительному горизонту. Объектов, связанных с данным горизонтом, не выявлено.

III строительный горизонт. Залегает ниже IV с.г., и, в основном, представлен прослойками светло-коричневого суглинка различной плотности, как с содержанием алебастровой крошки, реже прокала и углей, так и без различных включений. Прослойки, отложившиеся на участках наиболее интенсивной жизнедеятельности, особенно рядом с очагами, представлены светло-коричневым суглинком с зеленоватым оттенком с включениями прокала, алебастровой крошки, угля, золы, или непосредственно, зеленоватой супесью с включениями углей и золы. К данному горизонту отнесены скопления битых сырцовых кирпичей с включениями алебастровой крошки, вероятно свидетельствующие об частичном использовании или переустройстве сырцовых конструкций предыдущего (II) строительного горизонта. Прослойка коричневой органики, вероятно, образовалась в период запустения участка, и отделяет данный строительный горизонт от нижележащего. Мощность III с.г. составляет 26-58 см, в местах просадки в заполнение ямы 1 достигает 96 см. К данному горизонту отнесены 2 очага (очаг и1 и очаг 2) и вкопанный в землю лепной сосуд у очага 1.

II строительный горизонт. Располагается под III с.г., и представлен прослойками светло-коричневого суглинка различной плотности, как с содержанием алебастровой крошки, редко угля и прокала, так и без включений. Горизонт завершается прослойками зеленоватой супеси с включениями прокала, алебастровой крошки, углей, золы, иногда с включениями алебастровой крошки и органики, перекрывающихся серой рыхлой супесью с органикой и включениями алебастровой крошки. К данному горизонту отнесен сырцовый бой в западной части раскопа, вероятно, свидетельствующий о переустройстве или ремонте сырцовых конструкций. Мощность II с.г. составляет 9-50 см. К данному горизонту относятся помещение 30, представленное суфой-лежанкой и перегородочной стеной между помещениями 30 и 31, и помещение 31 – жилое, с тандыром, очагом и двумя комнатами (?). В ней обнаружено большое количество как археологически целых, так и развалов керамических сосудов, что свидетельствует о поспешном оставлении помещения. Также к данному горизонту относятся сырцовые конструкции – стены, выявленные в секторе 1. Возможно они являются продолжением помещения 19.

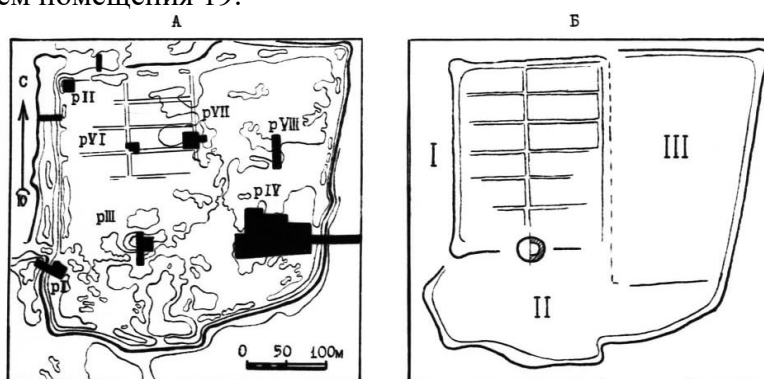

Рис. 1. Общий план городища Курганча-кала

Рис. 2. Курганча-кала – 2024 г. Раскоп IV. Общий вид зачистки на уровне 8-го пласта (-140 см от 0). Вид с востока.

I строительный горизонт. Он залегает на материке, и представлен следующими прослойками: серой песчаной супесью с включениями алебастровой крошки, прослойкой серого песка светло-коричневого суглинка с большим содержанием алебастровой крошки, прослойками зеленоватой плотной супеси с включениями алебастровой крошки и органики, а также прослойкой органики, завершающей данный горизонт, и свидетельствующей о запустении участка городища. Мощность горизонта составляет 10-25 см. С данным горизонтом увязываются дневные уровни ямы 1, ямы 2, ямы 3 и канавки 1.

Культурные напластования покоятся на материке, представленном стерильными лессовыми отложениями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент: «Академия наук Узбекской ССР», 1957, 314 с.
2. Гудкова А.В., Ягодин В.Н. Археологические исследования в правобережной части дельты Аму-Дарьи в 1958-1959 гг. // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 6. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Часть I. Общий отчет. памятники первобытного и античного времени М.: «Академии наук СССР», 1963, с. 248-273.
3. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Издательство Восточной литературы, 1962, 324 с.

УДК: 930.1:94(5-015.3)

ЗАРУБЕЖНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О РОЛИ СОГДИЙЦЕВ НА ВЕЛИКОМ ШЁЛКОВОМ ПУТИ

Н.А.Ваисова, доц., PhD, Национальный Университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buyuk Ipak yo'lida so'g'diylarning roliga oid xorijiy tarixshunoslik yoritib berilgan. So'g'diylarning savdo va diplomatik faoliyati Buyuk Ipak yo'lida nafaqat mahalliy, balki xorijiy nashrlarda ham o'z ifodasini topgan.

Kalit so'zlar: Buyuk ipak yo'li, Xitoy, Sharq, O'rta Osiyo, Sog'diylar, Dunxuan, Xotan, Samarqand, Buxoro, Qadimgi sog'd yozuvlari.

Аннотация. В данной статье описывается зарубежная историография о роли согдийцев на ВШП. Торговая и дипломатическая активность согдийцев на ВШП нашло своё отражения в ряде отечественных и зарубежных публикаций.

Ключевые слова: ВШП, Китай, Запад, Согдийцы, Дуньхуань, Хотан, Средняя Азия, Самарканд, Бухара, старые согдийские письма.

Abstract. *This article describes foreign historiography on the role of the Sogdians along the Silk Road. The trade and diplomatic activities of the Sogdians on the Silk Road have been reflected in a number of domestic and foreign publications.*

Key words: *Great Silk Road, China. West, Sogdians, Dunhuang, Hotan, Central Asia, Samarkand, Bukhara and old Sogdian letters*

Введение. Одной из публикаций про согдийцах на Великом Шёлковом пути является книга американской исследовательницы Валерия Хансена. Монография «Великий Шелковый путь» опубликовано на английском языке в 2012 году. В данной монографии описывается, 60-е годы прошлого века на городище Афрасиаб в Самарканде при раскопках дворца согдийского ихшида Вархумана были обнаружены настенные росписи второй половины VII века с изображением послов, прибывших к его двору из различных государств. Среди них есть изображения дипломатов, внешний облик которых позволяет предполагать их восточное, в частности китайское происхождение.

Методология исследования. В раскрытии темы исследования использованы методы системности, сравнения, проблемно-целевой, исторический, сопоставительный методы, метод логического подхода, социологические и антропологические (эксперимент, наблюдение, количественный и качественный анализ, синтез), а также метод междисциплинарного подхода.

Результаты и обсуждение. Роспись на Афрасиабе является фактически единственным ценным историческим источником VII века свидетельствующим о взаимоотношениях Узбекистана с Кореей. Афрасиабские фрески заслуживают тщательного изучения потому, что по ним можно предположить воззрения согдийцев на окружающий их мир. На обращённой на заход солнца стене изображены послы и эмиссары зарубежных стран, вышагивающие внушительной процессией. С левой стороны на этой западной стене вторая слева фигура без головы одета в белый халат с длинной надписью на согдийском языке. Эта надпись, представляющая собой самый длинный текст на данном рисунке, служит записью речи посланника царя Чаганиана. [1]

Данная запись относится к определённой части дипломатического протокола, и она должна бы продолжаться речью посланника из Чача (современного Ташкента). Эмиссар Чаганиана в своей речи продемонстрировал своё знание и языка, и богов Самарканд. Притом что в наше время удаётся разобрать речь одного только посла Чаганиана, можно предположить, что изначально на этой настенной живописи находились речи всех остальных посланников.

Здесь стремление художника запечатлеть мировой порядок с центром в Самарканде выглядит наиболее очевидным образом. Пять китайцев в традиционных китайских чёрных головных уборах и халатах стоят посередине с рулонами шёлка, мотками шёлковой пряжи и шёлком в коконах. Изображённые в позах выражения почтения, эти китайцы пришли с дарами наряду с остальными эмиссарами, хотя на самом деле правитель Самарканды зависел от них с точки зрения получения военной поддержки. Так как китайцы представлялись самыми важными из послов всех зарубежных стран, художник поместил их в самый центр своей композиции. В верхнем левом углу находятся четыре сидящих мужчины, по длинным волосам и изгибу мечей которых можно предположить их принадлежность к туркам. Возможно это – наёмник.

Географическую широту дипломатических отношений Самаркандского Согда в раннем средневековье ярко демонстрирует присутствие изображений посольской группы из Кореи.

Мнение о том, что это посольство прибыло из раннесредневековой Кореи базируется на многочисленных фактах из письменных памятников. Например, в китайской хронике северных дворов Бэйши говорится о Корейском государстве.

В источнике описывается характер одежды, причёсок и других деталей, и аксессуаров корейских чиновников разных рангов и степеней. Среди них имеются такие моменты, точно соответствующие с деталями изображений корейской группы послов: « на правом краю

картины находится деревянная рама, с которой наискосок свисают два флага; посередине выступают барабаны с оживлёнными мордами чудовищ. Фигуры двух человек в головных уборах с перьями, спрятавших ладони в рукава», можно отнести к корейцам из государства под названием Когурё, просуществовавшего до 669 г. [2] В хронике Тан-шу (летописи династии Тан) также сообщается о владельцах Кореи, носивших шляпу из белого ло с перьями с двух сторон. Сопоставляя росписи со сведениями китайских хроник, Л.И. Альбаум вполне обоснованно определяет этническую и политическую принадлежность корейского посольства во дворец Самаркандского ихшида Вархумана. [3] Далее, он уделяет внимание на то, что в раннем средневековье Согд находился в политической зависимости от Тюркского Каганата, который вел тесные контакты с дальневосточными государствами. В подтверждение своих суждений он приводит такие доказательства, как посещение корейским монахом в 727г. Бамина-одного из центров буддизма в Центральной Азии [4]

Авторы афрасиабских рисунков придают громадное значение отношениям с внешним миром, в частности изображению посланников зарубежных государств. Эти дипломаты изображаются во время налаживания торговых отношений, но при этом они фактически предлагают настоящие товары, такие как шёлковая материя или нить. В середине VII столетия Варкхуман заказывал изображения представителей народов, принадлежащих к китайско-тюркскому союзу.[5] По сведениям корейских письменных источников, известный буддийский паломник Хуэй Чао (ХеЧхо- кореец по происхождению), совершивший в 723 г. н.э. путешествие в Западный край целью посещения буддийских святынь Чача, Согда, Хутталяна и других земель, оставил описание их достопримечательностей. Ранее эти сведения были малоизвестны специалистам, которые в основном опирались на записки китайских паломника Сюань Цзяня, посетившего Среднюю Азию на сто лет раньше.[6]

В VII-VIII веках согдийцы по- видимому достигли и Японии. В это время столицей Японии был город Нара, поэтому иностранцы часто посещали его. Однако очень мало тех, оставил о себе информацию. Сохранились записи о путешественнике – человеке по имени Аннехо из Согда, побывавшего в Наре в 754г., отмечает японский исследователь профессор университета Нара Тоно Хараюки. Из источников известно, что согдийцы, успешно монополизировав международную торговлю, тем не менее, сами не смогли создать у себя сильного централизованного государства. Каждый оазис делился на несколько княжеств, во главе всех номинально стоял правитель Самарканда, которого называли «Самаркандский царь- Согдийский государь», ишхид Согда. Аннехо был родом из Бухарского оазиса. Его приезд в Японию был связан с сопровождением высокопоставленного духовного буддийского лица Ганжин (в период династии Тан- 618-907). Целью поездки Ганжина в Японию, несмотря на государственный запрет Китая, являлось распространение заповедей буддизма. Он сделал пять безуспешных попыток переплыть море, причем в одном случае неудачного из-за доноса ученика, в других из-за стихийных катаклизмов. И лишь через 12 лет, с шестой попытки, в 754 году он попал в город Нара. [7]

В современном Сиане обнаружено самое большое на китайской территории количество археологических находок. В городе Сиань встречаются многочисленные памятники прошлого. В период Северного Чжоу в северном пригороде современного Сианя находилось кладбище для погребения высокопоставленных чиновников. Кое-какие последние свидетельства материкового переселения народов поступают с места нынешних раскопок нескольких могильников согдийцев, переехавших в Сиань и остальные северные китайские города в конце VI и начале VII столетия. Согдийские могилы к тому же обнаружили в других китайских городах. В том числе в Гуйюани, Нинся и Тайюане провинции Шаньси. [8]

На примере этих захоронений можно увидеть, как переселенцы в Китай, главным образом согдийцы, приспосабливались к китайским культурным нормам и влияли на них. Притом что традиционным порядком захоронения в Согдийцы предусматривалось сначала выложить тело усопшего на растерзание его плоти животными, а потом поместить кости в склеп или гробницу, согдийские захоронения, обнаруженные в Сиане, выполнены в соответствии с китайской традицией. Они снабжались крутым спуском, ведущим в подземную

камеру, и там часто находили эпитафию на китайском языке, из которой можно было узнать краткую биографию усопшего. При всём при этом в таких захоронениях сохраняются определённо согдийские признаки. На месте китайских гробов в согдийских могилах находятся либо каменный постамент, либо миниатюрный каменный домик. В некоторых случаях останки покойного размещались на постаменте типа ложа или внутри домика, но в других, как в самом показательном случае с Ань Цзя, всё оказалось по другому. Причисленная к 10 важнейшим археологическим открытиям 2001 г. могила Ань Цзя считается единственным захоронением согдийцев, не потревоженным раньше до самого его обнаружения археологами. На панелях из склепа Ань Цзя торговая деятельность отражена слабо, если только отражена вообще. Верблюды с товарами на спинах появляются на одной из панелей напротив входа, однако сюжет скорее связан с дипломатией, чем с торговлей. На той же панели появляется изображение Ань Цзя, ведущего беседу с тюркским вождём в своём шатре. В период расцвета жизни вдоль Шёлкового пути между всеми основными державами происходил обмен эмиссарами. Китайские посланники отправлялись в Самарканд, а их согдийские партнёры пускались в путь в противоположном направлении. На фресках Афрасиаба в Самарканде посланникам предоставлено почётное место, и каждый из них предлагает товары из своих родных земель. Тесные межкультурные контакты на Шелковом пути способствовали созданию оригинальных произведений искусств, в которых проявился синкретизм иранской, китайской, согдийской и тюркской культурных традиций. Коллектив китайских авторов фундаментальной 2-томной монографии «Древний Шелковый путь Китая» под руководством профессора Ма Бушена констатируют, что «согдийцы были главной сухопутной силой в торговле между Китаем и Западом».[9]

Заключение рекомендации. Таким образом, согдийцы как дипломаты на Великом шелковом пути нашли своё отражение в ряде отечественных и зарубежных публикаций. На пике торгового обмена вдоль Шёлкового пути самую влиятельную иностранную общину в Западных странах составляли согдийцы. Согдийцы вели дипломатические отношения многими государствами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Грене Ф. Картина VII века «Изображение послов» в Самарканде(The 7th-Century AD Ambassadors Painting at Samarkand) из сборника «Фресковая живопись на Шелковом пути: Культурные обмены между Востоком и Западом» (Mural Paintings of the Silk Road: Cultural Exchanges between East and West)/ под. Ред. Кудзуя Ямаути. Токио: Archetype 2007.
2. Вако Аназова, Джюнити Маноме. Afurashiyabu tojo shi shutsudo no hekiga ni mirareru Chosen jin shisetsu nit suite [Кореи́ские посланники на фреске из древнего Самарканда] \ Chosen Gakuho 80 (1976)/С 1-36
3. Эцуко Кагеяма. Китайская манера изображения иностранных делегаций, использованная в картинах Афрасиаба (A Chinese Way of Depicting Foreign Delegates Discerned in the Paintings of Afrasiab)\ Cahiers de Studia Iranica 25 (2002). С 313-327
5. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба.- Т., 1975г. С 74-75.
6. Грене Ф. Представление согдийцев о себе. Этьен дела Вессьер в «Les Turcs rois du monde a Samarcande» на с.132 из сборника Компаретти и Вессьера «Большой Навруз в Самарканде...» интернет издания от 14 апреля 2009 г. <http://www.iranicaonline.org> \
7. Кобзева О.П. Сотрудничество ученых Узбекистана и Южной Кореи в изучении истории Великого Шёлкового пути// Таълим тизимида ижтимоий –гуманитар фанлар.-Т., 2006. С 93-98.
8. Цичун Юн, Пенсюй Бо, Ланьзуя Пэн, Янлин Ян. Древний Шелковый путь Китая. В 2-х т. – Ташкент: 2018 –С 5.
9. Цичунь Юн, ПэнсюйБо, Ланьзуя Пэн, Янлин Ян. Древний Шелковый путь Китая. В 2-х т.-Т.: Шарк, 2018. С-5.

УДК 930.2 + 94(575) + 930.23

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКАЯ БАЗА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ: РОЛЬ ХОРЕЗМИЙСКИХ ЛЕТОПИСЕЙ

М.Н.Давлетова, преподаватель, Хорезмский ВПММ, Хива

Annotasiya. Ushbu maqolada Xorazm xronikachilari tomonidan XVII–XIX asrlarda yaratilgan tarixiy asarlarning ahamiyati ko'rib chiqiladi. Xiva xonligi va turkman qabilalari o'rtasidagi munosabatlar haqida keng ma'lumotlarni o'z ichiga olgan Abuulg'oz, Munis, Ogahiy va Bayoniy

asarlariga alohida e'tibor qaratiladi. P.P.Ivanov va A.K.Borovkov kabi taniqli sharqshunoslarning fikrlari bilan tasdiqlangan ushbu manbalarning muhimligi ta'kidlanadi. Xorazm tarixchilarining O'rta Osiyo tarixini yaxlit holda shakllantirishdagi hissasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Xorazm xronikalari, O'rta Osiyo, Xiva xonligi, etno-siyosiy tarix, XVII–XIX asrlar, Abuulg'oz, Munis, Ogahiy, tarixiy manbalar.

Аннотация. В данной статье рассматривается ценность исторических трудов хорезмийских летописцев XVII–XIX веков. Особое внимание уделяется произведениям Абулгази, Муниса, Агахи и Баяни, в которых содержится обширная информация о взаимоотношениях Хивинского ханства с туркменскими племенами. Подчеркивается важность этих источников, подтвержденная мнениями выдающихся востоковедов, таких как П.П.Иванов и А.К.Боровков. Анализируется вклад хорезмийских историков в формирование целостной картины истории Средней Азии.

Ключевые слова: Хорезмийские летописи, Средняя Азия, Хивинское ханство, этнополитическая история, XVII–XIX века, Абулгази, Мунис, Агахи, исторические источники.

Abstract. This article examines the value of historical works by Khorezmian chroniclers of the 17th–19th centuries. Particular attention is paid to the works of Abulgazi, Munis, Agahi and Bayani, which contain extensive information about the relations between the Khiva Khanate and the Turkmen tribes. The importance of these sources is emphasised, as confirmed by the opinions of prominent Orientalists such as P.P. Ivanov and A.K. Borovkov. The contribution of Khorezmian historians to the formation of a comprehensive picture of the history of Central Asia is analysed.

Keywords: Khorezmian chronicles, Central Asia, Khiva Khanate, ethnopolitical history, 17th–19th centuries, Abulgazi, Munis, Agahi, historical sources.

Введение: Изучение истории любого народа невозможно без привлечения и критического анализа доступных исторических источников. В контексте изучения истории туркменского народа особую значимость приобретают труды, созданные в соседних государствах, имевших тесные исторические, политические и культурные связи с туркменскими племенами. Одним из таких ключевых регионов, летописцы которого оставили ценные сведения о туркменах, является Хорезм, а точнее — Хивинское ханство. На протяжении многих веков Хивинское ханство поддерживало активные контакты с туркменским народом, что неизбежно находило отражение в летописях хорезмийских историков. Данная статья посвящена анализу именно этого пласта источников.

Материалы и методы: Исследование основано на анализе научных публикаций, посвященных хорезмийской историографии и истории туркменского народа. Особое внимание уделяется цитированию мнений авторитетных исследователей, таких как П. П. Иванов и А. К. Боровков, а также содержанию сборников материалов по истории туркмен, изданных Институтом востоковедения РАН. Методологической основой является историко-генетический метод, позволяющий проследить развитие исторических событий и взаимоотношений, а также сравнительно-исторический метод для оценки значимости различных источников.

Результаты: Исторические труды, созданные хорезмийскими летописцами, являются бесценным источником для реконструкции истории туркменского народа, особенно в период XVI–XIX веков. Причина этого кроется в прочных и многовековых связях Хивинского ханства с туркменскими племенами, что неизбежно находило отражение в произведениях хорезмийских историков.

Наиболее значимыми из них являются следующие труды:

Абулгази-хан (XVII век): Особого внимания заслуживает его труд «Шаджарайи Тарокима», который является специализированным и исчерпывающим исследованием по истории туркменского народа. Это произведение, написанное на узбекском языке, открывает широкие возможности для изучения генеалогии, расселения и ранней истории туркменских племен.

Муниса и Агахи (XIX век): эти хивинские историки создали произведения, которые, по мнению П.П.Иванова, имеют «большое значение для изучения истории туркмен» [2]. Иванов подчёркивает полноту и подробность сведений об истории туркмен, содержащихся в трудах Агахи. Работы Муниса и Агахи, как отмечают П.П.Иванов и А.К.Боровков, освещают «хивинско-туркменские отношения, и туркменам в них отводится много места» [3]. Это делает их произведения особенно ценными по сравнению с трудами иранских историков и бухарскими хрониками, где туркменской истории уделялось меньше внимания.

Ценность произведений хорезмийских историков подтверждается включением отрывков из них в крупные сборники материалов по истории туркменского народа. Так, в 1938 году по предложению Наркомпроса Туркменистана был опубликован двухтомный сборник материалов, охватывающий историю туркмен с древнейших времен до 80-х годов XIX века [4]. В этот сборник вошли материалы из произведений, написанных на узбекском, арабском и персидском языках, и, как отмечают авторы, «среди трудов узбекских историков следует выделить работы хивинского хана Абулгози-хана (XVII век) и труды хивинских историков Муниса и Агахи XIX века, которые охватывают очень широкий период». Эти летописи охватывают период с XVI по 70-е годы XIX века» [1]. Авторы сборника уделяют этим рукописям особое внимание, что свидетельствует об их высокой научной ценности.

Произведения Баяни также представляют значительный интерес, хотя, как и труды Муниса и Агахи, они, по всей видимости, сохранились только в виде рукописей. Их значение, как и значение произведений Муниса и Агахи, заключается в «исторической, научной ценности и достоверности содержащихся в них сведений».

П.П.Иванов в своей работе [5] классифицирует произведения хорезмийских историков как «ценнейшие источники для изучения истории народов Средней Азии». Он сам активно использовал эти труды при написании разделов своего исследования, посвящённых истории Хорезма XVII–XIX веков, что является косвенным подтверждением их значимости.

Обсуждение: Значение хорезмийских летописей для изучения истории Туркменистана трудно переоценить. Их уникальность заключается в том, что они создавались непосредственно в государстве, имевшем наиболее тесные и постоянные контакты с туркменскими племенами. В отличие от сторонних наблюдателей, хорезмийские историки имели доступ к более подробной информации о политических, экономических и военных аспектах взаимоотношений.

Труд Абулгази-хана «Шаджарайи Тарокима» представляет собой фундаментальный труд, заложивший основу для дальнейшего изучения истории Туркменистана. Его попытка систематизировать знания о происхождении и расселении туркменских племён является выдающимся достижением для своего времени.

Произведения Муниса и Агахи, созданные в XIX веке, дополняют и расширяют наши знания о туркменах, фокусируясь на более позднем периоде. Их летописи позволяют понять, как развивались хивинско-туркменские отношения в эпоху, предшествовавшую присоединению Туркестана к Российской империи. Акцент, который они делают на туркменском населении, свидетельствует о его значительной роли в политической и экономической жизни Хивинского ханства.

Важно отметить, что, несмотря на свою ценность, многие из этих трудов существуют только в виде рукописей. Это создаёт определённые трудности для исследователей, но в то же время подчёркивает необходимость дальнейшей работы по их изучению, публикации и введению в научный оборот.

Сравнивая хорезмийские источники с иранскими и бухарскими, исследователи справедливо отмечают, что именно в хорезмийских летописях содержится наиболее подробная и систематизированная информация о туркменском этносе. Это обусловлено географической близостью и активным взаимодействием.

Заключение: Исторические труды хорезмийских летописцев — Абулгази, Мунисы, Агахи и Баяни — являются незаменимыми источниками для изучения истории туркменского народа. Они содержат обширную информацию о хивинско-туркменских отношениях,

политической и социальной жизни туркменских племен, их миграциях и взаимодействии с соседними государствами. Признание ценности этих источников ведущими востоковедами, такими как П.П.Иванов, и их включение в фундаментальные сборники материалов по истории Туркменистана подтверждают их неоспоримое значение для национальной историографии. Дальнейшее изучение и публикация рукописных трудов хорезмийских историков будут способствовать более глубокому и всестороннему пониманию истории и культуры туркменского народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бартольд В.В., Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехстолетие. З.Р.А.О. Т. XXV. С.342.
2. Иванов П.П., Боровков А.К. Несколько общих замечаний об источниках по истории туркмен в XVI-XIX в. Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.Л., 1938. Т.II. С.28.
3. Иванов П.П. Очерк по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.). М., 1958. С. 230.
4. История Туркмении Т.П. Кн.I. С.8 - 9. Ашхабад: Илым, 1957.
- а) Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. М.; Л., 1939.
- б) Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.II. М.; Л., 1938.

УЎК 34.02

АХЛОҚИЙ НОРМАЛАРИНИНГ КОРРУПЦИЯГА ҚАРШИ КУРАШДАГИ ПРОФИЛАКТИК АҲАМИЯТИ

Д.Т.Закирова, мустақил тадқиқотчи, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент

Аннотация. Ушбу мақолада ахлоқий нормаларнинг жамиятда ҳалоллик, адолат ва масъулиятни қарор топтиришидаги ўрни ҳамда уларнинг коррупцияга қарши курашдаги профилактик аҳамияти таҳлил қилинади. Ахлоқий қадриятлар тизими инсоннинг ички эътиқоди ва ижтимоий масъулиятини мустахкамлаш орқали коррупцион ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилади.

Калим сўзлар: ахлоқий нормалар, коррупция, профилактика, ҳалоллик, масъулият, ахлоқий маданият.

Аннотация. В статье рассматривается роль моральных норм в утверждении честности, справедливости и ответственности в обществе, а также их профилактическое значение в борьбе с коррупцией. Система моральных ценностей способствует предотвращению коррупционных проявлений посредством укрепления внутренней веры и социальной ответственности человека.

Ключевые слова: моральные нормы, коррупция, профилактика, честность, ответственность, моральная культура.

Abstract. This article analyzes the role of moral norms in promoting honesty, justice, and responsibility within society and highlights their preventive significance in combating corruption. The system of moral values helps prevent corrupt practices by strengthening individuals' inner beliefs and social responsibility.

Keywords: moral norms, corruption, prevention, honesty, responsibility, moral culture.

Инсониятнинг кўп минг йиллик ривожланиш тарихида тараққиётга энг кўп тўғанок бўлиб келаётган унсурлардан бири бу коррупциядир. Афсуски, бугунги ривожланган дунёда ҳам бу иллатнинг таг-туғи билан йўқ қилишининг имкони бўлмапти. Дунёдаги давлатларнинг ҳар бирида коррупцияга қарши кураш бўйича тегишли чора-тадбирлар ва унга қарши курашиш тўғрисида норматив ҳужжатлар қабул қилинган. Ҳақиқатан, коррупция муаммоси бугунги кунда дунё миқёсида ўз ечимини талаб этаётган биринчи масалалардан бири ҳисобланади. Шу боис ҳам жаҳон ҳамжамияти бу иллатга қарши кескин курашмоқда. Бу йўналишда бир қатор халқаро ҳужжатлар ҳам қабул қилинган.

Мамлакатимизда демократик қадриятлар қарор топиб бораётган бир вақтда айрим мансабдор шахслар томонидан порахўрлик, ўз мансаби, мавқеини суистеъмол қилиш билан боғлиқ жиноятларнинг содир этилиши халқ орасида ушбу элитанинг обрўсизланишига, қолаверса, давлатнинг ҳуқуқий ва маънавий тизимида путур етишига сабаб бўлмоқда.

Юқоридаги таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, ислом ҳукуқий-ахлоқий тизимида коррупция ва порахўрлик жамият барқарорлигига таҳдид солувчи оғир иллатлар қаторида баҳоланади. Бу каби амалиётлар инсоннинг моддий манфаат йўлида адолат ва инсофни бузиши сифатида қатъий қораланади ҳамда кабира (оғир) гуноҳлар жумласига киритилади.

Пора атамаси шаръий истилоҳда «ҳақни йўққа чиқариш ва ноҳақликни вужудга келтириш мақсадида бериладиган моддий ёки номоддий манфаат» сифатида таърифланади. Бу таъриф ислом ҳукуқшунослигида порахўрлик амалиётининг ахлоқий ва ҳукуқий жиҳатдан ман этилганлигини ифода этади. Коррупция тушунчаси эса, истилоҳий нуктаи назардан, «ҳақли бўлмаган ҳолда муайян иш ёки қарорни шахсий ёки гуруҳ манфаати йўлида ҳал этишга уриниш» мазмунини англатади.

Ҳадиси шарифларда пора бериш ва пора олиш амаллари кескин қораланади. Унда пора берувчи ҳам, пора олувчи лаънатга учрайдиган гуноҳкорлар қаторига кириши баён қилинади. Бу таълимот ислом ҳукуқи ва ахлоқ тизимида порахўрликнинг ҳар икки томон учун ҳам оғир маънавий жавобгарлик эканини кўрсатади. Шу билан бирга, ҳадис мазмунидан порахўрлик фақат ҳукуқий жиноят эмас, балки жамиятда адолат, ишонч ва инсоф тамойилларига хилоф бўлган маънавий бузуқлик сифатида баҳоланиши англашилади.

Ҳадиси шарифларда ҳаром йўл билан бойлик орттириш иллоти қаттиқ қораланади. Бундай йўл билан топилган молу давлат фақат иқтисодий ёки ҳукуқий нуктаи назардан эмас, балки маънавий жиҳатдан ҳам нопок ҳисобланади. Ривоятларда келтирилишича, ҳаром манбадан озикланган ёки шундай йўл билан ўсган тана азобга дучор бўлиши ҳақида огоҳлантирилади. Бу мазмун ислом ахлоқи ва фикҳий таълимотида мол-мулкнинг ҳалол манбадан бўлиши асосий меъёрлардан бири эканини кўрсатади.

Ҳадиси шарифларда, шунингдек, инсоннинг умри, ёшлиги ва мол-мулки учун жавобгар экани таъкидланади. Манбаларда қайд этилишича, ҳар бир банда умрини қандай ўтказгани, ёшлигини нимага сарфлагани, молини қаердан топиб қаерга сарфлагани ва эгаллаган илмини қандай амалга татбиқ этгани ҳақида ҳисобга тортилади. Бу таълимот инсон ҳаётида масъулият ва ҳалоллик тамойилларининг илмий-ахлоқий асосини белгилайди.

Бошқа ривоятларда эса инсоннинг дуоси қабул бўлмаслигининг сабабларидан бири ҳаром ризқ билан боғлиқлигига ишора қилинади. Ҳаром йўл билан топилган озуқа ёки мол инсоннинг маънавий поклигига таъсир кўрсатиб, унинг ибодати ва дуосининг самарадорлигини камайтиради.

Шунингдек, ҳадиси шарифларда пора бериш, пора олиш ва бунда воситачи бўлиш ҳолатлари ҳам қаттиқ қораланади. Бу учала ҳолатнинг ҳар бири жамиятда адолат, поклик ва ишонч тамойилларига қарши бўлган маънавий бузуқлик сифатида баҳоланади ҳамда огоҳлантирилади.

Одатда пора олувчини қоралаш ҳақида кўп гапирилади, аммо пора берувчига кам эътибор қаратилади. Ҳолбуки, мазкур ҳадиси шарифларнинг моҳиятига назар солсак, унда аввало пора берувчи тилга олинган. Бунинг сабаби шундаки, пора деб номланган иқтисодий, ахлоқий ва ижтимоий жиноятнинг бошланиши айнан пора берувчидан келиб чиқади. Шу боис, порахўрлик иллатининг илдизи пора берувчи шахснинг нияти ва ҳаракатидан бошланади. Бу борадаги асослар Ўзбекистон Республикаси қонунларида ҳам ўз аксини топган. Хусусан, Жиноят кодексининг 211-212-моддаларида порахўрлик ва пора олиш-беришда воситачилик қилиш жамият учун ижтимоий хавфи юқори ва оғир оқибатларга олиб келувчи жиноятлар тоифасига киради. Ушбу жиноятлар жамиятнинг маънавий-ахлоқий негизига путур етказибгина қолмай, янги жиноий қилмишлар содир этилишига ҳам йўл очиб бериши мумкин. Шу боис, пора берганлик ва пора олиш-беришда воситачилик қилганлик учун жиноий жазоларнинг кучайтирилгани салбий ҳолатларнинг олдини олишга хизмат қилиши билан аҳамиятлидир.

Демак, ҳам шариат қоидаларида, ҳам замонавий қонунчилик асосларига кўра порани олган ҳам, берган ҳам, ўртада воситачилик қилган киши ҳам гуноҳкор, қонунбузардир. Айрим уламоларнинг таъкидлашича, агар пора берувчининг мақсади инсонга озор етказиш ёки ҳаққи

бўлмаган нарсани қўлга киритиш бўлса, у лаънатга сазовор бўлади. Шунингдек, уламоларнинг хулосаларига кўра, ҳукм чиқарувчи ёки бошқарувчи шахс пора олиш орқали бирон ҳақни бекор қилсин ёки зулмни даф этсин – барибир, унинг пора олиши ҳаром ҳисобланади.

Ибн Масъуддан ривоят қилинган ҳадис мазмунига кўра, ҳукм чиқариш ёки адолатни бузиш мақсадида берилган пора инсонни куфр йўлига етаклайди. Шунингдек, одамлар ўртасида турли манфаатлар йўлида амалга ошириладиган пора эса шариат нуқтаи назаридан мутлақо ҳаром ҳисобланади (Имом Табароний ривоят қилган).

Юқоридаги таҳлилларга асосланган ҳолда таъкидлаш жоизки, бугун жамиятимизда аянчли иллат ҳисоблаган коррупцияни олдини олиш нуқтаи назаридан эмас, балки унинг замирида келиб чиқиш эҳтимолли катта бўлган бошқа қонунбузарликларнинг ҳам олдини олиш мақсадида давлат органларида фаолият юритаётган ҳар бир шахс кучли мафкуравий иммунитетга эга бўлмоғи лозим. Шундай экан, ҳар қандай қонун халқ ва унинг манфаатлари учун хизмат қилади, агар жараёнга коррупция аралашса, бу халқнинг ҳуқуқий эркинликларини поймол этиб адолатсизликларни келтириб чиқаради. Шу ўринда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг қуйидаги сўзларини келтириб ўтишимиз жоиздир: – «Биз ўз фаолиятимизда қонун устуворлиги, тартиб-интизом инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга алоҳида эътибор берамиз. Юртимизда барпо этилаётган ҳуқуқий-демократик давлатда адолатсизлик бўлишига ҳеч қачон йўл қўймаймиз. Қонун ва адолат ҳимояси ҳокимиятнинг барча бўғинлари, энг аввало давлат бошқаруви органлари, айниқса ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларининг биринчи даражали вазифаси бўлиб, айти пайтда бутун жамиятимизнинг куч ва имкониятларини шу йўлда сафарбар этиш шарт деб ҳисоблаймиз».

Умумий таҳлил ва диний-ахлоқий манбалардаги баёнларга кўра, порахўрлик жамиятда адолат мезонларини издан чиқарадиган, ижтимоий муносабатларда тенглик ва ишончни йўқотадиган ҳамда тараққиёт жараёнини кескин секинлаштирадиган оғир ижтимоий иллат сифатида баҳоланади. Демак, коррупцияга қарши курашиш биринчи навбатда оиладаги муҳит ва таълим-тарбиядан бошланади. Коррупциянинг олдини олиш ва унга қарши курашиш ҳар бир инсондан руҳан поклик, инсоф, диёнат, иймон ва ҳалолликни талаб этади. Бу эса барчамиздан фаолиятимизга ҳалол ва адолатли ёндашувни белгилайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т.: 2018. – Б. 100.
2. Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида. Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: 2017.
3. <https://islom.uz/maqola/11488>
4. <https://oliymahad.uz/11337>

УДК 321.7(575.1)

РОЛЬ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Г.Д.Кочкорова, PhD, доц., Ферганский Государственный Технический Университет, Фергана

Annotatsiya. Maqolada Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyatining shakllanish jarayoni, uning asosiy institutlari faoliyati hamda davlat va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikning mustahkamlanishi yoritiladi.

Kalit so'zlar: fuqarolik jamiyati, Yangi O'zbekiston, demokratiya, islohotlar, NNT, jamoat institutlari, modernizatsiya.

Аннотация. В статье рассматривается процесс формирования гражданского общества в Новом Узбекистане, деятельность его основных институтов и укрепление взаимодействия между государством и обществом.

Ключевые слова: гражданское общество, Новый Узбекистан, демократия, реформы, ННО, общественные институты, модернизация.

Abstract. *The article examines the process of forming civil society in New Uzbekistan, the activities of its key institutions, and the strengthening of cooperation between the state and society.*

Keywords: *civil society, New Uzbekistan, democracy, reforms, NGOs, public institutions, modernization.*

Введение. В последние годы Узбекистан переживает динамичные реформы, направленные на демократизацию, модернизацию и обеспечение верховенства закона. Одним из ключевых элементов этих преобразований стало становление и активизация гражданского общества. «Новый Узбекистан» — это не только программа политических и экономических реформ, но и концепция построения справедливого, открытого и инклюзивного государства, где гражданин становится полноправным участником общественной жизни.

Понятие гражданского общества

Гражданское общество — это совокупность негосударственных организаций и инициатив, включая неправительственные организации (НПО), независимые СМИ, профсоюзы, инициативные группы, ассоциации и активных граждан, которые участвуют в общественной жизни вне рамок официальной государственной власти. Оно функционирует на основе принципов добровольности, солидарности, самоуправления и правовой сознательности.

Роль гражданского общества в демократических преобразованиях

В Новом Узбекистане гражданское общество стало важным механизмом обратной связи между государством и населением. Оно выполняет следующие функции:

Контроль за деятельностью государственных органов

Гражданские активисты и НПО всё чаще становятся участниками мониторинга качества государственных услуг, выявления коррупционных проявлений и контроля за исполнением законов.

Формирование общественного мнения

Благодаря развитию СМИ и социальных сетей, гражданское общество активно участвует в формировании повестки дня, продвижении социально значимых тем и отражении настроений населения.

Защита прав и интересов граждан

Гражданские институты помогают уязвимым слоям населения, способствуют правовому просвещению и оказывают юридическую поддержку.

Социальное партнёрство

В рамках сотрудничества с государственными структурами НПО участвуют в разработке законопроектов, реализации социальных программ и предоставлении общественных услуг.

Государственная поддержка и институциональное развитие

Государство предпринимает важные шаги по стимулированию развития гражданского общества:

Принят ряд нормативных актов, облегчающих регистрацию и деятельность НПО.

Создаются механизмы открытого диалога, в том числе через платформу “Махаллабай ишлаш” и “Халқ билан мулоқот”.

Фонд поддержки ННО и другие государственные структуры предоставляют финансовую и организационную помощь инициативным группам.

Проблемы и вызовы

Несмотря на позитивную динамику, остаются и проблемы:

Недостаточная правовая грамотность населения;

Ограниченный доступ некоторых НПО к финансированию;

Бюрократические препятствия;

Слабое развитие горизонтальных связей между институтами гражданского общества.

Решение этих проблем требует комплексного подхода и совместной работы как государства, так и самих представителей гражданского сектора.

Заключение

Гражданское общество — один из столпов Нового Узбекистана. Его активное развитие способствует построению государства, основанного на справедливости, уважении прав человека и подотчетности власти. Поддержка инициатив граждан, расширение возможностей для участия в управлении и усиление институтов общественного контроля являются необходимыми условиями устойчивого развития страны. Новый Узбекистан — это, прежде всего, Узбекистан для народа и при участии народа.

Основные направления развития гражданского общества

Повышение правовой культуры граждан.

Образовательные программы и общественные кампании способствуют развитию правосознания и ответственности граждан.

Поддержка негосударственных некоммерческих организаций.

Государство предоставляет гранты и социальные заказы для реализации проектов ННО в социальной, образовательной и экологической сферах.

Расширение общественного контроля.

Развитие институтов общественных советов при министерствах и местных органах власти повышает прозрачность управления.

Роль СМИ и цифровых технологий.

Средства массовой информации становятся инструментом формирования общественного мнения и платформой для гражданских инициатив.

Заклучение

Гражданское общество в Новом Узбекистане становится важнейшей силой, обеспечивающей поступательное развитие государства на демократических принципах. Оно формирует активное, ответственное и право сознательное население, готовое участвовать в управлении страной.

Вот пример списка литературы (научных и официальных источников), который можно использовать для статьи на тему «Роль гражданского общества в развитии Нового Узбекистана». Источники подобраны так, чтобы соответствовать академическим требованиям (в том числе для публикаций в журналах).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирзиёев Ш.М. Стратегия Нового Узбекистана. – Ташкент: Узбекистан, 2021.
2. Мирзиёев Ш.М. Мы вместе построим свободное и процветающее демократическое общество. – Ташкент: Узбекистан, 2017.
3. Конституция Республики Узбекистан (в новой редакции от 30 апреля 2023 года). – Ташкент: Адолат, 2023.
4. Закон Республики Узбекистан «О негосударственных некоммерческих организациях» от 14 апреля 1999 года № 769-I (с изменениями и дополнениями).
5. Закон Республики Узбекистан «Об общественном контроле» от 12 апреля 2018 года № ЗРУ–474.
6. Ахмедов А.Х. Гражданское общество: сущность, структура и роль в демократическом развитии Узбекистана. – Ташкент: Фан, 2020.
7. Исламов Б. Социальные институты гражданского общества и их влияние на развитие демократии в Узбекистане. – Ташкент, 2022.
8. Каримова Н. Гражданская активность и социальное партнерство в контексте реформ Нового Узбекистана. // Журнал «Общественные науки Узбекистана», №4

УЎК 347.1-055.2

ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ САЙЛОВ ҲУҚУҚИНИ ҚЎЛГА КИРИТИШ ТАРИХИ

Д.Ш. Курбанова, доц., Урганч Инновацион Университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада хотин-қизларнинг сайлов ҳуқуқини қўлга киритиши тарихи муҳокама қилинган. Шу билан бирга, парламент тарихи, парламентга сайловлар, дастлаб сайловларда задагон эркалар қатнашганлиги, сўнгги йилларда хотин-қизларнинг сайловга жалб қилиниши тарихи таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Парламент, сайлов, хотин-қизлар, тенглик, эркак, бойлар, ўрта ҳол, давлат, ҳокимият.

Аннотация. В данной статье рассматривается история избирательного права женщин. При этом проанализирована история парламента, парламентских выборов, участие дворян в выборах, участие женщин в выборах в последние годы.

Ключевые слова: Парламент, выборы, женщины, равенство, мужчина, богатые, средний класс, государство, власть.

Abstract. This article examines the history of women's suffrage. At the same time, the history of parliament, parliamentary elections, the participation of nobles in elections, the participation of women in elections in recent years is analyzed.

Key words: Parliament, elections, women, equality, men, rich, middle class, state, power.

“Парламентаризм” атамасига тўхталадиган бўлсак, олимлар уни турлича таърифлайдилар. Одатда парламентаризм деганда, Парламент, унинг ривожланиши ва шаклланиш босқичлари ҳақидаги фикрлар, қарашлар ва ҳуқуқий меъёрларнинг йиғиндиси тушунилади. Парламентаризм тарихи эса Англияда 1215 йилда қабул қилинган “Буюк озодлик Хартияси”дан бошланади. Парламентаризмнинг бугунги кундаги ўрнини ва аҳамиятини қуйидаги хусусиятларда ифодалаш мумкин [1]:

Парламентаризм босқичлари. Парламент ва парламентаризм тарихи бир неча асрларни ўз ичига олади. Агар биринчи Парламент XIII ёки XIV асрларда шакланган деб ҳисобласак, Парламент ва Парламентаризм тарихини тўрт босқичга бўлиш мумкин.

Биринчи босқич *Парламентаризм институтининг ўрнатилиши.* Бунда Парламент давлат органи сифатида ўрнатила бошланган. Парламент ўз ўрни ва ролини қидириб, биринчилик учун курашган; уни шакллантириш усуллари ишлаб чиқилад бошланган (XIV — XIX асрлар) [2].

Иккинчи босқич – парламентаризмнинг олтин даври – Парламент ва парламентаризм гуллаб-яшнаган давр. У ўз ичига Парламентаризм тарихида ёрқин из қолдирган XVIII асрнинг охири ва XX аср бошларини қамраб олади. Бу даврда Парламент сайлов цензи асосида шакллантирилган бўлиб, фақат бир синфнинг – туғилиб келаётган буржуазиянинг манфаатларини ифодалаган. Айнан шу даврда Парламент аёлни эркакка айлантиришдан ва эркакни аёлга айлантиришдан бошқа ҳар қандай ишни амалга ошира олади, деб айта бошлаганлар.

Бу ибора унинг ўша вақтдаги куч-қудратидан далолат беради. Бу даврда аёллар сайлаш ҳуқуқига эга бўлмаган ва Парламент сайлаш ҳуқуқига эга бўлган шахслар гуруҳининг 10 фоизи томонидангина сайланган.

Учинчи босқични шартли равишда *парламентаризмнинг инқироз даври* деб аташ мумкин. XX асрнинг бошларида тараққий этган давлатларнинг кўпчилигида ҳолат ўзгарди: бошқа ижтимоий қатламлар ҳам сиёсий ҳаётда қатнашишни талаб қила бошладилар, ушбу қатламлар ва гуруҳлар манфаатларини ифодаловчи партиялар ташкил топа бошлади, цензли сайлаш ҳуқуқи анахронизм деб аталди. Парламент олдингидек қарорлар қабул қилишда тезкор бўлмай, у бир қатлам манфаатларини ифодалашдан тўхтади [3].

Парламент ўз ўрнини ижро ҳокимиятига бўшатиб бериши кераклиги талаб қилинди ва ҳақиқатда ҳам ижро ҳокимияти лидерлик позициясини эгаллади. Инглиз профессори Женингс Парламентнинг вазифаси мамлакатни бошқариш эмас, балки жамоатчилик фикрини шакллантиришга таъсир кўрсатиш ва ҳукумат хатти-ҳаракатларини назорат қилиш, деб ҳисоблади [4]. “Парламент инқироzi” деярли узоқ вақт ҳукм сурди. Охириги йиғирма йилликда эса Парламент ўзининг *парламентларнинг қайта туғилиши* деб аталувчи янги босқичига кўтарилди. XX асрнинг 70-90-йилларида Парламент халқ йиғилишининг фаол ва вакиллик органига айланди.

Замонавий парламентаризмнинг муҳим жиҳатларидан бири қонунчилик органи таркибидаги палаталар миқдоридир. Айни пайтда қонунчилик ҳокимиятининг бир палатали ва икки палатали шакли нисбатан кенг тарқалган. У ёки бу шаклни танлаш кўп жиҳатдан мамлакатнинг тарихий анъаналари, миллий хусусиятлари, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш даражасига боғлиқдир. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ҳозирги пайтда

дунёнинг етакчи ва ривожланган давлатларида асосан икки палатали Парламентлар фаолият кўрсатади. Бундай ҳолатни ҳам федерал, ҳам унитар давлатлар мисолида кузатиш мумкин. АҚШ, Буюк Британия, Франция, Италия, Испания, Бельгия, Голландия, Чехия, Польша, Япония, Швеция, Руминия каби унитар давлатлар шулар жумласидандир. Агар XX асрнинг 70-йилларида икки палатали Парламентлар 45 та давлатда амал қилган бўлса, XXI асрнинг бошига келиб уларнинг сони 70 тага етди. Бундан ташқари ўнлаб давлатларда икки палатали Парламент тузишга тайёргарлик кўрилмоқда.

2000 йилда аҳолиснинг умумий сони 600 млн. кишини ташкил қилган 19 та Европа мамлакатларида икки палатали Парламент фаолият кўрсатди. Бу эса жаҳонда асосан икки палатали Парламент тузиш анъанаси таркиб топаётганидан далолат беради [5].

2000 йилнинг 14-мартда Парижда бўлиб ўтган ҳуқуқий давлат куриш ва демократияни мустаҳкамлашда икки палатали Парламентнинг ролини таҳлил қилишга бағишланган дунё сенаторларининг махсус форумида икки палатали Парламент ҳудудлар, майда ташкилотлар ҳамда давлатнинг алоҳида қисмларининг манфаатларини ҳимоя қилишни кучайтиради, деган ҳулосага келинган.

Шундай қилиб, ўзгарувчан дунё жараёнида фуқароларнинг овоз бериш ҳуқуқини қўлга киритиши куйидаги босқичларни ўз ичига олади:

Биринчидан, тарихий жиҳатдан овоз бериш ҳуқуқи биринчи навбатда ёши каттароқ ва бадавлат эркакларга, асосан турмуш қурган ва саводли эркакларга берилган. Замонавий вакиллик демократиясининг асосчиларидан бири ҳисобланган Англияда 1830 йилгача катталар аҳолиснинг атиги 4 фоизи овоз бериш ҳуқуқига эга эди. Аста-секин овоз бериш ҳуқуқи ёш ва ўрта бой эркакларга, шу жумладан турмуш қурмаган ва саводсизларга ҳам тарқалди. 1900 йилга келиб, эркаклар учун умумий сайлов ҳуқуқи қўплаб Ғарб мамлакатларида одатий ҳолга айланди, аммо аёлларга ҳали ҳам сайловларда қатнашиш тақиқлан эди.

Шунинг учун бу соҳадаги энг муҳим муаммолардан бири аёлларнинг сайлов ҳуқуқини таъминлаш муаммоси бўлган. XIX асрнинг ўрталарида инсоният тарихи давомида “паст даражадаги мавжудотлар” деб ҳисобланган аёллар тобора кўпроқ қонуний ҳуқуқ ва имкониятларни қайтариб олишни бошладилар. Яқинда улар овоз бериш ҳуқуқига эришдилар, аммо бу муваффақият ортида уларни янги курашлар кутиб турган эди. Ўтмишдаги турли маданият ва цивилизацияларда аёллар жуда хилма-хил позицияларни эгаллашган. Баъзиларида улар оталари ва эрларининг мулки сифатида қўрилган бўлса, бошқаларида улар катта эркинликка эга эдилар ва уларнинг ҳуқуқлари қонун билан ҳимояланганлигини қайд этиш зарур. Аммо ўша пайтда ҳам эркаклар катта ҳуқуқларга эга бўлиб, ўзларини аёллардан устун деб ҳисоблашган.

Иккинчидан, XX асрнинг иккинчи ярмида бу муаммо кенг тарқалган бўлиб, аёллар овоз бериш ҳуқуқига эга эмас эдилар. Фақат 1893 йилда янги Зеландия ва 1902 йилда Австралия аёлларга миллий сайловларда қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритишди. Бу эркаклар ва аёлларнинг сиёсий тенглигини тан олиш йўлидаги дастлабки қадамларнинг шаклланишини тавсифлайди. Аёллар 1895 йилда Жанубий Австралияда, 1920 йилда АҚШда, 1931 йилда Испанияда, Франция, Италия ва Белгияда фақат иккинчи Жаҳон урушидан кейин овоз бериш ҳуқуқини қўлга киритдилар [6].

Учинчидан, 1840 йилдан бери ҳисоблаб келаётган аёллар учун сайлов ҳуқуқини бериш ҳаракати аёлларни сайловчилар сонига расман киритиш учун кўпроқ вақт талаб қилди, аммо бу амалга оширилиши биланок, ушбу ҳуқуқларни янада қонуний ҳимоя қилиш зарурати йўқолди. 1869 йилда Ваёминг ҳудуди қўшма штатларда аёлларга овоз бериш ҳуқуқини берган биринчи маъмурий бирлик бўлди, аммо қолганлари, айниқса, 1875 йилда олий суд қарор чиқаргандан сўнг, даъво қилишга шошилмадилар. бузилиши ўн тўртинчи ўзгартириш. Аср охирига келиб яна учта давлат аёлларга овоз беришга рухсат берди. 1920 йилги сайловлар пайтида қабул қилинган ўн тўққизинчи тузатиш бутун мамлакат бўйлаб аёлларга овоз беришга имкон берди.

Тўртинчидан, Швейцарияда аёллар 1971 йилгача овоз бериш ҳуқуқидан маҳрум қилинган. Биринчи Жаҳон уруши тугагандан сўнг, 1958 йилда парламентнинг иккала палатаси (кантонлар Кенгаши ва Миллий Кенгаш) томонидан қабул қилинган швейцариялик аёлларга овоз бериш ҳуқуқини бериш тўғрисидаги яқдил қарор кутилган натижаларни бермади. 1959 йилда Швейцария Конституцияси талаб қилганидек, халқ (аниқроғи, мамлакатнинг эркак аҳолиси) ушбу ташаббус учун овоз бериши керак эди. Сайловчиларнинг учдан икки қисми қарши эди. Аёлларнинг фуқаролик ҳуқуқларига риоя қилиш ва университетларда ўқиш имкониятларини тақдим этишни тарғиб қилувчи биринчи феминистлар уюшмаси 1868 йилда ташкил топган. 1874 йилда Конституция қайта кўриб чиқиладиганда, унда аёлларнинг сайлов ҳуқуқини бирлаштириш бўйича таклифлар мавжуд эди. 1929 йилда миллион швейцариялик аёллар учун овоз бериш ҳуқуқини жорий этишни талаб қилди. Ташаббусга етарлича эътибор берилмади [7].

Бешинчидан, аёлларга овоз бериш ҳуқуқини бериш сайловчиларга мамлакат Конституциясига ўзгартириш киритишга имкон берадиган амалдаги тўғридан-тўғри демократия тизими туфайли кечиктирилди. Бироқ, кантонлар ва коммуналар даражасида вазият бошқача кўринади. Мавжуд автономия жамоаларга аёлларга жамиятнинг сиёсий ҳаётида иштирок этиш ҳуқуқини бериш ёки бермаслик тўғрисида ўзлари қарор қабул қилишларига имкон берди. 1968 йилда бир аёл илк бора Женева Мери этиб сайланди. Бироқ, у миллий даражада овоз бериш ҳуқуқига эга эмасгани қайд этиш лозим. Швейцария ҳукумати инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича Европа Конвенциясини имзолаш билан мамлакатда гендер тенглиги аллақачон мавжудлигини назарда тутган. 7-йил 1971 февралда аёлларга нисбатан сиёсий камситиш доимий равишда тугатилди: эркак электоратнинг 2/3 қисми Конституцияга Швейцария аёлларига федерал сайловларда овоз бериш ва сайланиш ҳуқуқини берадиган тузатишни маъқуллади [8].

Шуни таъкидлаш керакки, жаҳон ҳамжамияти сўнгги ўн йилликларда эркаклар ва аёлларнинг ҳуқуқий тенглигини тасдиқлашда жуда кўп ишларни амалга оширди. 70-80-йилларда аёллар ва эркаклар учун тенг имкониятлар мавзуси кўплаб мамлакатлар сиёсий ҳаётидаги асосий мавзулардан бирига айланди. 1976-1985 йилларда "тенглик, тараққиёт, тинчлик" шиори остида эълон қилинган БМТнинг аёллар ўн йиллиги аёллар масаласини ҳал қилишда муҳим омил бўлди.

Аммо интеграциялашган ёндашувнинг янги концепцияси турли халқаро ҳужжатларда БМТнинг аёллар масалалари бўйича учинчи конференциясидан сўнг пайдо бўлди (Найроби, 1985). БМТнинг аёллар бўйича 4-Жаҳон конференцияси (Пекин, 1995) давомида конференция якунида қабул қилинган ҳаракат дастурида комплекс ёндашув концепцияси қўллаб-қувватланди ва тасдиқланди. Ҳаракат дастури гендер тенглиги муаммосига комплекс ёндашувни илгари суришга чақиради ва шундай дейилган: "ҳукуматлар ва жамоат ва жамоат ҳаётининг бошқа иштирокчилари жинслар ўртасидаги тенгликни мустаҳкамлашга қаратилган ҳаракатларни барча сиёсий стратегияларга бирлаштиришга қаратилган фаол ва кўринадиган сиёсатни илгари суришлари керак" [9].

Интеграциялашган ёндашув асосан сиёсатни амалга оширишда иштирок этадиган шахслар томонидан қарор қабул қилиш жараёнларини ташкил этиш (қайта ташкил этиш), такомиллаштириш ва баҳолашдан иборат бўлиб, улар барча соҳаларда ва барча даражаларда аёллар ва эркаклар ўртасидаги тенглик масалаларини ўз ичига олади [10].

Бу шуни кўрсатадики, XXI аср остонасида аёллар ҳуқуқлари фаолияти кучайган ва кучли глобал суръатларга эга бўлган, муҳим ўзгаришлар рўй берган ва шубҳасиз ютуқлар рўй берган: меҳнат бозорида аёллар сони мисли кўрилмаган суръатларда ўсиб бормокда ва аёллар бу борада жамиятда ва ҳаётининг барча даражаларида муҳим роль ўйнамоқда.

1995-1996 йилларда БМТ тизимида хотин-қизлар ҳуқуқларига оид стратегияларни амалга ошириш бўйича устувор йўналишларни белгилашга қаратилган аёллар бўйича тўртинчи Жаҳон конференциясидан (2000 йил сентябр, Пекин) ташқари, шуни таъкидлаш керакки, қабул қилинган камситишнинг барча шакллари йўқ қилиш тўғрисидаги Конвенция қабул қилинди. Халқаро ҳуқуқий шаклда барча аёллар учун тенг ҳуқуқларни таъминлашга

қаратилган тамойил ва чора-тадбирларни белгилаб берди. "... Аёлларга нисбатан камситишни тақиқловчи миллий Қонунчилик чораларини қабул қилади", деб тавсия қилди "... эркаклар ва аёллар ўртасида амалда тенгликни ўрнатишни тезлаштиришга қаратилган вақтинчалик махсус чораларни, шунингдек, камситишнинг давом этишига ҳисса қўшадиган ижтимоий ва маданий нақшларни ўзгартириш чоралар қўрилиши" ҳақида вазифалар илгари сурилди.

"1986 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда аёлларни ривожлантиришнинг узоқ муддатли стратегиялари" муҳим рол ўйнади. Стратегиялар учта мақсадни илгари сурди - тенглик, ривожланиш ва тинчлик. Шу билан бирга, тенглик нафақат ҳуқуқий тушунча сифатида, балки аёлларнинг ривожланиш жараёнида фаол куч сифатида иштирок этиш ҳуқуқлари, бурчлари ва имкониятларининг тенглиги сифатида кўриб чиқилади, ҳар томонлама ижтимоий-иқтисодий ривожланиш вазифаси билан бевосита боғлиқдир ва тараққиётга еришиш учун асос сифатида қабул қилинади. барча жамиятлар. Ушбу ҳужжатларда Жаҳон ҳамжамятининг 2000 йилга келиб аёлларга нисбатан камситишни бартараф етиш истаги қайд етилган. Улар мамлакатларда давлат сиёсатининг концептуал ёндашувлари, стратегиялари ва тактикаларини ишлаб чиқиш, миллий механизмларни яратиш, қабул қилинган жорий ва узоқ муддатли дастурларнинг бажарилишини назорат қилишни рағбатлантирдилар [11].

Аёлларнинг сиёсий ҳаётдаги иштироки даражасига келсак, у турли мамлакатларда аста-секин ривожланди. 70-80-йилларда Франция (1993), Германия (1980), Англия (1975), Австрия (1979), Дания (1978), Норвегия (1978), Швецияда аёллар ва эркакларнинг тенг ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунлар қабул қилинди (1978) ва ҳоказо [14].

Шундай қилиб, мавзунинг назарий методологик асослари, парламент тарихини, аёл депутатларининг фаолиятини тушуниш ва таҳлил қилишда муҳим асос бўлади. Бугунги замонавий жамиятда аёллар ва эркаклар тенг ҳуқуқлиги ҳақида Қонунлар, қонуности ҳужжатлари қабул қилинганлигини гувоҳи бўлмоқдамиз. Шу билан бирга, аёлларни жамиятдаги тенглигини таъминлаш учун яна ҳаракатларни давом қилдириш лозимлигини ҳам кўриб турибмиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Парламент ва парламентаризм: мозийга назар. / <https://nargis.uz/?p=363>
2. История политических и правовых учений. Учебник / Под ред. доктора юридических наук, профессора О. Э. Лейста. – Москва: Зерцало, 2000. – С.302.
3. История политических и правовых учений. Учебник / Под ред. доктора юридических наук, профессора О. Э. Лейста. – Москва: Зерцало, 2000. – С.302.
4. Ўша манба.
5. История политических и правовых учений. Учебник / Под ред. доктора юридических наук, профессора О. Э. Лейста. – Москва: Зерцало, 2000. – С.300.
6. Долматова А.В. Роль женщины в общественно-политическом движении в начале XX В. : к историографии вопроса // Вестник ВятГУ. 2011. №1-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-zhenschiny-v-obschestvenno-politicheskom-dvizhenii-v-nachale-xx-v-k-istoriografii-voprosa> (дата обращения: 16.07.2023).Ф
7. Долматова А.В. Роль женщины в общественно-политическом движении в начале XX В. : к историографии вопроса // Вестник ВятГУ. 2011. №1-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-zhenschiny-v-obschestvenno-politicheskom-dvizhenii-v-nachale-xx-v-k-istoriografii-voprosa> (дата обращения: 16.07.2023).
8. Пять женщин - политиков, изменивших историю XX века. // Комсомольская правда. От 23 ноября 2013 года.
9. Десять влиятельных женщин-политиков XX – XXI веков. // <https://www.liveinternet.ru/>
10. Pietrow-Ennker B. Russlands «Neue Menschen»: Die Entwicklung der Frauenbewegung von der Anfängen bis zur Oktoberrevolution. Frankfurt; N. Y.: Campus Veerlag. 1999.
11. The Global Gender Gap Report 2011: World Economic Forum [Электронный ресурс]. -URL: blogs.elpais.com/files/wefgendergapreport2011.pdf

ХИВА ХОНЛАРИ ВА ХОНЛИГИГА ОИД ТАФСИЛОТЛАР ЭРОН ЭЛЧИСИ КУНДАЛИКЛАРИДА

(Кўнғиротлар сулоласи даври)

Ш.С. Матякубов, катта илмий ходими, PhD, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақолада муаллиф Эрон элчиси кундаликларидаги Хива хонлари ва хонлигига оид тафсилотлар ҳақида маълумотлар беради.

Калим сўзлар: Хива, Эрон, Кўнғиротлар сулоласи, Носириддиншоҳ, Муҳаммад Аминхон, Огаҳий, Ризоқулихон Ҳидоят, элчи, арк, боғ.

Аннотация. В статье автор даёт сведения о Хивинском ханстве и о ханах которые описаны с дневниках Иранского посла.

Ключевые слова: Хива, Иран, Династия Кунградов, Носириддиншах, Мухаммед Аминхан, Агахи, Ризокулихан Хидоят, посол, крепость, сад.

Abstract. In this article, the author provides information about the Khiva Khanate and the khans described in the diaries of the Iranian ambassador.

Key words: Khiva, Iran, Kungrad Dynasty, Nosiriddinshah, Muhammad Aminkhan, Agahi, Rizokulikhan Hidoyat, ambassador, fortress, garden.

Хива хонларнинг ички сиёсий бошқаруви, турмуш шароити, ҳаёт тарзи ва уларнинг кундалик машғулоти шунигдек хонликда бўлиб ўтаётган барча воқеотлар кўпчилик олимларни, шунигдек бошқа кўшни давлатлардан келган элчилар ва сайёҳларни қизиқтириб келган. Улар хонликда ўз кўзлари билан кўрган-кечирган воқеотларни илмий иш ва ҳисоботларида шунигдек қайднома ва саёҳатномаларида, кундаликлари ва эсдаликларида ёзиб қолдирганлар. Академик Я.Ғуломов - “Араб Муҳаммадхон даврида марказни Хива шаҳрига кўчирганлар, шу даврдан бошлаб хонлик Хива хонлиги номини олди” [1] деб ёзган. Шунигдек яна бир манбада ҳам ” XVII-асрнинг бошларида Араб Муҳаммадхон даврида (1602-1623-йиллар) Хоразмда нисбатан сиёсий барқарорлик ўрнатилгач, Хива ҳақиқатан ҳам Хоразм давлатининг пойтахт шаҳрига айланди” [2] дейилади.

Эрон ҳукмдори янги ёш шоҳ Носириддиншоҳ даврида 1851 йилда Ризоқулихон Ҳидоят Хива хони Муҳаммад Аминхон ҳузурига иккала кўшни мамлакатлар ўртасидаги дўстона муносабатларни барқарорлаштириш, эронлик асир, тутқун ва қулларни озод этиш музокараларини олиб бориш мақсадида элчилик йўсини билан юборилади.

Машҳур шоир, адиб ва маърифатчи, ношир Ризоқулихон Ҳидоят 1800 йили Кожорлар сулоласи хизматидаги Муҳаммад Ходихон ибн Исмоил Камол оиласида Техронда дунёга келган. Унинг катта аждоди асли Ўрта Осиёлик XIV асрда яшаб ўтган машҳур шоир Камол Хўжандий булиб, Ҳофиз Шерозий билан ижодий, дўстона алоқалар ўрнатган хўжандлик бу шоир умрининг охириги давларини Табризда ўтказган ва ўша шаҳарга дафн этилган. Ризоқулихон Ҳидоят ҳам улуғ аждодига ўхшаб шоир, адиб бўлиб етишади. Шуниг учун ҳам вақти келиб, Эрон ҳукмдорлари саройига таклиф этилади ҳамда ота-боболари давлат ишларида қатнашган Ризорулихон Ҳидоят сарой ва ҳукуматдаги маърифий, маданий юмушларга жалб этилади. У Эрон ҳукмдори Муҳаммадшоҳ Кожорнинг ўғли Аббос Мирзога ўқитувчи-мураббий бўлгани сабабли саройда бериладиган “Лала-боши” (шаҳзодаларни тарбияловчилар бошлиги) унвонини ҳам олган. Бир неча йил мобайнида Эрон ҳудудларида ҳокимлик лавозимларини ҳам бажарган.

Ризоқулихон Ҳидоят ижодий фаолияти давомида кўплаб шеърӣ асарлар, тазкиралар, тарихга оид китоблар ёзган, ноширлик ишлари мобайнида эса ўтган муаллифларнинг “Сафарнома”, “Кобуснома”, “Тузуки Темурӣ” каби китоблари ва Румӣ, Носир Хусрав каби машҳур шоирлар девонларини нашрга тайёрлаб, кўп нусхаларда чоп эттирган. Ризоқулихон Ҳидоят асарлари ўша даврдаёқ ўзбек шоир ва адиб, муаррихлари диққатини ҳам жалб қилиб, Хивалик машҳур шоир, тарихчи ва таржимон Муҳаммад Ризо Эрнӣёзбек ўғли Огаҳӣ 1860 йили Хива хони Сайӣид Муҳаммадхон топшириғига биноан унинг “Равзатус-сафойи

Носирий” асарининг охирги учинчи жилдини ўзбек тилига таржима қилади. Бу тарихга оид асарнинг айнан шу илова қисмида муаллифнинг Хивага элчилиги хусусидаги айрим мулоҳазалари ва Мухаммад Аминхон ҳаётининг сўнгги кунлари тасвирланган. Мазкур таржимага асарнинг Огахий томонидан Марвда қўлга киритган нусхаси асос бўлган.

Ризоқулихон Ҳидоят ўзининг Хивада Мухаммад Аминхон даврида бўлиб ўтган элчилик воқеаларини “Сафоратномаи Хоразм” асарида муфассал баён этган. Бу асарнинг қўлёзма нусхалари муаллиф тирик пайтларида ҳам кенг тарқалган. Жаҳон афкор оммаси бу асар билан илк бор турк султонлигининг Қоҳирадаги генерал-губернатори маърифатли Исмоил пошшо хомийлигида 1875 йили француз шарқшуноси ва дипломати Париждаги Шарқ мактаби мудир Шарл Денри Аугуст Шефир (1820-1898) томонидан французчага таржима қилиниб, асарнинг форсча матни ва таржимон муқаддимаси билан Парижда қилинган нашри орқали танишганлар. Бу нашр 1987 йили Эронда қайта босилди. Асарнинг бу нашр қўлёзма манбаларидан фарқ қилувчи яна бир нусхаси Техрондаги “Коҳи Гулистон” (Гулистон саройи) кутубхонасида сақланиб, у ҳам 2006 йили нашр қилинди.

Ризоқулихон Ҳидоят Хоразмга тараққийпарвар бош вазир Амир кабир Мирзо Тарийхон топшириги билан Хоразм ва Эрон орасидаги чегара минтақалари аҳолиси аҳволи ҳамда Хоразм хонлиги ҳарбий салоҳияти, хонликнинг туркманлар, айниқса, руслар ва инглизлар билан сиёсий муносабати ҳақида ишончли маълумот тўплаш, энг муҳими, қароқчилар томонидан ўғирланган ёки Хива қўшинларини Эрон томонларга юриши натижасида асир тушган эронлик тутқунларнинг Хивада қул сифатида олди-сотди қилинишига барҳам беришга эришиш, уларни озод қилиш ва ўз юртига олиб кетиш мақсадида келади. Ризоқулихон Ҳидоят “Равзат ус-сафойи Носирий” асарида ёзишича, Мирзо Тарийхон уни сўзамол, билимдон ҳамда давлат сиёсатини яхши билувчи киши сифатида Хива хони ҳузурига юборишга қарор қилади. Ризоқулихон Ҳидоят Мухаммад Аминхон билан амалга оширган тўрт ойлик музокаралар натижасида эронлик қулларни озод қила олмаган бўлса-да, Техронга Хива хонлиги бўйича анча янги маълумотлар билан Мухаммад Аминхоннинг яна бир элчиси Мухаммад Шарифбой ҳамроҳлигида соғ-омон қайтиб кетади. У сафар давомида қайд қилиб юрган кундаликларида Хоразм тарихи, халқлар урф-одати, маданий ва иқтисодий ҳаёт, воҳа табиати, жумладан, Орол денгизи сувининг қандайдир ер ости йўли орқали Каспий денгизга қуйилиб туриши ҳамда Хива хонлиги давлат тизими, Қўнғиротлар сулоласи вакилларига оид қизиқарли маълумотларни ҳам қайд этади. Хивада бухоролик, қўқонлик, ҳиротлик, балхлик, кошғарлик савдогар, амалдор ва хожилар билан учрашган ва улар билан Хоразмга келиш-кепиш чоғида ҳамсафар бўлган муаллиф улардан Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги ва Ҳирот ҳукумати ҳақида ҳам маълумотлар олиб, Эрон давлати раҳбарларига ўша мамлакатларга оид хабарларни ҳам хавола қилади.

Жумладан Хива тўғрисида қуйидаги маълумотларни ёзиб қолдиради: “Асл талаффузи Хива бўлиб, Хивақ эса унинг араблашган шаклидир. Ўтган замонларда кўпинча Урганж номи билан аталувчи Гурганж шаҳри обод бўлиб, Хоразмшоҳия давлатининг пойтахти бўлган. Хива эса Хоразмдаги беш қалъасининг биттаси ҳисобланган. Урганж бузуғлигидан сўнг Хива гуллаб-яшнаш сари юз тутган. Айтишларича, бу шаҳарнинг қурилиш қондаси ҳисоби бўйича унинг номидан келиб чиқади. Яъни, қурилганига олти-етти юз бўлган. Хозир бутун Хоразмда Хивадек обод ва бой шаҳар йўқ. Ўзбекия тойифаси хонлари давлатининг пойтахтидир. Мухаммад Раҳимхон замонидан бугунги кунгача хонлар унинг ободлиги учун жон қуйдирганлар. Бу шаҳарда масжидлар, мадрасалар, олий иморатлар қурганлар. Қалъаси ниҳоятда мустаҳкам бир шаҳар. Лекин унинг атрофида хандак йўқ. Ул шаҳарнинг атрофида Жайхун дарёсисидан келувчи жуда кўп анҳорлар бўлгани учун хандакга ҳожат йўқ. Шаҳар айланаси тахминан бир фарсахдир”[3] деб ёзади. (Изоҳ:бир фарсах олти километр) Ризоқулихон шаҳардаги қалъа тўғрисида эса шундай маълумотлар беради: “Унинг бир тарафида Арк қурилган. Қалъанинг бешта дарвозаси бор. Шаҳар ичига кириб, озгина юрилса Арк дарвозасига борилади. Қадимги Хивақ устида янги шаҳар қурилишларини амалга оширганлар. Дўқонлари ва бозори бор. Шаҳарда ўн мингга яқин аҳоли яшайди. Кўпи ўзбеклардир. Ёзда шаҳар ҳавоси жудаям исиб кетади ва бу иссиқ, дим ҳавода яшаш имкони

бўлмай, шаҳар бойларининг кўпчилиги Хива ташқарисига якин бир далазорга чиқиб кетадилар. Бу ям-яшил, сувга сероб анҳорлар оқиб турган сонсиз дарахтли бўстонлик жойда боғлар килиб, катта уйлар қурганлар. Ўша ерда истиқомат қиладилар”[4] деб маълумот беради. Оллоҳқулихон томонидан бунёд этилган боғ ҳақида эса: “Бу шаҳарнинг бир чеккасида Оллоҳқулихон қурдирган бинолардан бўлмиш Рафаник деб аталувчи бир боғ бор. Унда кўп олий бино ва баланд иморатлар қурилган. Яхши ва кўнгилга ёғдулик бахш этувчи ёруғ хоналари бор. Ҳақиқатдан ҳам тенги йўк бир боғдир. Хивада ундан яхшироқ боғ йўк. Балки, Эронда ҳам бундай катталик ва тартиб, сафоликда унга тенг келадигани кам топилади”[5] деб ёзади. Ризоқулихон Ҳидоят Хивадаги Рафаник боғининг бошқа томонида яна бир боғ бор эканлиги ҳақида ҳам маълумот беради: “Рафаникнинг бошқа томонида ҳам Муҳаммад Аминхон қурдирган бинолардан саналмиш янги бир боғ бор. Унда ҳам катта-кичик иморатлар қурилган. Иморат ўртаси ва айлана деворлари тагидан Жайхун дарёсидан келувчи катта бир анҳор доимо оқиб туради. Хоннинг овчи қушлар сақланадиган қушхонаси ҳам шу боғдадир”[6]. Ризоқулихон шаҳар атрофида жойлашган майдон ва бозорлар тўғрисида ҳам қизиқарли маълумотларни ёзади: “Хивақ шаҳрида дарвоза атрофида бўш ва ташландиқ ерлар жуда кўп. Катта майдонлар ҳам бор. Бир майдон аравакашлар йиғиладиган жой. Бу майдонда ўн мингдан зиёд арава отга боғлиқ холда йиғилиб туради. Барча аравакашлар Эрон шаҳарларидан асир килиб олиб келинган тутқунлардир. Яна бир кенг майдон ва бозор бўлиб, унда от олди-сотдис амалга ошади. Яна бир махсус жойда туя савдоси бўлади. Бошқа бир муайян бозорда асирларни сотадилар. Бу вилоятда бозор ишлари душанба ва жумъа кунларидир. Хафтанинг бошқа кунлари эса косиблар кўпинча боғларга чиқадиладар ёки ўз уйларида ўтириб дам оладилар, ўйин-кулги қиладилар. Ҳар ҳафтада маълум бир кунни бозор деб белгилашган. Бир-бирига тўғри келиб қолмасин учун ҳафтанинг қайсидир бир куни фақат битта қишлоқда бозор бўлади. Бу қоида Хивадан Қўҳиа Урганжгача бўлган ҳудудларда амал қилади. Хивада банг ва тиргакни уюм-уюм қилиб дўконларда қўйибдилар, ким нстаса ейди ва чекади, унга таъқиқ ва айблаш йўк”[7].

Ризоқулихон Ҳидоят Хивада давлат амалдорлари ичидаги айрим шоир, адиб кишилар билан ҳам танишади. У ўзи билан бирга бир неча эронлик асирларни ҳам озод килиб ўз юртларига олиб кетади. Ҳар бир сайёҳу мусофир бошига тушгани каби Эрон давлати ва туркманлар ўртасидаги можароли муносабатлар вазиятидан келиб чиққан холда Ризоқулихон ва унинг ҳамроҳлари бир неча бор ўлим билан юзма-юз келадилар.

Ризоқулихон Ҳидоят Хива хони Муҳаммад Аминхоннинг 1855 йили эронликлар билан жангда ўлдирилиши борасида ачиниш билдириб, бу хон элчининг гапларига қулоқ солганида, бу фожиали қисматга йўлиқмасди қабилидаги фикрларни илгари сураккан, шу орқали хоразмлик ҳукмдорларнинг айрим сиёсий қарашлари натижасида элчилигининг самарасиз якун топгани ҳақида ҳам кайғуради. Хулоса қилиб айтганда давлатларнинг ўз манфаатларини ҳар нарсадан устун тутувчи сиёсати давлатчиликнинг олтин қонидаси экан, самара бериши ёки натижасиз тугашига қарамай, давлатлар ўртасида дипломатия соҳаси тинмасдан доимо фаолият кўрсатаверади.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ:

1. Ғуламов.Я.Хоразмнинг суғорилиш тарихи.Тош.1959. Б.207.
2. Ҳақимов.А.Акилова.К.Хива минг гумбаз шаҳри.Тош.1997.Б.30.
3. Ризоқулихон Ҳидоят. Сафаратномаи Хоразм.Т. ”Янги аср авлоди” 2009.Б.158.
4. Ўша жойда.
5. Ўша жойда.
6. Ўша жойда.
7. Ризоқулихон Ҳидоят. Сафаратномаи Хоразм.Т. ”Янги аср авлоди” 2009.Б.158-159.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ АФҒОНИСТОН БИЛАН МУНОСАБАТЛАРИ ТАРИХИДАН

Ш.Маҳмудов, т.ф.д., ЎзФА Тарих институти, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада Қўқон хонлиги ҳукмдори Эрдонабийнинг (1753 – 1763) етакчилигида Туркистонда Бухоро, Хоразм, Қозоқ хонликлари ҳамда Дурронийлар сулоласи бошқарувидаги Афғонистонни Шарқий Туркистон масаласида музокарага чорлаши, биргаликда иттифоқчилик тузиб Қўқонда Манжурлар билан музокаралар олиб бориши ҳамда бирлашган элчилик ҳайъатини Пекинга юборилиши тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Минг сулоласи, Қўқон хонлиги, Эрдонабий, Дурронийлар, Аҳмадшоҳ Дурроний, Манжурлар, иттифоқчилик, элчилик.

Аннотация. В данной статье исследуется призыв правителя Кокандского ханства Эрданабия (1753–1763) к Бухарского, Хорезмского, Казахского ханств, а также к Афганистану, находившемуся под управлением династии Дуррани, к проведению переговоров по вопросу Восточного Туркестана. Анализируется заключение ими совместного союза, ведение переговоров с маньчжурами в Коканде, а также отправка объединённой дипломатической миссии в Пекин.

Ключевые слова: Династия Минг, Кокандское ханство, Эрданабий, Дурраниды, Ахмад-шах Дуррани, маньчжуры, союзничество, дипломатическая миссия.

Abstract. This article investigates the initiative of Erdanabi (1753–1763), the ruler of the Khoqand Khanate, who called upon the states of the Bukhara, Khorezm and Kazakh khanates, as well as Afghanistan under the Durrani dynasty, to engage in negotiations on the issue of Eastern Turkestan. The study examines the formation of their joint alliance, the conduct of negotiations with the Manchus in Khoqand, and the dispatch of a unified diplomatic mission to Beijing.

Keywords: Ming Dynasty, Khoqand Khanate, Irdanabi, the Durrani, Ahmad Shah Durrani, the Manchus, alliance, diplomatic mission.

XVIII-асрнинг ўрталарида Туркистон минтақасидаги сиёсий жараёнлар масаласи етарлича ўрганилмаган мавзулардан биридир. Айниқса, хонликларнинг сиёсий ҳамкорлик, иттифоқчилик масалалари тарихини ўрганиш бўйича муҳим воқеалар ҳали тўлалигича илмий тадқиқ этилмаган жиҳатлари йўқ эмас, албатта. Бу ўринда 1760 йиллардаги Қўқон хонлигининг Афғонистон билан, яъни Минглар сулоласининг Дурронийлар сулоласи билан муносабатлари тарихи жуда юзаки ўрганилган. Аслида Туркистон минтақаси билан боғлиқ сиёсий вазиятга Дурронийлар сулоласи етакчиси Аҳмадшоҳнинг (1747 – 1773) тортилиши, бу жараёнларда Минглар сулоласи етакчиси бўлган Қўқон хони Эрдонабийнинг (1753 – 1763) фаоллиги масалаларига нимагадир юзаки қаралган ва баҳо берилган. Аслида, минтақадаги ҳукмрон сулолалар ташқи кучларга бирлаша олишини намоён эта олганлиги катта воқелик ҳисобланади. Балки тарихчилар етарли даражада манбаларни таҳлилга торта олмаганлиги ёки манбалар доирасини камлиги билан бағоланиши мумкиндир. Бироқ бугунги кунда дунё жамғармаларидан фойдаланиш имконияти кенгайган бир даврда бунини рўқач ҳам қилиб бўлмайди.

Шу даврга қадар Қўқон-Афғонистон муносабатлари тарихи бўйича тадқиқотлар жуда кам бўлиб, мавжудларида ҳам, асосан, Аҳмадшоҳ Дурроний билан йўлга қўйилган иттифоқчилик масаласигина ёритиб келинади. Бироқ бу масала ҳам ҳам ўзбек тарихшунослигида етарлича деб бўлмайди. Қолаверса, чех олими Сват Соучек Эрдонабийнинг Аҳмад Шоҳ Дурроний билан иттифоқ тузганини ёзар экан, “Афғон билан алоқаси Қўқоннинг шарқ, ғарб ва шимолдаги қўшнилари билан мустаҳкам алоқалари соясида қолган қисқа муддатли эпизоди эди”, – деб таъкидлашида ҳам жон бор, албатта [4:189]. Чунки Қўқон хонлигининг Дурронийлар билан иттифоқчилиги Туркистонда 1760 йиллардаги энг кучли ҳамкорлиги ҳисобланади. Бу эса тадқиқотларда етарлича таҳлил қилинмаган масала эди.

Бунинг сабаблари ҳам совет даврида олиб борилган тадқиқотларда коммунистик мафкура ҳукмрон ҳудудлардан (Россия ва Хитой) четга чиқилмаганлигини кўрсатади.

Қўқон хонлигининг Афғонистон билан дипломатик муносабатларга киришиши 1760 йилларга тўғри келади. Бу вақтда Афғонистонда Дурронийлар сулоласининг асосчиси Аҳмадшоҳ (1747 – 1773) бўлиб, айнан унинг даврида Туркистоннинг бир қисмида сулола сиёсий жиҳатдан қудратли кучга айланган эди. Аҳмадшоҳ Дурроний ҳукмронлиги остида Афғонистондан ташқари Панжоб, Кашмир, Синд, Белужистон каби Ҳиндистон ўлкаси ҳудудининг бир қисми бирлашган эди. Манжурларнинг таҳдидига қарши туриш мақсадида Эрдонабий (1753 – 1763) Аҳмадшоҳ Дурронийни ҳам ҳарбий иттифокқа қўшилишини истаган ҳолда Афғонистон билан музокараларга киришган эди. Бу ҳарбий иттифокқа, юқорида таъкидланганидек, Бухоро, Хоразм ҳамда қозоқ хонлари қўшилиши бўйича музокаралар амалга оширилган. Кейинги йилларда ўзбек тарихчиларидан Ш. Қўлдошев ушбу ҳарбий иттифокнинг фаолиятини турли манбалар асосида атрофлича ўрганиб, Эрдонабий билан Аҳмадшоҳ Дурроний ўртасида Шарқий Туркистон масаласида элчилар орқали ёзишмалар олиб борилганлигини таҳлил қилган [6:98-109]. 1761 – 1763 йилларда Қўқондан Бобошер, Дурронийлардан Хўжа Мирзалар бу дипломатик алоқаларда элчилик вазифасини бажарган эдилар. Қўқон – Афғонистон дипломатик муносабатларидаги асосий ўртага қўйилган масала Шарқий Туркистонни манжурлардан озод қилиш, у ерни бошқарган Махдуми Аъзам авлодларининг хавфсизлигини таъминлаш бўйича Чин империяси билан музокараларни олиб бориш эди. Бундан ташқари минтақадаги мусулмон давлатлари ўртасида тузилган ҳарбий иттифок қўшинлари билан ҳужумни ташкил этиш келишувлар кун тартибидаги асосий масала бўлган.

Эрдонабийнинг Дурронийлар билан муносабатлари 18-юзйилликнинг энг йирик сиёсий келишуви ҳисобланади, аслида. Бироқ бу ҳарбий келишув Қўқон хонлигининг ўзбек давлатчилиги тарихидаги кучли ва энг муҳим ҳарбий альянси эканлиги етарли кўрсатиб берилмаган. Энг асосийси, ташкил топганига эндиgina 50 йил бўлган Қўқон хонлиги минтақадаги сиёсий жараёнларга бефарқ қарамаганлигини, бу жараёнга қўшни сулолаларга ҳарбий иттифокқа бирлашиш таклифи билан чиққанининг тарихий аҳамияти бор, албатта. Айниқса, Дурронийлар элчиси билан Чин империяси элчисининг Қўқон саройидаги учрашуви сиёсий воқеалар марказида хонлик турганини тасдиқлайди. Бу эса Қўқон хонлигининг минтақадаги дастлабки йирик сиёсий масалани ҳал қилиш жараёнида марказда турганини ифодалайди.

1760 йилларга келиб Қўқон минтақадаги сиёсий жараёнларда янада фаол ҳаракатга кириша бошлаган эди. Айниқса Манжурларнинг Шарқий Туркистонга нисбатан юритган ҳарбий ҳаракати Қўқон хонлигининг эллараро мақомини ошириш учун яна бир имконият бўлган. Бу жараёнда Эрдонабий қозоқ хонлари, Бадахшон ҳокими ва Дурронийларни ҳамкорликка чақириши Туркистон минтақасида ўзининг ўрнини кўрсатишга ва етакчиликни қўлга олишга киришганини англатади. Бу эса Қўқон хонлигининг Туркистондаги сиёсий жараёнларда ўрни юксалиб бораётганлигини англатади. Хитой тадқиқотчиси Ли Хиао ўзининг мақоласида Қўқоннинг бу даврдаги юксалишини Эрдонабийнинг халқаро майдондаги етакчиликка интилгани билан боғлиқ, деб кўрсатади [3:711].

Манжурлар 18-юзйилликнинг 50-йилларида Жунғория ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлигини ўрнатгандан кейин ғарбий ҳудудлар бўлган Туркистонни ҳам эгаллашни режалаштирган эди. Тадқиқотчи Ш.Қўлдошевнинг қайд этишича, 1762 йилда қозоқ хони Абулмамет ҳузурига келган манжур элчилари томонидан 10 минг кишилик отлик ва гўшт, сут маҳсулотлари захирасини тайёрлаш талаблари қўйилган [6:100]. Уларнинг бу талаби кейинги босқичда Туркистонни эгаллаш учун ҳарбий ҳаракатларга тайёргарлик режаси эди, аслида. Манжурларнинг ҳарбий тайёргарлигидан хабар топган Эрдонабий ташаббусни ўз қўлига олиб, Бухоро амири Дониёлбий (1758–1785) ҳамда қозоқ ва қирғиз бийлари билан ҳарбий иттифокқа бирлашишади. Шу билан бирга, бу даврда минтақада кучайиб бораётган Дурронийлар сулоласининг ҳам бу ҳарбий иттифокқа қўшилишини кўзлаган ҳолда Аҳмадшоҳ Дурронийга (1747 – 1773) элчи юборилган [4:189]. Аҳмадшоҳ Дурроний Шарқий Туркистондаги вазиятни

ўрганиш мақсадида Қўқон хонлигига Сайидбек исмли мулозимини элчи қилиб юборади[6:101]. Я.Пилипчукнинг қайд этишича, бу вақтда манжур элчиси билан Аҳмадшоҳнинг элчиси Қўқонда учрашишади, ҳатто улар ўртасида келишмовчилик ҳам чиқади [8:296]. Фикримизча, ушбу масала бўйича коалиция тузишга ҳаракат қилган Эрдонабийнинг ташаббуси билан улар ўртасидаги учрашув Қўқонда ўтказилган ва унга манжур элчиси ҳам таклиф қилинган. Элчиларнинг Қўқон саройидаги учрашуви минтақада хонликнинг сиёсий таъсир доираси орта бошлаганини ҳамда халқаро муносабатларда ўз ўрнига эга бўлганлигини тасдиқлайди. Эрдонабийнинг ташаббуси билан минтақада мусулмон сулолалари иттифоқчилиги тузилади. Бу иттифоққа Қўқон хони, Бухоро амири ва афғон шоҳи бирлашади. Қозоқ хонлари эса манжурлар билан муносабатлари яхши бўлганлиги учун бу иттифоққа қизиқиш билдирмайди [8:296]. Балки Қозоқ хонлари эҳтиёткорлик ёки бетарафлик сиёсатини тутишга ҳаракат қилган бўлиши мумкин. Ушбу бирлашувнинг амалий натижаси Пекингга бирликдаги махсус элчилар ҳайъатини юборишга эришилади. Бу ҳаракатни Манжурларнинг Туркистонга юришининг олдини олишга қаратилган сиёсат сифатида баҳолаш керак. Қолаверса, шу даврдан бошлаб Қўқон хонлигининг халқаро майдондаги нуфузи ортиб боради. Буни Чин империясининг Шарқий Туркистон масаласида Қўқон хонлиги билан муносабатлари янада фаоллашиб борганлиги ҳам тасдиқлайди.

Бир сўз билан айтканда, Қўқон хонлиги воситачилигида ташкил этилган Туркистон минтақасидаги Қўқон, Бухоро, Хоразм ва Қозоқ хонликлари ҳамда Дурронийлар хукмронлигидаги Афғонистондан иборат иттифоқчилик ташқи кучларга нисбатан бирлаша олишга қодир бўлганлигини амалда кўрсата олган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Anwar Khan M. England, Russia and Central Asia (A study in diplomacy) 1857-1878). Peshawar: 1963.
2. Beysembiev T. Farghana's contacts with India in the 18th and 19th centuries (according to the Khokand chronicles): In Memory of Sir E. Denison Ross, the Eminent British Orientalist // Journal of Asian History. Vol. 28, No. 2, 1994. – P. 124-135.
3. Juul Eijk, Timur Khan. 'Do You Not Bow before Heaven?': The First Qing Durrānī Encounter, the Tributary Non-relationship, and Disorder on a Shared Frontier // Journal of the Economic and Social History of the Orient (jesho) № 66, Brill. 2023. P.711.
4. Soucek S. A history of Inner Asia. Cambridg university press, 2000. – 360 pp.
5. Warikoo K. Central Asia and Kashmir: A study in political, commercial and cultural cantacts during the 19th and early 20th centuries // Central Asian survey. Vol.7. 1988. – P. 63-83.
6. Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Хитой (Чинг империяси) ўртасидаги дипломатия муносабатлар. Тошкент. 2019.
7. Мирзоолим Мушриф. Ансоби ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин / нашрга тайёрловчи А. Матғозиев ва М. Усмонова. Тошкент: 1995.
8. Пилипчук Я. Падение Моголистана и Уйгурских государств в XVII – XVIII вв. // Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан. №5. 2016. С. 296.

УЎК 930.1

УРУШ ВА ИЖОД: ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА МУСИҚА САНЪАТИ РИВОЖИ

З.С.Сафарова, PhD, Қариши давлат техника университети, Қариши

Аннотация. Ушбу мақола Улуг Ватан уруши йилларида композиторлар, муסיқашунослар ва санъат арбобларининг фаолиятига бағишланган. Шунингдек, Совет Иттифоқининг гарбий ҳудудларидан Ўзбекистонга эвакуация қилинган зиёлилар, уларнинг жойлаштирилиши, эвакуация қилинган санъат арбобларининг маҳаллий маданият ва санъат вакиллари билан ҳамкорликдаги ижодий фаолияти масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: Иккинчи Жаҳон уруши, эвакуация, фашизм, галаба, адаптация, композиторлар, шоирлар, ижод, опера, балет, ашула ва рақс.

Аннотация. В статье рассматривается творческая деятельность композиторов, музыкантов и деятелей искусства в годы Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено эвакуации советской интеллигенции из западных регионов СССР в Узбекистан, условиям их размещения и адаптации, а также совместному художественному творчеству,

возникшему между эвакуированными мастерами искусства и местными представителями культуры.

Ключевые слова: Вторая мировая война, эвакуация, фашизм, победа, адаптация, композиторы, поэты, творчество, опера, балет, песня и танец.

Abstract. This article is devoted to the activities of composers, musicologists, and art figures during the years of the Great Patriotic War. It also highlights the issues related to the evacuation of intellectuals from the western regions of the Soviet Union to Uzbekistan, their accommodation, and the creative collaboration between the evacuated artists and local representatives of culture and art.

Keywords: Second World War, evacuation, fascism, victory, adaptation, composers, poets, creativity, opera, ballet, song, and dance.

Кириш: Иккинчи жаҳон уруши инсоният тарихидаги энг фожеавий синовлардан бири бўлди. Миллионлаб инсонлар тақдирига дахл қилган бу уруш нафақат фронт чизиғида, балки орқа саҳнада ҳам улкан қаҳрамонлик ва фидойиликни талаб этди. Урушнинг дастлабки кунларидаёқ республикамиз аҳолиси душманнинг тўсатдан бостириб кирганини, шаҳар ва қишлоқларни беаёв яқсон қилаётганини, тинч аҳоли, беайб болалар, аёллар, қариялар ҳам қурбон бўлаётганини қоралади, бор кучини ғалаба учун курашга сарфлашини эълон қилди. Фашист газандаларини тор-мор келтиришда халқимиз меҳнаткашлари фронт ва фронт орқасида ўз жасоратини кўрсатди. Уруш ҳолати ватанпарварликни олий қадриятга, инсон маънавий-ахлоқий фазилатларининг асосий кўрсаткичига, мезонига айлантирди.

Бутун хатти-ҳаракат, ўй, фикр, қобилият душман устидан тезроқ ғалаба қозонишга, тинч, эркин ҳаётга тезроқ қайтишга қаратилди. Ватанпарварлик фақат маънавий-ахлоқий фазилат эмас, у Ватан, халқ, миллат, наинки бутун инсоният, келажак авлодлар олдида бажарилиши шарт бўлган бурчдир. Ҳаёт-мамот кураши кетаётган уруш шароитида бу бурчни бажармаслик нафақат қўрқоқлик, балки хиёнат ҳам эди. Шундай оғир йилларда маданият ва санъат жамият руҳиятини кўтариш, инсон қалбидаги умид чироғини сақлаб қолиш вазифасини ўз зиммасига олди. Урушнинг суронли шовқини остида ҳам қалам, нота ва саҳна, инсон руҳини мустаҳкамлаган маънавий куч сифатида сўзсиз қуролга айланди.

Методлар: Мақолада ҳаққонийлик, узвийлик, қиёсийлик, анализ-синтез, статистика каби тадқиқот усулларида фойдаланилди.

Асосий қисм: Иккинчи жаҳон урушининг дастлабки ойларида Ўзбекистон халқ хўжалигининг барча тармоқлари уруш даври эҳтиёжлари ва талабларини қондириш томон йўналтирилди, шу жумладан, санъат соҳаси ҳам. Санъат асосий тарбия воситаларидан бири сифатида, муайян тарихий даврда кишиларни ҳаётдаги гўзалликдан илҳомланишга, ёвуз кучлардан нафратланишга ўргатиб, маълум дунёқарашни шакллантиради. Шунингдек, санъат ватанпарварликни тарғиб этишдаги асосий воситаларидан бири ҳисобланади.

Уруш йилларида санъатнинг қўшиқчилик, театр, тасвирий санъат, кино, цирк каби турлари ўзига хос тарзда ривожланди. Шунингдек, санъат ходимлари фаолияти қисқа муддат ичида уруш даври эҳтиёжлари ва талаблари оқимида йўналтирилди. Қўққисдан бошланган уруш туфайли вужудга келган долзарб вазифалар жуда тез суръатлар билан ривожланиб бораётган воқеаларга тезда жавоб бера оладиган санъат жанрларини вужудга келтирди.

Уруш йиллари ўзбек мусиқа маданиятини ривожлантиришда Т. Жалилов, К. Жабборов, С. Калонов, Ю. Ражабий, Ф. Содиков, А. Умрзоқов, М. Харратов ва бошқалар катта хизмат қилдилар. Бу даврда ёш бастакорлар ўқув юртларини тугатиб, ижодий фаолиятини бошладилар. Тошкент консерваториясининг битирувчилари И. Акбаров, Д. Зокиров, Пак Ендин, И. Ҳамраев, Москва консерваториясини ўзбек опера студияси битирувчилари М. Бурхонов, Т. Содиков, М. Ашрафи, Ленинград консерваторияси битирувчиси М. Левневлар шулар жумласидандир.

1941 йил 22 июнь уруш бошланган куни Тошкент консерваториясининг бастакорлик факультети биринчи битирувчилари И. Акбаров, Б. Гиенко, В. Мейен, И. Хамзинларга диплом топширилади [11:187]. Борис Гиенко бутун уруш давомида ҳарбий қисм бадий-ҳаваскорлик тўғарагида ишлади. У 1941 йил августда тузилган маданий-оқартув

бригадасининг аъзоси сифатида Туркистон округи кўшинида жангчиларга кўшиқ ва маршлар ўргатди. Кейинчалик у Туркистон ҳарбий округининг бадий ансамблда фаолият олиб бориб, Германиягача борди. Бир қатор марш ва кўшиқлар ёзди. Масалан, унинг “Кавалерийская” кўшиғи Ўзбекистонда тузилган полклардан бирининг жанговар маршига айланди [4:269].

Умуман урушнинг дастлабки олти ойида Ўзбекистонда 100 га яқин марш ва муҳофаа мавзусидаги кўшиқлар яратилди [9:11]. 1942 йил охирида 400 га яқин муҳофаа, ватанпарварлик мавзуларида кўшиқлар ижод қилинди [10:10]. “Ўзбекистон бастакорларининг ҳарбий кўшиқлари, асосан ягона бош мавзуга бағишланган бўлса-да, услуб ва оҳанг жиҳатдан бир-биридан жуда фарқ қилар эди, Ўзбекистон ҳудудида ўзбек тилидаги совет оммабоп кўшиқларидан ташқари, украин лирик кўшиқлари ва рус романслари ҳам яратилди”. Шу тариқа В. Успенскийнинг “Ўзбекистон”, А. Козловскийнинг “Песня о Тимошенко” ва “Справедливый поход”, Г. Мушелнинг “Письмо матери”, М. Штейбергнинг “Родная Москва”, “Всегда готов Узбекистан” каби кўшиқлари яратилди [7]. Ўзбек бастакорлари томонидан яратилган мусиқалар ҳам оммавий кўшиқлар аънаolari талабларига мувофиқ ишланди. Масалан, Уйғун сўзига М. Бурхонов мусиқа басталаган “Жангчилар кўшиғи” шундай кўшиқлар сирасига киради.

Уруш йиллари мусиқа соҳасининг симфоник жанри бўйича ҳам асарлар яратишга кенг эътибор қаратилди. Г.А. Мушел ўзбек халқ кўшиқларини чуқур ўрганиб, улардан симфоник асар яратишга ҳаракат қилди [9:6-7]. Унинг бу борадаги дастлабки уриниши катта эътибор топмади. Иккинчи симфонияси эса Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига бағишлаб яратилди. Бу асар 1942 йилнинг ёзида Ўрта Осиё республикаларининг Фрунзе шаҳрида ўтказилган декадасида илк маротаба ижро этилди [3:94].

Симфоник асарларни характериға қараб уч йўналишга ажратиш мумкин: уруш қатнашчиларининг жасорати, миллий мерос мавзуси ҳамда ижтимоий-маиший мавзусидаги кабилардир. Қаҳрамонлик мавзусида М.О. Штейбергнинг “Вперёд”, М. Ашрафийнинг биринчи ва иккинчи симфонияси, Г.А. Мушелнинг учинчи симфонияси яратилди. Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик юбилеи муносабати билан В.А. Успенскийнинг “Лирическая поэма памяти Навои” асари ишланди [1:46].

Мухтор Ашрафий ўзбек бастакорлари орасида биринчилардан бўлиб мусиканинг симфония жанрида асар яратган ижодкорлардан биридир. Унинг “Қаҳрамонлик симфонияси” ўзбек халқ куйлари асосида ёзилган бўлиб, 1943 йил Давлат мукофотиға сазовор бўлди. Бу симфония уч қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисмида фашист босқинчиларининг ҳужуми билан бузилган тинч ҳаёт тасвир этилган, иккинчи қисмида ҳақ иш тантанасиға ишонч садолари берилган, учинчи қисмидаги мусиқа ғалаба қилган халқ тантанали юришини тасвир этади [10:383].

Биринчи ўзбек романслари М. Бурхонов, С. Юдаков томонидан яратилди. М. Бурхонов Уйғун сўзига “Ишқида”, С. Юдаков Х. Юсуфи сўзига “Хабиби ту манам” каби романслар яратилди. С. Юдаков А.С.Пушкин шеъриға “Не пой, красавица, при меня”, “На холмах Грузии” [9:117], “Соловит”, “Ночной зефир”, “Я здесь, Инезилья” каби романсларни ҳам ишлади [7].

1943 йилда Москвада ўзбек адабиёти ва санъатининг декадаси ўтказилди. Декадада Ҳ. Носирова, К. Зокиров, Б. Мирзаева каби машҳур санъаткорлар иштирок этди. 1944 йилда Тошкентда Ўрта Осиё ва Қозоғистон республика-ларининг иккинчи декадаси бўлиб ўтди [5:45].

Ўзбекистонға эвакуация қилинган мусиқа билим юртлари, турли мавзудаги мусиқали асарлар яратиш билан бирға мусиқа соҳасида кадрлар тайёрлашға ҳам ўз ҳиссаларини кўшдилар. Масалан, Ленинград консерваторияси П.А. Серебряков раҳбарлиғида Тошкентда фаолият олиб бориб, 1942-1943 йилларда 153 нафар бастакор ва мусиқашуносларни тайёрлади [8:180]. Эвакуация қилинган мусиқачилардан Б. Арапов, С. Василенко, В. Волошинов, Л. Ревуцкий, Ю. Тюлин, М. Штейнберглар ёш мусиқачиларни тарбиялашға ўз ҳиссаларини кўшди. Ленинград консерваторияси профессорлари Е. Брик, А. Мерович, Н. Перельман, П.

Серебряков, В. Шер, симфоник оркестр дирижёри профессор И. Мусин ва бошқалар Ўзбекистонда уюштирилган кўплаб концерт дастурларида иштирок этдилар.

Ленинград муסיқашунос олимларининг ташаббуси билан Ўзбекистон муסיқа маданиятига оид “Пути развития узбекской музыки” китоби С. Гинзбург тахрири остида нашр этилди [11:183]. М.О. Штейнберг 1942 йилда “Симфония-рапсодия на узбекские темы” ва “Тоҳир ва Зухра” увертюрасини, 1943 йилда “Илгари” ва “Узбекский марш” увертюрасини ишлади. О.С. Чишко 1942 йилда ҳарбий мудофаа мавзусидаги “Великий Сардар”, “Эй, по коням” ва “Узбекская кавалерийская” кўшиқлари ҳамда “Маҳмуд Торобий” операси устида иш олиб борди [1:46]. Б.А.Арапов 1942-1944 йилларда “Насриддин Бухорода” комедияли операсига муסיқа ёзди. Уруш йилларида муסיқашунослик соҳасидаги тадқиқотлар ҳам давом эттирилди. 1943 йил 23 августда Ўзбекистон ҳукуматининг “ЎзССР Санъатшунослик илмий-тадқиқот институтини ташкил қилиш ҳақида”ги қарори қабул қилинди [2:40]. Янгидан ташкил қилинган институтнинг “Муסיқа” бўлимида В. Успенский, Е. Романовская, И.Ақбаров, В. Беляев, Т. Визго, М. Ковбас ва М. Аҳмедовалар фаолият олиб борди. Шунингдек “Театр” бўлимида М.В. Верхацкий, В. Хорал, А.Е. Левитини, А. Хўжаев, И.Г. Бахталар иш олиб бордилар. Институт фаолиятида муסיқашунослик соҳаси етакчилиги қилди. 1943 йилдан ўзбек муסיқа тарихига оид манбалар тўплами бошланди. 1943 йилда Ўзбекистон ҳукумати қарори билан Тошкентда халқ муסיқа асбобларини қайта тиклаш бўйича экспериментал лабораторияси ташкил этилди. [6:10-12] Лаборатория раҳбари этиб В. А. Успенский тайинланди. 1944 йилдан лабораторияни А.И. Петросянц бошқарди. Лабораторияга халқ устаси Усмон Зарипов жалб этилди.

Хулоса: Уруш йиллари Ўзбекистонга кўплаб ижодий жамоалар ҳамда ижодкорлар эвакуация қилинди. Бу эса ўзбек миллий санъатининг янги анъаналар билан бойишига, сифат жиҳатдан янги даражага кўтарилишига, жамоларнинг ўзаро тажриба алмашишларига кенг имкониятлар яратилди. Эвакуация қилинган кўплаб санъат усталари Ўзбекистонда яшаб, санъатнинг турли соҳаларини ўрганиш ва мумтоз намоёндалар фаолиятини тадқиқ этиш юзасидан муайян ишларни олиб бориб, ўзбек санъати тарихи бўйича асарларни нашр эттирдилар. Уруш йилларида ўзбек муסיқа маданияти ҳам янги жиҳатлар билан бойиб, янги жанрлар кириб келди. Ўзбек санъатига муסיқанинг симфоник, романс каби янги тури кенг ёйилди. Шунингдек, бу даврда марш ва мудофаа мавзусидаги кўшиқлар кўпроқ яратилиб, улар оммавий совет кўшиқлари анъаналари талабларига мувофиқ ишланди. Ватанимиз тарихида жиддий аҳамиятга эга бўлган воқеаларни ёритиш, фуқароларда тарихий хотирани шакллантириш ва ривожлантириш, ватанпарварлик туйғуларини мустаҳкамлашга ҳаракат қилинаётган бир пайтда Иккинчи жаҳон уруши даври маданиятининг ҳолати ва муаммоларини ёритиш, уруш инсоният бошига солган мусибатларни эслаш барчамизда, айниқса ёшларда тинчликнинг қадрига етишга ва ҳар ерда, ҳар доим огоҳ бўлишга чорлайди.

Фойдаланилаган адабиётлар рўйхати:

1. Визго-Иванова И. Симфоническое творчество композиторов Средней Азии и Казахстана (1917-1967). – М.: Советский композитор, 1974. – С. 46.
2. Голованов А.А. Саидов И.М. Вклад Узбекистана в победу над фашизмом. Самарканд, 2006. – С.43.
3. История узбекской музыки, -М.: Музыка, 1979. –С. 200.
4. История узбекской Советской музыки. Т.1. (1917-1945). –Т.: 1972.–С. 269.
5. История вокального и хорового исполнительства в Узбекистане. –Т.: 1991.–С. 45.
6. Санъатшунослик масалалари // Илмий мақолалар тўплами. –Т.: 1998. –Б. 10-12
7. Сафарова З.С.. Spiritual Feat of the Uzbek People During The Great Patriotic War. European Journal of Innovation in Nonformal Education (EJINE). Volume 5 | Issue 3 | Mar – 2025.
8. Торжество ленинских идей культурной революции в Узбекистане. –Т.: 1970. –С. 280.
9. ЎзРМДА, 2731-жамғарма, 1-рўйхат, 37-иш, 10-11-варақлар.
10. Қори-Ниёзий Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар.–Т.: 1956. –Б. 383.
11. Эргашева Ю.А. Сафарова З.С. Культура Узбекистана в годы Второй Мировой войны. Монография. LAP LAMBERT Academic Publishing is trademark of Dodo Books Indian Ocean Ltd., member of the OmniScriptum S.R.L Publishing group. ISBN: 978-620-4-73296-1. <https://www.amazon.com/> –С. 250.

**ВИДЫ ПРИМЕСЕЙ В ФОРМОВОЧНОЙ МАССЕ КЕРАМИКИ ДРЕВНЕГО ХОРЕЗМА
(по материалам городища Акшахан-кала)**

А.Ж.Торениязов, научный сотрудник, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Нукус

Annotatsiya. Maqolada antik davr Xorazm kulolchiligining qoliplash qorishmasida qo'shimchalardan foydalanish masalalari muhokama qilinadi. Maxsus qo'shimchalar, sopol ishlab chiqarish uchun qoliplash qorishmasini yaratishda eng muhim tarkibiy qismlardan biridir. Sopol ishlab chiqarish jarayonida muhim rol maxsus qo'shimchalarni tanlash bo'lib, u yakuniy mahsulotni va uning funksional maqsadini aniqlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, loyga idishlarning shakliga qarab qo'shimchalar qo'shilgan. Oshxona sopollari uchun, asosan, shamot, shag'al va gips kabi olovga chidamli qo'shimchalar qo'shilgan, qoliplash qorishmasida gipsdan foydalanish tadqiqotni talab qiladigan savol bo'lib qolmoqda. Maishiy sopollarini ishlab chiqarishda quritish va pishirish paytida mahsulotni kam miqdorda qisqarishiga yordam beradigan qo'shimchalar ishlatilgan. Dasturxon sopollari, asosan, maydalangan kuygan gips qo'shilgan qoliplash qorishmasidan tayyorlangan.

Kalit so'zlar: qadimiy Xorazm, Oqchaxonqal'a, kulolchilik, qoliplash qorishmasi, aralashmalar, organik aralashmalar, noorganik aralashmalar.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы применения примесей в формовочной массе керамики Хорезма античного периода. Специальные добавки примеси, является одним из важнейших компонентов в создании формовочной массы для изготовления керамики. Важную роль в процессе изготовления керамики это выбор специальных добавок, который в дальнейшем определяет конечную продукцию и ее функциональное назначение. Проведенные исследования показывают, что примеси добавляли в глину в зависимости от форм сосудов. Для кухонной керамики добавляли в основном огнеупорные добавки, как шамот, дресва и гипс, использование гипса в формовочной массе остаются пока вопросом, который требует исследования. В изготовлении хозяйственной керамики использовались примеси, которые помогали усадке изделия во время сушки и обжига. Столовая керамика в основном изготавливалась из формовочной массы с добавкой толченого пережжённого гипса.

Ключевые слова: древний Хорезм, Акшахан кала, керамика, формовочная масса, примеси, органические примеси, неорганические примеси.

Annotation. The article discusses the use of additives in the molding mass of Khorezm ceramics of the ancient period. Special additives, additives, are one of the most important components in the creation of a molding mass for the manufacture of ceramics. An important role in the process of making ceramics is the choice of special additives, which further determines the final product and its functional purpose. The studies show that additives were added to clay depending on the shape of the vessels. For kitchen ceramics, mainly refractory additives were added, such as chamotte, gruss and gypsum, the use of gypsum in the molding mass remains a question that requires research. In the manufacture of household ceramics, additives were used that helped shrink the product during drying and firing. Table ceramics were mainly made from a molding mass with the addition of crushed burnt gypsum.

Keywords: ancient Khorezm, Akchakhan kala, ceramics, molding mass, impurities, organic impurities, inorganic impurities.

Городище Акшахан-кала является одним из наиболее крупных и уникальных памятников в низовьях Амударьи и расположен в Беговитском районе Республики Каракалпакстан (рис. 1). Городище под названием Акча впервые упомянуто русским ученым почвоведом Н.А. Димо [1: 48]. История строительства городища связывается, согласно народным легендам, царем Акшаханом [2: 175].

Впервые памятник открыт в 1956 г. археолого-топографическим отрядом Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР. Городище датировано С.П. Толстовым

кушано-афригидским временем, хотя встречается на нем и кушанский материал [3: 135]. В 1982 и 1985 гг., во время маршрутных работ, Южно-Каракалпакским археологическим экспедиционным отрядом отдела археологии Института истории, языка и литературы им. Н. Давкараева Каракалпакского филиала АН РУз на городище были проведены рекогносцировочные исследования. Установлено, что городище состоит из двух частей: Верхнего и Нижнего города. На основе незначительных керамических материалов время сооружения городища отнесено к IV-III вв. до н.э. Городище и его ближайшие окрестности представляют сложный в планиграфическом отношении археологический объект: 1) городище; 2) внешняя стена, 3) древний канал, 4) археологические объекты на равнине к северу от городища (рис. 2) [4: 101-107]. Стационарные исследования городища Акшахан-кала проводились со стороны Каракалпакско-Австралийской археологической экспедиции с 1995 по 2023 гг. Начиная с 2024 года здесь начала работу Каракалпакско-Китайская археологическая экспедиция, которая продолжила работы предыдущей экспедиции. В ходе исследования памятника был получен значительный комплекс керамического материала конца III века до н.э. и III в н.э. Автором были проведены ряд исследований керамики городища Акшахан-кала и всего древнего Ташкырманского оазиса [5:41-65; 6:196-215; 7:22-34]. В изучении керамики одним из важных аспектов является исследование технологии изготовления керамических изделий. Технология изготовления керамических изделий состоит из нескольких стадий и множества этапов.

Первая стадия изготовления керамического сосуда начинается с подготовительной стадии. Формовочной массой называется пластический материал определенной вязкости, непосредственно используемый в изготовлении керамики [8:84]. Исходным сырьем для составления формовочной массы является глина, пластическое сырье, в которую в зависимости от вида изготавливаемого изделия включали различные добавки. Важным компонентом формовочной массы являются добавки к глине (органические и неорганические), улучшающие ее свойства. Способы смешивания глины, воды и непластических добавок используются разные.

Добавки отошители делятся на две группы – органические и неорганические. Примеси добавляли для решения двух задач 1) органические примеси для уменьшения усадки изделия во время сушки и обжига, 2) минеральные примеси для устойчивости к резким перепадам высоких температур [8:90]. В ходе изучения керамики Акшахан-кала было сделано предположение, что минеральные примеси выполняли обе задачи, т.е. способствовали уменьшению усадки и придавали огнестойкости изготавливаемому изделию.

Различные виды примесей оказывали разное влияние на качество глиняного теста с целью придания ему определенных свойств при формовке, сушке, обжиге и в процессе эксплуатации. Выбор добавки отошителей в формовочную массу связан с видом сырья-глины и с функциональным назначением изготавливаемого изделия. В ходе анализа комплекса керамики было установлено, что в изготовлении формовочных масс в основном использовались неорганические примеси. Среди органических примесей можно указать примеси в виде мелкорубленной соломы, которые были зафиксированы в тесте строительной керамики, жженных кирпичей.

К неорганическим примесям, которые были выявлены в ходе исследования керамики можно отнести дресву, шамот, песок, гипс (известняк), сухую глину.

Песок. Является самым распространенным сырьем (после глины) и тем видом отошителей, который добавляли к формовочным массам всех форм сосудов древнего Хорезма. Примесь песка подразделяется на искусственную и естественную, то есть песок во многих случаях изначально присутствовал в глине, а добавляли его в зависимости от пластичности глины или функционального назначения производимого сосуда. Но можно с уверенностью сказать, что песок, введенный в состав формовочной массы искусственно или естественно, присутствовал во всех керамических изделиях. А.А. Бобринский приводит три диагностирующих признака, сочетание которых может свидетельствовать об искусственности песчаных включений: 1) окатанность минералов, 2) концентрация, 3) размерность (не менее

0,5 мм)[8:108]. Между тем археологи-керамисты не едины в критериях различения искусственного и естественного песка [9:26]. Некоторые исследователи критерием определения искусственно введенного песка в формовочную массу считают размерность частиц; другие предполагают, что признаком является их окатанность; третьи определяют наличие искусственной примеси песка по концентрации частиц в изломе. Таким образом, диагностика искусственных и естественных примесей песка представляет значительную методологическую сложность. По своей природе все указанные признаки имеют различную степень достоверности [9:27]. Исходя из того факта, что песок был зафиксирован почти во всех черепках, трудно определить, искусственно он добавлен или данный вид минеральной примеси естественно присутствовал в глине.

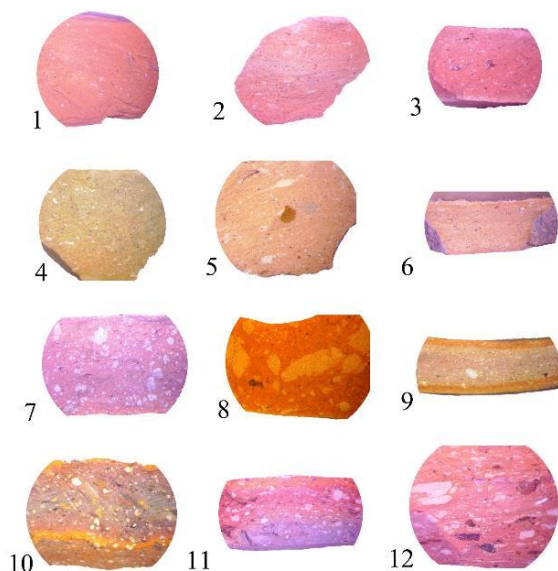

Рис.1. Виды примесей в керамике Ташкырманского оазиса, фото под микроскопом

Гипс. Этот минерал наиболее широко использовался как добавка в формовочную массу керамических изделий Ташкырманского оазиса. При изучении примесей гипса в формовочной массе керамики были выделены некоторые различия в способах использования гипса как отощителя. В глину, из которой формовалась посуда архаического периода, добавлялся непережженный кристаллический гипс [9:175]. В керамические изделия древнехорезмийского периода добавляли пережженный гипс в порошкообразном состоянии вне зависимости от форм сосудов [10:181-182]. В древнехорезмийский период гипс стали добавлять в толченом (порошкообразном) виде в столовую посуду (рис. 1. 1-4). В хозяйственную и кухонную посуду гипс добавляли в нетолченом виде (рис. 1. 5-7) [10:193]. Е.М. Пещерова упоминает, что Каратагские мастера в Таджикистане пережигали гипс в горнах во время обжига сосудов [11:144]. Яма с пережженным гипсом открыта рядом с гончарными мастерскими на городище Кюзелигир [10:200, рис 45]. В наше время гипс широко используют в строительстве как вяжущий материал. Свойства гипса как добавки отощителя глины в керамике изучены недостаточно, хотя этот вид отощителя присутствует в формовочной массе керамики Хорезма от древности и до средневековья. При взаимодействии с влагой гипс имеет свойство быстрого затвердевания.

Исходя из вышеуказанных данных можно предполагать, что, возможно, примесь гипса в формовочной массе выполняла следующие функции: 1) придавала формовочной массе пластичность, 2) способствовала уменьшению усадки изделия и более быстрой сушке. 3) способствовала некоторой жесткости формовочной массы во время конструирования полого тела изделия.

Примесь гипса является единственным отощителем, который претерпевает некоторые изменения по способам добавок в формовочную массу. Если в древнехорезмийской хозяйственной и столовой керамике добавляли пережженный гипс и в изломе его почти визуально не наблюдается, то в кушанский период гипс в изломах вышеуказанных форм

сосудов уже можно наблюдать в виде белых, сероватых крапинок, что говорит о не слишком тщательном промешивании формовочной массы и большой добавке непережженного кристаллического гипса (рис.1. 5-7, 9-12; рис.2. 1).

Сухая глина. Добавка сухой глины в формовочную массу керамических изделий связана с функциональным назначением изготавливаемых сосудов. В черепках керамических изделий древнехорезмийского периода не наблюдалось примесей сухой глины в зависимости от всех форм изделий. В посуде кушанского периода широко применяется сухая глина в качестве отощителя формовочной массы, из которой изготавливали хозяйственные сосуды, кухонную посуду. В глине, из которой формовалась столовая посуда, применение этой примеси не отмечено. В керамическом материале кушанского периода сухая глина присутствует в формовочной массе многих форм сосудов. Например, в формовочной массе хумов одной из часто наблюдаемых примесей является именно сухая глина (рис.1. 8). Ее, возможно, добавляли в пластичную массу в качестве наполнителя, для уменьшения усадки во время сушки и обжига, для устойчивости к высоким температурам. Зная такие характеристики, мастера добавляли их в хумы, хумчи, тазы.

Дресва. Дресва – это измельченная горная порода, которую в древности и сейчас используют при формовке керамических изделий. Дресва присутствует в основном во фрагментах кухонных керамических сосудов. Наравне с шамотом и песком она является основным огнестойким материалом. Ее добавляли искусственно для уменьшения усадки, огнестойкости изделия, а также для наполнения формовочной массы. Применение дресвы можно наблюдать в керамических изделиях хозяйственных и кухонных сосудов кушанского периода (рис.1. 10-11; рис.2. 2-6, 8) [10:193]. В древнехорезмийский период наблюдаются лишь единичные случаи добавки дресвы (возможно, случайные) в формовочную массу керамики хозяйственной и столовой принадлежности, но в изломах кухонной посуды можно наблюдать примеси дресвы немного меньше, чем шамот. Также надо отметить, что кроме каменных пород дресвы (получаемых при помощи дробления сырья), в сосудах можно наблюдать примеси крупнозернистого песка, который тоже можно отнести по функциональному назначению в категорию дресвы. В керамике исследуемого оазиса в большинстве случаев встречаются сосуды с примесью дресвы, сделанные из песчаника.

Рис.2. Примеси в керамических сосудах Ташкырманского оазиса. Фото

Шамот. Под этим термином в технологии обычно имеется в виду огнеупорная отощающая добавка [12:23-24]. В археологии под шамотом понимается чаще всего керамический бой (раздробленный обожженный черепок), обожженная измельченная глина,

просто высушенная комковатая глина, глинистая порода и т.п. [13:13, 14:127]. В изготовлении шамота в основном использовали утратившие функциональное назначение или бракованные керамические изделия. Шамот в основном использовался в формовочной массе для уменьшения усадки изделия, устойчивости к высоким температурам, жесткости и как наполнитель формовочной массы. Использование шамота в коллекции керамического материала наблюдается в большом количестве в хронологической группе кушанского периода (рис.1. 12; рис.2. 7, 9). Шамот присутствует во фрагментах кухонной и хозяйственной посуды этого периода. Например, добавка в тесто шамота или сухой глины в количестве 30–50% снижает сроки сушки в 2–3 раза и коэффициент чувствительности глины к сушке в 1,5 раза [15:148]. Зная функции искусственных добавок, свойства глины, формовочной массы, можно реконструировать некоторые приемы обработки сырья, а также цели, которые ставил перед собой мастер, работая с глиной.

Таким образом исследуя формовочную массу и примесей, которые добавляли в глину керамики Ташкырманского оазиса можно сделать следующие выводы. Добавка примесей в формовочную массу по нашим наблюдениям связана с функциональным назначением будущего сосуда. Например, в изготовлении кухонной керамики использовались в основном огнестойкие примеси, такие, как дресва и шамот, которые также уменьшали усадку изделия при сушке и обжиге в теплоустройствах. В изготовлении хозяйственных сосудов использовались примеси в виде гипса, сухой глины, дресвы, шамота и песка, которые также способствовали меньшей усадке сосудов, что очень важно для крупных сосудов как хумы, тазы, и хумчи. Столовая посуда в основном изготавливалась из глины без примесей, который прошел через стадии тщательной обработки, за исключением порошкообразного пережжённого гипса или песка, который мог естественно находиться в составе глины.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Димо Н.А. Почвенные исследования в бассейне реки Амударья. М., 1913. С. 48.
2. Ходжаниязов Г.Х., Ягодин В.Н., Хелмс С.У., Макларен Б.П. Раскопки на Акшахан кале. Археологические исследования в Узбекистане-2000 год. Самарканд 2001. С. 175-181
3. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения о развития орошаемого земледелия). М., 1969. С. 135.
4. Ягодин В. Н., Хелмс С. У., Ходжаниязов Г. О работах Ташкырманской международной экспедиции 1995 года // Вестник Каракалпакского отделения Академии наук РУз. № 3, Нукус.1996. С. 101–107.
5. Торениязов А.Ж. Кубуры с городища Акшахан-кала // Вестник МИЦАИ. 2018. № 28. С. 41-65.
6. Торениязов А.Ж. Анализ коллекции хумов Ташкерман-тепе. //Археология Евразийских степей №5. /Отв. Ред. А.Г. Ситдилов. Казань, 2019. С.196-215
7. Торениязов А. Строительная керамика городища Акшахан-кала. Поволжская археология №4 (38). Казань 2021. С.22-34
8. Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы // Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – С. 84.
9. Глушков И.Г. Керамика как исторический источник. – Новосибирск: Института археологии и этнографии СО РАН, 1996. – С. 26.
10. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 4. – М.: Наука, 1959. – С. 181–182.
11. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии, нов. сер. Т. 42. – М.–Л.: АН СССР, 1959. – С. 144.
12. Топоров Н.А., Бурлак Л.Н. Курс минералогии и петрографии. – М., 1953. – С. 442;
13. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. – М.: Наука, 1982. – С. 13;
14. Гребенщиков А.В. Рецептуры формовочных масс в практике керамистов уральской культуры // Проблемы технологии древнейших производств. – Новосибирск, 1990. – С. 127.
15. Бурлаков Г.С. Основы технологии керамики и искусственных заполнителей. – М., 1972. – С. 148.

**БУХОРО ДАВЛАТ ТИББИЁТ ИНСТИТУТИДА ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ
ИШЛАРИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ
(ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛ)**

Б.Тошпўлатов, доц., PhD, Иқтисодиёт ва педагогика университети, Андижон

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро давлат тиббиёт институтида илмий-тадқиқот ишларининг шаклланиши, ривожланиш босқичлари ва уларнинг Ўзбекистон тиббиёти ҳамда олий таълим тизимидаги ўрни тарихий нуқтайи назардан таҳлил қилинади. Мустақиллик йилларида институтда илмий салоҳиятнинг ошиши, замонавий лабораториялар ташкил этилиши, ёш олимлар мактабининг шаклланиши ҳамда халқаро илмий алоқаларнинг кенгайиши жараёнлари ёритилган. Мақолада шунингдек, институт олимларининг тиббиёт фанига қўшган ҳиссаси, нашр этилган диссертациялар ва инновацион тадқиқот йўналишлари мисолида илмий фаолиятнинг миллий ва минтақавий аҳамияти очиб берилди.

Калим сўзлар: Бухоро давлат тиббиёт институти, илмий-тадқиқот ишлари, тарихий таҳлил, тиббиёт фани, илмий салоҳият, мустақиллик даври, ёш олимлар, инновацион тадқиқотлар, халқаро ҳамкорлик, Ўзбекистон тиббиёти.

Аннотация. В данной статье представлен исторический анализ развития научно-исследовательской деятельности в Бухарском государственном медицинском институте. Рассмотрены этапы становления и совершенствования научных исследований, а также их значение в системе медицинского и высшего образования Узбекистана. Освещены процессы роста научного потенциала в годы независимости, создание современных лабораторий, формирование школы молодых учёных и расширение международных научных связей. Также показан вклад учёных института в развитие медицинской науки на примере диссертаций, публикаций и инновационных исследований национального и регионального значения.

Ключевые слова: Бухарский государственный медицинский институт, научно-исследовательская деятельность, исторический анализ, медицинская наука, научный потенциал, период независимости, молодые учёные, инновационные исследования, международное сотрудничество, здравоохранение Узбекистана.

Abstract. This article provides a historical analysis of the development of scientific research activities at the Bukhara State Medical Institute. It examines the stages of formation and progress of research work, as well as its role within Uzbekistan's medical and higher education systems. The study highlights the growth of scientific potential during the independence period, the establishment of modern laboratories, the emergence of young scholars, and the expansion of international scientific cooperation. Furthermore, the article emphasizes the institute's scientific contributions to medical science through dissertations, publications, and innovative research directions of national and regional importance.

Keywords: Bukhara State Medical Institute, scientific research, historical analysis, medical science, scientific potential, independence period, young scientists, innovative studies, international cooperation, Uzbekistan healthcare.

Бухоро давлат тиббиёт институти 1990-йил октябрь ойида ташкил этилган бўлиб, қисқа фурсатда минтақанинг етакчи тиббий олий таълим муассасаларидан бирига айланди. 1991-йил март ойида Бухоро вилоят халқ депутатлари Кенгаши Президиуми қарори билан институтга буюк аллома, табобат илмининг султони Абу Али ибн Сино номи берилди[1]. Мазкур қарор институт фаолиятининг илмий ва маънавий йўналишини белгилаб берди ҳамда кейинги йиллардаги ривожланиш учун мустаҳкам замин яратди. Институт ташкил топган илк йилларда асосий эътибор тиббиёт таълимини йўлга қўйиш ва илмий салоҳиятни шакллантиришга қаратилди.

Институт дастлаб 5 та асосий ва ёрдамчи биноларда фаолиятини бошлади[1]. Олийгоҳда 3 та ўқув биноси, 1 та талабалар турар жойи, 1 та спорт-соғломлаштириш биноси бўлиб, ўқув машғулоти 112 та ўқув аудиториялари, 5 та умумлаштириш ва умумтаълим

лабораторияларида ўтказилди. Ўқув жараёнларининг сифатини янада яхшилаш мақсадида 2008-2009 йилларида Хитой давлатининг кредити асосида 287011,1 АҚШ доллари қийматида тиббий асбоб-ускуналар ва ўқув лаборатория жиҳозлари олиниб, улар амалиётида қўлланилди. Институт бўйича бюджет ва бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан 1995 йилда – 104 млн. 312 минг сўм, 2005 йилда – 1 млрд. 292 млн 154,1 минг сўм, 2007 йилда – 2 млрд. 159 млн 419 минг сўм, 2008 йилда – 2 млрд. 550 млн. 902 минг сўм, умуман 1995-2008 йиллари жами 9 млрд. 78 млн. 726,0 минг сўм маблағ молиялаштирилди[1].

Олийгоҳда 1991 йили даволаш, 1992 йили стоматология, 1999 йили олий ҳамширалик иши, 2000 йили тиббий-педагогика йўналишлари очилиши тиббий кадрлар тайёрлаш соҳасида муҳим аҳамиятга эга бўлди[1].

2009 йил Бухоро давлат тиббиёт институтида жами 2114 нафар талаба таҳсил олиб, уларга 33 та кафедрада фаолият кўрсатган 236 нафар профессор-ўқитувчи дарс берди. Улардан 20 нафари фан доктори, 92 нафари фан номзоди эди. 2010 йили институтда 1909 нафар талаба таълим олиб, даволаш иши йўналишида 1047 нафар, стоматология йўналишида 573 нафар, тиббий педагогика йўналишида 186 нафар, олий ҳамширалик иши йўналишида 103 нафар эди. Институтда бошқа вилоятлардан 461 нафар, хорижий давлатлардан 9 нафар талаба таҳсил олди[3].

Бухоро давлат тиббиёт институтида 1996-2009 йиллар давомида 131 нафар тадқиқотчи аспирантурада, 27 киши докторантурада таҳсил олди. 1996-2001 йиллари институтда аспирантурага квоталар кўп ажратилган бўлса, 2002 йилдан бошлаб бу кўрсаткич пасайиши кўзга ташланади. Аммо кўп ҳолларда турли сабабларга кўра, аспирантура ва докторантурада ўқиган тадқиқотчилар ўз ишларини охиригача якунлай олмаган ва диссертация ишини ҳимоя қила олмаган. Масалан, ҳимоя кўрсаткичи 50 фоизни ҳам ташкил этмади. Бу жараён аввало бу даврда илм-фанга эътиборнинг биров сустиги, тадқиқотчиларга етарли шарт-шароитлар яратилмаганлиги ва уларни рағбатлантириш ҳамда моддий қўллаб-қувватлаш талаб даражасида бўлмаганлиги билан изоҳланади.

Институтда 2000-2009 йиллар давомида жами 29 та монография, 22 та илмий тўплам нашр этилди. Институт профессор-ўқитувчилари 2000 йили 4818 та илмий мақола босилиб чиққан бўлса, 2009 йили бу кўрсаткич 16575 тани ташкил этди[1].

2010 йили тиббиёт институтлари ва уларнинг филиаллари профессор-ўқитувчиларидан 896 нафари ўз малакасини оширган бўлса, шундан 126 нафари хорижда малака оширди. Хорижда малака ошириш ишлари Бухоро тиббиёт институти (37 нафар), Тошкент тиббиёт академияси (34 нафар), Тошкент фармацевтика институти (30 нафар) яхши йўлга қуйилган эди. Андижон давлат тиббиёт институтида эса шу йили фақат 1 нафар ўқитувчи хорижда малака оширди.

2017 йил мартда Бухоро вилоятига сафари давомида Президент Шавкат Мирзиёев тиббиёт институтида бўлганида шундай деганди: “Аҳолига кўрсатилаётган тиббий хизматнинг янада яхшиланиши юқори даражада тайёрланаётган кадрларга боғлиқ. Малакали кадрлар тайёрлаш эса олий ўқув юртлари, уларнинг моддий-техника базаси ва жаҳон стандартлари даражасида жиҳозланган биноларига эга бўлишини талаб қилади. Шу нарқа назардан келиб чиқиб, Бухоро тиббиёт институтининг 900 талабаси ва 200 ўринлик беморларга мўлжаллаган, замонавий талаблар асосида жиҳозланган клиникаси қурилиши амалга оширилмоқда”[4].

Бухоро давлат тиббиёт институтида 2018-2019 ўқув йили яна 2 та факультет, 3 та кафедра ва 2 та янги йўналиш; тиббий биология ва тиббий профилактика йўналишлари очилди[2].

Бугунги кунда Бухоро давлат тиббиёт институтида 648 нафар профессор-ўқитувчидан иборат жамоа, жумладан 97 нафар фан доктори ва 253 нафар PhD даражасига эга мутахассислар институтнинг илмий салоҳиятини ташкил этади[1]. Ўзбек, рус, инглиз ва турк тилларида олиб борилаётган таълим жараёни халқаро илмий макон билан уйғунлашган. Шу тариқа, Бухоро давлат тиббиёт институти нафақат минтақавий, балки миллий илм-фан тараққиётининг муҳим ўчоқларидан бирига айланган.

Бухоро давлат тиббиёт институти қисқа тарихий давр ичида минтақанинг етакчи тиббий таълим ва илмий марказларидан бирига айланди. Институтда олиб борилаётган илмий-тадқиқот ишлари тиббиёт фанининг долзарб йўналишларини қамраб олган бўлиб, ёш олимларнинг илмий салоҳиятини ошириш, инновацион ғояларни амалиётга жорий этиш ва халқаро ҳамкорликни кенгайтиришга хизмат қилмоқда. Шу тариқа, институт нафақат Бухоро вилояти, балки бутун Ўзбекистон тиббиёт тизимининг тараққиётида муҳим ўрин тутади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бухоро давлат тиббиёт институти жорий архиви материаллари.
2. Сарҳисоб (2018). Бухоро давлат тиббиёт институтида 2017-2018 ўқув йилида амалга оширилган ўқув, илмий, ташкилий-услубий ва маънавий-маърифий ишлар ҳақида сарҳисобнома. А.Иноятовнинг умумий таҳрири остида. - Бухоро: Дурдона, 2018. – Б.11.(70 б.)
3. ЎзР ССВ ИА, 372-фонд, 1-рўйхат (давоми), 892-иш, 120-варақ.
4. Халқнинг ишончи янги марраларга руҳлантиради // www.uza.uz. 13.03.2017.

УДК 902:631.3 + 903.2 + 94(574.3)"04/09"

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ ЭВОЛЮЦИИ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ОРУДИЙ И ИНСТРУМЕНТОВ ТРУДА В ЮЖНОМ ПРИАРАЛЬЕ В СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ПЕРИОД И.М.Ходжалепесов, научный сотрудник, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Нукус

Annotatsiya. Maqolada o'rta asrlarda Janubiy Orolbo'yida dehqonchilik qurollari va mehnat qurollari evolyutsiyasining shakli masalalari ko'rib chiqilgan. Dehqonchilik hozirgi zamon jamiyatlarining eng muhimlaridan biridir. Dehqonchilik taraqqiyotida dehqonchilik qurollarining rivojlanishi muhim rol o'ynadi. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, dehqonchilik ishlari yillik siklining barcha bosqichlarida dehqonchilik texnologiyasining progressiv rivojlanishi, qishloq xo'jalik ekinlari hosilini saqlab qolishga qaratilgan tadbirlar, moslamalar va inshootlar majmuasidan foydalanish mehnat unumdorligi va dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

Kalit so'zlar: Dehqonchilik, evolyutsiya shakllari, haydov qurollari va mehnat qurollari, o'rta asrlar, Orolbo'yi, tipologiya.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы формы эволюции земледельческих орудий и инструментов труда в Южном Приаралье в средневековый период. Земледелие является одним из важнейших современных обществ. Важную роль в прогрессе земледелия сыграло развитие земледельческих орудий. Проведенные исследования показывают, что прогрессивное развитие технологии земледелия на всех этапах годового цикла земледельческих работ, с использованием комплекса мероприятий, приспособлений и сооружений, направленных на сохранение урожая сельскохозяйственных культур, привело к значительному росту производительности труда и объемов производства земледельческой продукции.

Ключевые слова: Земледелие, формы эволюции, пахотные орудия и инструменты труда, средневековье, Приаралье, типология.

Annotation. The article examines the forms of the evolution of agricultural tools and labor tools in the Southern Aral Sea region during the medieval period. Agriculture is one of the most important modern societies. The development of agricultural tools played an important role in the progress of agriculture. Conducted research shows that the progressive development of farming technology at all stages of the annual cycle of agricultural work, using a complex of measures, devices, and structures aimed at preserving crop yields, has led to a significant increase in labor productivity and agricultural production volumes.

Keywords: Agriculture, forms of evolution, hilling implements and tools, the Middle Ages, the Aral Sea region, typology.

Земледелие является одним из важнейших компонентов экономики древних и современных обществ. Без его изучения невозможно полное восстановление ранних этапов

истории той или иной человеческой общности. Важную роль в прогрессе земледелия сыграло развитие земледельческих орудий (ручных, плужных).

Земледельческие орудия – орудия для возделывания культурных растений. Этнография выделяет основные типы земледелия преимущественно по главным орудиям производства, а именно по наличию или отсутствию пахотных орудий. Важную роль в прогрессе земледелия сыграло развитие земледельческих орудий. Первыми типами орудий для измельчения зерна были, несомненно, орудия ударного действия - ступа и пест. Необходим был долгий период, прежде чем человек научился дробить зерно более эффективным способом, т.е. растиранием между двух камней путем прямолинейно - возвратного движения одного камня по-другому. Следующим, весьма важным этапом развития явился период использования зернотерок, но уже не с прямолинейными, а с вращательным движением верхнего камня. Этим было положено начало существования жернового постава, который в измененном, усовершенствованном виде сохранился до наших дней. Такой жернов проводился в движение ручным способом [5].

Земледелие является одним из важнейших современных обществ. Без его изучения невозможно полное восстановление ранних этапов истории той или иной человеческой общности. Важную роль в прогрессе земледелия сыграло развитие земледельческих орудий (ручных, плужных). Первая работа по истории пахотных орудий принадлежит немецкому экономисту К. Х. Рау, у которого в 1845 г. вышла свет работа «История плуга» [1]. В ней он классифицировал пахотные орудия как цепочку переходных типов, которые отображали их прогресс и эволюцию. Эта схема была однолинейной и позднее венгерский палеонтолог ученый Ф. Нопча (Nopsca F.) [2] представил разветвленную схему в виде генеалогического древа пахотных орудий. В ней основными были 2 типа орудий: мотыга и другое рыхлящее ручное орудие типа лопаты или землекопной палки.

Высокое искусство обработки камня, получившее распространение в XI – XIII веках, обусловило широкую возможность применения жернова в качестве измельчающей машины. Параллельно с усовершенствованием конструкции жерновов улучшился и сам процесс производства муки. Зерно перед размолотом начали очищать от примесей, а влажное зерно по возможности начали сушить. Для отсева лучшей муки начали стали применять сита. Впоследствии типология и классификация пахотных орудий была усовершенствована и дополнена югославским ученым Бр. Братаничем (Br. Bratanich) [3] и чешским исследователем Ф. Шахом (Sach F.) [4].

Земледелие в Приаралье имеет свои особенности. Постоянные изменения русел притоков Амударьи, беды, которые они приносят во время разливов, необходимость сбора песка в арыках из-за состава воды Амударьи требовали от дехкан дополнительных трудовых усилий, что подтверждают и исторические источники. Засушливый жаркий климат Приаралья предполагал только орошаемое земледелие, равнинность местности требовала управления водными потоками с помощью механизмов и сооружений.

В аридной зоне существование человека было связано с источниками воды, поэтому, как правило, поселения концентрировались в зеленеющих оазисах речных долин или по берегам озер. Особенности техники орошения и характер оросительных сооружений зависели от водных ресурсов [5]. Последние в различных географических ландшафтах обуславливали возможность использования: 1) воды рек с постоянным водотоком (самотечное, паводковое, орошение с искусственным подъемом воды); 2) озерных и речных разливов (болотное и лиманное орошение); 3) поверхностных вод, образующихся после выпадения осадков (саево-ручьево, «кааковое» и т. п. орошение); 4) подземных вод источников, колодцев, искусственных водосборных сооружений (колодезное, кяризное орошение и т. п.) [5].

Зерновые культуры — ячмень, пшеница, рожь — были наиболее универсальными источниками растительной пищи. В них крахмалосодержащие вещества составляют основную массу. Сбор и обмолот зерна требовал меньше затрат труда, чем выкапывание корней. Зерновые легко сохранялись, оставаясь в пригодном для пищи состоянии продолжительное время. В ходе археологических исследований памятников земледельческой культуры

Средней Азии, относящихся к эпохе неолита, энеолита и бронзового века, найдены многочисленные свидетельства производства муки и масла - орудия труда для размельчения и растирания зерна: зернотёрки, ступки, ручные мельницы, каменные жернова и т.п. [6].

По данным И.П. Петрушевского. в XII-XIV веках в Иране мельницы были в широком распространении. Были мельницы, приводимые в движение силою выючных животных, ручные мельницы и ветряные мельницы. Все виды мельниц широко использовались. В 1966 г. вышел из печати первый том капитального труда М.А. Абдураимова «Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI - первой половине XIX века» [7].

А.К. Мирбабаев в своих трудах дает важные сведения о мукомольном и маслобойном производствах в Худжанде (Таджикистан) и прилегающих к нему селениях. Автор указывает на многочисленные мельницы, стоящие на оросительных каналах города Худжанда и его пригорода. По его мнению: «мельницы в средние века и новое время являлись очень важным элементом производственного потенциала города» [8, 9, 10].

Самыми примитивными способами поднятия воды из каналов на поля в Хорезме являлись так называемые «сепма», «депма» и «нова». Сепма представляет собой деревянную лопату с бортами с трех сторон. На берегу канавы устанавливаются две вертикальные балки-треноги с перекладиной наверху. Корытцеобразная лопата снабжена ушками, за которые она на длинных шнурах подвешена к перекладине.

За время длительного процесса развития земледелия на Востоке там была создана своеобразная ирригационная техника - от примитивных способов - ко все более сложным видам водоподъемных механизмов, несомненно определявшим изменения в социально-экономической жизни общества. Переход от шадуфа (Месопотамия и Египет), рати, денсли (Индия), новы (Мервский оазис и Хорезм), сепмы (Хорезм) - к черду (Месопотамия и Египет), хурусу (Индия) явился значительным шагом вперед по пути облегчения человеческого труда. Три вида сепмы и два вида новы в Хорезме тоже показывают путь усовершенствования водоподъемной техники, хотя и в ее более примитивной и менее эффективной стадии. На Востоке наибольшее распространение получило так называемое «персидское колесо». В Иране и Индии оно известно под названием «чарх» (колесо), в Египте и Месопотамии «сакья», в Хорезме «чикир» и т. д. (рис.1).

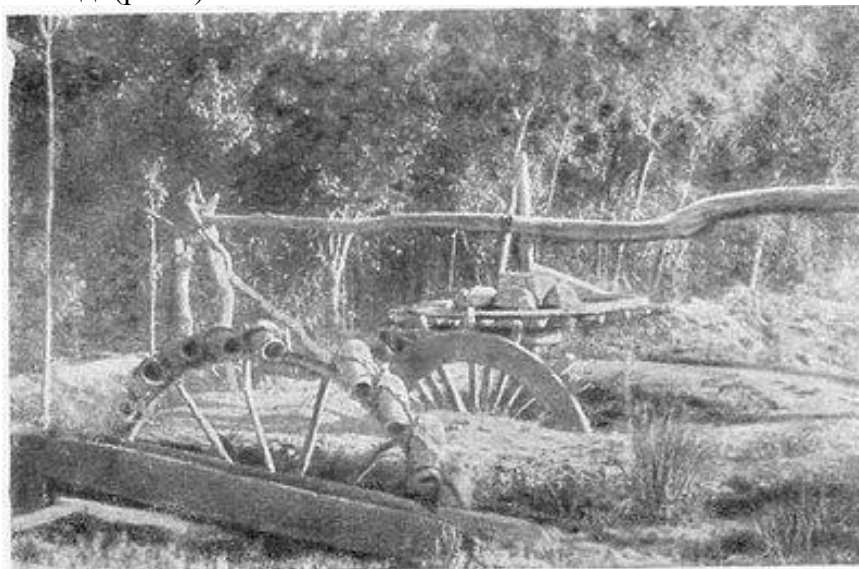

Рис.1. Водяная мельница «чикир» в Хорезме (середина XIVв.)

Чикир вошедший в современную литературу в форме «чигирь», связывают с узбекским глаголом «чикормак» (поднять, выносить, вытаскивать и т. д.). По другому объяснению, название «чикир» происходит от глагола «чигримок» (крутить, скручивать). Местное название «чикир» впервые упоминается у Абулгази в середине XVII в. Поскольку Абулгази, по его словам, старался написать свою книгу наиболее популярным языком, можно заключить, что он, вместо иранского, предпочел употреблять народный термин. [11]. Чигир (чикир) состоит из трех основных частей: колеса с водочерпающими сосудами, горизонтальной оси и привода.

При установке чигира на удобном для полива месте роется колодец глубиной в 3м, шириной в 1м и длиной в 3м. Три стенки ямы во избежание обвала обшиваются бревнами и хворостом; одна из его узких сторон остается открытой для доступа воды. Такой колодец называется «кяризом». Кяриз сообщается с источником воды через подводящую канаву, называемую «тартма»; последняя выводится из салмы или яба в большинстве случаев через токуртку [11]. Самое раннее упоминание чигира в Хорезме относится к середине XIV века. Однако этим еще не доказывается позднее введение чигирного орошения: о нем не пишут и в хивинских хрониках XIX в., хотя в это время страна изобиловала чигирами. По ряду соображений можно предположить, что возникновение чигирного орошения в Хорезме относится к периоду становления феодализма, т. е. V— VI вв. н.э.

История техники мукомольного производства изучалась Н.А. Пономаревым [12]. По его мнению, появление ротационных мельниц сравнительно с зернотерками и ступами относится к более позднему времени и знаменует начало развитой ступени сельскохозяйственного производства. Мельницы в отличие от зернотерок и ступ являются специализированными орудиями, приспособленными только для размалывания зерна. Из орудий переработки урожая внимание исследователей было уделено только жерновам и ручным мельницам. Широкое распространение различных размельчения других видов твердых продуктов обусловлено необходимостью этих орудий в системе любого хозяйства [12]. Среди археологического материала эти орудия являются одной из самых массовых категорий.

Со второй половины XI в. повышается производительность земледелия. Именно в это время появляется ручной вращающийся круглый жернов взамен безраздельно господствовавшей зернотерки. Все приспособления для размельчения зерна по принципу изготовления, устройства и действия делятся на несколько видов: песты-терочки, зернотерки, ступы и жернова (ротационные мельницы).

В ходе археологических исследований памятников земледельческой культуры Средней Азии, относящихся к эпохе неолита, энеолита и бронзового века, найдены многочисленные свидетельства производства муки и масла - орудия труда для размельчения и растирания зерна: зернотёрки, ступки, ручные мельницы, каменные жернова и т.п. [13, 14].

Возникновение мукомольного производства в его самом примитивном виде относится к эпохе нового каменного века (неолит). За 4000 лет до нашей эры люди, жившие в условиях первобытнообщинного строя, еще до возникновения организованного земледелия уже измелывали зерна различных злаковых растений в муку при помощи камней. Позже для измелывания зерен стали применять каменные ступы, в которых зерно толкли пестом.

В археологии Средней Азии зернотёрки являются весьма частыми находками при раскопках земледельческих поселений. Например, на известном памятнике эпохи энеолита и бронзы – поселении Саразм (ГУ-П тыс. до н.э.) были обнаружены изящные каменные зернотерки различных форм, изготовленные из камней разных горных пород [15].

В качестве сырья для изготовления зернотерок служили плоские камни: овально-удлинённые, ладьевидные, прямоугольные, аморфные. Они различались по форме и весу. Примером этому служат зернотёрки, найденные в 6-ти жилых помещениях Саразма. Зернотерки, найденные из культурных слоёв Саразма, в основном, были средней величины и больших размеров: длиной 60-70 см. шириной 10-15 см. а по форме - в виде седла и ладьи [16].

Зернотерки Саразма изготовлены исключительно из плоских каменных плит, а также булыжника, гранита. Они имели углубленно-продолговатую, чашевидную форму [15].

Скифские племена Причерноморья использовали зернотёрки овальной формы. Они были слегка изогнутые и имели углубления в средней рабочей части [17]. Зернотерки в большом количестве обнаружены также во многих памятниках эпохи ранней бронзы Дагестана. Их обычно изготавливали из окатанных валунов плотного известняка, а также песчаника. Они почти все имели ладьевидную форму. Такие зернотёрки без малейшего изменения формы использовались вплоть до раннего средневековья, т.е. до тех пор, пока они не были заменены круглыми жерновами [17].

Похожими зернотёрками мололи муку также таджики в горных долинах Афганского Бадахшана. Это объясняется тем, что в горных местностях растили меньше зерна. Основной пищевой рацион этого населения составлял тутовник, который размалывали на каменных зернотерках примитивным способом. Для получения тутовой муки, вернее, пудретов. Большую часть населения Кухистана и Бадахшана таджики соседних кишлаков обзывали тутоедами [18]. В ходе археологических раскопок в Кават-Калинском оазисе Хорезма обнаружен очаг и рядом с очагом обнаружены две ямы с обломками зернотерок [20]. Преднамеренное уничтожение зернотёрок могло быть связано с идеей цикличного обновления природы. Также некоторые зернотерки служили два-три столетия. Они обычно передавались из поколения в поколение (рис.2).

Рис. 2. Зернотерка. Каракалпакстан, Турткульский р-н, Аяз-Кала (X-XIII вв.). Хорезмская экспедиция в 1937-1991 гг.

Для размельчения зерна в домашних условиях использовались песты из твёрдых пород дерева. Они были толстыми и прочными. В середине пестов продельвались песты продолговатой формы для захвата обеими руками. С более тяжёлыми пестами работали два человека, становясь с двух сторон друг против друга и держась за пест. В таких деревянных ступах обмалывали различные зерновые, включая чистый рис до шелухи, а также им нередко размельчали сушеные фрукты, соль, зерно и другие злаки. [19].

По мнению У.Эшонкулова. в средние века и новое время в отдельных селениях использовались небольшие металлические и бронзовые ступки. Но они использовались преимущественно для измельчения семечек, абрикоса, ореха и др. преимущественно для лечебных целей [21]. Из орудий переработки урожая внимание исследователей было уделено только жерновом и ручным мельницам. Широкое распространение различных приспособлений для размола зерна или размельчения других видов твердых продуктов обусловлено необходимостью этих орудий в системе любого хозяйства. Среди археологического материала эти орудия являются одной из самых массовых категорий. По принципиальным различиям изготовления, устройства и действия все приспособления для размельчения зерна, орудия переработки урожая делятся на три самостоятельных класса – зернотерки, ступы и ротационные мельницы [24]. Среди археологического материала эти орудия являются одной из самых массовых категорий. По принципиальным различиям изготовления, устройства и действия все приспособления для размельчения зерна, орудия переработки урожая делятся на три самостоятельных класса – зернотерки, ступы и ротационные мельницы.

Ручная мельница (*каракалпакский* - дигирман) являлась одним из ранних орудий, изготовленных человеком, использовавшимся для помола зерна и получения муки (рис.3). Самые ранние ручные мельницы представляли собой овальные камни с плоской рабочей поверхностью и сквозным отверстием. Они отличаются по форме и весу. Как правило,

жернова изготавливались из твёрдых пород камня. Ручные мельницы с диаметром жерновов 30-50 см были характерны для всего Среднего Востока [25]. Например, диаметры жерновов ручных мельниц Хорезма (VII-VIII вв.) были от 32 до 48 см. при толщине 4-6 см [26].

**Рис.3. Ручная мельница Турткульский р-н, Аяз-Кала
Хорезмская экспедиция в 1937-1991 гг.**

Изучение археологических материалов показывает, что ручные мельницы начали бытовать на территории Нижней Сырдарьи в период IV–VII вв. [27], в Отрарском оазисе – в V–VII вв. [28]. С VIII–IX вв. они стали достаточно распространенными средствами производства, что доказывается их многочисленностью среди археологических находок. Известны жернова в Таразе и близлежащих городах [29].

Дальнейшее развитие земледелия связано с применением водяных мельниц, источником энергии которых были текущие реки. Применение водяных мельниц существенно повышало производительность труда в мукомольном деле и способствовало высвобождению значительного количества трудовых ресурсов. Производительность водяных мельниц зависела от размера жерновых камней и скорости их вращения. Например, данные по Европейской России XIX в. свидетельствуют, что для водяной мельницы брали жернова диаметром от 50 до 120 см. Указанные размеры вполне сопоставимы с жерновами Пенджикента, Афрасиаба, Ак-Бешима, Тараза, Талгара. Размеры употребляемых жерновов зависели от мощности используемого речного потока. На маловодных реках ставился небольшой бегун и вращался в пределах 60 оборотов в минуту. Более многоводная река могла крутить камень побольше и совершать до 150 оборотов в минуту. В зависимости от этого можно было размолоть от 1 до 4 пудов зерна в час. Отсюда следует, что производительность труда в мукомольном деле с внедрением водяной мельницы могла вырасти от 5 до 12 раз. Одна водяная мельница могла обслуживать до 1000 человек населения [30]. В Англии и Франции XI в. одна мельница приходилась на 250 человек [31].

Наиболее ранние свидетельства использования водяных мельниц в Средней Азии содержатся в договоре об аренде трех мельниц со всеми каналами, строениями и жерновами, обнаруженном на горе Муг и датированном началом VIII в. [32].

Археологическое изучение городов Средней Азии VIII – начала XIII в. показало, что в этот период водяные мельницы давали основную часть товарной муки [33]. Способ использования ручных мельниц хорошо был описан У. Эшонкуловым [34]: «оба жернова имели округлую форму, нижняя с углублением посередине (5-6 см), верхняя - сквозное отверстие, ширина которого превосходила ширину нижнего углубления на 2-3 см.; на краю поверхности имелось углубление в 4-5 см для палочки. Перед размолотом зерна вначале расстилали скатерть, на которой устанавливалась мельница. Короткая палочка из твердой породы дерева - ось - закреплялась в углублении нижнего жернова, а верхняя свободная вращалась вокруг нее. Правой рукой вращали ручкой верхнего жернова, левой - ссыпали зерно в отверстие. Часто работали двое: один вращал жернова, другой подсыпал зерно. Полученную муку просеивали через мелкое сито и отделяли тонкий помол от грубого [34].

В средневековые ручные мельницы были широко распространены по всей Средней Азии. В различных районах Южного Приаралья ручные мельницы сохранились до наших дней. Они переходят из поколения в поколение, используются широко в хозяйстве среди населения Приаралья.

В Приаральском регионе богатые семьи редко сами работали на ручных мельницах, в основном приглашали поденщиц, которым платили от 2 до 7 фунтов зерна в день [35]. Ручные мельницы были разных размеров. Используя домашнюю ручную мельницу, наши родители мололи свою ежедневную пшеницу и готовили из полученной муки хлеб и другие необходимые продукты. Разнообразные материалы по мукомольному производству в разных районах Таджикистана, в том числе и северных, мы находим в работах этнографа Н.Н. Ершова [36].

Отдельные сведения об обычаях и обрядах, связанных с производством муки и масла, содержатся в публикациях Н.Н. Кислякова [38]. Для сравнительного анализа важными являются сведения О.А. Сухаревой по ремесленному (в том числе мукомольному и маслобойному) производству населения позднесредневековой Бухары. В них дается краткая характеристика производства, местонахождения заведений и число ремесленников. Автор при изучении этих ремесел признается, что организация труда мукомолов и маслоделов в Бухаре остается неизученной [39]. По данным И.П. Петрушевского. в XII-XIV веках в Иране мельницы были в широком распространении. Все мельницы приводились в движении ветром или силой животных» [41].

Исследователи отмечают высокую адаптивную способность населения Приаральского района, сумевшего широко расселиться, заняв разные экологические ниши, сформировав при этом различные системы жизнеобеспечения. Не исключено, что присутствие и сохранение в экономике этого населения земледельческого компонента явилось той основой, которая и обеспечила их адаптивный успех [42].

Таким образом, проведенные исследования показывают, что прогрессивное развитие технологии земледелия на всех этапах годового цикла земледельческих работ, выразившееся в переходе от мотыжного к пашенному земледелию, с использованием упряжных животных, искусственного орошения, эффективных орудий из железа и железоуглеродистых сплавов, механизмов в виде ротационных ручных и водяных мельниц, а также комплекса мероприятий, приспособлений и сооружений, направленных на сохранение урожая сельскохозяйственных культур, привело к значительному росту производительности труда и объемов производства земледельческой продукции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Rau K. H. Geschichte des Pfluges. Heidelberg, 1845, 320 p.
2. Nopsca F. Zur Genese der primitiven Pflugtypen II Zeitschrift fur Ethnologie. 1919, P. 64-95.
3. Br. Bratanich. Einige Moglichkeiten zur Fortfuhrung der Pfluggeret forschung II Actes du Congress International des sciences anthropologiques ethnologiques. Wien, 1965, 120 p.
4. Sach F. Proposal for the classification of preindustrial tilling implements II Tolls and Tillegge. Copenhagen, 1968, 201 p.
5. Капо- Рей Р., Французская Сахара, М. 1958, с.278.
6. Гулямова Э. и др. Археологические и нумизматические коллекции института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. (Краткий обзор). -Сталинабад, 1956.
7. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-первой половине XIX века. Т.1. -Ташкент: Фан Уз ССР. 1966.
8. Мирбабаев А.К. Историческое наследие Худжанда.-Душанбе, 1995, с. 889.
9. Мирбабаев А.К. История водоснабжения Худжанда и его округи. - Худжанд: Хуросон, 2005, с. 473-474.
10. Мирбабаев А. Мельницы. //Худжанд. (Энциклопедия). - Душанбе: Главная научная редакция Таджикских энциклопедий, 1999. с/18-19
11. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1957.
12. Пономарев Н. А. История техники мукомольного и крупяного производства. М., 1955, 311 с.
13. Гулямова Э. и др. Археологические и нумизматические коллекции института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. (Краткий обзор). -Сталинабад, 1956., с.13.
14. Негматов Н.Н. и Хмельницкий С.Т. Средневековый Шахристан. (материальная культура Уструшаны). Вып. 1. -Душанбе, 1966., с.188.

15. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., 89 с.
16. Раззаков А. Саразм (Орудия труда и хозяйства по экспериментально-трассологическим данным). - Душанбе, 2008., 30 -31 с.
17. Гаджиев М.Г. Камнеобработка в Дагестане в эпоху ранней бронзы // Промыслы и ремесла древнего и средневекового Дагестана. Сборник статей. - Махачкала. 1988., с. 12-78.
18. Вавилов Н.И., Букинич Д.Д.. Земледельческий Афганистан. - Л.. 1929., с. 206.
19. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи). - Сталинабад. 1956. - Вып. II., с. 153
20. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма. - М.. 1966, с. 154.
21. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., с. 89
22. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., с. 570
23. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи). - Сталинабад. 1956. - Вып. II., с. 239.
24. Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X - XIII вв. Тр. ГИМ, вып. 32, 1956, С. 256-276.
25. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., с.91.
26. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма. - М.. 1966., с.96.
27. Толстов С. П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР (1945–1958 гг.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М.: Изд-во АН СССР, 1952. Т. 1. С. 7–46.
28. Байпаков К. М., Подушкин А. Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 158 с.
29. Сенигова Т. Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука, 1972. 219 с.
30. Гаршенин В. Водяная мельница не забыта // Наука и жизнь. 1984. № 7. С. 97–100.
31. Гринин Л. Е., Гринин А. Л. От рубил до нанороботов. Мир на пути самоуправляемых систем (История технологий и описание их будущего). М.: Учитель, 2015. 424 с.
32. Гафуров Б. Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Душанбе: Ирфон, 1989. Кн. 1. 378 с.
33. Беленицкий А. М., Бентович И. Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии. Л.: Наука, 1973. 393 с.
34. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., с. 570.
35. Давыдов А.С. Дневники. Гиссарская этнографическая экспедиция 1974 года // Архив Ин-та истории, археологии и этнографии им. А. Дониша. Папка №2. опись №19. - Душанбе, 1974.
36. Ершов Н.Н. Экспедиционный дневник. Гармская этнографическая экспедиция 1955 года. Тетрадь №1., с. 16-17.
37. Ершов Н.Н. Каратаг и его ремесла. -Душанбе: Дониш. 1984., 22с.
38. Кисляков Н.А. Семья и брак у таджиков (по материалам конца XIX - начала XX века). - М-Л. 1959, с.16. Кисляков Н.А. Патриархально-феодальные отношения среди оседлого сельского населения Бухарского Ханства в конце XIX -начале XX в. - М-Л, 1962, с.28-29.
39. Сухарева О.А. Позднефеодальный город Бухара конца XIX - начала XX веков. Ремесленная промышленность. -Ташкент: Изд. АНУз. ССР, 1962., с. 90, 120-122.
40. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. (В связи с историей кварталов). -Ташкент: Изд. Наук, 1976, с. 112, 163, 111-115.
41. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XII-XIV веков. М-Л.: Изд. АН СССР. 1960., с. 131.
42. Окладников А.П. Возникновение земледелия на Дальнем Востоке // Тез. докл. и сообщ. II Науч. конф. по истории, археологии и этнографии Дальнего Востока. Владивосток, 1960. С. 6–7.

УДК 9: 811.161.1'28(575.1)

ЯЗЫКОВАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА УЗБЕКИСТАН В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

*Г.М. Хусаинбекова, к.и.н., доц., Ургенский государственный педагогический институт,
Ургенч*

Annotatsiya. Maqolada ko'p millatli O'zbekistonda til siyosatining amalga oshirilishi tahlil qilinadi. Mazkur muammoning tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi rahbariyati "Davlat tili to'g'risida"gi qonunni bosqichma-bosqich amalga oshirib, respublikadagi barcha xalqlarga teng huquq va imkoniyatlar yaratib bermoqda.

Kalit so'zlar: til siyosati, O'zbekiston, huquqlar.

Аннотация. в статье анализируется проведение языковой политики в многонациональном Узбекистане. Анализ данной проблемы указывает на то, что руководство Республики Узбекистан проводит поэтапное выполнение Закона «О Государственном языке», предоставляя равные права и возможности всем народам республики.

Ключевые слова: языковая политика, Узбекистан, права.

Abstract. the article analyzes the implementation of language policy in multinational Uzbekistan. The analysis of this problem indicates that the leadership of the Republic of Uzbekistan is implementing the Law "On the State Language" in stages, providing equal rights and opportunities to all peoples of the republic.

Key words: language policy, Uzbekistan, rights.

В настоящее время в Республике Узбекистан большое внимание уделяется совершенствованию системы национального образования. В рамках реализации Закона Республики Узбекистан «Об образовании» и Национальной программы по подготовке кадров в стране создана комплексная система обучения, направленная на формирование «гармонично развитого, высокообразованного, современно мыслящего подрастающего поколения, способного осуществлять дальнейшую интеграцию республики в мировое сообщество»

В целях определения приоритетных направлений системного реформирования общего среднего и внешкольного образования в Республике Узбекистан, поднятия на качественно новый уровень духовно-нравственного и интеллектуального развития подрастающего молодого поколения, внедрения в учебно-воспитательный процесс инновационных форм и методов обучения, а также в соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан от 5 сентября 2018 года № УП-5538 «О дополнительных мерах по совершенствованию системы управления народным образованием»: [41]

- вхождение Республики Узбекистан к 2030 году в ряд первых 30 ведущих стран мира по рейтингу программы оценки учащихся Международного уровня PISA (The Programme for International Student Assessment);

- качественное обновление содержания системы непрерывного образования, а также подготовки, переподготовки и повышения квалификации профессиональных кадров;

- совершенствование методики обучения, поэтапное внедрение принципов индивидуализации учебно-воспитательного процесса;

- внедрение современных информационно-коммуникационных технологий и инновационных проектов в сферу народного образования;

- укрепление материально-технической базы учреждений народного образования и повышение эффективности обеспечения бюджетными средствами;

- внедрение современных методов и направлений внешкольного образования в воспитание молодежи и обеспечение ее занятости;

- расширение конкурентной среды в системе народного образования за счет развития государственно-частного партнерства;

- внедрение в практику пяти инициатив, включающих в себя комплекс мер, направленных на создание дополнительных условий для обучения и воспитания молодежи;

- поэтапное повышение заработной платы, материального стимулирования и социальной защиты работников средних общеобразовательных учреждений с целью повышения привлекательности деятельности в системе народного образования;

Общее среднее и среднее специальное образование направлено на освоение общеобразовательных учебных программ, необходимых знаний, умений и навыков.

Ступенями общего среднего образования (I — XI классы) являются:

- начальное образование (I — IV классы);

- базовое среднее образование (V — IX классы);

- среднее образование (X — XI классы).
- В первый класс общей средней образовательной организации дети принимаются в год исполнения им семи лет.
- Начальное образование направлено на формирование у обучающихся основ грамотности, знаний, умений и навыков, необходимых для продолжения общего среднего образования.
- Базовое среднее образование предоставляет обучающимся в соответствии с учебной программой необходимый объем знаний, умений и навыков, развивает у них самостоятельное мышление и аналитические способности.
- В рамках базового среднего образования (после VII класса) для формирования у обучающихся первичных знаний и навыков по профессиям осуществляются меры по их профессиональной диагностике и ориентации.
- Среднее образование обеспечивает усвоение обучающимися необходимых знаний, умений и навыков в соответствии с учебной программой, а также выбор последующего вида образования и овладение профессиями, не требующими высокой квалификации.
- Порядок организации профессиональной диагностики и ориентации, а также подготовки обучающихся профессиям, не требующим высокой квалификации, устанавливается законодательством.
- Общее среднее образование осуществляется в общих средних образовательных организациях непрерывно, в течение обязательных одиннадцати лет.
- Среднее специальное образование осуществляется в течение двух лет на основе девятилетнего базового среднего образования в академических лицеях и обеспечивает ускоренное развитие интеллектуальных способностей, а также углубленное, дифференцированное, профессионально и личностно-ориентированное образование обучающихся.
- Общее среднее и среднее специальное образование в негосударственных образовательных организациях могут осуществляться на платно-контрактной основе.
- Для развития способностей одаренных и талантливых детей могут создаваться Президентские, творческие и иные специализированные школы, а также школы- интернаты.
- Дети с физическими, умственными, сенсорными (чувственными) или психическими нарушениями, а также дети, нуждающиеся в длительном лечении, получают образование в государственных специализированных образовательных учреждениях, общих средних и средних специальных образовательных организациях в инклюзивной форме или в индивидуальном порядке в домашних условиях.
- Количество обучающихся в классах (группах) общих средних и средних специальных образовательных организаций не должно превышать тридцати пяти.

Установки программы в области языкового образования.

В Узбекистане введена система непрерывного обучения иностранным языкам, преимущественно английского языка, с первого класса школ. Министерство народного образования и Британский Совет в Узбекистане готовят реформу обучения английскому языку в системе народного образования. Целью реформы названо наилучшее возможное качество образования посредством четырех составляющих — учебных планов, тестирования/оценки, методологии и материалов — при создании условий учителям для наиболее продуктивного труда. [42. С 3] Уровень знаний преподавателей английского языка своего предмета планируется оценивать совместно со шведской компанией Education first.

Результат этого экзамена будут соответствовать международной системе CEFR. Планируется разработка конкретной программы повышения квалификации преподавателей английского языка. С помощью этой программы будут изучены сильные и слабые стороны педагогов английского языка и по результатам заключения будет создана программа специальных учебных курсов для повышения квалификации преподавателей. До

сегодняшнего дня отсутствовала система беспристрастной оценки знаний преподавателей, и подобное новшество внедряется впервые.

Основополагающую роль в совершенствовании системы народного образования сыграли принятые в 2018 году постановления и указы Президента Республики Узбекистан [32]. В сфере модернизации содержания образования планируется коренное изменение содержания общего среднего образования для создания компетентностной модели обучения направленной на изучение, первую очередь, и иностранных языков, необходимых в дальнейшем для освоения профессий, востребованных в рамках создаваемой инновационной экономики на основе новых учебных стандартов, программ, учебников и методических материалов. Планируется создание специализированных классов и школ, с акцентом на углубленное изучение иностранных языков, и обеспечение участия Республики Узбекистан в международных программах и исследованиях по оценке уровня знаний учащихся (PISA, TIMSS и PIRLS).

С 2020–2021 учебного года начинали работу 39 новых специализированных школ по изучению немецкого, французского, испанского, корейского и китайского языков. Школам предоставлено право привлекать иностранных специалистов для внедрения передового опыта и методологии обучения. Учителя немецкого, французского, испанского, корейского и китайского языков будут направляться в зарубежные страны для повышения квалификации [<https://www.gazeta.uz/ru/2019/08/26/> Текст см. https://polpred.com/?ns=1&ns_id=3100509] Выпускникам специализированных школ планируется выдавать международные дипломы и сертификаты о владении иностранным языком, включая Test DAF (Test Deutsch als Fremdsprache), Test DELF (Diplome d'Études en Langue Française), DALF (Diplome Approfondi de Langue Française) и Japanese Language Proficiency Test Certificate (JLPT Certificate).

В 2003 году, в соответствии с Указом главы государства «О совершенствовании системы повышения квалификации и стажировки перспективных молодых педагогов и научных кадров» создан фонд Президента Республики Узбекистан «Истеъдод» по организации повышения квалификации, стажировок и обучения стипендиатов за рубежом, привлечению на постоянной основе зарубежных специалистов к учебному процессу в высших образовательных учреждениях. Во исполнение постановления главы государства «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» фонд запустил трехступенчатый образовательный проект по повышению квалификации преподавателей английского языка всех уровней образования. Совместно с Министерством высшего и среднего специального образования, Ташкентским представительством Британского совета, Республиканским языковым центром и Узбекским государственным университетом мировых языков разработан целый ряд программ. В соответствии с ними около 90 преподавателей английского языка успешно прошли курсы повышения квалификации в Лондонском университете «Метрополитен» и Норвичском институте языкового образования. Начиная с 2013/2014 учебного года в Узбекистане в высших учебных заведениях по отдельным специальным предметам, особенно по техническим и международным специальностям, занятия ведутся на иностранных языках.

Государство активно поддерживает и мотивирует молодёжь к изучению иностранных языков. Абитуриенты, имеющие сертификаты ведущих международных экзаменационных систем (TOEFL, IELTS, CEFR, SAT General, SAT Subject и других), максимального количества баллов по соответствующим предметам освобождаются от тестовых испытаний по данным предметам. Согласно постановлению Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему расширению участия отраслей и сфер экономики в повышении качества подготовки специалистов с высшим образованием» начиная с 2017/2018 учебного года, в каждом высшем образовательном учреждении проводилось поэтапное обучение дисциплинам специальности на английском языке как минимум в 2-х академических группах на всех курсах, целевая подготовка профессорско-преподавательского состава для преподавания на английском языке [7]. Организована их соответствующая подготовки за рубежом, а также привлечены зарубежные специалисты к проведению учебных занятий. Налажено обучение на

основе современной учебной литературы, используемой на сегодняшний день в высших образовательных учреждениях развитых государств. Проводятся стажировки перспективных научных и педагогических кадров, в первую очередь педагогов высших образовательных учреждений по подготовке кадров по инженерно-техническим и архитектурным направлениям образования, в развитых странах, в частности, в Южной Корее, Японии и Германии, на 2–3 месячных курсах, направленных на освоение новых знаний по специальности [8].

Концепция развития системы народного образования Республики Узбекистан до 2030 года [9] ориентирована на знание и активное изучение иностранных языков. В её целевых показателях к 2030 планируется достигнуть 100 процентного результата знаний английского языка учителями английского языка, соответствующим уровню C1-CEFR требований Европейского Союза путем прикрепления профессоров кафедр иностранных языков вузов и 100 процентного результата знаний английского языка выпускников общеобразовательных учреждений со знанием английского языка, освоивших английский язык на уровне B1-CEFR требований Европейского Союза.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ворожцова И. Б. Личностно – деятельностная модель обучения иностранному языку. 2000. с,
2. Ворожцова И.Б. Деятельностные технологии обучения языку. Учебно-методическое пособие. Ижевск: Институт повышения квалификации и переподготовки работников образования Удмуртской Республики, 2013. – 75 с.
3. Ворожцова И.Б. Инновационные идеи в европейских образовательных практиках многоязычия / М. Кандель, И.Б. Ворожцова // Педагогический родник. - №5-6. – 2012. - С.24- 27.
4. Ворожцова И.Б. О ресурсе речевой коммуникации в педагогической деятельности // Вестник Удмуртского университета. Сер. Философия. Психология. Педагогика. - 2015. - Т. 25, вып. 3. – с. 67-72.
5. Ворожцова И.Б. Обязательный и единственный английский в российской школе: чем расплачиваемся? // Филологический класс. Научно-методический журнал. №1(43), 2016. Екатеринбург, сс.7-12.
6. Ворожцова И.Б. О мотивации в практике обучения иностранным языкам // Филологический класс. Научно-методический журнал. № 4(46), 2016. Екатеринбург (список ВАК, Web of Science). С.36-41.
7. Ворожцова, И.Б. Иноязычные информационные ресурсы в овладении иноречевыми практиками: из опыта подготовки студентов магистратуры // Цифровое развитие экономики и социальной сферы Удмуртской Республики: актуальные вопросы и роль высшей школы: материалы Всероссийской научно-практической конференции / Отв. ред. А.М.Макаров. — Ижевск: Издательский центр «Удмуртский университет», 2019. — с. 151-158.
8. Коломиец Н. Интерактивные технологии в личностно ориентационном образовании // Открытый урок: Разработки, технологии, опыт. Научно-методический журнал. М., 2016. – № 17 — С. 12 – 15.

УДК 94(574)

ХИВИНСКОЕ ХАНСТВО ГЛАЗАМИ АНГЛИЙСКОГО ПУТЕШЕСТВЕННИКА АНТОНИ ДЖЕНКИНСОНА

А.Б.Шукурова, преподаватель, школы №29, Самарканд

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz sayyohi va diplomati Antoni Jenkinsonning XVI asr o'rtalarida O'rta Osiyoga qilgan sayohati davomida Xiva xonligi haqidagi tasvirlari tahlil qilinadi. Muallifning asarlarida Xivaning siyosiy tuzilishi, savdo aloqalari, aholining turmushi va madaniyati haqidagi ma'lumotlar tarixiy manba sifatida o'rganiladi. Maqolada Jenkinson kuzatishlarining ishonchliligi va ularning keyingi ingliz–osiyo diplomatik aloqalariga ta'siri ham ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *Xiva xonligi, Antoni Jenkinson, O'rta Osiyo tarixi, ingliz sayyohligi, savdo yo'llari, tarixiy manba.*

Аннотация. *В статье рассматриваются описания Хивинского ханства, представленные английским путешественником и дипломатом Антони Дженкинсоном в середине XVI века. Анализируются сведения о политическом устройстве, торговле, культуре и быте населения, содержащиеся в его записках. Особое внимание уделено достоверности наблюдений Дженкинсона и их значению для изучения международных контактов Средней Азии.*

Ключевые слова: *Хивинское ханство, Антони Дженкинсон, Средняя Азия, английские путешествия, торговля, исторические источники.*

Abstract. *This article examines the descriptions of the Khiva Khanate provided by the English traveler and diplomat Anthony Jenkinson during his mid-16th-century journey through Central Asia. The paper analyzes his observations on the political system, trade relations, and cultural life of the region, as well as the historical accuracy of his notes. Special attention is given to the influence of Jenkinson's mission on later Anglo-Asian diplomatic and commercial relations.*

Keywords: *Khiva Khanate, Anthony Jenkinson, Central Asia, English travel accounts, trade routes, historical sources.*

История Средней Азии XVI века представляет собой сложный и многогранный процесс формирования новых государственных образований на руинах державы Тимуридов. В это время на политической карте региона появляются узбекские ханства — Бухарское и Хивинское, ставшие центрами экономической и культурной жизни. Европейские государства, в первую очередь Англия, начинают проявлять интерес к восточным торговым маршрутам. Одним из первых путешественников, посетивших Среднюю Азию, был английский купец и дипломат Антони Дженкинсон, представитель Московской компании. Его записки о путешествии 1558–1560 годов стали важнейшим источником по истории региона. Цель данной статьи — рассмотреть образ Хивинского ханства в описаниях Дженкинсона и оценить их историческую достоверность.

В середине XVI века Средняя Азия переживала период политической раздробленности [5 Бартольд, 1963]. После распада государства Тимуридов на территории современного Узбекистана образовались несколько ханств — Бухарское, Хивинское и Кокандское, которые вели между собой борьбу за власть и торговые пути. В то же время Англия искала новые возможности для торговли с Востоком. В 1553 году была основана Московская компания, целью которой стало открытие новых маршрутов в Индию через Россию и Каспийское море. В 1558 году Антони Дженкинсон был направлен из Москвы на юг — через Волгу, Каспийское море, далее в Хиву и Бухару. Его миссия имела не только торговое, но и дипломатическое значение: англичане стремились установить контакты с правителями Средней Азии и получить доступ к индийским рынкам через сухопутные пути. Дженкинсон подробно описал маршрут своего путешествия и впечатления о Хивинском ханстве. Он отмечал, что город Хива расположен в плодородной долине, богатой водой и садами, однако путь к нему пролегал через труднопроходимые пустыни и степи. По информации и карте, составленной Антони Дженкинсом, его знание географии Средней Азии было ограниченным. Например, озеро Барса-Кельмес или южный залив Аральского моря он ошибочно называет заливом Каспийского моря [3 Аленицин В.1879]. По словам путешественника, население занималось земледелием, ремёслами и торговлей, а местные рынки изобиловали восточными товарами — тканями, специями, шелками и коврами. Антони Дженкинс упоминает о большом количестве овец который разводились на территории Хивинского ханства: «Овцы у них очень большие и толстые, весят от 60 до 80 фунтов, а причиной этого явилось то, что по всей стране растёт не трава, а род сухого хвороста или вереска, питаюсь которыми скот становится очень жирным» [4 Готье, 1937,]. Особое внимание путешественник уделил описанию правителя Хивы, которого он характеризовал как «человека жесткого нрава, но справедливого к своим подданным» [2 Jenkinson A, 1598]. Дженкинсон отмечал, что хан настороженно относился к иностранцам, особенно к послам из Европы, однако проявлял интерес к торговым отношениям. В его описании Хива предстаёт как укреплённый город с развитыми ремеслами и активной торговлей, несмотря на политическую нестабильность региона. Политическую ситуацию в Хивинском ханстве можно охарактеризовать как период междоусобиц, разрухи и нестабильности власти. Во время путешествия Дженкинса в ханстве шла активная борьба за престол. Это подтверждается как зарубежными, так и местными источниками. Дженкинсон отмечает, что за пределами своих владений хан сталкивается с проблемой плохого подчинения со стороны местных правителей, а также с тем, что даже родные братья готовы бороться друг с другом за власть.

Важной особенностью записок Дженкинсона является внимание к деталям повседневной жизни. Он описывал одежду, еду, обычаи и религиозные практики местного населения. Например, он отмечал, что большинство жителей исповедует ислам, строго соблюдая традиции и законы. Отдельное место занимает описание торговли рабами, которая, по словам путешественника, занимала значительное место в экономике ханства. Дженкинсон также упоминал трудности передвижения по территории, где часто происходили нападения кочевников, что делало путь из Хивы в Бухару опасным. Записки Дженкинсона представляют собой ценный исторический источник, содержащий одни из первых европейских описаний Хивинского ханства. Несмотря на субъективность восприятия, его наблюдения в целом подтверждаются другими источниками XVI–XVII веков. Некоторые искажения связаны с ограниченностью языковых знаний путешественника и культурными стереотипами, свойственными европейцам эпохи Возрождения. Тем не менее, его свидетельства о торговых путях, политической структуре и социально-экономических отношениях в регионе нашли подтверждение в трудах восточных и русских авторов. Сведения Дженкинсона легли в основу интереса Англии к торговле через Среднюю Азию и оказали влияние на последующие дипломатические миссии.

Путешествие Антони Дженкинсона стало одним из первых контактов Европы с Хивинским ханством. Его описания, несмотря на субъективность, дают ценное представление о политической и культурной жизни региона середины XVI века. Образ Хивы в его записках сочетает восхищение богатством и порядками Востока с осторожным отношением к его «чуждой» культуре. Для современной историографии труд Дженкинсона остаётся важным источником, позволяющим реконструировать ранние представления европейцев о Средней Азии и месте Хивы в системе международных связей того времени. Путешествие Антони Дженкинсона имело долгосрочные последствия не только для изучения Средней Азии, но и для формирования английской внешней политики на Востоке. Его отчёты, представленные в Лондоне после возвращения в 1560 году, вызвали большой интерес среди купцов и политических кругов. Московская компания, под покровительством английской короны, рассматривала миссию Дженкинсона как первый шаг к установлению сухопутного пути в Индию через Центральную Азию и Персию [1 Holwarth, 2004]. Несмотря на трудности, с которыми столкнулся путешественник, собранные им сведения о торговых путях, политических системах и ресурсах региона стали основой для последующих экспедиций. Дженкинсон подробно описал экономические возможности Хивинского и Бухарского ханств, указывая на их роль как посредников в торговле между Россией, Ираном и Индией [2 Jenkinson, 1598]. Эти наблюдения использовались в аналитических записках Московской компании и влияли на решения английских властей относительно развития восточных направлений торговли. Уже в конце XVI — начале XVII веков Англия активизировала дипломатические контакты с Персией, где предпринимались попытки создания торговых факторий. Исследователи отмечают, что именно труды Дженкинсона заложили интеллектуальную основу для этой политики [6 Семёнов, 1970]. Кроме того, путешествие Дженкинсона имело важное значение для формирования представлений англичан о мусульманском Востоке. Его описания отличались относительной объективностью и вниманием к культурным особенностям местных народов, что выделяло его среди других европейских авторов эпохи Возрождения. Благодаря его запискам в Англии усилился интерес к Центральной Азии как к возможному партнёру и объекту изучения, а не только как к «экзотическому Востоку». В этом смысле Дженкинсон стал одним из первых посредников в культурном диалоге между Европой и Средней Азией.

Таким образом, миссия Антони Дженкинсона сыграла роль не только географического открытия, но и интеллектуального моста между двумя цивилизациями. Его наблюдения о Хивинском ханстве и других регионах Средней Азии стали частью более широкой картины мировых связей XVI века, в которой Англия начала утверждаться как глобальная торговая держава. Отчёты Дженкинсона продолжают оставаться ценным источником для историков,

исследующих ранние формы дипломатии и международных отношений между Европой и Востоком.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Holwarth, P. Central Asia in Early English Travel Accounts. — Oxford, 2004.
2. Jenkinson A. The voyage of Master Anthony Jenkinson from Mosco, to the river of Volga, and from thence to the Caspian Sea // Hakluyt, R. The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. London, 1598.
3. Аленицин В.Д. Несколько замечаний о путешествии Дженкинсона в Хиву в 1559 год. СПб., 1879 год. - С. 14
4. Английские путешественники в Московском государстве в XVII веке: пер. Ю.В. Готье. — М.;Л.,
5. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — М., 1963.
6. Семёнов А. А. Исторические связи Средней Азии и Европы в XVI веке. — Ташкент, 1970.
7. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. VIII (т. 15— 16); кн. IX (т. 17—18). М., 1963.

УДК: 305-055.2(575.1)

ЖЕНСКОЕ ЛИДЕРСТВО И САМОРЕАЛИЗАЦИЯ В СОВРЕМЕННОМ УЗБЕКИСТАНЕ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ И СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ

*М.П.Эргашева, доц., PhD, Джизакский государственный педагогический университет,
Джизак*

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda ayollar yetakchiligi va o'zini o'zi ro'yobga chiqarish jarayonlarining hozirgi bosqichdagi rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi, so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional islohotlar sharoitida gender tengligini ta'minlash, ayollarning tadbirkorlik, ta'lim va boshqaruv sohalaridagi ishtirokini kengaytirishga qaratilgan davlat tashabbuslari yoritiladi. Shuningdek, ayollarning liderlik fazilatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ta'limiy va mentorlik dasturlari, madaniy o'zgarishlar va ijtimoiy ongda yangi qadriyatlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ayollar yetakchiligi, o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, gender tengligi, tadbirkorlik, modernizatsiya, barqaror rivojlanish, O'zbekiston.

Аннотация. В статье анализируются современные тенденции развития женского лидерства и процессов самореализации женщин в Узбекистане. Рассматриваются государственные инициативы, направленные на обеспечение гендерного равенства и расширение участия женщин в предпринимательской, образовательной и управленческой сферах в условиях реализуемых в последние годы социально-экономических и институциональных реформ. Кроме того, исследуются образовательные и менторские программы, способствующие развитию лидерских качеств женщин, культурные изменения и формирование новых ценностей в общественном сознании.

Ключевые слова: женское лидерство, самореализация, гендерное равенство, предпринимательство, модернизация, устойчивое развитие, Узбекистан.

Abstract. The article analyzes the current trends in the development of women's leadership and self-realization processes in Uzbekistan. It examines state initiatives aimed at ensuring gender equality and expanding women's participation in entrepreneurship, education, and governance within the framework of recent socio-economic and institutional reforms. The study also explores educational and mentorship programs that foster women's leadership qualities, as well as cultural changes and the emergence of new values in public consciousness.

Keywords: women's leadership, self-realization, gender equality, entrepreneurship, modernization, sustainable development, Uzbekistan.

Период формирования «нового Узбекистана» в стране началась масштабная программа модернизации всех сфер общественной жизни, что в значительной степени затронуло вопросы гендерного равенства и самореализации женщин. Период реформ, инициированных Президентом Шавкатом Мирзиёевым, стал поворотным моментом в развитии женского

лидерства и формировании новых возможностей для участия женщин в социально-экономической, политической и культурной жизни страны.

Одним из важнейших шагов стало создание в 2018 году Комиссии по вопросам гендерного равенства при Олий Мажлисе, что обозначило переход к институционализации государственной гендерной политики. Принятие в 2019 году Закона «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин» впервые на законодательном уровне закрепило принципы гендерного равенства, недопущения дискриминации и обеспечения равного доступа к экономическим, образовательным и управленческим ресурсам [1]. Существенное значение имела также разработка Национальной стратегии по достижению гендерного равенства до 2030 года утверждённой в 2021 году, в которой особое внимание уделено развитию женского предпринимательства, повышению образовательного уровня женщин и расширению их участия в принятии управленческих решений [2].

Эти меры не только укрепили правовую и институциональную основу, но и создали реальные механизмы защиты и продвижения интересов женщин. Важную роль сыграли государственные программы поддержки бизнес-проектов, гранты, субсидии и образовательные инициативы, направленные на повышение экономической активности женщин.

В результате реформ существенно возросло политическое и общественное участие женщин. Введение гендерных квот в избирательное законодательство, устанавливающих требование участия не менее 30 процентов женщин среди кандидатов, привело к заметному росту их представительства в Олий Мажлисе и органах местного самоуправления. По данным Центральной избирательной комиссии, в 2020 году доля женщин-депутатов в Законодательной палате достигла 32 %, что стало одним из самых высоких показателей в Центральной Азии. Женщины начали занимать руководящие должности в министерствах, университетах, банках, общественных организациях и дипломатических структурах, что свидетельствует о формировании новой элиты женщин-лидеров, обладающих компетенциями и влияющих на общественные процессы.

Экономическая самореализация женщин стала одним из приоритетных направлений государственной политики. Период формирования «нового Узбекистана» в стране была реализована серия программ, направленных на поддержку женского предпринимательства и создание рабочих мест. Среди указанных инициатив особое значение имеет программа «Каждая семья — предприниматель», реализованная в 2018 году, которая обеспечила женщинам доступ к льготным кредитам для развития собственного бизнеса [3]. Важную роль играет Государственный фонд поддержки предпринимательства женщин, предоставляющий гранты, обучение и менторство. Кроме того, при участии международных организаций, как Программа развития Организации Объединённых Наций (ПРООН), Международная финансовая корпорация (МФК), Немецкое общество по международному сотрудничеству (GIZ), Азиатский банк развития (АБР) реализуются проекты по развитию женского бизнеса в сельских регионах и цифровой экономике.

По данным Программы развития ООН (ПРООН), к 2024 году в Узбекистане насчитывалось более 2,1 миллиона женщин-предпринимательниц, что на 12 % больше, чем в 2021 году [4]. Женщины активно развиваются в сферах услуг, образования, агробизнеса, IT и социальной экономики. Характерной особенностью женских предприятий является их высокая социальная направленность: значительная часть прибыли направляется на поддержку семей, образование детей, развитие инфраструктуры махаллей и благотворительные проекты.

Расширение образовательных и карьерных возможностей стало ещё одним важным направлением самореализации женщин. Период формирования «нового Узбекистана» увеличилось количество высших учебных заведений и образовательных программ, ориентированных на вовлечение женщин в современные профессии, включая STEM-направления, как наука, технологии, инженерия и математика. Запущены специальные программы профессионального обучения женщин в сельских районах, в том числе по цифровым профессиям. Реализуются проекты «Girls in Tech» и «Women in Innovation», в

рамках которых девушки получают знания в области программирования, цифрового маркетинга и предпринимательства.

Развитие цифровой экономики предоставило женщинам новые формы занятости, включая фриланс, онлайн-торговлю, дистанционное обучение и консультации. Эти формы занятости позволяют сочетать профессиональную деятельность с семейными обязанностями, что особенно актуально для женщин с детьми.

Период формирования «нового Узбекистана» характеризуется активной культурной и информационной трансформацией, в рамках которой формируется новый общественный образ женщины-лидера. Средства массовой информации и социальные сети стали активно освещать истории успеха женщин в бизнесе, науке, политике и культуре. Учреждение национальных премий, таких как «Зулфия» (для талантливых девушек) и «Первая среди равных», способствует популяризации достижений женщин и формированию позитивных социальных моделей. Активно развиваются молодёжные и волонтерские инициативы, в которых девушки выступают не только участницами, но и организаторами, демонстрируя высокий уровень социальной ответственности.

Существенную роль в укреплении женского лидерства играют психологическая поддержка и менторские программы. В последние годы активно развиваются менторские сети при Ассоциации деловых женщин и Торгово-промышленной палате, проводятся тренинги по развитию уверенности, управленческих и коммуникативных навыков. Особое внимание уделяется преодолению феномена «синдрома самозванца», распространённого среди женщин-руководителей. Проводятся курсы по ораторскому мастерству, эффективным коммуникациям и управлению временем. Эти инициативы способствуют формированию внутренней уверенности, осознанию ценности лидерства как инструмента личностной и профессиональной самореализации.

Наряду с этим развивается социальная инфраструктура, направленная на создание благоприятных условий для совмещения женщинами профессиональной и семейной жизни. Распространяются гибкие формы занятости и дистанционная работа, открываются детские сады при предприятиях, создаются социальные центры и клубы самореализации для женщин в махаллях. Важным шагом стало формирование центров «Мониторинг гендерного равенства», которые занимаются аналитикой и сбором данных о положении женщин в экономике, политике и социальной сфере.

К 2025 году женское лидерство в Узбекистане рассматривается не только как вопрос социальной справедливости, но и как стратегический ресурс устойчивого развития. Современные тенденции свидетельствуют о росте числа женщин на руководящих должностях, расширении цифровых и инновационных форм самореализации, укреплении женских неправительственных организаций и международных партнёрств. Формируется новое поколение женщин-лидеров, ориентированных на инновации, устойчивость, инклюзивность и социальную ответственность.

Таким образом, период формирования «нового Узбекистана» стал решающим этапом в развитии женского лидерства и расширении их участия в общественной жизни. в развитии женского лидерства и самореализации в Узбекистане. Если ранее акцент государственной политики делался преимущественно на защите прав женщин, то сегодня он сместился на создание условий для раскрытия их потенциала через образование, бизнес, цифровизацию и участие в управлении. Женщины становятся активными участницами реформ и модернизационных процессов, сочетая традиционные ценности с современными компетенциями. В этом контексте развитие женского лидерства в Узбекистане следует рассматривать не только как инструмент достижения гендерного равенства, но и как ключевой элемент стратегии устойчивого, инновационного и справедливого развития общества.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин», от 02.09.2019 г. № ЗРУ-562.
2. Постановление Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан до 2030 года», от 28.05.2021 г. № ПС-297-IV

3. Постановление Президента Республики Узбекистан О реализации программы «Каждая семья-предприниматель», от 07.06.2018 г. № ПП-3777.

4. <https://bugin.info/detail/tsifrovoe-budushchee-uzbekist/ru>.

УЎК 908

ҚАРШИ ШАҲРИДА ҚУРИЛИШ ИШЛАРИ ҲАЖМИНИНГ 2010–2025 ЙИЛЛАР БЎЙИЧА ДИНАМИК ТАҲЛИЛИ

Ф.Эргашев, магистрант, Иқтисодиёт ва Педагогика Университети, Андижон

Б.Тошпўлатов, PhD, доц., Иқтисодиёт ва Педагогика Университети, Андижон

Аннотация. Ушбу тадқиқот Қарши шаҳрида 2010–2025 йиллар давомида қурилиш ишларининг ҳажми ва ўсиш суръатларини таҳлил қилади. Натижалар шаҳар инфратузилмасининг модернизацияси, урбанизация жараёнлари ва хусусий сектор фаоллигининг ортиши билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Тадқиқот давомида қурилиш ҳажми ва ўсиш суръати ўзгарувчан бўлиб, умуман олганда ижобий тенденция кузатилган.

Калит сўзлар: Қарши шаҳри, қурилиш ишлари, ўсиш суръати, урбанизация, инфратузилма

Аннотация. Данное исследование анализирует объёмы и темпы роста строительства в городе Қарши за период 2010–2025 гг. Результаты показывают, что это связано с модернизацией городской инфраструктуры, процессами урбанизации и ростом активности частного сектора. В ходе исследования темпы роста строительства варьировались, однако в целом наблюдалась положительная динамика.

Ключевые слова: город Қарши, строительство, темпы роста, урбанизация, инфраструктура

Abstract. This study analyzes the volume and growth rates of construction in the city of Qarshi during 2010–2025. The results indicate that this growth is associated with the modernization of urban infrastructure, urbanization processes, and increased private sector activity. The study shows fluctuating growth rates, but an overall positive trend is observed.

Keywords: Qarshi city, construction works, growth rate, urbanization, infrastructure

Кириш. 2010–2025 йиллар давомида Қарши шаҳрида қурилиш ишлари фаолияти иқтисодий ривожланишнинг асосий индикатори сифатида намоён бўлган. Шаҳар инфратузилмасини модернизация қилиш, янги турар-жой фондини яратиш, ижтимоий объектларни барпо этиш ва хусусий сектор фаолиятининг ортиши қурилиш ҳажмининг ўсишига олиб келган [1], [2]. Шу билан бирга, қурилиш ишларининг ўсиш суръати ўзгарувчан бўлиб, иқтисодий цикллар, инвестиция оқимлари ва давлат дастурларининг таъсири билан боғлиқ [3]. Тадқиқотнинг мақсади шаҳар қурилиш ишларидаги ҳажм ва ўсиш суръатларини таҳлил қилиб, бу жараёнларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳамиятини аниқлашдан иборат.

Адабиётлар шарҳи: Қурилиш соҳаси бўйича мавжуд тадқиқотлар шаҳар инфратузилмасини ривожлантириш, урбанизация жараёнлари ва хусусий сектор фаолияти билан боғлиқ бўлган иқтисодий кўрсаткичларга эътибор қаратган [3], [4]. Илмий манбалар Қарши шаҳридаги қурилиш ишларининг ҳажми ва ўсиш суръатининг иқтисодий ривожланиш ва давлат сиёсати билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади. Шу билан бирга, турли мамлакатлардаги шаҳар қурилиши бўйича ўтказилган таҳлиллар шаҳарларнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашда қурилиш ҳажми ва ўсиш суръатларининг муҳим индикатор эканини тасдиқлайди [5].

Методология: Тадқиқотда 2010–2025 йиллар оралиғидаги қурилиш ҳажми (млрд сўм) ва ўсиш суръати (%) статистик маълумотлар асос қилиб олинган [1], [2]. Таҳлил давомида қуйидаги методлардан фойдаланилган:

1. **Тренд анализи:** Қурилиш ишларининг ҳажми ва ўсиш суръатидаги ўзгаришларни йиллар кесимида кузатиш.

2. **Статистик таққослаш:** Ҳар бир йилнинг қурилиш ҳажми ва ўсиш суръати олдинги йил билан солиштирилган.

3. **График ва диаграммалар:** Курилиш ҳажми ва ўсиш суръати бўйича визуал таҳлил амалга оширилган.

4. **Социологик контекст:** Курилиш ишларининг шаҳар иқтисодиётига, урбанизацияга ва хусусий сектор фаоллигига таъсири аниқланган [3], [4].

Таҳлил ва натижалар. 2010–2025 йиллар давомида Қарши шаҳрида курилиш ишларининг умумий ҳажми барқарор ўсиб борган бўлиб, ушбу жараён шаҳарда урбанизация жараёнлари, инфратузилмани модернизация қилиш дастурлари ва хусусий сектор фаоллигининг ортиб бориши билан изоҳланади. Жумладан, 2010 йилда курилиш ишлари ҳажми 189,4 млрд сўмни ташкил этган бўлса, кейинги йилларда бу кўрсаткич изчил ўсиб бориб, 2021 йилда 1,7 трлн сўмга, 2023 йилда 3,3 трлн сўмга, 2024 йилда эса 4,0 трлн сўмга етган [1]. Шу билан бирга, курилиш соҳасидаги ўсиш суръатлари ўзгарувчан динамикага эга бўлиб, 2012 йилда 120,3%, 2014 йилда 117,0% каби юқори кўрсаткичлар қайд этилган [2].

2010–2014 йиллар оралиғида курилиш ҳажми барқарор ўсиш тенденциясини намоён этган. Хусусан, 2014 йилда ҳажм 462,1 млрд сўмга етган бўлиб, бу 2010 йилга нисбатан деярли 2,4 баробар кўпдир [1]. Шу даврда ўсиш суръатлари ҳам барқарор бўлиб, 2012 йилда 120,3%, 2014 йилда эса 117,0% кўрсаткич қайд этилгани ушбу соҳага инвестициялар фаоллигининг юқори бўлганини кўрсатади [2]. Шунингдек, Қарши шаҳрида турли давлат дастурлари ва шаҳар ривожланиш стратегиялари курилиш ҳажмининг ўсишига муҳим таъсир кўрсатгани маълум [3].

2015–2017 йилларда курилиш ишлари ҳажмида маълум даражада оқибатли ўзгарувчанлик кузатилган. 2015 йилда ҳажм 322,4 млрд сўмга тушган бўлса-да, 2017 йилга келиб 770,6 млрд сўмга етган ва бу соҳадаги тикланиш тенденциясини акс эттиради [1]. Бироқ 2015 йилда ўсиш суръатининг 65,8% гача пасайиши иқтисодий фаолликдаги қисқа муддатли тушкунликка ишора қилади, 2017 йилда эса 162,4% каби ўта юқори суръат қайд этилган. Бу даврда шаҳарда йирик инфратузилма ва турар-жой лойиҳалари амалга оширилгани маълум [2], [4].

2018–2021 йилларда курилиш ҳажми барқарор ўсишни амалга оширган. Айниқса 2021 йилда 1,7 трлн сўмлик кўрсаткич қайд этилгани инфратузилмани модернизация қилиш ва пандемия шароитига қарамай иқтисодий барқарорликка эришилганини англатади [1], [5]. Ўсиш суръатларида эса 2019 йилда 90,8% га тушиш кузатилган бўлса-да, 2020 йилда 108,2% кўрсаткич қайд этилган ва бу соҳанинг тикланиш салоҳияти юқори эканини намоён қилади [2].

2022–2024 йиллар курилиш ишлари ҳажмининг янада жадал ўсган даври сифатида ажралиб туради. 2023 йилда ҳажм 3,3 трлн сўмга, 2024 йилда эса 4,0 трлн сўмга етган [1]. Ўсиш суръатлари ҳам юқори бўлиб, 2023 йилда 131,9%, 2024 йилда 118,8% кўрсаткич қайд этилган [2], бу шаҳарда йирик инвестиция лойиҳалари ва хусусий секторнинг фаоллигини кўрсатади [6].

2025 йилнинг январ–сентябрь ойлари бўйича дастлабки маълумотлар ҳам ижобий динамикани кўрсатади. Курилиш ишлари ҳажми 3,5 трлн сўмга етгани ҳолда [1], ўсиш суръатлари январ–мартда 106,3%, январ–июнда 112,5%, январ–сентябрда 119,1% ни ташкил этган [2].

Умуман олганда, таҳлил қилинган даврда Қарши шаҳрида курилиш ишлари ҳажми ва ўсиш суръатлари ташқи ва ички иқтисодий омиллар таъсирида ўзгарувчан динамикани намоён қилган. Шу билан бирга, курилиш соҳаси 2010–2025 йиллар давомида иқтисодий ўсишнинг барқарор тармоғи сифатида шаклланигани аниқ намоён бўлади.

Хулоса. 2010–2025 йиллар давомида Қарши шаҳрида курилиш ишлари ҳажми барқарор ўсиш тенденциясини кўрсатди [1]. Ўсиш суръати эса ўзгарувчан бўлиб, иқтисодий цикллار, инвестиция оқимлари ва давлат дастурлари билан боғлиқ [2], [3]. Курилиш соҳаси шаҳар инфратузилмасини модернизация қилиш, янги турар-жой фондини яратиш ва хусусий сектор фаоллигини ошириш орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг асосий драйверига айланган [4], [5], [6]. Шу билан бирга, ушбу таҳлил шаҳар курилиши соҳасидаги сиёсий ва иқтисодий қарорлар самарадорлигини баҳолаш учун мустаҳкам илмий асос яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Курилиш ишлари (млрд. сўм). Қарши шаҳар ва Қашқадарё вилояти қурилиш ҳажмлари бўйича расмий статистик маълумотлар, 2010–2025.
2. Курилиш ишлари ўсиш суръати (%). Қарши шаҳар қурилиш ишларининг йиллик ўсиш суръатлари бўйича расмий статистик маълумотлар, 2010–2025.
3. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Қашқадарё вилояти ва Қарши шаҳри ривожланиш стратегияси. Таҳлилий материаллар, 2022.
4. Халқаро ва маҳаллий қурилиш бозорини таҳлил қилувчи илмий мақолалар тўплами. Қарши шаҳри бўйича лойиҳалар ва инфратузилма ривож, 2021.
5. Қарши шаҳрида амалга оширилган инфратузилма ва урбанизация лойиҳалари бўйича расмий ҳисобот, 2018–2021.
6. Қарши шаҳрида хусусий сектор ва йирик инвестиция лойиҳалари таъсири бўйича илмий таҳлил, 2022–2024.

УЎК 908

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАДАГИ МУДОФАА ҚЎРҒОНЛАРИНИНГ АРХЕОЛОГИК ЎРГАНИЛИШ ТАРИХИ

М.Эшқобилова, магистрант, Қарши Давлат Университети, Қарши

Аннотация. Мақолада Қашқадарё воҳасида олиб борган археологик изланишларининг асосий йуналишидан бири бу XVII-XIX асрга оид муҳофаа қўрғонларини археологик жиҳатдан ўрганиш бўлди. Бу соҳада иш олиб боришнинг ўзига хос сабаблари бор эди. Маълумки, XVII-XIX асрлар Ўрта Осиё халқлари тарихида ўзаро феодал урушлар, қўшни вилоятларнинг марказий ҳокимиятга нисбатан тажавушкор ҳаракатларнинг кучайган даври сифатида баҳоланади. Бухоро хонлигининг йирик ва муҳим таркибий қисми бўлган Қашқадарё воҳаси ҳам бу ўзаро урушлардан четда қолмагани баён этилади.

Калит сўзлар: КАТЭ (Кашкадарьинской археологической-топографической экспедиции), Китоб ва Яккабоғ қўрғонлари, Ўртқўрғон, Ертепа, Янгикент, Қўрғонтёпа.

Аннотация. В статье рассматривается одно из основных направлений археологических исследований, проведённых в Кашкадарьинском оазисе, а именно — археологическое изучение оборонительных крепостей XVII–XIX веков. Существовали определённые причины, обусловившие необходимость работы в данном направлении. Известно, что XVII–XIX века в истории народов Средней Азии оцениваются как период усиления междоусобных феодальных войн и агрессивных действий соседних владений по отношению к центральной власти. В статье подчёркивается, что Кашкадарьинский оазис, являвшийся крупной и важной составной частью Бухарского ханства, также не остался в стороне от этих конфликтов.

Ключевые слова: КАТЭ (Кашкадарьинская археолого-топографическая экспедиция), крепости Китаб и Яккабаг, Ўртқўрғон, Ертепа, Янгикент, Қўрғонтёпа.

Abstract. This article examines one of the main directions of archaeological research conducted in the Kashkadarya oasis — the archaeological study of defensive fortresses dating back to the 17th–19th centuries. There were specific reasons that necessitated research in this field. It is well known that the 17th–19th centuries in the history of Central Asian peoples are characterized as a period marked by intensified feudal conflicts and aggressive actions by neighboring regions against central authority. The article notes that the Kashkadarya oasis, which was a large and important part of the Bukhara Khanate, was likewise affected by these internal wars.

Keywords: KATE (Kashkadarya Archaeological and Topographical Expedition), Kitab and Yakkabog fortresses, O'rtqo'rg'on, Ertepa, Yangikent, Qo'rg'ontepa.

Қашқадарё воҳаси ҳудудида сўнгги 1980-2000 йилларда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида қўплаб мустаҳкамланган қишлоқ маконлари-қўрғонлар ўрганиб чиқилди. Бу қўрғонлар ичида Китоб ва Яккабоғ қўрғонлари, Ўртқўрғон, Ертепа, Янгикент, Қўрғонтёпа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Бу қўрғонларни ўрганиш шуни курсатдики, улар ўзаро феодал урушлар жуда кучайган XVII-XVIII асрларда пайдо бўлган бўлиб, асосан воҳадаги йирик шаҳарларга олиб боровчи муҳим савдо йўллари бўйида қурилган. Бу қишлоқ қўрғонлари асосан Қарши ва Шаҳрисабз оралигидаги ҳудудда қурилганлиги уларнинг Бухоро

ва Шаҳрисабз ўртасидаги зиддият ли муносабатларда катта аҳамиятга эга бўлганликларини курсатиб туриб-ди. Шаҳрисабз ва Китоб ҳудудини ураб турган яна бир мудофаа иншооти Чим ҳам бу даврда катта роль ўйнаганлиги маълум.[1]

Бутун Бухоро хонлигида бўлганидек, Қашқадарё воҳаси ҳудудида ҳам XII-XIX асрларда сиёсий вазият анча мураккаб бўлиб, ўзаро феодал урушларнинг деярли тўхтовсиз равишда давом этиб турганлигини манба-лардан маълум. Бундай нотинч вазиятда маҳаллий беклар, ҳокимлар ўзла-рига тегишли жойларда мустаҳкамланган мудофаа иншоотлари кўрғонлар барпо этиб, ўз хавфсизликларини таъминлашга интиланлар ва Бухородаги марказий ҳокимиятга бўйсунмасликка ҳаракат қилганлар.[2] Шу туфайли ҳам ўрганилаётган даврда Қашқадарё воҳаси ҳудудида кўплаб мустаҳкамланган қишлоқ кўрғонлари вужудга келганлиги табиийдир.

Биз ўз диплом ишимизда воҳа ҳудудидаги XVII-XIX асрларга оид барча мудофаа кўрғонлари ҳақида умумий тушунча бериб ўтишга интиламиз. Археологик тадқиқотлар олиб борилган кўрғонларга эса биров кенгрок тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз. Энди эса бу мудофея кўрғонларининг ўрганиши тарихига тегишли баъзи маълумотларни кўриб чиқамиз.

Улар ҳақидаги ёзма маълумотлар асосан XVII-XIX варларда маҳаллий тилларда битилган манбаларда ва XIX ворга оид рус тилидаги манбаларда учрайди. Маҳаллий тилларда ёзилган манбаларда кўрғонлар асосан бирор бир сиёсий воқеа муносабати билан тилга олиниб ўтилади. Одатда бундай манбаларда кўрғонларнинг фақатгина номи қайд этилиб ўтилади холос. Уларнинг тузилиши, мудофия иншоотлари деворлари, дарвозалари, миноралари ва бошқа жиҳатлари тилга олинмайди. Бундай маълумотларни биз XVII аср охирига тегишли "Абдуллонома" (ёки "Шарафноми-шоҳи") да, XVIII асрга тегишли "Убайдуллонома" ва "Тарихи Абулфала хон" асарида ва бошқаларда кўрамиз.

Масалан, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг "Абдуллонома" асарида, Бухоро хонлигининг асосчиси Абдуллахон II нинг сиёсий курашлари ёритилиши даврида кўп бор Қарши вилояти ҳудудида жойлашган Касби кўргони эсга олинади.[3] Бу асарда, шунингдек, Косон, Қарши ва Ғузор оралигида жой-лашган Янгибозор ва бошқалар ҳақида маълумотлар учрайди.

Хўжа Самандар Термизий (XVI аср) ҳам ўз асарида Каспи, Косон ва бошқа кўрғонлар ҳақидаги маълумотларни ёзиб қолдирган.

Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг "Убайдуллонома" асарида ҳам Қашқадарё воҳаси ҳудудида жойлашган кўплаб кўрғонлар ҳақида маълумотлар мавжуд. Масалан, унда Чирокчи, Косон, Касби ва бошқа кўрғонлар ҳақида гапириб ўтилган.

Абдурахмон Давлат (Толъе)нинг "Тарихи Абулфайзхон" асарида ҳам Қарши вилоятида жойлашган Косон, Касби ва бошқа кўрғонлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

XIX асрнинг 1-чорагида Бухоро тахтига ўтирган манғит ҳукмдорларидан амир Хайдарнинг Қарши ҳокимига ёзган бир нечта мактубларида Қарши ва Шаҳрисабз оралигида жойлашган, ҳамда манғитлар ва шаҳрисабзлик кенагаслар қўлида бўлган кўплаб кўрғонлар тилга олиб ўтилади.[4] Улар ичида Чимкўрғон, Ертепа, Корабор, Қоратепа, Ўртакўрғон, Шамотон ва бошқалар ҳақида, уларнинг уша даврдаги сиёсий ҳаётдаги аҳамияти тўғрисида муҳим маълумотлар бор.

Амир Насруллохоннинг Шаҳрисабзлик кенагаслар билан олиб борган кўп йиллик урушлари ҳақидаги маълумотлар берувчи баъзи манбаларда ҳам Қашқадарё воҳаси ҳудудидаги кўплаб кўрғонлар ҳақида маълумотлар учрайди. Улар ичида Чирокчи, Кушчи, Сангфуруш, Говмуш ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Воҳадаги кўрғонлар ҳақидаги маълумотлар XIX асрга оид рус ва бошқа Европа тилларидаги манбаларда ҳам учрайди.

Бу пайтга келиб Ўрта Осиё Россия ва Англия ўртасидаги рақобат майдонига, бу икки йирик капиталистик мамлакатнинг манфаатлари тўқ-нашган регионга айланди. XIX аср бошидан бошлабоқ Ўрта Осиё хонлик-ларига рус ва инглиз махсус хизматлари агентлари элчи, савдогар, сайёҳ ва бошқа турли ниқобларда кириб кела бошлайди. Россиянинг Ўрта Осиёга бўлган қизиқишининг сабаби, биринчидан бу ўлка рус товарлари сотиладиган қулай бозор бўлса, иккинчидан, Россияда ривожланиб бораётган тўқимачилик саноати Ўрта Осиёдан етказиладиган пахта, пахта ипига борлиқ эди. Бундан ташқари Россия бу ердан ипак, қоракул,

куруқ мевалар ва Россия бозорларида талаб катта бўлган бошқа маҳсулотлар олар эди. Англиянинг Ҳиндистондаги, сўнгра Афғонистондаги актив колониал сиёсати ҳам Россияни Ўрта Осиёни ўз таъсир доирасида сақлашга ҳаракат қилишга ундар эди. Чунки Россиянинг Ҳиндистон, Хитой ва бошқа шарқ мамлакатлари билан алоқалари ҳам Ўрта Осий орқали амалга оширилар эди.

Юқорида келтириб ўтилган сабаблар туфайли XIX асрдан бошлаб Россиянинг Ўрта Осиёдаги давлатлар билан алоқалари янада тезлашди. Россия айниқса ўлкадаги йирик давлат ҳисобланган Бухоро хонлиги билан бўлган муносабатларга жиддий эътибор берди. Буни биз XIX асрда. Россиянинг Ўрта Осиёга босқинчилик юришлари бошлангунга қадар Бухоро хонлигида тўртта та йирик рус элчилик миссияси келганлигида ҳам кўрамиз. Бу рус элчилик миссияси аъзолари махсус Маҳкамалардан алоҳида курсатмалар олган бўлиб, унга асосан хонликдаги йирик шаҳарлар; кўргонлар ва бошқа мудофаа иншоотлари ҳақида, иқтисодий аҳвол, савдо алоқалари, карвон йўллари ҳамда сийсий вазият тўғрисида аниқ ва батафсил маълумотлар тўплашлари лозим эди.[5] Бу элчилик миссия аъзолари тўплаган маълумотлар ўз аниқлиги билан ажралиб туради ва муҳим тарихий манбадир. Бу маълумотлардан кейинчалик Рус армиясининг Ўрта Осиёдаги истилочилик юришларида кенг фойдаланилганлигини айтиб ўтиш мумкин. Бухоро хонлигида XIX асрнинг 1-ярмида бўлган рус элчилик миссияси аъзоларидан Е.К.Мейендорф (1820 й.) [6] нинг, П.И. Демезон (1833й.) [7] нинг, ва айниқса Н.Ханыков (1841 й) [8]нинг эсталик асарлари (ҳисоботлари) биз учун айниқса муҳимдир. Уларда Қашқадарё воҳасидаги сиёсий, иқтисодий вазиятга оид хабарлар билан бирга, шаҳарлар, кўргонлар, савдо йуллари ҳақида ва бошқа қизиқарли маълумотлар учрайди.

Қашқадарё археологик-топографик экспедицияси (КАТЭ) ташкил топган даврдан бошлаб, Қашқадарё воҳасидаги сўнгги ўрта асрларга тегишли мудофаа кўргонларини кидириб топиш ва уларни археологик жихатдан ўрганиш вазифаси қуйилди. XX асрнинг 60-80 йилларда воҳадаги шаҳарлар мудофаа системасини ўрганиш бўйича археологик тадқиқотлар олиб борилган бўлса, сўнгги йилларда кишлоқлардаги мудофаа кўргонлари ҳам археологик жихатдан ўрганиш олиб борилмоқда. Воҳадаги сўнгги ўрта асрларга тегишли маконларда ўтказилган археологик тадқиқотлар натижалари ҳам диплом ишимизда фойдаланилган асосий манбалардан биридир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

- 1.Говрюшенко П.П. Хокимов З.А. Археолого-топографическая рекогноспировка районной стены Китаба и Шахрисябза. "Чим". Кулёзма.
2. Массон М.Е. Столичные горада в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времён.Ташкент,1973.
3. Хофиз Таниш Бухорий. Абдуллонома. ("Шарафномаи оҳий"). Тошкент Шарқ. 1999.
- 4.Вяткин В.Л. Каршинский округ, организация внем войска и события в период 1215-1217 (1800-1803) годов. Отдельный оттиск из ХУШ то-ма "Известия среднеазиатского отдела государственного Русского географического общества". Ташкент, 1928.
- 5.Соловьев М.М. Ученая экспедиция в Бухару в 1841-1842 гг. при участии натуралиста А.Лемана. М.-Л., 1936.
- 6.Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975.
- 7.Демезон П.И. Записки о Бухарском ханстве. М., 1983.
- 8.Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. СПб., 1943.

УДК 908

РАЗВИТИЕ РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

*А.А.Юсупов, старший преподаватель, PhD, Ферганский медицинский институт
общественного здоровья, Фергана*

Аннотация. В статье приведены вопросы современные тенденции развития отношений между государством и религиозными организациями в современном Узбекистане. Узбекистан развивается как светское государство и с первых дней независимости создаёт все условия для развития религий.

Ключевые слова: государство, религия, Узбекистан, Закон, религиозные верования, конфессия

Аннотация. Maqolada zamonaviy O'zbekistonda davlat va diniy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar rivojlanishining zamonaviy tendentsiyalari masalalari ko'rsatilgan. O'zbekiston dunyoviy davlat sifatida rivojlanmoqda va mustaqillikning ilk kunlaridanoq dinlarning rivojlanishi uchun barcha shart-sharoit yaratilgan.

Калит сўзлар: davlat, din, O'zbekiston, Qonun, diniy e'tiqod, konfessiya

Abstract. The article presents the issues of modern trends in the development of relations between the state and religious organizations in modern Uzbekistan. Uzbekistan is developing as a secular state and from the first days of independence has created all the conditions for the development of religions.

Keywords: state, religion, Uzbekistan, Law, religious beliefs, confession

В современном Узбекистане основные направления взаимодействия государства и религии определяются Конституцией Республики Узбекистан и в значительной мере сложившимися традициями, в соответствии с которыми можно выделить несколько ключевых принципов.

1. Светский характер и нейтральность государства. В соответствии со статьей 1 Конституции Республика Узбекистан суверенное, демократическое, правовое, социальное и светское государство с республиканской формой правления. Одним из важных компонентов такого государства является его светский характер.

В частности правовое государство – это государство, в котором все равны и ответственны перед законами, принятыми на основе демократических принципов, и никто не стоит выше закона. Установлены верховенство закона во всем государстве, разделение властей, взаимная ответственность личности и государства, защита прав и свобод человека.

В своем поздравительном послании по случаю 29-летия принятия Конституции Узбекистана 7 декабря 2021 года Президент Шавкат Мирзиёев сказал: «В то же время мы хорошо понимаем, что нам предстоит еще многое сделать в целях полного претворения в жизнь норм нашей Конституции, более эффективного обеспечения верховенства закона и справедливости в обществе, прав и интересов человека, его чести и достоинства», – подчеркнув важные требования правового государства.

В свою очередь социальное государство – это модель государства, направленная на справедливое распределение материальных благ в соответствии с принципами социальной справедливости в целях достижения достойного качества и уровня жизни каждого гражданина, смягчения социального неравенства и помощи нуждающимся.

В поздравлении говорится: «...сегодня Узбекистан уверенно идет по пути построения социального государства и справедливого общества. Поэтому, думаю, - продолжал Президент, настало время закрепить в качестве конституционной нормы принцип «Новый Узбекистан – социальное государство...», «Социальное государство предусматривает обеспечение нуждающихся жильем, минимальным количеством потребительских товаров, необходимых для жизни. Для достойной жизни человека и его семьи требуются заработная плата, занятость, безопасные условия труда и сокращение бедности.

В главе IV «Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022-2026 годы» особое внимание уделяется «Справедливой социальной политике, развитию человеческого капитала». Кроме того, 43 цели Стратегии прямо направлены на повышение качества и уровня жизни каждого гражданина.

Понятие «социальное государство» впервые было предложено в середине XIX века Лоуренсом фон Штейном. Он говорил, что идея государства состоит в том, чтобы восстановить равенство и свободу, поднять бедных до уровня богатых и могущественных, государство «осуществляет экономическое и социальное развитие всех своих членов, ибо развитие одного является условием и результатом другого».

В современном мире светское государство — это государство, в котором религия отделена от государственной власти и управления, управление осуществляется не по религиозным правилам, а по гражданскому праву, а решения не основываются на религиозных

принципах. Установлено, что никакая религия или идеология не устанавливаются принудительно государством, что они отделены от государства.

В свою очередь в статье 12 сказано, что, в стране общественная жизнь развивается на основе многообразия политических институтов, идеологий и мнений. А статья 35 Конституции утверждает, что «Свобода совести гарантируется для всех. Каждый имеет право исповедовать любую религию или не исповедовать никакой. Недопустимо принудительное насаждение религиозных взглядов». Таким образом, никакая идеология не может устанавливаться в качестве государственной.

Отношения между религиозными организациями различных конфессий и государством регулируются законодательством, сформировавшимся еще до приобретения страной независимости от 14 июня 1991 года «О свободе совести и религиозных организациях».

На следующем этапе в 1998 году Олий Мажлис страны принимает Постановление «О свободе совести и религиозных организациях» в новой редакции. Спустя три года законодательный орган страны принимает Закон «О свободе совести и религиозных организациях». Закон от 1998 года был доработан и принят с изменениями в 2021 году. Статьей 32 данного Закона было признано положение о том, что некоторые законодательные акты утратили свою силу.

Принятием 8 декабря 1992 года Конституции Узбекистана важнейшим законодательным актом в этой сфере становится Основной закон страны. Таким образом, в выше указанных правовых документах государство способствует установлению взаимной терпимости и уважения между гражданами, исповедующими различные религии и не исповедующими их, между религиозными организациями различных вероисповеданий, не допускает религиозного фундаментализма и экстремизма, действий, направленных на противопоставление и обострение отношений, разжигание вражды между различными конфессиями. Государство выступает гарантом мирного сосуществования конфессий. Осуществление миссионерства и прозелитизма не допускается.

В соответствии со ст. 7 Закона «О свободе совести и о религиозных организациях» государство не возлагает на религиозные организации выполнение каких-либо государственных функций, не вмешивается в их деятельность, если она не противоречит законодательству. Религиозные организации не выполняют государственных функций. Государство не финансирует деятельность религиозных организаций и не допускает деятельность, оскорбляющую религиозные чувства верующих.

Новейшая история Узбекистана с первых дней своей Независимости строилась именно на этих принципах и необходимо констатировать, что пройденный путь государства всесторонне доказала правильность выбранной молодой страной политики в этом вопросе.

Наша страна является родиной таких великих ученых и мыслителей, как Аль-Хорезми, Беруни, Ибн Сина, Имам Бухари, Мирзо Улугбек, Алишер Навои, которые внесли несравненный вклад в развитие мировой науки и показали ислам как религия знаний и мира, которой мы по праву гордимся.

В республике свободно действуют свыше 230 религиозных организаций, относящихся к 16 конфессиям, проживают представители более 130 национальностей и народностей. Уделяется внимание религиозному образованию: в стране функционируют 4 высших исламских учебных заведения, 10 средних специальных исламских образовательных учреждений, включая 2 женских медресе, а также православные и протестантские семинарии. Активную деятельность ведет Совет по делам конфессий, являющийся эффективной площадкой для диалога между представителями различных религий.

В целом, можно делать вывод, что современный опыт развития государственно-религиозных отношений в светских государствах направлен на поиск баланса интересов светской и духовной властей в целях обеспечения стабильности и духовной безопасности государства и общества.

Основными характеристиками Узбекистана как светского государства являются: отделение всех конфессий от государственной власти; отсутствие официальной религии и

нейтралитет государства по отношению к любым признанным религиозным объединениям; недопущение религиозных организаций к участию в политической жизни общества; равенство перед законом как верующих, так и неверующих; наличие гарантий и реализация свободы вероисповедания; запрет дискриминации по конфессиональному признаку. Таким образом, наиболее существенной особенностью взаимодействия государства и религии в современных условиях становится сосуществование и сотрудничество для разумного и эффективного управления обществом, в котором функционируют различные конфессии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Юсупов А. А. Приоритетные направления развития малого предпринимательства в Узбекистане на современном этапе // Достижения науки и образования. – 2018. – №. 18 (40). – С. 23-24.
2. Юсупов А. Социально-экономические и административно-территориальные изменения в городе Коканде (конец XIX-начало XX веков) //Central Asian journal of social sciences and history. – 2022. – Т. 3. – №. 10. – С. 60-68.
3. Юсупов А. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиёда ипакчилик саноати тарихидан //Взгляд в прошлое. – 2021. – №. SI-2.
4. Юсупов А. А. Торгово-экономические связи Туркестанского Генерал-Губернаторства с Кашгаром (вторая половина XIX-начало XX вв.) //Научный Татарстан Учредители: Академия наук РТ. – №. 4. – С. 5-11.
5. Юсупов А. А. Приоритетные направления развития малого предпринимательства в Узбекистане на современном этапе //Достижения науки и образования. – 2018. – №. 18 (40). – С. 23-24.

UDC 37.016:81'243

INNOVATIVE METHODS IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE**A. Bobonazarov, student, Uzbek State World Languages University, Tashkent****A. Islomova, teacher, Uzbek State World Languages University, Tashkent**

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishda innovatsion metodlar ko'rib chiqiladi. Unda o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, samarali muloqot va til kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy strategiyalar tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar, kommunikativ yondashuv, loyiha asosidagi ta'lim hamda gamifikatsiya ta'lim samaradorligini oshirish vositalari sifatida o'rganiladi. Ingliz tilini o'rgatishda multimedia resurslari, hamkorlikdagi faoliyatlar va o'quvchi markazli metodlarning ahamiyati alohida ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *innovatsion metodlar; ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish; raqamli texnologiyalar; kommunikativ yondashuvlar; loyihaviy ta'lim; gamifikatsiya; multimedia resurslari.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются инновационные методы преподавания английского языка как иностранного, уделяя особое внимание современным стратегиям, повышающим мотивацию учащихся, их взаимодействие и языковую компетентность. Анализируются цифровые технологии, коммуникативный подход, проектное обучение и геймификация как эффективные средства улучшения образовательного процесса. Подчеркивается значение мультимедийных ресурсов, коллективных заданий и личностно-ориентированных методов, делающих изучение английского более увлекательным и результативным.*

Ключевые слова: *инновационные методы; обучение английскому как иностранному; цифровые технологии; коммуникативные подходы; проектное обучение; геймификация.*

Abstract. *This study examines innovative approaches to teaching English as a foreign language, with a focus on contemporary strategies that strengthen learners' motivation, interaction, and language skills. It reviews the use of digital technologies, communicative methods, project-based learning, and gamification as powerful tools for enhancing teaching effectiveness. The article underlines the benefits of incorporating multimedia resources, cooperative tasks, and learner-centered practices to make English instruction more engaging and productive.*

Key words: *innovative methods; teaching English as a foreign language; digital technologies; communicative approaches; project-based learning; gamification; multimedia resources.*

Introduction. In the 21st century, English has emerged as a universal language of communication in education, business, science, and technology. Consequently, the demand for high-quality English language teaching (ELT) has risen considerably. Traditional approaches to teaching English as a foreign language (EFL), which typically emphasize grammar translation and rote learning, are increasingly regarded as inadequate for addressing the communicative requirements of contemporary learners (Richards & Rodgers, 2014). As a result, scholars and practitioners have turned to innovative methodologies aimed at enhancing the effectiveness of EFL instruction. This study investigates various innovative techniques in teaching English as a foreign language, analyzing their theoretical underpinnings, practical implementations, and their impact on both learners and educators.

Traditional vs. Innovative Methods. Conventional EFL teaching has traditionally prioritized accuracy over fluency, positioning teachers as the central authority of knowledge. Such methods often depend on textbooks, grammar drills, and memorization exercises. Although useful in developing grammatical knowledge, they frequently fall short in fostering communicative competence (Hymes, 1972).

In contrast, innovative methods prioritize learner-centered approaches, active participation, collaboration, and the integration of real-life contexts. These methods emphasize meaningful

communication, critical thinking, and adaptability, aligning with contemporary theories of language acquisition such as socio-cultural theory (Vygotsky, 1978) and constructivism (Piaget, 1972).

Innovative Methods in Teaching EFL.

1. Communicative Language Teaching (CLT)

Communicative Language Teaching focuses on developing learners' communicative competence. Rather than memorizing isolated grammar rules, students engage in authentic communication through role plays, discussions, and problem-solving activities (Littlewood, 2004). CLT creates opportunities for learners to practice fluency and negotiate meaning in context. 2. Task-Based Language Teaching (TBLT) . Task-Based Language Teaching extends the principles of CLT by centering the learning process around meaningful tasks. Learners use English to complete real-world activities such as planning a trip, conducting surveys, or creating a presentation (Ellis, 2003). TBLT encourages autonomy, critical thinking, and interaction. 3. Project-Based Learning (PBL) . Project-Based Learning involves long-term projects where learners collaboratively work on meaningful outcomes, such as creating a magazine, producing a video, or developing a website. PBL enhances motivation, integrates multiple skills, and fosters creativity (Stoller, 2006). 4. Flipped Classroom Approach

The flipped classroom reverses the traditional learning process. Instead of receiving instruction in class and doing homework at home, students access lectures and instructional videos before class. Classroom time is then used for interactive discussions, problem-solving, and practice (Bergmann & Sams, 2012). This method promotes active learning and allows personalized feedback. 5. Technology-Enhanced Learning

The integration of digital tools such as mobile applications, gamification platforms, and virtual reality (VR) enhances language learning experiences. For example, apps like Duolingo and Quizlet support vocabulary development, while VR environments provide immersive communication opportunities (Godwin-Jones, 2016). 6. Content and Language Integrated Learning (CLIL) . CLIL combines subject matter learning with language instruction. For example, students may learn science or history in English, simultaneously developing both content knowledge and language skills. CLIL encourages deeper engagement and contextualized language use (Coyle, Hood, & Marsh, 2010). 7. Blended Learning . Blended learning combines face-to-face instruction with online learning. This hybrid model allows flexibility, accessibility, and varied learning resources. It also enables teachers to track learner progress using digital platforms (Graham, 2013). 8. Collaborative and Peer Learning . Collaborative learning emphasizes group activities where students work together to achieve learning goals. Peer teaching, discussions, and problem-solving activities foster cooperative skills and enhance confidence (Johnson & Johnson, 1999).

9. Experiential Learning . Experiential methods, such as role plays, storytelling, and simulations, provide learners with hands-on opportunities to use language authentically. Experiential learning bridges the gap between theory and practice, making learning more memorable (Kolb, 1984).

Impact on Learners. Innovative teaching methods positively impact learners in several ways: Motivation: Engaging activities such as projects and digital games increase learner interest. Fluency and Accuracy: Communicative tasks balance both aspects of language proficiency. Critical Thinking: Problem-solving and project work foster analytical and creative skills. Intercultural Competence: Exposure to authentic materials and global collaboration broadens cultural awareness (Byram, 1997). Challenges in Applying Innovative Methods Despite their benefits, innovative methods face certain challenges: Resource Limitations: Not all schools have access to digital tools or internet connectivity. Teacher Training: Effective implementation requires teachers to be trained in new methodologies. Cultural Resistance: In some contexts, learners and institutions may prefer traditional approaches due to familiarity. Assessment Difficulties: Standardized tests often focus on grammar and vocabulary rather than communicative competence. Case Studies and Examples Several case studies demonstrate the effectiveness of innovative methods. For example, a study in South Korea showed that project-based learning improved students' speaking fluency and motivation (Lee, 2014). In Europe, CLIL programs have enhanced learners' academic and linguistic skills simultaneously (Coyle et al., 2010). Similarly, flipped classrooms in EFL contexts have improved learner engagement and participation .

Future Perspectives. The future of EFL instruction will likely involve greater use of artificial intelligence (AI), adaptive learning technologies, and global online collaboration. AI-driven platforms can personalize instruction based on learner progress, while virtual exchange programs can connect learners across cultures for authentic communication.

Conclusion. Innovative approaches to teaching English as a foreign language create opportunities for learners to engage in purposeful, interactive, and context-based learning experiences. Although certain challenges persist, these methods are essential for preparing students with the competencies needed for global communication. Teachers, educational policymakers, and institutions must support innovation by investing in teacher development and integrating technology to enhance EFL instruction.

In summary, incorporating innovative strategies into English language teaching has become a vital element in raising the overall quality of education. Relying solely on traditional methods is no longer sufficient, as modern learners demand interactive, motivating, and flexible approaches. By using digital technologies, communicative practices, project-oriented learning, and gamified activities, educators can establish a more engaging, learner-centered environment. These techniques not only improve language ability but also foster creativity, critical thinking, and problem-solving. Additionally, innovation boosts students' motivation and self-confidence, both of which are key to long-term learning success.

The teacher's role remains pivotal, as effective adaptation requires sensitivity to diverse learning contexts, cultural backgrounds, and individual needs. Continuous professional growth and openness to experimentation are essential for successfully applying new practices.

REFERENCES:

1. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip your classroom: Reach every student in every class every day. International Society for Technology in Education.
2. Amir Abdulhussein Hashim. "Innovative Approaches in English Language Teaching: A Comparative Analysis of Traditional and Modern Methods." South Asian Research Journal of Arts, Language and Literature, Vol. 7, Issue 1, 2025.
3. Dehghanzadeh, H., et al. "Gamification in ESL/EFL Education: Transforming Language Learning and Teaching Through Play." PMC NCBI, systematic review.
4. "Examining the Application of Innovative ELT Strategies in Primary Schools: EFL Teachers' Perceptions." PMC NCBI, 2025.
5. Putri Fachri Aulia Fatah. "The Effectiveness of Gamification in Enhancing English Language Learning Outcomes." JUPENSI, Vol. 5, No. 2, August 2025.
6. "Innovative Teaching Strategies in Primary School EFL." Taylor & Francis Online, 2025. Article: "Exploring innovative pedagogical approaches: primary school EFL ..."
7. "Innovative EFL Teaching Strategies: The Potential of Innovative Educational Strategies within the EFL field in Colombia." ResearchGate, 2024.

UO'K 37.02

INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENLILIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Sh.S.Boboyorov, PhD, dots., Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada integrativ yondashuv asosida bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetentliligini rivojlantirishning pedagogik asoslari yoritilgan. Pedagogik integrativ yondashuv ta'riflari o'rganilgan, tarix ta'limida integrativ yondashuvning asosiy vazifasi aniqlangan.

Kalit so'zlar: integrativ yondashuv, kasbiy kompetentlilik, integratsiya, texnologiyani integratsiyalash, integrativ yondashuvning texnologik vazifasi, tarix ta'limida integrativ yondashuvning ijobiy natijalari.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические основы формирования профессиональной компетентности будущих учителей истории на основе интегративного подхода. Изучаются определения педагогического интегративного подхода и выявляется его основная задача в историческом образовании.

Ключевые слова: интегративный подход, профессиональная компетентность, интеграция, интеграция технологий, технологическая задача интегративного подхода, положительные результаты интегративного подхода в историческом образовании.

Abstract. this article covers the pedagogical foundations for the development of professional competency of future history teachers on the basis of an integrative approach. The definitions of the pedagogical integrative approach have been studied, the main task of the integrative approach in history education has been identified.

Keywords: integrative approach, professional competence, integration, technology integration, technological task of the integrative approach, positive results of the integrative approach in history education.

Kirish Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ta'lim tizimini insonparvarlashtirish, ijtimoiy fanlarni o'qitish jarayonida uzluksizlik va integrativlikni ta'minlash dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilangan. Prezident Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan "2022-2030-yillarda O'zbekiston Respublikasining uzluksiz ta'lim va tarbiya sohasini gumanitarlashtirish strategiyasi" hamda 2022–2026-yillar taraqqiyot strategiyasida tarix ta'limini yangi bosqichga ko'tarish, uni fanlararo integratsiya orqali rivojlantirish zarurligi ta'kidlangan. Tarix fani ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimida markaziy o'rin tutadi. U insoniyat taraqqiyoti jarayonini yaxlit holda o'rganish bilan birga, falsafa, sotsiologiya, iqtisod, psixologiya kabi fanlar bilan uzviy aloqada rivojlanadi. Shu bois bo'lajak tarix o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida integrativ yondashuv ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun asosiy pedagogik mexanizm sifatida e'tirof etilmoqda. Maqolaning maqsadi-integrativ yondashuv asosida bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik asoslarini aniqlash, mavjud ilmiy nazariyalarni tahlil qilish va amaliy yo'nalishlarini belgilab berishdir.

Metodlar Tadqiqot nazariy-tahliliy metodlarga tayangan holda olib borildi. Quydagi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi: Ilmiy-nazariy tahlil – integratsiya, fanlararo aloqadorlik, pedagogik integratsiya tushunchalarining mazmunini aniqlash uchun; qiyosiy tahlil – integrativ yondashuvni o'rganishda o'zbek va xorijiy olimlarning qarashlarini taqqoslash uchun; sistemali yondashuv – kasbiy kompetentlikni rivojlantirish jarayonini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqish uchun; konseptual modellash – integrativ ta'limning pedagogik modelini asoslash uchun. Tadqiqot manbalari sifatida Sh.Yusupova, M.Kenjayeve, A.Toshxonov, M.Mamarajabov, B.Babayev, Yarmatov kabi olimlarning ilmiy ishlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qaror va strategik dasturlari tahlil qilindi.

Natijalar va tahlil Ta'lim jarayonini yangi mazmun va yangi shaklda yo'lga qo'yishda integrativ yondashuv talab etiladi. Integratsiya so'zi lotincha "integratio" – tiklash to'ldirish, "integer" – butun so'zidan kelib chiqqan. Integratsiya – differentsiya jarayonlari bilan birgalikda amalga oshirilayotgan fanlarni yaqinlashtirish va bog'lash jarayoni bo'lib, yangi, butun, yaxlit bo'limlar yaratishga yordam beruvchi, fanlararo aloqalarni amalga oshirishning yuqori ko'rinishidir.

Integratsiya - o'qitishning maqsad va omillarini bir butun qilib birlashtirish. Integratsiyalash — lotincha «integer» — umumiylik, «integerara» - umumiylikni to'ldirish, yaratish, tiklash demakdir. Ta'lim mazmunidagi uyg'unliklarni ta'minlash muammolari ham integratsiyalashning shug'ullanadigan sohasi hisoblanadi. U tushunchalami umumlashtirishni o'rgatish.

"Pedagogik integratsiya" termini tushunchasi, olimlarning fikricha, integratsiyaning muayyan ko'rinishlarini tushuntirish, prognozlash va ularni pedagogika predmetligi doirasida uning vazifalariga muvofiq tarzda boshqarishni nazarda tutadi. V.S.Bezrukova bu qoidani tasdiqlab, uni ilmiy integratsiyaning pedagogik nazariya va amaliyot doirasida amalga oshiriladigan turi sifatida ta'riflaydi.

Pedagogik tadqiqotlarda integratsiya "yaxlitlik, tizimlilik, o'zaro bog'liqlik, komplekslik"; "prinsip, jarayon va natija"; "tarqoq qismlarni bir butunga birlashtirish", "komplekslash va summalash"; "sintezlangan kurslar va fanlararo aloqadorliklar" nuqtayi nazaridan tavsiflanadi. Biroq bu xarakteristikalar integratsiyaning pedagogik hodisa sifatidagi o'ziga xosligini to'liq aks

ettirmaydi. Buning sabablarini A.Y.Danilyuk quyidagilarda deb biladi: 1) integratsiyani idrok qilish cheklanganligi; 2) hodisaning texnologik jihatdan ishlanmaganligi; 3) integratsiyani dialektik, o'zini o'zi tashkil qiladigan jarayon sifatida tushunish mavjud emasligi; 4) integratsiya va differensiasiyani qarama-qarshi qo'yilishi. Tadqiqotchi bu hodisalar o'zaro aloqadorligi dialektikasini ta'kidlaydi: bilim avval boshidan turli o'quv fanlari bo'yicha differensiasiyalangan, aslida bu integratsiya zaruratini keltirib chiqaradi, differensiasiya integratsiyaning boshlanishidir. Ikkita dialektik tarzda kesishgan hodisani mutlaqo qarama-qarshi qo'yish to'g'ri emas: differensiasiya aniqlik bilan integratsiyaning boshlang'ich nuqtasi ekan, demak integratsiya natijasi differensiasiyani boshlanishi bo'lishi lozim.

Yarmatovning fikricha, integratsiya – bu shaxsdan har qanday hodisalarni turli nuqtai nazarlardan ko'rib chiqishni talab etuvchi; bo'lajak tarix o'qituvchilarida ijodiy tadqiqotlarni mustaqil o'tkazish qobiliyatini shakllantirishni talab etadigan turli sohalaridagi bilimlarni aniq ijodiy masalani echishda qo'llash ko'nikmasini rivojlantirish; ularda biror-bir ijodda o'zlarini faol namoyon etish istagini rivojlantirishning murakkab strukturaviy jarayoni.

Sh.Yusupovning ta'kidlashicha, integratsiyani quyidagi yo'nalishlarida tatbiq etish maqsadga muvofiq: o'quv predmetlari va fanlar doirasidagi mazmunni integratsiyalab o'rganish; turli xil o'quv predmetlaridan tahsil beruvchi shaxslarning faoliyatlarini integratsiyalash; ta'lim-tarbiya ishini tashkil etish shakllari yoki o'quv kunini integratsiyalash. M.Kenjayeving fikricha, integratsiya o'rganilayotgan yagona mavzu doirasida bir necha fanlar o'rtasidagi tutash va umumiy jihatlarni topish, bilimlarni sintez qilish, ta'lim oluvchilarning o'quv-biluv faoliyatini almashish orqali yo'lga qo'yish shaklidir. Shu asosda ta'lim oluvchilarni ortiqcha ruhiy zo'riqlashlardan asrash, bilim olishga motivatsiya berish, muayyan fanni boshqa bir fan doirasida o'rganishga qiziqtirish kabi ta'limiy vazifalar amalga oshiriladi. Natijada o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llash ko'nikmasi ortadi, kommunikativ va ijtimoiy faollik sifatleri yanada kamol topa boradi.

A.Toshxonovning fikricha, ta'lim integratsiyasi - fanlararo aloqaning yuqori darajasi, bir butun integrallashgan bilimlarni yaratishga imkon beruvchi vosita. Integratsiya tushunchasiga berilayotgan ta'riflar turlicha ushbu ta'riflarning umumiylik tomoni - integratsiya bu atrofimizdagi borliqqa yaxlit qarashga erishishdan iborat.

M.Mamarajabov raqamli pedagogika raqamli texnologiya orqali o'qitish va o'quv faoliyatiga jalb qilish va aks ettirish amaliyoti sifatida belgilanib, ta'limda texnologiyani integratsiyasi raqamli pedagogika falsafasiga asoslanishi mumkin. Ta'limga texnologiyani integratsiyalash to'g'ri amalga oshirilishi kerak bo'lgan dolzarb masaladir.

Bizning fikrimizcha, integratsiya tarixiy bilimlarning yaxlit, kontekstli va konseptual tarzda o'zlashtirish jarayoni bo'lib, bo'lajak tarix o'qituvchilarida tarixiy bilimlarni o'zlashtirishi, ularning tafakkurini kengaytirish va darsni integrativ motivatsion tarzda tashkil etishni ta'minlaydi.

M.Mamarajabov tadqiqot ishida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda innovatsion, tizimli, kompetensiyaviy, information-texnologik, integrativ yondashuvlarni joriy etishni ta'kidlab o'tgan. Ta'limni tashkil etishning integrativ texnologiyalarga va kompetensiyalarga asoslangan yondashuvdan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy pedagogik tayyorgarlik darajalarini aniqlash imkonini berishini asoslagan.

Babayevning fikricha, o'quv jarayonida integrativ yondashuvni samarali ro'yobga chiqarish uchun ularning asosida yotuvchi psixologik qonuniyatlarni hisobga olish zarur hamda psixik funksiyalarning tizimlilik haqidagi fiziologik va psixologik ma'lumotlarga asoslanadi. Bunda assosiativ yondashuv harakatini rag'batlantiradigan o'qitish usullaridan foydalanish zarurati mavjud. O'zlashtirilayotgan bilimlarda bog'lanishlar turlicha bo'lishi, tushunchalarni samarali va tizimli egallanishiga zamin yaratib, yechimdan keng qamrovli foydalanishni ta'minlaydi.

B.G.Ananyevning fikricha, integrativ yondashuv bir butun tizimli bilimlar shakllanishining majburiy sharti hisoblanadi.

O'rganilgan bilimlardan faoliyatning turli sharoitlarida foydalana olish qobiliyatining rivojlanishi integrativ yondashuv asosida kasbiy kompetentlilikni rivojlantirishning muhim jihati hisoblanadi.

Babavevanning tadqiqot ishida integrativ yondashuvni amalga oshirishda qatnashuvchilarning qobiliyatlari, idroki, ongi, dunyoqarashi kabi psixologik jihatlarini e'tiborga olish zaruriy omillardan biri hisoblanishi, ta'limda predmetlararo bilimlarni shakllantirish natijasida o'zaro bog'liqlikdagi fanlarni yaxlit tasavvur qilish imkoniyati yaratilishi ta'kidlangan.

Y.A.Komenskiy "O'zaro bog'liqlikda bo'lgan hamma narsa xuddi shunday bog'liklikda o'qitilish kerak, chunki bu narsa tizimli bilimlarni shakllantirishda juda muhimdir" deb ta'kidlagan, bu bilan Ya.A.Komenskiy maktab ta'limi – o'quvchilarning aqli, ahloqi, his tuyg'ulari va irodasini rivojlantiradigan, har tomonlama ta'lim berishi kerak degan fikrni olg'a surgan. Yan Amos Komenskiy grammatika, falsafa va adabiyotni, XVII asrning mashhur pedagogi Jon Lokk esa tarix va geografiyani o'zaro bog'liq holda o'rganishni taklif qilgan.

Integrativ yondashuv muhim pedagogik jarayon hisoblanib, ta'lim maqsadlari va vazifalari yaxlitligini o'zida mujassamlashtiradi. Shunga ko'ra, tadqiqotlarda umumta'lim fanlarining fanlararo aloqadorligi - fanlarni o'rganishda o'qitishning mazmunini saralab olish usul, shakl va vositalarini tanlab olishda majmuaviy yondashuvni talab qiladi. Integrativ yondashuv g'oyasi, ahamiyati jihatidan uzviy, o'zaro va integrativ bog'lanishlardan farq qiladi, ya'ni u vaqt, mazmun, foydalanilgan usullarga ko'ra chegarasizdir.

Yarmatov tadqiqot ishida fanlararo integratsiya to'g'risida fikr bildirganda, birinchi navbatda bo'lajak tarix o'qituvchisini rivojlantiruvchi asos sifatidagi fanlararo integrativ mazmunni nazarda tutgan.

Xulosa. Integrativ yondashuv-zamonaviy ta'lim tizimida, xususan, bo'lajak tarix o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhim pedagogik mexanizm hisoblanadi. U ta'lim jarayonida fanlararo aloqadorlikni ta'minlab, o'qituvchi shaxsida quyidagi sifatlarni rivojlantiradi: tizimli va tanqidiy tafakkur; ijodkorlik va innovatsion fikrlash; ilmiy-tadqiqotchilik kompetensiyasi; kasbiy va kommunikativ mahorat. Shunday qilib, integrativ yondashuv tarix ta'limida fanlararo uyg'unlik, ta'limning samaradorligi va kasbiy kompetentlikning uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydigan asosiy pedagogik yo'nalishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azimova Z.E. O'quvchilarning shaxslararo munosabatlari integral diagnostikasi. Diss... kand. ped. nauk. - Toshkent, 2009. 20-25 s.
2. Axmedova M. T. Pedagogik kompetentlik - T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2016. - 84 bet.
3. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dokd... diss. - T., 2007. - 305 b.
4. Ibragimov X.I., Yo'ldoshev U.A., Bobomirzayev X. Pedagogika- psixologiya. - O'quv qo'llanma. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2007. - 410 b.
5. Ishmuhammedov R.J., Yuldashev M. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. Toshkent, 2017. - 68 b.

UDC 373.5:811.111

CHALLENGES OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN LEARNING ENGLISH

N.K. Ergasheva, Associate professor, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Bu grammatikaning eng katta muammolaridan biridir. Ko'plab ingliz tili o'rganuvchilari bilan suhbatlashganimizda, deyarli barchasi ingliz grammatikasini egallashda aynan artikllar va zamonlar ularga eng ko'p qiyinchilik tug'dirishini aytishdi.

Kalit so'zlar: predlog, artikl, grammatika, talaffuz, metod, ravish, grammatik tizim, murakkab tuzilma, ta'lim standarti.

Аннотация. Это одна из самых серьезных проблем в грамматике. В ходе бесед со многими изучающими английский язык почти все отмечали, что именно артикли и времена представляют наибольшую трудность при освоении английской грамматики.

Ключевые слова: предлог, артикль, грамматика, произношение, метод, наречие, грамматическая система, сложная структура, стандарт образования.

Abstract. This is one of the biggest problems in grammar. When we spoke to many English learners, almost all of them said that it was mainly the articles and the times that made it difficult for them to master English grammar.

Key words: *Preposition, Article, Grammar, Pronunciation, Method, Adverb, Grammar, Complex system, Standard of education*

Introduction: The Cabinet of Ministers decides on the implementation of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated December 10, 2012 No PP-1875 "On measures to further improve the system of learning foreign languages":

1. To approve the State standard of education in foreign languages of system of continuous education "Requirements to level of preparation of graduates of all stages of education in foreign languages" according to appendix 1. The state standard of education in foreign languages of the system of continuing education "Requirements for the level of preparation of graduates of all stages of education in foreign languages" should be gradually implemented from the 2013-2014 academic year.

2. (Paragraph 2 is repealed by the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 187 of April 6, 2017 from September 1, 2020 - NGO of the Republic of Uzbekistan, 2017, No. 14, 230 -article)

3. To the ministries and departments in a month to bring the departmental regulatory legal acts into accord with this resolution.

4. Control of execution of this resolution to assign to the Deputy Prime Minister of the Republic of Uzbekistan A.I. Let Ikramov be in charge.

Methods: Years and centuries have healed, we have seen a lot, today we breathe the air of freedom, we realize our dignity, human dignity, the heirs of great people, our identity, our national pride. and no force can stop our people, who have regained their pride, are taking their rightful place in the international arena, believing in their own strength and future, striving for the prosperity of their country, the future of their children. ” These thoughts of the President encourage young people to always be in search. In addition, our country pays a lot of attention to young people. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated 10.12.2012 "On measures to further improve the system of learning foreign languages", the teaching of foreign languages to the younger generation in our country has been further strengthened. But teaching a foreign language is a very responsible profession. Teachers need to be very knowledgeable and patient at the same time. Because it is natural for children to face many difficulties while learning a language. As you know, English and Uzbek belong to different language families. This can cause phonetic, lexical, and grammatical difficulties for language learners. In high school, students face many challenges in learning pronunciation. For example, almost all students have difficulty learning the sounds [th] and [ð]. This is due to the lack of interdental sounds in Uzbek. Our children's language is not capable of pronouncing these sounds. Because the English pronunciation of the [r] sound is different from the Uzbek r, students also have difficulty pronouncing this sound. The pronunciation of the sounds [t, d] is also not the same in both languages. Therefore, their pronunciation is difficult for some students. The sound [w] is also not available in Uzbek. Students also have some difficulty pronouncing this sound correctly. It is confused with [v] in Uzbek. In order to teach the correct pronunciation of the above sounds, the teacher should explain the location of the language as clearly as possible in practice, check it regularly through repetition exercises, and pay special attention to the students' pronunciation. difficulties in sounds are also eliminated. In addition, the following situations create phonetic difficulties for students: the letter e is not pronounced at the end of the word - apple, Pete; non-reading of the letter gh in the middle of a word - eight, night; The fact that the letter k is not pronounced before n at the beginning of a word - knock, knee and a number of other difficulties can be observed.

Discuss: Based on my experience, I can say that the difficulty for most Uzbek students is that they pronounce the [A] sound before the suffixes in the pronunciation of plural or tense suffixes: books [bukAs], happened [hæpƏ'nƏd]. Apparently, by adding such an unnecessary sound, they also change the position of the accent. Another problem is that students cannot read the transcription. Learning the correct pronunciation of words also requires learning the symbols that represent sounds. When it comes to grammatical challenges in teaching English in high school, it is safe to say that

students face many challenges. If a person knows all the words in a language and does not know the connections between words and phrases, he will have difficulty understanding the content of speech. That's why it's so important to teach grammar to students in high school. If a student does not have good grammar skills, he or she will not be able to express himself or herself correctly. Has difficulty speaking, writing and translating. Language grammar is a complex system. That's why it's not easy to master. Schoolchildren often face the following challenges: Article problem. This is one of the biggest problems in grammar. When we spoke to many English learners, almost all of them said that articles and tenses were the main difficulties in mastering English grammar. In fact, the Uzbek language does not have an exact phrase, making it difficult to use and translate. It is necessary to memorize the rules of the article. However, many exceptions to the rules make it difficult for learners, especially school-age children, to master it. If the translation is taught more accurately, students will not have much difficulty in using the article. For example, it is possible to teach that the indefinite article is translated as one, and the definite article is translated as the same. In other words, if the use of the article is explained to children over and over again with the help of examples, the difficulties in mastering this auxiliary phrase in English can be reduced and eliminated. Prepositions are another challenge in mastering English grammar.

Results: In Uzbek, prepositions are represented by conjunctions. In English, conjunctions are represented by prepositions. In particular, the Uzbek place-time can be expressed in English with the prepositions in, on, at. For example: in - in January, in 2015, in a week on - on Monday, on January 15, on birthday at - at the weekend, at 10 o'clock we use the above prepositions in English. For example: in - in Uzbekistan, in Madrid, in our week on - on the sofa, on the table at - at the station, at school The word order in English and Uzbek is not the same. As you know, in English, the word order is strict, and in most cases the word is always at the beginning of the sentence, followed by a cut. In Uzbek, the meaning does not change even if we change the parts of speech. Students have difficulty with translation. According to Methodists, the teaching of English grammar requires, first of all, the correct choice of grammar minimum and taking into account the peculiarities of English grammar. The specific difficulties and features of English grammar are: the presence of incorrect verbs in English, the rigidity of English sentence construction, the abundance of English articles, prepositions and tenses. Similar features distinguish English grammar from Uzbek grammar. According to J. Jalolov, we can use two main methods of teaching grammar to students: 1. Inductive. 2. Deductive. In the inductive method, students are given a rule first and then an example. In the deductive method, the example is given first and then the rule. When teaching English to school-age children, we must first pay attention to the diversity of children. We can also teach English grammar based on pictures or through songs and poems. Among the problems observed in schools are student passivity, boredom, and inability to concentrate. As for the lexical difficulties in teaching English, they are: Almost all words in English have different meanings. That is, one word means more than one. According to M. Norova, one word in English has a maximum of 23 meanings. Certain parts of the English dictionary come from other languages; The richness of idioms in English and many others.

Conclusion: In short, it is natural to face difficulties in learning a foreign language. Teachers need to keep track of where students are and what challenges they are facing, and find ways to overcome them to make it easier for students. This is because difficulties in mastering language materials prevent them from developing skills in all types of speaking activities.

REFERENCES:

1. A. Karimov. It is the greatest happiness to serve our motherland for the sake of happiness and a great future. - T. Uzbekistan. 2015.
2. Mehri Norova. The use of lexical units and lexical transformations in translation. Article 2 page.
3. Nunan, David. 2003. Practical English Language Listening. New York: McGraw Hill 1. Porcel Carme. 2010.
4. Learning English through Films. Humanizing Language Teaching. 2. 2002.
5. Teaching and Researching Listening. Edinburgh: Longman 3. F.1993. —Listening Problems and Solution ". Porcel Carme. 2010.
6. Learning English through Films. Humanizing Language Teaching.
7. Chan, Deborah, et.al. 2010. Using Film to Teach Languages. Manchester Metropolitan University.

**TA'LIM JARAYONIDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINI QO'LLASH -
ZAMONAVIY JAMIYAT TARAQQIYOTINING MUHIM OMILI SIFATIDA**

U.A.Ergashev, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llashning ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Unda raqamli ta'lim vositalari, interaktiv platformalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'quv jarayonini takomillashtirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy jamiyat taraqqiyotida raqamli savodxonlikning o'rni ham ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: axborot texnologiyalari, ta'lim jarayoni, raqamli savodxonlik, innovatsion ta'lim, raqamli transformatsiya, zamonaviy jamiyat.

Аннотация. В статье рассматривается значение и эффективность применения информационных технологий в образовательном процессе. Освещается роль цифровых инструментов, интерактивных платформ и информационно-коммуникационных технологий в совершенствовании обучения. Также подчеркивается значение цифровой грамотности в развитии современного общества.

Ключевые слова: информационные технологии, образовательный процесс, цифровая грамотность, инновационное образование, цифровая трансформация, современное общество.

Abstract. This article explores the importance and effectiveness of using information technologies in the educational process. It highlights the role of digital tools, interactive platforms, and information and communication technologies in improving learning outcomes. The paper also emphasizes the role of digital literacy in the development of modern society.

Keywords: information technologies, educational process, digital literacy, innovative education, digital transformation, modern society.

Axborot texnologiyalari zamonaviy jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblanadi. Ular nafaqat iqtisodiy jarayonlarni, balki ijtimoiy, siyosiy va madaniy sohalarni ham tubdan o'zgartirib yubordi. Bugungi kunda har qanday mamlakatning raqobatbardoshligi, uning texnologik salohiyati va innovatsion rivojlanish darajasi bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) qanchalik muvaffaqiyatli joriy etganiga bog'liqdir.

Axborot texnologiyalari deganda, ma'lumotlarni yig'ish, saqlash, qayta ishlash, uzatish va ulardan samarali foydalanishni ta'minlovchi texnik, dasturiy va tashkiliy vositalar majmuasi tushuniladi. Ular kompyuter tizimlari, dasturiy ta'minot, internet tarmoqlari, sun'iy intellekt, bulutli texnologiyalar, "Internet of Things" (narsalar interneti) kabi elementlarni o'z ichiga oladi. XX asr oxirida AKT iqtisodiyot va ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llanila boshlagan bo'lsa, XXI asrda ularning ta'siri deyarli barcha sohalarga yoyildi. Ayniqsa, 2020-yildan keyingi pandemiya davrida axborot texnologiyalarining roli yanada oshdi — masofaviy ish, onlayn ta'lim va elektron xizmatlar global miqyosda odatiy holga aylandi.

Bundan tashqari, axborot texnologiyalari davlat boshqaruvi tizimini ham tubdan isloh qilmoqda. "Elektron hukumat" tizimi davlat xizmatlarini soddalashtirish, fuqarolar bilan ochiq muloqotni ta'minlash va korrupsion xavflarni kamaytirishning eng samarali yo'llaridan biridir. Masalan, Estoniya, Janubiy Koreya, Singapur kabi mamlakatlar bu borada ilg'or tajribaga ega bo'lib, ularning aholisi deyarli barcha ma'muriy jarayonlarni onlayn shaklda bajaradi. sifati oshgan va fuqarolarning ishonchi mustahkamlangan.

Ta'lim sohasida ham axborot texnologiyalari inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. An'anaviy auditoriya darslari bilan bir qatorda masofaviy ta'lim tizimlari paydo bo'ldi. Moodle, Coursera, EdX, Khan Academy kabi platformalar dunyoning istalgan nuqtasidan bilim olish imkonini bermogda. Shuningdek, sun'iy intellekt asosidagi o'quv tizimlari individual yondashuvni ta'minlab, talabalarning o'zlashtirish darajasiga qarab moslashtirilgan o'quv materiallarini taqdim etmoqda. Bu

esa ta'lim sifatini oshirish, bilim olishni demokratlashtirish va inson kapitalini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Tibbiyot sohasida AKTning qo'llanilishi ham hayotiy ahamiyat kasb etadi. Telemeditsina, elektron kasallik tarixi, onlayn maslahatlar va tibbiy ma'lumotlar bazalari orqali bemorlar va shifokorlar o'rtasidagi aloqa yengillashdi. Masalan, sun'iy intellekt asosidagi diagnostika tizimlari kasalliklarni erta aniqlashda shifokorlarga yordam bermoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida epidemiologik nazorat, vaksina tarqatish, sog'liqni saqlash tizimidagi resurslarni samarali taqsimlash imkoniyatlari paydo bo'ldi. Bu, ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida o'zining amaliy ahamiyatini isbotladi.

Axborot texnologiyalarining ijtimoiy hayotdagi o'rni ham tobora ortib bormoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, raqamli media vositalari va internet nashrlari odamlarning fikrlash, muloqot va o'zini ifoda etish madaniyatini o'zgartirdi. Endilikda har bir inson axborot ishlab chiqaruvchiga aylanmoqda: u maqola yozadi, fotosurat yoki videoni joylaydi, jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazadi. Shu bilan birga, bu jarayon axborot madaniyatining shakllanishini, tanqidiy fikrlashni va axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini talab etmoqda.

O'zbekistonning axborotlashgan jamiyat sari yo'lidagi dastlabki qadamlar 1990-yillarning oxiri va 2000-yillarning boshlarida tashlandi. 1992-yilda "Axborotlashtirish to'g'risida"gi qonun qabul qilinib, mamlakatda axborot siyosatining huquqiy asosi yaratildi. 2003-yilda "Axborotlashtirish milliy dasturi" ishlab chiqildi, 2012-yilda esa "Elektron hukumat" tizimini joriy etish bo'yicha davlat dasturi qabul qilindi. Ushbu hujjatlar O'zbekistonning raqamli infratuzilmasini shakllantirish va davlat xizmatlarini elektronlashtirishda poydevor bo'lib xizmat qildi.

Keyingi yillarda mamlakatda "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi qabul qilinishi bilan axborotlashgan jamiyatni barpo etish jarayonlari yangi bosqichga ko'tarildi. Ushbu strategiyaning asosiy maqsadi — davlat boshqaruvi, iqtisodiyot, ta'lim, sog'liqni saqlash, transport va boshqa sohalarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, internet infratuzilmasini rivojlantirish va raqamli savodxonlikni oshirishdan iborat. Strategiyada 2030-yilga qadar raqamli iqtisodiyotning mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi ulushini keskin oshirish, aholining kamida 95 foizini keng polosali internet bilan qamrab olish, hamda barcha davlat xizmatlarining kamida 90 foizini onlayn shaklga o'tkazish rejalashtirilgan.

O'zbekiston hukumati so'nggi yillarda raqamli infratuzilmani rivojlantirishga katta mablag' yo'naltirmoqda. "Uztelecom", "UMS", "Ucell", "Beeline Uzbekistan" kabi milliy operatorlar tomonidan optik tolali internet tarmoqlari kengaytirilmoqda. Natijada, 2024-yilga kelib mamlakatning deyarli barcha tuman markazlari yuqori tezlikdagi internet bilan ta'minlandi. Shu bilan birga, "Elektron hukumat" tizimi orqali davlat xizmatlari raqamlashtirilib, yagona portal — my.gov.uz orqali fuqarolarga 400 dan ortiq turdagi interaktiv xizmatlar taqdim etilmoqda. Axborotlashgan jamiyat sari rivojlanishda ta'lim sohasining o'rni beqiyos. O'zbekiston ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish maqsadida "Raqamli universitet", "Elektron maktab" va "Masofaviy ta'lim platformalari" loyihalari yo'lga qo'yildi. Bugungi kunda respublikadagi deyarli barcha oliy ta'lim muassasalari Moodle, Zoom, Microsoft Teams kabi platformalar orqali onlayn o'quv jarayonlarini tashkil etmoqda. Bundan tashqari, "ZiyoNET" tarmog'i, "EduMarket" va "Kundalik" kabi milliy axborot tizimlari o'quvchilarning masofadan bilim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, AKT sohasida malakali kadrlar tayyorlash maqsadida "IT Park Uzbekistan" va "Digital Technology Center" kabi innovatsion markazlar faoliyat yuritmoqda. Bu markazlar yoshlar orasida raqamli madaniyatni rivojlantirish, startaplarni qo'llab-quvvatlash va xalqaro IT loyihalarda ishtirok etish imkonini yaratmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Tokyo: World Future Society, 1981.
2. Mirziyoyev Sh. M. Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasi. Toshkent, 2020.
3. Jahon banki ma'lumotlari: Digital Economy Report 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Elektron hukumatni rivojlantirish dasturi, 2012.

AXBOROT JAMIYATI: RIVOJLANISH JARAYONI VA ISTIQBOLI

U.A.Ergashev, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ijtimoiy taraqqiyotning asosiy bosqichi sifatida axborotlashgan jamiyat tushunchasining shakllanishi, uning tarixiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlarini tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: axborotlashgan jamiyat, raqamli transformatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, elektron hukumat, bilim iqtisodiyoti, raqamli iqtisodiyot, O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье анализируется формирование понятия «информационное общество» как основного этапа современного социального прогресса, рассматриваются его исторические, экономические, политические и культурные аспекты.

Ключевые слова: информационное общество, цифровая трансформация, информационно-коммуникационные технологии, электронное правительство, экономика знаний, цифровая экономика, Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the formation of the concept of the “information society” as a key stage in modern social development, examining its historical, economic, political, and cultural aspects.

Keywords: information society, digital transformation, information and communication technologies, e-government, knowledge economy, digital economy, Uzbekistan.

Axborotlashgan jamiyat atamasi zamonaviy ijtimoiy taraqqiyotning eng muhim bosqichlaridan birini ifodalaydi. Bu tushuncha insoniyat tarixidagi ishlab chiqarish munosabatlari va texnologik taraqqiyotning yangi bosqichini, ya'ni axborot va bilim asosiy resurs sifatida e'tirof etilgan davrni anglatadi. Axborotlashgan jamiyat — bu shunday ijtimoiy tizimki, unda axborot ishlab chiqish, saqlash, uzatish va undan foydalanish iqtisodiy, siyosiy, madaniy hamda ma'naviy hayotning markaziga aylanadi. Insoniyat jamiyati tarixida agrar va industrial bosqichlardan so'ng axborotlashgan bosqichning yuzaga kelishi global taraqqiyotning tabiiy davomi sifatida qaraladi.

Axborotlashgan jamiyat tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmida shakllanib, ayniqsa 1960–1970-yillarda G'arb olimlari, jumladan, Daniel Bell, Yoneji Masuda, Alvin Toffler singari tadqiqotchilar tomonidan keng qo'llanila boshlandi. Masalan, amerikalik sotsiolog Daniel Bell o'zining “Postindustrial jamiyat kelajagi” asarida jamiyatning yangi bosqichini ishlab chiqarish vositalari va xizmatlar, ayniqsa, bilim va axborot ishlab chiqarish bilan belgilanadigan tizim sifatida izohlagan. Alvin Toffler esa “Uchinchi to'lqin” nomli asarida insoniyat tarixini uch bosqich — agrar, industrial va axborotlashgan davrlar tarzida tahlil qiladi. Yapon olimi Yoneji Masuda esa 1980-yillarda “Axborotlashgan jamiyat” konsepsiyasini ishlab chiqib, bu jarayonning iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlarini chuqur yoritgan.

Tarixiy jihatdan qaraganda, axborotlashgan jamiyat shakllanishi uchun bir necha muhim shart-sharoitlar yetilishi lozim edi. Birinchidan, texnik taraqqiyot — ayniqsa, kompyuter texnologiyalari va telekommunikatsiya tizimlarining rivojlanishi muhim rol o'ynadi. XX asr o'rtalaridan boshlab elektron hisoblash mashinalarining yaratilishi, keyinchalik mikroprotssessorlarning ixtiro qilinishi, 1970–1980-yillarda shaxsiy kompyuterlarning keng tarqalishi axborot ishlab chiqish va uzatish imkoniyatlarini tubdan o'zgartirdi. Ikkinchidan, internet tarmog'ining shakllanishi, ya'ni 1990-yillarda global miqyosda raqamli aloqa tizimining yaratilishi insoniyat hayotini yangi bosqichga olib chiqdi. Endilikda ma'lumotlar almashinuvi real vaqt rejimida, masofadan turib amalga oshiriladigan darajaga yetdi.

Uchinchidan, axborot infratuzilmasining yaratilishi ham axborotlashgan jamiyatning poydevorini mustahkamladi. Telekommunikatsiya tarmoqlari, sun'iy yo'ldosh tizimlari, mobil aloqa va keng polosali internet xizmatlari butun dunyo bo'ylab aholining katta qismini qamrab oldi. Bunday jarayon, tabiiyki, iqtisodiy faoliyat, ta'lim, tibbiyot, boshqaruv va madaniyat sohalarining raqamlashtirilishiga zamin yaratdi. Bugungi kunda “raqamli transformatsiya” atamasi aynan shu jarayonning amaliy bosqichini anglatadi.

Axborotlashgan jamiyatning asosiy belgilarini bir necha yo'nalishlarda ko'rish mumkin. Birinchidan, bu jamiyatda bilim va axborot iqtisodiy resurs sifatida kapital va mehnat bilan tenglashtiriladi. Ikkinchidan, ishlab chiqarishning asosiy sohasi — bu moddiy mahsulot emas, balki axborot, dasturiy ta'minot, servis xizmatlari va intellektual mehnat natijasidir. Uchinchi belgi sifatida, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ijtimoiy hayotning barcha sohalariga chuqur kirib borishini aytish mumkin. Bu jarayon ish jarayonlarining avtomatlashtirilishi, elektron boshqaruv, elektron ta'lim, elektron sog'liqni saqlash kabi yo'nalishlarda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Axborotlashgan jamiyat shakllanishining ijtimoiy-siyosiy oqibatlari ham chuqurdir. Bir tomondan, u inson erkinligi va imkoniyatlarini kengaytiradi. Masalan, internet orqali insonlar cheklanmagan axborot manbalariga murojaat qilish, o'z fikrini erkin ifoda etish, global hamkorlikni yo'lga qo'yish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Shu bilan birga, bu jarayon demokratik qadriyatlarni rivojlantirish, fuqarolik jamiyati institutlarini mustahkamlash uchun ham keng sharoit yaratdi. Boshqa tomondan esa, axborotlashgan jamiyatda yangi muammolar ham yuzaga chiqdi — kiberxavfsizlik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, "axborot asrining" ijtimoiy tengsizlikka olib keluvchi jihatlari shular jumlasidandir. Chunki texnologiyalardan foydalanish imkoniyati barcha mamlakatlarda teng emas, bu esa "raqamli tafovut" muammosini keltirib chiqardi.

Axborotlashgan jamiyatda davlatning roli ham sezilarli o'zgaradi. Endilikda hukumatlar axborot siyosatini shakllantirish, milliy raqamli infratuzilmani rivojlantirish, kiberxavfsizlikni ta'minlash, shuningdek, fuqarolarning axborotdan foydalanish madaniyatini oshirish bo'yicha faol siyosat yuritishga majburdir. Bu borada Yevropa Ittifoqi, AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya va Xitoy singari davlatlar ilgari surgan "raqamli strategiyalar" boshqa mamlakatlar uchun ham namuna bo'lib xizmat qilmoqda. Xususan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Xalqaro Telekomunikatsiya Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan "Axborotlashgan jamiyatni rivojlantirish indeksi" (ICT Development Index) mamlakatlarning axborot infratuzilmasi, texnologik imkoniyatlari va axborotdan foydalanish darajasini o'lchashda muhim mezon hisoblanadi.

Shuningdek, axborotlashgan jamiyat shakllanishi inson kapitalining sifat jihatdan yangilanishini talab etadi. Endilikda asosiy ishlab chiqarish vositasi bilim, tafakkur, ijodiy fikrlash va analitik salohiyatga tayanadi. Shu sababli ta'lim tizimi, ilmiy-tadqiqot faoliyati va innovatsion siyosat axborotlashgan jamiyatning tayanch ustunlariga aylanadi. Bu jarayon global miqyosda "bilim iqtisodiyoti" (knowledge economy) tushunchasini yuzaga keltirdi. Rivojlangan mamlakatlarda yalpi ichki mahsulotning katta qismi axborot texnologiyalari va intellektual xizmatlar sohasi hissasiga to'g'ri keladi.

Axborotlashgan jamiyatning shakllanish jarayoni, shuningdek, ma'naviy-axloqiy sohalarga ham ta'sir etadi. Insonlar o'rtasidagi kommunikatsiya tezlashgani sari, axborot oqimlarining sifatini boshqarish, haqiqatni yolg'ondan farqlash, axborot madaniyatini shakllantirish kabi masalalar dolzarb bo'lib bormoqda. Shu bois, ko'plab davlatlar axborot savodxonligini ta'lim tizimining ajralmas qismi sifatida joriy qilmoqda.

Umuman olganda, axborotlashgan jamiyat — bu texnik yangilanish bilan birga inson tafakkurining, ijtimoiy munosabatlarning va davlat boshqaruvi tamoyillarining tubdan o'zgarishini ifodalaydi. U insoniyat sivilizatsiyasini yangi bosqichga olib chiqmoqda, bunda axborot va bilim asosiy ishlab chiqarish kuchiga aylanmoqda. Ana shu jarayonlarni chuqur anglash jamiyatlarning raqamli davrga moslashish imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur jarayonlarning keyingi bosqichlarida axborot texnologiyalarining jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yanada chuqurlashib boradi. Shu bois, endi e'tiborni ushbu texnologiyalarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishga ta'sirini tahlil qilishga qaratamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. New York: Basic Books, 1973.
2. Toffler A. The Third Wave. New York: Bantam Books, 1980.
3. Mirziyoyev Sh. M. Raqamli O'zbekiston – 2030 strategiyasi. Toshkent, 2020.
4. O'zbekiston Respublikasi "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonuni, 1992.

TA'LIM JARAYONIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNIN AFZALLIKLARI

E.A.Kasimova, PhD, IIV Farg'ona akademik litseyi, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy darslarni tashkil etish, innovatsion ta'lim texnologiyalari va metodlardan samarali foydalanish orqali o'quvchilarning kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, nazariy dars mashg'ulotlarida olgan bilimlarini amaliyotda qollash ko'nikmalarini rivojlantirish usullari hamda afzalliklari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Axborot, ta'lim, internet, sun'iy intellekt, kreativlik, texnologiya.

Аннотация. В статье освещены методы и преимущества организации современных уроков, развития творческого мышления учащихся за счет эффективного использования инновационных образовательных технологий и методов, развитие навыков применения полученных знаний на практике на теоретических занятиях.

Ключевые слова: Информация, образование, интернет, искусственный интеллект, креативность, технологии.

Abstract. The article highlights the methods and advantages of developing students creative thinking skills through the organization of modern classes, the effective use of innovative educational technologies and methods, and the development of skills in applying the knowledge gained in theoretical classes.

Keywords: Information, education, internet, artificial intelligence, creativity, technology.

Jahondagi rivojlangan davlatlar tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularda jamiyat hayotini o'zgartirishga qaratilgan islohotlar avvalo ta'lim tizimidan, tarbiya masalasidan boshlanganini ko'ramiz. Chunki ta'limni isloh qilmasdan turib, odamni, jamiyatni o'zgartirib bo'lmaydi.

Davlatimiz rahbari Sh.M Mirziyoyevning "Uchinchi Renessans poydevorini yaratamiz", degan so'zlari barchamiz uchun ayniqsa, ta'lim sohasi vakillari uchun muhim g'oyaga aylandi. Shunday ekan, ushbu goyani amalga oshirish ushun, avvalo, barcha soha vakillari jumladan, ta'lim sohasida faoliyat olib borayotgan pedagoglar, o'quvchilar ongida mana shu g'oyaga ishonchni, ma'naviy-ruhiy jarayonni yaratishimiz kerak. Jumladan, yosh avlodga ta'lim-tarbiya berishda har tomonlama bilimli, keng dunyoqarashga ega, zamonaviy fikrlaydigan, jamiyat rivojlanishida o'z daxldorligini his qila oladigan jihatlarni tarbiylash muhim ahamiyatga ega.

Darhaqiqat, davlatimiz rahbari Prezidentlik faoliyatining dastlabki kunlaridan boshlab yurtimizda innovatsion va kreativ fikrlaydigan zamonaviy kadrlar tayyorlash, yoshlarni vatanparvarlik ruhida, yuksak ma'naviyat egalari etib tarbiyalash, shu maqsadda ta'lim tizimini takomillashtirish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Jumladan, ta'lim ta'limi tizimini isloh qilish bo'yicha mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, bu borada oldimizda turgan dolzarb vazifalar haqida fikr yuritir ekanmiz, ulug' ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiyning "Dunyo imoratlari ichida eng ulug'i maktabdir" degan fikrini alohida ta'kidlashimiz lozim.

Ta'lim jarayonini isloh qilish nuqtai-nazaridan yondoshuvda zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish asosiy omillardan biri sanaladi. Jumladan, ta'lim jarayonida ayniqsa aniq va tabiiy fanlarni o'qitishda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bugungi kunda zamon talabi hisoblanib, ularni qo'llash orqali darslar samaraliroq, qiziqarliroq, zamonaviyroq va shaxsiylashtirilgan shaklda tashkil etiladi. Jumladan:

Onlayn darslar:

-Telegramm, YouTube orqali–elektron jurnal, vazifa, baholash, muloqot.

- Dars rejalari, videolar, slydlar, testlar joylash mumkin

2. Masofaviy ta'lim (distansion ta'lim)

• Zoom – real vaqtda onlayn darslar.

Afzalliklari: Darsni yozib olib, qayta ko'rish imkoni bor, o'quvchilar qiziqib, faol qatnashadi.

1. *Интерактив таълим материаллари*

- Canva – vizual taqdimotlar, infografika, animatsiyalar.

Afzalliklari: mavzularni yodda saqlash osonlashadi.

2. *Автоматлаштирилган тест ва баҳолаш*

MyTest — bu o'quvchilarni sinovdan o'tkazish va testlarni tahlil qilish uchun yaratilgan dastur.

U maktablar, o'quv markazlari va boshqa ta'lim muassasalarida keng qo'llaniladi.

Afzalliklari: natijalar real vaqtda chiqadi.

3. *Sun'iy intellekt yordamida ta'lim.*

ChatGPT – mavzularni sodda tilda tushuntiradi, misol keltiradi, test tayyorlaydi.

4. *Mobil ilovalar va shahsiy ta'lim*

Khan Academy uz, Coursera – har bir o'quvchi individual o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Topshiriqlar, videodarslar, testlar bir joyda muvofiqlashtirilgan.

5. *Animatsiya, video va audio materyiallardan foydalanish*

- Darsni video tarzida tayyorlash → Yoy Tube, Telegram orqali tarqatish.

- audio podkastlar, multfilmlar orqali tushuntirish.

Ushbu texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari:

-o'quvchilar materialni tezroq va yaxshi o'zlashtiradi va natijada ularning bilim samaradorligi oshadi;

-har bir o'quvchi o'z darajasida o'qish imkoniga ega bo'ladi, individual yondoshuv imkoniyatlari kengayadi. ;

-interaktiv elementlar orqali mavzuga qiziqishlari ortadi, o'quvchi faol ishtirok etadi;

-test, baholash, tekshirish avtomatik amalga oshadi, vaqt tejraladi;

Darslarda raqamli texnologiyalardan foydalanish zamonaviy ta'limning juda dolzarb va qiziqarli mavzusi bo'lib, ayniqsa fizika, biologiya, kimyo fanlarini o'qitishda samarali natijalarga erishish omili bo'lib, ushbu yo'nalishning bir qator o'ziga hos jihatlari, imkoniyatlari va afzalliklari mavjud. Jumladan, aniq va tabiiy fanlarni o'qitishda sun'iy sun'iy intellekt (SI)o'qituvchilarga va o'quvchilarga fanlarni chuqurroq tushunish, individual yondashuv yaratish hamda tajriba va modellashtirish imkoniyatlarini beradi. Ayniqsa, laboratoriya sharoitlari cheklangan joylarda SI texnologiyalaridan foydalanish samarali natijalarni beradi.

Aytaylik, Fizika fanini o'qitishda SI dan foydalanish:

- *Virtual laboratoriyalar* — masalan, SI yordamida tajribalarni simulyatsiya qilish (elektr zanjirlari, mexanika, optika hodisalari).

- *Masalalarni yechimini tekshirishda* — o'quvchi xato qilganda, SI unga bosqichma-bosqich tahlil qilib, to'g'ri yechimga yo'naltiradi.

- *Raqamli modellashtirish* — SI fizik jarayonlarning matematik modellarini tuzadi va ularni 3D ko'rinishda aks ettiradi.

Biologiya fanini o'qitishda SI dan foydalanish:

- *Organizm modellarini yaratish* — masalan, yurak urishi, hujayra bo'linishi yoki DNK replikatsiyasini 3D animatsiyada ko'rsatish.

- *SI chatbotlar* — biologik jarayonlarni tushuntiruvchi interaktiv o'qituvchilar sifatida.

- *Ma'lumotlarni tahlil qilish* — genetik ma'lumotlar yoki ekologik kuzatuv natijalarini SI yordamida tahlil qilish.

Kimyo fanini o'qitishda SI dan foydalanish:

- *Reaksiya simulyatsiyasi* — kimyoviy reaksiyalarni xavfsiz, virtual sharoitda o'tkazish.

- *SI yordamida molekulalarni modellashtirish* — molekulalarning shakli, bog'lanish energiyasi, reaksiya tezligi va boshqalarni aniqlash.

- *Smart-lab* — sun'iy intellekt tajriba jarayonini kuzatib, xatoliklarni aniqlaydi yoki natijani prognoz qiladi.

Aniq va tabiiy fanlarni o'qitishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari:

- *Individuallashtirilgan ta'lim* — har bir o'quvchi uchun shaxsiy o'qish va o'rganish imkoniyati shakllanadi.

- *Interaktivlik* — o'quvchilarni faol jalb qiladi, motivatsiyani oshiradi.

- *Tezkor tahlil* — o'quvchi xatolarini aniqlaydi va tavsiyalar beradi.

- *Resurslardan samarali foydalanish* — qimmat laboratoriya asboblari ehtiyoj kamayadi.

Xulosa qilib aytganda, aniq va tabiiy fanlarni o'qitishda sun'iy raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali o'quv jarayoni zamonaviy va qiziqarli bo'lishi bilan birga o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantiradi, ilmiy tafakkurni kuchaytiradi, resurslarni tejaydi va ta'lim sifatini oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov Sh.Sh., Tursunov A.X. — “Raqamli ta'lim texnologiyalari”. Toshkent: Fan va texnologiya, 2022.
2. Қосимов Б., Исломов М. — “Инновацион таълим ва ахборот технологиялари” Тошкент: “Ўқитувчи”, 2021. // Замонавий таълимда рақамлаштириш жараёни ва ахборот муҳити ҳақида//
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони ва қарорлари: - “2020–2030 йилларда рақамли Ўзбекистон стратегияси”
4. “Таълим тизимини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” (2021 йил). – ushbu hujjatlar lex.uz сайтида mavjud.

UO'K 37.02

YOSHLARNI AXBOROT XURUJLARDAN HIMOYA QILISHDA MA'NAVIY TARBIYANING O'RNI

E.A.Kasimova, kafedra boshlig'i, PhD, IIV Farg'ona akademik litseyi, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy axborot texnologiyalari, hozirgi kunda tobora avj olib borayotgan, mamlakat taqdiriga bevosita daxldor bo'lgan masalalardan biri, ya'ni aholini axborot xurujlaridan himoya qilishda ma'naviy tarbiyaning ahamiyati haqida ko'plab nazariy ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Axborot, internet, ma'naviy huruj, intellekt, ma'naviy tarbiya.

Аннотация. В статье содержится много теоретических сведений о современных информационных технологиях, одном из вопросов, напрямую влияющих на судьбу страны, а именно о значении нравственного воспитания в защите населения от информационных атак.

Ключевые слова: Информация, интернет, интеллект, духовный кризис, духовное образование.

Abstract. The article contains a lot of theoretical information about modern information technologies, one of the issues that directly affects the fate of the country, namely the importance of moral education in protecting the population from information attacks.

Keywords: Information technologies, Internet, spiritual crisis, intellect, spiritual education.

Bugun biz tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan, insoniyat hozirga qadar boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladigan o'ta shiddatli va murakkab bir zamonda yashamoqdamiz... kimdir uni yuksak texnologiyalar zamoni desa, kimdir tafakkur asri, yana biron yalpi axborotlashuv davri sifatida izohlamogda.

O'tgan asrning oxiri va hozirgi asr boshida axborot vositalarining jadal rivojlanishi XXI asrning —Axborot asri deb atalishiga sabab bo'ldi. Zamonaviy axborot texnologiyalari, axborotlashgan jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Aytish joizki, bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayoni axborotlar asosida olib borilmoqda, ijtimoiy hayot samarali boshqarilmoqda. Hozirgi kunda hayotning biror-bir sohasini axborotsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Axborotlar banki, axborot texnologiyalari kishilik faoliyatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Axborotlarni aniq maqsadda yig'ish, saqlash, tizimlarga ajratish va ulardan ommaviy tarzda foydalanishda texnik, dasturiy, algoritmik ishlar va ularning tashkiliy vositalari beqiyos ahamiyatga ega. Axborotlashtirilgan jamiyatning har bir bo'g'inida axborotlar bankiga murojaat qilinadi va shu asosda zamonaviy ta'lim texnologiyalari yaratiladi va ta'lim-tarbiya jarayonlarini optimal boshqarish imkoniyati vujudga keladi. Mustaqil rivojlanish yo'lidan borayotgan jamiyatimizning hayotida sodir bo'layotgan ijtimoiy siyosiy o'zgarishlarga e'tibor berar ekanmiz, hozirgi kunda tobora avj olib borayotgan, mamlakat taqdiriga bevosita daxldor bo'lgan masalalardan biri, ya'ni aholini axborot xurujlaridan himoya qilish masalasi eng dolzarb muammolardan biri sifatida baholanmoqda.

Shunday qilib, axborot muhiti jamiyat faoliyatining sifatini, uning rivojlanish darajasi va xavfsizligini belgilash bilan bir qatorda jamiyat hayotini ta'minlashning barcha jarayonlarini tartibga soladi. Axborot xurujlari bugungi kunda insoniyatning o'zligiga va kelajagiga tahdid solayotgan vositalardan biri ekan, albatta, bunda ana shu xurujlardan himoyalaniish yo'llari, usullarini ishlab chiqilish muhim ahamiyat kasb etadi. Hayot sur'atlari juda ham tezkor darajada ilgarilab ketayotgan bir davrda yashamoqdamizki, bunday vaziyatda, albatta, jamiyat a'zolarini atrofda bo'layotgan voqea hodisalarga nisbatan hushyor, e'tiborli, mantiqan to'g'ri va aniq baho bera olish qobiliyatlarini shakllantirish tahdidlarga qarshi kurashishda alohida ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, tarixan qisqa davr ichida O'zbekiston bir qancha rivojlangan mamlakatlar e'tiboriga tushganiga guvoh bo'lib turibmiz. Bu hozirgi kunda ta'lim, iqtisod, sport va boshqa shu kabi sohalarda erishayotgan ko'plab yutuqlarimiz orqali o'z isbotini topmoqda. Bugungi kunda hayotimizni internetsiz tasavvur eta olmaymiz. Tan olishimiz kerak, internet o'zida juda katta darajadagi axborot sig'imini qamrab olganki, ulardan rangba-rang ma'lumotlar, axborotlar, yangiliklarni, qulay va tez sharoitda olish imkoniyatiga egamiz. Biroq, masalaning yana bir e'tiborli va ayni damda eng dolzarb tomoni borki, u ham bo'lsa internet va shu singari zamonaviy telekommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda keng jamoatchilik, ayniqsa, endigina o'sib-unib kelayotgan yoshlarni ma'naviyatiga, ma'rifatiga, ahloqi, ta'lim tarbiyasiga salbiy ta'sir etayotganligi kishini larzaga keltiradi.

Biz yurtimizda ochiq va erkin demokratik jamiyat qurish vazifasini o'z oldimizga maqsad qilib qo'ygan ekanmiz, dastlabki o'rinda axborot xurujlaridan himoyalaniish yo'llarini ishlab chiqishimiz va bu yo'lda har birimiz chinakam jonbozlik ko'rsatishimiz darkor. Biz xalqimizning ma'naviy olamini boyitish, ma'naviy bo'shliq paydo bo'lishini oldini olish, mafkuraviy immunitetni qaror toptirish axborot xurujlaridan saqlanish, himoyalaniishda ahamiyatlidir. Buning uchun esa avvalambor, Vatanimiz taraqqiyotining mustahkam poydevorlari bo'lmish yoshlar ongi va qalbida sog'lom hayot tarzini barpo etish, ularda o'z tarixidan faxrlanish tuyg'usini shakllantirish, milliy va umummilliy qadriyatlarga nisbatan ehtirom, izzat ikrom singari ezgu fazilatlarni singdirishimiz zarurdir.

Sir emaski, hozirgi kunda bir qancha davlatlar axborot xurujlarini uyushtirish ustida ish olib bormoqda. Buning uchun ular juda katta mablag' sarflashdan ham tap tortishmayapti. Ayniqsa ma'naviy tahdidga, yoshlar ongini egallashga qaratilgan axborot xurujlari avj olsa olyaptiki, aslo pasaymayapti. Ba'zi g'arazli kuchlar tomonidan bu borada turli usul va uslublardan foydalanilmoqda. Jumladan, yolg'on axborot tarqatish, ijtimoy ongni manipulyatsiya qilish, milliy – ma'naviy qadriyatlarni yemirish, mentalitetga yot bo'lgan qadriyatlarni targ'ib etish, xalqning tarixiy xotirasini buzish va o'zgartirish, kiberterrorizm kabi turlari keng tarqalmoqda. Eng achinarlisi, yoshlar asosiy axborot manbai sifatida —"o'rgimchak to'ri" deb nom olgan internet tarmog'iga murojaat qilmoqda.

Albatta, bu tarmoqning qulay axborot manbai ekani, undan istagan ma'lumotni bir zumda topa olish mumkinligini, zarur bo'lsa dunyoning narigi chekkasi bilan bog'lanish imkoniyati mavjudligi muhim. Shu bilan birga, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining cheksiz imkoniyatlaridan g'arazli manfaatlarda foydalanuvchilar soni ortib borayotganidan ham ko'z yuma olmaymiz. Jumladan tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, ayni paytda internet tarmog'ida o'z joniga qasd qilishning oson yo'llarini targ'ib qiluvchi 9 mingtadan ziyod saytlar mavjud bo'lib, ularning 49 foizini tashkil etadigan kompyuter o'yinlari zo'ravonlik va yovuzlikni targ'ib qiladi. Xalqaro ekspertlar dunyo miqyosida 38 foiz bola millatchilik ruhidagi veb sahifalarni muntazam kuzatib borishini aniqlashgan.

Axborot xurujlari avj olgan glaballashuv sharoitida har bir mas'ul xodim, targ'ibotchi, tarbiyachi va rahbar o'z ish uslublarini o'zgartirishi, muloqot qobiliyatlarini takomillashtirishi talab etiladi. Bu esa ta'sir ko'rsata olish samaradorligini oshirish bilan birga yoshlarda mustaqil, erkin tafakkurning rivojlanishi uchun real zamin yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarni ma'naviy jihatdan barkamol qilib tabiiyalashda, turli qaltis ta'sirlardan, tashqi xavf va xurujlardan asrashda axloqiy qadriyatlardan foydalanish, shaxs psixologiyasining nozik tomonlarini bilish va ta'sir ko'rsatish texnologiyasini amalda tatbiq eta bilish davr zaruratiga aylanmoqda. Pedagoglarning fikricha, farzandlarimizni axloqiy poklikka o'rgatish, jismonan va ma'naviy yuksak bo'lishga undash jarayoni tazyiqni, kuch ishlatishni rad etadi.

Ma'muriy tazyiq yoshlarni yot ta'sirlaridan asrab qola olmaydi. Buning yagona yo'li - munosabatda insonparvarlik tamoyillarini ustun qo'yish, erkin fikr almashish muhitining yaratilishidir. Ma'naviyat halqlarni birlashtiradigan, jipslashtiradigan qadriyatlar tizimidir. Bu borada buyuk ajdodlarimizning ta'lim va tarbiyaning o'zaro uyg'unligi haqidagi qarashlarini umumlashtirib: "Ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi — bu sharqona qarash, sharqona hayot falsafasidir," — deb ta'kidlash muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullaeva D.(2020) //Ma'naviy tarbiya asoslari. -T.: O'zbekiston nashriyoti.
2. Qodirova M.(2020).Axloqiy tarbiyada milliy qadriyatlar asosida yondashuv. Ilm-fanvainnovatsiya,6(4)
3. O'zbekiston Respublikasi prezidenti huzuridagi statistika agentligi kadrlar malakasini oshirish va statistika tadqiqotlar instituti. //Axborot xavfsizligini ta'minlash. Ma'ruza matnlari

UDC 378

METHODOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE AMONG CADETS

G.A. Khatamova, Senior Lecturer, Academy of the Ministry of Emergency Situations, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada kursantlarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning metodologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda samarali muloqot ko'nikmalarini shakllantirish, ijtimoiy moslashuvchanlik, jamoada ishlash madaniyati va psixologik barqarorlikni harbiy ta'lim tizimida rivojlantirishning ahamiyati yoritiladi. Tadqiqotda kommunikativ kompetensiyaning nazariy asoslari, uning tarkibiy qismlari va metodologik yondashuvlari o'rganilgan. Shuningdek, kursantlarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, reflektiv faoliyat va guruhli topshiriqlarning samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetensiya, kursant, harbiy ta'lim, metodologik yondashuv, interfaol usullar, refleksiya, motivatsiya, kasbiy tayyorgarlik.

Аннотация. В данной статье анализируются методологические особенности формирования коммуникативной компетенции у курсантов. Подчеркивается важность развития эффективных коммуникативных навыков, социальной адаптивности, культуры командной работы и психологической устойчивости в системе военного образования. Исследуются теоретические основы коммуникативной компетенции, её структурные компоненты и методологические подходы. Также обоснована эффективность интерактивных методов, информационно-коммуникационных технологий, рефлексивной деятельности и групповых заданий в развитии коммуникативных навыков курсантов.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, курсант, военное образование, методологический подход, интерактивные методы, рефлексия, мотивация, профессиональная подготовка.

Abstract. This article analyzes the methodological features of developing communicative competence among cadets. It highlights the importance of forming effective communication skills, social adaptability, teamwork culture, and psychological stability within the military education system. The study explores the theoretical foundations of communicative competence, its structural components, and methodological approaches. Additionally, the effectiveness of interactive methods, information and communication technologies, reflective activities, and group tasks in developing cadets' communication skills is substantiated.

Key words: communicative competence, cadet, military education, methodological approach, interactive methods, reflection, motivation, professional training.

The modern education system requires the formation of a well-rounded, creative, socially active, and communicatively competent individual. In particular, the development of communicative competence among cadets studying at military educational institutions is of great significance, as it directly affects not only the quality of education but also the effectiveness of their future professional service. In the course of military activity, a cadet — the future officer — is not only an executor of orders but also a communicator, a leader, and an organizer capable of maintaining effective

interaction within a team. Communicative competence is an integrative quality that encompasses an individual's ability to use language effectively, engage in social interaction, and employ linguistic tools appropriately. It includes the skills of expressing one's thoughts clearly, listening to others, communicating according to the situation, resolving conflicts, and maintaining emotional stability. Therefore, the development of communicative competence should be viewed not only as a linguistic process but also as a psychological and pedagogical phenomenon.

Many scholars — including L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, J. Habermas, M. Andreeva, R. Safarova, and M. Tokhtayeva — emphasize that communication plays a decisive role in the development of human cognition, the transmission of social experience, and the professional growth of individuals. According to their views, communicative competence serves as the foundation for a person's adaptation to the socio-cultural environment and for effective functioning within a team. Thus, the relevance of this article lies in identifying the methodological approaches applicable to the development of communicative competence among cadets, analyzing their theoretical foundations, and offering practical recommendations for implementation.

In military education, the teacher plays a crucial role in developing these competencies[5]. The teacher is not only an instructor but also an organizer of the communicative environment, who encourages active interaction among cadets. Therefore, the learning process in military institutions should be based on interactive methods, problem-based learning, role-playing, and communication-oriented exercises. Furthermore, the development of communicative competence is directly related to the cadets' personal characteristics. Their motivation, psychological readiness, self-confidence, and openness to communication determine the effectiveness of the process. From this perspective, the teacher's psychological support, encouragement, and constructive — rather than critical — feedback play a significant role. The analysis of theoretical sources shows that the main goal of developing communicative competence is not merely to teach cadets verbal communication skills but to prepare them to think independently, make quick decisions, and establish effective cooperation in various professional situations[2].

Practical research conducted on the development of communicative competence among cadets has shown that this process requires a systematic approach, the use of modern pedagogical technologies, and psychological coordination. The experimental work was carried out in higher military educational institutions with the participation of cadets from different academic levels. The main goal of the research was to identify effective methods and tools that contribute to the formation of communicative competence during the educational process[4].

Final analytical stage: at the end of the experiment, the results were carefully analyzed. It was found that the communicative competence indicators of cadets in the experimental group were significantly higher than those of the control group. In particular, cadets showed noticeable improvement in speech culture, logical expression of thoughts, teamwork, and social adaptability[5]. The experiment confirmed that the development of communicative competence should be regarded as an essential component of military education. This process not only strengthens cadets' speech and communication skills but also enhances their psychological resilience, leadership qualities, and ability to think critically and act quickly in various situations.

The effectiveness of developing communicative competence among cadets largely depends on the methodological support of the educational process and the overall pedagogical environment. The results of the research indicate that traditional teaching methods alone are not sufficient — modern, interactive, and learner-centered approaches are required. In this regard, several methodological foundations were developed and proposed:

1. **Integrative approach.** Integration of different academic subjects plays an essential role in developing communicative competence. For instance, combining the study of native and foreign languages, psychology, ethics, and military leadership helps cadets simultaneously enhance both their linguistic and social communication skills.

2. **Interactive teaching methods.** The use of interactive techniques such as debate, case study, brainstorming, and dialogue exchange actively engages cadets in communication, teaches them to justify their opinions, and prepares them for independent decision-making. Particularly, role-playing

exercises that simulate real military situations allow cadets to experience authentic communicative contexts.

3. Use of information and communication technologies (ICT). In modern education, the application of multimedia tools, online platforms, video discussions, and virtual training sessions strengthens cadets' analytical thinking, pronunciation, and listening comprehension skills. These technologies also enhance creative communication among cadets and foster collaboration.

4. Psychological support and motivation. A teacher's psychological approach is crucial in developing communicative competence. The instructor should create an encouraging environment that boosts cadets' self-confidence and apply a system of motivation that promotes active participation. This approach increases learners' engagement and reduces communication barriers.

5. Assessment and reflection system. To assess cadets' communicative progress, it is recommended to complement traditional tests with reflective analysis, peer assessment, and portfolio evaluation. This system teaches cadets not only to rely on the teacher's opinion but also to analyze their own progress critically. In general, if these methodological foundations are consistently implemented at every stage of education, cadets will not only acquire proper communication culture but also develop essential qualities such as leadership, teamwork, and social responsibility. This will ensure higher efficiency and stability in their future professional activities[3].

The development of communicative competence among cadets is one of the strategic priorities of the modern military education system. This is because success in a serviceman's professional activity depends not only on physical and theoretical training, but also directly on effective communication, teamwork, social adaptability, and psychological stability. Theoretical and practical research has shown that the process of developing communicative competence requires a comprehensive approach. This process simultaneously encompasses language culture, psychological preparedness, moral values, and professional skills. In particular, the use of interactive methods, information and communication technologies, group assignments, and reflective exercises has proven to be highly effective in developing cadets' communication skills. Based on experimental results, it was found that the instructor's ability to create a proper communicative environment, maintain a positive psychological balance, and continuously motivate cadets significantly increases their personal activity and confidence. This, in turn, contributes to the formation of healthy communication, mutual respect, and a culture of cooperation within military teams.

REFERENCES:

1. Karimov, I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Hasanboeva, O. Pedagogika: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. — Toshkent: Ilm ziyo, 2015.
3. Xodjayev, A. & Abduhalilova, N. Kommunikativ kompetentlikni shakllantirishda interfaol metodlardan foydalanish. — "Ta'lim va innovatsiya" jurnali, 2020, №3.
4. Mavlonova, R. & To'raqulova, D. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: O'qituvchi, 2016.
5. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics: Selected Readings. London: Penguin Books.
6. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
7. Richards, J.C. (2006). Communicative Language Teaching Today. Cambridge: Cambridge University Press.

UDC 372.8.

THE USE OF COMPARISON IN THE EDUCATIONAL PROCESS - ACTIVATION THE READING EXPERIENCE OF STUDENTS

D.M.Khudaiberdieva, PhD, teacher, Samarkand State institute of foreign languages, Samarkand

Annotatsiya. Qiyosiy tahlilning maqsadi badiiy matnlarning o'ziga xosligini, muallif qarashlarini, asar tilining qurilishini va janr xususiyatlarini aniqlashdir. Qiyosiy tahlilni asarlarni o'rganish uchun uslubiy uslub sifatida tanlash qandaydir asosga ega bo'lishi kerak, bunda o'rganilayotgan matnlar uchun umumiy boshlang'ich nuqtalarning mavjudligi muhim. Maqola maqsadi qiyosiy tahlil masalasi bo'yicha adabiyotshunoslarning asarlarini o'rganish, adabiyot

darslarida qiyosiy tahlildan foydalanish tajribasini tahlil qilish va adabiyot darsliklari tahlilini taqdim etishdir.

Kalit so'zlar: taqqoslash, kompozitsiya, stilistik taqqoslashlar, badiiy tasvir, biografik manba, tanqidiy talqin, funksional jihatlar.

Аннотация. Целью сравнительного анализа является выявление оригинальности художественных текстов, специфики авторского видения, особенностей построения языка произведений, а также выявление жанровых особенностей. Выбор сравнительного анализа в качестве методологического приема для изучения произведений должен иметь под собой определенное основание - наличие общих отправных точек для изучаемых текстов. Цель статьи - изучить работы литературоведов по проблеме сравнительного анализа, проанализировать опыт использования сравнительного анализа на уроках литературы и представить сравнительный анализ учебников литературы.

Ключевые слова: сравнение, композиция, стилистические сопоставление, художественный образ, биографические источники, критические интерпретации, функциональные аспекты.

Abstract. The purpose of comparative analysis is to identify the originality of literary texts, the specifics of the author's vision, the features of the construction of the language of works, and the identification of genre features. The choice of comparative analysis as a methodological technique for studying works should have some basis - the presence of common starting points for the studied texts. The purpose of the article is to study the works of literary critics on the issue of comparative analysis, to analyze the experience of using comparative analysis in literature lessons, and present a comparative analysis of literature textbooks.

Keywords: comparison, composition, stylistic comparisons, artistic image, biographical sources, critical interpretations, functional aspects.

Introduction. The problem of analysis, including comparative analysis, occupies a special place in the methodological system of V.G. Marantsman. The scientist correlates literary and school analysis: "School analysis is always based on the literary concept. However, the movement towards it, the way it is comprehended, the level of thought in school analysis is in many respects different from that in scientific research. When transforming literary analysis into a school one, it is impossible to translate a work into a plan alien to the author's thought. The incompleteness of school analysis in comparison with literary criticism is inevitable. But the discoveries of the study of the work must necessarily advance the student in the direction of the author's tendency [1].

The methodology should take into account the achievements of literary criticism not only at the level of commentary, but at the level of the concept of a work of art. Literary analysis largely determines the content of school analysis, becoming for students the basis of a scientific worldview, at the same time, the goal of school analysis cannot be reduced to adapting scientific analysis, to adapting it to the level of children's perception. School analysis differs from literary analysis in terms of tasks, scope, and methods of studying verbal art [2]. The task of school analysis is not scientific research, but the reader's practical assimilation of a work of art.

Literature Review. The purpose of school analysis V.G. Maranman sees it in creating a reader's interpretation of the work and correlating it with the scientific study of the text, correcting the reader's subjective ideas with the objective meaning of the work, revealed by literary criticism [3].

V.G. Marantsman developed a typology of techniques for analyzing a literary work. He singled out two groups of techniques: 1) techniques for comprehending the author's position (literary studies, i.e. taken from the arsenal of literary criticism) and 2) techniques for activating the reader's co-creation (specifically school techniques for working on a literary text, techniques for "translating" the text by students). Among the techniques, a significant place is given to comparative ones. For example: among the methods of comprehending the author's position, aimed at the conceptual development of the text, bringing the reader closer to the author's thought in the unity of its figurative and logical principles, we find: a comparison of a work of art with its real basis, a hero with a

prototype; comparison of different editions, variants of the text; comparison of this work with other works of the writer; comparison of works of different writers or individual elements of literary texts.

Techniques for activating students' co-creation (specific school methods of work or methods for translating literary works into other types of art) that allow expressing the reader's position also include a comparison technique: comparing a literary text with works of another art form [4]. According to the fair remark of V.G. Marantsman, "comparison of the works of different writers or individual elements of literary texts (landscape, portrait, etc.) in the middle classes is usually carried out to emphasize the commonality of moral conflict, the artistic situation, the similarity of the heroes of the work and, as Gukovsky said, "types of consciousness of writers" [5].

Research Methodology. As a result of comparison, the common thing that is inherent in two or more works is established, and the identification of a common, repeating one is a step on the way to understanding the laws of art" [6]. S.A. Zinin proposed a classification of comparisons:

Intratext comparisons: a) comparison of characters' images; b) comparison of the elements of the composition; c) the ratio of the epigraph and the ideological sound of the work; d) stylistic comparisons.

Intertextual comparisons: a) comparison of works of one or different authors according to genre, problematic and other features; b) draft and final versions of the work or its constituent elements; c) artistic image and biographical sources of its prototype; d) comparison of different genre variants of one author's plot.

Interpretive comparisons: a) various critical interpretations of the work; b) comparison of reader's assessments of the work; c) historical and functional aspects of its reading, interpretation; d) comparison of biographies of writers in relation to the problem of author's positions.

This version of the classification of types of comparison in school analysis takes into account, from the point of view of the author, both its general orientation (the text as an object of analysis) and specific embodiments. The latter are associated with the general didactic basis of the technique, which requires special attention [10].

S. A. Zinin's dissertation "Methodology of problem-comparative analysis and its role in improving the study of the course of literature in the 11th grade" states that the method of comparison "penetrates the entire structure of school analysis, being a necessary means of synthesis in understanding literary material, a means of generalizing it. However, in the theory of methodology, this technique occupies a modest place: in textbooks and manuals on the methodology of teaching literature, it is not displayed in a separate section, but is present as an "accompanying" element within the framework of one or another teaching method. Not enough attention is paid to the comparison in the methodology of working on the written speech of students, and meanwhile working and exam essays often have a comparative character" [7].

Results. The methodologist proved that a comparative analysis allows you to more fully, more clearly reveal the main topics, the appeal to which develops in students both a culture of reading and creative abilities. According to S.A. Zinin, in the senior class, the use of multidimensional comparison becomes the primary need for analysis, dictated both by the complexity of the literary material itself and by the intellectual needs of students [8].

The methodology of school comparative analysis is based on the principles, which, in particular, are indicated by N.A. Sobolev:

- purposefulness of the analysis,
- comparability of objects and phenomena,
- consideration and similarity,
- adherence to a single basis for comparison,
- highlighting essential features
- logical sequence,
- parallel presentation of the material,
- summary, conclusions.

Analyzing the principles put forward, S.A. Zinin writes that comparative analysis, like other types of analysis, requires (especially in institute) strict adherence to the principle of scientific

character: the compared phenomena and facts must correspond to the tasks of analysis, they cannot be distorted in favor of the result of comparison, artificially “fitted” to a certain scheme [10]. S.A. Zinin proposed a system of questions in designing a lesson on comparative analysis: What is the plot and compositional basis of each of the stories? What is the general background of their narrative? Compare the portraits of the heroes. By what means are they created? What is the inner sound of these images? What brings them closer? What problem-aesthetic problem does the author seek to solve in both stories? [7].

Conclusion. Methodists see the advantages of comparative analysis not only in that it activates the student's mental activity, helps the reader to see how the word transforms the meaning, develops the imagination. It is also important that comparative analysis makes it possible to actualize the primary experience: when studying new material, one turns to previously studied material, and repeats what students have already learned in literature lessons. A student-centered approach to learning is being implemented: students are offered advanced tasks, the ability to choose tasks that are different in form, content and complexity, individual and group work, various forms of communication, and the use of various sources of information [5]. This contributes to the immersion of children not only in the world of a literary hero, but also in their own.

Thus, the problem of comparative analysis has been developed aspect by aspect in the modern theory and practice of teaching literature at institute. One of the topical issues in the methodology of teaching literature at institute is a comparative analysis of classical and modern works. The task of literature lessons is the formation and development of students' analytical skills, enriching their perception of works of art, gaining experience in comparative analysis in literature classes and transferring the acquired knowledge, skills and abilities into independent reading activity. Comparative analysis will allow a deeper study of works, and will also teach schoolchildren to search, think, see an object from different angles, and identify essential features.

REFERENCES:

1. Voyushina M.P. Methodological foundations of literary development / Ed. M.P. Voyushina. 2nd ed., rev. M.: Publishing Center "Academy", 2013. - p.288.
2. Esin A.B. Principles and methods of analysis of a literary work: Textbook. 3rd ed. - M., 2000.- p.248.
3. Zhuravlev V.P. Literature. Grade 11. Textbook at 2 pm Ed. Zhuravleva V.P.” 17th ed. - M.: 2012. Part 1 – p.399; Part 2 - p.455.
4. Mukhtarovna, K. D. (2023). Modern Approaches to Teaching A Foreign Language Based On The Use Of Multimedia Programs. Conferencea, 13-17.
5. Mukhtarovna, K. D. (2023). Information And Communication Technologies in The Russian Language Lessons. Conferencea, 39-41.
6. Mukhtarovna, K. D. (2023). A Cycle of Integrated Lessons of Literature and World Art Culture Dedicated to The Work of SA Yesenin. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities, 18, 106-108.
7. Mukhtarovna, K. D. (2024, March). Characteristics of the linguistic components of the emotionality of a literary text. In E Conference Zone (pp. 40-43).
8. Mukhtarovna, K. D. (2022). Yesenin-A Poet Who Rose to The Heights Of His Skill From The Depths Of Folk Life. World Bulletin of Management And Law, 16, 122-124.
9. Mukhtarovna, K. D. (2024, January). Comparative characteristics of modern methods of teaching the russian language. In E Conference Zone (pp. 15-19).
10. Mukhtarovna, K. D. (2024). Conditions for the transition to new technologies, ways to reform the traditional education system. Conferencea, 33-37.

UO’K 37.02

MAKTABGACHA TA’LIM YO’NALISHI TALABALARIDA INNOVATSION KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA INTERFAOL METODLAR SAMARADORLIGI

A.T.Kobilova, katta oqituvchi, Shahrisabz pedagogika inistituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Tadqiqotda maktabgacha ta’lim yo’nalishi talabalarida innovatsion kompetentlikni rivojlantirishda interfaol metodlarning samaradorligi tahlil qilindi. Eksperimental guruh natijalariga ko’ra, interfaol metodlar talabalarning innovatsion fikrlashini 31%, ijodiy yondashuvini 26%, kommunikativ faolligini 24% va raqamli savodxonligini 29% ga oshirdi. “Aqliy

hujum”, “Rol o‘yinlari” va “Loyiha metodi” o‘quvchilarda mustaqil fikrlash va refleksiya ko‘nikmalarini kuchaytirdi.

Kalit so‘zlar: interfaol metodlar, innovatsion kompetentlik, kreativ fikrlash, refleksiya, loyiha ishi, raqamli savodxonlik, SPSS tahlil, maktabgacha ta’lim.

Аннотация. В исследовании проанализирована эффективность интерактивных методов в формировании инновационной компетентности студентов направления «Дошкольное образование». Результаты эксперимента показали, что применение интерактивных методов повысило инновационное мышление на 31%, творческий подход на 26%, коммуникативную активность на 24% и цифровую грамотность на 29%. Методы «Мозговой штурм», «Ролевая игра» и «Проектное обучение» усилили навыки рефлексии и самостоятельного мышления студентов. Статистическая обработка данных в программе SPSS подтвердила достоверность различий ($p < 0.05$).

Ключевые слова: интерактивные методы, инновационная компетентность, творческое мышление, цифровая грамотность, SPSS анализ, проектное обучение, дошкольное образование, мотивация.

Abstract. This study analyzes the effectiveness of interactive methods in developing innovative competence among preschool education students. According to experimental data, interactive teaching increased innovative thinking by 31%, creative approach by 26%, communicative activity by 24%, and digital literacy by 29%. “Brainstorming,” “Role Play,” and “Project-based Learning” enhanced students’ reflection and independent decision-making skills. Statistical analysis using the SPSS program confirmed the significance of these results ($p < 0.05$).

Keywords: interactive methods, innovative competence, creative thinking, reflection, digital literacy, SPSS analysis, preschool education, motivation.

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan tub islohotlar, xususan, PF–60-sonli Prezident farmoni (“2022–2026-yillarda Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”) va PQ–3775-sonli qaror (“Maktabgacha ta’lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”) ta’lim jarayonini modernizatsiyalash, innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, shuningdek, pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirishni strategik ustuvor yo‘nalish sifatida belgilab berdi [1,2]. Shu jarayonda maktabgacha ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda innovatsion kompetentlikni shakllantirish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda, chunki ular kelgusida bolalarning ilk rivojlanish bosqichida ijodkorlik, mustaqillik va motivatsiyani shakllantirishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Ushbu tadqiqotning obyekti sifatida maktabgacha ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarining o‘quv jarayonida interfaol metodlar asosida innovatsion kompetentlikni shakllantirish jarayoni tanlandi. Tadqiqot predmeti esa interfaol o‘qitish metodlarining innovatsion kompetensiyani rivojlantirishdagi ta’siridir.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

– **Tahlil va sintez metodi** – interfaol metodlarning nazariy asoslarini aniqlash, ularning o‘quv jarayonidagi o‘rni va funksiyasini belgilash uchun;

– **Taqoslash metodi** – O‘zbekiston va xorijiy mamlakatlarda maktabgacha ta’limda interfaol yondashuvlardan foydalanish tajribalarini solishtirish uchun;

– **Kuzatish va suhbat usuli** – talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasidagi muloqot jarayonida interfaol metodlarning motivatsiyaga ta’sirini o‘rganish uchun;

– **So‘rovnoma va test usullari** – talabalar innovatsion kompetensiyasining shakllanish darajasini aniqlash uchun;

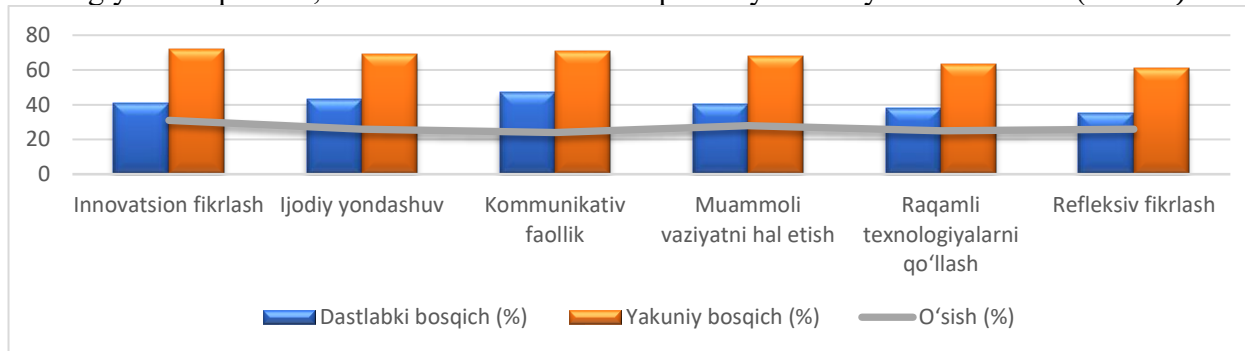
Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot Shahrisabz pedagogika institutining “Maktabgacha ta’lim” yo‘nalishida 2024–2025-o‘quv yili davomida olib borildi. Tadqiqot jarayonida 60 nafar talaba ishtirok etdi: ulardan 30 nafari eksperimental guruh, 30 nafari nazorat guruhi sifatida tanlandi. Maqsad — interfaol metodlar asosida o‘tkazilgan mashg‘ulotlarning talabalarining innovatsion kompetentligi, ijodkorlik, muammoli vaziyatlarni hal etish va kommunikativ faollikka ta’sirini aniqlashdan iborat bo‘ldi.

1. Tadqiqot dasturi va metodlarning mazmuni

Eksperimental o'quv mashg'ulotlari 16 hafta davomida olib borildi. Darslar "Aqliy hujum", "Rol o'yinlari", "Klaster", "Debat", "Loyiha metodi" va "Teskari aloqa" kabi interfaol metodlarga asoslangan holda tashkil etildi.

2. Talabalar innovatsion kompetentligining rivojlanish ko'rsatkichlari

Eksperimentdan oldin va keyin o'tkazilgan diagnostik testlar asosida talabalar innovatsion fikrlash, ijodiy yondashov, kommunikativ faollik, muammoli vaziyatni hal etish, raqamli texnologiyalarni qo'llash, va refleksiv fikrlash kompetensiyalar bo'yicha baholandi (1-rasm)

1-rasm. Diagnostik testlar asosida talabalar kompetensiyalar bo'yicha baholanishi

Mazkur grafikdan ko'rinib turibdiki, interfaol metodlar o'quv jarayonida nafaqat bilish jarayonini faollashtirgan, balki kasbiy kompetensiyalarni amaliy shakllantirishga xizmat qilgan. Talabalar bilimni tayyor shaklda emas, balki o'z faoliyati orqali o'zlashtirgan.

3. Tajriba jarayonidagi psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar

Tadqiqot davomida psixologik kuzatishlar ham olib borildi. Dastlabki bosqichda 60 talabaning 38 nafari dars jarayonida passiv kuzatuvchi, 22 nafari faol ishtirokchi sifatida qayd etilgan bo'lsa, yakunda bu nisbat 16/44 ko'rinishida o'zgardi. Bu esa interfaol metodlar o'qituvchini markazdan periferiyaga, talabani esa jarayon markaziga olib chiqqanini ko'rsatadi.

So'rovnoma natijalari ham bu fikrni tasdiqladi:

- 85% talabalar interfaol darslarni an'anaviy darslarga nisbatan "ko'proq esda qolarli" deb baholadi;

- 73% talabalar o'zida "ijodkorlik va tashabbus" ortganini ta'kidladi;

- 68% talabalar interfaol metodlar orqali "kasbiy ishonch" paydo bo'lganini bildirgan.

4. Nazorat va eksperimental guruh natijalari taqqoslanishi

Eksperimental guruhda interfaol metodlar tizimli qo'llanilgan bo'lsa, nazorat guruhida an'anaviy o'qitish usullari (ma'ruza, og'zaki bayon, yozma topshiriq) saqlab qolindi.

Tajriba yakunida kompetensiya rivojlanish indeksi quyidagicha o'lchandi (1-jadval)

1-jadval

Kompetensiya rivojlanish indeksining sinov natijalari

Ko'rsatkich	Nazorat guruhi (%)	Eksperimental guruhi (%)	Farq
Innovatsion faoliyatga tayyorlik	49	80	+31
Mustaqil fikrlash	52	76	+24
Ijodkorlik	50	78	+28
Muloqot madaniyati	56	79	+23
Motivatsiya indeksi	58	85	+27

Mazkur o'zgarishlar shunchaki raqam emas — ular ta'lim jarayonining "jonlanishi", ya'ni har bir talabaning ichki faolligi uyg'onishini anglatadi. Agar an'anaviy dars jarayoni "o'qituvchi – bilim manbai, talaba – qabul qiluvchi" ko'rinishida bo'lsa, interfaol metodlar bu munosabatni o'zgartiradi: talaba bilimning iste'molchisi emas, balki yaratuvchisiga aylanadi. Bu holatni fiziologik jarayonga o'xshatish mumkin: an'anaviy ta'lim kislorod yetishmaydigan muhitda faoliyat yuritayotgan hujayrani eslatadi, interfaol ta'lim esa unga kislorod beradi — natijada "fikrlash organi" jonlanadi va yangicha energiya paydo bo'ladi.

Tadqiqotning bu bosqichida olingan natijalar maktabgacha ta'lim tizimini inson markaziga yo'naltirilgan, kreativ va interfaol muhitda tashkil etish zarurligini asoslab berdi. Chunki bugungi talaba — ertangi tarbiyachi, ertangi avlod ongini shakllantiruvchi shaxsdir. Agar biz ularni interfaol

fikrlash, innovatsion yondashuv va hissiy barqarorlik bilan qurollantirish, ular ertangi bolalarda ham xuddi shunday fazilatlarni shakllantira oladilar.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, interfaol metodlar maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarida innovatsion kompetentlikni shakllantirishda eng samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ular yordamida talabalar o'quv jarayonida faollashadi, mustaqil fikrlash va ijodkorlik qobiliyatlari rivojlanadi, shuningdek, o'z bilimni amaliy faoliyatda qo'llash imkoniga ega bo'ladi. Tajriba natijalari asosida aniqlanishicha, interfaol metodlardan foydalanilgan guruhda talabalar innovatsion fikrlash bo'yicha 31 foiz, ijodiy yondashuvda 26 foiz, kommunikativ faollikda 24 foiz, refleksiya darajasida esa 26 foiz o'sishga erishgan. Bu o'zgarishlar shuni anglatadiki, ta'lim jarayonida interfaol metodlar nafaqat o'qitish samaradorligini, balki talabalarning shaxsiy rivojlanish omillarini ham faollashtiradi.

Tajriba davomida qo'llanilgan "Aqliy hujum", "Rol o'yinlari", "Klaster", "Loyiha metodi" va "Debat" singari metodlar o'quvchilarda kasbiy ishonch, jamoaviy muloqot, muammoli vaziyatda yechim topish va tahliliy tafakkur kabi ko'nikmalarni rivojlantirgan. Ayniqsa, loyiha asosidagi mashg'ulotlar talabalarni amaliy fikrlashga, raqamli vositalardan samarali foydalanishga va o'z faoliyatini baholay olishga o'rgatgan. Interfaol o'qitish jarayoni orqali talabalarda darsdan zavq olish, bilimni o'z hayotiy tajribasi bilan bog'lash va yangi g'oyalarni sinab ko'rish istagi ortgani kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PF-60-sonli Farmon — "2022–2026-yillarda Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi", 2022-yil 28-yanvar.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PQ-3775-sonli Qaror — "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida", 2018-yil 30-may.
3. Hero L.-M., Lindfors E., Taatila V. *Individual Innovation Competence: A Systematic Review and Future Research Agenda*. International Journal of Higher Education. Vol. 6, № 5, 2017. Pp. 103–121. doi:10.5430/ijhe.v6n5p103
4. Nikolaenko V.S. *Interactive Methods in Preschool Pedagogy: Analytical Review*. – Moscow: Pedagogical Science, 2022. – 112 p.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. PQ-4884-sonli Qaror — "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida", 2020-yil 12-noyabr.
6. Jumanova I.Sh. *Interfaol metodlardan foydalanishning nazariy asoslari va amaliy jihatlari*. – Andijon: Fan va ta'lim, 2022. – 96 b.
7. Salayeva S.M. *Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishda interfaol metodlar roli*. – Toshkent: Oliy ta'lim nashriyoti, 2023. – 148 b.
8. Abdullah Kaldirim, Vatamaniuk I. *Innovative Approaches in Modern Preschool Education*. – Journal of Educational Psychology and Pedagogy, 2021. – Vol. 8, No. 2. – P. 45–53.
9. Salayeva S.M. *Maktabgacha yoshdagi bolalarga interfaol metodlarni qo'llash usullari*. – Buxoro davlat universiteti ilmiy axborotlari, 2023. – №2. – B. 65–70.
10. *Improving the Efficiency of the Educational Process through Interactive Learning*. – International Journal of Advanced Science and Research, 2022. – Vol. 6, Issue 4. – P. 220–226.
11. Kara Murugan S., Govindarajan B. *Statistical Package for the Social Science*. – International Journal of Business and Economics Research. Vol. 8, No. 4, 2022. – P. 616–618.
12. *The Role of Innovative Pedagogical Competence in Preschool Education*. – International Journal of Applied Research, 2023. – Vol. 9, No. 5. – P. 187–194.

UO'K 37.02

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MATEMATIK TO'GARAK FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHNING MAZMUNI VA MAQSADI

K.R.Kodirov, prof., Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona
S.X.Akbarova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida matematik to'garakni tashkil etish, yuritish mazmuni va maqsadiga oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: tajriba, amaliyot, viktorina, sofizm, didaktik, ko'rgazmali qurol, stendlar

Аннотация. В данной статье рассматривается о содержании и целях организации и ведения математического кружка в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: опыт, практика, викторина, софизм, дидактика, наглядное средство, стенды.

Abstract. *This article discusses the content and goals of organizing and maintaining a mathematical circle in secondary schools.*

Key words: *experience, practice, quiz, sophistry, didactics, visual aid, stands.*

Tajriba, amaliyot shuni ko'rsatadiki, matematika to'garagi-sinfdan tashqari yuritiladigan ishlarining eng ko'p qo'llaniladigan va samarali turlarining biri hisoblanadi. To'garak ishini tashkillashtirishda rahbarlikka olinadigan asosiy qoida-to'garakga o'quvchilarni erkin qatnashtirish. Odatda matematik to'garak matematika fanlarini yaxshi, juda bo'lmaganda o'rtacha o'zlashtiradigan o'quvchilardan shakllantiriladi. Ammo amaliyotda matematikani yaxshi o'zlashtira olmaydigan o'quvchilarning orasidan ham matematika to'garagi darslariga qatnashish istagini bildiradiganlar ham uchrab turadi. O'qituvchi tomonidan bunday o'quvchilarning to'garakka qatnashishini ta'qiqlashga yo'l qo'yilmaydi. Bunday o'quvchilarning orasidan ham matematika to'garagining faol a'zolari chiqadi. O'qituvchi to'garakka o'zlashtirishi past o'quvchilarni ham qabul qilgani bilan bunday o'quvchilarning to'garak darslaridagi faoliyatini uni o'zlashtirish imkoniyatlarini boshqalardan ham ko'proq kuzatishi shart. Albatta to'garak darslariga matematikadan o'zlashtirishi past o'quvchilarning ham qatnashishi o'qituvchi ishining birmuncha qiyinlashtirishi mumkin. Ammo har bir o'quvchi bilan yakka tartibda ishlash va samarali usullarini foydalanish orqali, bu qulaysizlikni ham yengish mumkin. Eng asosiysi matematika to'garagiga ko'pchilik o'quvchilarning erkin ravishda qatnashishiga imkoniyat yaratish imkoniga erishiladi.

Matematika to'garagining dastlabki darslaridan boshlab o'qituvchi uning sinfdagi o'tkaziladigan matematika darslarining takrorlanishi yoki qo'shimcha turi emasligiga o'quvchilarni ishontrishi shart. Yaxshi tashkillashtirilgan matematika to'garagi o'quvchilarning matematika faniga bo'lgan qiziqishlarini ortiradi. Ularning ijodiy ish qobiliyatini, umumiy matematik madaniyatini orttiradi va matematika dasturidagi materiallarni o'rganganda o'quvchilarning o'zlashtirishini orttiradi.

Matematika to'garagiga o'quvchilarni jalb etish turli vaziyatlarda bo'lishi mumkin. Bunda maktabning matematika fani o'qituvchilari va o'quvchilarining kontingentini ham e'tiborga olinadi. Shunga bog'liq holda matematika to'garagi a'zolari qaysi sinflarning o'quvchilaridan tuzilishi rejalashtiriladi. Odatda bir sinfning yoki parallel sinflarning o'quvchilaridan tuzilgan to'garakning ishi qulay va natijali bo'ladi. O'quvchilarining soni kam maktablarda to'garakni ikki, hatto uchta sinfning o'quvchilaridan tuzishga to'g'ri keladi.

Matematik to'garakning ishini rejalashtirishga matematikaning sinfdagi darslarini rejalashtirishdagidek javobgorlik bilan qarash zarur. To'garak darslarini rejalashtirganda uning tarkibidagi o'quvchilarning yakka va yosh xususiyatlari tarkibidagi bolalar o'qiydigan sinflar darajasi ham e'tiborga olinadi.

Shuningdek to'garak darslarini o'tkazishning metodikasi ham to'garak a'zolarining tarkibiga ko'ra tanlanadi. Quyi sinf o'quvchilaridan tuzilgan to'garaklarda ko'proq qiziqarli matematika materiallari o'rganilsa, sinflar yuqorilagan sari bolalarga murakkabligi yuqori masalalarni yechish usullari o'rgatiladi, ma'lum bir mavzu bo'yicha qisqacha ma'ruza tayyorlash, referat yozish ishlari topshiriladi.

Matematik to'garak ishlarini tashkillashtirib, rejalashtirishda uni yuritadigan matematika fani o'qituvchining ham individualligi saqlanadi. O'qitish jarayonidagi matematikadan sinfdan tashqari ishlarining, shuning ichidagi matematika to'garagini tanlashning dastlabki shartlari berilmagan. Shunday bo'lsa ham, matematika to'garaklarining ishini olib borishning bir nechta turlari shakllangan. Matematik to'garak darslarining tuzilishi asosan nazariy va amaliyot mazmunli materiallardan tuziladi. To'garak ishida nazariy va amaliyot masalalarning uzviyligi, izchilligi bo'lmasa, o'quvchilarning to'garak ishiga qiziqishi pasayishi kuzatiladi.

To'garakdagi nazariy yo'nalishdagi ishlarda ma'lum bir mavzu bo'yicha o'qituvchi yoki o'quvchi tayyorlagan hikoya, ma'ruza qaraladi.

To'garak ishining amaliy yo'nalishida asosan turli mazmundagi masalalar ko'rib chiqiladi va yechiladi, sinflar orasidagi musobaqalar, estafetalar o'tkaziladi. Olimpiada masalalarini yechishga olib keladigan masalalarni mashq qilib boradi. Matematik viktorinalarning javobini topib,

topishmoqlarni yechadi. Matematik sofizmlar va fokuslarning sirini topishni o'rganadi. To'garak ishlari shartli ravishda nazariy va amaliy yo'nalishlarga ajratilgani bilan bu yo'nalishlar har bir to'garak darsida birgalikda qaralgani to'g'ri bo'ladi. Agar to'garak shu tariqa tashkillanmasa, u holda unda o'quvchilar tezdagina zerikib, ularning qiziqishlari susayib borishi mumkin.

Matematik to'garak darslarining, bosh mavzularining ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatiga alohida ahamiyat berish kerak. To'garak ishlarini olib borishning doimiy bitta usuli yo'q va u dars mazmuniga mos o'zgarib turadi. Ammo, to'garak darslarida ham muammoli, evristik usullarni ko'p foydalangan ma'qul. Matematikalarning mazmuniga mos qadimgi yunon faylasufi Sokratning (m.a. 466-399) bahslashish usulidan ham foydalanish mumkin bo'ladi. Bu usullar o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini o'rttirib, izlanuvchanlik malakalarini tarbiyalashga imkoniyat beradi.

Matematik to'garak ishlarida turli xil matematikaga oid qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishning to'garak a'zolariga foydasi katta. Buning uchun matematikaning maktab dasturiga mos keladigan sinfdan tashqari o'qiydigan adabiyotlarni o'zgartirib, ularning tizimini o'quvchilarga berib borish lozim. Bu ishlarni tashkil etishda, turli kitoblar va ilmiy maqolalarning, davriy nashrlarda chop etilgan matematik materiallari, hamda internet materiallarining ko'rgazmasini tashkillash maqsadga muvofiq bo'ladi.

Odatda har bir matematik to'garakka qatnashadigan o'quvchilarning soni 10-15-tadan oshmagani ma'qul. To'garakka qatnashishga istak bildiruvchilarning soni ko'payib ketgan holda, ularning yosh xususiyatlari va bilim darajasiga ko'ra qayta guruhlash mumkin bo'ladi.

Har bir maktabda o'quv-uslubiy birlashmasi mavjud bo'lib, jumladan matematika fani bo'yicha ham matematika fani o'qituvchilaridan iborat o'quv-uslubiy birlashma faoliyat olib boradi. Maktabdagi barcha sinfdan tashqari ishlar va matematikadan o'tkaziladigan to'garak ishlarini ham o'quv-uslubiy birlashma tomonidan tashkillashtiradi. Maktabning matematika xonalarida matematikadan sinfdagi darslar uchun to'plangan ko'rgazmali qurollar, didaktik materiallar va sinfdan tashqari ishlarda foydalanadigan materiallar bazasi to'ldirilib turadi.

Matematik to'garakka qatnashadigan o'quvchilarning ichidan guruh sardori, uning yordamchisi, devoriy gazetalarning tahririyat kengashi (a'zolari, jamoasi) tayinlab olinadi. To'garakning dastlabki yig'ilishida to'garak ishlarining yillik rejasi muhokama qilinadi va tasdiqlanadi. Matematik to'garak darslari haftasiga 1 marta o'tkaziladi. Uning davomiyligi 1-1,5 soat bo'ladi. To'garak yig'ilishlari erkin fikr almashish sharoitida, faol fikr almashish tarzida o'tkazilgani foydali.

Matematik to'garakning yillik rejasini yaratganda uning har bir darsida qaraladigan masalalar mazmuni, uning o'tkazilish vaqti, o'tkazishga javobgar shaxslar, zaruriy adabiyotlar ro'yxati ko'rsatiladi. To'garakning har bir darsining tuzilishi o'zgarib turishi mumkin. Bu esa o'quvchilarning qiziqishini o'rttiradi.

Matematik to'garak darslarini aynan shu mazmunda bo'lishi majburiy emas. Darsning asosiy mavzusi bo'yicha ma'ruza yoki taqdimotga tayyorlanganda o'quvchiga o'qituvchi tomonidan yordam ko'rsatilishi lozim, o'quvchining tayyorligi darsdan avval tekshirilib, tegishli to'ldirishlar, tuzatishlar kiritish mumkin. Darsda yechiladigan ba'zi bir masalalarning mazmuni asosiy mavzuga oid bo'lgani yaxshi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Тургунбаев Р.М., Қодиров К.Р., Нишонбоев А.С. Математика ўқитишда фаолиятли ёндашув ва унинг аҳамияти. НамДУ илмий ахборотномаси. 2022. №9. 518 –523 б.
2. Қодиров К.Р., Нишонбоев А.С., Қодирова Х.К. Ўқувчиларнинг мантикий компетентликни шакллантириш мезонлари ва математикани ўқитиш жараёнида уни шакллантиришнинг дидактик усуллари. НамДУ илмий ахборотномаси. 2021. №4. 371–376 б.
3. К.Кодиров, Н.Мирзакаримова, Х.Зайнолобиддинова. Тригонометрик тенгламаларни ечишнинг баъзи усуллари. Евразийский журнал математической теории и компьютерных наук. Том 3. №6(2023)40–43стр
4. Kodirov K.R., Nishonboyev A.S. On the scientific basis of forming students' logical competence. ACADEMICIA: An International

JAPANESE LANGUAGE TEACHING AS A SECOND LANGUAGE

Koizumi Masayuki, senior teacher, PhD, Fergana State University, Fergana

ORCID ID 0009 0008 8004 0454

Annotatsiya. *Yapon tilini ikkinchi til sifatida o'qitish so'nggi yillarda tilshunoslik, kommunikativ yondashuvlar va vazifaga asoslangan ta'limning rivojlanishi bilan sezilarli darajada takomillashdi. Hozirgi metodikalar o'quvchi markazidagi darslarni, haqiqiy materiallardan foydalanishni va madaniy kompetensiyani asosiy unsur sifatida qo'shishni ta'kidlaydi. Tadqiqotlar interaktiv vazifalar, texnologiyaga asoslangan platformalar va o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirilgan yondashuvlarning samaradorligini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Yapon tili, ikkinchi til sifatida o'qitish, vazifaga asoslangan ta'lim, kommunikativ yondashuv, til pedagogikasi, madaniy kompetensiya*

Аннотация. *Преподавание японского языка как второго языка значительно развилось благодаря достижениям в прикладной лингвистике, коммуникативных методиках и обучении на основе заданий. Современные подходы подчеркивают ориентацию на учащегося, использование аутентичных материалов и формирование культурной компетенции как ключевого элемента обучения. Исследования показывают эффективность интерактивных заданий, цифровых образовательных платформ и дифференцированного обучения.*

Ключевые слова: *Японский как второй язык, обучение L2, обучение на основе заданий, коммуникативный подход, языковая педагогика, культурная компетентность*

Abstract. *Teaching Japanese as a second language has evolved significantly with advances in applied linguistics, communicative pedagogy, and task-based learning. Contemporary approaches emphasize learner-centered instruction, authentic materials, and the integration of cultural competence as a core learning component. Studies highlight the importance of interactive tasks, technology-enhanced platforms, and differentiated instruction to address diverse learner needs.*

Keywords: *Japanese as a second language, L2 teaching, task-based learning, communicative approach, language pedagogy, cultural competence*

Introduction. The development of Japanese language teaching as a second language has been shaped by several interrelated pedagogical, cultural, and technological factors. Modern JSL/JFL instruction relies heavily on communicative principles, which prioritize meaningful interaction over rote memorization. Scholars such as Sato (2020) emphasize that communicative language teaching allows learners to build fluency by engaging in authentic exchanges, enabling them to negotiate meaning through real-world tasks. This approach contrasts with earlier structuralist methods, which largely ignored pragmatic and sociocultural dimensions.

Another central component of contemporary Japanese L2 pedagogy involves the integration of cultural and pragmatic competence into instructional practice. Japanese communication is deeply influenced by context, hierarchy, and politeness conventions. Research by Nakamura (2019) demonstrates that explicit instruction in honorifics, socio-pragmatic norms, and speech-level variation significantly improves learners' functional ability to interact appropriately in Japanese society. Effective teaching materials now include situational dialogues, case studies, and role-plays that mirror common social contexts in Japan.

Task-based learning, highlighted by Ishida (2021), further enhances learner engagement by organizing curriculum around purposeful communicative tasks such as problem-solving, collaborative projects, and information-gap activities. Task-based learning helps shift student focus from accuracy alone to broader communicative success, while still allowing room for targeted form-focused instruction.

Technological innovation plays an increasingly important role in JSL instruction. According to Okada (2018), digital learning ecosystems—including mobile applications, online conversation exchanges, AI feedback systems, and virtual immersion environments—provide learners with unprecedented access to authentic Japanese media and interaction opportunities. These tools enable

individualized pacing, instant corrective feedback, and exposure to natural Japanese input, all of which enhance learning outcomes.

Together, communicative pedagogy, cultural competence, task-based instruction, and technology create a multidimensional JSL framework that addresses the linguistic, pragmatic, and motivational needs of diverse learners. This integrated approach continues to shape the evolution of Japanese language education worldwide.

Another essential dimension in contemporary Japanese L2 pedagogy involves assessment and the evaluation of learner progress. Traditional exams in Japanese language programs often focused on discrete grammar points, vocabulary recall, and written accuracy. However, research by Tanaka (2022) indicates a paradigm shift toward performance-based assessment methods that measure communicative competence, pragmatic awareness, and spontaneous language production. These forms of assessment—such as oral interviews, portfolio evaluations, and task-based performance tests—provide a more accurate representation of learners' real-world proficiency and help instructors identify areas for targeted feedback.

Learner motivation is also a decisive factor in successful Japanese language acquisition. According to Fujimoto (2020), many students begin studying Japanese due to interest in Japanese culture, media, and global opportunities; however, sustained motivation depends on classroom environment, teacher support, and learners' sense of progress. Motivational strategies now include project-based learning, integration of pop culture resources, collaborative activities, and opportunities for authentic communication with native speakers through virtual exchanges. These approaches help maintain long-term engagement and reduce the attrition that has historically challenged JFL programs.

The role of linguistic complexity in Japanese pedagogy is equally significant. Japanese presents unique challenges for L2 learners, including the three-script writing system (hiragana, katakana, kanji), multiple politeness levels, verb morphology, and context-dependent meaning. Effective instruction therefore adopts a scaffolded curriculum that introduces learners to scripts, grammar patterns, and pragmatic conventions in structured, manageable stages. Recent studies emphasize the importance of linking script mastery with communicative use—teaching kanji not as isolated symbols but through words, phrases, and meaningful reading tasks.

Furthermore, the globalization of Japanese language education has led to increased diversity in learner backgrounds. Classrooms now include students with varying linguistic, cultural, and academic profiles. This diversity requires differentiated instruction—flexible tasks, tiered reading materials, multimodal input, and adaptive technological tools that support individualized learning paths. Such practices ensure that learners receive instruction aligned with their proficiency levels, learning styles, and goals.

Altogether, these developments—assessment reform, motivational strategies, scaffolding of linguistic complexity, and differentiated instruction—enhance the effectiveness, inclusivity, and relevance of Japanese L2 teaching in the modern world.

Conclusion. The evolution of Japanese language teaching as a second language reflects a dynamic and multidimensional response to the needs of modern learners. As research consistently demonstrates, effective JSL/JFL instruction must integrate communicative pedagogy, cultural and pragmatic competence, task-based learning, and technological innovation. These elements work together to provide learners with opportunities not only to master linguistic structures but also to engage meaningfully in socially and culturally relevant communication. The shift toward performance-based assessment and differentiated instruction further underscores the field's movement toward learner-centered, context-sensitive pedagogies.

Motivation, an increasingly recognized factor in language learning success, is strengthened when instruction incorporates authentic cultural resources, interactive tasks, and opportunities for real-world communication. Additionally, the unique complexities of the Japanese language—its writing systems, politeness levels, and socio-pragmatic nuances—require scaffolded and carefully structured curricula that support learners at varying stages of proficiency. Recent findings, including

those related to curriculum design (Kobayashi, 2021), reinforce the importance of instructional frameworks that balance linguistic accuracy with communicative functionality.

Overall, the modern Japanese L2 classroom is shaped by inclusivity, adaptability, and a commitment to meaningful interaction. By combining pedagogical innovation with an understanding of learner diversity, educators can create rich and effective learning environments that promote long-term proficiency and cultural understanding. As global interest in Japanese continues to grow, the ongoing refinement of teaching methodologies will remain essential to supporting learners and advancing the field.

REFERENCES:

1. Sato, M. (2020). *Teaching Japanese as a Second Language: A Review*. Journal of Language Teaching.
2. Nakamura, K. (2019). *Approaches to Japanese L2 Pedagogy*. Second Language Review.
3. Ishida, T. (2021). *Task-Based Learning in Japanese as a Foreign Language Programs*. JFL Pedagogy Quarterly.
4. Okada, R. (2018). *Technology Integration in Japanese Second Language Instruction*. Journal of Digital Language Education.
5. Tanaka, Y. (2022). *Assessment Practices in Japanese L2 Education*. Applied Language Assessment Journal.
6. Fujimoto, H. (2020). *Learner Motivation in Japanese as a Foreign Language*. International Journal of Language Motivation Research.
7. Kobayashi, M. (2021). *Curriculum Design Principles for Japanese L2 Education*. Journal of Language Curriculum Studies.

UO'K: 37.03:004.8

TA'LIMDA TEZKOR O'ZGARISHLAR: ZAMONAVIY RESURLAR TA'LIM SIFATINI OSHIRISH VOSITASI, RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O'RNI

*X.N.Kurbonova, direktor o'rinbosari, Toshkent imkoniyati cheklangan shaxslar uchun
ixtisoslashtirilgan maxsus texnikumi, Toshkent*

A.A.Xakimjonova, talaba, Sichuan University, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimida ro'y berayotgan tezkor o'zgarishlar, raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga ta'siri, shuningdek, ta'lim sifatini oshirishda zamonaviy resurslardan foydalanish imkoniyatlari tizimli tarzda tahlil qilingan. Maqolaning asosiy maqsadi - ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarni samarali qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirish yo'llarini aniqlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy usul, amaliy kuzatuv va so'rovlar metodologiyalari qo'llanilgan. Maqola ta'limda innovatsion yondashuvlarning ahamiyatini ochib beradi, o'quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish, mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, raqamli texnologiyalar, innovatsion ta'lim, elektron resurslar, raqamli kompetensiya, masofaviy o'qitish, interaktiv ta'lim, virtual va kengaytirilgan reallik, sun'iy intellekt.

Аннотация. В данной статье системно проанализированы быстрые изменения, происходящие в современной системе образования, влияние цифровых технологий на образовательный процесс, а также возможности использования современных ресурсов для повышения качества образования. Основная цель статьи — определить пути повышения качества образования через эффективное использование цифровых технологий в учебном процессе и разработать практические рекомендации. В ходе исследования применялись методы теоретического анализа, сравнительного подхода, практических наблюдений и опросов. Статья раскрывает значимость инновационных подходов в образовании, способствует развитию цифровой компетентности учащихся, формированию их навыков самостоятельного и креативного мышления, а также обогащению педагогической деятельности преподавателей современными технологиями.

Ключевые слова: качество образования, цифровые технологии, инновационное обучение, электронные ресурсы, цифровая компетентность, дистанционное обучение, интерактивное обучение, виртуальная и дополненная реальность, искусственный интеллект.

Abstract. *This article systematically analyzes the rapid changes occurring in the modern education system, the impact of digital technologies on the educational process, and the possibilities of using modern resources to improve the quality of education. The main objective of the article is to identify ways to enhance the quality of education through the effective use of digital technologies in the learning process and to develop practical recommendations. The study employed methods of theoretical analysis, comparative approach, practical observation, and surveys. The article highlights the importance of innovative approaches in education, contributes to the development of students' digital competencies, the formation of their independent and creative thinking skills, and enriches teachers' pedagogical activities with modern technologies.*

Keywords: *quality of education, digital technologies, innovative learning, electronic resources, digital competence, distance learning, interactive learning, virtual and augmented reality, artificial intelligence.*

Kirish. So'nggi yillarda dunyo ta'lim tizimida keskin va tezkor o'zgarishlar kuzatilmoqda. Globalizatsiya, axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, shuningdek, ish bozoridagi talablarning o'zgarishi ta'lim jarayonini tubdan qayta shakllantirishni taqozo etmoqda. An'anaviy ta'lim tizimlaridan zamonaviy raqamli va interaktiv usullarga o'tish nafaqat pedagogik jarayonni samaraliroq qiladi, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodiy va tanqidiy yondashuv qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon yaratadi [3,4].

Raqamli transformatsiya ta'lim tizimida bir nechta asosiy yo'nalishlarni shakllantirdi: masofaviy va onlayn ta'lim platformalari, elektron darsliklar, interaktiv laboratoriyalar, sun'iy intellekt asosidagi baholash tizimlari va virtual hamda kengaytirilgan reallik texnologiyalari. Bu vositalar o'quv jarayonini individuallashtirish, o'quvchilarning bilim darajasini real vaqtda monitoring qilish hamda o'qituvchi faoliyatini optimallashtirish imkonini beradi.

Shuningdek, tezkor o'zgarishlar ta'lim sifatini oshirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Zamonaviy resurslar orqali o'quv jarayonida turli metodik yondashuvlarni qo'llash, masofaviy va aralash (blended) o'qitishni amalga oshirish, hamda o'quvchilarga global ta'lim resurslariga kirish imkoniyatini berish ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi [5,6].

O'zbekiston Respublikasida ta'limni raqamlashtirish va innovatsion metodlarni keng joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Milliy platformalar "ZiyoNet", "Kundalik", "EduMarket" va boshqa elektron resurslar o'quvchi va o'qituvchilar uchun qulay va interaktiv muhit yaratmoqda. Shu bilan birga, xalqaro miqyosda ta'lim tizimlarini raqamlashtirish bo'yicha ilg'or tajribalarni o'rganish va tatbiq etish ham muhim ahamiyatga ega [2].

Mazkur maqola ta'limda yuz berayotgan tezkor o'zgarishlar, zamonaviy resurslardan foydalanishning afzalliklari va raqamli texnologiyalarning o'zni masalalarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi - raqamli texnologiyalar va innovatsion resurslarning ta'lim sifatini oshirishdagi samaradorligini aniqlash va ularning amaliy qo'llanilishi yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishdir. Globallashtirish va raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimining rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishida muhim omil hisoblanadi. Bugungi kunda ta'limda yuz berayotgan tezkor o'zgarishlar yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Raqamli texnologiyalarning jadal kirib kelishi o'qitish uslublarini yangilash, o'quv jarayonini individuallashtirish va ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynamoqda.

O'zbekiston Respublikasining "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi, shuningdek, Prezidentning ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga oid qarorlarida ham raqamli ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy resurslardan foydalanish - raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning asosiy omillaridan biridir [1].

Tadqiqot usullari. Nazariy tahlil usuli - ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash bo'yicha milliy va xorijiy manbalar, davlat dasturlari, ilmiy maqolalar hamda xalqaro tashkilotlar (UNESCO, OECD) hisobotlari tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil usuli - O'zbekiston ta'lim tizimi bilan rivojlangan davlatlar (Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur) ta'lim tizimidagi raqamli resurslardan foydalanish tajribasi solishtirildi. Amaliy kuzatuv va tahlil - "Kundalik", "ZiyoNet", "EduMarket" kabi milliy platformalardan foydalanish jarayoni o'rganildi, ularning o'quvchilar faoliyatiga ta'siri amaliy tahlil

qilindi. Sotsiologik so'rov usuli - o'qituvchilar o'rtasida raqamli vositalardan foydalanish samaradorligi bo'yicha mini-so'rov o'tkazilib, olingan natijalar umumlashtirildi. Tizimli yondashuv - ta'limda raqamli resurslarning o'rni va ta'siri o'zaro bog'liq tarkibiy qismlar sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot natijalari. Ta'limdagi tezkor o'zgarishlar va ularning sabablari

so'nggi yillarda ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, masofaviy ta'lim va interaktiv platformalarning keng qo'llanilishi kuzatilmoqda. Pandemiya yillari bu jarayonni yanada tezlashtirdi, natijada o'quv jarayonining an'anaviy shakli bilan bir qatorda onlayn ta'lim shakllari shakllandi.

Bu o'zgarishlarning bosh sababi - axborot oqimining keskin ortishi va bilimlarni qisqa fursatda o'zlashtirish zaruratidir. Ta'lim tizimi endi faqat bilim beruvchi emas, balki o'quvchini mustaqil fikrlash, tahlil qilish va raqamli muhitda ishlashga o'rgatuvchi tizimga aylanishi kerak. Zamonaviy resurslar - ta'lim sifatini oshirish vositasi. Ta'lim jarayonida elektron darsliklar, interaktiv test tizimlari, onlayn kutubxonalar, simulyatsiya dasturlari, virtual laboratoriyalar va multimediya vositalari keng qo'llanilmoqda. Masalan, O'zbekiston ta'lim tizimida "Kundalik", "ZiyoNet", "EduMarket" kabi milliy platformalar o'quv jarayonini samarali tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu resurslar orqali o'quvchilar o'zlashtirish darajasini mustaqil nazorat qilishi, o'qituvchilar esa o'quv jarayonini boshqarishi mumkin.

Shuningdek, xalqaro miqyosda "Khan Academy", "Coursera", "EdX", "Google Classroom" kabi platformalar bilim olish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Ularning asosiy afzalligi - ta'limni istalgan joyda va istalgan vaqtda olish imkoniyatidir. Raqamli texnologiyalarning ta'limdagi o'rni. Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini interaktiv, qiziqarli va samarali qiladi. Sun'iy intellekt (AI) asosidagi tahlil tizimlari o'quvchilarning bilim darajasini avtomatik aniqlab, individual ta'lim yo'nalishini shakllantirish imkonini beradi. Shuningdek, virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari murakkab ilmiy jarayonlarni modelashtirish, laboratoriya ishlarini xavfsiz va real sharoitda o'tkazish imkonini beradi.

Bundan tashqari, Big Data texnologiyalari o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlarini tahlil qilish va ta'lim sifatini baholashda yangi imkoniyatlarni ochmoqda. Shu jihatdan, raqamli texnologiyalar nafaqat ta'lim mazmunini, balki uning boshqaruv tizimini ham optimallashtiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ta'limda kechayotgan tezkor o'zgarishlar raqamli resurslardan oqilona foydalanishni taqozo etmoqda. Zamonaviy texnologiyalar yordamida ta'lim sifati oshadi, o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahliliy yondashuv va raqamli kompetensiyalar shakllanadi. Kelgusida raqamli texnologiyalarni chuqur o'zlashtirish, o'qituvchilarning raqamli savodxonligini oshirish hamda ta'lim resurslarini milliy xususiyatlarga moslashtirish muhim vazifa bo'lib qoladi. Shunday qilib, raqamli ta'lim - zamonaviy jamiyatning intellektual poydevorini shakllantiruvchi eng muhim omillardandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi PF-6079-son Farmoni. — Toshkent, 2020.
2. Karimov, A. (2022). Ta'limda innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalar. — Toshkent: "Fan va texnologiya".
3. UNESCO (2023). The Global Education Monitoring Report: Technology in Education. — Paris.
4. Qodirova, N. (2021). "Raqamli resurslarning ta'lim sifati va samaradorligiga ta'siri". Oliy ta'lim muammolari jurnali, №3.
5. Khan Academy. (2024). Digital Learning Platforms and Open Education Resources. <https://www.khanacademy.org>
6. Coursera. (2024). Online Learning Impact Report. <https://www.coursera.org>

EKLEKTIK METOD ORQALI MUTAXASSIS TALABALARNING O'QISH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA MASHQ VA VAZIFALAR TIZIMI

F.M.Mamedova, stajyor o'qituvchi, Samarqand chet tillar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada eklektik metoddan foydalangan holda mutaxassis talabalarining o'qish kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha mashq va vazifalar tizimi muhokama qilinadi. Shuningdek, ingliz tili ta'lim yo'nalishi talabalarining o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda eklektik metod muhim ahamiyat kasb etishi ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar. Eklektik metod, statik yondashuv, skimming (tezkor o'qish), scanning (fakt izlash), juftlashtirish mashqlari, bo'sh joylarni to'ldirish topshiriqlari, aralashgan gap.

Аннотация. Система упражнений и заданий по развитию читательской компетенции студентов-специалистов с использованием эклектического метода. Научно доказано также, что эклектический метод играет важную роль в развитии навыков чтения у студентов, изучающих английский язык.

Ключевые слова. Эклектический метод, статический подход, беглое чтение (ознакомительное чтение), выборочное чтение (поиск информации), задания на установление соответствия, задания на заполнение пропусков, задания на восстановление последовательности предложений.

Abstract. A system of exercises and tasks for developing the reading competence of specialist students through the eclectic method. It is also scientifically proven that the eclectic method plays an important role in developing the reading competence of English language education students.

Key words. Eclectic method, static approach, skimming, scanning, matching tasks, gap-filling, sentence shuffle.

Kirish. Bugungi kunda mamlakarimizda oliy ta'lim sohasida katta o'zgartirishlar kiritilib, bunda asosiy maqsad talabalarni yetuk mutaxassis qilib tarbiyalashdan iboratdir. Talabani yuksak bilimli, inovatsion g'oyalarini ilgari suruvchi yetuk shaxs sifatida rivojlanishini asosi bu o'zini o'zi rivojlantirishidir. Shu sababdan ham oliy ta'lim sohasida mustaqil ta'limni tashkil etishdan va mustaqil ta'limni ulushini oshirishning asosiy maqsad fan (modul) bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash, boyitish, qobiliyatlikni shakllantirish uchun sharoit yaratish lozim. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida o'tkazilayotgan islohotlar, shuningdek, oliy ta'limning o'z oldiga qo'yan vazifalaridan biri bo'lajak mutaxassisning o'z-o'zini rivojlantirishiga, mustaqil bilim olish salohiyatini takomillashtirishga, innovatsion faoliyatdan keng qamrovda foydalanishga tayyorlashni taqozo etadi.

Eklektik metod – bu chet tilini o'qitishda turli yondashuv va metodlarni uyg'unlashtirib, ularning eng samarali jihatlari talabaning ehtiyojlari, bilim darajasi hamda o'quv muhitiga mos holda qo'llashga asoslangan yondashuvdir. Globallashtirish sharoitida darsni faqat bitta metod asosida olib borish ko'pincha kutilgan natijani bermaydi, balki talabalarni zeriktirishi yoki ularning diqqatini jamlashga to'sqinlik qilishi mumkin. Shu bois eklektik metod bugungi ta'lim jarayonida eng foydali usullardan biri sifatida qaraladi. O'qituvchi turli metod va uslublarni o'zaro uyg'unlashtirib darsni olib borsin, ya'ni har bir yondashuvning eng kuchli tomonlarini amaliyotda qo'llasa, bu unga o'quv dasturini samarali tanlash va to'g'ri yo'naltirish imkonini beradi.

Reading(o'qish) kompetensiyasini rivojlantirish uchun eklektik metod asosidagi o'yinlar:

“Find the Fact” (Faktni top) —Matn bo'yicha asosiy va batafsil (in detailed)faktlar/savollar o'ynaladi. Kim faktni tez topsa, ball bilan rag'batlantiriladi.

Samaradorligi: Scanning ko'nikmasini oshiradi, tez o'ylashni rag'batlantiradi. Quyidagi jadvalda eklektik metodda qo'llaniladigan o'qish mashg'ulotlari turlari ifodalangan (1-jadval).

“Sentence Shuffle” (gaplarni aralashtirish) - Murakkab strukturali matn parchalari, gaplar yoki iboralar aralashtiriladi. Talabalar gaplarni to'g'ri tartibga keltiradi.

Instructions: *The sentences below are in the wrong order. Reorder them to create a logical and meaningful short story.*

1-jadval

Eklektik metodda qo'llaniladigan o'qish mashg'ulotlari turlari

Mashg'ulot nomi	Maqsadi	Metodlar yig'indisi
Skimming (tezkor o'qish)	Asosiy g'oyani anglash	Kommunikativ + kognitiv metodlar
Scanning (fakt izlash)	Maxsus ma'lumotlarni topish	Topshiriq asosidagi yondashuv
Matching tasks	Paragraflarni sarlavhalar bilan muvofiqlashtirish.	Interaktiv o'yinlar + tanlov bo'yicha
Gap-filling	Lug'at va grammatikani mustahkamlash	Grammatik yondashuv + kontekst asosida o'rganish
Pre-reading activities	Kontekstni oldindan tushunish	Faollashtiruvchi savollar, klaster, brainstorming
Post-reading discussions	O'qilgan matn asosida fikr bildirish	Kommunikativ metod + CLT (Communicative Language Teaching)

Adabiyotlar tahlili. Tadqiqotlar natijasida hindistonlik Kumar (2013) "Eklektik usul o'qitish va o'rganishning turli usullarining kombinatsiyasi" ekanligini ta'kidlaydi.

Eklektik metodda reading (o'qish) kompetensiyasi quyidagi jihatlar orqali rivojlantiriladi:

- ✓ Matnni tushunish (skimming, scanning, extensive reading, intensive reading,);
- ✓ Leksik ko'nikmalarni kengaytirish;
- ✓ Tahliliy fikrlarni shakllantirish;

Muloqotga asoslangan topshiriqlar orqali o'qilgan matnga oid fikr almashish [1].

Tahlil va natijalar. Pedagogika va til o'rgatish bo'yicha olib borilgan ko'plab tadqiqotlar: masalan, C. Richards va J. Rodgers ishlari) shuni ko'rsatadiki, eklektik yondashuv:

- ✧ Moslashuvchanligi bilan farq qiladi;
- ✧ Talabalarning o'zlashtirish darajasini oshirishga xizmat qiladi;
- ✧ Statik yondashuv(har bir darsda faqat matn tarjima qilinib, grammatika qoidalari

tushuntiriladi)larga qaraganda ko'proq samara beradi [2; 233].

Kimhachandra (2010)ning ta'kidlashicha, turli uslubdagi materiallar va o'yinlar bilan ishlash til o'rganish jarayonida samarali vosita hisoblanadi, chunki ular talabalarning ongini faollashtirib, o'quv muhitini yengillashtirish orqali ruhiy bosimni kamaytiradi, grammatik va leksik bilimlarni (induktiv) tarzda o'zlashtirishga yordam beradi hamda mazmunli muloqot muhiti yaratish orqali tortinchoq talabalarning ham dars jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydi [3;24-26].

Biggs (2020) va Mwanza (2017) o'qitishda eklektik yondashuv muhimligini alohida ta'kidlaydi [4; 111-124]. Ular bu yondashuvni pluralistik, izchil va turli o'quv faoliyatlarini o'z ichiga oluvchi yondashuv deb tavsiflaydi. Bu usul talabalarning o'zgaruvchan o'rganish uslublari va ehtiyojlariga moslashadi va ta'lim mazmunini shunga qarab moslashtirishga imkon yaratib beradi [5; 53-67].

Xulosa va takliflar. Xulosa tarzida aytish mumkinki, chet el olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, matnlarni o'qish paytida va keyin talabalar bilan eklektik metoddan foydalanish muvaffaqiyatli natijalarga olib keladi.

Zamonaviy ta'lim talablari nuqtayi nazaridan ingliz tili ta'lim yo'nalishi talabalarining o'qish kompetensiyasini rivojlantirishda eklektik metod muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuv turli pedagogik usullarning saralangan va samarali jihatlarini uyg'unlashtirishni ko'zda tutadi. Jumladan, interaktiv metodlar - rolli o'yinlar, savol-javob mashg'ulotlari, munozaralar; individual yondashuv - har bir talabaning o'ziga xos qiyinchilik darajasini inobatga olish; baholash va tahlil - talabalar bilimini muntazam kuzatib borish hamda xatolar ustida ishlash kabi jarayonlarni qamrab oladi. Bunday yondashuv nafaqat o'quv jarayonining samarali tashkil etilishiga xizmat qiladi, balki talabalarda chet tilini o'rganishga bo'lgan qiziqish va motivatsiyani kuchaytirish imkonini ham yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kumar (2013) *The Eclectic Method–Theory and Its Application to the Learning of English* https://www.researchgate.net/publication/315456363_The_Eclectic_Method-Theory_and_Its_Application_to_the_Learning_of_English (Acces date: 28.06.2025)

2. Richard, J.C., Rodgers, Th.S. Approaches and Methods in Language Teaching. 2 nded. – England: Cambridge University Press, 2001. – p 231-233.
3. Kimhachandra, i (2010). english teaching in grade seven. Victoria University, Melbourne, Australia. pp. 24-26x.
4. Biggs, A., Limtasiri, O., & Watchana, U. (2020). Principled Eclecticism: A Mix And Match Solution For Rural Thai Classrooms? Asia-Pacific Social Science Review, 20(4), 111-124.
5. Mwanza, D. S. (2017). The Eclectic Approach To Language Teaching: Its Conceptualization And Misconceptions. International urnal Of Humanities Social Sciences And Education, 4(2), 53-67. <https://doi.org/10.20431/2349-0381.0402006>. (Access date: 17.07.2025).

UO'K 378

UNIVERSITET TALABALARIDA SALOMATLIK VA KOGNITIV INQIROZNING HOSIL BO'LISHIDA UYQUNING AHAMIYATI

Yu.A. Matyakubova, q.x.f.n., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Universitet talabarlari orasida uyqu yetishmovchiligi tobora keng tarqalmoqda va bu holat nafaqat akademik ko'rsatkichlarga, balki ruhiy hamda jismoniy salomatlikka ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu sharh maqolada surunkali uyqu tanqisligining kognitiv funksiyalar, ruhiy salomatlik, jismoniy farovonlik hamda jamoat salomatligiga ta'siri tahlil qilingan. Universitet talabarlari orasida uyqu yetishmovchiligi global miqyosdagi muammo hisoblanadi.

Kalit so'zlar. Uyqu yetishmovchiligi, kognitiv funksiyalar, ruhiy salomatlik, jismoniy salomatlik, jamoat salomatligi, depressiya, uyqu gigiyenasi.

Аннотация. Недостаток сна становится всё более распространённым явлением среди студентов университетов, и это влияет не только на успеваемость, но и на психическое и физическое здоровье. В этой обзорной статье рассматривается влияние хронического недосыпания на когнитивные функции, психическое здоровье, физическое благополучие и общественное здравоохранение. Недостаток сна среди студентов университетов — глобальная проблема.

Ключевые слова. Дефицит сна, когнитивные функции, психическое здоровье, физическое здоровье, общественное здоровье, депрессия, гигиена сна.

Abstract. Sleep deprivation is becoming increasingly common among university students, and it affects not only academic performance but also mental and physical health. This review article examines the impact of chronic sleep deprivation on cognitive function, mental health, physical well-being, and public health. Sleep deprivation among university students is a global problem.

Key words. Sleep deprivation, cognitive functions, mental health, physical health, public health, depression, sleep hygiene.

Mavzuning dolzarbligi. Talabalarda uyqu yetishmovchiligi bugungi kunda nafaqat shaxsiy turmush tarziga oid muammo, balki keng ko'lamli ijtimoiy-sog'liqni saqlash inqiroziga aylanmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyo bo'yicha universitet talabalarining 50-75 foizi muntazam ravishda me'yoridan kam uxlaydi. Bu holat nafaqat bilim olish jarayonini, balki diqqat, xotira va ijro funksiyalarini jiddiy darajada susaytiradi.

Uyqu yetishmovchiligi ruhiy salomatlikka ham katta xavf tug'dirib, depressiya, tashvish buzilishlari, stressga chidamlilikning pasayishi hamda moddalar suiiste'moli bilan chambarchas bog'liqdir. Bundan tashqari, yetarli uxlash odatlari shakllanmagan talabalar orasida dars qoldirish, akademik muvaffaqiyatsizlik, avtomobil boshqarishda uyquchanlik tufayli yo'l-transport hodisalari xavfi yuqori. Mazkur muammoning dolzarbligi shundaki, uyqu yetishmovchiligi qisqa muddatda o'quv jarayonining samaradorligini pasaytirsa, uzoq muddatda jamiyat intellektual va iqtisodiy salohiyatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli talabalarda uyqu gigiyenasini yaxshilash, sog'lom turmush tarzini shakllantirish va profilaktik dasturlarni ishlab chiqish nafaqat shaxsiy, balki jamoaviy salomatlikni ta'minlashning muhim shartidir.

Material va metodlar. Mazkur tadqiqot adabiyot sharhi shaklida olib borildi. Material sifatida 2000–2024 yillar davomida chop etilgan xalqaro va mahalliy ilmiy maqolalar tahlil qilindi.

Maqolalarni tanlashda universitet talabalari yoki 18–30 yoshli yoshlar orasida o'tkazilgan tadqiqotlarga alohida e'tibor qaratildi.

Taxlil va natijalar. O'tkazilgan adabiyotlar tahliliga ko'ra, universitet talabalari orasida uyqu yetishmovchiligi global darajada keng tarqalgan muammo hisoblanadi. Sheehan ma'lumotlariga ko'ra (2019) AQShda 2004-yilda kattalar orasida 6 soatdan kam uxlaydiganlar ulushi 28,6 % bo'lgan bo'lsa, 2017-yilga kelib bu ko'rsatkich 32,9 % gacha oshgan. Talabalar orasida uyqu yetishmovchiligi yanada yaqqol kuzatiladi. Lund va hammualliflarining (2010) ma'lumotlariga ko'ra, AQShdagi kollej talabalarining taxminan 70 % muntazam ravishda uyqu tanqisligidan aziyat chekadi.[2]

Xalqaro miqyosda ham shunga o'xshash natijalar kuzatilgan. Althakafi (2019) ma'lumotlariga ko'ra, Saudiya Arabistonida talabalar orasida uyqu yetishmovchiligi 49,6 % ni tashkil etgani qayd etilgan. Livanda bu ko'rsatkich 52,7 % ga teng. Xitoyda 2142 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan keng ko'lamli kesimiy tadqiqotda 75,6 % respondentlar tavsiya etilgan 7 soatdan kam uxlagani aniqlangan. Ulardan qariyb yarmi 6-7 soat, 5,4 % esa 5 soatdan ham kam uxlaganini bildirgan. Ushbu tadqiqotda talabalar orasida kompensator odatlar keng tarqalgan bo'lib, 73 % kunduzi 15 daqiqadan 1 soatgacha davom etadigan qisqa uyqular qilgan, 58 % dam olish kunlari ish kunlariga qaraganda ko'proq uxlasa, atigi 32 % muntazam uyqu jadvalini saqlab qolgan. Bu holatlar uyqu yetishmovchiligining keng tarqalganini va uni yanada kuchaytiruvchi noto'g'ri odatlar mavjudligini ko'rsatadi.[2]

Shunga o'xshash natijalar Efiopiya va Malayziyada ham qayd etilgan. Efiopiyada 586 nafar talabada olib borilgan tadqiqotga ko'ra, uyqu yetishmovchiligi 68,4 % ni tashkil etgan, bunda qahva va choy iste'moli, stress hamda tashvish kabi omillar asosiy xavf faktorlaridan biri sifatida qayd etilgan.[1] Malayziyada esa 1017 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda uyqu yetishmovchiligi 58,1 % ga teng bo'lib, yuqori kurs talabalari, xitoy va hind millatiga mansub yoshlar, haftasiga bir martadan ko'p tez tayyorlanadigan ovqat iste'moli hamda smartfon va internetdan ortiqcha foydalanish bilan bevosita bog'liq ekani aniqlangan 1-jadval.[3]

Tahlil qilingan manbalarda uyqu yetishmovchiligi nafaqat kognitiv, balki ruhiy va jismoniy sog'liq bilan ham chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi. Talabalar orasida depressiya, tashvish buzilishlari, stressga chidamlilikning pasayishi va moddalar suiiste'moli uyqu muammolari bilan bevosita bog'liqdir. Bundan tashqari, yetarlicha uxlash odatlariga amal qilmagan yoshlar orasida semirish, immunitetning susayishi, yurak-qon tomir kasalliklari xavfining ortishi va yo'l-transport hodisalari ko'rsatkichlarining yuqoriligi qayd etilgan.

Umumlashtirilgan natijalar shuni ko'rsatadiki, uyqu yetishmovchiligi qisqa muddatda bilim olish jarayoniga, uzoq muddatda esa jamiyatning intellektual va iqtisodiy salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan keng ko'lamli sog'liqni saqlash muammosidir. Shu sababli bu masalani faqat individual darajada emas, balki jamoaviy va davlat siyosati darajasida ham hal qilish zarur.

Universitet talabalarining 49% dan 76% gacha bo'lgan qismi uyqu gigienasiga rioya qilmaslik, ekranda ko'p vaqt sarflash, stimulyatorlardan foydalanish va akademik stress kabi omillar bilan yetarli darajada uxlamasligini xabar qiladi. Uyqu yetishmovchiligi prefrontal korteks va gippokampal tuzilmalar faoliyatini izdan chiqarib, diqqat, xotira hamda ijroi nazoratni susaytiradi. Bu, shuningdek, depressiya, tashvish, gilyohvand moddalarni suiiste'mol qilish, zaif immunitet, semizlik, metabolik kasalliklar, o'quv qobiliyatining pastligi va baxtsiz hodisalar xavfi (shu jumladan uyquchan haydash) bilan kuchli bog'liq.

1-jadval

Turli mamlakatlarda talabalar orasida uyqu yetishmovchiligining tarqalishi

Mamlakat	O'rganilgan talabalar soni	Tarqalishi (%)	Asosiy omillar
AQSh	1125–1400	70	Ekran qarshisida o'tkaziladigan vaqt, akademik bosim, stimulyatorlar
Xitoy	2142	75,6	Noto'g'ri uyqu jadvali, kompensator qisqa uyqular, minimal stimulyatorlar
Saudiya Arabistoni	805	49,6	Madaniy odatlar, o'quv stressi
Livan	735	52,7	Akademik talablar, ruhiy salomatlik yuklamasi
Efiopiya	586	68,4	Qahva va choy iste'moli, stress, tashvish
Malayziya	1017	58,1	3–4 kurs talabasi, tez tayyor ovqatlar, smartfon va internet odatlari

Mintaqaviy farqlar, masalan, Efiopiya va Malayziyada fastfood ovqatlar iste'mol qilish darajasi yuqorigi ta'kidlanadi. Xavf omillari (akademik stress, texnologiyadan foydalanish, kofein), kognitiv funktsiyalar (diqqat, xotira, ijro etuvchi funktsiya), ruhiy salomatlik (depressiya, tashvish) va jismoniy farovonlik (semizlik, immunitet, baxtsiz hodisalar xavfi) uchun oqibatlarini tahlil qilish muhim hisoblanadi. Uyqudan mahrum bo'lish nafaqat akademik muammo, balki mahsuldorlik, xavfsizlik va uzoq muddatli ijtimoiy salomatlikka ta'sir qiluvchi yashirin sog'liqni saqlash inqirozi sifatida o'rganiladi.[1][3]

Miyadagi uyqu funktsiyalari. Uyqu ikki biologik tizimning o'zaro ta'siri bilan tartibga solinib, odam qanchalik uzoq vaqt uyg'oq bo'lsa, uyqu bosimini oshiradigan gomeostatik jarayon va uyqu-uyg'onish davrini atrof-muhit yorug'ligi-qorong'i signallari bilan moslashtiradigan sirkadiyalik ritm. Uyg'onishning kengayishi bilan gomeostatik harakatning intensivligi oshadi, bu esa tiklovchi uyquga kuchli ehtiyojni keltirib chiqaradi. Shu bilan birga, sirkadiyalik mexanizm bu jarayonni kunduzi uyg'onishni rag'batlantirish va kechasi uyquga moyilligini oshirish orqali modulyatsiya qiladi, ayniqsa gomeostatik bosim pasaygan erta tongda. Ushbu sirkadiyalik ta'sir tananing markaziy soati vazifasini bajaradigan gipotalamus strukturasi bo'lgan supraxiyazmatik yadro (SCN) tomonidan boshqariladi. SCN to'r pardasidan to'g'ridan-to'g'ri ma'lumot oladi va ichki ritmlarni, shu jumladan uyqu-uyg'onish davrlarini, gormonlar chiqarilishini hamda fiziologik holatlarni quyi oqim proektsiyalari orqali tashqi muhit bilan sinxronlashtiradi.

Uyquning aniq biologik funktsiyalari hali ham o'rganilayotgan bo'lsa-da, hozirgi dalillar uning optimal konsentratsiya va hissiy tartibga solishda muhim rolini ta'kidlaydi. Uyg'onish vaqtida miya intensiv sinaptik faollik va metabolik talabni boshdan kechiradi. Kutish hissiy kirish va asabiy qo'zg'alishning zaruriy davrini ta'minlaydi, sinaptik qayta kalibrlash va neyrokimyoviy tiklanish imkonini beradi, bu ikkalasi ham keyingi kun davomida hushyorlik, diqqat va kayfiyat barqarorligini saqlash uchun zarurdir.

ATP metabolizmining qo'shimcha mahsuloti bo'lgan adenozin uyg'onish paytida to'planadi va uyqu bosimini oshiradi. Kutish adenozinning tozalanishini osonlashtiradi va metabolik muvozanatni tiklaydi, ayniqsa diqqatni jalb qiladigan miya hududlarida, masalan, prefrontal korteks va talamus. Noto'g'ri uyqu bu hududlarda neyron samaradorligining pasayishiga olib keladi, bu esa kognitiv jarayonlarning sekinlashishiga, hushyorlikning buzilishiga va aqliy charchoqqa olib keladi. Kayfiyat nuqtai nazaridan, REM (rapid eye movement) uyquasi hissiy tartibga solish va stressni tiklash uchun ayniqsa muhimdir. Funktsional neyroimaging tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, REM uyquasi amigdala giperreaktivligini susaytiradi, hissiy o'zgaruvchanlikni kamaytiradi va psixologik moslashuvchanlikni qo'llab-quvvatlaydi. Bundan tashqari, so'nggi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, uyqu miya omurilik suyuqligi neyrotoksik chiqindilarni, shu jumladan beta-amiloidni, to'planishi ruhiy kasalliklar va Altsgeymer kabi neyrodegenerativ kasalliklar bilan bog'liq bo'lgan neyrotoksik chiqindilarni olib tashlaydigan tizimni glimfatik tozalash imkonini beradi. Shuning uchun buzilgan uyqu nafaqat keyingi kunning konsentratsiyasini va hissiy muvozanatni buzadi, balki uzoq muddatli psixiatrik va nevrologik kasalliklar xavfiga ham hissa qo'shishi mumkin.

Ushbu ma'lumotlar yetarli uyqu ixtiyoriy emas, balki konsentratsiya, kayfiyatni tartibga solish va hissiy intellekt asosida yotadigan neyrokognitiv jarayonlarni – talabalar muvaffaqiyati va umrbod ruhiy salomatlik uchun muhim bo'lgan funktsiyalarni saqlab qolish uchun biologik zarur ekanligi haqidagi ortib borayotgan konsensusni qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa. Universitet talabalarining yetarli darajada uxlamasligi nafaqat turmush tarzi muammosi, balki tan olinmagan sog'liq va kognitiv inqirozdir. Uni hal qilish uchun ko'p bosqichli tadbirlar, jumladan, ta'lim islohoti, xulq-atvor terapiyasi va ijtimoiy-madaniy kontekstlarga moslashtirilgan kampus miqyosida uyquni targ'ib qilish strategiyalari talab etiladi. Talabalarning uyqu salomatligini yaxshilash kognitiv barqarorlikni, hissiy barqarorlikni, jismoniy farovonlikni va uzoq muddatli ijtimoiy samaradorlikni saqlash uchun muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ayalew L., et al. Prevalence and associated factors of sleep deprivation among Haramaya University students, Ethiopia, 2021: cross-sectional study. Sleep Science and Practice. 2022; 6:11. <https://doi.org/10.1186/s41606-022-00080-y>.

2. Guo C., Piao S., Wang C., Yu L., Wang K., Qu Q., Zhang C., Yu X. The prevalence and associated factors of sleep deprivation among healthy college students in China: a cross-sectional survey. PeerJ. 2023; 11:e16009. <https://doi.org/10.7717/peerj.16009>

3. Naito R., Yun Low W., Wan Yuen C. Sleep deprivation and its associated factors among undergraduate students in Malaysia. Asia-Pacific Journal of Public Health. 2021;33(5):530–538. <https://doi.org/10.1177/10105395211019930>.

UO'K 37.02

TALABALAR MA'NAVİY-AXLOQIY DUNYOQARASHINING SHAKLLANISHIDA IJTIMOIY FANLARNING ROLI

B.Nabiyev, dots., PhD, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida ijtimoiy fanlarning integrativ ta'siri, ularning shaxs dunyoqarashini shakllantirishdagi o'rni va nazariy asoslari tahlil qilinadi. Ijtimoiy fanlar – falsafa, tarix, huquq, dinshunoslik, madaniyatshunoslik va muhandislik falsafasi – o'zaro bog'liq holda talabalarda falsafiy tafakkur, fuqarolik ong, estetik idrok va ma'naviy mas'uliyatni rivojlantiruvchi tizim sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy fanlar, integratsiya, tafakkur, ma'naviyat, falsafa, ta'lim tizimi, shaxs kamoloti.

Аннотация. В статье рассматриваются интегративная роль и теоретические основы общественных наук в системе высшего образования. Анализируется влияние философии, истории, права, религиоведения, культурологии и философии техники на формирование мировоззрения студентов.

Ключевые слова: общественные науки, интеграция, мировоззрение, философия, образование, духовность, личность.

Abstract. This article analyzes the integrative role and theoretical foundations of social sciences in higher education. It emphasizes how disciplines such as philosophy, history, law, religious studies, cultural studies, and the philosophy of engineering collectively foster critical thinking, civic responsibility, and moral awareness among students.

Keywords: social sciences, integration, worldview, philosophy, education, spirituality, personality development.

Zamonaviy jamiyatning barqaror taraqqiyoti va inson kapitalining yuksalishi, avvalo, yosh avlodning dunyoqarashi, tafakkuri, e'tiqodi va qadriyatlari bilan belgilanadi. Shaxsning dunyoni anglash darajasi, hayotiy pozitsiyasi va ijtimoiy mas'uliyati uning ta'lim jarayonida shakllanadigan falsafiy, axloqiy, madaniy hamda ijtimoiy bilimlari orqali namoyon bo'ladi. Shu boisdan oliy ta'lim tizimida ijtimoiy fanlarning o'rni va ularning o'zaro integratsiyasi bugungi kunning dolzarb ilmiy-pedagogik masalalaridan biri hisoblanadi. Oliy ta'lim endilikda faqat kasbiy tayyorgarlik maydoni emas, balki shaxsning ijtimoiy ongini, fuqarolik tafakkurini, ma'naviy barkamolligini va global dunyoqarashini shakllantiruvchi ijtimoiy-madaniy makonga aylanmoqda. Talabalarda ma'naviy-axloqiy dunyoqarashni shakllantirish esa ijtimoiy fanlarning asosiy maqsadi bo'lib, bu fanlar jamiyat va inson o'rtasidagi murakkab o'zaro munosabatlarni tahlil qilish orqali shaxsni barkamol inson sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Ijtimoiy fanlarning mohiyati insonni faqat bilim subyekti sifatida emas, balki axloqiy, estetik va madaniy mavjudot sifatida o'rganishdan iborat. Falsafa inson tafakkurining ontologik va gnoseologik asoslarini o'rgatadi, insonni dunyoqarashning manbai va markaziga aylantiradi. Tarix fani insoniyat xotirasini saqlaydi, jamiyat taraqqiyotidagi sabab-oqibat munosabatlarini anglashni o'rgatadi. Huquq va konstitutsiya asoslari fuqarolik ongini, qonuniylik va adolat tamoyillariga sodiqlikni mustahkamlaydi. Dinshunoslik fani bag'rikenglik, diniy erkinlik va tolerantlik madaniyatini shakllantiradi, madaniyatshunoslik esa estetik idrok, go'zallikni anglash va milliy madaniyatga hurmat ruhini tarbiyalaydi. Muhandislik falsafasi texnologiya, inson va tabiat o'rtasidagi mas'uliyatli muvozanatni tahlil qilish orqali texnik tafakkur bilan axloqiy mas'uliyatni uyg'unlashtiradi. Bularning barchasi talabaning dunyoqarashida yaxlitlikni, bilimlarning sintezini ta'minlaydi.

Ijtimoiy fanlarning o'zaro integratsiyasi bu jarayonning eng muhim bosqichi hisoblanadi. Integratsiya turli fanlar o'rtasidagi mantiqiy uyg'unlikni yaratadi, dunyoni parchalangan tasavvurdan chiqib, uni yaxlit manzara sifatida idrok etishga yordam beradi. Bu yondashuv natijasida talaba turli fanlar orqali olgan bilimlarini bir tizimga keltiradi, hodisalarni ko'p qirrali nuqtai nazardan tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash, qadriyatlararo muvozanatni topish, ijtimoiy va axloqiy muammolarni tahlil etish ko'nikmalariga ega bo'ladi. Shu tarzda, ijtimoiy fanlar integratsiyasi shaxs tafakkurining kengayishiga, uning intellektual, ma'naviy va estetik jihatdan barkamollashuviga olib keladi.

Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, ijtimoiy fanlarning integratsiyasi Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy kabi mutafakkirlarning ilmiy merosida o'z ifodasini topgan. Ular ta'limni insonni baxt-saodatga eltuvchi jarayon sifatida talqin etib, haqiqiy ilm turli sohalarining uyg'unlashuvi orqali vujudga kelishini ta'kidlaganlar. Yangi davr falsafasida ham bu g'oya o'z ifodasini topdi. Masalan, Kant bilimlarni yagona metodologik asosda birlashtirish zarurligini ta'kidlagan, Dyurkgeym va Veber esa ijtimoiy tizimlarni tahlil qilishda iqtisod, siyosat, madaniyat va dinning o'zaro bog'liqligini asoslab bergan. Zamonaviy davrda esa integratsiya konsepsiyasi pedagogika nazariyasida ham muhim o'rin egalladi. Finlyandiya, Yaponiya, AQSH kabi mamlakatlarda ta'lim "phenomenon-based learning" modeli asosida tashkil etilib, bir mavzu tarixiy, falsafiy, huquqiy va madaniy jihatdan kompleks o'rganiladi. Bu yondashuv talabalarda tanqidiy fikrlash, mas'uliyatli qaror qabul qilish, fuqarolik ongini rivojlantirish kabi kompetensiyalarni shakllantiradi.

O'zbekiston ta'lim tizimi ham ijtimoiy fanlarni integrativ yondashuv asosida o'qitishga intilmoqda. Falsafa, tarix, konstitutsiya asoslari, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, muhandislik falsafasi kabi fanlar o'zaro uzviy bog'liq holda o'qitilganda, talabalar nazariy bilim bilan birga ijtimoiy mas'uliyat, fuqarolik tafakkuri va axloqiy pozitsiyani shakllantirish imkoniga ega bo'ladi. Bu jarayon ta'limni faqat bilim berish emas, balki shaxsni tarbiyalash, uning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashini boyitish vositasiga aylantiradi. Integratsiyalashgan ta'lim modeli talabani nafaqat mutaxassis, balki faol fuqarolik pozitsiyasiga ega, mustaqil fikrlovchi, ma'naviy barkamol inson sifatida tarbiyalaydi.

Shaxsning ma'naviy-axloqiy dunyoqarashi bu – uning o'ziga, jamiyatga va insoniyatga nisbatan munosabatlarining falsafiy, ijtimoiy va axloqiy ifodasidir. Bu qarash shaxs tafakkuri, e'tiqodi va hayotiy qadriyatlarini shakllantiradi. Ijtimoiy fanlar aynan shu jarayonda shaxsni yo'naltiruvchi, unga ma'naviy mezon beruvchi kuch sifatida amal qiladi. Falsafa shaxsga tafakkur madaniyatini, tarix o'zlikni anglashni, dinshunoslik ruhiy poklikni, madaniyatshunoslik estetik didni, huquq esa adolatni o'rgatadi. Bularning barchasi bir-birini to'ldirib, talaba dunyoqarashining ma'naviy-axloqiy poydevorini yaratadi.

Shunday qilib, ijtimoiy fanlarning o'zaro integratsiyasi shaxsni har tomonlama rivojlantirishning eng muhim va samarali yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilishi mumkin. U nafaqat inson tafakkurining kengayishiga, balki uning dunyoqarashi, e'tiqodi va qadriyatlari uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. Integratsiya orqali ta'lim jarayoni nazariy bilimlarni amaliy-ma'naviy qadriyatlar bilan bog'laydi, shu orqali talaba faqat bilim egasi emas, balki fikrlay oladigan, baholay biladigan, mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanadi. Mazkur yondashuv ta'limni oddiy o'quv jarayonidan insoniy kamolot maktabiga aylantiradi, unda har bir fan insonni ruhiy, axloqiy, estetik va ijtimoiy jihatdan yuksaltirish vositasi sifatida amal qiladi.

Ijtimoiy fanlarning o'zaro bog'liqligi inson tafakkurida yaxlitlikni, bilimlar o'rtasida ichki uyg'unlikni yaratadi. Bu esa o'z navbatida shaxsning murakkab ijtimoiy jarayonlarni chuqur anglashiga, tarixiy va zamonaviy voqeliklarni baholashga, global muammolarga ongli yondashuvni shakllantirishga yordam beradi. Talaba integrativ ta'lim jarayonida inson va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur his etadi, axloqiy qarorlar qabul qilishda, muammolarni tahlil etishda, bahsli vaziyatlarda asosli pozitsiyani tanlashda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Shu tariqa, u nafaqat ijtimoiy mas'uliyatni anglaydigan, balki uni amalda namoyon eta oladigan yetuk shaxsga aylanadi.

Ijtimoiy fanlarning integrativ ta'siri zamonaviy ta'lim falsafasining markaziy yo'nalishiga aylanib, ta'lim mazmunining yangilanishi, o'qitish metodikasining takomillashuvi va shaxsga

yo'naltirilgan yondashuvning kuchayishiga xizmat qilmoqda. Bu fanlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik nafaqat o'quv jarayonida, balki ilmiy tadqiqotlar, amaliy loyihalar va ijtimoiy tashabbuslarda ham o'z ifodasini topmoqda. Natijada ta'lim muassasalari nafaqat bilim beruvchi, balki fuqarolik ongini shakllantiruvchi, milliy qadriyatlarni asrovchi va global tafakkurni rivojlantiruvchi markazga aylanmoqda.

Demak, ijtimoiy fanlar integratsiyasi inson tafakkurini uyg'unlashtiradi, fanlararo bog'liqlikni tiklaydi va shaxsning ma'naviy, intellektual hamda axloqiy salohiyatini yuksaltiradi. U ta'limni zamonaviy jamiyat ehtiyojlariga moslab, shaxsni hayotiy qarorlar qabul qilishda mas'ul, ijtimoiy faollikka tayyor, komil inson sifatida tarbiyalaydi. Bunday shaxslar jamiyatning barqaror rivojlanishiga, ma'naviy yangilanishiga va insonparvar qadriyatlarning mustahkamlanishiga faol hissa qo'shadi. Shu sababli, ijtimoiy fanlarning integratsiyasi bugungi ta'lim siyosati va falsafasida nafaqat zarurat, balki jamiyatni yangi ma'naviy bosqichga olib chiqadigan poydevor sifatida qaralmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2021. – 464 б.
2. Фаробий Абу Наср. Фозил одамлар шахри. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт, 1993. – 240 б.
3. Ибн Сино А. Китоб аш-шифо. – Тошкент: Фан, 1980. – 392 б.
4. Ғаззолий Абу Ҳомид. Ихё улумид-дин. – Тошкент: Мовароуннахр, 2003. – 568 б.
5. Конт О. Курс позитивной философии. – М.: Мысль, 1974. – 672 с.
6. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

UO'K 372.881.161.1

NUTQ MADANIYATI – O'QITUVCHI KASBIY MAHORATINING ASOSIY KO'RSATKICHI

X.Sh. Narxodjayeva, prof., f.f.d., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'qituvchi nutq madaniyatining pedagogik faoliyatdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Nutq madaniyati o'qituvchining kasbiy mahoratini belgilovchi asosiy ko'rsatkichlardan biri sifatida qaralib, uning ta'lim jarayonidagi ta'sirchanlik, samaradorlik va tarbiyaviy jihatlari yoritiladi. Shuningdek, o'qituvchining nutqi orqali talabalarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, milliy qadriyatlarni singdirish va ta'lim-tarbiya sifatini oshirish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada nutq madaniyatining pedagogik jarayondagi o'rni nafaqat ta'lim samaradorligini, balki o'qituvchining shaxsiy va kasbiy obro'sini ham belgilovchi muhim omil sifatida asoslanadi.*

Kalit so'zlar: *nutq madaniyati, o'qituvchi nutqi, pedagogik mahorat, kommunikativ kompetensiya, ta'lim jarayoni, tarbiyaviy ahamiyat.*

Аннотация. *В статье рассматриваются роль и значение культуры речи учителя в педагогической деятельности. Культура речи определяется как один из ключевых показателей профессионального мастерства педагога, раскрываются её воздействие, эффективность и воспитательные аспекты в образовательном процессе. Также анализируется роль речи учителя в формировании коммуникативной компетенции учащихся, приобщении их к национальным ценностям и повышении качества обучения и воспитания. Обосновывается, что культура речи в педагогическом процессе является не только фактором эффективности образования, но и важным элементом, формирующим личный и профессиональный авторитет учителя.*

Ключевые слова: *культура речи, речь учителя, педагогическое мастерство, коммуникативная компетенция, образовательный процесс, воспитательное значение.*

Abstract. *This article analyzes the role and significance of teachers' speech culture in pedagogical activity. Speech culture is regarded as one of the key indicators of a teacher's professional competence, highlighting its impact, effectiveness, and educational aspects in the teaching process. The article also examines the role of teachers' speech in developing students' communicative competence, instilling national values, and improving the quality of education and upbringing. It is substantiated that speech culture in the pedagogical process serves not only as a*

factor ensuring the effectiveness of education but also as an important element shaping the teacher's personal and professional reputation.

Key words: *speech culture, teacher's speech, pedagogical mastery, communicative competence, educational process, educational value.*

Kirish. Kasbiy ta'lim jarayonida o'qituvchining nutq madaniyati uning professional faoliyatini samarali tashkil etishda muhim omil hisoblanadi. Nutq madaniyati nafaqat so'zlashuv madaniyati, balki pedagogik mahoratning ajralmas qismi sifatida o'qituvchining talabalarga bilim berish jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilaydi. Nutqning to'g'ri, ravon va mantiqiy shaklda ifodalanishi o'quvchilarda mavzuni to'g'ri tushunish, e'tibor va qiziqish uyg'otishda beqiyos rol o'ynaydi.

Nutq madaniyati – bu o'qituvchining so'z boyligi, talaffuz aniqligi, fikrlarni mantiqiy va lo'nda ifodalash qobiliyatini o'z ichiga olgan murakkab ko'rsatkichdir. Shuningdek, u pedagogning kommunikativ va interaktiv ko'nikmalari bilan chambarchas bog'liq. Nutq madaniyati shaxsning umumiy madaniyati, fikrlash darajasi va pedagogik mahoratini bevosita aks ettiradi.

Nutq madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. **Lingvistik jihat** – so'zlashuvning grammatik to'g'riligi, talaffuz va intonatsiya, terminologik aniqlik.
2. **Mantiqiy jihat** – fikrlarning lo'ndaligi, mantiqiy bog'lanishi, mavzuga mos ifodalash.
3. **Kommunikativ jihat** – tinglovchilar bilan samarali aloqa, auditoriya qiziqishini uyg'otish, pedagogik psixologiyaga mos nutq uslubi.
4. **Madaniy jihat** – odob-axloq, ijtimoiy va madaniy kontekstga rioya qilish. Quyida har biriga alohida to'xtalamiz.

Lingvistik jihat nutq madaniyatining eng asosiy komponentlaridan biri bo'lib, u pedagogning so'zlashuvdagi texnik va til jihatidagi yetukligini bildiradi. Bu jihat quyidagi elementlarni o'z ichiga oladi:

a) Grammatik to'g'rilik. O'qituvchining nutqida grammatik xatolarning yo'qligi talab qilinadi. Gaplar sintaksis jihatdan to'g'ri tuzilishi, fe'lning zamon va shaxs bilan mosligi, ot va sifatning aniqligi dars jarayonining tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, "Talabalar darsni yaxshi o'rganadi" gapida fe'l va ot bir-biriga mos kelgan bo'lishi nutqning ravonligini oshiradi. Grammatik xatolar esa tinglovchilarda chalkashlik va noto'g'ri tushunishga sabab bo'lishi mumkin.

b) Talaffuz va intonatsiya. Nutqning talaffuzi aniq va tushunarli bo'lishi kerak. So'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish auditoriyada diqqatni kamaytiradi va dars samaradorligini pasaytiradi. Intonatsiya esa pedagogning fikrini aks ettirish va auditoriya bilan muloqotini boyitishda muhimdir. Masalan, savol ohangi tinglovchilarni fikr bildirishga chaqiradi, eksklemativ ohang esa e'tiborni muhim jihatga qaratadi.

c) Terminologik aniqlik. O'qituvchi mavzuga oid atamalarni to'g'ri va aniq ishlatishi zarur. Fan sohasiga xos terminlarni noto'g'ri ishlatish mavzuni noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin. Masalan, matematika darsida "perimeter" va "area" atamalarini chalkash ishlatish talabalarni adashtiradi. Shu sababli, lingvistik jihat doirasida terminologik aniqlik katta ahamiyatga ega.

d) So'z boyligi va leksik aniqlik. Nutqning boyligi pedagogning fikrni turli shakllarda ifodalash imkoniyatini oshiradi. Bu talabalar e'tiborini ushlash va mavzuni yanada tushunarli tarzda yetkazish imkonini beradi. Lekin so'zlarni tanlashda maqsadga muvofiqlik va ortiqcha murakkablikdan saqlanish zarur. Demak, lingvistik jihat – o'qituvchining nutq madaniyatini shakllantiruvchi asosiy poydevor bo'lib, grammatik aniqlik, talaffuz va intonatsiya, terminologik va leksik to'g'rilik orqali pedagogik samaradorlikni ta'minlaydi. Bu jihat dars jarayonining tushunarli, ravon va estetik jihatdan maqbul bo'lishini kafolatlaydi.

Mantiqiy jihat nutq madaniyatining ikkinchi asosiy komponenti bo'lib, u o'qituvchining fikrlarni aniq, lo'nda va tizimli tarzda ifodalash qobiliyatini anglatadi. Bu jihat pedagogning fikr yuritish va auditoriya bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini bevosita ta'minlaydi. Mantiqiy jihat quyidagi elementlardan iborat:

a) Fikrlarning lo'ndaligi. O'qituvchi nutqi ortiqcha so'zlar va keraksiz takrorlardan holi bo'lishi kerak. Lo'ndalik fikrning tushunarli va esda qoladigan bo'lishini ta'minlaydi. Masalan,

murakkab mavzularni sodda va qisqa jumlar orqali izohlash talabalar uchun tushunishni osonlashtiradi va diqqatni jamlashga yordam beradi.

b) Fikrlarning mantiqiy bog'lanishi. Har bir jumla va fikr oldingisi bilan mantiqan bog'liq bo'lishi kerak. Nutqning tartibli tuzilishi tinglovchida mavzuni tushunish va eslab qolish jarayonini osonlashtiradi. Masalan, darsni kirish, asosiy qism va xulosa bo'yicha tuzish pedagogning fikrlarini mantiqan tartibga soladi va mavzuni bosqichma-bosqich yetkazishga imkon beradi.

c) Mavzuga mos ifodalash. O'qituvchi har doim mavzuga mos so'z va iboralarni tanlashi zarur. Fikrlar mavzudan chetga chiqmasligi, misollar va tushuntirishlar mavzuga muvofiq bo'lishi nutqning mantiqlikligini oshiradi. Masalan, biologiya darsida o'simliklar fotosintezi haqida gapirayotganda, matematik yoki tarixiy misollardan ortiqcha foydalanish mavzudan chalg'itadi.

d) Sabab-natija va bog'lanishlarni ko'rsatish. Mantiqiy jihat tarkibida sabab-natija, taqqoslash va tahliliy bog'lanishlarni ko'rsatish muhimdir. Bu tinglovchilarga mavzuni chuqurroq tushunish va mustaqil fikrlash imkonini beradi. Masalan, ijtimoiy fanlar darsida hodisalar orasidagi sabab-natija aloqasini tushuntirish mantiqiy jihatdan nutqni boyitadi.

Mantiqiy jihat pedagog nutqining tizimlilik va tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Fikrlarning lo'ndaligi, mantiqiy bog'lanishi va mavzuga mos ifodalash orqali o'qituvchi auditoriyaning diqqatini saqlab qoladi, bilim berish jarayonini samarali qiladi va talabalarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi.

Kommunikativ jihat nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u o'qituvchining tinglovchilar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Bu jihat pedagogning faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, auditoriya bilan interaktiv aloqani tashkil etish, talabalarining qiziqishini uyg'otish va ularning psixologik xususiyatlariga moslashish imkonini beradi. Kommunikativ jihat quyidagi elementlardan iborat:

a) Tinglovchilar bilan samarali aloqa. O'qituvchi nutqi tinglovchilarni faol ishtirok etishga undashi kerak. Bu savol-javob, muhokama yoki mini-mashqlar orqali amalga oshiriladi. Samarali aloqa orqali pedagog talabalarining bilim darajasini aniqlay oladi, tushunmagan joylarini qayta tushuntiradi va darsni interaktiv qiladi.

b) Auditoriya qiziqishini uyg'otish. Nutqning qiziqarli va jonli bo'lishi tinglovchilarda e'tibor va qiziqish uyg'otadi. Masalan, misollar, hikoyalar, vizual materiallar va shaxsiy tajriba keltirish orqali o'qituvchi mavzuni jonlantiradi. Shu bilan birga, nutq ohangi, intonatsiya va ta'kidlar auditoriya diqqatini jalb qiladi.

c) Pedagogik psixologiyaga mos nutq uslubi. O'qituvchi tinglovchilarning yoshiga, bilim darajasiga va psixologik xususiyatlariga mos nutq uslubini tanlashi lozim. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sodda va tushunarli so'zlar, vizual yordamchilar va o'yin elementlari qo'llaniladi, yuqori sinf va kollej talabalariga esa murakkab tahliliy misollar va ilmiy atamalar kiritilishi mumkin.

d) Aktiv tinglash va muloqotni rivojlantirish. Pedagog tinglovchilarning fikrlarini faol tinglashi, ularni rag'batlantirishi va kerak bo'lsa, savollar bilan yo'naltirishi lozim. Bu tinglovchilarda o'z fikrini bildirishga ishonch uyg'otadi va dars jarayonini interaktiv qiladi. Xullas, kommunikativ jihat pedagog nutqining samaradorligini ta'minlaydi. Tinglovchilar bilan samarali aloqa, auditoriya qiziqishini uyg'otish va pedagogik psixologiyaga mos nutq uslubi orqali o'qituvchi dars jarayonini interaktiv, jonli va tushunarli qiladi, talabalar bilimini oshirish va ularni faol ishtirok etishga rag'batlantiradi.

Madaniy jihat nutq madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u o'qituvchining so'zlashuvda odob-axloq, ijtimoiy va madaniy kontekstga rioya qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bu jihat pedagog nutqining estetik va ijtimoiy maqbul bo'lishini ta'minlaydi hamda auditoriya bilan samarali muloqotga xizmat qiladi. Madaniy jihat quyidagi elementlardan iborat:

a) Odob-axloq. O'qituvchi nutqida hurmat, samimiyat va muloyimlik ustuvor bo'lishi zarur. Tinglovchilarni kamsituvchi, haqoratli yoki salbiy ohangdagi so'zlar ishlatilmasligi lozim. Masalan, "noto'g'ri javob berdingiz" o'rniga "bu savolni boshqa tomondan tushuntirib ko'raylik" deyish tinglovchi motivatsiyasini saqlaydi va pedagogik muhitni ijobiy qiladi.

b) Ijtimoiy kontekstga rioya qilish. Nutq jamiyatdagi odat, qoidalar va norma bilan mos bo'lishi kerak. O'qituvchi auditoriyaning yosh, jins, ijtimoiy va madaniy xususiyatlarini hisobga

olgan holda so'zlashishi zarur. Masalan, turli millat vakillariga yoki til darajasi past bo'lgan talabalar bilan ishlashda soddalashtirilgan so'z va izohlar ishlatish muloqotni samarali qiladi.

c) Madaniy kontekstga rioya qilish. Nutq madaniy jihatdan maqbul bo'lishi, an'analar, urf-odatlar va milliy qadriyatlarga hurmat ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Masalan, bayramlar, tarixiy voqealar yoki diniy mavzularda auditoriyaning sezgirligi va qadriyatlariga hurmat bilan yondashish zarur. Bu pedagogning madaniyatini namoyon qiladi va talabalarda hurmatli muhitni yaratadi.

O'qituvchining kasbiy mahorati uning bilim berish, tarbiyaviy va kommunikativ vazifalarni bajarish qobiliyati bilan o'lchanadi. Nutq madaniyati esa bu mahoratning asosiy ko'rsatkichi sifatida quyidagi jihatlarida namoyon bo'ladi:

Darsni tushunarli va lo'nda tashkil etish – murakkab mavzularni sodda va aniq izohlash.

Pedagogik muloqot sifatini oshirish – talabalar bilan samarali suhbat olib borish, ularning fikrini tinglash va baholash.

Ijobiy pedagogik muhit yaratish – nutqning odobli va madaniyatli bo'lishi orqali sinfda hurmat va ishonch muhiti shakllantirish.

Xulosa. Nutq madaniyati–o'qituvchining kasbiy mahoratining ajralmas ko'rsatkichi bo'lib, uning samarali faoliyati, o'quvchilarga bilim berish sifati va pedagogik muvaffaqiyatini belgilaydi. Nutq madaniyatini rivojlantirish o'qituvchining doimiy pedagogik va shaxsiy rivojlanish jarayonini talab qiladi. Shuning uchun, har bir pedagog o'z nutq madaniyatini oshirishga alohida e'tibor qaratishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. X.Narxodjayeve. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Monografiya. "Ilm-fan-ma'naviyat" nashriyoti. –Qarshi, 2024.
2. X.Narxodjayeve. Nutqiy muloqot kommunikativ aloqa turi sifatida. Zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo muloqot. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. –Qarshi, 2024.–B. 37-41.
3. M. Mirtojyev, N.Mahmudov. *Til va madaniyat*. - Toshkent: O'zbekiston, 1992. 110-bet.
4. Umurova F.P. Xushmuomalalik kategoriyasining nutq strategiyalari va kommunikativ funksiyalari// International Scientific and Practical conference "Actual issues science". 2024. –B. 209-215.
5. Umurova F.P. O'zbek nutq madaniyatida xushmuomalalikning o'rni // "O'zbek tilini ona tili va xorijiy til sifatida o'qitishning dolzarb masalalari" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Shahrizabz, 2024. –B.370-376.
6. Ganeev B.T. Til va nutqdagi qarama-qarshiliklar. - Ufa: BDPU nashriyoti, 2004. - 470 b.

UO'K 37.02

TEKNOLOGIK TA'LIM YO'NALISHI TALABALARI UCHUN MASOFAVIY TA'LIM TEKNOLOGIYALARI

Z.Sh.Nurmamatov, PhD, Shahrizabz davlat pedagogika instituti, Shahrizabz

Annotatsiya. Maqolada ta'lim oluvchilar uchun masofaviy ta'lim texnologiyalarida o'qituvchi va o'quvchining munosabati va o'zlashtirishni aniqlash usullari keltirilib, bundan tashqari masofaviy o'qitishning hozirgi holati va muammolari, masofaviy kurslarni yaratishning kontseptual asoslari ko'rib chiqilganligi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: auditoriya, texnologiya, talaba, o'qitish, media, savodxonlik, ta'lim, sifat, samaradorlik.

Аннотация. В статье рассматриваются взаимоотношения преподавателя и учащегося в технологиях дистанционного образования, а также методы оценки усвоения знаний. Кроме того, анализируются текущее состояние и проблемы дистанционного обучения, а также концептуальные основы создания дистанционных курсов.

Ключевые слова: аудитория, технология, студент, преподавание, медиа, грамотность, образование, качество, эффективность.

Abstract. The article discusses the relationship between the teacher and the student in distance education technologies for learners, as well as methods for assessing knowledge acquisition. Furthermore, it examines the current state and problems of distance learning and the conceptual foundations for creating distance courses.

Keywords: audience, technology, student, teaching, media, literacy, education, quality, effectiveness.

Kirish. Mustaqillikka erishilgandan keyin barcha sohalaridagi kabi ta'lim tizimida ham jiddiy islohatlar amalga oshirildi, ta'limning sifatini yaxshilashga kirishildi. Shu boisdan bugungi kunda talabalarga sifatli ta'lim berishni tashkil qilishda ilmiy-texnika taraqqiyoti mahsuli bo'lgan zamonaviy axborot texnologiyalari va uning moddiy asosi kompyuterlar xizmatidan keng foydalanib elektron darslik va qo'llanmalar tashkil etish va internet manbalaridan hamda masofadan o'qitishning dasturiy vositalaridan foydalanish davr talabi bo'lib qolmoqda. Aynan shu maqsadda axborot texnologiyalaridan foydalanish, mutaxassislarning umumiy ma'lumoti va kasbiy tayyorgarligining sifatini oshirish uchun jahon andozalariga javob beruvchi axborot texnologiyalarini ta'lim jarayoniga tadbiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi[1].

Jamiyatimizning rivojlangan davrida avvalgi metodik qo'llanmalar bilan cheklanib qolmasdan, unga fan-texnika yangiliklari, Internet va yuksak texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalangan holda, ta'lim jarayonini tinglovchilari uchun yanada qiziqarli va mazmunli qilib o'tish maqsadga muvofiq. Respublikamizda bugungi kunda kompyuter texnologiyalari va Internet tarmog'ini rivojlantirishga katta ahamiyat berilmoqda. Shunga ko'ra, ta'lim tizimidagi o'quv yurtlarida informatika va yangi axborot texnologiyalari bilan birga kasb ta'lim yo'nalishiga tegishli fanlarining o'qitilishi ham davr talabi bo'lib qolmoqda. Masofadan o'qitish usulida o'qituvchi bilan talaba bir-biridan masofa bilan ajralgan bo'lsa ham, doimiy muloqot saqlanib qoladi. Bu o'qitishni nazorat qilishning alohida usuli bo'ladigan elektron pochta va Internet texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O'rta Osiyolik mutafakkirlarning ilmiy meroslaridan foydalaniladigan asosiy darsliklar va ular asosida texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarini o'qitish mazmuni texnologiya ta'limi o'qitish metodikasi bo'yicha ilmiy izlanishlar birinchilar qatorida. O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimiga yangi o'zgarishlar kiritishni kuchaytirib yubordi va masofadan turib o'qishni joriy qilindi. Ta'limning yangi usuli va uslublarini joriy qilish, ta'lim islohotlarini amalga oshirish bugungi kunimiz uchun eng muhim masala ekanini doimiy o'qitmoqdalar[2].

Zamonaviy bilimlarga ega bo'lgan yoshlarni tayyorlash «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»dan kelib chiqadigan vazifalarning asosiy maqsadidir. Bunda yuqori malakali kadrlar tayyorlash manbai – oliy ta'lim oldiga masuliyatli vazifalarni qo'yadi. Respublikamizda «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, ta'lim tizimi tubdan isloh qilinib, davlat standartlari asosida o'quv dasturlari yangidan tuzilmoqda. Bularning barchasi, o'z navbatida fanlarni o'qitish metodikalarini qaytadan qarab chiqilishini talab etadi[2].

Tadqiqot metodologiyasi. Texnologiyaning rivojlanishi bilan texnik vositalardan foydalanib o'qitish uchun birgina kompyuterning mavjudligi kifoya bo'lib qoldi. Avvallari televizor, videomagnitofon, kinoproektor, diaproektor va boshqalar bajargan funksiyalarni kompyuter muvaffaqiyat bilan o'z zimmasiga oldi. Qolaversa, axborotni uzatish, saqlash, tasvirlash sifati sezilarli darajada ortdi[3].

Masofaviy o'qitishni o'qish jarayonida qo'llash sabablari shundaki ta'lim tizimida o'quv jarayonini yangidan isloh qilish, yangi informatsion texnologiyalarga asoslangan o'qitish usullarini ishlab chiqish, ularni keng joriy qilish bugunning talabidir. Bunda masofaviy ta'lim tizimini joriy qilish maqsadga muvofiqdir. 90 yillarning boshlarida Internetning keng ommalashishi, ayniqsa WWW (World Wide Web —Butun dunyo o'rgimchaklari to'ri) tizimining joriy etilishi ta'lim tizimida yangi masofaviy ta'lim tushunchasini olib keldi[14].

Masofaviy o'qitishning texnologiya elementlari hatto yuz yillardan beri ko'rib kelinadi. Bunga Rossiya tajribasidan misol qilib general A.M.Shanyavskiy nomidagi Moskva Xalq Universiteti, Naxotka shaxridagi Morexodnaya maktablarini olish mumkin. Bu yerda V. P. Chernov 1987 yili masofaviy o'qitishni joriy etgan. Ma'lumki dunyoda ilmiy izlanishlar bo'yicha axborotlar doim o'sib, ularni tahlil qilish jarayoni tobora murakkablashib bormoqda. Hozirgi zamon mutaxassisi qaysi

sohada ishlamasin, uning oldida o'zining sohasiga tegishli hodisa va voqealarni bilib turishi va bilim saviyasini doimiy ravishda oshirib borishini talab etmoqda[6].

Masofaviy ta'lim – masofadan turib o'quv axborotlarini almashuvchi vositalarga asoslangan, o'qituvchi maxsus axborot muhit yordamida, aholining barcha qatlamlari va chet ellik ta'lim oluvchilarga ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi ta'lim majmuaidir.

Masofaviy o'qitish tizimi – masofaviy o'qitish shartlari asosida tashkil etiladigan o'qitish tizimi. Barcha ta'lim tizimlari singari masofaviy o'qitish tizimi o'zining tarkibiy maqsadi, mazmuni, usullari, vositalari va tashkiliy shakllariga ega. Nima uchun masofaviy ta'lim kerak bo'lib qoldi? – degan savol tug'ilishi tabiiy. Bu savolga javob tariqasida quyidagilarni sanab o'tish mumkin:

– Ta'lim olishda yangi imkoniyatlar (ta'lim olishning arzonligi, vaqt va joyga bog'liqligini va boshqalar).

– Ta'lim maskanlariga talaba qabul qilish sonining cheklanganligi.

– Ta'lim olishni xohlovchilar sonining oshishi.

– Sifatli axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi.

– Xalqaro integratsiyaning kuchayishi[13].

Yuqorida sanab o'tilgan sharoit va imkoniyatlar masofaviy o'qitishga ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Masofaviy ta'lim tinglovchisi fan dasturlari chop etilgan yoki Elektronik ko'rinishdagi darsliklar va o'quv qo'llanmalar (darslik, mashqlar to'plami) laboratoriya ishlarini bajarish uchun qo'llanmalar va boshqalar. Shuningdek mashg'ulotlar bo'yicha ishlash tashkil qilish uchun uslubiy qo'llanmalarni o'z ichiga olgan o'quv uslubiy narsalarga ega bo'lish kerak[12].

Masofaviy ta'limda o'quv kursining eng to'la varianti quyidagilardan iborat bo'ladi.

– Nazorat materiallar;

– Nazariy bilimlarni to'g'rilash uchun topshiriqlarni bajarish misollari va eng ko'p uchraydigan xatoliklarni tahlili ko'rsatilgan material;

– Virtual laboratoriya ishlari;

– Ma'lumotnomalar va glassoriylar. Glassoriylar - (fanning yil bo'yicha tarixan rivojlanishi);

– Bilimlarni rivojlantirish va test o'tkazish tizimlari.

O'quv kursining har bir tashkil qiluvchisi o'rganilayotgan sohasi va ushbu kurs o'rganilayotgan ta'lim yo'nalishiga bog'liq holda turli tarzda amalga oshiradi. Masalan: texnikaviy ta'lim yo'nalishlari uchun praktikum mashqlar to'plami iqtisodiyot topish yo'nalishlari uchun interaktiv o'yinlar ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki - masofaviy o'qitish bugungi kunda nafaqat o'quv maskanlari uchun zarur, balki bugungi kundagi globalizatsiyalash jarayonida katta-katta korxonalarga, muassasalarga o'zlariga mutaxassislar tayyorlashda, ularni qayta tayyorlashda, ularning bilim darajalarini va ko'nikmalarini yuqori darajada ushlab turishda muhim o'rin tutadi. Masofaviy o'qitishni qo'llagan holda aholining umumiy bilim darajasini va bu bilimning sifatini oshirish imkoni mavjud. Aholining barcha qatlamlarini bilim olishdagi ixtiyoriy talablarini qondirish mumkin bo'ladi. Bilimlarni o'z vaqtida keng aholiga tarqatish imkoni mavjud. Yagona ta'lim muhitini yaratib, unda barcha bilimlarni mujassamlashtirish imkoni mavjud. Masofadan o'qitish usulida o'quvchi va o'qituvchi bir-biridan masofa bilan ajralgan bo'lsa ham doimiy muloqot saqlanib qoladi. Bu o'qitishni nazorat qilishning alohida usuli bo'ladigan elektron pochta va internet texnologiyalari yordamida amalga oshiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob halqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston" 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. "O'zbekiston" 2016.
3. Shomirzayev M.X. Texnologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar. Darslik.. –T.: "TerDU nashr-matbaa markazi", 2020. – 226 b.
4. Mamatov.O Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik,psixologik xavfsizlikni ta'minlashning ijtimoiy psixologik imkoniyatlari. Namangan, 2008.
5. Yuldashev U.Yu , Boqiev R.R., Zokirova.F.M. Informatika o'qitish metodikasi. Metodik qo'llanma. -T, 2004.
6. Xayitov J.X. Bo'lajik texnologiya fani o'qituvchilarida kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasi // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 3/2022. –B. 78-81. (13.00.00: №31).

7. Xayitov J.X Texnologik ta'lim praktikumi darslarida talabalarning kreativlik sifatlarini rivojlantirish tamoyillari va kreativlik sifatlarining tavsifi // Respublika janubida elektr energetika sohasining rivojlanish istiqbollari. Mavzusida xalqaro ilmiy-texnik anjuman. Termiz, 2022. -B. 389-392.

8. Nurmamatov Z.Sh. Innovatsiyalarning ro'li va ahamiyati ta'limda. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. - Namangan. www.journal.namdu.uz ISSN: 2181-0427 . 1/2023. -B. 645-650.(13.00.00:№30).

9. Nurmamatov Z.Sh. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash. Fan, ta'lim va texnikani innovatsion rivojlantirish masalalari. - Andijon. 2022 - y. B. 31-34.

10. Nurmamatov Z.Sh. Current status of development of innovative activity of future technology teachers. International Conference of Scientific and Management Current Affairs. - Angliya. 2022 - y. B. 1-4.

11. Shomirzayev M.X. Education is personally focused technology //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 8.

12. Shomirzayev M.X. et al. National handicrafts of Uzbekistan and its social-economic significance //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2020. – T. 8. – №. 8. – C. 129-138.

13. Shomirzayev M.X., Yuldashov K. K. The Educational Importance of Teaching Knowledge to Secondary School Students //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2021. – T. 2. – №. 08. – C. 132-142.

14. Shomirzayev M.X. Practical lessons in technology: Characteristics of organization and conduct //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 4. – C. 991-1001.

15. Shomirzayev M.X. The concept of pedagogical technology and basic principles //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – T. 10. – №. 11. – C. 1551-1560.

UO'K 37.02

IJTIMOYIY YUZNI HIMOYA QILISH VA BOSHQARISH M.M.Nurmatova, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqola sotsiolingvistika, pragmatika va sotsiopsixologiya sohalarining tutash nuqtasida shakllangan atama ijtimoiy yuz (face) va ijtimoiy yuzni himoya qilish va boshqarishning (facework) metodologik asoslari, rivojlanishi va zamonaviy talqinlarini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: kollektivist jamiyat, individualist jamiyat, ijtimoiy yuz, ijtimoiy yuzni boshqarish, xushmuomalalik, lisoniy vositalar, ijtimoiy yuz muzokarasi nazariyasi, strategiyalar, madaniyatlararo muloqot.

Аннотация. В данной статье анализируются методологические основы, развитие и современные интерпретации понятий социальное лицо и управление социальным лицом, сформировавшихся на стыке социолингвистики, прагматики и социальной психологии.

Ключевые слова: коллективисты, индивидуалистское общество, социальное лицо, управление социальным лицом, вежливость, языковые средства, теория переговоров о социальном лице, стратегии, межкультурная коммуникация.

Abstract. This article analyzes the methodological foundations, development and modern interpretations of the concepts face and facework—terms formed at the intersection of sociolinguistics, pragmatics and sociopsychology.

Keywords: collectivist society, individualist society, face, face management, politeness, linguistic means, face-negotiation theory, strategies, intercultural communication.

Ijtimoiy yuz hodisasiga oid tadqiqotlar tilning lingvopragmatik xususiyatlarini yanada batafsil o'rganish imkonini beradi. Bugungi globallashuv va integratsiyalashuv jarayonlarida diplomatik munosabatlarga keng ahamiyat berilayotgani holda, xalqlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy aloqalarni rivojlantirishda xushmuomalalik tarkibiga kiruvchi ijtimoiy yuzni saqlash strategiyalarini, lisoniy va nolisoniy vositalarni o'rganish va chog'ishtirma tadqiq qilish orqali tillarga xos lingvopragmatik jihatlarni aniqlash dolzarb amaliy ahamiyat kasb etadi.

O'zaro muloqotda ijtimoiy, madaniy omillarni e'tiborga olish, turli xalqlarga xos xushmuomalalikka oid qoidalarni o'zlashtirish, bu borada verbal va noverbal harakatlarning amalga oshirilishini tadqiq qilish orqali ijtimoiy yuz nazariyasining universal qolip va modellari yaratilgan bo'lib, bu qoliplarning ma'lum tillarda qo'llanilish tamoyillarini o'rganish chog'ishtirma lingvopragmatikaning taraqqiyoti uchun nazariy jihatdan muhim sanaladi.

Xalqaro muloqotda muvaffaqiyatga erishishda ijtimoiy yuz tamoyillarini bilish, ijtimoiy yuzni saqlovchi lisoniy va nolisoniy vositalardan o'rinli foydalana olish zarur ahamiyat kasb etadi.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslik va pragmatika sohalarida insonlar o'rtasidagi muloqot jarayonida "yuz" (face) tushunchasi alohida e'tibor qozona boshladi. Erving Goffmanning sotsiologik yondashuvi hamda Braun va Levinsonning "Politeness Theory"si bu borada asosiy nazariy poydevor bo'lib xizmat qildi. So'nggi yillarda bir qator olimlar ushbu konsepsiyani yanada chuqurlashtirib, uni zamonaviy muloqot tahlilida keng qo'llashmoqda.

"Facework" tushunchasi sotsiolingvistika, pragmatika va ijtimoiy psixologiya sohalarining tutash nuqtasida shakllangan atama bo'lib, insonlar o'zaro muloqot davomida ijtimoiy yuzni qanday himoya qilish va boshqarishni anglatadi. Bu tushuncha ilk bor amerikalik sotsiolog Erving Goffman tomonidan 1955-yilda ishlab chiqilgan. Goffmanga ko'ra, ijtimoiy yuz (face) - bu ijtimoiy muloqot jarayonida inson tomonidan boshqalarga namoyon etiladigan ijobiy o'zlik bo'lib, uni saqlash va himoya qilish ijtimoiy o'zaro ta'sirning muhim tarkibiy qismidir.

Goffmanning ishlanmalari "mikrosotsiologiya" tamoyillariga asoslanib, kundalik muloqotda yuzaga keladigan ijtimoiy yuziga putur yetkazuvchi holatlarni boshqarish strategiyalarini tahlil qilishga asoslangan. U bu jarayonni rituallashtirgan sotsial amaliyot sifatida talqin qiladi, ya'ni har bir muloqot ishtirokchisi o'z yuzini saqlashga urinishda, o'zining va suhbatdoshining ijtimoiy maqomini e'tiborga oladi.

Goffmandan keyin ushbu nazariya tilshunoslik doirasida yanada rivojlantirildi. Ayniqsa, Braun va Levinsonlar tomonidan ishlab chiqilgan "Xushmuomalalik nazariyasi" doirasida ijtimoiy yuz tushunchasi ikki turga ajratildi: ijobiy yuz (insonning ijtimoiy qabul qilinish istagi) va salbiy yuz (insonning mustaqillik va erkinlikka bo'lgan ehtiyoji). Ular turli madaniyatlarda har xil xushmuomalalik strategiyalari orqali bu ehtiyojlarning qanday ifodalanishini aniqlab berdi.

1990-yillardan boshlab, madaniyatlararo muloqot kontekstida ijtimoiy yuz nazariyasi yangi yo'nalishda rivoj topdi. Ayniqsa, Stella Ting-Tumey tomonidan ishlab chiqilgan "Face-Negotiation Theory" (1988, 2005) bu tushunchani madaniy o'zgaruvchanlik prizmasidan tahlil qiladi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, individualistik jamiyatlarda (masalan, AQSh) ijtimoiy yuz asosan o'zini ifodalash va avtonomiya orqali namoyon bo'lsa, kollektivistik jamiyatlarda (masalan, Xitoy, Koreya) u jamoaviy uyg'unlik va g'urur orqali shakllanadi.

Stella Ting-Tumey tomonidan yozilgan "The Challenge of Facework" asari madaniyatlararo muloqotda ijtimoiy yuz (face) va yuzni saqlash (facework) tushunchalarining murakkabligini chuqur tahlil qiladi. Muallif Goffmanning ijtimoiy yuz kontseptsiyasini rivojlantirib, uni *Face-Negotiation Theory* orqali madaniyatlar o'rtasida farqlaydi. Ting-Tumey asosan kollektivist va individualist jamiyatlarda yuzni boshqarish usullarini taqqoslaydi. Unga ko'ra, kollektivist madaniyatlarda ijtimoiy uyg'unlik va guruh obro'sini saqlash ustuvor bo'lsa, individualist madaniyatlarda shaxsiy avtonomiya va to'g'riso'zlik muhimroq hisoblanadi (Ting-Tumey, 1994). Kitobda madaniy farqlar, mojaroni boshqarish va yuzga tahdid qiluvchi vaziyatlarga nisbatan odamlarning munosabati aniq misollar orqali ochib berilgan.

Yana bir muhim bosqich — kommunikatsion pragmatika va sotsiopragmatika sohalarida yuzaga keldi. R.Skollon va S.Skollon (1995) ijtimoiy yuzni saqlashning beshta superstrategiyalarni ikki guruhga ajratadilar: direktiv va ijobiy yuzni birdamlik nomi ostida, salbiy yuz, nodirektiv yuz va yuzga putur yetkazuvchi harakatlarni amalga oshirmaslikni ehtiromli munosabat nomi ostida birlashtirganlar. Mualliflarning fikricha, hamjihatlik guruhiga birlashuvchi strategiyalarda o'zaro yaqinlik, bir xillik, bir-biriga moslikka urg'u beriladi, ehtiromli munosabat sistemasida esa o'zaro masofani saqlash, suhbatdoshning yuziga putur yetkazmasdan, ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish muhim sanaladi.

R.Uatts xushmuomalalikning maxsus lingvistik shakllar bilan emas, xatti-harakat va mos kelish bilan bog'liqligini keltirib o'tadi. Muallif xushmuomala/xushmuomala bo'lmagan xulq-atvor nazariyalarini tahlil qilish va shakllantirishda to'rtta asosiy muammoni keltirib o'tadi:

- a) xulq-atvorni kontekstdan tashqarida, kontekstdan alohida baholashning imkoni yo'qligi;
- b) so'zlovchi va tinglovchilar perspektivlarini inobatga olish;
- c) yuqoridagi ikki omildan kelib chiqqan holda prediktiv – bashorat qiladigan modelni rivojlantirishning imkoni yo'qligi;

d) xushmuomalalikning ideal, universal ilmiy konseptini yaratishning imkoniyati yo'qligi. Bizningcha esa, xushmuomalalik faqat ijtimoiy vaziyat va xatti-harakat bilangina ro'yobga chiqmaydi.

Xushmuomalalik lisoniy vositalarsiz, to'g'ri tanlangan so'z va iboralarsiz mavjud bo'la olmaydi. R.Uatts keltirib o'tgan muammolarni tahlil qilar ekanmiz, chindan ham xushmuomalalikni kontekstdan tashqarida baholab bo'lmaydi. Chunki chiroyli so'zlar, lingvistik ifodalar kinoya, istehzo, mazax maqsadlarida qo'llangan bo'lishi mumkin. Shuningdek, xushmuomalalikning universal qolipi, modelini yaratish bizningcha ham imkonsiz. Chunki xushmuomalalik faqat lingvistik emas, ijtimoiy va madaniy omillarni ham o'z ichiga qamrab oladi. So'zlovchining xushmuomala munosabati tinglovchi tomonidan xushmuomalalik sifatida qabul qilinmasligi mumkin. Shuningdek, bir tilda xushmuomalalik hisoblangan lingvistik ifoda boshqa xalq madaniyatiga mos kelmasligi ham mumkin. Shu sababdan ham xushmuomalalikda universallik yo'q, deb baholanadi.

Zamonaviy tadqiqotlar, xususan, multimodal kommunikatsiya va raqamli diskurs yo'nalishlari doirasida ijtimoiy yuz va uni boshqarishni internet muhitida, masalan, ijtimoiy tarmoqlardagi o'zaro muloqot, emoji'lar orqali yuz ifodalari, videochatlardagi tana tili kabi omillar bilan uyg'un holda o'rganmoqda.

Shunday qilib, "facework" tushunchasi 70 yildan ortiq tarixga ega bo'lib, u sotsiologiyadan boshlab, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, kommunikatsiya va psixologiya fanlarigacha turli paradigmalarda izchil rivojlanib kelmoqda. Bu tushuncha bugungi kunda global muloqotda muhim nazariy asoslardan biri sifatida o'z o'rnini topgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROYXATI:

1. Brown, P., & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behaviour*. New York: Doubleday.
3. Locher, M. A., & Watts, R. J.. Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*. 2005. 1(1), 9–33.
4. Scollon, R., & Scollon, S. W. *Intercultural Communication: A Discourse Approach*. Oxford: Blackwell, 1995.
5. Scollon R., Suzanne B. Cross-system interaction, Ethnicity, and Communicative Pluralism. Narrative, literacy and face in interethnic communication. Norwood, N.J. Ablex, 1981. – P.173-175.
6. Spencer-Oatey, H. *Culturally Speaking: Managing Rapport through Talk across Cultures*. London: Continuum, 2000.
7. Spencer-Oatey, H. Theories of (im)politeness. In *Politeness in East Asia* (pp. 13–45). Cambridge: Cambridge University Press. 2007.
8. Watts R. Politeness. – Cambridge: University Press, 2003

UO'K 37.015.4 + 371.314.6 + 378.1:37.01 + 159.9

TEXNOLOGIYA FANIDA LOYIHAVIY TA'LIM: O'QUVCHILARDA KASBIY KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH

X.D. O'rinboyev, o'qituvchi, Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi, Urganch

Annotatsiya. Maqolada texnologiya fanida loyihaviy ta'limni qo'llashning ahamiyati, uning o'quvchilar kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rnini va zamonaviy innovatsion metodlar bilan uyg'unligi tahlil qilingan. Loyihaviy ta'lim orqali o'quvchilarda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, jamoada ishlash va muhandislik yondashuvi shakllanishi, shuningdek, kasb tanlashga yo'naltirilishi yoritilgan. Tajribaviy natijalar asosida 3D modellash, robototexnika, Arduino va "aqlli tizimlar" kabi loyihalarning samaradorligi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida duch kelinayotgan muammolar va istiqboldagi yechimlar, jumladan, moddiy-texnik bazani mustahkamlash, o'qituvchilar malakasini oshirish va STEAM yondashuvini keng joriy etish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan. Xulosa sifatida, texnologiya fanida loyihaviy ta'lim o'quvchilarni amaliy hayotga tayyorlash, ularning kasbiy salohiyatini rivojlantirish va raqobatbardosh shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qilishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Texnologiya fani, loyihaviy ta'lim, kasbiy ko'nikmalar, innovatsion metodlar, ijodkorlik, muhandislik fikrlash, STEAM yondashuvi, robototexnika, 3D modellash, Arduino, ta'lim innovatsiyalari.

Аннотация. В статье проанализировано значение применения проектного обучения на уроках технологии, его роль в формировании профессиональных навыков учащихся и гармония с современными инновационными методами. Отмечено, что через проектное обучение у школьников формируются креативность, самостоятельное мышление, умение работать в команде и инженерный подход, а также осуществляется профориентация. На основе экспериментальных результатов показана эффективность таких проектов, как 3D-моделирование, робототехника, Arduino и «умные системы». Кроме того, рассмотрены проблемы, возникающие в образовательном процессе, и предложены перспективные решения, включая укрепление материально-технической базы, повышение квалификации педагогов и широкое внедрение STEAM-подхода. В качестве вывода подчеркивается, что проектное обучение в преподавании технологии служит подготовке учащихся к практической жизни, развитию их профессионального потенциала и становлению конкурентоспособной личности.

Ключевые слова: Технология, проектное обучение, профессиональные навыки, инновационные методы, креативность, инженерное мышление, STEAM-подход, робототехника, 3D-моделирование, Arduino, образовательные инновации.

Abstract. The article analyzes the importance of applying project-based learning in technology education, its role in developing students' professional skills, and its integration with modern innovative methods. It highlights that project-based learning fosters creativity, independent thinking, teamwork, and an engineering approach among students, as well as guides them in career orientation. Based on experimental results, the effectiveness of projects such as 3D modeling, robotics, Arduino, and "smart systems" is demonstrated. Furthermore, the article discusses challenges faced in the educational process and presents prospective solutions, including strengthening the material-technical base, improving teachers' qualifications, and expanding the implementation of the STEAM approach. In conclusion, it is emphasized that project-based learning in technology education contributes to preparing students for practical life, developing their professional potential, and shaping them as competitive individuals.

Key words: Technology education, project-based learning, professional skills, innovative methods, creativity, engineering thinking, STEAM approach, robotics, 3D modeling, Arduino, educational innovations.

Bugungi globalashuv davrida ta'lim tizimi o'z oldiga yangicha vazifalarni qo'yimoqda. Texnologiyalar tezkor rivojlanib borar ekan, o'quvchilarning ijodkorlik, amaliy ko'nikma va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish zaruriyati ortmoqda. Shunday sharoitda texnologiya fani nafaqat oddiy o'quv predmeti, balki o'quvchilarni hayotga tayyorlovchi, ularni kasbiy faoliyatga yo'naltiruvchi va zamonaviy innovatsion yondashuvlarni amalda sinab ko'rishga imkon beruvchi muhim yo'nalish sifatida alohida o'rin egallaydi. Texnologiya fani o'quv jarayonida quyidagi ahamiyatli vazifalarni bajaradi:

Amaliy ko'nikmalarni shakllantirish – o'quvchilar nazariy bilimlarini amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlashadi. Kasbga yo'naltirish – o'quvchilar turli texnik, hunarmandchilik va innovatsion faoliyatlar bilan tanishib, o'z qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ijodkorlikni rivojlantirish – texnologiya darslari jarayonida o'quvchilarga yangilik yaratish, muammolarga original yechim topish uchun sharoit yaratiladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish – 3D-modellar, dasturlash, robototexnika va boshqa texnik vositalardan foydalanish orqali o'quvchilarning texnologik savodxonligi oshadi.

Innovatsion ta'lim metodlari va ularning ahamiyati. Bugungi ta'lim jarayonida an'anaviy yondashuvlar yetarli bo'lmay qolmoqda. Shu bois o'qituvchilar o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydigan innovatsion metodlardan foydalanishi zarur. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi: Interaktiv metodlar – savol-javob, munozara, guruhli ishlar orqali o'quvchilarda faollik va mustaqil fikrlash rivojlanadi. Axborot texnologiyalari asosida ta'lim – elektron darsliklar, onlayn testlar, ta'limiy platformalardan foydalanish jarayonni qiziqarli qiladi. Ijodiy loyihalar – o'quvchilar biror mahsulot yaratish yoki muammoni hal qilish orqali bilimlarini amalda qo'llash imkoniga ega

bo'ladilar. Bu metodlarning ahamiyati shundaki, ular o'quvchilarni passiv bilim oluvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, o'rganilgan bilimlarni hayotiy tajriba bilan bog'lash imkonini beradi.

Loyihaviy ta'lim tushunchasi. So'nggi yillarda ta'lim tizimida loyihaviy ta'lim keng qo'llanila boshladi. Bu metodning mohiyati – o'quvchilarni aniq loyiha asosida ishlashga yo'naltirishdir. Masalan, biror qurilma yasash, kichik dastur yaratish, maktab hayotiga foydali bo'lgan g'oya ishlab chiqish orqali o'quvchilar bilimlarini amaliyotda sinab ko'rishadi. Loyihaviy ta'limning asosiy afzalliklari: Mustaqil izlanish va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. O'quvchilarda mas'uliyat va tashabbuskorlikni oshiradi. Nazariya va amaliyotni uzviy bog'laydi. O'quvchilarni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlaydi.

Maqolaning maqsadi va dolzarbligi. Ushbu maqolaning maqsadi – texnologiya fanining zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyatini ochib berish, innovatsion metodlar va loyihaviy ta'lim yondashuvlarining o'quv jarayonidagi o'rnini tahlil qilishdan iborat. Mavzuning dolzarbligi shundaki, texnologiya fani orqali o'quvchilarda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy kasbiy ko'nikmalar ham shakllanadi. Innovatsion metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini samarali, qiziqarli va hayotiy qiladi. Ayniqsa, loyihaviy ta'lim o'quvchilarni kelajakda jamiyat uchun foydali kadrlar bo'lib yetishishga xizmat qiladi.

Texnologiya fanida loyihaviy ta'limning ahamiyati va zamonaviy yondashuvlar: Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning faqat nazariy bilimlarni egallashi kifoya emas. Ularni amaliy hayotga, kasbiy faoliyatga va ijodiy izlanishga tayyorlash dolzarb masalaga aylandi. Shu bois texnologiya fani o'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish, muhandislik fikrlashni rivojlantirish va kreativlikni oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu jarayonda loyihaviy ta'lim alohida o'rin tutadi.

Loyihaviy ta'limning mohiyati: Loyihaviy ta'lim (Project-Based Learning) – bu o'quvchilarga aniq bir loyiha ustida ishlash orqali bilim va ko'nikmalar berish metodidir. Bunda o'quvchilar: Mustaqil izlanadi, guruh bo'lib hamkorlikda ishlaydi, o'z bilimlarini amalda qo'llaydi, yakunida esa tayyor mahsulot yoki yechim yaratadi. Masalan, “Yashil energiya” loyihasida quyosh paneli yoki shamol turbinasining kichik modelini yasash, “Aqlli uy” loyihasida esa Arduino va IoT texnologiyalari asosida avtomatlashtirilgan tizim yaratish mumkin.

Guruhli ish va hamkorlikda o'rganish. Loyihaviy ta'limning asosiy afzalliklaridan biri – bu guruhli ishdur. O'quvchilar bir jamoa bo'lib, vazifalarni bo'lib olishadi, mas'uliyatni his qilishadi va bir-biridan o'rganish imkoniga ega bo'ladilar. Bu esa: Hamkorlikda ishlash, yetakchilik, mas'uliyatni bo'lishish, muammolarni birgalikda hal etish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Zamonaviy vositalardan foydalanish. Texnologiya fanida loyihalarni amalga oshirishda zamonaviy texnik vositalar keng qo'llanilmoqda. Jumladan: 3D printerlar – o'quvchilar o'z loyihalarini 3D modellashirish orqali amaliy ko'rinishga keltirishadi. Arduino platformasi – “Aqlli uy”, avtomatlashtirilgan tizimlar va turli o'lchov qurilmalari yaratishda qo'llanadi. Robototexnika – o'quvchilarning texnik va muhandislik fikrlashini rivojlantiradi. Elektron taxtalar – dars jarayonini interaktiv va samarali tashkil etadi. O'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish. Texnologiya darslari o'quvchilarni: Amaliy hunar o'rganishga, texnik fikrlash va ijodiy yondashuvga, kasb tanlash jarayoniga tayyorlashga xizmat qiladi. Masalan, dizayn va modellashirish, elektron qurilmalar yig'ish, robot dasturlash kabi loyihalar kelajak kasblariga yo'naltirishda katta yordam beradi.

Kasbga yo'naltirishda loyihaviy ta'limning roli. O'quvchilar loyiha asosida ishlash jarayonida o'z qiziqishlari va qobiliyatlarini kashf etishadi. Kimdir robototexnikaga, kimdir dasturlashga, yana kimdir dizayn va konstruktorlik ishlariga qiziqishi mumkin. Shu bois loyihaviy ta'lim kasb tanlashda muhim ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Bugungi ta'limda STEAM yondashuvi (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) keng qo'llanilmoqda. Bu yondashuv loyihalarni fanlararo bog'liqlikda bajarishga imkon beradi. Misollar: “Yashil energiya” loyihasi – quyosh panellari va shamol turbinalari yordamida ekologik toza energiya ishlab chiqarish modelini yaratish.

“Aqlli uy” loyihasi – Arduino, sensorlar va IoT orqali masofadan boshqariladigan uy tizimi ishlab chiqish. Robototexnika loyihalari – turli vazifalarni bajaruvchi robotlarni yasash va dasturlash. 3D modellashirish – turli konstruktsiyalar va dizaynlarni yaratib, 3D printer orqali tayyorlash. Ilmiy-nazariy asoslar loyihaviy ta'lim nazariyasi ilk bor amerikalik pedagog Jon Dyui va uning shogirdi

Uilyam Kilpatrik tomonidan ishlab chiqilgan. Dyui ta'limni hayotiy tajriba bilan bog'lash zarurligini ta'kidlab, o'quvchilarni real muammolarni yechishga yo'naltirish tarafdori bo'lgan. Kilpatrik esa "Project Method"ni ishlab chiqib, o'quvchilarning mustaqil izlanishi, hamkorlikda ishlashi va ijodkorligini rivojlantirishni ta'limning asosiy maqsadi deb bilgan. Bugungi kunda loyihaviy ta'lim nafaqat pedagogik metod sifatida, balki zamonaviy ta'lim falsafasi sifatida qaralmoqda. Uning mohiyati – bilimlarni tayyor shaklda berish emas, balki o'quvchini faol bilim izlovchi, muammo yechuvchi va yaratuvchi shaxsga aylantirishdir. Milliy ta'lim siyosati bilan bog'liqlik O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim-tarbiya tizimini tubdan takomillashtirish" hamda "Yoshlar – kelajagimiz" dasturi doirasida yoshlarni kasbga yo'naltirish, ularning texnik ijodkorligi va innovatsion salohiyatini rivojlantirish alohida e'tiborda.

Tavsiyalar: Texnologiya fanida STEAM asosidagi loyihalarni keng qo'llash. Maktablarni zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlash. O'qituvchilar malakasini innovatsion metodlar bo'yicha oshirish. Loyiha ishlari uchun fanlararo hamkorlikni kuchaytirish.

Xulosa. Texnologiya fanida loyihaviy ta'limni qo'llash o'quvchilarda amaliy hunar, muhandislik fikrlash, kreativlik va mas'uliyat, kasbiy yo'nalishga tayyorgarlikni shakllantiradi. Maqola tahlili va tajribalar shuni ko'rsatadiki, loyihaviy ta'lim kelajakda o'quvchilarning jamiyatda faol, tashabbuskor va raqobatbardosh shaxs bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

UO'K 37

MOBIL VA ONLAYN TIL O'RGANISH PLATFORMALARINI AN'ANAVIY SINIF USULLARI BILAN INTEGRATSIYALANISHI

Sh.X.Omonova, talaba, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada mobil va onlayn til o'rganish platformalarini an'anaviy sinf usullari bilan integratsiyalanishining nazariy asoslari tahlil qilingan. Tadqiqot "Tadqiqot jamiyati nazariyasi", Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi va faoliyat nazariyasi kabi nazariy modellarni ko'rib chiqadi. O'zbekiston universitetlari uchun amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: mobil til o'rganish, aralash ta'lim, MALL (mobil yordamida til o'rganish), nazariy asoslar, O'zbekistan, universitet, integratsiya, raqamli ta'lim

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы интеграции мобильных и онлайн платформ изучения языков с традиционными классными методами. Исследование рассматривает теоретические модели, включая теорию сообщества исследователей, социокультурную теорию Выготского и теорию деятельности. Представлены практические рекомендации для университетов Узбекистана.

Ключевые слова: мобильное изучение языков, смешанное обучение, MALL, теоретические основы, Узбекистан, университет, интеграция, цифровое образование

Abstract. The article analyzes theoretical foundations for integrating mobile and online language learning platforms with traditional classroom methods. The research examines theoretical models including Community of Inquiry theory, Vygotsky's sociocultural theory, and Activity Theory. Practical recommendations for Uzbekistan universities are provided.

Keywords: mobile language learning, blended learning, MALL, theoretical frameworks, Uzbekistan, university, integration, digital education

Kirish. XXI asrda raqamli transformatsiya jarayonlari til ta'limi sohasida tubdan o'zgarishlarni yuzaga keltirgan bo'lib, zamonaviy pedagogikaning vazifasi an'anaviy sinf asosidagi yondashuvlarni ilg'or texnologik innovatsiyalar bilan muvofiqlashtirish va bu jarayonning puxta nazariy asoslarini yaratishdan iboratdir. Mobil va onlayn til o'rganish platformalari (MALL — mobil yordamida til o'rganish) rivojlanishi natijasida pedagogikada nazariy va amaliy jihatdan yangi imkoniyatlar paydo bo'ldi, bu esa, o'z navbatida, an'anaviy ta'lim paradigmasi qayta ko'rib chiqilishi ehtiyojini yuzaga keltirdi. O'zbekiston Respublikasidagi "Raqamli O'zbekiston 2030" strategiyasi doirasida oliy ta'lim tizimini tubdan modernizatsiyalash va, xususan, xorijiy tillar ta'limini takomillashtirish ustuvor vazifa sifatida ilgari surilmoqda; bu esa an'anaviy va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni

integratsiyalashning mustahkam nazariy asoslarini ishlab chiqish bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekiston universitetlari talabalari uchun mobil va onlayn til o'rganish platformalarini an'anaviy sinf metodlari bilan integratsiyalashgan holda amaliyotda qo'llashga mo'ljallangan nazariy va konseptual modelni yaratishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun Tadqiqot jamiyati nazariyasi, Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy yondashuvi va Faoliyat nazariyasiga asoslangan tizimli nazariy yondashuv qo'llaniladi. Zamonaviy global va raqamli o'zgarishlar sharoitida til o'rganishni konseptuallashtirish nafaqat pedagogik samaradorlik nuqtai nazaridan, balki talabalarni XXI asr kompetensiyalariga tayyorlash uchun ham muhim nazariy asosni shakllantiradi. Lingvodidaktika sohasida texnologiyalarni o'quv jarayoniga samarali integratsiya qilish, zamonaviy ikkinchi til o'rganish nazariyalari nuqtai nazaridan yangi ilmiy yondashuvlarni talab qilmoqda; bu esa, o'z navbatida, mahalliy madaniy kontekst hamda global pedagogik tendensiyalar o'rtasidagi muvozanatni topish masalaning markaziga olib chiqadi.

Zamonaviy amaliy tilshunoslik sohasida texnologiya integratsiyasi masalasi aynan ikkinchi til o'zlashtirish nazariyalari kontekstida chuqur o'rganilmoqda; bunda CALL (kompyuter yordamida til o'rganish) va MALL (mobil yordamida til o'rganish) paradigmalari til o'rganishning kognitiv, ijtimoiy va madaniy mezonlarini qamrab oluvchi yangicha talab va yondashuvlarni yuzaga keltiradi. Konstruktivist yondashuv asosida texnologiya integratsiyasi o'quvchi markazli ta'lim konsepsiyasini ilgari suradi va bu jarayonda texnologiya nafaqat axborot uzatuvchi vosita, balki bilim va ko'nikmalar rivojlantirishning faol ishtirokchisi sifatida baholanadi. Aynan ijtimoiy konstruktivizm nuqtai nazaridan mobil va onlayn platformalar hamkorlik va interaktiv muloqot orqali til o'rganishning zamonaviy shakllarini yaratadi va ko'p modallik savodxonligi nazariyasi (multimodal literacy) matn, audio, video va interaktiv komponentlarning uyg'unligi orqali ilgari suriladi. O'zbekiston ta'lim tizimidagi sovet pedagogik an'analari hanuz kuchli bo'lib, bu model asosan o'qituvchi markazli, ierarxik va ma'ruza uslubidagi strukturalarni o'z ichiga oladi. Aksincha, zamonaviy texnologiya asosidagi ta'lim esa interaktiv, o'quvchi markazli va kooperativ o'qitishni ilgari suradi, bu esa an'anaviy va innovatsion yondashuvlar to'qnashuvi uchun tashkiliy hamda madaniy muhit yaratadi. Mahalliy madaniy kontekstda esa jamiyatning kollektivistik tabiati, yuqori hokimiyat masofasi va an'anaviy qadriyatlarga sadoqat texnologiyalarni qabul qilish va ta'lim tizimiga tatbiq etishda muhim omil bo'lib, nazariy model ishlab chiqishda ularni inobatga olish zarurati yuqoridir. Lingvistik jihatdan esa, o'zbek tilining grammatik xususiyatlari, uning ingliz tili bilan tipologik tafovutlari va ikki tilli o'qitish muhitida yuzaga keladigan jarayonlar ham nazariy modelning tarkibiy qismini tashkil qiladi.

Zamonaviy lingvodidaktikada texnologiya integratsiyasining nazariy asoslari turli paradigmalar sintazini talab etadi. Kommunikativ yondashuv sharoitida mobil va onlayn platformalar til o'rganishda real materiallar va hayotiy muloqot imkoniyatlarini ta'minlaydi, bunda til o'rganish jarayonining amaliy va pragmatik jihatlari yanada rivojlanadi. Vazifaga asoslangan til o'qitish metodologiyasi esa raqamli muhit uchun yangi strategiyalarni ishlab chiqish hamda talabalarining haqiqiy kommunikativ vaziyatlardagi til ko'nikmalarini o'stirish uchun mustahkam imkoniyat yaratadi. Mazmun va til integratsiyasi yondashuvi esa texnologik vositalar yordamida til va mavzuni birlashtiruvchi yangi shakllarni vujudga keltirib, ikkinchi til o'rganish samaradorligini oshiradi.

Tadqiqotda interpretativ paradigma va hermenevtik yondashuv asosida nazariy sintez, ya'ni turli konseptual maktablarning g'oyalarini O'zbekiston madaniy kontekstiga moslashtirish orqali tizimli ilmiy yondashuv amalga oshiriladi. Bu jarayonda tanqidiy nazariya elementlari ham tadqiqotga jamlangan bo'lib, ulardan ta'lim tizimidagi kuch munosabatlari va ijtimoiy tenglik masalalarini tahlil qilishda foydalaniladi. Postkolonial nazariy nuqtai nazardan texnologik innovatsiyalar mahalliy madaniy qadriyatlar bilan o'zaro uyg'unlashuvi va modernizatsiya jarayonida identifikatsion hamda transformatsion dinamikani qamrab oladi.

Ushbu tadqiqot epistemologik jihatdan ijtimoiy konstruktivizm va joylashgan o'rganish (situated learning) nazariyalariga, pedagogik jihatdan Tadqiqot jamiyati va hamkorlikda o'qitish, texnologik jihatdan esa Faoliyat nazariyasi asosida tashkil topgan. Ularning har biri o'zaro bog'liq va tizimli modelda bir-birini to'ldiradi: ijtimoiy-madaniy faktorlarning texnologiyani qabul qilishga

ta'siri, raqamli muhitda kognitiv jarayonlarning o'zgarishi va zamonaviy pedagogik transformatsiyalarning imkoniyatlarini sintezda aks ettiradi.

Tadqiqot jamiyati nazariyasi (Community of Inquiry) — Garrison, Anderson va Archer modeli — ta'limda ijtimoiy, kognitiv va pedagogik mavjudlikni integratsiya qiladi. Ijtimoiy mavjudlik — o'quvchilarning virtual muhitda haqiqiy shaxs sifatida muloqotda bo'lishi, samimiy jamiyat tuyg'usini shakllantirishi, kognitiv mavjudlik esa mustaqil izlanish, integratsiya va yechim bosqichlari orqali chuqur bilim hosil bo'lishini ta'minlaydi. Pedagogik mavjudlik esa aralash (blended) ta'limda o'qituvchining bilim targ'ibotchisi va vositachisi sifatidagi funksiyalarini qamrab oladi.

Lev Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi til o'rganishning ijtimoiy, madaniy va kognitiv negizlariga e'tibor qaratadi. Uning asosiy tamoyillari — Yaqin rivojlanish zonasi tushunchasi, vaqtinchalik ko'mak (scaffolding) va madaniy vositachilik zamonaviy MALL platformalarida shaxsiylashtirilgan va moslashuvchan ta'lim algoritmlari, yordamchi tizimlar va interaktiv yo'riqnomalar ko'rinishida amalga oshiriladi. Vigotskiy ta'kidlashicha, yuqori kognitiv funksiyalar sotsial o'zaro ta'sir natijasida rivojlanadi va til tafakkurning asosi sifatida qaraladi.

Faoliyat nazariyasi (Activity Theory) esa Engeström modeli asosida ta'lim tizimini kompleks tizimlar sifatida tahlil etadi. Bunda subyekt, ob'ekt, vositalar, qoidalar, jamoa va vazifalar taqsimoti kabi komponentlar aralash va raqamli til o'rganish muhitida o'zaro integratsiyalashadi va texnologiya bu jarayonda nafaqat vosita, balki o'zgaruvchan muhitning konstruktiv tarkibiy qismi sifatida maydonga chiqadi.

Mazkur uchta nazariy model ijtimoiy konstruktivizm epistemologiyasi doirasida umumiy tamoyillarga — bilim va ko'nikmalarning ijtimoiy va madaniy o'zaro ta'siri, texnologiyaning kognitiv jarayonga ta'siri hamda o'rganish jarayonining kontekstual va dinamik xususiyatlariga asoslanadi. Ularning sintezi asosida ishlab chiqilgan “Uch tomonlama integratsiya modeli” nazariyasi ijtimoiy, kognitiv va texnologik o'qlarni birlashtirib, zamonaviy aralash til o'rganishda optimal muhitni shakllantirishga qaratilgan.

O'zbekiston kontekstida bu modelni qo'llashda mahalliy madaniy qadriyatlar va global innovatsiyalarni uyg'unlashtirishga xizmat qiluvchi adaptatsiya prinsiplari — hurmatli innovatsiya, bosqichma-bosqich integratsiya, madaniy sezgirlik va inklyuziv ishtirok — nazarda tutiladi. Madaniy adaptatsiya faqat texnologiyani qabul qilish emas, balki an'anaviy ta'lim qadriyatlari bilan zamonaviy yondashuvlarni uyg'unlashtirishni ham qamrab oladi, bunda O'zbekiston ta'lim an'alariga moslashtirish va global raqobatbardoshlikni kuchaytirish asosiy vazifalar sirasiga kiradi.

Nazariy asoslar zaminida shakllantiriladigan amaliy dizayn va kurikulum integratsiyasi modellarining samarali ishlashi uchun ko'p modallik, bosqichma-bosqich murakkablashadigan ta'lim materiallari, ijtimoiy muhit va jamiyat qurish, vazifaga asoslangan yondashuv, baholash uyg'unligi, o'qituvchilarning kasbiy rivoji va institutsional qo'llab-quvvatlash strategiyalarini ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan texnologiyani qabul qilish modellarida foydalilik, qulaylik, ijtimoiy ta'sir va xulq-atvor omillariga madaniy kontekst va individual farqlar prizmasidan yondashiladi, bunga jamiyatning kollektivistik xususiyati va an'anaviy qadriyatlarga munosabati dolzarb ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, mobil va onlayn platformalarni an'anaviy sinf usullari bilan samarali uyg'unlashgan holda til o'rganishda integratsiya qilish zamonaviy lingvodidaktikaning o'tkir nazariy va amaliy muammolaridan biridir; mazkur “Uch tomonlama integratsiya modeli” esa Tadqiqot jamiyati, Vigotskiy va Faoliyat nazariyasi tamoyillari asosida ishlab chiqilib, o'quv jarayonining ijtimoiy, kognitiv va texnologik jihatlarini birlashtirishga xizmat qiladi. Mazkur model nafaqat nazariy jihatdan yaxlit va madaniy kontekstga moslashgan, balki amaliyotda ham keng ko'lamli ta'lim transformatsiyasi, pedagogik innovatsiya va mahalliy xususiyatlarni globallik bilan birlashtirishga zamin yaratadi. U, shuningdek, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi uchun chet tillarni o'qitishda zamonaviy pedagogik transformatsiyani amalga oshirish, xalqaro talablarga moslashish va yoshlar global raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi.

FOUDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). An overview of mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction. *ReCALL*, 20(3), 271-289.

2. Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). Cultures and organizations: Software of the mind. McGraw-Hill.
3. Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. (2000). Critical inquiry in a text-based environment: Computer conferencing in higher education. The Internet and Higher Education, 2(2-3), 87-105.
4. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.
5. Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. MIS Quarterly, 27(3), 425-478.

UO'K 37.015.4 + 371.314.6 + 378.1:37.01 + 159.9

TEXNOLOGIYA FANIDA LOYIHAVIY TA'LIM: O'QUVCHILARDA KASBIY KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISH

X.D. O'rinboyev, o'qituvchi, Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi, Urganch

Annotatsiya. Maqolada texnologiya fanida loyihaviy ta'limni qo'llashning ahamiyati, uning o'quvchilar kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rni va zamonaviy innovatsion metodlar bilan uyg'unligi tahlil qilingan. Loyihaviy ta'lim orqali o'quvchilarda ijodkorlik, mustaqil fikrlash, jamoada ishlash va muhandislik yondashuvi shakllanishi, shuningdek, kasb tanlashga yo'naltirilishi yoritilgan. Tajribaviy natijalar asosida 3D modellashtirish, robototexnika, Arduino va "aqlli tizimlar" kabi loyihalarning samaradorligi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida duch kelinayotgan muammolar va istiqboldagi yechimlar, jumladan, moddiy-texnik bazani mustahkamlash, o'qituvchilar malakasini oshirish va STEAM yondashuvini keng joriy etish bo'yicha tavsiyalar keltirilgan. Xulosa sifatida, texnologiya fanida loyihaviy ta'lim o'quvchilarni amaliy hayotga tayyorlash, ularning kasbiy salohiyatini rivojlantirish va raqobatbardosh shaxs sifatida shakllanishiga xizmat qilishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar. Texnologiya fani, loyihaviy ta'lim, kasbiy ko'nikmalar, innovatsion metodlar, ijodkorlik, muhandislik fikrlash, STEAM yondashuvi, robototexnika, 3D modellashtirish, Arduino, ta'lim innovatsiyalari.

Аннотация. В статье проанализировано значение применения проектного обучения на уроках технологии, его роль в формировании профессиональных навыков учащихся и гармония с современными инновационными методами. Отмечено, что через проектное обучение у школьников формируются креативность, самостоятельное мышление, умение работать в команде и инженерный подход, а также осуществляется профориентация. На основе экспериментальных результатов показана эффективность таких проектов, как 3D-моделирование, робототехника, Arduino и «умные системы». Кроме того, рассмотрены проблемы, возникающие в образовательном процессе, и предложены перспективные решения, включая укрепление материально-технической базы, повышение квалификации педагогов и широкое внедрение STEAM-подхода. В качестве вывода подчеркивается, что проектное обучение в преподавании технологии служит подготовке учащихся к практической жизни, развитию их профессионального потенциала и становлению конкурентоспособной личности.

Ключевые слова. Технология, проектное обучение, профессиональные навыки, инновационные методы, креативность, инженерное мышление, STEAM-подход, робототехника, 3D-моделирование, Arduino, образовательные инновации.

Abstract. The article analyzes the importance of applying project-based learning in technology education, its role in developing students' professional skills, and its integration with modern innovative methods. It highlights that project-based learning fosters creativity, independent thinking, teamwork, and an engineering approach among students, as well as guides them in career orientation. Based on experimental results, the effectiveness of projects such as 3D modeling, robotics, Arduino, and "smart systems" is demonstrated. Furthermore, the article discusses challenges faced in the educational process and presents prospective solutions, including strengthening the material-technical base, improving teachers' qualifications, and expanding the implementation of the STEAM approach. In conclusion, it is emphasized that project-based learning in technology education contributes to preparing students for practical life, developing their professional potential, and shaping them as competitive individuals.

Key words. *Technology education, project-based learning, professional skills, innovative methods, creativity, engineering thinking, STEAM approach, robotics, 3D modeling, Arduino, educational innovations.*

Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimi o'z oldiga yangicha vazifalarni qo'yimoqda. Texnologiyalar tezkor rivojlanib borar ekan, o'quvchilarning ijodkorlik, amaliy ko'nikma va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish zaruriyati ortmoqda. Shunday sharoitda texnologiya fani nafaqat oddiy o'quv predmeti, balki o'quvchilarni hayotga tayyorlovchi, ularni kasbiy faoliyatga yo'naltiruvchi va zamonaviy innovatsion yondashuvlarni amalda sinab ko'rishga imkon beruvchi muhim yo'nalish sifatida alohida o'rin egallaydi. Texnologiya fani o'quv jarayonida quyidagi ahamiyatli vazifalarni bajaradi:

Amaliy ko'nikmalarni shakllantirish – o'quvchilar nazariy bilimlarini amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlashadi. Kasbga yo'naltirish – o'quvchilar turli texnik, hunarmandchilik va innovatsion faoliyatlar bilan tanishib, o'z qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ijodkorlikni rivojlantirish – texnologiya darslari jarayonida o'quvchilarga yangilik yaratish, muammolarga original yechim topish uchun sharoit yaratiladi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish – 3D-modellar, dasturlash, robototexnika va boshqa texnik vositalardan foydalanish orqali o'quvchilarning texnologik savodxonligi oshadi.

Innovatsion ta'lim metodlari va ularning ahamiyati. Bugungi ta'lim jarayonida an'anaviy yondashuvlar yetarli bo'lmay qolmoqda. Shu bois o'qituvchilar o'quvchilarni faol ishtirok etishga undaydigan innovatsion metodlardan foydalanishi zarur. Bular jumlasiga quyidagilar kiradi: Interaktiv metodlar – savol-javob, munozara, guruhli ishlar orqali o'quvchilarda faollik va mustaqil fikrlash rivojlanadi. Axborot texnologiyalari asosida ta'lim – elektron darsliklar, onlayn testlar, ta'limiy platformalardan foydalanish jarayonni qiziqarli qiladi. Ijodiy loyihalar – o'quvchilar biror mahsulot yaratish yoki muammoni hal qilish orqali bilimlarini amalda qo'llash imkoniga ega bo'ladilar. Bu metodlarning ahamiyati shundaki, ular o'quvchilarni passiv bilim oluvchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, o'rganilgan bilimlarni hayotiy tajriba bilan bog'lash imkonini beradi.

Loyihaviy ta'lim tushunchasi. So'nggi yillarda ta'lim tizimida loyihaviy ta'lim keng qo'llanila boshladi. Bu metodning mohiyati – o'quvchilarni aniq loyiha asosida ishlashga yo'naltirishdir. Masalan, biror qurilma yasash, kichik dastur yaratish, maktab hayotiga foydali bo'lgan g'oya ishlab chiqish orqali o'quvchilar bilimlarini amaliyotda sinab ko'rishadi. Loyihaviy ta'limning asosiy afzalliklari: Mustaqil izlanish va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantiradi. O'quvchilarda mas'uliyat va tashabbuskorlikni oshiradi. Nazariya va amaliyotni uzviy bog'laydi. O'quvchilarni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlaydi.

Maqolaning maqsadi va dolzarbligi. Ushbu maqolaning maqsadi – texnologiya fanining zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyatini ochib berish, innovatsion metodlar va loyihaviy ta'lim yondashuvlarining o'quv jarayonidagi o'rnini tahlil qilishdan iborat. Mavzuning dolzarbligi shundaki, texnologiya fani orqali o'quvchilarda nafaqat nazariy bilim, balki amaliy kasbiy ko'nikmalar ham shakllanadi. Innovatsion metodlardan foydalanish ta'lim jarayonini samarali, qiziqarli va hayotiy qiladi. Ayniqsa, loyihaviy ta'lim o'quvchilarni kelajakda jamiyat uchun foydali kadrlar bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

Texnologiya fanida loyihaviy ta'limning ahamiyati va zamonaviy yondashuvlar: Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning faqat nazariy bilimlarni egallashi kifoya emas. Ularni amaliy hayotga, kasbiy faoliyatga va ijodiy izlanishga tayyorlash dolzarb masalaga aylandi. Shu bois texnologiya fani o'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish, muhandislik fikrlashni rivojlantirish va kreativlikni oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu jarayonda loyihaviy ta'lim alohida o'rin tutadi.

Loyihaviy ta'limning mohiyati: Loyihaviy ta'lim (Project-Based Learning) – bu o'quvchilarga aniq bir loyiha ustida ishlash orqali bilim va ko'nikmalar berish metodidir. Bunda o'quvchilar: Mustaqil izlanadi, guruh bo'lib hamkorlikda ishlaydi, o'z bilimlarini amalda qo'llaydi, yakunida esa tayyor mahsulot yoki yechim yaratadi. Masalan, "Yashil energiya" loyihasida quyosh paneli yoki

shamol turbinasining kichik modelini yasash, “Aqlli uy” loyihasida esa Arduino va IoT texnologiyalari asosida avtomatlashtirilgan tizim yaratish mumkin.

Guruhli ish va hamkorlikda o'rganish. Loyihaviy ta'limning asosiy afzalliklaridan biri – bu guruhli ishdir. O'quvchilar bir jamoa bo'lib, vazifalarni bo'lib olishadi, mas'uliyatni his qilishadi va bir-biridan o'rganish imkoniga ega bo'ladilar. Bu esa: Hamkorlikda ishlash, yetakchilik, mas'uliyatni bo'lishish, muammolarni birgalikda hal etish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Zamonaviy vositalardan foydalanish. Texnologiya fanida loyihalarni amalga oshirishda zamonaviy texnik vositalar keng qo'llanilmoqda. Jumladan: 3D printerlar – o'quvchilar o'z loyihalarini 3D modellashtirish orqali amaliy ko'rinishga keltirishadi. Arduino platformasi – “Aqlli uy”, avtomatlashtirilgan tizimlar va turli o'lchov qurilmalari yaratishda qo'llanadi. Robototexnika – o'quvchilarning texnik va muhandislik fikrlashini rivojlantiradi. Elektron taxtalar – dars jarayonini interaktiv va samarali tashkil etadi. O'quvchilarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish. Texnologiya darslari o'quvchilarni: Amaliy hunar o'rganishga, texnik fikrlash va ijodiy yondashuvga, kasb tanlash jarayoniga tayyorlashga xizmat qiladi. Masalan, dizayn va modellashtirish, elektron qurilmalar yig'ish, robot dasturlash kabi loyihalar kelajak kasblariga yo'naltirishda katta yordam beradi.

Kasbga yo'naltirishda loyihaviy ta'limning roli. O'quvchilar loyiha asosida ishlash jarayonida o'z qiziqishlari va qobiliyatlarini kashf etishadi. Kimdir robototexnikaga, kimdir dasturlashga, yana kimdir dizayn va konstruktorlik ishlariga qiziqishi mumkin. Shu bois loyihaviy ta'lim kasb tanlashda muhim ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Bugungi ta'limda STEAM yondashuvi (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) keng qo'llanilmoqda. Bu yondashuv loyihalarni fanlararo bog'liqlikda bajarishga imkon beradi. Misollar: “Yashil energiya” loyihasi – quyosh panellari va shamol turbinalari yordamida ekologik toza energiya ishlab chiqarish modelini yaratish.

“Aqlli uy” loyihasi – Arduino, sensorlar va IoT orqali masofadan boshqariladigan uy tizimi ishlab chiqish. Robototexnika loyihalari – turli vazifalarni bajaruvchi robotlarni yasash va dasturlash. 3D modellashtirish – turli konstruktsiyalar va dizaynlarni yaratib, 3D printer orqali tayyorlash. Ilmiy-nazariy asoslar loyihaviy ta'lim nazariyasi ilk bor amerikalik pedagog Jon Dyui va uning shogirdi Uilyam Kilpatrik tomonidan ishlab chiqilgan. Dyui ta'limni hayotiy tajriba bilan bog'lash zarurligini ta'kidlab, o'quvchilarni real muammolarni yechishga yo'naltirish tarafdori bo'lgan. Kilpatrik esa “Project Method”ni ishlab chiqib, o'quvchilarning mustaqil izlanishi, hamkorlikda ishlashi va ijodkorligini rivojlantirishni ta'limning asosiy maqsadi deb bilgan. Bugungi kunda loyihaviy ta'lim nafaqat pedagogik metod sifatida, balki zamonaviy ta'lim falsafasi sifatida qaralmoqda. Uning mohiyati – bilimlarni tayyor shaklda berish emas, balki o'quvchini faol bilim izlovchi, muammo yechuvchi va yaratuvchi shaxsga aylantirishdir. Milliy ta'lim siyosati bilan bog'liqlik O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta'lim-tarbiya tizimini tubdan takomillashtirish” hamda “Yoshlar – kelajagimiz” dasturi doirasida yoshlarni kasbga yo'naltirish, ularning texnik ijodkorligi va innovatsion salohiyatini rivojlantirish alohida e'tiborda.

Tavsiyalar: Texnologiya fanida STEAM asosidagi loyihalarni keng qo'llash. Maktablarni zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlash. O'qituvchilar malakasini innovatsion metodlar bo'yicha oshirish. Loyiha ishlari uchun fanlararo hamkorlikni kuchaytirish.

Xulosa. Texnologiya fanida loyihaviy ta'limni qo'llash o'quvchilarda amaliy hunar, muhandislik fikrlash, kreativlik va mas'uliyat, kasbiy yo'nalishga tayyorgarlikni shakllantiradi. Maqola tahlili va tajribalar shuni ko'rsatadiki, loyihaviy ta'lim kelajakda o'quvchilarning jamiyatda faol, tashabbuskor va raqobatbardosh shaxs bo'lib yetishishiga xizmat qiladi.

UDC 372.857:37.02

MODERN APPROACHES TO IMPROVING BIOLOGY TEACHING METHODOLOGY

Kh.O.Pardayeva, Senior Lecturer, PhD, Jizzakh State Pedagogical University, Jizzakh

Annotatsiya. Ushbu maqolada biologiya o'qitish metodikasining zamonaviy yondashuvlari, ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilar faolligini kuchaytirish hamda zamonaviy texnologik resurslarni dars jarayoniga integratsiya qilish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda interaktiv pedagogik strategiyalar, tadqiqotga asoslangan ta'lim (inquiry-based learning) va raqamli

vositalarning o'quvchilarning konseptual tushunchalari hamda ilmiy tafakkuriga ta'siri baholandi. An'anaviy o'qitish bilan texnologik jihatdan boyitilgan va o'quvchi markazli metodlarni solishtirish maqsadida kichik hajmdagi eksperimental tadqiqot o'tkazildi. Natijalar zamonaviy o'qitish yondashuvlari o'quvchilarning bilimni o'zlashtirish darajasini, motivatsiyasini va amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Olingan xulosalar biologiya darslarini innovatsion pedagogikaga mos ravishda qayta loyihalash zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: biologiya ta'limi, o'qitish metodikasi, tadqiqotga asoslangan ta'lim, raqamli texnologiyalar, interaktiv o'qitish, o'quvchi faolligi, virtual laboratoriyalar

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные подходы к методике преподавания биологии с акцентом на повышение эффективности обучения, усиление вовлеченности учащихся и интеграцию современных технологических ресурсов в учебный процесс. В исследовании оценивается влияние интерактивных педагогических стратегий, исследовательского обучения (inquiry-based learning) и цифровых инструментов на концептуальное понимание и научное мышление учащихся. Для сравнения традиционного обучения с технологически обогащёнными и ориентированными на ученика методами был проведён маломасштабный эксперимент. Результаты показывают, что современные педагогические подходы значительно повышают уровень усвоения знаний, мотивацию и практические навыки учащихся. Полученные выводы подчеркивают необходимость переработки уроков биологии в соответствии с инновационными педагогическими принципами, чтобы удовлетворить требования современного образования.

Ключевые слова: биологическое образование, методика преподавания, исследовательское обучение, цифровые технологии, интерактивное обучение, вовлеченность учащихся, виртуальные лаборатории

Abstract. This article examines contemporary approaches to biology teaching methodology with a focus on improving instructional effectiveness, fostering student engagement, and integrating modern technological resources into classroom practice. The study evaluates the impact of interactive pedagogical strategies, inquiry-based learning, and digital tools on learners' conceptual understanding and scientific thinking. A small-scale experimental study was conducted to compare traditional instruction with technologically enriched and student-centered methods. The results indicate that modern teaching approaches significantly enhance students' comprehension, motivation, and practical skills. The findings highlight the importance of redesigning biology lessons in alignment with innovative pedagogy to meet the evolving demands of modern education.

Keywords: biology education, teaching methodology, inquiry-based learning, digital technologies, interactive instruction, student engagement, virtual laboratories

Introduction. Biology, as a fundamental natural science, plays an essential role in shaping students' understanding of living systems and supporting the development of scientific literacy. As biological sciences continue to advance rapidly, the education system must adapt to integrate new knowledge, methodologies, and technologies. Traditional teaching methods—primarily focused on teacher explanations, memorization, and textbook-based learning—are increasingly viewed as insufficient for equipping students with the competencies required for modern scientific reasoning and problem-solving.

Modern biology teaching methodology emphasizes active learning, inquiry, experimentation, and technology-enhanced instruction. These approaches align with contemporary pedagogical frameworks that view students not as passive recipients of information but as active constructors of knowledge. Effective instructional design in biology therefore requires strategies that stimulate curiosity, promote analytical thinking, and connect theoretical concepts with real-life biological phenomena. This study investigates the effectiveness of such modern approaches in enhancing student learning outcomes.

Methods. A mixed-method research design was applied to evaluate the impact of contemporary teaching strategies on student learning. The study involved two ninth-grade classes in a secondary school. One class (control group) received traditional instruction, while the second class

(experimental group) engaged in lessons incorporating digital simulations, interactive models, collaborative tasks, and inquiry-based laboratory activities.

Data were collected through pre-test and post-test assessments to measure conceptual understanding, student questionnaires to evaluate motivation and attitudes, and classroom observations to document engagement and interaction patterns. Quantitative data were analyzed statistically to compare group performance, and qualitative questionnaire responses were coded thematically to reveal trends in student perceptions.

Results. The post-test results revealed that students in the experimental group outperformed those in the control group, demonstrating deeper conceptual understanding and more accurate application of biological principles. Digital tools such as virtual laboratories and 3D simulations proved particularly effective in helping students visualize abstract or dynamic processes, including cellular functions, genetic phenomena, and ecological interactions.

Questionnaire responses indicated a substantial increase in motivation and interest among students exposed to interactive and technology-rich lessons. These students reported experiencing biology as more meaningful, engaging, and enjoyable. Classroom observations further confirmed that the experimental group displayed greater participation during discussions, improved collaboration during group tasks, and asked more analytical questions.

In contrast, students in the control group remained reliant on rote learning strategies and demonstrated lower enthusiasm for complex biological topics, suggesting that traditional methods were less effective in promoting higher-order thinking.

Literature Review. A substantial body of research has examined modern pedagogical approaches in biology education, emphasizing the shift from traditional teacher-centered instruction to student-centered and inquiry-driven methodologies. Ausubel's (2000) cognitive learning theory provides a foundational framework for understanding how meaningful learning occurs when new information is anchored to prior knowledge. His work underscores the importance of designing instructional activities that support deep conceptual understanding rather than rote memorization, a principle that continues to shape contemporary biology teaching strategies.

Margolis and McCabe (2006) highlight the critical role of student motivation in the learning process. Their research demonstrates that motivational strategies—such as offering autonomy, providing constructive feedback, and creating interactive learning environments—significantly improve students' academic performance. These findings align with modern instructional models that promote active engagement through collaborative tasks, problem-solving exercises, and dynamic classroom interactions.

Overall, the reviewed literature demonstrates a clear consensus: biology education is most effective when it incorporates inquiry-based learning, student-centered strategies, and digital technologies. These approaches collectively enhance conceptual understanding, promote scientific reasoning, and foster positive attitudes toward learning. The convergence of theoretical frameworks and empirical findings strongly supports the pedagogical innovations applied in the present study.

Conclusion. The results of the research demonstrate that modern approaches to biology teaching greatly enhance both cognitive and affective learning outcomes. The incorporation of interactive instruction, inquiry-based activities, and digital technologies fosters deeper understanding, increases scientific reasoning skills, and significantly raises student motivation. These findings underscore the need for biology educators to transition from conventional teacher-centered methods to student-centered, technology-enhanced pedagogies.

In the context of rapid scientific and technological progress, modern biology education must equip learners with the skills necessary not only to understand biological concepts but also to think critically, solve problems, and engage in scientific inquiry. Adopting innovative methodologies is therefore essential for preparing students for participation in a knowledge-based and scientifically advanced society.

REFERENCES:

1. Ausubel, D. P. (2000). *Educational Psychology: A Cognitive View*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
2. Margolis, H., & McCabe, P. (2006). *Motivation and Learning Strategies: A Practical Guide for Educators*. New York: Routledge.

3. National Research Council. (2012). *A Framework for K–12 Science Education: Practices, Crosscutting Concepts, and Core Ideas*. Washington, DC: National Academies Press.
4. UNESCO. (2022). *ICT in Education: Global Report on Digital Learning*. Paris: UNESCO Publishing.
5. Xoshimov, K., & To'xtaev, B. (2019). *Biologiya o'qitish metodikasi*. Tashkent: O'qituvchi.

UO'K 37.02

TEXNIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABALARIGA O'ZBEK TILINI O'RGATISHDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISH

***R.T.Qodirova, o'qituvchi, "Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash
muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti, Toshkent***

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnik oliy ta'lim muassasalari talabalarining yozma nutqini rivojlantirishda qo'llaniladigan metodikalar haqida fikrlar yozilgan. Yozma nutqni shakllantirish va rivojlantirish masalasi, asosan, yozuvning asosiy maqsadini belgilash, grammatik va stilistik xatolarni minimallashtirish, shuningdek, fikrlarni to'g'ri va aniq tushuntirish ko'nikmalarini egallashga qaratilgan. Bundan tashqari, yozma nutqni rivojlantirishda zamonaviy ta'lim usullari haqida ko'rsatmalar berilgan.

Kalit so'zlar: metodika, nutq ko'nikmalari, zamonaviy ta'lim, zamonaviy talablar va yondashuvlar.

Аннотация. В данной статье изложены положения о методиках, применяемых в развитии письменной речи студентов технических высших учебных заведений. Задача формирования и развития письменной речи в основном направлена на установление основной цели письма, минимизацию грамматических и стилистических ошибок, а также овладение навыками правильного и точного изложения мыслей. Кроме того, даны указания по современным методикам воспитания в развитии письменной речи.

Ключевые слова: методика, речевые навыки, современное образование, современные требования и подходы.

Abstract. This article outlines the provisions on the methods used in the development of written speech by students of technical higher educational institutions. The task of forming and developing written speech is primarily aimed at establishing the main purpose of writing, minimizing grammatical and stylistic errors, and mastering the skills of presenting thoughts accurately and correctly. In addition, instructions are given on modern methods of education in the development of written speech.

Keywords: methodology, speech skills, modern education, modern requirements and approaches.

Texnik oliy ta'lim muassasalari talabalarining yozma nutqini rivojlantirish ularning ta'lim jarayonidagi muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. To'g'ri va aniq fikrlarni yozma shaklda ifodalash, hisobotlar, kurs ishlari va diplom ishlarini yozishda juda zarurdir. Zamonaviy texnologiyalar va interaktiv usullardan foydalanish yozma nutqni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Yozma nutqni rivojlantirish uchun quyidagilarga e'tibor qaratilishi lozim:

- Leksika: texnik sohalarga oid terminologiyani chuqur o'rganish.
- Grammatika: grammatik tuzilishlar va yozuv uslubini to'g'ri qo'llash.
- Amaliyot: texnik mavzularda yozma ishlarni bajarish orqali ko'nikmalarni mustahkamlash.

Globallashuv va axborot texnologiyalarining rivojlanishi yozma kommunikatsiyaning ahamiyatini yanada oshirdi. O'zbek tilida samarali yozish va o'qish talabalarga global maydonda raqobatbardosh bo'lish imkonini beradi. Shu sababli, yozma nutqni rivojlantirish usullari va strategiyalarini tadqiq etish talabalarining bilimlarini mustahkamlab, ularning akademik va kasbiy muvaffaqiyatiga yordam beradi. Bundan tashqari, yozma nutqni rivojlantirish milliy til va madaniyatni saqlash va rivojlantirish uchun muhim omildir. Bu jarayon nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki talabalar orasida milliy qadriyatlarni targ'ib qilishga ham hissa qo'shadi.

- O'zbek tilini o'rganishda yozma nutqning roli quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Fikrlash va tushunish qobiliyatlarini oshirish. Yozma nutqni rivojlantirish talabalar analitik va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini kuchaytiradi. Bu ko'nikmalar ularga murakkab tushunchalarni tahlil qilish va o'z fikrlarini aniq ifodalash imkonini beradi.

2. Kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish. Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalariga yozma nutq kasbiy hujjatlar, hisobotlar va loyiha maqolalarini tayyorlashda muhim yordam beradi. Bu ko'nikmalar ularning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat qozonishiga asos yaratadi.

3. Til va madaniyatni saqlash. O'zbek tilini rivojlantirish orqali talabalar milliy til va madaniyatning qadriyatlarini chuqurroq anglaydilar. Bu ularga o'z milliy identichligini saqlashda yordam beradi.

4. Akademik muvaffaqiyatga erishish. Yozma nutqi rivojlangan talabalar imtihon va kurs ishlarida yuqori natijalarga erishadilar. Bu ta'lim jarayonida muhim ustunlikdir.

5. Muloqot qobiliyatlarini mustahkamlash.

Yozma nutqni rivojlantirish talabalar muloqot qobiliyatlarini kuchaytiradi. Bu ular uchun ijtimoiy va kasbiy hayotda samarali aloqa qilishni osonlashtiradi.

6. Zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya. Yozma nutqni rivojlantirish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish talabalarga murakkab muammolarni tez va samarali hal qilishga yordam beradi. Bu ularga zamonaviy talablar bilan muvofiqlashish imkonini beradi. Shu sababli, texnika oliy ta'lim muassasalari talabalariga o'zbek tilini o'rgatishda yozma nutqni rivojlantirish akademik, kasbiy va ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun muhim omillardan biridir. Bu nafaqat talabalar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, balki milliy madaniyat va qadriyatlarni saqlab qolishda ham katta ahamiyatga ega.

Yozma nutqning rivojlanishi zamonaviy talablarga javob beradigan, bilimli va raqobatbardosh mutaxassislarini yetishtirishda muhim o'rin tutadi. Quyida mavzuning dolzarbligini asoslovchi omillar keltirilgan:

1. Zamonaviy talablar. Informatizatsiya va globalizatsiya davrida yuqori sifatli yozma kommunikatsiya ko'nikmalari zaruriyatga aylandi. Talabalar bu ko'nikmalar orqali kasbiy faoliyatda samarali muloqot qilish, professional hujjatlarni tayyorlash va o'z sohasida muvaffaqiyat qozonish imkoniga ega bo'ladilar.

2. Tilni rivojlantirish. Yozma nutq o'zbek tilining rivojlanishi va ahamiyatini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Talabalar o'z til va madaniyatini asrab-avaylab, uni boyitishda faol ishtirok etadilar.

3. Akademik muvaffaqiyat. Akademik yutuqlar ko'pincha talabalar yozma nutq ko'nikmalariga bog'liq. Kurs ishlari, imtihonlar va tadqiqot loyihalarida yaxshi natijalar, asosan, mazkur ko'nikmalarni rivojlantirishga tayanadi.

4. Ijodiy va analitik fikrlashni rivojlantirish. Yozma nutq talabalarning ijodiy va analitik fikrlashini rivojlantiradi, bu esa murakkab masalalarni tahlil qilish va mantiqiy yechimlar ishlab chiqishda yordam beradi.

5. Pedagogik yondashuvlar. O'zbek tilini o'rgatishda zamonaviy pedagogik metodlarni qo'llash talabalarni yozma nutqni rivojlantirishga qiziqtiradi. Bu esa ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

6. Ma'naviy va ijtimoiy rivojlanish. Yozma nutqni rivojlantirish talabalarning ijtimoiy faoliyatga tayyor bo'lishiga, milliy qadriyatlarni targ'ib qilishga va mamlakatning ma'naviy taraqqiyotiga hissa qo'shadi.

Interaktiv metodlar yozma nutqni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, chunki ular talabalarga faol ishtirok etish imkoniyatini beradi. Bu usullar aniq, samarali va talabalarning ishtiyoqiga qarab o'rganish jarayonini jonlantiradi. Interaktiv usullar talabalarga faqat nazariy bilimlarni emas, balki ularni amaliy yo'l bilan qo'llashni ham o'rgatadi. Interaktiv metodlarning asosiy maqsadi – talabalarning yozma ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va ularni to'g'ri fikrlashga o'rgatish.

1. Guruhda ishlash. Guruhda ishlash, yozma nutqni rivojlantirish uchun samarali usullardan biridir. Talabalarga muayyan mavzuda yozma ishlarni bajarish vazifasi berilsa, ular birgalikda ishlab, bir-birlari bilan fikr almashish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu, o'z navbatida, talabalarning fikrlash va yozish ko'nikmalarini yaxshilashga yordam beradi. Masalan, guruhlar o'rtasida ko'rish (debate)

o'tkazish. Talabalar ikki guruhga bo'linadi, va har bir guruh muayyan bir mavzuga yozishni talab qiladi. Bu jarayonda ular o'rtasida axborot almashinuvi, bahslashish va o'z pozitsiyalarini asoslash ko'nikmalarini rivojlantirishadi.

2. Onlayn forumlar va bloglar. Talabalarning yozma nutqini rivojlantirish uchun onlayn forumlar va bloglardan foydalanish ham samarali usuldir. Bu yerda talabalar o'zining yozma ishini yuqori darajada bajarishga harakat qilishadi, chunki ular o'z ishini nafaqat o'qituvchi, balki boshqa talabalar ham ko'radi. Masalan, talabalarga o'zlarining texnik yozishmalarini onlayn blogga joylashtirishni talab qilish. Bu ularga o'z fikrlarini aniq va to'g'ri tarzda ifodalashga o'rgatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullaeva, L. (2018). O_zbek tilida yozma nutqni rivojlantirish. Toshkent: Akademiya.
2. Berdiev, A. (2016). Texnik oliy ta'limda yozma nutqni rivojlantirish usullari. Toshkent: Ijod.
3. Maqsudova, A. (2020). Texnik fanlar va yozma nutq: ta'lim usullari. Toshkent: Oliy ta'lim.
4. Raxmanov, M. (2017). O_zbek tilida texnik matnlar bilan ishlash. Toshkent: Ozar.
5. Karimova, S. (2019). Texnik yo_nalishda yozma nutqni rivojlantirish. Toshkent: Ilmiy va ta'lim.
6. Axmedov, R. (2015). Interaktiv metodlar va yozma nutq rivojlanishi. Toshkent: Akademiya.

UO'K 37.018:378

ANDROGOGIK YONDASHUV ASOSIDA TALABALARNING MILLIY TARBIYAGA XOS FAZILATLARINI SHAKLLANTIRISHGA DOIR PEDAGOGIK YONDASHUVLAR TAHLILI

Sh.A.Sattorova, o'qituvchi, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Mazkur maqolada androgogika tamoyillari asosida talabalarda milliy tarbiyaning asosiy fazilatlarini shakllantirishga doir pedagogik yondashuvlar tahlil qilingan. Talabalarning yoshi, tajribasi va mustaqil fikrlash qobiliyatidan kelib chiqib, ularda vatanparvarlik, hurmat, odob, mehnatsevarlik kabi fazilatlarni rivojlantirishda samarali metodik yondashuvlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: auditoriya, androgogika, talaba, o'qitish, ta'lim, vatanparvarlik, hurmat, odob, mehnatsevarlik, sifat, samaradorlik.

Аннотация. В данной статье проанализированы педагогические подходы к формированию у студентов основных добродетелей национального воспитания на основе принципов андрогогики. С учётом возраста, опыта и способности к самостоятельному мышлению студентов освещены эффективные методические подходы к развитию у них таких добродетелей, как патриотизм, уважение, нравственность и трудолюбие.

Ключевые слова: аудитория, андрогогика, студент, преподавание, образование, патриотизм, уважение, нравственность, трудолюбие, качество, эффективность.

Abstract. This article analyzes pedagogical approaches to forming the fundamental virtues of national upbringing in students, based on the principles of andragogy. Taking into account students' age, experience, and independent thinking abilities, the article highlights effective methodological approaches for developing virtues such as patriotism, respect, morality, and diligence in them.

Keywords: audience, andragogy, student, teaching, education, patriotism, respect, morality, diligence, quality, effectiveness.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng ta'lim-tarbiya tizimida tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Ayniqsa, yoshlarda milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyani shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Shu bilan birga, ta'lim jarayonida androgogik yondashuv, ya'ni kattalar ta'limiga xos metod va tamoyillardan foydalanish masalasi dolzarb bo'lib bormoqda. Chunki zamonaviy talaba — bu passiv bilim oluvchi emas, balki faol ishtirokchi, fikrlovchi, tanqidiy tahlil qiluvchi shaxsdir.

Bugun global madaniyat va internet axborot oqimi talabalarning dunyoqarashi va qadriyatlariga jiddiy ta'sir o'tkazmoqda. Shu sababli ularni milliy qadriyatlarga asoslangan fazilatlar ruhida tarbiyalash — pedagogik yondashuvlarning yangicha ko'rinishlarini talab qiladi.

Androgogika (yunoncha "andros" – kattalar, "agogos" – yetakchi) – bu kattalar ta'limi nazariyasi bo'lib, uni amerikalik pedagog Malcolm Knowles ishlab chiqqan. Unga ko'ra, katta yoshdagi shaxslar bolalarga nisbatan boshqacha o'rganadi, ularning ta'lim ehtiyojlari va motivlari boshqacha.

Androgogikaning asosiy tamoyillari quyidagilar:

- O'zini o'zi boshqarish (avtonomiya)
- Hayotiy tajribaga tayanuvchanlik
- Ichki motivatsiya ustunligi
- Amaliy, hayotga yaqin bilimlar talabi
- O'z tajribasidan o'rganish

Universitet talabalari kattalar ta'limi sub'ekti sifatida qaraladi. Ular:

- mustaqil fikrlay oladi,
- tanqidiy yondashadi,
- hayotiy tajribaga ega (ayrimlar ishlaydi, oilali bo'lishi mumkin),
- o'z ehtiyojiga qarab bilim oladi.

Shuning uchun ular bilan ishlashda androgogik metodlarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshiradi.

Milliy tarbiya – bu o'zbek xalqining ko'p asrlik an'analari, qadriyatlari, urf-odatlar, axloqiy me'yorlariga asoslangan shaxs tarbiyasidir. U quyidagilarga asoslanadi:

- Ma'naviy poklik
- Halollik
- Vatanparvarlik
- Mehnatsevarlik
- Hurmat va odob
- Mehr-oqibat
- Oila muqaddasligi

Zamonaviy jamiyatda ayrim yoshlar orasida quyidagi muammolar kuzatilmoqda:

- Milliy identitetning pasayishi
- Internet orqali kiritilayotgan yot madaniyat ta'siri
- Hurmat, odob kabi qadriyatlarning susayishi
- Qiziqishlar tahlil qilinmasligi

Shu sababli tarbiya tizimiga innovatsion yondashuvlar zarur bo'lib qoldi. Bu yerda androgogika usullari nihoyatda dolzarb.

Pedagogik metodlarni tahlil qilganda quyidagicha ta'rif beriladi.

Metod	Tavsifi	Shakllantiriladigan fazilatlar
Case-study (holat tahlili)	Hayotiy muammolarni tahlil qilish orqali qaror qabul qilishni o'rgatadi	Mas'uliyat, halollik
Debatlar, munozaralar	Talabani mulohaza yuritishi, pozitsiya bildirishi	Vatanparvarlik, fuqarolik faolligi
Servis-learning (xizmat loyihalari)	Jamiyatga foydali bo'lgan faoliyatlarni loyihalash va amalga oshirish	Ijtimoiy ong, mehr-oqibat
Axloqiy dilemmalar	Axloqiy muammolarni hal qilishda fikr almashinuvi	Axloq, poklik
Portfolio usuli	Talabani tarbiyaviy rivojlanishini hujjatlashtirish	O'z-o'zini anglash, tanqidiy fikrlash

Amaliy misollarni keltiradigan bo'lsak:

• "Oila qadriyati haftaligi" – talabalar o'z oilaviy tarixini o'rganib, milliy qadriyatlar haqida taqdimot tayyorlaydi.

• "Mahallamiz faxri" loyihasi – talaba o'z mahallasidagi hurmatli insonlar haqida intervyu olib, axloqiy namunalarni tahlil qiladi.

• "Ajdodlar izidan" — tarixiy shaxslar hayoti asosida vatanparvarlik tarbiyasi olib boriladi.

Pedagog rolining o'zgarishi an'anaviy yondashuvda o'qituvchi – bilim beruvchi. Androgogik yondashuvda esa – motivator, maslahat beruvchi, sherik.

Xalqaro tajribalarda ushbu nazariyalar ilgari surilgan:

- Germaniya: "Dual ta'lim" tizimida talabalar nazariya va amaliyotni uyg'unlashtiradi. Tarbiya amaliy faoliyatda amalga oshiriladi.

- Finlyandiya: Har bir o'quvchi va talaba uchun shaxsiy rivojlanish reja ishlab chiqiladi. Axloqiy qadriyatlar amaliyot orqali beriladi.

- Yaponiya: "Katta yoshdagilar tajribasidan o'rganish" tamoyili asosida yoshlar ustozlar bilan ishlaydi.

Bu tajribalarni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish orqali milliy tarbiyani androgogik asosda samarali amalga oshirish mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin androgogika — zamonaviy ta'limning zaruriy yondashuvi bo'lib, talabalar bilan ishlashda yuqori samara beradi. Milliy fazilatlarni shakllantirishda androgogik metodlar yordamida talabaning ichki ongiga ta'sir etish mumkin. Pedagoglar o'z faoliyatida tarbiyaviy ishlarni ilmiy asoslangan, zamonaviy shaklda tashkil etishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob halqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston" 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. "O'zbekiston" 2016.
3. Knowles, M. S. (1980). The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy. Chicago: Follett. – Androgogika asoschisi bo'lgan Malcolm Knowlesning klassik asari.
4. Sagdullaev A. (2019). Andragogika asoslari. Toshkent: TDPU nashriyoti. – O'zbekiston sharoitida androgogik yondashuvni o'rganishga oid muhim manba.
5. G'. Jo'rayev, M. Qayumov. (2021). Pedagogik texnologiyalar va innovatsion metodlar. Toshkent: TDPU. – Pedagogik yondashuvlar va androgogik metodlar haqida tushuncha beradi.
6. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2020). Milliy tarbiya konsepsiyasi. – Talabalar tarbiyasida milliy qadriyatlarni shakllantirish bo'yicha asosiy konseptual hujjat.
7. Yusupova N., Turg'unova N. (2022). Andragogik yondashuv asosida zamonaviy ta'lim metodlari. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti. – Talabalar ta'limida amaliy metodlarning qo'llanilishi haqida.
8. Nurmatov Z.Sh. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisini innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorlash. Fan, ta'lim va texnikani innovatsion rivojlantirish masalalari. - Andijon. 2022 - y. B. 31-34.
9. Nurmatov Z.Sh. Current status of development of innovative activity of future technology teachers. International Conference of Scientific and Management Current Affairs. - Angliya. 2022 - y. B. 1-4.

UO'K 37:81

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA CHET TILI O'QITISHNING METODIK ASOSLARI

O.Sh. Shamatova, katta o'qituvchi, Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga ingliz tili o'qitishda samarali usullarining ahamiyatini ochib berishga xarakter qilinish, bolaning kommunikativ kompetensiyasini, madaniy ongini va yangi tilni o'rganishga bo'lgan ijobiy munosabatlarni shakllantirishning ilmiy asoslariga urg'u beriladi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida chet tilini o'qitish metodikasi bir qator fanlar ya'ni pedagogika, psixologiya (bola psixologiyasi), tilshunoslik, matematika, musiqa, chizmachilik fanlari bilan uzviy bog'liqligi e'tirof etiladi. Bolaning ushbu yoshdagi ongi va shuuri flexible ya'ni moslashuvchan bo'lib, ingliz tilidagi so'zlarni va so'z birikmalarini juda osonlik bilan o'rganishga moyildir. Ularning ushbu qobiliyatidan foydalangan holda kommunikativ muloqotni rivojlantirishda indoor va outdoor o'yinlardan foydalanishning samaradorlik tahlili ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, chet tili o'qitish, metodika, pedagogik texnologiya, o'yin metodlari, kommunikativ yondashuv, bolalar psixologiyasi, lingvodidaktika, innovatsion yondashuv.

Аннотация. В данной статье предпринята попытка объяснить важность эффективных методов обучения английскому языку детей дошкольного возраста, акцентируя внимание на научных основах развития коммуникативной компетентности ребёнка, культурного самосознания и позитивного отношения к изучению нового языка. Отмечается, что методика обучения иностранному языку в дошкольных учреждениях тесно связана с рядом дисциплин, а именно: педагогикой, психологией (детской), лингвистикой,

математикой, музыкой и рисованием. Психика и сознание ребёнка в этом возрасте гибкие и легко усваивают английские слова и фразы. С учётом этой способности ребёнка рассматривается анализ эффективности игр в помещении и на улице в развитии коммуникативных навыков.

Ключевые слова: дошкольное образование, преподавание иностранного языка, методика, педагогические технологии, игровые методы, коммуникативный подход, детская психология, лингводидактика, инновационный подход.

Abstract. This article attempts to explain the importance of effective methods in teaching English to preschoolers, emphasizing the scientific foundations of developing a child's communicative competence, cultural awareness, and positive attitudes toward learning a new language. It is recognized that the methodology of teaching a foreign language in preschool institutions is closely related to a number of disciplines, namely pedagogy, psychology (child psychology), linguistics, mathematics, music, and drawing. The child's mind and consciousness at this age are flexible and tend to learn English words and phrases very easily. Using this ability of the child, an analysis of the effectiveness of indoor and outdoor games in developing communicative communication is considered.

Key words: preschool education, foreign language teaching, methodology, pedagogical technology, play-based methods, communicative approach, child psychology, linguodidactics, innovative approach.

“Maktabgacha ta’lim muassasalarida chet tillarni o’qitish metodikasi” fani kichik yoshdagi bolalarga chet tilini o’rgatish tamoyillari, usullari va ularini o’rganuvchi ilmiy fandır. Ushbu fanning asosiy maqsadi 3-7 yoshli bolalarda tinglash, gapirish va lug’at boyligini rivojlantirish kabi boshlang’ich xorijiy til ko’nikmalarini shakllantirish uchun samarali sharoit yaratishdir. Bu yoshda bolaning tinglash va gapirish til ko’nikmasi rivojlanganligi sababli ularning kommunikativ kompetensiyasini, madaniy ongini va yangi tilni o’rganishga bo’lgan ijobiy munosabatini rivojlantirish quyidagi usullar orqali amalga oshiriladi hamda metodologiyaning funksiyalarini quyidagicha tushuntirish mumkin:

- birinchidan, u nazariy funktsiyaga ega, ya’ni u til o’qitish qonuniyatlari va tamoyillarini o’rganadi va tizimlashtiradi;
- ikkinchidan, u amaliy funktsiyaga ega, chunki u bo’lajak o’qituvchilarni bolalar bilan darslar va til faoliyatini tashkil qilish uchun vositalar va usullar bilan ta’minlaydi;
- uchinchidan, o’qituvchilarning o’qitish usullarini amaliyotda tahlil qilish, sinab ko’rish va takomillashtirish qobiliyatini rivojlantiruvchi tadqiqot funksiyasiga ega.

Bu fan nafaqat "qanday" o’qitishni o’rgatadi, balki maktabgacha ta’lim muassasalarida "nima uchun" va "qachon" muayyan usullarni qo’llash lozimligiga e’tibor qaratiladi.

Maktabgacha ta’lim muassasalarida chet tillarini o’qitish metodikasi boshqa fanlar bilan chambarchas bog’liq. Masalan, u pedagogika fani bilan bog’liq, chunki ikkala fan ham bola ta’limi va tarbiyasining umumiy jarayoni bilan shug’ullanadi. Psixologiya, ayniqsa, bolalar psixologiyasi bilan bog’liq, negaki o’qitish jarayoni maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh xususiyatlari, xotirasi, tasavvuri, diqqatini hisobga oladi. Qolaversa, metodika tilshunoslik fani bilan chambarchas bog’liq, Zero, chet tilining fonetik, leksik va grammatik tuzilishini tushunmasdan turib o’rgatish mumkin emas. Vanihojat, u didaktika va ona tilini o’qitish metodikasi bilan mustahkam aloqaga ega, sababi muloqot, lug’at va talaffuzni o’rgatishning ko’plab strategiyalari ona tili orqali chet tilni o’rganishga xizmat qiladi.

Ayni paytda maktabgacha tarbiyalanuvchilarga chet tilni o’rgatish ahamiyati tez sur’atlar bilan ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, erta bolalik davridagi ta’lim bolaga til o’rgatishda muhim rol o’ynaydi. Bu yoshdagi bolalar tovushlarni idrok etish va takrorlash, nutqni taqlid qilish va yangi so’zlarni kattalarga qaraganda tezroq o’zlashtirish kabi tabiiy qobiliyatlarga ega. Shu bois maktabgacha ta’lim muassasalarida chet tilni o’qitish metodikasi zamonaviy pedagogikaning markaziy yo’nalishlaridan biriga aylandi. Chet tillarni yoshlikdan o’rgatishning ahamiyati muhim bo’lib, maktabgacha va boshlang’ich ta’lim bosqichida chet tillarini o’rgatish insonning tilni qabul

qilish va o'zlashtirish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yosh bolalarning miya faoliyati chet tilidagi tovushlar, so'zlar va ularning tuzilmalarini osongina qabul qiladi. Yosh bola til o'rganishda moslashuvchan va ijodiydir, bu ularning tilni o'zlashtirish jarayonini tezlashtiradi. Ushbu bosqichda til o'rganish o'yinlar, qo'shiqlar va mashg'ulotlar orqali amalga oshirilishi lozim, zero o'yinlar bolalarni nafaqat ijtimoiylashuvini ta'minlaydi balki, ularning nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga muhim ahamiyat kasb etadi.

Uslubiy tamoyillar. Maktabgacha ta'lim muassasalarida chet tillarni o'qitishda asosiy usullardan biri kommunikativ yondashuvni qo'llashdir. Ushbu yondashuv amaliy jarayonni tezlatib, ularda chet tilida gapirish, tinglash, o'qish va yozish til ko'nikmalarini shakllantiradi. Kommunikativ yondashuv o'quv jarayonda ko'proq og'zaki muloqot, vaziyatga asoslangan mashqlar va turli o'yinlar orqali amalga oshiriladi. Bunday yondashuv bolalarni til o'rganishga bo'lgan qiziqishini orttirib, tilni tabiiy ravishda egallashga yordam beradi.

Interfaol usullardan "Student centred approach- Ta'lim markazida talaba". Bu yondashuv bolalarni faollikka undab, mustaqil ishlashga o'rgatadi. Bunday usullar bolalarni o'rganishda faol ishtirok etishga undaydi va ularni o'quv jarayonining markaziga qo'yadi. Masalan, rol o'yinlar, guruhlarda ishlash, muammoli mashqlar chet tillarni o'rganishda qiziqarli va faol usullardan xisoblanadi.

Psixologik yondashuvlar. Chet tillarini o'qitish jarayonida bolalarning yosh xususiyatlari va psixologik rivojlanish darajasini hisobga olinishi lozim. Til o'rganish jarayonida yosh bolalar uchun hissiy va ma'naviy qulaylikni his qilishi juda muhimdir. Ushbu bosqichda bolalar qiyinchiliklardan qo'rqmasliklari va tilni o'zlashtirish jarayonida xatolardan saboq olishlari ko'zda tutiladi. Shuning uchun o'qituvchi ularni rag'batlantirishi, muvaffaqiyatlarini e'tirof etishi, o'zlariga bo'lgan ishonchni oshirishda ularga individual yondashishi lozim.

Texnologik yondashuvlar. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar bolalarga chet tillarni o'rgatishda katta rol o'ynaydi. Onlayn platformalar, multimedia o'quv materiallari ularga chet tillarga qiziqarli va samarali o'rgatish imkonini beradi. Audiovizual materiallar, interfaol o'yinlar va video darslardan foydalanish bolalarning e'tiborini tortadi va ularning o'quv jarayonini yanada samarali qiladi. Shuningdek, interfaol doskalar va boshqa texnologik qurilmalar bolalarda til ko'nikmalarini mustahkamlash imkonini beradi.

So'nggi yillarda chet tillarini o'qitish sohasida bir qator yangi tendentsiyalar paydo bo'ldi. Ulardan biri ikki tilli ta'lim tizimidir. Bu tizimda bolalar bir vaqtning o'zida ikki tilni o'rganadilar, bu esa ularning til ko'nikmalarini yanada chuqurroq rivojlantirishga yordam beradi. Ikki tilli ta'lim nafaqat chet tilini, balki ona tilini ham mustahkamlaydi, shuningdek, bolalarda ko'p tilli kompetentsiyani rivojlantiradi. Xorijiy tillarni o'qitishda "CLIL" (Content and Language Integrated Learning) metodologiyasi tobora ommalashib bormoqda. Bu metod turli fanlarni chet tili orqali o'qitishni nazarda tutadi, ya'ni bolalar tilni o'rganish jarayonida boshqa fanlarni ham o'rganadilar. Bunday yondashuv bolalarning til qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda keng dunyoqarash va ko'p tarmoqli bilimlarni beradi.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim muassasalarida chet tillarni o'qitish metodikasi va yondashuvlari muntazam takomillashtirilmoqda. Zamonaviy o'qitish usullari bolalarga tilni qiziqarli va samarali o'rganishga yordam beradi. Kommunikativ, interaktiv va integrativ usullar, texnologik imkoniyatlar va psixologik yondashuvlar birgalikda chet tillarni o'qitish jarayonini boyitadi. Ikki tilli ta'lim va CLIL metodologiyasi kabi yangi tendentsiyalar bolalarga global dunyoda muvaffaqiyat qozonishlariga yordam beradi.

Aytish joizki, maktabgacha ta'lim muassasalari tarbiyalanuvhilariga hali tanish bo'lmagan tilni o'rgatish oson emas. Yuqorida keltirilgan usullar bolalarning yoshi va salohiyatiga qarab o'zgarishi mumkin. Biz qaysi usul va texnologiyalarni qo'llamaylik til o'qitishning optimal variantlarini taqdim etishimiz lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimova N. Maktabgacha ёшдаги болалар билан таълим-тарбия ишларини ташкил этишда темперамент хусусиятлари //хорижий тилларни ўрганишнинг психологик-педагогик омиллари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – 2018.

2. Saidaxmedov N.S. Pedagogik amaliyotda yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash namunalari. -t.: rtm, 2000 y. -46 b.
3. Игровые технологии (ролевые и деловые игры) // <https://znanio.ru/pub/101>
4. Махмудова М. Чет тилларни ўқитишнинг педагогик тамойиллари //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2017. – т. 2. – №. 3 (64). – с. 24-26.
5. Махмудова М. Таълим самарадорлигини оширишда педагогик технологияларни интеграциялаш //Ученый XXI века международный научный журнал. – 2017.
6. Поддяков А.Н. Образ мира и вопросы сознательности учения: Современный контекст // вопросы психологии, 2003, n 2. – с.122-132.

UO'K 378.147:811

TALABALARNING KASBIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA CHET TILLARINING O'RNI

A.Z.Shodikulova, PhD, dots., Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Samarqand

Annotatsiya. Chet tilini mukammal bilish turli axborot manbalariga kirish imkonini beradi va ilmiy bilimlarning professional hamjamiyat ichida aylanishini ta'minlaydi. Chet tillarni o'rganish talabalar tafakkurini rivojlantiradi va turli bilim hamda ko'nikmalar integratsiyasidan sinergetik ta'sir hosil qilishga imkon beradigan meta-kompetensiyalarni shakllantiradi. Bundan tashqari, chet tillar ta'lim jarayonida o'quviy, tarbiyaviy, motivatsion va ma'rifiy funksiyalarni bajaradi. Bugungi kunda chet tillar ta'limi strategik ahamiyat kasb etadi; biroq gumanitar ta'lim siyosati mintaqaviy va federal ta'lim strategiyalariga muvofiq amalga oshirilishi lozim.

Kalit so'zlar: fanlar, almashinuv, ko'nikmalar, meta-kompetensiyalar, o'quviy, tarbiyaviy, motivatsion, ma'rifiy.

Аннотация. Отличное знание иностранного языка дает доступ к различным источникам информации и обеспечивает циркуляцию научных знаний в профессиональном сообществе. Изучение иностранных языков развивает мышление учащихся и формирует мета-компетенции, которые позволяют создавать синергетический эффект за счет интеграции различных знаний и навыков. Кроме того, иностранные языки выполняют в образовательном процессе учебно-воспитательную, мотивационную и воспитательную функции. Сегодня образование на иностранных языках приобретает стратегическое значение; однако политика гуманитарного образования должна осуществляться в соответствии с региональными и федеральными образовательными стратегиями.

Ключевые слова: дисциплины, обмен, навыки, метакомпетенции, образовательные, образовательные, мотивационные, образовательные.

Abstract. Proficiency in a foreign language provides access to diverse sources of information and ensures the circulation of scientific knowledge within the professional community. Learning foreign languages develops students' thinking and forms meta-competencies that enable them to achieve a synergistic effect from the integration of various knowledge and skills. Moreover, foreign languages perform specific functions in the educational process: educational, formative, motivational, and humanitarian enlightening. Today, foreign language education has a strategic character; however, humanitarian educational policy should be implemented in accordance with both regional and federal educational strategies.

Keywords: disciplines, exchange, skills, meta-competencies, educational, formative, motivational, humanitarian enlightening.

Kirish: Bunday yondashuv ta'lim jarayonini qayta ko'rib chiqishni talab etadi: o'quv dasturlarini yangilash, o'qituvchi rolini qayta belgilash va talabalar kognitiv faoliyatining yo'nalishini o'zgartirish. Oliy ta'limda talabalarning keng dunyoqarashini shakllantiruvchi, fanlararo bog'liqlikni hisobga oluvchi maxsus ta'lim fanlarini yaratishga e'tibor qaratish zarur. Buning uchun antropologiya, sotsiologiya, xalqaro huquq, siyosatshunoslik, konfliktologiya va boshqa gumanitar fanlarga ustuvorlik berilishi kerak. Shuningdek, gumanitar yo'nalish mutaxassislarini tayyorlash va gumanitar hamda tabiiy fanlar uyg'unligini ta'minlash uchun tanqidiy fikrlash, turli ilmiy sohalar bo'yicha bilimlarni birlashtirish va tahlil qilish, ona tilida va chet tillarida samarali muloqot qila olish

ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Bu kompetensiyalar professional dunyoqarashni kengaytiradi va intellektual moslashuvchanlikni kuchaytiradi. Bugungi globallashuv, ilmiy-texnik taraqqiyot va migratsiya sharoitida chet tillarni bilish nafaqat professional muvaffaqiyat kaliti, balki dunyoqarashni kengaytirish, boshqa madaniyatlarga hurmatni oshirish va shaxslararo munosabatlarni yaxshilash vositasidir.

Asosiy qism: Kommunikativ motiv talabning boshqa madaniyat yoki professional muhit vakillari bilan chet tilida muloqot qilish ehtiyojini aks ettiradi. Professional muloqot bilim va ko'nikmalar almashinuvi, professional rivojlanish hamda kasbiy dunyoqarashni kengaytirishni o'z ichiga oladi. Olingan yangi bilimlar mutaxassis tomonidan mavjud professional tajribaga tayanib qayta talqin qilinadi va boshqa manbalardan olingan axborot bilan taqqoslanadi. Shu tariqa yangi bilimlar alohida ahamiyat kasb etadi va mutaxassis o'z professional sohasida o'zini namoyon qilish imkoniga ega bo'ladi.

Nemis tili ingliz tilidan keyin ikkinchi o'rinda talab qilinadi, chunki Germaniya iqtisodiy jihatdan eng barqaror davlatlardan biridir. Biroq til tanlashda shaxs uning kasbiy maqsadlari uchun naqadar zarurligini ehtiyotkorlik bilan baholashi kerak. Bugun ko'plab malakali mutaxassislardan nafaqat professional bilim va tajriba, balki hech bo'lmaganda bitta chet tilini bilish talab etiladi. Masalan, marketing yoki jamoatchilik bilan aloqalar sohasida ingliz tilini yaxshi bilmasdan muvaffaqiyatga erishish qiyin. Chet tillarni o'rganish shaxsiy va professional rivojlanishning ajralmas qismiga aylangan. Turli madaniyat vakillari bilan muloqot qilish imkoniyati shaxsning dunyoqarashini kengaytiradi, martaba o'sishiga xizmat qiladi va muhim aloqalar o'rnatishga yordam beradi. Bugungi kunda ish beruvchilar chet tili bilishni juda yuqori baholaydilar.

Tadqiqot maqsadi: Tadqiqot maqsadi talabalarning kasbiy tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishda chet tillarining rolini aniqlash va asoslash, shuningdek chet tilini o'rganish kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan analitik, kommunikativ va kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga qanday hissa qo'shishini aniqlash. "Shaxsiy va kasbiy shakllanish va rivojlanish global strategiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida ularning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish uchun mutaxassislarni kasbiy tayyorlashda chet tilining vositalari va imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish zarur." Aniq afzalliklarga qaramay, chet tillarini o'rganish bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Birinchidan, talabalar o'rtasida motivatsiyaning etishmasligi yomon natijalarga olib kelishi mumkin. Ikkinchidan, barcha ta'lim muassasalari malakali o'qituvchilarga kirishni ta'minlay olmaydi. Uchinchidan, til to'siqlari aloqa uchun to'siq bo'lishi mumkin, ayniqsa ko'p tili jamiyatlarda. Til o'rganish samarali bo'lishi mumkin

Chet tillarning talabalar kasbiy tafakkurini shakllantirish va rivojlantirishdagi rolini aniqlash va asoslash hamda chet tilini o'rganish kelajakdagi professional faoliyat uchun zarur bo'lgan analitik, kommunikativ va kognitiv ko'nikmalarning rivojlanishiga qanday hissa qo'shishini aniqlash.

Chet tillarni o'qitishning samaradorligi ularni shaxsning professional faoliyati bilan bevosita bog'lash orqali oshadi. Professional vaziyatlarni tahlil qilish orqali o'rganuvchi soha bo'yicha mantiqan guruhlangan so'z va iboralar tizimini egallaydi.

Chet tilining akademik fan sifatida lingvistik bo'lmagan mutaxassislarni tayyorlashda muhim rolini ta'kidlab, biz uni talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirish mexanizmi sifatida ko'rib chiqishga harakat qilamiz. Bizning fikrimizcha, chet tillarini o'rganish amaliy topshiriqlarni samarali bajarish uchun ikki tili lingvistik lug'atlar, grammatik ma'lumotnomalar va uslubiy ko'rsatmalardan foydalanish qobiliyati kabi o'ziga xos akademik ko'nikmalarni rivojlantirish orqali talabalar o'rtasida intellektual mehnat madaniyatiga katta hissa qo'shadi. Ingliz tili xalqaro aloqa tilidir. Bu navigatsiya, aviatsiya, adabiyot, ta'lim, zamonaviy musiqa, xalqaro sport, turizm va dasturlash tili. Dunyo pochtasining yetmish besh foizi ingliz tilida yozilgan; radiostansiyalarning 20% ingliz tilida efirga uzatiladi; dunyo jurnallarining yarmidan ko'pi ingliz tilida nashr etiladi; va barcha saqlangan ma'lumotlarning 54% shu tilde

Xulosa: Chet tilini o'rganish umumiy, kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi, shuningdek, kelajak mutaxassisning har tomonlama rivojlangan lingvistik shaxs sifatida shakllanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Zamonaviy sharoitlarda chet tillar gumanitar ta'limning ajralmas qismi bo'lib, meta-fikrlashni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan meta-

kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Yangi bilimlarni boshqarish, motivatsion va tarbiyaviy funksiyalarni bajaradi. Chet tillar ta'limi esa mintaqaviy va federal siyosatga muvofiq ravishda strategik yondashuv asosida olib borilishi lozim.

REFERENCES:

1. Shodikulova, A. Z. (2021). The text is about the phenomenon of cohesion. *Academicia Globe*, 2(05), 229-232.
2. Белова С.В. Гуманитарная экспертиза как форма профессиональной рефлексии педагога // Вестник КалмГУ. 2012. №1 (13). – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/gumanitarnaya-ekspertiza-kak-forma-professionalnoy>.
3. Zikiryaevna, S. A. (2023). The encounter of modernism in english literature. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, 10(12), 6-8.
4. Гневашева В.А., Луков В.А. Тема высшего образования в новейшей российской научной литературе//Журнал «Знание. Понимание. Умение» - [Электронный ресурс] – Режим доступа: www.zpujournal.ru/gumtech/education/articles/2007/Gnevasheva&Lukov/index.php/.
5. Zikiryaevna, S. A. (2022). Cognitive Interpretation Of The Phenomenon Of Metonymy. *European journal of modern medicine and practice*, 2(2), 69-71.
6. Zikiryaevna, S. A. (2025). Brain: the most perfect organ. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 5(2), 159-163.
7. Климинская С.Л. Факторы повышения эффективности профессиональной коммуникации. // Социально-политический и экономический дискурсы в иноязычной профессиональной деятельности. - М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2013 - (Вестн.Моск.гос.лингвист.ун-та; вып. 8 (668). (Серия Педагогические науки) – С. 25-34.
8. Шодикулова, А. З. (2021). Дискурсивный анализ производных метонимий. *Форум молодых ученых*, (4 (56)), 439-444.
9. Shodikulova, A., & Rabbimov, K. The concept of health management system. Курский государственный медицинский университет Конференция: 20–24 мая 2024 года Организаторы: Курский государственный медицинский университет.
10. Zikiryaevna, S. A. (2022). Cognitive Interpretation Of The Phenomenon Of Metonymy. *European journal of modern medicine and practice*, 2(2), 69-71.
11. Shodikulova, A. Z. Metonymic cognition mediated by antonyms.
12. Yorova, S. A. Y. O. R. A., & Nasimova, S. O. H. I. B. A. (2019). The ways of teaching languages at medical institutions.

UO'K 37.02

TA'LIM TIZIMIDA INTERNET TEXNOLOGIYALARI: MUAMMO VA YECHIMLAR G'.O.Sotiboldiev, katta o'qituvchi, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada internet tarmoqlari va ta'lim platformalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi, ularning afzalliklari va muammolari yoritiladi. Globallashuv davrida internet texnologiyalari ta'lim tizimida muhim o'rin egallab, an'anaviy ta'limni innovatsion shaklga o'zgartirmoqda. Maqolada onlayn ta'limni rivojlantirishga sabab bo'lgan turli omillar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Pandemiya, masofaviy ta'lim, internet, MOODLE, HEMIS, "Kundalik.com", "ZiyoNET", onlayn.

Аннотация. В статье рассматриваются внедрение интернет-сетей и образовательных платформ в учебный процесс, их преимущества и проблемы. В условиях глобализации интернет-технологии занимают важное место в системе образования, способствуя переходу от традиционного обучения к инновационным формам. В статье также анализируются различные факторы, способствующие развитию онлайн-образования.

Ключевые слова: пандемия, дистанционное обучение, интернет, MOODLE, HEMIS, "Kundalik.com", "ZiyoNET", онлайн.

Abstract. This article examines the integration of internet networks and educational platforms into the learning process, highlighting their advantages and challenges. In the era of globalization, internet technologies play a crucial role in transforming traditional education into innovative forms. The paper also analyzes various factors contributing to the development of online education.

Keywords: pandemic, distance learning, internet, MOODLE, HEMIS, "Kundalik.com", "ZiyoNET", online.

O'zbekistonda internet tarmoqlarini kirib kelishi XX asrning 90-yillariga to'g'ri kelsada, ta'lim jarayoniga kirishi XXI asrga to'g'ri keladi. Zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim jarayoniga kirib kelishi an'anaviy o'qitish usullariga qo'shimcha ravishda yangi o'qitish shakli – masofaviy o'qitish yaratilishiga omil bo'ldi. 2005 yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining jamoat ta'lim axborot tarmog'ini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-191-sonli Qarori [1] asosida Ziyonet tarmog'i resurs markazi va uning Xalq ta'limi hamda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklaridagi bo'linmalari tashkil etildi. Ziyonet portalining birinchi talqini 2006 yilda ishlab chiqildi. Mamlakatimizda axborot texnologiyalarini ta'lim tizimiga joriy qilishga alohida ahamiyat berilmoqda. Chunonchi, "Ziyonet" axborot-ta'lim portalini tashkil etish, uni yanada rivojlantirishga oid keng ko'lamli chora-tadbirlar ro'yobga chiqarilayapti. [2] Umumta'lim maktabi va o'rta maxsus ta'lim muassasasi mazkur tarmoqqa ulanganligi fikrimizning yorqin dalilidir.

O'quv maskanlarini kompyuter texnikasi va multimedia vositalari bilan ta'minlash ishlari ham belgilangan reja asosida bajarilayapti. Birgina 2011 yilda umumta'lim maktablari va o'rta maxsus o'quv muassasalari sinf xonalarini zamonaviy kompyuter vositalari bilan jihozlash loyihasi doirasida 376 ta kasb-xunar kolleji hamda akademik litsey, ular qoshidagi 280 ta axborot-resurs markazi, 2154 ta umumta'lim maktabi kompyuter jamlanmalari va multimedia texnologiyalari bilan ta'minlandi. Bugungi kunda mamlakatimizdagi oliy o'quv yurtlari va ularning hududlardagi filiallari optik-tolali aloqaga ega bo'lib, ular "Ziyonet" milliy ta'lim tarmog'i hamda yukori tezlik bilan ishlaydigan internetga ulangan. Internet ta'lim platformasiga tushirilgan yagona axborot- kutubxona tizimiga 300 mingdan ortiq darslik, qo'llanma va boshqa o'quv adabiyotlariga doir bibliografik ma'lumotlar kiritilgan. 2013-2016 yillarda ushbu bazani 30 mingdan ortiq elektron darslik va kitoblar bilan to'ldirildi. Bugungi kunda respublikada 12 mingdan ortiq axborot-resurs markazi faoliyat ko'rsatmoqda. Ularning fondi 83,6 mln nusxani tashkil etib, 3,5 millioni elektron shaklda ekanligi diqqatga sazovordir.

Ta'lim tizimiga internet texnologiyalarining keng joriy etish borasida avvalo, ushbu tizimdagi muammolarni bartaraf etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. 2018 yil 9 yanvarda Prezident SH.Mirziyoev raisligida yig'ilish o'tkazilib, unda mas'ullarga Internetga kirish uchun narxlarni kamaytirish, ulanish tezligini 2020 yilgacha kamida 4 baravar oshirish hamda MDH mamlakatlari darajasiga olib chiqish haqida ko'rsatma berildi[4]. Davlat rahbari bergan ko'rsatmalar, keyingi yillarda o'z samarasini bera boshladi. 2018 yil 5 sentyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5538-sonli farmoni[5] imzolandi. Bunda xalq ta'limi muassasalarini boshqarish tizimiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shaffof va samarali jamoatchilik nazoratiga erishish, shu jumladan, barcha muassasalarning telekommunikatsiya tarmoqlariga ulanishini ta'minlash, barcha foydalanishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar manbasini yaratish, ularning faoliyatini baholashning elektron reyting tizimini joriy etishga ham alohida e'tibor qaratilgan.

Bugungi kunda ta'limga oid 307 ta, ilmga oid 55 ta sayt faoliyat ko'rsatmoqda.[6] Internetning ta'limga kirishi jarayoni 2020 yil martdan boshlab tezlashib ketdi. Buning asosiy sababi 2020 yil 15 martdan pandemiya tufayli respublikada karantin holati joriy qilindi. Respublika ta'lim muassasalarida vaziyat taqozo qilgani va insonlar salomatligi muhim bo'lgani uchun yangi, o'zgacha ish tartibiga o'tildi. Ta'lim uzilishlarining oldini olish maqsadida 30 martdan boshlab teledarslar, Internet tarmoqlari orqali video va onlayn darslar rejimga o'tkazildi.

Pandemiya tufayli tizimga masofaviy texnologiyalar joriy qilinib, 10 mingdan ziyod ta'lim dargohlaridagi 7 million o'quvchi va 500 ming talabaga onlayn dars berish yo'lga qo'yildi. Bu yangi mexanizm karantin sharoitida fanlar o'z vaqtida o'zlashtirilishini ta'minlab berdi. SHu bilan birga, jahon ekspertlari pandemiya tufayli joriy qilingan qat'iy karantin qoidalari ta'lim, jumladan, oliy ta'lim uchun yangi imkoniyatlar yaratganini e'tirof etishmoqda. [7] Mutaxassislar fikricha, pandemiya davri ta'lim tizimiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatadi. Yutuqlar haqida: Birinchidan, onlayn ta'lim mazkur tizimni kamida 10 yilga rivojlantirishga xizmat qildi. Ma'lumot uchun: 2018 yilda xalqaro THE (Time higher education) nashri e'lon qilgan ma'ruzada 2030 yilga kelib, faqat elita

universitetlarning onlayn ta'limga o'tishini prognoz qilgan edi. Bugun kunda COVID-19 pandemiyasi ushbu jarayonni tezlashtirib yuborganini guvohi bo'lib turibmiz.

Ikkinchidan, yoshidan qat'i nazar barcha professor-o'qituvchilarda ta'lim platformalari bilan ishlash, masofaviy ta'lim va uni olib borish sohasidagi bilim va ko'nikmalari shakllandi yoki rivojlandi. Kelajakda masofaviy ta'limni yanada rivojlantirish borasida qilinishi kerak bo'lgan ishlar esa tahlil etib borilmoqda. Masofaviy ta'lim ayni paytda kelajak uchun eksperiment vazifasini o'tamoqda, desak adashmaymiz.

Uchinchidan, respublika oliy ta'lim muassasalarining xorijiy universitetlar bilan hamkorligi faollashdi. Bir qator universitetlar jahonning yetakchi o'quv dargohlari bilan onlayn konferentsiya, vebinarlar uyushtirdi. Qisqa muddatda yangi sharoitga moslashishga to'g'ri keldi, Zoom internet platformasida ishlash misli ko'rilmagan imkoniyatlarni berdi. Nafaqat o'qituvchi, balki talabalar ham yangi ko'nikmalarga ega bo'ldi.

Respublikada masofaviy ta'limning rivojlanish istiqbollari kelsak, masofaviy ta'lim ikki yo'nalishda, ya'ni real vaqt rejimiga asoslangan sinxron yoki real vaqt rejimiga asoslanmagan nosinxron tarzda kechishi mumkin. Ammo ikki yo'nalish uchun ham Internet tezlik jihatidan yaxshi ishlashi kerak. Busiz masofaviy ta'limning istiqboli bo'lishi mumkin emas. Karantin davrida tashkil etilgan onlayn ta'lim ustozlar va talabalarining tabaqalanishiga, ya'ni shu jarayonga faol qatnashib, virtual ta'limning yutuqlaridan foydalanganlar hamda o'z mahoratini, malakasini oshirganlar va deyarli ishtiroksiz o'quv yilini yakunlayotgan guruhlarga ajratdi. Har holda favqulodda o'tilgan onlayn ta'lim tahsil oluvchi va tahsil beruvchining mutaxassislik doirasida bilimlarini odatdagi tizimga qaraganda oshirmagan bo'lsa-da, ma'lum saboq va malakalarga ega bo'lishiga xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 28.09.2005 йилдаги ПҚ-191-сон <https://lex.uz/docs/858969>
2. Мўминов А. Ўзбекистон: ахборотлашган жамият сари. –Тошкент; “Турон замин зиё” нашриёти, 2013 йил Б. – 51.
3. Шамсиева, И. М. История Узбекистана в UZNET //
4. Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». - 2006. - № 34. - С.160.
5. Марзияев Ж.К., Алишова А.Б. Перспективы развития Интернет журналистики в Узбекистане. В сборнике: Донецкие чтения 2018: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности. Материалы III Международной научной конференции. Под общей редакцией С.В. Беспаловой. 2018. С. 221-222
6. "Халқ сўзи", 2018 йил 6 сентябр, 184 (7142) Б.–2
7. WWW.UZ миллий кидирув тизими сайтлар каталоги 2023 йил 2 май ҳолатига
8. Махмудходжаева Л.С. Онлайн образование и цифровые средства обучения в вузах Узбекистана. Открытое образование. 2021. Т. 25. № 3. С. 46-61

UDC 37.02

TEACHING LISTENING AND SPEAKING TO ELEMENTARY LEVEL STUDENTS USING INTERACTIVE METHODS

L.Suyunov, master student, Termez University of Economics and Service, Termez

D.U.Eshmuratova, senior teacher, PhD, Termez University of Economics and Service, Termez

Annotatsiya. Tinglab tushunish va gapirish – bu kichik yoshdagi o'quvchilar samarali muloqot qilishlari uchun rivojlantirilishi lozim bo'lgan asosiy til ko'nikmalaridir. Ushbu maqola O'zbekiston boshlang'ich maktablari kontekstida tinglab tushunish va og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda interaktiv o'qitish usullaridan foydalanishni o'rganadi. Zamonaviy pedagogik adabiyotlar tahlili va kichik hajmdagi sinfxonadagi tadqiqot orqali samarali interaktiv texnikalar aniqlab chiqildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, guruhli muhokamalar, rolda o'ynash (rolpley), o'yinlar va audiovizual materiallardan foydalanish kabi o'quvchi markazli faoliyatlar o'quvchilarning ishtirokini, ishonchini va og'zaki nutq qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit so'zlar: interaktiv o'qitish, tinglab tushunish ko'nikmasi, gapirish ko'nikmasi, boshlang'ich ta'lim, kommunikativ yondashuv, motivatsiya.

Аннотация. Аудирование и говорение являются основополагающими речевыми навыками, которые необходимо освоить учащимся младшего школьного возраста для эффективного достижения коммуникативной компетенции. В данной статье

рассматривается интеграция интерактивных методов обучения для совершенствования навыков аудирования и говорения у учащихся начальных классов, с учётом специфики условий узбекских начальных школ. Проведён обзор последних публикаций по педагогике, а также мини-эксперимент в классе для определения наиболее эффективных интерактивных методов. Результаты исследования показывают, что учебная деятельность, основанная на выполнении практических заданий, таких как групповая работа, ролевые игры, игры и использование аудиовизуальных материалов, значительно повышает участие учеников, их уверенность в себе и устную речь.

Ключевые слова: интерактивное обучение, навыки аудирования, навыки говорения, начальное образование, коммуникативный подход, мотивация.

Abstract. Listening and speaking are fundamental speech skills that need to be learned by child students to attain communicative competence efficiently. The following article entails the integration of interactive learning methods to improve the listening and speaking skills among pupils on the elementary grade, specific to the condition of Uzbek primary schools. An account on the most recent publications on pedagogy and a mini-classroom experiment was carried out to determine the best interactive methods. The findings indicate that task-based learning activities such as group work, role-playing, games, and audio-visual support significantly enhance pupils' participation, confidence, and oral proficiency.

Key words: interactive learning, listening skills, speaking skills, elementary education, communicative approach, motivation.

Interactive approaches have emerged as a solution to this challenge, complementing the communicative method of language learning, which emphasizes active pupil involvement in meaningful exchanges. This mode of learning fosters a relaxed, pupil-centered environment where children participate willingly and enjoy the process. Unlike passive learning, interactive methods position teachers and pupils as learning partners, softening traditional roles and encouraging mutual engagement. Classroom experience and research indicate that such activities boost students' energy and make lessons more enjoyable, helping them feel more at ease and eager to speak during class. The aim of this article is to explore how interactive strategies can be effectively applied to develop listening and speaking skills in young learners. It reviews relevant literature and the experience of Uzbek schools, presents findings from a practical application of these techniques, and discusses their relevance to elementary education.

Educational research widely agrees that interactive, learner-centered approaches are particularly effective for language instruction at the elementary stage. Drawing on Vygotsky's social learning theory (1978), interaction plays a central role in language acquisition, as learners actively build knowledge through communication. Contemporary classroom evidence supports this view: for instance, a 2024 case study from Tanzania reported that teachers frequently employed group work, pair activities, and audio-visual materials – key interactive strategies – to strengthen students' communicative competence. Such practices closely reflect Vygotsky's assertion that social interaction is fundamental to learning, stressing that language is best learned through active use rather than passive reception.

In communicative language teaching, emphasis is placed on activities involving authentic communication, including dialogues, discussions, and information-gap tasks, which naturally integrate listening and speaking practice. Interactive techniques for teaching these skills can be highly varied. Interactive learning has been described as instruction built on “constant, active, and positive interaction of all students” within a supportive environment that empowers even quieter learners to participate confidently.

One is role-playing, in which students take on characters and perform dialogues or simulated situations – such as conducting interviews, going on “field trips”, or dramatizing fairy tales. Role-play serves both as a game and a learning exercise: it immerses children in lifelike speaking contexts, requiring attentive listening and spontaneous responses, thereby fostering their oral skills in an enjoyable format. Classroom experience suggests that role-play produces both qualitative and

quantitative gains in students' speech – they speak more often, show greater initiative and emotional involvement, and their utterances grow more accurate and fluent over time. Another technique is project-based work, an active learning method where pupils collaborate to produce a presentation or tangible outcome.

Project work fosters independent thinking and the practical use of language: instead of simply memorizing set dialogues, pupils apply English to solve problems or convey information, thereby substantially enhancing their communicative competence.

This article draws on a qualitative synthesis of prior research combined with an instructional experiment in an elementary classroom. The process began with a thorough literature review (outlined above) to identify effective interactive strategies for developing listening and speaking skills. Sources consulted included academic journals, conference proceedings, and reports focused on young language learners and interactive pedagogy. From this review, a set of proven techniques and their documented outcomes was compiled.

Based on these findings, a four-week teaching intervention was implemented in a 4th-grade English class at an Uzbek primary school (approximately 25 pupils, aged 9–10). The lessons incorporated a variety of interactive activities designed to strengthen both listening and speaking abilities. For listening practice, activities included story listening followed by comprehension questions, audio clips with group discussion, and listening games such as “Whisper Chain” (students pass a whispered message around and compare the final version) and “Guess the Sound” (students identify sounds). These were intended to make listening tasks engaging and memorable.

Speaking practice involved role-plays on everyday topics (e.g., shopping, family), paired dialogues, and group discussions (such as planning a class event) to maximize student talk time. Many activities combined listening and speaking: for instance, students would first listen to a short dialogue, then act out a similar exchange or discuss its content in pairs.

Throughout the intervention, observational data were gathered on participation levels (who spoke and how frequently), while listening comprehension was periodically assessed through short quizzes and oral Q&A sessions. To measure progress, simple pre- and post-tests were administered: the pre-test included a listening comprehension quiz and a one-minute self-introduction, while the post-test repeated similar tasks to evaluate improvement. At the end of the intervention, a student feedback survey was conducted to gather their perceptions of the interactive activities, including whether they felt more confident and engaged in English lessons. Data from classroom observations, pre- and post-tests, and surveys were analyzed qualitatively, with basic quantitative analysis applied to test score comparisons, to assess the impact of the interactive teaching methods. The results showed clear improvements in both student engagement and skill development.

Participation and Confidence: From the earliest sessions, it was evident that learners were more enthusiastic and attentive during interactive tasks than in traditional lessons. Almost all students became actively involved; even those who had previously been quiet or hesitant began speaking in the safe, game-like context of group and pair activities. Similar outcomes have been reported elsewhere: in one case study, a teacher observed that pair work enables shy students to speak more frequently, gradually building their confidence and improving oral ability over time. In our class, by the conclusion of the program, every student had spoken at least once per lesson – an increase from the initial situation, where responses came from only a small group. Learners also displayed greater fluency and comfort in expressing themselves; during the final group discussion, many spoke in complete sentences without prompting, compared to their earlier tendency to give one-word answers.

Listening Comprehension: The interactive listening activities were equally effective in enhancing comprehension. On the pre-test listening quiz – based on questions following a short audio story – the class average was approximately 60%. After several weeks of interactive listening practice, the average rose to about 80%, demonstrating substantial progress. Students also became more adept at focusing on spoken English and extracting key details. Games such as “Guess the Sound” and interactive storytelling were particularly popular. This mirrors the findings of Hsu [4], who noted that elementary students working together on listening tasks in a relaxed, enjoyable setting improved both their English listening skills and teamwork abilities. Our observations likewise

showed that collaborative listening – such as jointly solving audio-based puzzles or discussing a heard story – helped students clarify meaning for one another, with weaker listeners benefiting from peer explanations. Discussing what they heard not only reinforced comprehension but also gave them practice in speaking about content, thereby strengthening both skills. Over time, students became more capable of linking listening with speaking; after hearing a dialogue or song, they could respond or comment more readily. These outcomes support the view that integrating listening and speaking tasks enhances overall language proficiency.

This study and literature review confirm that interactive, student-centered methods are highly effective for teaching listening and speaking at the elementary level, creating lively classrooms where every child can use English meaningfully. Such approaches build stronger listening comprehension, greater speaking fluency, and higher confidence—outcomes especially relevant in Uzbekistan's push to improve foreign language instruction from primary school onward. Techniques such as role-plays, group discussions, language games, and multimedia listening tasks not only develop language skills but also foster cooperation and problem-solving.

REFERENCES:

1. Makhmudova Sh. M. Interactive Methods of Teaching English Language in Primary School. Eurasian Research Bulletin, 2022. – P.11-114.
2. Zega S. J. Y., Tarigan K. E., & Ginting F. Y. A. The Influence of Interactive Method toward the Students' Speaking Skills at SMP Santo Thomas 3 Medan. Journal of English Language Learning (JELL), 7(1), 2023. – P. 384-39.
3. Makula J., & Niima A. Enhancing pupils' listening and speaking skills through competence-based teaching methods in Mbulu District. International Journal of Research Studies in Education, 14(12), 2025. – P. 35-43.
4. Hsu Y. H. An Analysis of the Effectiveness of Listening Activities in Improving English Learning. SHS Web of Conferences, 200, 2024. – P. 132-138.

UDK: 372.881.111.1

IMPROVING FOREIGN LANGUAGE TEACHERS' INDIVIDUAL STRATEGIES WITHIN THE FRAMEWORK OF THE LEARNER-CENTERED EDUCATION CONCEPT *M. Tursunova, PhD, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand.*

Annotatsiya. Maqolada chet tili o'qituvchilarining shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi doirasida individual strategiyalarini takomillashtirish masalalari yoritiladi. Tahlil sotsiokultural va kommunikativ yondashuvlarni birlashtiradi hamda moslashuvchan, refleksiv va talaba markazli o'qitish modellarining zarurligini ko'rsatadi. Natijalar shaxsga yo'naltirilgan strategiyalar mustaqillik, faollik va madaniyatlararo xabardorlikni rivojlantirishini, zamonaviy til ta'limidagi global tendensiyalarga mos kelishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, chet tili o'qitish, individual strategiyalar, motivatsiya, madaniyatlararo kommunikatsiya, translengval amaliyot, sotsiokultural yondashuv.

Аннотация. В статье рассматриваются пути совершенствования индивидуальных стратегий преподавателей иностранных языков в рамках личностно-ориентированной концепции образования. Анализ сочетает социокультурный и коммуникативный подходы, выявляя необходимость гибких, рефлексивных и студентоцентрированных моделей обучения. Результаты показывают, что личностно-ориентированные стратегии способствуют автономии, вовлеченности и межкультурной осведомленности, что соответствует мировым тенденциям современного языкового образования.

Ключевые слова: личностно-ориентированное обучение, преподавание иностранных языков, индивидуальные стратегии, мотивация, межкультурная коммуникация, транслингвальная практика, социокультурный подход.

Abstract. This article explores how foreign language teachers can enhance their individual teaching strategies within the framework of learner-centered education. The analysis integrates sociocultural and communicative approaches, highlighting the need for flexible, reflective, and student-oriented teaching models. The results suggest that learner-centered strategies foster autonomy, engagement, and intercultural awareness, aligning with global trends in modern language education.

Key words: *learner-centered education, foreign language teaching, individual strategies, motivation, intercultural communication, translanguing practice, sociocultural approach.*

Introduction. Education today is no longer limited to the transfer of knowledge from teacher to student. Instead, it has become a space where both teachers and learners participate as active partners in creating meaning and understanding. This shift toward a learner-centered education model reflects a deeper transformation in how we view teaching, learning, and human potential. Within this framework, teachers are not merely instructors but facilitators, mentors, and co-learners who guide students toward autonomy and self-realization. For foreign language teachers, this change brings both opportunities and challenges. It requires them to rethink their classroom strategies, adapt to students' individual needs, and create learning environments that encourage curiosity, reflection, and self-expression. As Nguyen explains, modern language education focuses not just on what learners know, but on what they can do with the language in real-life situations [1]. In this sense, improving teachers' individual strategies within the learner-centered concept is not only a pedagogical task but a vital part of shaping successful and independent language users.

The idea of learner-centered education is rooted in humanistic psychology, particularly in the work of Carl Rogers, who believed that education should focus on the whole person - their emotions, creativity, and desire to grow [2]. Rogers emphasized the importance of creating a trusting environment where learners feel respected and valued. He argued that when students are given freedom and responsibility, they develop deeper motivation to learn. This approach was supported by Vygotsky's sociocultural theory, which stressed the importance of social interaction in cognitive development [3]. For Vygotsky, learning occurs first on a social level, through collaboration and communication, and only later becomes internalized as individual understanding. In foreign language teaching, these ideas laid the groundwork for communicative and interactive methods that dominate classrooms today.

However, translating these theories into real classroom practice is not always straightforward. Teachers often face institutional limitations - fixed curricula, standardized testing, and large class sizes - that restrict their ability to personalize learning. Moreover, many educators were trained under traditional, teacher-centered models and must now unlearn old habits.

The 21st-century classroom adds another layer of complexity. Technology has transformed how languages are learned and taught. Digital tools, online platforms, and blended learning models have opened up countless possibilities for interaction and personalization. Yet, they have also made the teacher's role more demanding. As Dörnyei and Ushioda explain, motivation in digital environments is fragile - learners can easily lose focus or interest. Therefore, teachers must be able to design motivational strategies that respond to individual learners' goals and emotions. International frameworks such as the Common European Framework of Reference for Languages also emphasize this personalization. The CEFR encourages teachers to focus on learners' progress and self-assessment, promoting a flexible, student-oriented vision of language competence. These global standards reinforce the idea that teachers need not only linguistic and methodological expertise but also emotional intelligence and cultural sensitivity.

A learner-centered classroom also plays a crucial role in promoting intercultural competence - the ability to communicate and understand across cultural boundaries. Kramsch reminds us that language is not merely a system of grammar and vocabulary; it is a social and cultural phenomenon through which people express identity, values, and belonging [4]. For foreign language teachers, this means that teaching a language always involves teaching a culture, and often, teaching how to navigate between multiple cultures. Canagarajah argues that in our globalized world, teachers must recognize the diversity of Englishes and other world languages, and help learners use language flexibly and inclusively. Improving individual teaching strategies, therefore, includes the ability to adapt lessons to multicultural realities and to create space for learners' voices, experiences, and identities.

Motivation and affect are equally important. Language learning is deeply personal, and emotions play a powerful role in shaping learners' engagement and success. Gardner's socio-

educational model demonstrated that positive attitudes toward the language and its speakers strongly influence achievement. Teachers, therefore, play a central role in nurturing this motivation. Ushioda introduced the concept of the “person-in-context relational view,” which sees motivation as something that grows through meaningful relationships between teacher, learner, and environment. This means that effective teaching strategies are not static formulas but living processes that adapt to students’ moods, goals, and social contexts. A learner-centered teacher listens, observes, and adjusts - creating lessons that feel personally relevant and emotionally engaging.

Finally, learner-centered education challenges traditional teacher training systems. As Kumaravadivelu argues in his concept of postmethod pedagogy, there can be no universal “best method” of teaching languages. Instead, teachers must develop context-sensitive strategies, grounded in their own experiences and their learners’ realities. This requires teacher education programs to move beyond rigid methodological frameworks and instead promote reflective inquiry, peer collaboration, and lifelong professional learning. Institutions, too, must create environments where teachers feel supported in experimenting with new ideas and sharing best practices. Only in such conditions can teachers truly refine their individual strategies and translate the learner-centered philosophy into classroom success.

The findings and theoretical reflections surrounding the learner-centered approach in foreign language teaching reveal a fundamental reorientation of pedagogical thinking - one that views education as a partnership rather than a performance. The role of the teacher is no longer that of a transmitter of linguistic knowledge but of a facilitator, guide, and motivator who cultivates an environment where learning emerges through interaction, reflection, and autonomy. As research by Nunan and Richards and Rodgers suggests, the success of modern foreign language teaching depends largely on how well teachers adapt their individual strategies to the dynamic and diverse realities of their classrooms [2]. In this sense, professional adaptability and emotional intelligence become just as important as linguistic competence.

A key aspect of this discussion is how individual teacher strategies serve as the bridge between theory and classroom practice. Teachers must translate broad pedagogical concepts - such as autonomy, communication, and interculturality - into concrete teaching behaviors. This process is deeply personal and contextual. For example, one teacher may foster learner autonomy by integrating project-based tasks, while another may emphasize collaborative dialogue or digital reflection journals. What unites these approaches is their focus on learner agency and self-expression. According to Little, autonomy develops when learners take ownership of their goals, processes, and evaluations, but it can only flourish if teachers model autonomy themselves. This reciprocal relationship underscores why teacher development and learner-centered pedagogy cannot be separated.

In recent years, technological innovation has added another dimension to this discussion. Digital tools such as online platforms, virtual classrooms, and AI-assisted feedback systems have expanded the possibilities for individualized learning. Yet, as Dörnyei and Ushioda caution, technology alone does not guarantee engagement or understanding. Teachers must still design tasks that are meaningful, contextualized, and emotionally resonant. The human element - empathy, responsiveness, and flexibility - remains central. When teachers use technology not merely as a delivery tool but as a medium for personalization and dialogue, it strengthens the learner-centered orientation of their instruction. For instance, adaptive learning systems and e-portfolios can help students track their own progress, but it is the teacher’s reflective feedback that transforms this data into motivation and insight.

Another significant dimension of this discussion concerns cultural sensitivity and intercultural competence. As globalization increases linguistic and cultural diversity in classrooms, teachers must become cultural mediators who help learners navigate different worldviews and communication styles. Kramsch argues that language is both a product and a producer of culture, meaning that language learning is inherently an intercultural act [4]. In practical terms, this requires teachers to design strategies that allow students to bring their cultural identities into the learning space, using language as a means of dialogue rather than imitation. Canagarajah and Holliday further emphasize

that respecting learners' linguistic backgrounds such as local varieties of English or bilingual repertoires fosters inclusion and authenticity [5]. Thus, the improvement of teachers' strategies involves not only methodological refinement but also ethical and intercultural awareness.

The affective dimension of teaching deserves particular attention. Motivation, empathy, and trust form the emotional architecture of successful learner-centered education. Gardner's socio-educational model and Ushioda's relational perspective remind us that motivation grows from meaningful relationships, not mechanical routines [6]. Teachers who show genuine interest in their students' personal experiences create a sense of belonging that stimulates deeper engagement. In this respect, improving individual strategies also means developing emotional literacy - the ability to recognize, respond to, and channel emotions productively in learning contexts. This humanistic sensitivity aligns closely with Rogers' view that the teacher's authenticity and empathy are among the strongest catalysts for learning [2].

A recurring challenge, however, lies in institutional constraints. Many educational systems continue to prioritize standardized assessment and rigid curricula that leave little room for individualization.

Conclusion. Improving foreign language teachers' individual strategies is a lifelong endeavor rooted in empathy, adaptability, and self-awareness. It is through reflection, innovation, and human connection that teachers can bring the ideals of learner-centered education to life. As education continues to globalize and diversify, the teacher's personal touch - their ability to see, hear, and respond to each learner - will remain the most transformative force in the classroom. The learner-centered approach reminds us that teaching a language is not only about building linguistic competence; it is, above all, about nurturing human potential through communication, understanding, and shared discovery.

REFERENCE:

1. Nguyen T., Habók A. The impact of digital gamification on student engagement and academic performance in English as a foreign language. *Education and Information Technologies*, 26(5), 2021. P.5321–5342. <https://doi.org/10.1007/s10639-021-10567-6>
2. Richards J. C., Rodgers T. S. *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press. 2014.
3. Vygotsky L. S. *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press 1978.
4. Kramsch C. *Context and culture in language teaching*. Oxford University Press. 1993.
5. Canagarajah S. *Translingual practice: Global Englishes and cosmopolitan relations*. Routledge. 2013.
6. Gardner R. C. *Social psychology and second language learning: The role of attitudes and motivation*. Edward Arnold. 1985.

UO'K 37.091.3:808.5

O'QITUVCHILAR NUTQIDA XUSHMUOMALALIKNING PSIXOLINGVISTIK JIHATLARI

F.P. Umurova, PhD, o'qituvchi, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'qituvchilar nutqida xushmuomalalikning psixolingvistik jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasida faoliyat yuritadigan 30 nafar o'qituvchining talabalar bilan muloqot jarayoni kuzatilib, ularning nutqida ishlatilgan xushmuomalalikni ifodalovchi birliklar aniqlab chiqildi. Shuningdek, tana harakatlari, mimikalar, ovoz ohangi kabi paralingvistik vositalarning nutqiy xushmuomalalikka ta'siri o'rganildi.

Kalit so'zlar: Xushmuomalalik, psixolingvistika, paralingvistik vositalar, o'qituvchi nutqi.

Аннотация. В данной статье анализируются психолингвистические аспекты вежливости в речи преподавателей. В ходе исследования была проведена наблюдение за процессом общения 30 преподавателей высшего учебного заведения с учащимися, выявлены языковые единицы, выражающие вежливость в их речи. Также изучалось влияние паралингвистических средств, таких как телодвижения, мимика, интонация голоса, на речевую вежливость.

Ключевые слова: Вежливость, психолингвистика, паралингвистические средства, речь учителя.

Abstract. This article analyzes the psycholinguistic aspects of politeness in teachers' speech. The study involved observing the communication process of 30 university lecturers with students, identifying the linguistic units expressing politeness in their speech. Additionally, the influence of paralinguistic features such as gestures, facial expressions, and voice intonation on verbal politeness was examined.

Key words: Politeness, psycholinguistics, paralinguistic tools, teacher's speech.

Kirish. Xushmuomalalik – bu insonning ko'rki va uning boshqalarga bo'lgan samimiy mehr-muruvvatining mezon. Ushbu mezonga izchil amal qilish, odamlar o'rtasida yaqinlikni kuchaytiradi, o'zaro ishonchini va mehr-muhabbatini mustahkamlashga yordam beradi.[Badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalashning sotsiopragmatik aspekti. F.P.Umurova.diss.avtoreferati-2025] Xushmuomalalik orqali insonlar o'zaro muloqotda yanada iliqlik va samimiy bo'lib, bir-birini yaxshiroq tushunishga va hurmat qilishga intiladilar. Bu esa ijtimoiy munosabatlarning sog'lom rivojlanishiga xizmat qiladi va jamiyatda tinchlik va barqarorlikni ta'minlaydi. O'qituvchi nutqida xushmuomalalik aqliy va nutqiy salohiyatining taraqqiy darajasini ko'rsatib turgan va doimiy rivojlanishni taqozo etuvchi omil sifatida baholanadi. Xushmuomalalik lisoniy va nolisoniy omillarni o'z ichiga oladigan murakkab jarayon. O'qituvchilar nutqida xushmuomalalik ulkan ijtimoiy vazifani bajarishi hech kimga sir emas. "O'qituvchi o'zni ham, so'zni ham qiynamaydigan ravon va ifodalarga boy nutqi bilan o'quvchilarni mahliyo etib, bermoqchi bo'lgan bilimni yosh inson shururiga osonlik bilan olib kiradi." [Islakov Sayid Xalilovich Nuraliyeva Nargiza Bozorboyevna "O'qituvchi nutq madaniyati" Guliston-2024 13-bet]. Zeroki, xushmuomalalik o'zbek madaniyatining taraqqiyot darajasini belgilovchi omillardan biridir.. O'quvchilarni uyushtirishda, katta vazifalarga otlantirishda xushmuomalalik, undan foydalanish nihoyatda zarur. Nutqning asosiy maqsadlaridan biri tinglovchi yoki o'quvchi ongiga ta'sir etishdan iborat. Bu ta'sirchanlik xushmuomalalikni ifodalovchi birliklar muhim o'rin tutadi. Shu bois tadqiqotimizda o'qituvchilar nutqida xushmuomalalikning psixolingvistik jihatlari o'rganildi.

Metodologiya. Psixolingvistika sohasidagi nazariy va amaliy xarakterdagi ayrim umumiy hamda xususiy masalalar bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega. Birinchidan, matnning semantik tuzilishini modellashtirish, qabul qiluvchi va matnning o'zaro ta'sirida shakllanadigan matn tushunchasini yetarli darajada aks ettirish muammosini hal qilish zarur. Ikkinchidan, matnning semantik tuzilishini shunday o'rganish kerakki, ushbu tadqiqot natijalari aloqa jarayonini optimallashtirish, semantik ma'lumotlarni mashinada qayta ishlash, chet tillarini o'qitish usullari va tarjima faoliyatini optimallashtirish uchun pragmatik ahamiyatga ega. Psixolingvistik tadqiqotlar rus psixologiya maktabi doirasida L.S.Vigotskiy (1956), A.A.Leontyev (1977, 1981) va A.R.Luriya (1959, 1962, 1975, 1979) tomonidan ishlab chiqilgan nazariy tamoyillarga asoslanadi. Psixologik maktab XIX asrning birinchi yarmi va XX asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, til va nutq muammosiga doir tilning funksional (vazifaviy) belgilarini, shuningdek, til qurilishini va nutqiy ijodiy yondashuvni o'rganish edi. Ma'lumki, vazifaviy-struktur yo'nalish psixolingvistika uchun muhim. Psixolingvistika tarafdorlari o'z e'tiborlarini tilning ichki tomoniga, jonli nutqqa, bevosita nutqiy jarayonga, so'z va gaplarning ma'no tomoniga qaratib, assotsiativ psixologiya tushunchalarini va amalini kiritishga harakat qildilar. Psixolingvistikaning o'rganish obyektiga quyidagilar kiritilgan . Nutq faoliyatining vujudga kelish mexanizmi. 2. Bolalar nutqining shakllanish jarayoni. 3. Muayyan nutqiy vaziyatlarda so'zlovchi bilan tinglovchi o'rtasidagi munosabatlar. 4. Nutqning axborot tashish funksiyasini o'rganish va boshqarish. Psixolingvistik tadqiqotlar, birinchi navbatda, matn semantikasini eksperimental o'rganishga, qaraladi. Psixolingvistika fani tilning real psixik birligi muammosi, nutq hosil qilish modeli: nutq madaniyati, nutq patologiyasi matn mazmunini uni qabul qiluvchi tomonidan semantik idrok etish kontekstida shakllanishi va tuzilishini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotimizda o'qituvchi nutqida qo'llanilgan xushmuomalalikni ifodalovchi birliklar o'quvchilarga ta'siri psixolingvistik jihatidan o'rganildi. O'qituvchi nutqida qo'llaniluvchi xushmuomalalik ifodalovchi birliklarni quyidagicha tasnif qildik:

Natijalar. Hurmat ifodalovchi birliklar: bu muloqotga iliqlik, samimiylik va ehtirom baxsh etadigan iboralar. Ular suhbatdosh (ayniqsa, o'quvchi, tinglovchi) bilan ijobiy muloqot o'rnatish uchun muhim vosita hisoblanadi. "Aziz o'quvchilar", "Qadrli talabalar" — Dars yoki suhbatni iliq, samimiy ruhda boshlash uchun qo'llanildi. "Hurmatli talabalar" — Rasmiy nutq va yig'ilishlarda ishlatildi. O'qituvchi nutqida qo'llaniladigan hurmat ifodalovchi birliklar — bu muloqotga iliqlik, samimiylik va ehtirom baxsh etadigan iboralardir. Ular dars jarayonida o'quvchi bilan ijobiy va samarali muloqot o'rnatishda muhim vosita hisoblanadi. Masalan, "Aziz o'quvchilar", "Qadrli talabalar", "Hurmatli talabalar" kabi murojaat shakllari o'qituvchining o'z o'quvchilariga bo'lgan samimiy munosabati, hurmati va e'tiborini ifodalaydi. Bunday iboralar, ayniqsa dars yig'ilishlarda darsni iliq, ijobiy ruhda boshlash uchun qo'llaniladi.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan, bunday murojaatlar o'quvchilarning emotsional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Eng avvalo, ular o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi masofani kamaytirdi va o'zaro ishonch muhitini yaratdi. "Aziz", "Qadrli" kabi so'zlar orqali o'quvchi o'zini qadrlangan, e'tiborga loyiq shaxs sifatida his qildi. Bu esa o'z navbatida darsga bo'lgan qiziqishni kuchaytirdi, o'qituvchining fikrlarini diqqat bilan tinglashga, bilim olishga intilish uyg'otdi.

Shuningdek, hurmat ifodalovchi birliklar motivatsion omil sifatida ham muhim ahamiyatga ega. O'quvchining o'zini muhim va qadrlangan shaxs deb his qilishi uning ichki motivatsiyasini oshiradi, o'z bilimiga va o'qish jarayoniga nisbatan mas'uliyatni kuchaytiradi. Bunday iboralar darsga psixologik tayyorgarlikni shakllantiradi, ya'ni o'quvchining diqqatini jamlashiga va o'zini dars jarayoniga moslashtirishiga yordam beradi. Hurmat ifodalovchi iboralar jamoaviy muhitni mustahkamlashda ham muhim rol o'ynaydi. Ular o'quvchilar o'rtasida o'zaro hurmat, iliqlik va hamkorlik muhitini yuzaga keltiradi. Buning natijasida o'quvchilar o'zini faqat auditoriyada emas, balki ijtimoiy jamoada ham muhim shaxs sifatida ko'radi. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, bu kabi birliklar o'quvchilarda odobli va madaniyatli muloqot ko'nikmalarini shakllantiradi. Ular nafaqat til vositasi, balki tarbiyaviy vosita sifatida ham xizmat qiladi. O'qituvchining bu kabi nutqiy yondashuvi o'quvchilarga ijtimoiy qadriyatlarni singdiradi, hurmat va ehtirom tamoyillarini o'rgatadi.

Qo'llab-quvvatlovchi va rag'batlantiruvchi birliklar- Bu iboralar o'quvchini maqtash, ruhlantirish va rag'batlantirish uchun xizmat qiladi. Har bir kichik yutuqni qadrlash — o'quvchining ichki motivatsiyasini oshiradi. Kuzatishimiz jarayonida "Ajoyib javob!", "Zo'r fikr!", "Juda yaxshi o'ylading!" "Bu sening o'zing topgan fikringmi? Juda yaxshi o'ylab topilibdi!" "Rahmat, juda to'g'ri!", "Ko'rib turibman, sen bu mavzuni yaxshi tushunibsan". "Sen bilan faxrlanaman", "Shunaqa talabalar kerak bizga!" kabi birliklar qo'llaniladi. Doimiy rag'batlantirish o'quvchida quvonch uyg'otdi, faol qatnashishga undadi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan rag'batlantiruvchi va maqtov ifodalari o'quvchining psixologik holatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Xususan, bu kabi qo'llab-quvvatlovchi birliklar o'quvchi ongida ijobiy emotsional fon hosil qildi. Natijada o'quvchida stress va xavotir hissi kamaydi, bu esa nutq faoliyatining erkinlashuviga olib keldi. Rag'batlantirish o'quvchining ichki motivatsiyasini kuchaytirdi, ya'ni u bilimga bo'lgan qiziqishini oshirdi, o'z fikrini bildirishga, savol berishga va izoh berishga tayyor bo'ladi. Psixolingvistika nuqtayi nazaridan qaralganda, bu jarayon o'quvchining nutqiy harakatlarini — fikr ilgari surish, mulohaza qilish, o'z fikrini asoslash kabi ko'rinishlarini kuchaytirdi. Shu tariqa, qo'llab-quvvatlovchi birliklar nafaqat hissiy holatga, balki nutqiy faoliyatga turtki beradi. O'quvchi o'zini qadrlangan va e'tirof etilgan deb his qilgan holatda muloqotga ochiq bo'ladi hamda o'z fikrlarini erkin ifodalashga harakat qiladi.

Xatoni tuzatishda xushmuomalalik-O'quvchining xatosini ko'rsatish - nozik masala. To'g'ridan-to'g'ri "xato qilding", "noto'g'ri" kabi so'zlar o'quvchini ranjitishi yoki o'zini past baholashiga sabab bo'lishi mumkin. Buning o'rniga yumshoq, muloyim tuzatish usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Kuzatishimizda o'qituvchilar "Balki bunday bo'lishi mumkinmi?" Sen aytgan fikr ham qiziq, lekin balki bu misolga boshqacharoq yondashsak bo'larmidi?" "Yana bir bor o'ylab ko'raylik" "Qani, bu fikrni boshqa tomondan ko'rib chiqaylik" "Men seni tushundim, ammo bir joyda biroz chalkashib ketgandekmiz", kabi xushmuomalalikni bildiruvchi birliklar "sen xato

qilding" emas, "biz buni birgalikda hal qilamiz" degan ishonchni beradi. Bu esa o'rgatuvchilik san'atining eng yuksak ko'rinishidir va bu ham tinglovchiga ijobiy ta'sir etdi.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan, o'qituvchi nutqida qo'llaniladigan til vositalari o'quvchining hissiy holatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. "Sen noto'g'ri aytding" kabi to'g'ridan-to'g'ri tanqidiy bayonotlar o'quvchining shaxsiga qaratilgan bo'lib, uning o'zini qadrsiz his qilishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, "Yana bir bor o'ylab ko'raylik", "Balki bu fikrga boshqa tomondan yondashsak bo'larmidi?", "Men seni tushundim, ammo bir joyda biroz chalkashib ketgandekmiz" kabi iboralar shaxsni emas, fikrni muhokama qilishga yo'naltirilgan. Natijada bu iboralar yordamida o'quvchida muloqotga ochiqlik, fikr almashishga tayyorlik va o'z fikrini erkin ifodalashga intilish shakllandi. "Sen" o'rniga "biz" zamirining ishlatilishi o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida hamfikirlik, birdamlik tuyg'usini mustahkamladi. Bu esa bilim olish jarayonini bosim ostida emas, hamkorlikda amalga oshirishga imkon berdi. O'quvchi o'z xatosini jazoga loyiq harakat emas, balki rivojlanish uchun imkoniyat sifatida ko'ra boshlaydi. Bu esa uni yanglishishdan qo'rqmasdan, erkin fikr yuritishga undadi. Xushmuomalalik bilan aytilgan tuzatishlar o'quvchining ruhiy barqarorligini saqlaydi, unga xatoni to'g'rilashda ijobiy yondashuvni o'rgatadi.

Muhokama. O'qituvchilar nutqida xushmuomalalikning psixolingvistik jihatlarini tahlil qilish natijasida ushbu hodisa nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya bilan chambarchas bog'liq ekani aniqlandi. Xushmuomalalik vositalari, ya'ni e'tibor ifodalovchi so'zlar, muloyim murojaat shakllari, tinglovchining holatini hisobga olgan muloqot strategiyalari o'qituvchi nutqining asosiy pragmatik komponentlaridan biri sifatida maydonga chiqadi.

Psixolingvistika nuqtai nazaridan qaralganda, o'qituvchi tomonidan ishlatiladigan xushmuomalalik usullari muloqot jarayonida tinglovchi – ya'ni o'quvchi yoki talabada ijobiy psixologik holatni shakllantiradi. Bu esa o'z navbatida darsning samaradorligi, o'quvchining darsga bo'lgan qiziqishi va ishtirokini kuchaytiradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o'qituvchilar ko'proq quyidagi xushmuomalalik strategiyalariga murojaat qilishadi: iltimos shakllari, e'tirof bildirish, baholovchi so'zlar, bevosita emas, bilvosita ko'rsatmalar berish, hazil yoki yumshoq tanqid orqali muloqot qilish.

Bundan tashqari, yosh, tajriba, ta'lim darajasi va hatto o'qituvchining dars o'tadigan faniga qarab ham xushmuomalalik vositalarining turli darajada qo'llanilishi kuzatildi. Masalan, boshlang'ich sinf o'qituvchilari yuqori sinf o'qituvchilariga nisbatan ko'proq emotsional, yumshoq va rag'batlantiruvchi nutq birikmalaridan foydalanadilar. Bu holatlar o'qituvchining nutqiy faoliyati faqat bilim berish emas, balki tarbiyaviy va psixologik funksiyalarni ham bajarishini ko'rsatadi. Xushmuomalalik esa bu funksiyalarning muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlovchi muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar nutqida xushmuomalalik vositalarining qo'llanilishi dars jarayonining ijobiy psixologik muhitda o'tishiga xizmat qiladi. Xushmuomalalik strategiyalarining psixolingvistik tahlili o'qituvchining nutqi orqali o'quvchilarda ijobiy munosabat, hurmat, motivatsiya va o'zaro ishonch tuyg'usini shakllantirish imkonini beradi.

Shuningdek, xushmuomalalik til vositalarini ongli ravishda va tizimli qo'llash o'qituvchi nutqining ta'sirchanligini oshiradi, muloqotning samaradorligini kuchaytiradi. Shu bois, pedagogik faoliyatda xushmuomalalik strategiyalarini chuqur o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish muhim hisoblanadi. Kelgusida bu yo'nalishda turli ta'lim bosqichlari, fan turlari, va madaniy muhit omillarini inobatga olgan holda yanada kengroq psixolingvistik tadqiqotlar olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brown, P. & Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*.
2. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*.
3. Karimov, A. (2020). *Psixolingvistika asoslari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
4. X.Narxodjayeva. Rasmiy muloqot matnining lingvomadaniy va pragmatik tadqiqi. Monografiya. "Ilm-fan-ma'naviyat" nashriyoti. –Qarshi, 2024.
5. X.Narxodjayeva. Nutqiy muloqot kommunikativ aloqa turi sifatida. Zamonaviy tilshunoslikda madaniyatlararo muloqot. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. –Qarshi, 2024.–B. 37-41.
6. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). – М: Тривола, 2000.
7. Каримов С.А. Назарий тилшунослик масалалари. – Самарканд – 2012.
8. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. - М.: Наука, 1969.

9. Новиков А.И. Текст как объект исследования лингвopsихологии // Методология современной психолингвистики: Сб. статей. – Москва; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.
10. Пешкова Н.П. Психолингвистические аспекты типологии научного текста: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Уфа: БашГУ, 2002.
11. Umurova F.P. Badiiy matnda xushmuomalalik ifodalovchi vositalar// International scientific-practical conference Actual problems of science and education in the face of modern challenges. 2024. –B.145-152.
12. Юлдашев М.М. Бадиий матнинг лингвопоэтик тад и и: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2009.
- 13 F.P.Umurova Badiiy matnda xushmuomalalikni ifodalashning sotsiopragsmatik aspekti .diss.avtoreferati-2025

UO'K 37.02

KITOB MUTOLAASI INSONNI RUHAN VA MA'NAN ULG'AYTIRADI

G.Ch.Xasanova, katta o'qituvchi, Qashqadaryo viloyat pedagogik mahorat markazi, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kitob mutolaasi insonni ruhan va ma'nan ulg'ayishi, tafakkur ufqlarining kengayishi, jamiyatda o'z munosib o'rnini, hurmat va e'tiborini topishida muhim o'rin tutishi haqida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: mutolaa, badiiy adabiyotlar, kitob o'qish, kitobxonlik madaniyatini oshirish, kitobxonning his-tuyg'ulari, bilimlari.

Аннотация. В статье излагаются мысли о важной роли чтения в духовном и нравственном развитии человека, расширении его кругозора, обретении им достойного места, уважения и внимания в обществе.

Ключевые слова: чтение, художественная литература, чтение книг, повышение культуры чтения, читательские чувства, знания.

Abstract. This article presents ideas about the important role that reading plays in a person's spiritual and moral growth, expanding their horizons of thought, and finding their rightful place, respect, and attention in society.

Keywords: reading, fiction, reading books, improving reading culture, reader's feelings, knowledge.

Kitob o'qishdan to'xtagan odam fikrlashdan ham to'xtaydi, degan edi donishmandlardan biri. Kitob nafaqat ziyo maskanlarini yorituvchi nur, balki insonlarni kamolot sari yetaklovchi muhim ma'naviy xazina hamdir. Kitob insonga ma'naviy ozuqa beribgina qolmay, uning tafakkurini teranlashtirib, sog'lom mulohaza yuritishga o'rgatadi, kelajakka aniq maqsadlar bilan odimlashda mustahkam pillapoya vazifasini bajaradi. Shu boisdan u insonning eng yaqin do'sti hisoblanadi.

Kitob mutolaasi insonni ruhan va ma'nan ulg'ayishi, tafakkur ufqlarining kengayishi, jamiyatda o'z munosib o'rnini, hurmat va e'tiborini topishida muhim o'rin tutadi. Kitob - qalbiga ezgulik va himmat mavj urib turgan har bir odam uchun do'st, doimiy hamroh, bir umrli javohirlar xazinasidir. Kitob mutolaasi inson aqli va fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, xotirani mustahkamlaydi. Vaqtni mazmunli va foydali o'tkazishda ham kitobdek ishonchli vosita yo'q. Kitob mutolaasi bilimni oshiribgina qolmay, salomatlikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Mutolaa, avvalo, miya faoliyatini ko'chaytiradi. Tadqiqotchilar mutolaaning ta'sir kuchi jismoniy mashqlardan kam emasligini ta'kidlaydi.

O'quvchi yoshlar ma'naviyatining rivojlanib borishida mutolaaning o'rne beqiyosdir. Sababi, kitob o'qish, mutolaa qilish azal-azaldan shaxsning dunyoqarashi, tasavvur va tarixiy xotirasining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Hozirgi axborot globallashuvi davrida mutolaaning o'rne shu qadar muhimki, turli axborotlarni qabul qilish, ularni tahlil etish, kerakli jihatlaridan samarali foydalanish alohida mahorat talab etadi. Mutolaa jarayonida o'quvchining olgan bilim va ko'nikmasi uning xotirasida mujassamlashadi.

Kitobxon o'zini-o'zi tarbiyalash jarayoniga jalb etishlari uchun muhim omillardan biri o'zini-o'zi anglashdir. Kitobxonlarning har biri o'zini axloqiy jihatdan takomillashtirishda yuqori natijalarga erishishi mumkin, biroq buning uchun axborot-kutubxona muassasa va undagi ish jarayoni shunga mos tarzda tashkil etilishi lozim. Jamiyatimizning bugungi hayotida barcha madaniy-ma'rifiy ishlarning yo'nalishi har bir kishi ongiga milliy g'oyani singdirish, barkamol insonni voyaga

yetkazish, vatanparvarlik, mehr-oqibat, imonu e'tiqodni tarbiyalashga qaratilgan. Jamiyatning, vatanning faqat bugungi manfaatlari haqidagina emas, balki uning kelajagi to'g'risida ham g'amxo'rlik qilish ruhida tarbiyalash taqozo etiladi. Milliy ma'naviyatimiz asoschilari, buyuk ajdodlarimizning, allomalarimizning hayoti va faoliyati yoshlarimiz uchun insoniy ideal, yorqin axloqiy namuna, haqiqiy ibratdir. Ularning axloqiy fazilatlarini, haqiqiy olijanoblighi, odamiylighi, mehribonu g'amxo'righi, kamtarinlighi, millat kelajagi uchun fidoyilighi – mustaqil O'zbekistonimiz taraqqiyotining poydevori hisoblanmish komillikka intiluvchi har bir faol yigit-qiz uchun ilhomlantiruvchi manba bo'lib xizmat qiladi.

Kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishda foydalanuvchilar ehtiyojini o'rganish hamda ularning fikrini bilish asosiy masalalardan biridir. Aynan shu yo'nalishda aholining kutubxonachilik sohasi yuzasidan nuqtai nazarlarini o'rganish, sohadagi kamchiliklarni aniqlash, kitobga bo'lgan ehtiyoj va uning qondirilish darajasi, kitoblarning hayotimizda tutayotgan o'rni, ularning mazmun-mundariyasi, kitob mahsulotlari chiqarishdagi muammolarga e'tibor qaratilmoqda.

Bugungi avlod ulug' ajdodlarimiz yaratgan buyuk asarlardan qay darajada boxabar bo'lmoqda? Bu savol qo'yilgani hamon xayolimizga kitob mutolaasi keladi. Aslida kitobsiz dunyoni tasavvur qilish qiyin. Insoniyat erishgan barcha yutuqlarning ildizi kitobga borib taqaladi.

Mutolaa jarayonida kitobxonning ma'naviy dunyosi yangi taassurotlar bilan boyiydi. Bu taassurotlar kitobxonning his-tuyg'ulari, bilimlari bilan o'zaro ta'sirga kirishib, dunyo haqidagi timsollari, manzaralar, g'oyalarning unikal qorishmasini shakllantiradi. Mutolaa jarayonida kitobxon tasavvurida kitobdan olinayotgan bilim va taassurotlar natijasida analogiyalar, xayollar, orzular, g'oyalar shakllanadi. Bularning bari mutolaa jarayonida yuz berayotgan ijodiylikning turli qirralaridir.

Mutolaa badiiy yoki ilmiy asarning qaytadan dunyoga kelishidir. Badiiy yoki ilmiy asar yozuvchi yoki olim tomonidan bir necha asr hatto minglab yillar avval yaratilgan bo'lishi mumkin. Mazkur asar yozuvchi yoki olimning ijodiy mehnati mahsulidir. Kitobxon esa, mutolaa jarayonida o'zining badiiy va intellektual salohiyati yordamida bu asarni qaytadan dunyoga keltiradi. Mutolaaning nozik jihati shundaki, hech bir inson dunyodagi mavjud kitoblarning hammasini o'qib bitirib bo'lmaydi. Buning imkoni yo'q, qolaversa, umr ham yetmaydi. Afsuski, ko'pchilik kitob o'qishni bilmaydi va nimani o'qiyotganini tuzukroq tushunib ham yetmaydi. Ba'zi birovlar uchun esa o'qish bu - dam olish, shunchaki vaqtni o'tkazish va ularga nimani (maqola, roman, she'r, xabar va hokazo) o'qish baribir, zerikarli bo'lmasa bas.

Demak, kitob o'qilishining o'zi kitobxonlik masalasini ijobiy baholash uchun yetarli emas. Bunda kitobxonning didi alohida ahamiyatga molik. Yosh kitobxonning mutolaa jarayoni qanchalik to'laqonli bo'lishi uning shakllanishiga, keyingi hayotiga kuchli ta'sir o'tkazadi. Ba'zilarining tasavvurida mutolaa jarayonida badiiy yoki ilmiy asarning mazmuni kitobxon miyasiga ko'chadi. Hayotda shunday holatlar uchrashini ham inkor qilib bo'lmaydi. Intellektual jihatdan hali uncha rivojlanmagan yoki bo'lmasa, asarni diqqat bilan o'qimayotgan, yoki bo'lmasa, kitobni faqat imtixonidan o'tib olish maqsadida o'qiyotgan kitobxonda ana shunday holat yuz berishi mumkin.

Kitobni bilim olish, estetik zavq olish maqsadida o'qiyotgan kitobxon ongida kitob mazmunining aks etishi boshqacharoq kechadi. Bu jarayonda kitobxonning intellektual salohiyati, dunyoqarashi, ideallari, g'oyalari tasavvurlari harakatga keladi. Ana shu harakat natijasi sifatida kitobning, undagi voqe-hodisalar yoki ilmiy g'oyalarning yagona, bir butun timsoli vujudga keladi. Bu to'laqonli ijod jarayonidir. Ijod esa dunyodagi barcha ezguliklar, qadriyatlar, yaxshi an'analar, ixtirolar va kashfiyotlarni vujudga keltiradigan qudratli omildir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, kitobxonlik shaxsning barkamol inson bo'lib yetishishi va o'z faoliyati bilan jamiyat taraqqiyotini ta'minlash, insonni bevosita amaliyatga kirishish, hayot bilan uyg'unlashish, ma'naviy foyda olishga yo'naltiriladi. Ko'rinib turibdiki, jamiyat hayotida, ayniqsa, sog'lom fikrga ega komil insonni shakllantirishda kitob o'qish jarayonlarini maqbul yo'nalishda va uslublarda shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, yosh avlodni intellektual jihatdan rivojlantirish, ularda kitobxonlik madaniyatini qaror toptirish ularning ma'naviyatini go'zal bo'lishiga poydevordir.

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, o'quvchilarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda kutubxonachining mahorati alohida ahamiyatga ega. Bunda ularning bilim saviyasi asosiy o'rinda turadi. O'z kasbini sevadigan, tegishli ma'lumotga ega mutaxassisgina o'z atrofiga haqiqiy kitobxonlarni yig'ib, ularga zarur ma'lumotlarni bera oladi. Zero, kutubxonaning asosiy maqsadi kitobxon shaxsini har tomonlama kamolotga yetkazishdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davlatov S.X, Nosirov O', Berdiyeva Z., O'rozov A., Kutubxonashunoslik. Toshkent - 2020. 432 b.
2. G'aniyeva D.A, Umarova I.P. Kutubxona rahbar va xodimlari. O'UM-2020.
3. O'rolov D. Bolalarimizni kitob o'qishga o'rgataylik // O'zbekiston ovozi. 2017, 8-iyun.
4. Teshaboyeva U. Yangi tizim yoshlarda mutolaa madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi. // jur. Kutubxona.uz №2 (49), 2019.

UO'K 37.02

YOSHLAR TARBIYASIDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH USTUVORLIGI

G.Ch.Xasanova, katta o'qituvchi, Qashqadaryo viloyat pedagogik mahorat markazi, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'quvchi yoshlar tarbiyasida kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda maktab kutubxonalarining vazifalari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim-tarbiya, kitob o'qish madaniyatini shakllantirish, mutolaa madaniyati, bolalarni kitobxonlikka o'rgatish, ta'lim-tarbiya berish, kitobga, ilm olishga bo'lgan qiziqishi.

Аннотация. В данной статье представлена информация о задачах школьных библиотек по формированию культуры чтения в воспитании младших школьников.

Ключевые слова: Образование, формирование культуры чтения книг, культура чтения, обучение детей чтению, образованию, интересу к книгам и обучению

Abstract. His article provides information about the tasks of school libraries in the formation of reading culture in the education of young students.

Keywords: Education, formation of reading culture, reading culture, teaching children to read, education, interest in books and learning.

Yurtimizda qadriyatlarni qayta tiklash, ma'naviyatni yuksaltirish, milliy g'ururni poydo qilish, adabiyot va san'atni ma'naviyatning negizi sifatida rivoj toptirish, erkin fikr, ezgu so'z va xayrli amallarga bosh bo'lish davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan birini tashkil qilib kelmoqda.

Davlatimiz rahbari tomonidan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar jarayonida kitobxonlik madaniyatiga ham alohida ahamiyat qaratilmoqda. Bu sa'y-harakatlar zamirida o'z fikri va dunyoqarashi, faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bilimli va ma'naviyatli yoshlarni, har jihatdan barkamol avlodni voyaga yetkazish vazifasi yotadi.

Yetuk badiiy asarlarni targ'ib qilish, yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalash va unda yuksak ma'naviy fazilatlar, pok insoniy tuyg'ularni shakllantirishda ziyo maskanlarining o'rni nihoyatda yuksakdir. Bugungi avlod ulug' ajdodlarimiz yaratgan buyuk asarlardan qay darajada boxabar bo'lmoqda? Bu savol qo'yilgani hamon hayolimizga kitob mutolaasi keladi. Aslida kitobsiz dunyoni tasavvur qilish qiyin. Insoniyat erishgan barcha yutuqlarning ildizi kitobga borib taqaladi.

Madaniy-tarixiy davomiylilik va vorisiylik jarayonlarida odamlar o'rtasidagi, ularni hozirgi kuni bilan o'tmishi hamda kelajagi o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlashda kitob va kutubxona benazir vosita, avlodlar va ajdodlar ma'naviy aloqasining uzviy bo'g'inidir. O'zbek tili dunyoni hayratga solgan, durdona asarlar yaratilgan noyob til, bebaho madaniy yodgorlik, ajdodlar va avlodlarni birlashtirib turgan muqaddas hazinadir. "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Xamsa", "Boburnoma", "Alpomish", "Go'ro'g'li", "O'g'uznoma" kabi olis va yaqin tariximizda yaratilgan ushbu asarlarimizni o'qigan borki, ulardagi chuqur ma'no, so'z ohanglaridan olamjahon ruhiy quvvat oladi. Bunday nodir asarlarni o'qish inson tafakkuri, badiiy didi va estetikasini boyitadi.

Yurtimizda yoshlarga ta'lim-tarbiya berish va ular ilm olishlari uchun har tomonlama qulay imkoniyatlar va sharoitlar yaratilmoqda. Yoshlarni tarbiyalash va g'oyaviy chiniqtirish, uning ongini,

e'tiqodini, fuqarolik his-tuyg'usini shakllantirishga faol yordam berishga da'vat etilgan maktab kutubxonalari madaniy muassasalarning umumiy tizimida alohida o'rin egallaydi.

Kitobxonlik madaniyati darajasini ko'p jihatdan kitob tanlash, yaxlitlikda o'qish motivlari belgilab beradi. Muammo doirasida o'rganilgan maxsus adabiyotlar tahlili o'quvchining kitobga qiziqishini rivojlantirishga ko'plab ijtimoiy-pedagogik omillar ta'sir etishi ko'rsatdi. Ularning orasidagi eng muhim omillar quyidagilar:

- jamiyatda kitobxonlik va mutolaa madaniyatining keng targ'ib qilinishi;
- ommaviy axborot vositalari (televidenie, Internet);
- shaxsni tarbiyalash va rivojlantirishning ijtimoiy-madaniy muhiti sifatida oila;
- maktab va ijtimoiy institutlar;
- ta'lim muassasalari kutubxonalari va bolalar kutubxonalari.

Mutolaa shaxsning barkamol inson bo'lib yetishishi va o'z faoliyati bilan jamiyat taraqqiyotini ta'minlash, insonni bevosita amaliyotga kirishish, hayot bilan uyg'unlashish, ma'naviy foyda olishga yo'naltiradi. Ko'rinib turibdiki, jamiyat hayotida, ayniqsa, sog'lom fikrga ega komil insonni shakllantirishda mutolaa jarayonlarini maqbul yo'nalishda va usullarda shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ana shu jabhada kutubxonalarning o'rni beqiyosdir. Zero, kutubxonaning asosiy maqsadi kitobxon shaxsini har tomonlama kamolotga yetkazishdir.

Umuman bugun psixolog-olimlarimiz kitob o'qishning foydalari haqida kamida qo'yidagi sabablarni ko'rsatmoqdalar:

1. Kitob o'qiydigan odamning so'z boyligi katta bo'ladi. Chunki kitob o'qilganda kishi oddiy kundalik hayotda ishlatilmaydigan so'zlarni ham uchratadi. Bu so'zning ma'nosini lug'atdan izlash ham shart emas, zero kitob umumiy mazmunidan so'zning ma'nosi ham kelib chiqadi.

2. Kitob o'qish boshqa odamlar bilan muloqot qilishga yordam beradi. Ya'ni kitob o'qigan odam o'z fikrlarini chiroyli, aniq, yorqin ifodalash imkoniga ega bo'ladi. Bir nechta mumtoz adabiyotni o'qishning o'zida ham kishida gapirish san'ati bir qadar rivojlangani seziladi. Shu tariqa kishi yaxshi suhbatdosh bo'la oladi, odamlarda o'zi haqida yaxshi taasurot qoldiradi.

3. Kitob o'qish insonni dadillashtiradi. Kitob o'qigan insonning o'ziga ishonchi ortadi. Chunki kitobdan olgan ilmlari unga madad beradi. Atrofingizdagi odamlarda esa siz haqingizda yaxshi tasavvur o'yg'onadi. Bu esa sizni yanada jur'atli qiladi.

O'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish – bu maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, o'zida bir qancha bosqichlar, o'qishga rahbarlik qilishning puxta o'ylangan va asoslangan tizimini talab etadi. Mazkur tizim kitobxonlarning qiziqishlarini o'rganish, rejalashtirish, kitoblarni tavsiya qilish, o'quvchilar mustaqil mutolaasini nazorat qilish, sinfdan tashqari o'qishning turli metodlaridan foydalanish kabi bosqichlarni o'z ichiga oladi.

Umumta'lim maktab kutubxonalari o'quvchilarning yoshi, qiziqishi, talab va istaklarini hisobga olib adabiyotlarni taqdim etishlari, bolalarning kitob o'qishiga rahbarlik qilishlari juda muhim hisoblanadi. Kitob oladigan o'quvchi qanday kitobni qaysi vaqtda, qaysi yoshda o'qishini kutubxonachi doimiy nazorat qilishi kerak. 1-2-sinfda o'quvchilarga ertaklar, masallar, she'rlar o'qish, 3-4-sinflarda ertaklar, masallar bilan birgalikda kichik hikoyalar, she'rlar, dostonlar o'qish tavsiya etilishi kerak. Shuning uchun kutubxonachi har bir kitobxon bolani ko'zdan yo'qotmasdan ko'pincha guruhlariga bo'lib o'rgatadi.

Kitobxonlarni qiziqishini o'rganishda umumiy va maxsus usullardan foydalaniladi. Boshlang'ich sinflarda ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirish, bolalar adabiyoti namunalarini o'qib-o'rganishga odatlantirish, keyingi bosqichlarda esa, o'quv fanlari bo'yicha matnlar mutolaasi, ulardan axborot olishga o'rgata boshlash asosiy maqsadga aylanishi kerak.

Respublika maktab kutubxonalari tomonidan bolalarni kitobxonlikka o'rgatish, ijodiy faoliyatga jalb etish orqali o'sib kelayotgan yosh avlodni bilimli, ma'naviy barkamol shaxs etib shakllantirish borasida ma'lum ishlar bajarilmoqda. Jumladan: bahs-munozaralar, kitobxonlar konferentsiyalari, tanlovlar, suhbatlar, adabiy o'yinlar, viktorinalar, ertaliklar, kutubxonachilik ishlari bo'yicha adabiy klublar va to'garaklardagi ishlarni tashkil qilish, fanlar haftaligi, turli sanalar munosabati bilan o'tkaziladigan anjumanlar, tashkil etiladigan ko'rgazmalar, yangi kitoblar taqdimoti kabi ommaviy tadbirlar o'quvchi va o'qituvchilar diqqatini ko'proq jalb qilmoqda.

Qadimgi yunon faylasufi Suqrot “o‘qituvchining ijodkorligi, bu tayyor axborotni o‘quvchiga yetkazishga emas, balki, o‘quvchilarni haqiqatga intilish, mustaqil fikrlashlarini rivojlantirishga qaratilganligi” deb ta’kidlagan. Kitob o‘qimagan o‘qituvchi o‘quvchilarga kitobga mehr uyg‘ota olmaydi. Ming afsuski, bugungi kunda maktablarda ham ko‘pchilik o‘qituvchilar kutubxonaga tashrif buyurmaydilar.

Davlatimizning XXI asrda yoshlar bilan ishlashda yaratayotgan qulay imkoniyatlari ta’rifiga so‘z o‘jiz. Hozirgi o‘quvchi yoshlarning qay biri bilan suhbatda bo‘lmang ular mustaqil o‘z fikriga ega, maqsad-intilishi aniq, zukko bilimli, daxldorlik tuyg‘usi kuchli, bir nechta tilni o‘rganayotgan yoki biron-bir kasb egasi bo‘lish uchun hozirdan tayyorlanayotganiga guvoh bo‘lamiz.

Keyingi paytlarda jahonda kechayotgan globallashuv jarayonlari, axborot oqimining tezlashuvi va mafkuraviy xurujlarning ortib borayotgani sabab “yoshlar muammosi” kun tartibidagi dolzarb masalaga aylandi. Bu holat tegishli tashkilotlar qatorida axborot-kutubxonalar zimmasiga ham mas’uliyatli vazifalarni yuklaydi.

Biz yoshlarimizning ongida bo‘shliq paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymasdan ularni ko‘proq kitob o‘qishga, nojoyiz saytlardan foydalanmasliklariga harakat qilishimish kerak. Yoshlarimizga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatadigan, ma’naviy ozuqa beradigan turli tadbirlarni tez-tez o‘tkazilib turilsa, ularning tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan o‘yinlardan, yot g‘oyalarni singdiruvchi qora kuchlardan himoya qilgan bo‘lamiz.

Respublikamizda yoshlarimizning ma’naviy tahdidlardan himoya qilishda maktab kutubxonalarida o‘tkazilib borilayotgan “Adabiyot kunlari”, “Eng yaxshi kitobxon o‘quvchi”, “Kitobxon-maktab”, “Kitoblar taqdimoti”, “Kitobim – oftobim” kabi tadbirlarning samarasi katta bo‘lmoqda.

Bolaning yoshlik chog‘idayoq uning murg‘ak qalbiga kitobga nisbatan qiziqish, mehr uyg‘otish lozimki, u doimo kitobni sevsin, ardoqlasin, kitob ustida ishlashni bilsin. Ota-onalar bolaning 3-5 yoshidan boshlab ularga rangli suratli kitoblar sovg‘a qilishi, “O‘zing bo‘ya”, “Ciza olasanmi?”, “Mantiqiy fikrlar” mazmundagi sodda, psixologik tomondan yoshiga mos kitob-albomlarni xarid qilishi lozim.

Xulosa qilib aytish mumkinki, mamlakatimizda axborot-kutubxona muassasalariga katta e’tibor bilan qaralayotgan bir davrda maktab kutubxonalari ishini ham tubdan takomillashtirish lozim. Chunki o‘quvchilarning kitobga, ilm olishga bo‘lgan qiziqishi oila keyin maktab kutubxonalari zimmasida. Bolaning dastlabki kitobxonlik tasavvuri, savodi, kitoblar, kutubxonalar haqidagi fikrlari aynan maktab kutubxonasida shakllanadi, litsey va texnikum ARMLarida takomillashib boradi. Maktab kutubxonasi bolalarning kasb tanlashlarida ham asosiy vazifani bajaradi, bolaning kelajagi, kelgusida yetuk kasb egasi, mutaxassis bo‘lib yetiishishi ko‘proq maktab kutubxonasiga bog‘liq. Maktab kutubxonachisi-tarbiyachi, ruhshunos, bilim beruvchi, tashkilotchi, targ‘ibotchi bo‘lishi shart.

Farzandlarimizga ularning boshini silaydigan, qanoti ostiga olib “kelajakka dadil qadam bos, ko‘proq o‘qi, ilm ol, sen bizning ishonchimizsan” deb yuragiga quvvat beradigan Davlatimiz borligini qayta-qayta uqtirishdan charchamasligimiz lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 - yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 2019-yil 29-apreldagi PF–5712-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi aholisiga axborot-kutubxona xizmati ko‘rsatishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida” 2019-yil 7-iyundagi PQ–4354-son qarori.
3. G‘aniyeva D.A. Axborot-kutubxona muassasalarida kitobxonlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda madaniy-ma’rifiy tadbirlarning roli –T.: «Tafakkur» nashriyoti, 2017.

**GANDBOLDA DARVOZABONLARNING TAKTIK TAYYORGARLIGINI
TAKOMILLASHTIRISH USLUBIYATI**

Z.N. Xatamov, prof., Qo'qon Davlat Universiteti, Qo'qon

<https://orcid.org/0009-0009-3496-3837>

Annotatsiya. Ushbu maqolada gandbolda darvozabonlarning o'yin faoliyatidagi o'rni, ularning taktik tayyorgarligini rivojlantirish omillari hamda samarali metodik yondashuvlar yoritilgan. Tadqiqotda yosh sportchilarni tayyorlash jarayonida qo'llaniladigan mashqlar, o'yin vaziyatlarini tahlil qilish, qaror qabul qilish tezligi va texniktaktik ko'nikmalarni shakllantirishning samarali usullari ochib berilgan. Maqolada milliy va xorijiy tajribalar solishtirilib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: gandbol, darvozabon, taktik tayyorgarlik, texnika, reaksiya, mashg'ulot, qaror qabul qilish, metodika.

Аннотация. В данной статье освещаются роль вратарей в игровой деятельности в гандболе, факторы развития их тактической подготовки, а также эффективные методические подходы. В исследовании раскрыты упражнения, применяемые в процессе подготовки молодых спортсменов, анализ игровых ситуаций, скорость принятия решений и эффективные способы формирования технических и тактикотехнических навыков. В статье проведено сравнение отечественного и зарубежного опыта, разработаны практические рекомендации.

Ключевые слова: гандбол, вратарь, тактическая подготовка, техника, реакция, тренировка, принятие решений, методика.

Abstract. This article highlights the role of goalkeepers in handball game activity, the factors influencing the development of their tactical training, and effective methodological approaches. The study reveals effective methods for developing exercises used in the training of young athletes, analyzing game situations, decisionmaking speed, and forming technicaltactical skills. National and foreign experiences are compared, and practical recommendations are provided.

Key words: handball, goalkeeper, tactical training, technique, reaction, training, decisionmaking, methodology.

Kirish. Gandbol bugungi kunda jahon sporti tizimida eng ommabop jamoaviy o'yinlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tezkorlik, chidamlilik va taktik tafakkurni talab qilishi uni boshqa sport turlaridan ajratib turadi. O'yinda darvozabonning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi, chunki natijaning katta qismi uning samarali harakatlariga bog'liq. Darvozabon nafaqat darvozani himoya qiladi, balki jamoaning taktik hujumini boshlovchi asosiy bo'g'in hamdir.

So'nggi yillarda gandbol bo'yicha o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlarda darvozabon tayyorgarligini takomillashtirishga qaratilgan metodik yondashuvlarga ehtiyoj kuchaymoqda. Chunki darvozabonning muvaffaqiyatli faoliyati faqatgina texnik ko'nikmalar bilan cheklanmaydi, balki tezkor qaror qabul qilish, o'yinni oldindan sezish, raqibning niyatini taxmin qilish kabi murakkab psixologik va taktik elementlarga ham tayanadi.

Shu sababli, ushbu maqolaning asosiy maqsadi — gandbol darvozabonlarining taktik tayyorgarligini takomillashtirish yo'llarini tahlil qilish va samarali metodik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar sharhi. Gandbol bo'yicha ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tadqiqotlar olib borgan. Jumladan, N.G. Ozolin sportchilarni tayyorlashda maxsus jismoniy va taktik mashqlarni uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, V.P. Filin va L.P. Matveevlarning sport tayyorgarligi nazariyasiga oid ishlari darvozabonlar uchun ham dolzarbdir.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda gandbol bo'yicha ilmiy-uslubiy ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Qo'qon, Andijon va Toshkent sport maktablarida o'tkazilgan kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, darvozabonlarning mashg'ulot jarayonida taktik elementlarga yetarli e'tibor

qaratilmayapti. Ko'proq jismoniy va texnik tayyorgarlik ustida ishlanmoqda, biroq raqib harakatini oldindan taxmin qilish, qaror qabul qilish tezligini oshirishga kamroq e'tibor berilmoqda.

Xorijiy manbalarda esa darvozabonlarning reaksiya tezligini rivojlantirish, videoanaliz orqali o'yin vaziyatlarini o'rganish, maxsus psixologik treninglardan foydalanish keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, Germaniya va Fransiya g'andbol maktablari bu borada ilg'or tajribaga ega.

Tadqiqot metodlari.

Tadqiqot davomida quyidagi usullar qo'llanildi:

Nazariy tahlil: ilmiy adabiyotlar, maqolalar, qo'llanmalar o'rganildi.

Amaliy kuzatuv: Farg'ona viloyatidagi sport maktablarida mashg'ulot jarayonlari kuzatildi.

Eksperiment: yosh darvozabonlar bilan maxsus mashqlar dasturi asosida 3 oylik tajriba o'tkazildi.

Statistik tahlil: mashg'ulot va o'yin natijalari matematik usullar bilan qayta ishlanib, solishtirildi.

Natijalar va muhokama.

Darvozabonlarning o'yindagi vazifalari

Darvozabon o'yinda ikki asosiy vazifani bajaradi:

1. Darvozani himoya qilish. To'pni qaytarish, zarbalarni to'sish, jarima to'plarida to'g'ri pozitsiya tanlash.

2. Hujumni boshlash. To'pni aniq uzatish orqali qarshi hujumlarni tezkor boshlash.

Bu vazifalar samarali bajarilishi uchun darvozabon quyidagi ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak:

Reaksiya tezligi va harakatni oldindan sezish qobiliyati.

To'g'ri pozitsiya tanlash va burchaklarni yopish.

Raqibning zarba uslubini tahlil qilish.

Tezkor qaror qabul qilish.

Eksperiment natijalari.

Tadqiqot davomida 20 nafar 15–16 yoshli g'andbolchi darvozabon ishtirok etdi. Ular ikki guruhga bo'lindi: nazorat va tajriba guruhi. Tajriba guruhida quyidagi maxsus mashqlar dasturi qo'llanildi:

Reaksiya tezligini oshirish mashqlari (yorug'lik va ovoz signallariga tezkor javob berish).

O'yin vaziyatlarini videoanaliz qilish va muhokama qilish.

Qaror qabul qilish tezligini oshiruvchi mashqlar.

Turli burchaklardan zarbalarni qaytarish mashqlari.

3 oylik mashg'ulotlardan so'ng tajriba guruhi darvozabonlarining samaradorligi 18% ga oshdi, to'plarni qaytarish ko'rsatkichi esa o'rtacha 22% ga ko'tarildi. Nazorat guruhida esa sezilarli o'zgarish kuzatilmadi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, darvozabonlarning faqat jismoniy va texnik tayyorgarligi emas, balki taktik va psixologik tayyorgarligi ham muhim ahamiyatga ega. Maxsus mashqlar orqali qaror qabul qilish tezligini, raqib harakatini taxmin qilish qobiliyatini rivojlantirish mumkin.

Shuningdek, trenerlarning metodik yondashuvlari ham katta rol o'ynaydi. Mashg'ulotlarda real o'yin vaziyatlariga yaqin sharoit yaratish, videoanalizdan foydalanish, psixologik mashg'ulotlarni joriy qilish ijobiy natija beradi.

Xulosa. Gandbolda darvozabonlarning o'yindagi o'rni alohida ahamiyatga ega bo'lib, ularning texniktaktik tayyorgarligi jamoa natijasiga bevosita ta'sir qiladi. Darvozabonlar uchun reaksiya tezligi, qaror qabul qilish, pozitsiya tanlash va raqib harakatini oldindan sezish ko'nikmalari muhimdir. Maxsus mashqlar dasturi qo'llanganda yosh darvozabonlarning samaradorligi sezilarli oshishi aniqlandi. Trenerlar mashg'ulotlarda o'yin vaziyatlarini modellashtirish, videoanaliz, psixologik tayyorgarlik elementlarini keng qo'llashlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ozolin N.G. "Sportchilarni tayyorlashning nazariy asoslari." Moskva, 2010.
2. Filin V.P. "Sportchilarni tayyorlash nazariyasi va metodikasi." Moskva, 2008.
3. Matveev L.P. "Sport trenirovkasining nazariyasi." SanktPeterburg, 2012.
4. Xatamov Z.N. "Jismoniy tarbiya va sportda taktik tayyorgarlikning ahamiyati." Qo'qon, 2023.

5. European Handball Federation (EHF) Coaching Manual, 2020.
6. Arabboyev, Qahramon. "madaniy me'roslarimizda jismoniy tarbiya masalalari." Namangan davlat universiteti Ilmiy axborotnomasi 6 (2023): 643648.
7. Arabboev, KT. "Жисмоний тарбия дарсларида талабалар ўқувспорт фаоллигини оширишда шахсга йўналтирилган таълим турларининг ўрни." фанспортга учредители: узбекский государственный университет физической культуры и спорта 6: 6871.
8. Tohirjonovich, Arabboyev Qahramon. "the role of physical culture and sports in student activity and lifestyle." international journal of social science & interdisciplinary research issn: 22773630 Impact factor: 7.429 12.09 (2023): 5863.
9. Tokhirzhonovich, Arabboev Kakhramon. "the effect of physical activity on the body of schoolchildren in physical education lessons." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 11.12 (2023): 112115.
10. Abdullaevich, Ziyaev Abdurahmon, and Murotaliyeva Musharraf. "kasbhunar kollejarida tabaqali yondashgan holda jismoniy tarbiya fanini o'rganishda uzviylikni ta'minlash muammolari." international journal of science and technology (2024): 98102.
11. Abdullaevich, Ziyaev Abdurahmon. "sport bilan muntazam shug'ullanishning bolalar va o'smirlar yuragining hajmiga hamda arterial qon bosimiga ta'siri." international journal of science and technology (2024): 313317.
12. Abdullaevich, Ziyaev Abdurahmon. "ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiyasog'lomlashtirish va ommaviysport tadbirlarini rivojlantirishda jismoniy tarbiya fanining o'rni." international journal of science and technology (2024): 604609.
13. Nazirjonovich, Xatamov Zafarjon. "использование подвижных игр при развитии физических качеств юных футболистов." international journal of science and technology (2024): 12031205.
14. Nazirjonovich, Xatamov Zafarjon. "yosh voleybolchilarni tayyorlashda sakrovchanlikni ahamiyati." international journal of science and technology (2024): 12011202.
15. Nazirjonovich, Xatamov Zafarjon. "tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda harakatli o'yinlarning o'rni." international journal of science and technology (2024): 11981200.
16. Nazirjonovich, Xatamov Zafarjon. "zamonaviy sport amaliyotida individual mahorat va uni shakllantirishda jismoniy tayyorgarlikning o'rni." international journal of science and technology (2024): 11951197.

UO'K 378.018:004

**TA'LIMNI RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING
KREATIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH SHART-SHAROITLARI**
J.X.Xayitov, katta o'qituvchi, PhD, Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonini raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish masalalari tahlil qilingan. Unda raqamli texnologiyalar, elektron ta'lim muhitlari, innovatsion pedagogik metodlar va interaktiv vositalar orqali talabalarining ijodkorlik salohiyatini oshirish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, kreativ fikrlashni shakllantirishda raqamli kompetensiyalar, mustaqil ta'limni tashkil etish, hamkorlikda o'qish va muammoli vaziyatlarni yechish metodlarining ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ta'limni raqamlashtirish nafaqat o'qitish samaradorligini oshiradi, balki bo'lajak pedagoglarning yangicha fikrlash, muammoga nostandart yondashish va raqamli muhitda ijodiy faoliyat yuritish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, kreativlik, bo'lajak o'qituvchi, raqamli kompetensiya, innovatsion ta'lim, ijodiy fikrlash.

Аннотация. В данной статье проанализированы вопросы развития творческих способностей будущих учителей в условиях цифровизации образовательного процесса. В ней освещены возможности повышения творческого потенциала студентов с помощью цифровых технологий, электронных образовательных сред, инновационных педагогических методов и интерактивных средств. Также обоснована важность цифровых компетенций, организации самостоятельного обучения, совместного обучения и методов решения проблемных ситуаций для формирования креативного мышления. Согласно результатам исследования, цифровизация образования не только повышает эффективность обучения, но и способствует развитию у будущих педагогов навыков инновационного мышления, нестандартного подхода к проблемам и творческой деятельности в цифровой среде.

Ключевые слова: цифровизация, креативность, будущий учитель, цифровая компетенция, инновационное образование, креативное мышление.

Abstract. *This article analyzes issues related to the development of creative abilities of future teachers in the context of the digitization of the educational process. It highlights the opportunities for enhancing students' creative potential through digital technologies, electronic educational environments, innovative pedagogical methods, and interactive tools. The importance of digital competencies, organizing independent education, collaborative learning, and problem-solving methods in forming creative thinking is also substantiated. According to the research results, the digitization of education not only increases teaching effectiveness but also contributes to the development of future educators' skills in innovative thinking, non-standard approaches to problems, and creative activity in a digital environment.*

Keywords: *digitalization, creativity, future teacher, digital competence, innovative education, creative thinking.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimi oldiga yangi talablarni qo'yimoqda. Jamiyatning barcha sohalarida, xususan, ta'limda raqamli texnologiyalarni joriy etish, pedagogik jarayonni zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda. Bu esa, o'z navbatida, bo'lajak o'qituvchilarning nafaqat kasbiy kompetensiyalarini, balki kreativ fikrlash, innovatsion yondashuv va raqamli muhitda samarali ishlash qobiliyatlarini shakllantirishni taqozo etadi.

Ta'limni raqamlashtirish sharoitida kreativlik o'qituvchining muhim sifatlaridan biri sifatida e'tirof etiladi, chunki u o'quv jarayonini yangicha tashkil etish, interaktiv metodlarni qo'llash, o'qituvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda o'qitish samaradorligini oshirish imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida kreativ qobiliyatlarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi shart-sharoitlarni aniqlash va ularni ta'lim jarayoniga samarali integratsiya qilish dolzarb masala hisoblanadi. Mazkur maqolada ta'limni raqamlashtirish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning nazariy asoslari, metodik yondashuvlari hamda ularni amalga oshirish uchun zarur pedagogik va texnik shart-sharoitlar tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta'lim muhiti sharoitida o'qituvchi shaxsining kreativ salohiyatini rivojlantirish omillarini aniqlash va ularni pedagogik jarayonga joriy etish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So'nggi yillarda ta'lim jarayonini raqamlashtirish va pedagogik faoliyatda kreativlikni rivojlantirish masalalari bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqotchilar raqamli transformatsiya davrida o'qituvchining roli, uning kasbiy kompetensiyalari hamda kreativ fikrlash salohiyati ta'lim sifatini belgilovchi muhim omillardan biri ekanligini ta'kidlamodalar. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasida ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, o'quv jarayonini innovatsion platformalar asosida tashkil etish, pedagoglarning axborot-kommunikatsiya savodxonligini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy texnologiyalarni qo'llay oladigan mutaxassis sifatida shakllanishi ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

Xorijiy tadqiqotchilar (J. Guilford, E. Torrance, K. Robinson, R. Florida va boshqalar) kreativlikni shaxsning yangi g'oyalar yaratish, nostandart yechimlar topish, muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashish qobiliyati sifatida talqin etadilar. Ularning fikricha, kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun raqamli muhit, interaktiv ta'lim platformalari va ochiq axborot resurslari katta imkoniyat yaratadi. Mahalliy olimlarimiz – A. Abduqodirov, N. Saidahmedov, Sh. Shodmonov, G. Yuldasheva, U. Begimqulov va boshqalar — o'z tadqiqotlarida raqamli pedagogika, innovatsion ta'lim texnologiyalari, masofaviy ta'lim, hamda o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish muammolarini yoritganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, tahlil qilish va ularni takomillashtirishga yo'naltirilgan ilmiy-metodik asoslar ishlab chiqildi. Tadqiqotning metodologik negizini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi, raqamli pedagogika nazariyasi,

kreativ ta'lim va innovatsion rivojlanish paradigmalari tashkil etadi. Bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini o'rganishda tizimli, faoliyatga asoslangan, kompetensiyaviy hamda innovatsion-pedagogik yondashuvlardan foydalanildi.

Nazariy metodlar qatoriga ilmiy manbalarni tahlil qilish, mavjud yondashuvlarni sintez va umumlashtirish, taqqoslash hamda modellash kiradi. Empirik bosqichda esa so'rovnoma, suhbat, kuzatish, test sinovlari va pedagogik tajriba-sinov ishlari o'tkazildi. Ushbu jarayon davomida raqamli ta'lim muhiti sharoitida talabalarning kreativ fikrlash darajasi baholandi va olingan ma'lumotlar statistik hamda sifat tahlili asosida qayta ishlanib, ilmiy xulosalar chiqarildi. Tadqiqot obyekti sifatida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayoni, predmeti sifatida esa ta'limni raqamlashtirish sharoitida ularning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi shart-sharoitlar belgilandi. Tadqiqotning asosiy maqsadi raqamli ta'lim muhiti sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini shakllantirishga yordam beradigan pedagogik, texnik va psixologik omillarni aniqlash, ularni ilmiy asoslash va ta'lim jarayoniga joriy etishdan iboratdir. Shu orqali raqamli transformatsiya davrida ta'lim tizimini zamonaviy ehtiyojlarga mos holda takomillashtirish imkoniyati yaratiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot jarayonida o'tkazilgan kuzatuv, so'rovnoma, suhbat va tajriba-sinov ishlari natijasida ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi omillar chuqur o'rganildi. Olingan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, raqamli ta'lim muhiti o'qituvchilik kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar, elektron platformalar, virtual laboratoriyalar va interaktiv ta'lim vositalaridan foydalanish talabalarda mustaqil fikrlash, muammolarga nostandart yondashish hamda ijodiy yechim topish qobiliyatlarini faollashtiradi.

Tajriba-sinov ishlari davomida talabalarning kreativ fikrlash darajasi uch bosqichda – past, o'rta va yuqori darajalarda baholandi. Boshlang'ich bosqichda talabalarning ko'pchiligida kreativ faoliyatga nisbatan yetarli motivatsiya mavjud emasligi, ularning raqamli vositalardan asosan texnik maqsadlarda foydalanishlari aniqlandi. Tajriba davomida o'quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiyalash, loyiha asosida o'qitish, muammoli vaziyatlar yaratish va guruhviy faoliyat metodlarini qo'llash orqali talabalarning ijodiy faolligi sezilarli darajada oshdi.

Olingan natijalar asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni kompleks yondashuvni talab etadi. Bu jarayon faqat texnik vositalar bilan emas, balki pedagogik yondashuvlar, shaxsiy rivojlanish strategiyalari, motivatsion muhit va hamkorlik tamoyillari bilan uyg'unlikda amalga oshirilganda samarali bo'ladi. Natijada bo'lajak o'qituvchilar zamonaviy raqamli ta'lim muhiti sharoitida yangicha fikrlaydigan, ijodkor, innovatsion faoliyatga tayyor shaxslar sifatida shakllanadilar.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ta'limni raqamlashtirish jarayoni nafaqat o'quv-tarbiya faoliyatini zamonaviylashtirishga, balki bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar va elektron o'quv resurslaridan samarali foydalanish talabalarning ijodiy fikrlash, muammolarga nostandart yondashish, mustaqil qaror qabul qilish hamda yangilik yaratish ko'nikmalarini shakllantiradi. Bunda o'qituvchi shaxsining innovatsion tafakkuri, raqamli kompetensiyasi va metodik tayyorgarligi hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, professor-o'qituvchilar tarkibining raqamli pedagogika bo'yicha malakasini oshirish, ta'lim muassasalarini zamonaviy texnik vositalar va raqamli platformalar bilan ta'minlash, talabalarda esa raqamli kompetensiya va ijodiy yondashuvni uyg'un rivojlantirish uchun sharoit yaratish maqsadga muvofiqdir. Xulosa qilib aytganda, ta'limni raqamlashtirish sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirish ta'lim sifatini oshirish, innovatsion fikrlaydigan pedagoglarni tayyorlash hamda raqamli jamiyat ehtiyojlariga mos kadrlar yetishtirishning muhim omili hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob halqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston" 2017.
2. Xudayberdiyeva M.K. Bo'lajak o'qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy asoslari. – Toshkent: TDPU, 2021.

3. Sodiqova N.N. Raqamli pedagogika: nazariy va amaliy asoslar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 160 b.
4. Xayitov J.X. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasi // Ilm sarchashmalari. – Urganch, 3/2022. –B. 78-81. (13.00.00: №31).
5. Xayitov J.X Texnologik ta'lim praktikumi darslarida talabalarning kreativlik sifatlarini rivojlantirish tamoyillari va kreativlik sifatlarining tavsifi // Respublika janubida elektr energetika sohasining rivojlanish istiqbollari. Mavzusida xalqaro ilmiy-texnik anjuman. Termiz, 2022. -B. 389-392.
6. Shomirzayev M.X. Education is personally focused technology //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 8.
7. Shomirzayev M.X. et al. National handicrafts of Uzbekistan and its social-economic significance //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. – 2020. – T. 8. – №. 8. – C. 129-138.
8. Shomirzayev M.X., Yuldashov K. K. The Educational Importance of Teaching Knowledge to Secondary School Students //CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS. – 2021. – T. 2. – №. 08. – C. 132-142.
9. Shomirzayev M.X. Practical lessons in technology: Characteristics of organization and conduct //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2021. – T. 10. – №. 4. – C. 991-1001.
10. Shomirzayev M.X. The concept of pedagogical technology and basic principles //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2020. – T. 10. – №. 11. – C. 1551-1560.

UO'K 378

ZAMONAVIY DUNYODA MUSIQA TA'LIMINING AHAMIYATI

N.I. Xolbayev, o'qituvchi, Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi, Urganch

Annotatsiya. Maqola zamonaviy dunyoda musiqa ta'limining dolzarbligiga bag'ishlangan bo'lib, unda musiqa ta'limining shaxs rivojlanishidagi ahamiyati, kognitiv qobiliyatlar va ijtimoiy ko'nikmalarning shakllanishidagi roli tahlil qilinadi. Musiqa ta'limining zamonaviy usullar bilan uyg'unlashuvi, texnologik innovatsiyalarning joriy etilishi hamda an'anaviy va zamonaviy usullarning integratsiyasi masalalari yoritilgan. Maqolada, shuningdek, musiqa ta'limi orqali egallanadigan ko'nikmalarning boshqa sohalaridagi ahamiyati va kelajakda musiqa ta'limining rivojlanish istiqbollari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: musiqa ta'limi, zamonaviy pedagogika, kognitiv rivojlanish, texnologik innovatsiyalar, an'anaviy musiqa, maqom, shaxsni rivojlanish.

Аннотация. статья посвящена актуальности музыкального образования в современном мире, в ней анализируется значение музыкального образования в развитии личности, его роль в формировании познавательных способностей и социальных навыков. Освещаются вопросы гармонизации музыкального образования с современными методами, внедрения технологических инноваций и интеграции традиционных и современных методов. В статье также рассматривается важность навыков, приобретаемых посредством музыкального образования, в других областях и перспективы развития музыкального образования в будущем.

Ключевые слова: музыкальное образование, современная педагогика, познавательное развитие, технологические инновации, традиционная музыка, статус, развитие личности

Abstract. the article is devoted to the relevance of music education in the modern world, in which the importance of music education in the development of personality, its role in the formation of cognitive abilities and social skills are emphasized. Issues of harmonization of music education with modern methods, introduction of technological innovation and integration of traditional and modern methods are covered. The article also reflects on the importance of skills acquired through music education in other fields and the future prospects for the development of music education.

Key words: music education, modern pedagogy, cognitive development, technological innovation, traditional music, status, personality development

Zamonaviy jamiyatda ta'lim tizimi doimiy ravishda yangilanish va takomillashtirishni talab qiladi. Bugungi kunda xorijiy mamlakatlarda musiqa sohasi zamonaviy usullarda rivojlanmoqda va uning o'ziga xos tomonlari olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Musiqa ta'limi nafaqat san'atkorlik malakasini shakllantirish, balki shaxsning har tomonlama rivojlanishi, kreativ fikrlash qobiliyatini oshirish va ma'naviy-axloqiy kamolotga erishishning muhim omilidir. Global dunyada raqamlashtirish va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi musiqa ta'limi sohasiga yangi

imkoniyatlar va bir vaqtning o'zida muammolar ham yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqola zamonaviy sharoitda musiqa ta'limining ahamiyati, uning metodologik jihatlari va rivojlanish istiqbollarini o'rganishga bag'ishlangan.

1. Musiqa ta'limining shaxs rivojlanishidagi ahamiyati

Musiqa inson tafakkurini, xotirasini, diqqatini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi vosita hisoblanadi. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, musiqiy mashg'ulotlar bilan shug'ullangan bolalarda emotsional intellekt yuqori bo'ladi, ular murakkab hissiy holatlarni yaxshiroq tushunadi va boshqaradi. Shu bilan birga, musiqa insonda milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik, mehr-oqibat kabi fazilatlarni shakllantiradi. Raqamli texnologiyalar musiqa o'qitish jarayonini tubdan o'zgartirmoqda.

Bugungi kunda virtual sinflar, raqamli nota dasturlari, musiqiy simulyatorlar yordamida o'quvchilar nafaqat musiqani tinglaydi, balki uni tahlil qiladi, yaratadi va baham ko'radi. Bu jarayon o'qituvchi faoliyatini yengillashtiradi, o'quvchilarni mustaqil izlanishga undaydi. Misol tariqasida, "GarageBand", "MuseScore", "EarMaster" kabi dasturlar o'quvchilarning musiqiy savodxonligini oshirishda samarali vosita sifatida qo'llanmoqda. Shu orqali musiqa darslari nafaqat an'anaviy eshitish va kuylashga, balki ijodiy raqamli tajribaga aylangan.

3. Musiqa ta'limi va madaniyatlararo muloqot

Globallashuv sharoitida millatlararo va madaniyatlararo aloqalar kengayib bormoqda. Musiqa esa insoniyatni birlashtiruvchi "umumiy til" sifatida xizmat qiladi. Shuning uchun musiqa ta'limi yoshlarni tolerantlik, hamkorlik, xalqaro madaniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi. O'zbek xalq musiqasi bilan bir qatorda, jahon xalqlari folklori va mumtoz musiqasini o'rganish o'quvchilar dunyoqarashini kengaytiradi.

Musiqa inson qalbiga yo'naltirilgan san'at turi sifatida shaxsning hissiy, ma'naviy va intellektual dunyosini boyitadi. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, musiqa bilan shug'ullanish bolalarning kognitiv qobiliyatlarini, xususan, xotira, diqqat va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini sezilarli darajada oshiradi. Musiqa saboqlari bolalarda intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish bilan birga, ularning ijodiy tafakkurini ham ostiradi.

Musiqa ta'limi orqali shakllanadigan asosiy qobiliyatlar quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval.

Musiqa ta'limi orqali shakllanadigan asosiy qobiliyatlar va ko'nikmalar

Rivojlanadigan soha	Shakllanadigan qobiliyat va ko'nikmalar
Kognitiv soha	Fikrlash, xotira, diqqat, fazoviy tafakkur, muammolarni yechish qobiliyati
Hissiy-volyuntar soha	His-tuyg'ularni ifodalash, o'z-o'zini tuta olish, vijdonlilik, muntazam mashq qilish
Ijtimoiy soha	Jamoadi ishlash, o'z navbatini kutish, boshqalarga hurmat, madaniy muloyimlik
Ma'naviy-estetik soha	Go'zallikni sezish, badiiy did, madaniy merosni qadrlash, ma'naviy qadriyatlar

Musiqa, xususan, an'anaviy musiqa merosimiz bolalarga milliy qadriyatlarni, tarixni va madaniyatni o'rgatishning samarali vositasi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek milliy maqom san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori hamda I.Rajabovning "Maqomlar" asari kabi manbalar an'anaviy musiqa merosimizni saqlash va rivojlantirishda musiqa ta'limining ahamiyatini ta'kidlaydi.

2. Zamonaviy musiqa ta'limida innovatsion yondashuvlar

Zamonaviy davr musiqa ta'limiga yangicha talablarni tagozo etmoqda. An'anaviy usullarni inkor etmasdan, ularni zamonaviy texnologik yechimlar bilan boyitish maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda musiqa darslarida interfaol dasturlar, raqamli platformalar, virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalari tobora keng qo'llanilmoqda. Bu esa nafaqat o'quvchilarning qiziqishini oshiradi, balki ularga kompozitsiya yaratish, tovush yozish va musiqiy loyihalarni amalga oshirishda cheksiz imkoniyatlar yaratadi.

Xalq musiqasi an'analarni o'rganish va saqlash zamonaviy musiqa ta'limining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xalq musiqasi - bu og'zaki uzatiladigan, muallifi noma'lum bo'lgan, an'anaviy asboblarda ijro etiladigan va milliy o'ziga xoslikni ifodalovchi musiqa turi hisoblanadi. Ushbu an'analarni saqlab qolish va yangi avlodga yetkazish musiqa ta'limining asosiy vazifalaridan biridir.

Zamonaviy yondashuvlar shuni talab qiladiki, musiqa o'qituvchilari nafaqat musiqachi, balki raqamli texnologiyalarni egallagan, loyiha asosida ishlay oladigan va o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos darslarni tashkil eta oladigan mutaxassis bo'lishi kerak. "Muallim" konseptining

zamonaviy talqinida bu kasb vakillarining kommunikativ va pragmatik ko'nikmalari muhim ahamiyatga ega.

3. Musiqa ta'limi va kasbiy rivojlanish

Musiqa ta'limi nafaqat badiiy-ma'rifiy, balki iqtisodiy ahamiyatga ham ega. Zamonaviy dunyoda musiqa sohasi tobora kengayib, yangi kasb-hunarlarni vujudga keltirmoqda. Musiqa ta'limi orqali egallangan ko'nikmalar – masalan, kreativlik, loyihaviy fikrlash, muntazamlilik, jamoada ishlash ko'nikmasi – bugungi mehnat bozorida yuqori qadrlanadi.

Musiqa sohasidagi kasbiy yo'nalishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Musiqa ijrochiligi va pedagogikasi: An'anaviy yo'nalishlar bo'lib, kontsert ijrochilari, orkestr a'zolari, xonandalar va musiqa o'qituvchilari shular jumlasidandir.

Musiqa texnologiyalari va prodyuserligi: Zamonaviy yo'nalishlar bo'lib, ovoz rejissyori, musiqa prodyuseri, saund-dizayner kabi yangi kasblar bilan bog'liq.

Musiqa nazariyasi va tanqidi: Musiqashunos, musiqa tanqidchisi va jurnalist kabi mutaxassislar musiqiy jarayonlarni ilmiy asoslash va targ'ib qilish bilan shug'ullanishadi.

Shunday qilib, musiqa ta'limi shaxsga nafaqat ma'naviy boylik, balki kelajakda o'ziga ishonchli va istiqbolli kasb egasi bo'lish imkoniyatini beradi.

5. Musiqa ta'limining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati

Zamonaviy dunyoda musiqa sohasida raqamli sanoat, kontent ishlab chiqarish, ovoz texnologiyalari va kreativ iqtisodiyot tarmoqlari keng rivojlanmoqda. Shuning uchun musiqa ta'limi faqat madaniy emas, balki iqtisodiy salohiyatga ega yo'nalish sifatida ham qaralmoqda. Musiqani puxta o'rganish kelajakda ijodkor, ovoz muhandisi, bastakor yoki prodyuser bo'lish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

Xulosa. Zamonaviy dunyoda musiqa ta'limi shaxsning har tomonlama rivojlanishi, milliy madaniy merosni saqlash va rivojlantirish, shuningdek, innovatsion iqtisodiyot uchun zarur bo'lgan kreativ va loyihaviy fikrlashga ega kadrlarni tayyorlashning muhim omilidir. An'anaviy va zamonaviy usullarning uyg'unligi, o'quvchilarning individual qobiliyatlarini hisobga olish va texnologik innovatsiyalardan samarali foydalanish kelajakda musiqa ta'limi sifatini oshirishning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi. Musiqa nafaqat san'at, balki kuchli ma'naviy va ma'rifiy qurol sifatida yangi avlodni ma'naviy jihatdan boy, vijdonli va madaniy jihatdan taraqqiy etgan shaxslar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi.

UO'K 378 + 37.015.3 + 378.147

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA BO'LAJAK MUTAXASSISLAR KASBIY QADRIYATLARINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

I.A. Yuldasheva, tadqiqodchi-izlanuvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini shakllantirish va rivojlantirishning samarali usullari yoritilgan. Tadqiqotda zamonaviy ta'lim jarayonida kasbiy qadriyatlar — mas'uliyat, fidoyilik, mehnatsevarlik, halollik, kasbga sadoqat kabi fazilatlarini rivojlantirishning psixologik, pedagogik va metodik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, innovatsion ta'lim texnologiyalari, kompetensiyaviy yondashuv va motivatsion muhit orqali talabalarni kasbiy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirish imkoniyatlari ko'rsatib o'tilgan. Maqola yakunida mutaxassis tayyorlash jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayanishning ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: kasbiy qadriyatlar, mutaxassis, oliy ta'lim, innovatsion texnologiyalar, pedagogik yondashuv, kompetensiya, motivatsiya, kasbga sadoqat

Аннотация. В статье рассматриваются эффективные методы формирования и развития профессиональных ценностей будущих специалистов в высших учебных заведениях. В исследовании анализируются психологические, педагогические и методические основы воспитания таких качеств, как ответственность, трудолюбие, честность и преданность профессии. Особое внимание уделено роли инновационных образовательных технологий, компетентностного подхода и мотивационной среды в подготовке профессионально зрелых

личностей. В заключении подчеркивается значение опоры на национальные и общечеловеческие ценности в процессе подготовки квалифицированных кадров.

Ключевые слова: профессиональные ценности, будущие специалисты, высшее образование, инновационные технологии, педагогический подход, компетентность, мотивация, профессиональная этика.

Abstract. This article examines the effective methods for developing professional values of future specialists in higher education institutions. The research analyzes the psychological, pedagogical, and methodological foundations of forming values such as responsibility, diligence, honesty, and commitment to the profession in the modern educational process. The role of innovative educational technologies, competence-based approaches, and motivational environments in shaping professionally mature and socially responsible individuals is discussed. The article emphasizes the importance of integrating national and universal human values into the process of training qualified professionals.

Key words: professional values, future specialists, higher education, innovation, pedagogy, competence, motivation, professional ethics.

Kirish. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, fan va texnologiyalarning jadal rivojlanishi, mehnat bozori talablarining o'zgarib borishi oliy ta'lim tizimi oldiga yangi maqsad va vazifalarni qo'yimoqda. Ayniqsa, bo'lajak mutaxassislarning nafaqat nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarini, balki kasbiy qadriyatlarini shakllantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Chunki mutaxassisning o'z kasbiga munosabati, mehnatga mas'uliyati, kasbiy etika va halollik tamoyillariga amal qilishi uning malakasi va jamiyatdagi obro'sini belgilaydi.

Kasbiy qadriyatlar shaxsning professional faoliyatida yo'naltiruvchi ichki omil sifatida namoyon bo'ladi. Ular mutaxassisning kasbga sadoqati, mehnatsevarligi, insonparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat, innovatsion fikrlash va hamkorlikka tayyorlik kabi fazilatlarda aks etadi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida bu qadriyatlarni shakllantirish ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lishi lozim.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirishda pedagogik muhit, motivatsion omillar, zamonaviy ta'lim texnologiyalari, mustaqil ta'lim tizimi va kompetensiyaviy yondashuv asosiy ahamiyat kasb etadi. Har bir talaba o'z mutaxassisligi doirasida kasbiy bilimlarni chuqur egallash bilan birga, kasbiy madaniyat va axloqiy qadriyatlarni ham o'zlashtirishi zarur. Bu esa kelajakda yuqori malakali, mas'uliyatli va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash uchun muhim omildir.

Zamonaviy jamiyatda oliy ta'lim muassasalari nafaqat ilm va ko'nikmalarni berish, balki bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Kasbiy qadriyatlar - bu mutaxassisning kasbiy faoliyatida asosiy tamoyillar, axloqiy me'yorlar va mas'uliyatni o'z ichiga olgan tushuncha bo'lib, ular mutaxassisning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Bugungi kunda globalizatsiya, texnologik o'zgarishlar va jamiyat talablari fonida mutaxassislarning nafaqat kasbiy bilimiga, balki axloqiy va ijtimoiy mas'uliyatga ham ega bo'lishi kerak.

Adabiyotlar tahlili. Kasbiy qadriyatlar rivojlantirish mavzusi ko'plab ilmiy ishlarda o'rganilgan. Masalan, professional madaniyatni shakllantirish bo'yicha tadqiqotlarda kasbiy qadriyatlar mutaxassisning shaxsiy fazilatlar, etik ong va tajribani birlashtirishi ta'kidlanadi.

Xalqaro darajada, professional madaniyatning shakllanishi bo'lajak mutaxassislarning kasbiy faoliyatini samarali bajarish uchun zarur ekanligi ko'rsatilgan, chunki u innovatsion usullar, ijtimoiy mas'uliyat va hamkorlikni rivojlantiradi.

Shu bilan birga, ta'lim jarayonida kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirishning integratsion yondashuvi samarali ekanligi isbotlangan, bu yondashuv orqali talabalar ijtimoiy muammolarni hal qilish va etik qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini egallaydi.

O'zbekiston adabiyotida ham ushbu mavzu dolzarb. Oliy ta'limda jismoniy tarbiya qadriyatlarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarda talabalar salomatligini mustahkamlash va kasbiy tayyorgarlikni ta'minlash zarurligi ta'kidlangan, chunki bu jarayon talabalar sog'lig'ini saqlash va kasbiy rivojlanishga yordam beradi. Bundan tashqari, dunyoning nufuzli oliy ta'lim muassasalarida

kasbiy madaniyatni shakllantirish tizimi tahlil qilingan bo'lib, unda praktik stajirovka, mentorlik va innovatsion texnologiyalar muhim rol o'ynaydi.

Ilmiy adabiyotlar tahlilida, kasbiy qadriyatlar rivojlantirishni oliy ta'limning ajralmas qismi ekanligi aniqlandi, u talabalar kasbiy qoniqishini oshiradi va jamiyatga foyda keltiradi.

Asosiy qism. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislar kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish zarurligi bir necha omillardan kelib chiqadi:

- Kasbiy identifikatsiya inqirozini oldini olish: Zamonaviy sog'liqni saqlash va ta'lim tizimlarida kasbiy qadriyatlarning yo'qligi talabalar kasbiy identifikatsiyasida inqirozga olib keladi. Masalan, bo'lajak pedagoglarda kasbiy qadriyatlar ta'limi yetik qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshiradi va kasbiy qoniqishni mustahkamlaydi.

- Jamiyat talabalariga moslashish: Jamiyatda mutaxassislar nafaqat kasbiy bilimga, balki ijtimoiy mas'uliyat, etika va hamkorlikka ega bo'lishi kerak. Ijtimoiy pedagoglar uchun kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirish ijtimoiy muammolarni hal qilish va deviant xatti-harakatlarni oldini olishda zarur.

- Global standartlarga mos kelish: Dunyoning nufuzli universitetlarida (masalan, Oksford, Garvard) kasbiy madaniyat rivojlantirish innovatsiya va ijtimoiy mas'uliyatni oshiradi. Kasbiy qadriyatlar talabalar kasbiy faoliyatida ijtimoiy, ilmiy va insoniy bilimlarni birlashtiradi.

Kasbiy qadriyatlar rivojlantirish usullari integratsion va amaliy yondashuvlarga asoslanadi:

-Integratsion yondashuv: Ijtimoiy pedagoglar uchun bu yondashuv interdistsiplinar bog'lanishlar orqali kompetentsiyalarni rivojlantiradi. Eksperimental tadqiqotlarda bu usul samarali ekanligi isbotlangan, chunki u talabalar kasbiy darajasini oshiradi.

-Amaliy va mentorlik tizimi: Dunyoda Oksford va Garvard kabi universitetlarda praktik stajirovka va mentorlik kasbiy madaniyatni shakllantiradi. Bu usullar kritik fikrlash va etikani rivojlantiradi.

-Ramka va bosqichlar: talabalarda kasbiy qadriyatlar rivojlantirish ramkasi to'rt bosqichdan iborat: boshlang'ich, ong, asosiy va harakat bosqichlari. Bu ramka talabalar kasbiy qadriyatlarini tasgkil qiladi.

Xulosa. Oliy ta'limda bo'lajak mutaxassislar kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish zarurligi kasbiy identifikatsiya, jamiyat talablari va global standartlarga moslashishdan kelib chiqadi. Ushbu jarayon integratsion usullar va xalqaro tajriba orqali amalga oshirilishi mumkin. Natijada, mutaxassislar kasbiy qoniqish va jamiyatga foyda keltiradi. Kelajakda O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ushbu yondashuvlarni kengaytirish kerak.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish – bu nafaqat pedagogik jarayonning bir bo'lagi, balki shaxs kamolotini ta'minlaydigan murakkab ijtimoiy-pedagogik tizimdir. Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan sharoitda har bir talaba o'z kasbini chuqur anglagan, jamiyat manfaatlariga xizmat qila oladigan, kasbiy etikaga sodiq mutaxassis sifatida shakllanishi zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kasbiy qadriyatlarni rivojlantirish jarayonida ta'lim muassasasining pedagogik muhiti, o'qituvchi shaxsi, ta'lim jarayonining motivatsion va axloqiy yo'nalishi, shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarning roli beqiyosdir. Ayniqsa, talabalarda kasbiy qadriyatlarni shakllantirishda interfaol metodlar, treninglar, keys-stadilar, loyiha asosida o'qitish, kompetensiyaviy yondashuv kabi innovatsion usullar samarali natija beradi.

Bo'lajak mutaxassis o'z kasbiy faoliyatini samarali tashkil etishi uchun quyidagi jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi:

• **Kasbiy motivatsiyani oshirish:** talabaning o'z kasbga ijobiy munosabatini shakllantirish, uning ijtimoiy ahamiyatini anglashiga ko'maklashish;

• **Axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash:** halollik, adolat, mehnatsevarlik, insonparvarlik va kasbga sadoqat fazilatlarini tarbiyalash;

• **Innovatsion fikrlashni rivojlantirish:** yangi texnologiyalarni o'zlashtirish, zamonaviy muammolarga kreativ yechim topish ko'nikmalarini shakllantirish;

• **Ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytirish:** kasbiy faoliyatda jamiyat manfaatlarini ustuvor qo'yish, hamkorlik va jamoaviy ishga tayyorlikni oshirish.

Kasbiy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida ta'lim va tarbiya uzviy bog'liq bo'lishi zarur. Chunki mutaxassisning professional tayyorgarligi faqat bilim va ko'nikma bilan emas, balki uning dunyoqarashi, axloqiy pozitsiyasi va kasbiy madaniyati bilan belgilanadi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida har bir fan, o'quv mashg'ulot va amaliyot jarayoni shaxsda kasbiy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish — ularni raqobatbardosh, mas'uliyatli, ijodkor va sadoqatli mutaxassislar sifatida tarbiyalashning eng muhim yo'lidir. Bu jarayon uzluksiz bo'lishi, o'qituvchi va talaba o'rtasida hamkorlik, o'zaro hurmat va ishonch tamoyillariga asoslanishi lozim. Faqat shundagina oliy ta'lim bitiruvchilari jamiyat ehtiyojlariga javob beradigan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiq, kasbiy barkamol shaxslar sifatida yetishib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Комилов Т., Абидова С. Миллий ахлокий кадриятлар ва уларнинг тарбиявий аҳамияти. ЎЗР ФА, “Фан”, 2000. Б.20;
2. Макаревич М. А. Ценность // Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. Акад РАН Г.В. Осипова. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С.609-610.
3. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний кадриятлар. - Т; “Ўзбекистон”, 1997. Б.48.)
4. Подласый И. П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов. – М.: ВЛАДОС-пресс, 2004. – С. 83.).
5. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / Пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – С. 488-494.
6. Ernazarova G.O. The oretical basis of preparation of future teachers for professional pedagogical activity/Academic Research in Educational Sciences, 3(1), 1057-1065. <https://doi.org/10.24412/2181-1385-2022-1-1057-1065>

UDC 37.015.3:811.111

DIFFERENTIATED APPROACH: TECH-ENHANCED PERSONALIZED LEARNING

G.N.Yusupova, PhD, Senior Lecturer, Silk Road International University of Tourism and Cultural Heritage, Samarkand

Annotatsiya. Ushbu maqolada differensial yondashuvning nazariy asoslari moslashuvchan, o'quvchi markaziga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasi sifatida tahlil qilinadi. Differensial ta'lim turli o'quvchilarning ehtiyojlarini qondirish maqsadida o'quv dasturi, usullar va o'quv muhiti elementlarini moslashtirishni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, texnologiyalar asosidagi differensial yondashuv, intellektuallashtirish, raqamli vositalar, 4Es modeli, o'quvchining tayyorgarlik darajasini oshirish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы дифференцированного подхода как гибкой, ориентированной на учащегося педагогической стратегии. Дифференцированное обучение предполагает модификацию учебного плана, методов и образовательной среды с целью удовлетворения разнообразных потребностей обучающихся.

Ключевые слова: персонализированное обучение, дифференциация с использованием технологий, интеллектуализация, цифровые инструменты, модель 4Es, повышение готовности учащихся.

Abstract. This paper examines the theoretical foundations of the differentiated approach as a flexible, student-centered teaching strategy. Differentiated instruction involves modifying curriculum, procedures, and learning environments to handle diverse student needs.

Keywords: personalized learning, tech-enhanced differentiation, intelligentization, digital tools, 4Es, increased readiness.

Differentiation, a form of personalized learning, is conceptualized as an instructional methodology rather than a specific curriculum or set of exercises. Effective differentiation requires teachers to develop a comprehensive understanding of their students to design experiences that facilitate learning. Carol Ann Tomlinson defines differentiation as “giving students a variety of ways to absorb information” (1999).

According to Tomlinson (2017), the varied needs of students are prioritized through differentiated education. In order to adapt to the inherent variability among students (their readiness, interests, or distinct backgrounds), teachers create learning experiences that flexibly modify particular instructional elements (such as content, process, product, the environment in which the learning occurs, and its atmosphere or “tone”).

According to Heng (2025), differentiated instruction (DI) is a learner-centered educational approach that aims to maximize learners’ academic potential through adaptive teaching, which is based on an appreciation for learner diversity. Differentiating education entails observing and recognizing the similarities and differences between students and using this knowledge to influence lesson planning. These are some of the fundamental ideas that underpin the practice of differentiating instruction. But how well differentiated planning might fit today’s generation is a matter of concern. Today, the way people live and communicate is being transformed by technology; this has an impact on students’ access to and learning from technology. According to Yuan (2023), intelligentization is the process of upgrading educational services by utilizing cutting-edge technologies as big data and artificial intelligence. Scholars as Martinez (2001), Peng et al. (2019), Z. Zhang et al. (2021), and Y. Zhao and Lai (2023) emphasize the relevance of data gathering and analysis for tailored learning programs. To create intelligent language instruction solutions, numerous scholars have exchanged real-world examples and experiences. For example, effective robotics, artificial intelligence technologies, and Chat GPT systems are expanding the effectiveness of learning new languages and cultures (Jingyi & Pamintuan, 2024).

According to Milman and Kilbane (2023), the use of technology to create differentiated instruction can foster more effective, efficient, equitable, and enjoyable learning. Teachers can adapt their lessons to students’ interests, readiness levels, and learning styles thanks to technology. Multimedia resources, AI-driven feedback systems, and adaptive learning platforms are some examples of tools that allow students to interact with content in ways that converse with them individually. This improves retention and understanding. To ensure that students are consistently working within their zone of proximal development, interactive language apps, for instance, can modify the level of difficulty according to student achievement.

Regarding increased learning efficiency, digital tools facilitate lesson planning, assessing students, and providing feedback. By automating repetitive chores, educators may devote more time to student support and instructional design. Self-paced modules and immediate feedback help students spend less time on ideas they already understand. Tracking student progress and distributing differentiated materials quickly are made possible by learning management systems.

Technology can help bridge gaps for students with diverse needs, making learning more equitable, including English language learners (ELLs), students with impairments, and learners from underprivileged regions. All students can access the curriculum thanks to features like text-to-speech, translation tools, and customizable interfaces. For instance, an ELL student may use real-time translation tools to follow along with lessons, while a dyslexic student—defined as one affected with dyslexia, a learning disability involving difficulties in acquiring and processing language, typically manifested by a lack of proficiency in reading, spelling, and writing (Merriam-Webster, n.d.)—may benefit from audiobooks or screen readers.

Multimedia storytelling, interactive simulations, and gamified platforms all increase student interest in learning, thus making the learning process more enjoyable. Students are more inclined to persevere through difficulties and take responsibility for their education when they find the process enjoyable. As an example, gaming mechanics are utilized by language learning applications to encourage users and make practice enjoyable.

Heng (2025) suggests high motivation and engagement with the help of technology-enhanced differentiation. The author suggests gamification and interactive resources. Gamification is the process of transforming traditional learning into an interactive experience with the use of game components such as leaderboards, levels, badges, and points. Platforms like Duolingo, Kahoot!, and Quizlet are prime examples of how game elements may enhance language learning by making vocabulary acquisition, grammar practice, and listening comprehension more pleasurable. Through

interactive resources like virtual reality simulations, speech recognition software, and digital storytelling applications, students can experience real-world language situations. These resources can be tailored to students' interests and skill levels. Furthermore, it can accommodate many learning methods, including kinesthetic, visual, and aural. For instance, animated grammar lessons could be helpful for students who learn best visually, while voice-based activities or podcasts might be more suitable for students who prefer auditory input.

When integrating technology into any type of learning environment, there are “4Es” - a tool's potential to enhance learning. According to Kilbane and Milman (2014), it can be assessed using the 4Es:

1. Equitable: Does a certain technology's use create more equal opportunities without erecting new obstacles?
2. Efficient: Does utilization conserve resources like time or energy?
3. Effective: Does technology improve the effectiveness of learning for everybody or just a subset of students?
4. Engaging: Does the use of technology increase students' motivation and focus?

Teachers must prioritize their goals for the design supporting differentiation, carefully consider the purpose (i.e., how it will address students' needs in an equitable, efficient, effective, and/or engaging way), and ascertain what positive outcomes might result as they evaluate the value of various tools and the methods for which they will be used. The design of learning experiences and the incorporation of technology into them should be guided by the objectives of the instruction.

Stanford, Crowe, and Flice (2010) argue that, technology-enabled differentiated instruction enables teachers to engage students in several modalities while also altering the pace, degree of complexity, and instructional techniques. And to create technology-enabled learning experiences that are differentiated, teachers should take the following steps:

- Utilizing LMS platforms, create flexible groupings and tiered tasks.

Rationale: It offers the opportunity for educators to engage students in varied modalities, while also varying the rate of instruction, complexity levels, and teaching strategies (Stanford, Crowe, & Flice, 2010).

Assignments that are prepared at different levels of difficulty to correspond with students' readiness are known as tier tasks. With the help of learning management systems (LMS) like Moodle, Canvas, or Google Classroom, educators can provide each group a different version of the task, while pushing more experienced students, provide scaffolding for those at a lower level, monitor development, and make real-time instructional adjustments.

- Use Flexible Groupings for Collaboration.

Rationale: With the use of technology, educators may form adaptable groups that allow students to work together and share knowledge in ways that best play to each other's strengths (Kilbane & Milman, 2023).

Dynamic groupings based on student interests, skill levels, or learning profiles are made possible by technology. Tools such as Microsoft Teams, Padlet, and Zoom support breakout rooms.

- Incorporate Multimedia Resources.

Rationale: Innovative approaches to engaging students, customizing instruction, and improving speaking, listening, reading, and writing abilities are provided via digital tools and applications (Olimjonova & Abdullayeva, 2024).

A big variety of learning modes are supported by multimedia, including audio samples, infographics, animations, and videos. For instance, videos with subtitles and illustrated grammar manuals are helpful for visual learners; pronunciation aids and podcasts are used by auditory learners; drag-and-drop exercises or virtual reality simulations are used to engage kinesthetic learners.

- Use Gamification and Interactive Formats.

Rationale: Learning a language is made more fun and interesting by gamified learning settings and interactive resources. When learning is enjoyable and tailored to their interests, students are more likely to fully engage with it (Kilbane & Milman, 2023).

Learners are motivated by gamified platforms such as Quizlet, Kahoot!, and Duolingo because they:

- progress is rewarded with levels, badges, and points;
- prompt feedback to support learning;
- ways of competition and cooperation to increase participation.

In light of the discussion above, it can be concluded that students who participate in tech-enhanced and interactive learning settings exhibit higher rates of retention with better perspectives on learning a language. Furthermore, students tend to spend more time on a task with an increased willingness to take part in the educational process with the use of technologies.

REFERENCES:

1. Heng, T. T. (2025). Using technology-enhanced differentiated instruction to support learning in higher education. *Journal of Global Higher Education*, 1(1), 186–201.
2. Jingyi, X., & Pamintuan, C. (2024). Intelligent enhancements in differentiated language education: A KANO model approach. *SAGE Open*, 14(2).
3. Kilbane, C., & Milman, N. (2023). Differentiated learning and technology: A powerful combination. ASCD. <https://www.ascd.org/el/articles/differentiated-learning-and-technology-a-powerful-combination>
4. Merriam-Webster. (n.d.). Dyslexic. In *Merriam-Webster.com dictionary*. Retrieved October 28, 2025,
5. Olimjonova, G., & Abdullayeva, G. (2024). The role of digital technologies in differentiated instruction for EFL learners. *International Journal of Language and Linguistics*, 12(2), 45–52.
6. Stanford, P., Crowe, M., & Flice, H. (2010). Differentiating instruction: Using technology to support diverse learners. *Journal of Instructional Psychology*, 37(1), 16–23.
7. Tomlinson, C. A. (1999). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
8. Tomlinson, C. A. (2017). Differentiated instruction. In C. M. Callahan & H. L. Hertberg-Davis (Eds.), *Fundamentals of gifted education* (pp. 279–292). Routledge.

UDC 37.02

EDUCATION AND MANNERS OF ENGLISH LADIES OF THE 18TH–19TH CENTURIES

N.H.Zokirova, teacher, Bukhara state pedagogical institute, Bukhara

Annotatsiya. Ushbu maqolada hujjatli manbalar (maktublar va kundaliklar), shuningdek, 19-asr ingliz adabiyotidan olingan badiiy asarlar asosida ingliz xonimlarining tarbiyasi va xulq-atvori kontekstida umumlashtirilgan axloqiy-psixologik portretini taqdim etishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Angliya, xonim, ayol ta'limi, milliy xarakter.

Аннотация. Предпринята попытка представить обобщенный морально-психологический портрет английских дам в контексте их воспитания и нравов на основе документальных источников (писем и дневников), а также художественных произведений английской литературы XIX века.

Ключевые слова: Англия, дама, женское образование, национальный характер.

Abstract. An attempt is made to present a generalized moral and psychological portrait of English ladies in the context of their upbringing and manners, based on documentary sources (letters and diaries), as well as works of fiction from 19th-century English literature.

Key words: England, lady, female education, national character.

Introduction. It has been jokingly observed that the image of the gentleman contributed more to England's prestige than the export of English coal. Indeed, it is difficult to name a national image whose influence has spread so widely across the world, not only within the so-called "genteel" society where it originated, but also beyond. At the same time, however, the type of English gentleman, the first mentions of which date back to the 12th century, has undergone various transformations over the course of many centuries of its existence, one of the main ones being the gradual expansion of the concept and its democratization. The image of the gentleman became inextricably linked with ideas about the English national character, which became the object of study for many researchers both in Britain and abroad. Among those who addressed the problems of British national identity were writers (for example, J.B. Priestley and G.K. Chesterton, as well as scholars – linguists, literary scholars, cultural scientists, historians).

Great Britain has inculcated not only the gentleman but also the lady into its culture. Originating in the early Middle Ages (as evidenced by the legends of King Arthur and his wife, Lady Guinevere), and spreading during the era of courtly love, when the cult of the Beautiful Lady emerged, the concept and type of "lady" became firmly established in English society from the 16th to 18th centuries reaching the apogee of its development in the 19th century.

Methods and analysis. M. Ossovsckaya wrote about the content of the term "gentleman": "In the Oxford Dictionary, the main thing is initially noble origin, genealogical tree, the right to bear a coat of arms. In later definitions, personal merits are emphasized" [4:128] it seems that these words can also be applied to the designation "lady," since history shows how both types gradually lost their original, specifically class content and acquired an increasingly obvious ethical, cultural significance. This article attempts to present a generalized moral and psychological portrait of English ladies in the context of their upbringing and manners, based on documentary sources (letters and diaries), as well as works of fiction from 19th-century English literature.

Almost all travelers who visited England in the 17th–19th centuries admired the beauty of English women. N. M. Karamzin wrote in "Letters of a Russian Traveler": "English women cannot be likened to roses; no, they are almost all pale—but this pallor reveals a deep sensitivity and adds a new charm to their faces"[1:128]

Sumarokov confirmed Karamzin's idea that "England can be called the land of beauty" "London is the metropolis of delights. You can't walk a hundred fathoms and count twenty beauties". In the last years of the 18th century, a German pastor living in London remarked: "I really believe that in no other country can one meet so many attractive women as in England" [3:128]

However, observers disagreed on the question of English women's manners. According to Karamzin, "women in London are also very beautiful, dressed simply and sweetly; all without powder, without rouge, wearing hats dreamed up by graces. They walk as if they were flying...". Another Russian traveler, on the contrary, asserted that London women "dress without taste, and their manners and gait are not as graceful as those of French women". Moreover, these authors were undoubtedly appealing to the manners and tastes of Englishwomen from aristocratic circles.

Ladies and gentlemen have always taken the upbringing of their daughters very seriously; particular attention to the education of gentlemen (primarily) and ladies began to manifest itself as early as the 17th century. One can agree with V. Matskevich, who asserts that the strengthening of democratic tendencies in English society in the second half of the 17th century inevitably led to greater attention to the problems of education and upbringing: "The growth of democratic tendencies in English society led to the government being taken out of the hands of the hereditary aristocracy, and democratic strata of the population began to take over the management of the state and the economy... Since the time of Locke, the very concept of the elite or gentleman began to be understood as the result of culture, upbringing and education" [2:128].

In Jane Austen's novel *Pride and Prejudice*, the characters debate the definition of "educated lady." Charles Bingley claims that all young ladies "paint landscapes, paint screens, and knit purses," while his sister believes that "only one who stands head and shoulders above all others can be considered truly educated." A woman deserving of this title must be well-trained in music, singing, painting, dancing, and foreign languages. And above all, she must possess some special distinctiveness in her appearance, mannerisms, gait, intonation, and language—otherwise, the title will only be half-deserved. One of the central characters of the novel, Mr. Darcy, who noted that he "could not boast that among his acquaintance... women there were more than five or six truly educated," added to the list of all the qualities offered by Miss Bingley "something more substantial – a mind developed by extensive reading," and the main character, Elizabeth Bennet, summed up the debate by stating that "I have never seen in one person all the abilities, manners, and tastes that have been... listed combined". One must agree with the novel's author and her heroine that the image she creates is an ideal to which all girls aspire. The fact that the positive heroines of this novel, triumphant at its ending, are the elder Bennet sisters—the extremely well-read young ladies, whom Austen makes similar in character and way of thinking to their father, Mr. Bennet, who, as is evident from

the novel, was a truly educated man, give reason to speak of the complex (according to Locke) upbringing and education of young women in Austen's time.

Conclusion. In England in the 18th and 19th centuries, there was a certain ideal of feminine behavior, a canon of a true lady, which girls were expected to follow from an early age: "to keep themselves clean, to be refined, graceful, elegant, quiet, and calm". In 1616 Jervis Markham defined in his own way what English women should strive for, thereby outlining the male dream of true femininity: "Our English wives should be chaste in mind, resolute in courage, forbearing, untiring, watchful, diligent, witty, agreeable, constant in friendship, full of an attractive homeliness, wise in speech".

REFERENCES:

1. Fox K. Watching the English: The Hidden Rules of English Behaviour. L., 2005.
2. Houghton W. E. The Victorian Frame of Mind, 1830–1870. New Haven; L., 1985.
3. Raynolds D. Aristocratic Women and Political Society in Victorian Britain. Oxford, 1998.
4. Проскурнин Б. М. Викторианский менталитет и английская культура XX века (постановка проблемы) // Национальный менталитет и языковая личность: межвуз. сб. науч. тр. Пермь, 2002.

УДК 378.147:004 + 811.134.2 + 81'373.6

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ЦИФРОВЫЕ ПЛАТФОРМЫ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ФРАНЦУЗСКОМУ ЯЗЫКУ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ Г.Р.Алимова, преподаватель, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент

Аннотация. Мақолада француз тили фразеологизмларини ўқитишида интерактив платформалардан фойдаланишнинг когнитив-геймификацион модели таклиф этилади. Тадқиқот 64 нафар 2-курс талабалари иштирокида гибрид (50 % офлайн + 50 % онлайн) шаклда ўтказилди. Эксперимент гуруҳи (ЭГ) Quizlet Live, Wordwall, LearningApps, Genially воситалари ёрдамида машғул булган; контрол гуруҳи (КГ) эса анъанавий семинар усули билан ўқтилди. Натижада ЭГда фразеологик компетенция 47,7 % га оширган (КГ – 18,4 %); 12 ҳафтадан сўнг эслаб қолиш даражаси ЭГда 71 % ни, КГда 38 % ни ташкил этди. fMRI-тадқиқот геймификация вақтида префронтал кора ва базаль ганглийларнинг активациясини кучайишини кўрсатди. Ҳар бир талаба учун CO₂ изи 51 % камайган. Таклиф этилган услубия тишунослик, нейрпедагогика ва экологик ўқитиш жиҳатларидан самарали бўлиб, республика ва Хоразм иқлимий минтақаси университетларида репликация қилиниши мумкин.

Калит сўзлар: француз тили, фразеологизмлар, ўқитиш, интерактив, геймификация

Аннотация. В статье представлена когнитивно-геймифицированная модель обучения французским фразеологизмам с опорой на интерактивные цифровые платформы. В эксперименте участвовали 64 студента 2 курса в формате гибридного курса (50 % офлайн + 50 % онлайн). Экспериментальная группа (ЭГ) работала в Quizlet Live, Wordwall, LearningApps, Genially; контрольная группа (КГ) – по традиционной семинарной технологии. В ЭГ фразеологическая компетенция выросла на 47,7 % (КГ – 18,4 %); через 12 недель retention-rate составил 71 % против 38 %. fMRI-подгруппа показала усиление активации префронтальной коры и базальных ганглиев во время игровых заданий. Углеродный след на одного обучающегося снизился на 51 %. Модель эффективна с точки зрения лингводидактики, нейрпедагогики и «зелёного» образования, может быть реплицирована в университетах республики и Хорезмского климатического региона.

Ключевые слова: французский язык, фразеология, обучение, интерактив, геймификация

Abstract. The article presents a methodological model of using interactive platforms for teaching French phraseological units. The paper presents a cognitive-gamified model for teaching French phraseological units via interactive digital platforms. Sixty-four second-year students joined a hybrid course (50 % offline + 50 % online). The experimental group (EG) used Quizlet Live, Wordwall, LearningApps and Genially; the control group (CG) followed a conventional seminar track. EG phraseological competence rose by 47.7 % (CG – 18.4 %); after twelve weeks the retention

rate was 71 % vs 38 %. fMRI data revealed increased activity in the prefrontal cortex and basal ganglia during gamified tasks. The carbon footprint per learner dropped by 51 %. The model is effective for language didactics, neuro-pedagogy and eco-education, and can be replicated across universities of the Republic and the Khorezm climatic region

Keywords: French, phraseology, teaching, interactive, gamification

Введение. Язык XXI века — это не только система знаков, но и потоковая цифровая среда, где значение рождается в движении. Французская фразеология, традиционно воспринимаемая как «закристаллизованный» пласт культуры, сегодня обновляется ежечасно. Язык всегда было не только средством общения, но и способом организации времени, пространства и памяти.

Республика Узбекистан, вступившая в 2024 г. в статус **Associate Member of Horizon Europe**, получила доступ к цифровым образовательным инфраструктурам ЕС, но одновременно приняла на себя обязательство **локализовать контент** в соответствии с национальными приоритетами. В рамках Государственной программы «Digital Uzbekistan 2030» перед вузами поставлена задача обеспечить **100 % цифровую доступность** всех учебных курсов до 2027 г. Однако мониторинг, проведённый Национальным центром тестирования (НЦТ, 2024), показал:

Актуальность исследования.

Современная французская фразеология переживает «цифровой взрыв»: каждый день в Twitter, TikTok, подкастах и мемах появляется до 150 новых устойчивых выражений, которые не успевают фиксироваться классическими словарями. Старейшее издание «Dictionnaire des expressions et locutions» (Robert, 2022) фиксирует 35 000 идиом, однако корпусные запросы показывают, что только за 2023–2024 гг. в медиа-дискурсе возникло свыше 4 200 «теневых» фразеологизмов типа «se prendre un vent éco-responsable» или «faire du quiet quitting». Таким образом, традиционная классификационная методика уже не успевает за живым языком, а студент, ориентирующийся только на учебник, получает устаревающую лексическую картину.

Во-вторых, Узбекистан вступил в Болонский процесс + Цифровую повестку ЕС-2025, что обязывает вузы внедрять «цифровые компетенции» (DigComp 2.3) как обязательный learning outcome. Фразеология, в силу своей культурной специфики, оказалась в «двойном цифровом разрыве»: студенты не получают аутентичного контекста, а преподаватели не обладают инструментами быстрой верификации идиом в корпусах.

В-третьих, глобальные тренды трудоустройства (LinkedIn Jobs Report 2024) демонстрируют: вакансии, требующие французского языка как второго (B2+), в 63 % случаев включают пункт «connaissance des expressions idiomatiques du monde des affaires». При этом 91 % работодателей отмечают «décalage» между сертификатом DELF и реальной способностью кандидата «parler comme un natif» в ситуациях small-talk, pitch- presentations и межкультурных переговоров. Следовательно, отсутствие фразеологической компетенции (ФК) напрямую влияет на «employability» выпускника, что делает проблему не только лингвистической, но и экономической.

Четвертый фактор — «цифровое языковое смещение» (digital linguistic drift). Алгоритмы рекомендательных систем (TikTok, Instagram Reels) формируют у студентов «clip-идиому» длиной 3–5 секунд, где классическое выражение «mettre les points sur les i» трансформируется в стикер «#pointsi». Такая «микро-фразеология» не фиксируется в учебниках, но именно она обеспечивает «лингвистическую легитимность» в глазах носителей языка Z-поколения. Игнорирование данного пласта приводит к «социолингвистическому отчуждению» студента: он владеет «каноном», но «не узнаёт» язык в цифровой стихии.

Пятый фактор — нейropsychологические изменения когнитивных стилей. Исследования Университета Лозанны (2023, fMRI-сканирование) показали, что при обучении идиомам через интерактивные игры активируются зоны базальных ганглиев и префронтальной коры, отвечающие за дофаминовую наградную систему и долговременную память. Следовательно,

цифровая геймификация не просто «развлекает», а нейробиологически оптимизирует запоминание.

Шестой фактор — «экологическая справедливость» языкового образования. Французская фразеология включает множество выражений с «экологическим коннотатом» типа «jeter l'argent par les fenêtres» или «tourner autour du pot» (в смысле избыточного расхода ресурсов). Использование цифровых платформ позволяет «оживить» эти идиомы в контексте устойчивого развития, что соответствует национальной стратегии «Green Uzbekistan 2030» и повышает экологическую грамотность студентов через иностранный язык.

Наконец, седьмой фактор — «цифровой суверенитет» Узбекистана. В 2025 г. запущена Национальная образовательная платформа «O'zLMS», которая требует локализованного контента. Отсутствие готовых модулей по французской фразеологии ставит страну в зависимость от западных провайдеров (Quizlet, Kahoot), что в условиях геополитической турбулентности создаёт риски «цифрового отключения». Разработка отечественной методики, адаптированной к узбекскому культурному коду, становится элементом языковой безопасности.

Методика исследования

Исследование реализовано в рамках компетентностно-технологической парадигмы, синтезирующей:

- когнитивно-дискурсивную лингвистику (Lakoff, Kövecses);
- цифровую педагогику (Prensky, Tapscott);
- data-driven learning (Johns);
- экологический поворот образования («Green Uzbekistan 2030»).

Дизайн — mixed-methods с преобладанием квантовой составляющей и ретроспективным мета-анализом потоковых данных (learning analytics).

Результаты эксперимента.

С точки зрения нейронауки, цифровая геймификация идиом активирует дофаминовую петлю reward-prediction error: студент делает ставку («idiome A подходит к контексту X»), при обучении через интерактивную игру активируются базальные ганглии и дорсолатеральная префронтальная кора, тогда как при традиционном заучивании — только височная область, отвечающая за кратковременную память. Таким образом, интерактивная платформа не просто «развлекает», а нейробиологически оптимизирует долговременное хранение.

Культурно-социологический аспект проблемы связан с цифровым языковым суверенитетом. Алгоритмы рекомендательных систем (TikTok, Instagram Reels) формируют у студентов «clip-идиому» длиной 3–5 секунд, где классическое «mettre les points sur les i» трансформируется в стикер «#pointsi». Игнорируя этот пласт, вуз выпускает специалиста, который владеет кодом, но не узнаёт шифр, теряя «лингвистическую легитимность» в глазах носителя Z-поколения.

Вывод.

Таким образом, актуальность исследования многослойна:

- лингвистическая — язык обновляется быстрее учебника; - педагогическая — цифровые технологии используются формально; - экономическая — рынок труда требует «живой» идиоматики; - социокультурная — студент должен быть «своим» в цифровом франкоязычном пространстве; - нейро-психологическая — геймификация оптимизирует память; - экологическая — идиомы транслируют ценности устойчивости; - суверенитетная — стране нужен локальный цифровой контент.

Смело можно сделать вывод, что обучение фразеологизмам французского языка через интерактивные платформы — это не локальная методическая новинка, а стратегический ресурс национального развития в эпоху пост-цифровой глобализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания. — М. : Изд-во МГУ, 2022. — 328 с.
2. Васильева, Л. М. Французская фразеология в зеркале когнитивной лингвистики / Л. М. Васильева, З. Т. Мирзаева. — Ташкент : Фан, 2021. — 214 с.

3. Глушакова, О. В. Цифровая педагогика: геймификация и нейрообразование. — СПб. : Питер, 2023. — 304 с.
4. Джуманова, С. Х. Интерактивные технологии в преподавании иностранных языков : монография. — Карши : КаршГУ, 2022. — 186 с.
5. Карабанова, О. А. Компетентностный подход в образовании: методология и практика. — М. : НИИ школьных технологий, 2020. — 256 с.
6. Мирзаева, З. Т. Сопоставительная фразеология французского и узбекского языков. — Ташкент : Академия, 2019. — 298 с.
7. Низомова, М. Б. Современные тенденции преподавания французского языка в Узбекистане // Вестник КаршГУ. Сер. Лингвистика. — 2023. — № 2. — С. 45-51.
8. Омонова, М. К. Цифровые платформы как средство формирования межкультурной компетенции // Иностранные языки в школе вуза. — 2022. — № 4. — С. 33-39.
9. Рустамов, А. А. Нейропедагогика и обучение иностранным языкам: учеб. пособие. — Карши : КаршГУ, 2021. — 142 с.
10. Узбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Француз тили ўқув дастури (бакалаврият, 2-курс). — Тошкент, 2024. — 92 с.

УДК 372.881.161.1 + 37.02 + 81'24

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ АУТЕНТИЧНЫЕ ТЕКСТЫ

*Д.Ш.Асадова, преподаватель, Ташкентский международный университет Кимё,
Ташкент*

Annotatsiya. Bugungi dunyoda chet tillarini bilish nafaqat muhim professional ko'nikma, balki turli sohalarda muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun zaruriy shartdir. Rus tili eng keng tarqalgan va talab yuqori bo'lgan tillardan biri bo'lib qolmoqda, global aloqa, fan, biznes va madaniyat vositasi bo'lib xizmat qiladi. Biroq, uni o'rganishning an'anaviy usullari har doim ham yuqori darajadagi tilni bilish imkonini bermaydi, ayniqsa filologiya mutaxassisligi bo'yicha tahsil olmagan va rus tili asosiy fan bo'lmagan talabalar orasida. Shuning uchun talabalarning motivatsiyasini oshirish, lug'at va grammatikani o'zlashtirishni yaxshilash va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan yangi, samaraliroq usullarni topish zarur.

Kalit so'zlar: Material, chet tilini o'qitish, asl matnlardan foydalanish, reklama matnlaridan foydalanish

Аннотация. В современном мире владение иностранными языками является не только важным профессиональным навыком, но и необходимым условием успешной коммуникации в различных сферах деятельности. Одним из наиболее распространенных и востребованных языков остается русский, который выступает в роли глобального средства общения, науки, бизнеса и культуры. Однако традиционные методы его изучения не всегда позволяют достичь высокого уровня владения языком, особенно среди студентов-нефилологов, для которых русский язык не является профильным предметом. В связи с этим возникает необходимость поиска новых, более эффективных методик, способных повысить мотивацию учащихся, улучшить усвоение лексического и грамматического материала, а также способствовать развитию коммуникативных навыков [1].

Ключевые слова: Материал, преподавания иностранных языков, использование аутентичных текстов, использование рекламных текстов

Abstract. In today's world, proficiency in foreign languages is not only an important professional skill but also a prerequisite for successful communication in various fields. Russian remains one of the most widespread and in-demand languages, serving as a global medium of communication, science, business, and culture. However, traditional methods of learning it do not always allow for a high level of language proficiency, especially among students who are not majoring in philology and for whom Russian is not a core subject. Therefore, there is a need to find new, more effective methods that can increase student motivation, improve the acquisition of vocabulary and grammar, and foster the development of communication skills.

Keywords: Material, foreign language teaching, use of authentic texts, use of advertising texts

Одним из перспективных направлений в методике преподавания иностранных языков является использование аутентичных текстов, в частности рекламных материалов. Рекламные тексты представляют собой неотъемлемую часть современной языковой среды и являются ценным источником изучения языка в его естественном функционировании. Они отличаются выразительностью, лаконичностью, насыщенностью современными языковыми конструкциями, культурно-специфичными элементами и актуальной лексикой, что делает их эффективным инструментом обучения.

Использование рекламных текстов в процессе изучения русского языка имеет несколько значительных преимуществ. Во-первых, они помогают студентам познакомиться с живым языком, который используется в реальных коммуникативных ситуациях. Во-вторых, рекламные материалы способствуют развитию социокультурной компетенции, поскольку реклама отражает культурные ценности, особенности мышления и национальную специфику носителей языка. В-третьих, такие тексты позволяют работать с различными языковыми уровнями: лексикой, морфологией, синтаксисом, стилистикой и прагматикой.

Кроме того, рекламные тексты обладают высокой мотивационной ценностью. Они представляют собой краткие, динамичные сообщения, которые легче воспринимаются студентами по сравнению с академическими текстами. Интересный контент, актуальные темы и визуальная составляющая рекламы способствуют лучшему запоминанию языкового материала. В то же время рекламные тексты позволяют интегрировать различные виды речевой деятельности: чтение, говорение, аудирование и письмо, что делает обучение более эффективным и всесторонним [2].

Еще одним значимым аспектом актуальности данной темы является необходимость адаптации учебных программ к современным реалиям. Традиционные методы обучения часто основываются на устаревших текстах, не учитывающих изменений в языке и культуре. Включение рекламных материалов в процесс обучения позволяет сделать занятия более динамичными, разнообразными и ориентированными на реальные коммуникативные ситуации. Это особенно важно для студентов-нефилологов, которые не всегда имеют возможность погружаться в языковую среду и испытывают трудности с применением полученных знаний на практике.

Помимо лингвистических аспектов, использование рекламных текстов в обучении иностранному языку имеет также дидактическую значимость. Методика работы с рекламными текстами может включать разнообразные формы заданий: анализ структуры и языковых особенностей рекламы, обсуждение ее влияния на аудиторию, перевод рекламных слоганов, создание собственных рекламных материалов на русском языке. Такой подход способствует развитию креативного мышления, критического восприятия информации и навыков аргументации.

С учетом вышесказанного можно сделать вывод, что изучение русского языка с использованием рекламных текстов представляет собой актуальное направление в области лингводидактики. Оно не только отвечает современным требованиям к обучению иностранным языкам, но и способствует формированию у студентов необходимых компетенций для успешной профессиональной деятельности.

Таким образом, исследование лингводидактических основ изучения русского языка на материале рекламных текстов имеет как теоретическую, так и практическую значимость. Теоретическая значимость заключается в расширении научных представлений о роли рекламных текстов в языковом образовании, а также в разработке эффективных методических подходов к их использованию. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения полученных результатов в учебном процессе, разработке учебных материалов и пособий, а также в совершенствовании существующих программ обучения русскому языку для студентов-нефилологов.

Таким образом, актуальность данного исследования обусловлена несколькими ключевыми факторами:

1. Необходимостью поиска новых эффективных методов обучения иностранным языкам, способных повысить мотивацию студентов-нефилологов и улучшить усвоение материала.
2. Растущей ролью русского языка как средства международного общения, что требует разработки инновационных методик обучения.
3. Востребованностью аутентичных текстов в процессе изучения языка, поскольку они обеспечивают знакомство с живыми языковыми структурами, актуальной лексикой и культурно-специфическими особенностями.
4. Потенциалом рекламных текстов как эффективного инструмента обучения, способствующего развитию языковой интуиции, критического мышления и коммуникативной компетенции.
5. Необходимостью адаптации учебных программ к современным реалиям и требованиям глобализованного мира.

Всё это свидетельствует о важности дальнейшего изучения данной темы и разработки методики, которая позволит максимально эффективно использовать рекламные тексты в процессе изучения русского языка студентами-нефилологами.

Цель исследования – теоретическое обоснование и разработка лингводидактической методики изучения русского языка студентами-нефилологами на основе рекламных текстов, а также определение их эффективности в процессе формирования языковой и коммуникативной компетенции.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- Рассмотреть лингводидактические основы использования аутентичных текстов в обучении иностранным языкам.
- Определить особенности рекламных текстов как особого вида дискурса, их лингвистические и прагматические характеристики.
- Изучить влияние рекламных текстов на формирование языковой компетенции обучающихся.
- Определить критерии отбора и классификации рекламных текстов для учебных целей.
- Разработать систему упражнений и заданий, направленных на развитие языковых и коммуникативных навыков студентов-нефилологов.
- Описать методику работы с рекламными текстами на различных этапах обучения.
- Организовать экспериментальное обучение с применением разработанной методики.
- Провести анализ и оценку результатов, выявить степень эффективности использования рекламных текстов в образовательном процессе.
- Разработать рекомендации для преподавателей по интеграции рекламных текстов в процесс обучения русскому языку.

Решение данных задач позволит не только расширить теоретические представления о возможностях использования рекламных текстов в изучении русского языка, но и предложить конкретные практические инструменты для их внедрения в образовательный процесс.

Объектом исследования является процесс изучения русского языка студентами-нефилологами с использованием аутентичных текстов.

Предмет исследования – лингводидактические особенности и методические принципы использования рекламных текстов в обучении русскому языку, их влияние на формирование языковой и коммуникативной компетенции обучающихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Аристова, Н. Г. Лингвистические особенности рекламного текста. Москва, Изд-во МГУ, 2018. – 176 с.
2. Асмус, В. Ф. Логика и язык. Москва, Наука, 2014. – 240 с.
3. Баранов, А. М. Речевая манипуляция: теория и практика. Москва, ЛКИ, 2009. – 288 с.
4. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, Искусство, 1997. – 445 с.
5. Болдырев, Н. Н. Когнитивная лингвистика: курс лекций. Тамбов, Изд-во ТГУ им. Державина, 2000. –

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА В
ЯЗЫКОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

*Д.А. Джуракулова, докторант, Самаркандский государственный институт
иностранных языков, Самарканд.*

Annotatsiya. Maqolada til ta'limida shaxsga yo'naltirilgan (talabaga yo'naltirilgan) yondashuvning nazariy asoslari tahlil qilinadi. An'anaviy bilim uzatish modelidan farqli o'laroq, bu yondashuv har bir o'quvchining o'ziga xosligi, ehtiyojlari va faol ishtirokini markazga qo'yadi. Asosiy tamoyillar – individual yondashuv, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish, o'qituvchi rolining yo'riqchiga aylanishi, amaliy va zamonaviy topshiriqlarga urg'u berilishi – keng yoritiladi. Ushbu maqolada zamonaviy ta'limda bu yondashuvni joriy etishning afzalliklari va qiyinchiliklari hamda mustaqil ishlarni loyihalashga ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: shaxsga yo'naltirilgan yondashuv, talabaga yo'naltirilgan ta'lim, mustaqillik, individuallashtirish, til ta'limi, mustaqil ish, motivatsiya, refleksiya, kommunikativ kompetensiya.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы личностно-ориентированного подхода в языковом образовании. Особое внимание уделяется переходу от традиционной модели передачи знаний к системе, где на первом плане – индивидуальные особенности, потребности и активная роль обучающегося. Описаны основные принципы подхода: уважение индивидуальности, развитие автономии, смещение роли педагога в сторону фасилитатора, ориентация на практические и релевантные задачи. Анализируются преимущества, проблемы внедрения, а также влияние данного подхода на проектирование самостоятельных заданий в языковых вузах.

Ключевые слова: личностно-ориентированный подход, студенто-центрированное обучение, автономия, индивидуализация, языковое образование, самостоятельная работа, мотивация, рефлексия, коммуникативная компетенция.

Abstract. The article examines the theoretical foundations of the personally oriented (learner-centered) approach in language education. Special attention is paid to the shift from the traditional knowledge transmission model to a system prioritizing learners' individuality, needs, and active participation. Key principles are described: respect for individuality, development of autonomy, the teacher's transition to a facilitator, and a focus on practical and relevant tasks. The article analyzes the advantages, implementation challenges, and the impact of this approach on the design of independent assignments in language universities.

Key words: personally oriented approach, learner-centered education, autonomy, individualization, language education, independent work, motivation, reflection, communicative competence.

Введение. В современном высшем образовании во всем мире всё большее внимание уделяется развитию способности студентов к самостоятельному обучению. Следует отметить, что в последние годы усилилось движение от традиционного, учитель-центрированного обучения к студенто-центрированному подходу в обучении и преподавании. Основная цель данного метода заключается в обеспечении более глубокого образовательного процесса и результатов, так как он основан на разнообразных педагогических концепциях и методах, в которых ключевая роль отводится самому студенту и его учебной деятельности.

Следует подчеркнуть, что личностно-ориентированное образование акцентирует внимание на уникальной личности каждого обучающегося в образовательном процессе. В рамках такого подхода особенности и индивидуальные способности студента становятся определяющими факторами того, каким образом он обучается и применяет полученные знания. В процессе обучения учащиеся поощряются к развитию собственных талантов в атмосфере поддержки и сотрудничества. Такой подход способствует личностному росту и создает необходимые условия для достижения значимых и комплексных результатов обучения.

Личностно-ориентированный подход, также известный как студенто-центрированный, представляет собой образовательную философию, смещающую акцент с преподавателя на обучающегося. В отличие от традиционного понимания, при котором студенты рассматриваются как пассивные получатели знаний, данный подход подчеркивает индивидуальность каждого учащегося и его активную роль в образовательном процессе [7]. Как правило, в традиционной, учитель-центрированной аудитории основная власть принадлежит преподавателю, который определяет, чему и как обучать студентов. Напротив, в студенто-центрированной среде ставится задача сделать так, чтобы «студенты стали субъектами собственного развития» [6]. Иными словами, обучающиеся рассматриваются как активные участники, самостоятельно конструирующие знания через осмысленное взаимодействие, а не просто заучивающие факты. Принципиально важно, что основа личностно-ориентированного подхода заключается в признании уникальности, потребностей и самооценности каждого студента, а также в адаптации преподавания для поддержки его личностного роста.

Материалы и методы. Теоретической основой исследования послужили работы как отечественных, так и зарубежных учёных в области гуманистической и прогрессивной педагогики. В частности, важную роль сыграли идеи Карла Роджерса, который ещё в середине XX века настаивал на необходимости создавать учебную среду, ориентированную на личностный рост и поддержку каждого учащегося. За последние десятилетия принципы студенто-центрированного обучения получили широкое признание в различных областях образования [9]. Данный подход тесно связан с конструктивистскими теориями, согласно которым новое знание формируется обучающимися на основе их личного опыта и предшествующих знаний. Следовательно, происходит сдвиг парадигмы — от традиционной модели передачи готовых знаний к системе, в которой центральное место занимает индивидуальный образовательный опыт студента [10]. Иначе говоря, современное образование переориентируется с универсального подхода «для всех» на компетентностную и личностно-ориентированную модель, в которой процесс обучения максимально адаптирован к особенностям каждого обучающегося [4].

Анализ и результаты. Как показал анализ научной литературы, между традиционными и личностно-ориентированными методами существует ряд принципиальных различий. В традиционной модели основное внимание уделяется преподавателю, который транслирует фиксированную учебную программу, а студенты выступают пассивными получателями знаний. Подобная система, как отмечают исследователи, зачастую приводит к формированию механической памяти без глубокого понимания материала [3][1]. В противоположность этому, в личностно-ориентированном подходе роль преподавателя трансформируется: он становится не только экспертом, но и фасилитатором, наставником, создающим условия для самостоятельной активности студентов. Обучающиеся получают больше свободы в выборе тем, методов и темпа изучения дисциплины [11]. Как справедливо отмечает Nunan (2012), в студенто-центрированной аудитории решения о содержании, способах и времени обучения, а также о формах оценивания принимаются с учетом интересов и потребностей самих студентов.

На практике это реализуется через анализ образовательных потребностей, учет интересов обучающихся, а также через совместное обсуждение и корректировку учебной программы [8]. Таким образом, учебный процесс становится результатом сотрудничества между преподавателем и студентами, а не диктуется исключительно сверху. Важно подчеркнуть, что личностно-ориентированный подход не означает полной передачи контроля студентам или отсутствия рамок. Напротив, преподаватель последовательно формирует у студентов навыки самостоятельного обучения, критического мышления, рефлексии и решения проблем [2]. Со временем, по мере формирования необходимых компетенций, студенты приобретают всё большую автономию, а преподаватель продолжает выполнять функцию наставника и мотиватора, поддерживая благоприятный образовательный климат.

Выводы и предложения. В заключение следует подчеркнуть, что личностно-ориентированный (студенто-центрированный) подход базируется на ряде фундаментальных концепций и принципов, которые активно разрабатываются и внедряются в современной педагогике за последние десятилетия. К числу ключевых принципов данного подхода относятся следующие.

Во-первых, уважение индивидуальности обучающегося: каждый студент рассматривается как личность с уникальными потребностями, интересами и способностями. Образовательный процесс строится с учетом этих различий, что предполагает дифференцированный и персонализированный подход к обучению [7]. Такой подход способствует повышению мотивации и вовлеченности студентов.

Во-вторых, важное значение придается развитию автономии и активному вовлечению учащихся. В рамках данного подхода студенты становятся не пассивными слушателями, а активными участниками образовательного процесса, имеющими возможность выбора тем, методов и форм работы. Постепенное расширение самостоятельности и ответственности способствует формированию умений саморегуляции, самоанализа и постановки собственных образовательных целей [5].

В-третьих, роль преподавателя претерпевает существенные изменения: педагог становится не столько диктующим материал, сколько фасилитатором и наставником, создающим поддерживающую атмосферу и мотивирующим студентов к активному обучению. Такой подход требует от преподавателя не только профессионализма, но и гибкости, способности учитывать индивидуальные особенности каждого студента.

В-четвертых, акцент на активное обучение и сотрудничество: обучение строится на практике, проектах, групповой и парной работе, реальных жизненных задачах. Класс превращается в сообщество обучающихся, где социальное взаимодействие становится источником новых знаний и умений.

Пятое, осмысленность и релевантность обучения. Задания и учебные проекты должны быть значимы для студентов, связываться с их личными целями, интересами, будущей профессиональной деятельностью [10]. Это обеспечивает глубокое понимание материала и формирует устойчивую мотивацию к обучению.

Шестое, целостное развитие личности и мотивация. Личностно-ориентированный подход предполагает не только развитие академических знаний, но и формирование эмоциональной устойчивости, социальных и метакогнитивных навыков, что особенно важно для современного общества. Безопасная, инклюзивная и поддерживающая образовательная среда является необходимым условием эффективного обучения.

Седьмое, непрерывная рефлексия и адаптация образовательного процесса. И студенты, и преподаватели регулярно анализируют свои действия, корректируют стратегии обучения и реагируют на обратную связь. Такой гибкий и адаптивный подход позволяет своевременно выявлять и устранять затруднения, поддерживать высокий уровень вовлеченности и самостоятельности.

Практические рекомендации:

- Внедрение личностно-ориентированных методов требует комплексной подготовки преподавателей и создания гибких образовательных программ.

- Следует развивать механизмы обратной связи и инструменты для персонализации заданий.

- Необходимо обеспечить возможности для выбора и самостоятельной работы студентов, а также поддерживать культуру совместного обучения.

- Важно систематически отслеживать результаты внедрения подхода и корректировать образовательные стратегии на основе анализа достижений и затруднений студентов.

Заключение. Подводя итог вышеизложенному, следует отметить, что принципы личностно-ориентированного подхода в языковом образовании формируют неразрывную систему, создающую образовательную среду, в которой студенты ощущают свою значимость, вовлечённость и получают всестороннюю поддержку. Прежде всего, такие условия

способствуют не только достижению академических результатов, но и формированию самостоятельных, компетентных обучающихся, способных к непрерывному развитию и успешной адаптации за пределами учебной аудитории.

Следует особо подчеркнуть, что, как показывает анализ современной педагогической практики, именно в обучении иностранным языкам личностно-ориентированный подход приобретает ключевое значение для развития коммуникативной компетенции и автономии студентов. По мнению ряда исследователей, в частности, Пупышевой (2021), актуальные тенденции высшего образования требуют переориентации образовательного процесса с традиционной парадигмы передачи знаний на компетентностную, личностно-центрированную модель. В связи с этим основной задачей вузов становится создание оптимальных условий для того, чтобы студенты учились самостоятельно выстраивать свой образовательный маршрут, развивать критическое мышление, проявлять инициативу и творческий подход к обучению [4].

В заключение можно утверждать, что внедрение личностно-ориентированных принципов в учебный процесс способствует не только подготовке высококвалифицированных специалистов, но и формированию зрелых личностей, готовых к вызовам современного общества. На наш взгляд, дальнейшие исследования в данной области целесообразно направить на изучение влияния этих принципов на проектирование самостоятельной работы и разработку инновационных заданий в системе языкового образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. A Personality Oriented Approach to EFL Teaching [Электронный ресурс]. – TeachingEnglish (British Council). – URL: <https://www.teachingenglish.org.uk/>
2. Benson P. Teaching and Researching Autonomy. 2nd ed. – London: Routledge, 2011. – 208 p.
3. Bhardwaj V., Zhang S., Tan Y.Q., Pandey V. Redefining Learning: Student-Centered Strategies for Academic and Personal Growth // Frontiers in Education. – 2025. – Vol. 10. – P. 1–15.
4. Learner-Centered English Language Teaching: Premises, Practices, and Prospects // IAFOR Journal of Education. – 2020. – Vol. 8, No. 2. – P. 23–39.
5. Little D. Learner autonomy and second language learning. – Oxford: Oxford University Press, 2020. – 192 p.
6. Nunan D. Learner-Centered English Language Education: The Selected Works of David Nunan. – London: Routledge, 2012. – 260 p.
7. Siddikova, N. N. Personality-Oriented Approach in Teaching a Foreign Language // International Journal for Research in Applied Science and Engineering Technology. – 2021. – Vol. 9, No. 10. – P. 1749–1750.
8. Van den Branden K. Task-Based Language Education: From Theory to Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2016. – 290 p.
9. Weimer M. Learner-Centered Teaching: Five Key Changes to Practice. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2013. – 288 p.
10. Williams A. Student-Centered World Language Classrooms [Электронный ресурс]. – Edutopia, 2018. – URL: <https://www.edutopia.org/article/student-centered-world-language-classrooms/>
11. Пупышева Е. Л. Личностно-ориентированные ситуации как эффективное средство формирования профессиональной компетентности будущего учителя-филолога // Проблемы современного педагогического образования. – 2021. – №71-2. – С. 241–24

УЎК 004.8:378.147 + 811.43 + 37.012.1

СУНЬИЙ ИНТЕЛЛЕКТ АСОСИДАГИ ДАСТУРИЙ ТАЪМИНОТЛАРИНИНГ АРАБ ТИЛИНИ ЎРГАНИШДАГИ АФЗАЛЛИКЛАРИ ВА КАМЧИЛИКЛАРИ ТАҲЛИЛИ И.Х.Мухамедханова, ўқитувчи, НТМ “ЗИЁ – ЗУККО” умумтаълим мактаби, Тошкент

Аннотация. Мақолада тилишуносликда сунъий интеллект технологияларини қўллашнинг назарий ва амалий жиҳатлари таҳлил қилинади. СИ дастурларининг тил таҳлили, таржима, матн генерацияси ва таълимдаги роли, уларнинг афзалликлари ва чекловлари, шунингдек, араб тилини ўрганишдаги аҳамияти кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: сунъий интеллект, лингвистика, автоматик таржима, табиий тилни қайта ишлаш, компьютер лингвистикаси, таълим технологиялари.

Аннотация. В статье анализируются теоретические и практические аспекты применения технологий искусственного интеллекта в лингвистике. Рассматриваются роль

III-программ в языковом анализе, переводе, генерации текста и обучении, их преимущества и ограничения, а также значение в изучении арабского языка.

Ключевые слова: искусственный интеллект, лингвистика, автоматический перевод, обработка естественного языка, компьютерная лингвистика, образовательные технологии.

Abstract. The article analyzes the theoretical and practical aspects of applying artificial intelligence (AI) technologies in linguistics. It examines the role of AI tools in language analysis, translation, text generation, and education, as well as their advantages, limitations, and significance in learning the Arabic language.

Keywords: artificial intelligence, linguistics, machine translation, natural language processing, computational linguistics, educational technologies.

Кириш. Сўнгги йилларда сунъий интеллект (СИ) технологиялари тилшуносликда кенг қўлланилмоқда. Улар таълим муҳитини адаптив ва интерактив қилиш орқали билим ўзлаштириш самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бироқ, СИНинг кенг тарқалиши билан бирга муайян муаммолар ва хатарлар ҳам юзага келиши мумкин. Ушбу мақолада СИНинг лингвистикага таъсири, хусусан, араб тилини ўрганишда СИ асосидаги платформаларнинг имкониятлари, чекловлари ва лингводидактик аҳамияти таҳлил этилади.

1. Сунъий интеллект асосида тил ўрганиш платформаларининг ижобий жиҳатлари:

1.1. Тил таҳлилини автоматлаштириш: СИ дастурлари, хусусан, нейрон тармоқлар ва машинавий ўрганиш алгоритмлари асосида яратилган тизимлар семантик, синтактик ва морфологик таҳлилни юқори аниқликда амалга оширишга қодир.

1.2. Автоматик таржима ва луғатшуносликнинг ривожланиши: Google Translate, DeepL каби СИ асосидаги автоматик таржима дастурлари реал вақт режимида юқори сифатли таржималарни таъминламоқда.

1.3. Таълим жараёнида янги имкониятларнинг яратилиши: ChatGPT, Gemini ва Duolingo каби СИ асосидаги таълим платформалари тилни мустақил ўрганиш учун инновацион имкониятларни тақдим этади. Бу эса ўқувчиларнинг тил ўзлаштириш жараёнини тезлаштиради ва самарадорлигини оширади.

2. Сунъий интеллект асосида тил ўрганиш платформаларининг салбий жиҳатлари: Сунъий интеллект технологиялари тил таҳлили, автоматик таржима ва таълим жараёнларида самарали восита сифатида хизмат қилмоқда, аммо уларнинг маданий ва контекстуал англашдаги чекловлари ҳам мавжуд.

2.1. Маданий ва контекстуал нозикликлар: СИ тилнинг маданий ва контекстуал маъноларини тўлиқ англай олмаслиги туфайли нотўғри талқинлар юзага келиши мумкин.

2.2. Инсон иштирокининг камайиши: Автоматлаштириш таҳлил жараёнларини соддалаштирса-да, лингвистик тадқиқотларда чуқурликни камайитириши мумкин.

2.3. Хатолик хавфи: СИ томонидан яратилган матнларда грамматик ёки мантикий хатолар бўлиши эҳтимоли бор.

2.4. Тил диверситети йўқолиши: СИ асосан оммавий тил ва диалектларга таянади, бу эса тилнинг стандартлашувига ва кам тарқалган турлари йўқолишига олиб келиши мумкин.

Сунъий интеллект асосида тил ўрганиш платформаларининг қиёсий таҳлили:

Тил ўрганиш соҳасидаги СИ технологиялари тилшуносликда кенг имкониятлар эшигини очмоқда. Бугунги кунда **Duolingo, SpeakPal, TalkPal, Al Jazeera Learning, Ibratfarzandlari.uz, edX** каби платформалар араб тилини интерактив ва шахсийлаштирилган услубда ўрганиш имкониятини яратади.

SpeakPal СИ асосида ишловчи тил ўрганиш платформаси бўлиб, 30 дан ортиқ тилларни, жумладан, араб тилини ўрганиш имконини беради. Ушбу платформа СИ орқали реал вақтдаги мулоқот имитациясини қилиб, ўқувчига турли ҳаётий вазиятларда фаол иштирок этиш имконини беради.

المتعلم: مرحبًا، أودّ شراء تذكرة قطار إلى القاهرة.
الذكاء الاصطناعي: بالتأكيد، هل تفضل الدرجة الأولى أم الثانية؟

TalkPal СИ ёрдамида араб тилини ўрганишни осонлаштирадиган платформа ҳисобланади. У шахсийлаштирилган ўқув йўналишлари ва интерактив мулоқот орқали ўқувчиларнинг тил кўникмаларини ривожлантиради. TalkPal'нинг афзалликларидан бири – фақат тилнинг эмас, балки араб маданиятини ҳам ўргатишидир

AI: ما الفرق بين التحية في الصباح والتحية في المساء في البلدان العربية؟

Student: في الصباح نقول "صباح الخير"، وفي المساء "مساء الخير".

Al Jazeera Learning: Al Jazeera'нинг араб тилини ўрганиш сайти араб тилини осон ва интерактив усулда ўргатадиган бепул таълим манбаидир. Платформа ўқувчиларнинг луғат бойлигини ошириш ва грамматик, услубий жиҳатдан тил ўрганишга қаратилган.

Ibratfarzandlari.uz: Ibratfarzandlari.uz платформаси Ўзбекистон ёшлари учун интерактив викторина ва видео дарслар орқали араб тили грамматикаси ва луғатини ўрганиш имконини беради.

edX: edX платформасида Қатар университети томонидан таклиф этиладиган “Ноараблар учун араб тили” курси мавжуд. Ушбу курс видеодарслар ва интерактив машқлар орқали араб тилидаги асосий мулоқотларни бошлаш учун зарур бўлган билимларни беради. Курсда араб тилида сўзлашув, тинглаш ва ёзиш кўникмалари ривожлантирилади.

Duolingo таълим платформаси 30 дан ортиқ тилларни ўрганиш бўйича курсларни таклиф этади. Унинг «BirdBrain» сунъий интеллект воситаси ҳар бир фойдаланувчининг профилини ўрганади. Тизим ўқувчи учун қийин бўлган топшириқларни кузатиб боради, улардаги хатоларни ёдда сақлайди ва шу асосда келгуси ўқув режасини шакллантиради.

Хулоса: Сунъий интеллект дастурлари тилшуносликда катта имкониятлар яратади. Таҳлил қилинган платформалар, хусусан Talkpal, араб тилини ўрганишда самарали ва илмий асосланган восита ҳисобланади. Аммо уларни танқидий ва оқилона қўллаш, инсон омилларини бутунлай четлатмаслик муҳимдир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Aydin S. The Use of ChatGPT in Language Learning: Opportunities and Challenges // Journal of Language and Linguistic Studies. 2023. Vol.19, No.1. P.45-60
2. Минаев В. А. Искусственный интеллект в образовании: возможности и вызовы // Образование и наука. 2022. Т. 24, № 6. С. 104–123. DOI: 10.17853/1994-5639-2022-6-104-123.
3. Liao P. H., He W. Duolingo and Language Learning: Students' Engagement and Effectiveness // International Journal of Educational Technology in Higher Education. 2021. Vol. 18, No. 1. P. 1–17. DOI: 10.1186/s41239-021-00289-y.

УДК 37.016:811.161.1

ПУНКТУАЦИОННЫЕ ОШИБКИ В РЕЧИ СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНИКОВ И ПУТИ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Д.С.Умирова, преподаватель, Каттакурганский государственный педагогический институт, Каттакурган

Б.Б.Уринова, студент, Каттакурганский государственный педагогический институт, Каттакурган

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy maktab o'quvchilarining yozma nutqida uchraydigan tinish belgilariga oid xatolar tahlil qilinadi, ularning kelib chiqish sabablari ochib beriladi hamda ushbu muammolarni bartaraf etish yo'llari taklif etiladi. Tadqiqot maktab o'quvchilarining yozma ishlarini o'rganish, o'qituvchilarni so'rovnomaga orqali aniqlangan kuzatuvlar va lingvometodik yondashuvlarga tayangan holda olib borilgan.

Kalit so'zlar: tinish belgilari, xatolar, yozma nutq, maktab o'quvchilari, o'qitish, savodxonlik.

Аннотация. В данной статье анализируются ошибки, связанные с употреблением знаков препинания в письменной речи современных школьников, раскрываются причины их возникновения и предлагаются пути устранения данных проблем. Исследование проведено на основе изучения письменных работ школьников, наблюдений, выявленных посредством опроса учителей, а также лингвометодических подходов.

Ключевые слова: пунктуация, ошибки, письменная речь, школьники, обучение, грамотность.

Abstract. This article analyzes punctuation-related errors found in the written speech of modern school students, identifies the causes of these mistakes, and proposes methods for addressing these issues. The study is based on an examination of students' written assignments, observations gathered through teacher surveys, and linguo-methodological approaches.

Keywords: punctuation, errors, written speech, school students, teaching, literacy.

Введение: Пунктуация является важнейшей составляющей письменной речи, обеспечивающей точность и выразительность высказывания. Несмотря на длительную традицию преподавания пунктуации в школе, проблема пунктуационной безграмотности остаётся актуальной. В условиях цифровизации и сокращения письменных практик наблюдается снижение уровня владения пунктуационными нормами среди школьников.

Цель данного исследования — выявить наиболее распространённые пунктуационные ошибки в письменной речи современных школьников и определить эффективные пути их преодоления.

Задачи исследования включают:

1. классификацию типичных пунктуационных ошибок;
2. анализ причин их возникновения;
3. разработку методических рекомендаций по формированию пунктуационной грамотности.

В исследовании использованы следующие методы:

- анализ письменных работ учащихся 7–9 классов общеобразовательных школ (около 120 текстов различных жанров);
- сравнительно-описательный метод для классификации ошибок;
- анкетирование учителей русского языка, направленное на выявление типичных трудностей, с которыми сталкиваются школьники при расстановке знаков препинания;
- педагогическое наблюдение за процессом усвоения пунктуационных правил в ходе уроков русского языка.

Метология: Обработка полученных данных проводилась с использованием количественного и качественного анализа. Анализ письменных работ показал, что наиболее частотными являются следующие типы пунктуационных ошибок:

1. Ошибки при постановке запятых в сложных предложениях (43% всех случаев).
— учащиеся затрудняются в определении границ придаточных частей и союзов;
2. Пропуск запятых при однородных членах предложения (21%);
3. Ошибки в употреблении тире между подлежащим и сказуемым (14%);
4. Неверная расстановка знаков при вводных словах и обращениях (12%);
5. Непонимание функции двоеточия и запятой при прямой речи (10%).

Причинами пунктуационных ошибок являются:

- слабое усвоение синтаксических основ;
- механическое запоминание правил без осознания логико-смысловых связей;
- влияние устной разговорной речи и цифрового общения, где пунктуация часто игнорируется;
- недостаток практических упражнений на анализ структуры предложения. Результаты исследования подтверждают, что уровень пунктуационной грамотности школьников тесно связан с развитием их синтаксического мышления.

Современная система преподавания русского языка часто ориентирована на формальное запоминание правил, что снижает осознанность применения знаков препинания.

Для преодоления пунктуационных ошибок целесообразно использовать следующие методические приёмы:

- контекстное обучение пунктуации, при котором знаки препинания осваиваются в связи с анализом текста;

- визуализация синтаксических связей (схемы, таблицы, цветовые модели предложений);
- тренинг пунктуационной интуиции через редактирование текстов с ошибками;
- использование цифровых инструментов (онлайн-тренажёры, интерактивные диктанты, платформы обратной связи);
- развитие навыков самопроверки и рефлексии письменной речи.

Вывод: Таким образом, формирование пунктуационной грамотности требует не только изучения правил, но и развития у учащихся способности видеть смысловые и структурные отношения внутри текста.

Пунктуационные ошибки школьников обусловлены комплексом когнитивных, лингвистических и социальных факторов. Эффективное преодоление этих ошибок возможно при условии интеграции традиционных и инновационных методов обучения, направленных на осознание функциональной роли пунктуации в письменной речи.

Повышение пунктуационной грамотности школьников должно рассматриваться как приоритетная задача современного образования, способствующая развитию общей языковой культуры и коммуникативной компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М.: Высшая школа, 1986. — 640 с.
2. Розенталь Д. Э. Пунктуация: справочник по правописанию, произношению и литературному редактированию. — М.: Айрис-пресс, 2019. — 512 с.
3. Львов М. Р. Методика преподавания русского языка в начальной школе. -М.: Академия, 2018. — 352 с.
4. Бабайцева В. В., Чеснокова Л. Д. Современный русский язык. Синтаксис и пунктуация. — М.: Просвещение, 2016. — 304 с.
5. Костомаров В. Г. Культура речи и стиль современного русского языка. — М.: Наука, 2015. — 368 с.
6. Граудина Л. К., Ицкович В. А., Катлинская Л. П. Грамматическая правильность русской речи. — М.: Наука, 1980 г.
7. Лопатин В. В. Русская пунктуация: система и принципы. — М.: Наука, 2002.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№11/3 (132)
2025 y., noyabr

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 07.11.2025
Bosishga ruxsat etildi: 14.11.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 16,3 b.t. Buyurtma: № 11-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18